

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΜΕΓΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟΝ ΟΡΕΙΝΟ ΧΩΡΟ

Παιδιά και παιδική ηλικία
στο Κροκύλειο Δωρίδας
τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

38

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 2003

ΜΕΓΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟΝ ΟΡΕΙΝΟ ΧΩΡΟ

Παιδιά και παιδική ηλικία
στο Κροκύλειο Δωρίδας
τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

© ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ
Αχαρνών 417, Τ.Θ. 1048, 111 43 Αθήνα
Τηλ. 210.25 99.485, Fax 210.25 99 302

ISBN 960-7138-29-5

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΜΕΓΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟΝ ΟΡΕΙΝΟ ΧΩΡΟ

Παιδιά και παιδική ηλικία
στο Κροκύλειο Δωρίδας
τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

38

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 2003

*Η φθινοπωρινή θλίψη κρατάει ακόμα,
σε τούτο το ορεινό χωριό*

Ιαπωνικό δίστιχο

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η βασική έρευνα για το βιβλίο αυτό ξεκίνησε στα τέλη της άνοιξης του 1997, μόλις εγκρίθηκε η σχετική πρόταση την οποία είχα υποβάλει στην επιτροπή του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ), προγράμματος που φιλοξενείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΝΕ/ΕΙΕ). Το καλοκαίρι του 1998 κατέθεσα στο ΙΑΕΝ το κείμενο που αποτελεί και τη μαγιά της παρούσας μελέτης.¹

Την εργασία μου αυτή δε θα μπορούσα να ολοκληρώσω χωρίς τη βοήθεια και τη συνδρομή μιας σειράς ανθρώπων.

Από την επιστημονική κοινότητα: Ο κ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Διευθυντής Ερευνών στο ΚΝΕ/ΕΙΕ στήριξε αποφασιστικά την υπόθεση εργασίας που διατύπωσα και μου συμπαραστάθηκε επιστημονικά και ηθικά. Ο κ. Σπύρος Ασδραχάς, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών στο ίδιο Κέντρο, με τις ιδιαίτερα γόνιμες παρατηρήσεις του συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη του προβληματισμού μου. Εξάλλου, εγκρίνοντας την ερευνητική πρότασή μου, όλα τα μέλη της επιτροπής του ΙΑΕΝ, μου έδωσαν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσω την πρωτογενή και την βιβλιογραφική έρευνα για την εργασία αυτή· εγκρίνοντας, στη συνέχεια, τη δημοσίευσή της, της παρέχουν τη δυνατότητα να απευθυνθεί σε ένα ευρύτερο κοινό. Ο κ. Λευτέρης Αλεξάκης, Διευθυντής Ερευνών στο Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (ΚΕΕΛ) της Ακαδημίας Αθηνών, παρακολούθησε τις ανακοινώσεις που αφορούσαν στην εργασία και με τις υποδείξεις του βοήθησε ουσιαστικά ώστε να προσανατολιστώ στη βιβλιογραφία, ενώ συνέβαλε και στην αποτελεσματικότερη αξιοποίηση υλικού· επίσης μου έδωσε τη δυνατότητα να συμβουλευτώ υλικό που απόκειται στο ΚΕΕΛ. Στο πλαίσιο ανακοινώσεων που αφορούσαν στην εργασία, η ιστορικός κ. Τασούλα Βερβενιώτη, ο ιστορικός κ. Μάρκος Γκιόλιας, η ανθρωπολόγος κ. Κλειώ Γκουγκουλή, η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Όλγα Κατσαρδή-Hering, ο ιστορικός κ. Θανάσης Μποχώτης, η εθνολόγος κ. Μάχη Οικονόμου, η εθνολόγος κ. Άννα Παναγιωτοπούλου διατύπωσαν ουσιαστικές παρατηρήσεις και βοήθησαν στη διεύρυνση του προβληματισμού της εργασίας.

1. Μ. Παπαθανασίου, *Καθημερινή ζωή και κοινωνικοποίηση των παιδιών σε ένα χωριό της ορεινής Δωρίδας, 1900-1940*, Αθήνα 1998: αδημοσίευτη μελέτη, που έχει κατατεθεί στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΚΝΕ/ΕΙΕ).

Η κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, άλλωστε, ήταν εκείνη που με έφερε σε επαφή με το ΙΑΕΝ. Η κ. Δέσποινα Καρακατσάνη, λέκτορας του Πανεπιστημίου Κρήτης, μου υπέδειξε χρήσιμα βιβλία. Η ιστορικός κ. Λήδα Παπαστεφανάκη έθεσε πρόθυμα στη διάθεσή μου αντίτυπο της διδακτορικής της διατριβής. Ο καθηγητής κ. Στέφανος Ήμελλος είχε την καλοσύνη να μου δώσει την άδεια να συμβουλευτώ τη συλλογή χειρογράφων του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Από τη μεταπολεμική γενιά Κροκυλειωτών: Ο κ. Τριαντάφυλλος Τριανταφύλλου, η κ. Ρήνα Βενιζέλου, η κ. Τζούλια Χαβάτζα στήριξαν ουσιαστικά το εγχείρημά μου, μεσολαβώντας για τη διεξαγωγή συνεντεύξεων, συζητώντας ερωτήματα, θέτοντας στη διάθεσή μου πολύτιμο και δυσεύρετο έντυπο υλικό. Ο οικονομολόγος κ. Παρασκευάς Μπακαρέζος, επίσης από τη μεταπολεμική γενιά χωριανών, μου επέτρεψε γενναιόδωρα να χρησιμοποιήσω το πολυτιμότερο υλικό που είχε συγκεντρώσει στο πλαίσιο έρευνάς του για την οικονομία του ορεινού χώρου. Από τους παλαιότερους, ο αείμνηστος Χρήστος Τριανταφύλλου, ο κ. Θανάσης Αθανασόπουλος, ο κ. Κώστας Χάρης (από την Κερασιά Δωριδας), με εφοδίασαν επίσης με πολύτιμο και δυσεύρετο έντυπο υλικό. Ο κ. Παναγιώτης Παγώνης μου επέτρεψε να συμβουλευθώ ορισμένα συμβολαιογραφικά έγγραφα. Ο γεωπόνος κ. Αθανάσιος Ταλιούρης με κατατόπισε για πρακτικές πλευρές της λειτουργίας της αγροτικής οικονομίας. Η γραμματέας της κοινότητας Κροκυλείου κ. Μαρία Τσέλιου με διευκόλυνε ώστε να χρησιμοποιήσω το σωζόμενο αρχείο υλικό. Ο διευθυντής του Λυκείου Άμφισσας κ. Βασίλης Παπαδήμας και η διευθύντρια του Λυκείου Λιδωρικίου κ. Μαίρη Χατζοπούλου μου επέτρεψαν να μελετήσω τα αρχεία των σχολείων τους.

Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Στους Κροκυλειώτες και τις Κροκυλειώτισσες που δέχτηκαν να μιλήσουν μαζί μου για το παρελθόν τους, και από τους οποίους αρκετοί έχουν εντωμεταξύ φύγει από τη ζωή, εκφράζω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου. Η εργασία αυτή θα ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί χωρίς τη δική τους συμβολή, το δικό τους λόγο. Το προφορικό υλικό είναι δημιούργημα των πληροφορητών που απαντούν, και του ιστορικού που θέτει τα ερωτήματα ή κατευθύνει τη συζήτηση, «οι πληροφορητές είναι κατά κάποιον τρόπο ιστορικοί και ο ιστορικός αποτελεί, με ορισμένους τρόπους, μέρος των πηγών».² Στις επιστημονικές μελέτες που εφαρμόζουν τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας, οι πληροφορητές παραμένουν κατά κανόνα ανώνυμοι: Στο πλαίσιο λοιπόν της κυρίαρχης επιστημονικής πρακτικής αλλά και για λόγους διακριτικότητας προτίμησα να μην κατονομάσω συνομιλητές και συνομιλήτριες αλλά να παραθέσω απλώς τα αρχικά των ονομάτων και των επωνύμων τους.

2. A. Portelli, «What makes oral history different», στο R. Perks, A. Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο 1998, σ. 63-74, edw σ. 72.

Χωρίς τον Κώστα Ράπτη, του οποίου ο παππούς και η γιαγιά από την πλευρά του πατέρα του γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στο Κροκύλειο, και την πολύτιμη πρακτική βοήθειά του, ούτε η εργασία θα ξεκινούσε, ούτε θα κατόρθωνα να συγκεντρώσω προφορικό υλικό και να πραγματοποιήσω επιτόπια έρευνα χωρίς να υπερβώ κατά πολύ τις χρονικές προθεσμίες του ΙΑΕΝ.

Το βιβλίο αυτό το αφιερώνω στη μητέρα μου, Ρούλα (Ζαφειρία) Παπαθανασίου, το γένος Χρυσοστόμου που έφυγε από τη ζωή πρόωρα την άνοιξη του 2002. Οι σημερινές πνευματικές-επιστημονικές δραστηριότητές μου έχουν τις ρίζες τους στα παιδικά μου χρόνια, στη δική της ενθάρρυνση και στις δικές της παροτρύνσεις για σχολικό και εξωσχολικό διάβασμα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ – ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η εργασία αυτή είναι κατ' αρχήν μια ιστορία της παιδικής ηλικίας σε ένα χωριό του ορεινού ελλαδικού χώρου κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Εξετάζει πλευρές της καθημερινής ζωής και της κοινωνικοποίησης των παιδιών σε μια κοινότητα της υπαίθρου. Στο βαθμό όμως που παιδιά μεγάλωναν υπό ανάλογες κοινωνικές, οικονομικές, δημογραφικές συνθήκες, η μελέτη επιτρέπει, νομίζω, να διατυπωθούν ορισμένες εύλογες υποθέσεις για οικισμούς του ευρύτερου ορεινού χώρου στον οποίο εντάσσεται, κατ' αρχήν από γεωγραφική άποψη, το συγκεκριμένο παράδειγμα. Αφετηρία της εργασίας υπήρξαν απορίες, ερωτήματα, υποθέσεις που προέκυψαν από την προηγούμενη ενασχόλησή μου με την ιστορία των παιδιών σε έναν πολύ διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό και γεωγραφικό χώρο, τον κεντροευρωπαϊκό.¹

Επέλεξα, λοιπόν, ένα ορεινό χωριό της Ρούμελης, το Κροκύλειο (Παλαιοκάτουνο ή Παλιοκάτουνο ως το 1915),² πρωτεύουσα, άλλοτε και τώρα, της επαρχίας Δωριδας, του νομού Φωκίδας σήμερα – Φθιωτιδοφωκίδας την εποχή που εξετάζουμε. Αλλοτινό κεφαλοχώρι,³ χειμερινή πρωτεύουσα του δήμου Κροκυλείου από το 1870 ως το 1912,⁴ αυτόνομη κοινότητα στη συνέχεια, με

1. M. Papathanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule. Die ökonomische Funktion der Kinder ärmerer Schichten in Österreich 1880-1939*, (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 24), Βιέννη, Μόναχο 1999.

2. Α.Θ. Δρακάκης, Σ. Ι. Κούνδουρος, *Αρχεία περί της Συστάσεως και Εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους*, τ. Β', Αθήναι 1940, σ. 694.

3. Στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (τ. ΙΕ', Αθήνα 1931, σ. 257) το Κροκύλειο αναφέρεται το 1928 ως «κώμη» με 916 κατοίκους. Ο όρος προφανώς αποδίδει το πληθυσμιακό μέγεθος και τον χαρακτήρα του ως διοικητικού κέντρου της ευρύτερης ορεινής περιοχής, αλλά στην καθημερινή τους ζωή οι άνθρωποι όταν αναφέρονται σ' αυτό χρησιμοποιούσαν και χρησιμοποιούν τη λέξη *χωριό*.

4. Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος σχηματίστηκε με το Βασιλικό Διάταγμα του Απριλίου 1835 ο «δήμος Κροκυλείου» ως δήμος της επαρχίας Δωριδας. Τη διοικητική αυτή μονάδα με πρωτεύουσα τους Πενταγιούς συγκροτούσαν οι οικισμοί: Πενταγιοί, Δρεσενά, Πα-

χίλιους περίπου κατοίκους, διθέσιο δημοτικό σχολείο και σχολαρχείο, αστυνομικό σταθμό, ταχυδρομείο, τηλεγραφείο, τηλεφωνείο, ειρηνοδικείο⁵ και κοινοτική έκταση 23 τετρ. χλμ.⁶ Σήμερα το Κροκύλειο γνωρίζει τη μοίρα των περισσότερων ορεινών χωριών στην Ελλάδα: μερικές δεκάδες μόνιμοι κάτοικοι, ελάχιστοι νέοι, ουσιαστικά ανύπαρκτος παιδικός πληθυσμός, αρκετοί παραθεριστές που κατάγονται από το χωριό το καλοκαίρι.

Το χωριό επιλέχθηκε κατ' αρχήν για πρακτικούς λόγους: Δεν κατάγομαι από το Κροκύλειο και πριν ξεκινήσω την έρευνα είχα επισκεφθεί το χωριό τρεις φορές για μερικές μέρες. Όμως, η γνωριμία μου με νέους ανθρώπους, δραστήρια μέλη του Συλλόγου Κροκυλειωτών στην Αθήνα, οπωσδήποτε διευκόλυνε τη συλλογή του υλικού, τόσο των προφορικών μαρτυριών εκ μέρους των ηλικιωμένων, στις οποίες στηρίζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος αυτή η μελέτη, όσο και υλικού από το κοινοτικό αρχείο, το αρχείο του σχολείου και την εφη-

λιοκάτουνο, Αβορίτι, Βλαχοβούνι, Κερασιά, Κουπάκι, Ζωριάνο, Αλποχώρι (Ε. Γ. Σκιαδάς, *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος, 1833-1912. Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα*, Αθήνα 1993, σ. 175). Από τα στοιχεία για τον πληθυσμό που παραθέτει ο Σκιαδάς συνάγεται ότι ο δήμος περιλάμβανε μεγαλύτερους οικισμούς που μετά το 1912 συγχρότησαν κοινότητες ή αποτέλεσαν τον πυρήνα κοινοτήτων, και συνοικισμούς μερικών δεκάδων κατοίκων, όπως το Αβορίτι (24 κάτοικοι), η Κερασιά (24 κάτοικοι), το Βλαχοβούνι (55 κάτοικοι) που βρίσκονταν στην περιφέρεια μεγαλύτερων οικισμών. Με Βασιλικό Διάταγμα του επόμενου έτους (1836) οι δήμοι Βωμέας και Οφιονείας της επαρχίας Δωριδας συγχωνεύτηκαν με το δήμο Κροκυλείου, στον οποίο προστέθηκαν έτσι άλλοι 12 οικισμοί ή συνοικισμοί (Σκιαδάς, *ό.π.*). Μέχρι το 1870, περίπου, τμήματα του αρχικού δήμου Κροκυλείου προσαρτήθηκαν κατά καιρούς σε άλλους δήμους. Ο μακροβιότερος «δήμος Κροκυλείου», που προέκυψε με το Βασιλικό Διάταγμα του Δεκεμβρίου 1869 και διατηρήθηκε ως το 1912, βρισκόταν μεταξύ δύο οροσειρών, -των Βαρδουσιών στο βορρά και του Τρικόρφου στο νότο- αριθμούσε πάνω από 3000 κατοίκους και περιλάμβανε τις μετέπειτα κοινότητες Αγλαβίστας, Αλποχωρίου, Δρεστενών, Ζωριάνου, Κουπακίου, Παλαιοκάτουνο και Πενταγιών, με χειμερινή πρωτεύουσα το Παλαιοκάτουνο και θερινή τους Πενταγιούς (Σκιαδάς, *ό.π.*· Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1871*, τ. Α', Μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 148 και Μέρος ΙΙ, Αθήνα 1974, σ. 105).

5. Μια χρήσιμη επισκόπηση της ιστορίας του χωριού προσφέρει το πόνημα του κροκυλειώτη Π. Υφαντή, *Το Κροκύλιο. Μια συνοπτική ιστορία του αρχαίου και του σημερινού Κροκυλίου (Πρόχειρη μελέτη για τη γνωριμία του χωριού)*, Αθήνα 1988.

6. ΕΣΥΕ, *Λεξικόν των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1961, περιέχον εν παραρτήματι τας επελθούσας διοικητικές μεταβολάς και εγχειρίσας μετονομασίας μέχρι της 31. 12. 1962*, Αθήνα 1963, σ. 78. Η κοινοτική έκταση του χωριού είναι αρκετά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη γειτονικών χωριών, όπως το Κουπάκι (17 τετρ. χλμ.), το Ζοριάνο (12 τετρ. χλμ.), η Κερασιά (15 τετρ. χλμ.), αλλά και αρκετά μικρότερη από την αντίστοιχη των γειτονικών Πενταγιών (35 τετρ. χλμ.).

μερίδα, την οποία εκδίδει ο αθηναϊκός σύλλογος. Λόγοι επιστημονικοί στάθη-
καν, ωστόσο, καθοριστικοί στην επιλογή μου. Σκόρπιες ιστορίες για το «κο-
σμοπολίτικο» —με τα μέτρα των αγροτικών κοινωνιών— αλλοτινό κεφαλοχώρι,
για τους άντρες που έφευγαν στην Αμερική αφήνοντας πίσω τους αγέννητα ή
μικρά παιδιά, για Κροκυλειώτες της μεσοπολεμικής Αθήνας, οι οποίοι διατη-
ρούσαν στενούς δεσμούς με το χωριό, δημιούργησαν το ερώτημα για τη σχέση
που μπορεί να υπήρχε ανάμεσα στην παιδική ηλικία και τη διαδικασία αστικο-
ποίησης του αγροτικού πληθυσμού, επηρεάζοντας αποφασιστικά την ερευνητι-
κή επιλογή μου. Ως απώτατο χρονικό όριο έθεσα τα τέλη της δεκαετίας του
1930, ώστε να μην εμπλακώ στην ιδιαίτερη προβληματική των περιόδων της
Κατοχής και, κυρίως, του Εμφυλίου, υπερβαίνοντας έτσι τα χρονικά και εν
γένει πρακτικά περιθώρια που είχα στη διάθεσή μου.

Χρησιμοποιώ γενικά τον όρο «παιδιά» για τους χωριανούς κάτω των δεκα-
πέντε ετών και τον όρο «ενήλικες» για τους υπόλοιπους. Η διάκριση αυτή εξυ-
πηρετεί τις ανάγκες της συγγραφής αλλά δεν είναι αυθαίρετη. Όταν ρωτούσα
συνομιλητές και συνομιλήτριες μέχρι ποια ηλικία «δε νόγαγε» κανείς (όπως
έλεγαν συχνά οι ίδιοι όταν αναφέρονταν στη συμπεριφορά τους ως παιδιών),
έθεταν ως όριο τα δεκαπέντε χρόνια. Ο «στρογγυλεμένος» αυτός αριθμός δεί-
χνει βέβαια ότι δεν υπήρχε συγκεκριμένη, κοινωνικά θεσμοθετημένη διάρκεια
της παιδικής ηλικίας· άλλωστε την τυπικά πλήρη κοινωνική ενηλικίωση των
χωριανών σηματοδοτούσαν διάφορα ορόσημα, όπως η υπηρεσία στο στρατό, οι
σπουδές, η μετανάστευση για τους άνδρες και προπάντων ο γάμος για γυναίκες
και άνδρες. Εξάλλου, επειδή ούτε τα «ορόσημα» αυτά συνέπιπταν μεταξύ τους
χρονικά, ούτε η ηλικία στην οποία κάποιος «πήγαινε στρατιώτης», «έφευγε
για την Αμερική» ή παντρευόταν ήταν σταθερή, αναγκαστικά δεν ενηλικιώνο-
νταν κοινωνικά πλήρως όλοι στην ίδια ή σχεδόν στην ίδια ηλικία. Πάντως,
από τις πηγές συνάγεται ότι κανείς δεν παντρευόταν σε ηλικία κάτω των δεκα-
πέντε χρόνων⁷ και μπορούμε τουλάχιστον να είμαστε βέβαιοι ότι σε γενικές
γραμμές άνδρες και γυναίκες δε θεωρούνταν κοινωνικά ανήλικοι μετά την ηλι-
κία των δεκαπέντε χρόνων.

Τούτο δεν σημαίνει πως θεωρώ εξαρχής δεδομένη την κοινωνικο-πολιτισμι-
κή διάρκεια της παιδικής ηλικίας στο παράδειγμά μου και δεν με απασχολούν
ερωτήματα συγγενή προς τα κλασικά ερωτήματα που τέθηκαν τις δεκαετίες
του 1960 και του 1970 με τις μελέτες του πρωτοπόρου ιστορικού της παιδικής
ηλικίας Φιλίπ Αριές και των «διαδόχων του», ή απέρρευσαν από αυτές.⁸ Ποια

7. Βλ. εδώ Κεφάλαιο Δεύτερο, σημ. 190.

8. Ανεξάρτητα από τις έντονες και δικαιολογημένες αντιρρήσεις που εκφράστηκαν αργό-
τερα για ορισμένες απόψεις τους, όπως λ.χ. την περίφημη θεωρία του Αριές ότι οι άνθρωποι
του Μεσαίωνα δεν αναγνώριζαν την παιδική ηλικία ως κοινωνική κατηγορία και ότι η παι-
δική ηλικία ουσιαστικά ανακαλύφθηκε μετά το 16ο αι., ή το μάλλον απλουστευτικό, εξελι-

κοινωνικο-πολιτισμικά όρια εντοπίζονται μεταξύ ενηλίκων και παιδιών στο επίπεδο της πρακτικής και της εμπειρίας, πώς συγκροτείται και πώς ορίζεται η παιδική ηλικία ως ιδιαίτερο χρονικό διάστημα στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων της συγκεκριμένης κοινωνίας;

Άλλωστε, στη μελέτη η παιδική ηλικία δεν αντιμετωπίζεται ως εμπειρία ενιαία για το σύνολο της μικροκοινωνίας η οποία μας απασχολεί. Ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι δέχονται σήμερα ότι υπήρχαν και υπάρχουν πολλές, διαφορετικές παιδικές ηλικίες και όχι μία, προϊόν της ντετερμινιστικής δυτικής αντίληψης για το παιδί ως πλάσμα βιολογικά απολύτως προσδιορισμένο, με δεδομένα σωματικά, ψυχικά, πνευματικά χαρακτηριστικά, δεδομένες ανάγκες και δεδομένη εξελικτική πορεία. Οι ίδιοι, εξάλλου, διακηρύσσουν ότι τα παιδιά θα πρέπει να μελετώνται ως ενεργά υποκείμενα και όχι ως παθητικοί δέχτες των επιθυμιών και απόψεων των ενηλίκων⁹ ορισμένοι μάλιστα υποστηρίζουν ότι είναι πιο σωστό να κάνουμε λόγο για «ιστορία των παιδιών» παρά για ιστορία της παιδικής ηλικίας, καθώς η «παιδική ηλικία» δεν αποτελεί παρά ιδεολογική κατασκευή.¹⁰

κτικό σχήμα του ντε Μωζ, σύμφωνα με το οποίο στο πέρασμα των αιώνων οι ανθρώπινες κοινωνίες κινούνται προοδευτικά και σταθερά προς την αναγνώριση του παιδιού ως αυταξίας και προς το σεβασμό στο πρόσωπό του: βλ. Ph. Ariès, *L' enfant et la vie familiale sous l' Ancien Régime*, Παρίσι 1973, [στα ελληνικά: Φ. Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, (μετάφραση: Γ. Αναστοπούλου), Αθήνα 1990]· Α. ντε Μωζ, «Η εξέλιξη της παιδικής ηλικίας», στο Α. ντε Μωζ (επιμ.), *Η Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας*, μετ. Δ. Κωστελένος, Αθήνα 1977, σ. 11-101, κυρίως σ. 95-100. Αναμφισβήτητα οι θεωρίες των πρωτοπόρων της ιστορίας της παιδικής ηλικίας έδωσαν εναύσματα και άνοιξαν δρόμους στην έρευνα. Για μια αναλυτική επισκόπηση της επιστημονικής συζήτησης στην ελληνική γλώσσα, βλ. Ε. Αυδίκος, *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα 1996, σ. 15-33 και Κ. Μπάδα-Τσομώκου, *Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικο-ιστορικό τους ισοδύναμο*, Ιωάννινα 1993, σ. 3-9· βλ. επίσης την επισκόπηση του αμερικανού κοινωνιολόγου W. Corsaro, *The Sociology of Childhood*, Θάουζαντ Οκς, Λονδίνο, Νέο Δελχί 1997, σ. 49-67. Για την κριτική των θέσεων και της μεθοδολογίας του Αριές και των μεταγενέστερων μελετητών της ιστορίας της οικογένειας, όπως ο ιστορικός Ε. Σόρτερ και η Ε. Μπαντεντέ, βλ. D. Alexandre-Bidon, D. Lett, *Η καθημερινή ζωή των παιδιών στο Μεσαίωνα*, μετ. Σ. Βλοντάκης, Αθήνα 1999, σ. 15-19.

9. A. Prout, A. James, «A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems», στο A. Prout, A. James, (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood. Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Λονδίνο, Ουάσινγκτον 1999, σ. 7-33, κυρίως σ. 8 και –για την κριτική στη θεωρία περί «κοινωνικοποίησης»– σ. 14 κ.εξ.

10. J. M. Hawes, N. R. Hinter, «Looking for Waldo: Reflections on the History of Children and Childhood in the Postmodern Era», Ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα: *Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας στην Αμερική*, Ουάσινγκτον, 5-6 Αυγούστου 2000 (στο Διαδίκτυο, <http://www.2h-net.msu.edu/~child/conference/hiner.htm>, σ. 2).

Στο πλαίσιο αυτό αμφισβητείται ακόμη και ο όρος *κοινωνικοποίηση* επειδή παραπέμπει στην αντίληψη ότι τα παιδιά δεν αποτελούν αυταξίες αλλά είναι ατελή όντα τα οποία plάθονται από τους ενήλικες κατ' εικόνα και ομοίωση των τελευταίων. Νομίζω, ωστόσο, ότι εφόσον έχουμε αποσαφηνίσει το περιεχόμενο των όρων «παιδική ηλικία» και «κοινωνικοποίηση», εφόσον έχουμε δεχτεί ότι δεν υπάρχει μία ενιαία παιδική ηλικία, και ότι η κοινωνικοποίηση δηλώνει την ένταξη των παιδιών στο εκάστοτε πολιτισμικό περιβάλλον και ακόμα ότι τα παιδιά συμμετέχουν, ως ένα βαθμό, ενεργά σε αυτήν, νομιμοποιούμε να χρησιμοποιούμε τους όρους, αποφεύγοντας τεχνικές και, σε τελική ανάλυση, τεχνητές δυσκολίες. Άλλωστε, κοινωνικοί επιστήμονες, κυρίως κοινωνιολόγοι και ψυχολόγοι που εξακολουθούν να χρησιμοποιούν ευρέως τον όρο *κοινωνικοποίηση* για να δηλώσουν τη «συγκρότηση και εξέλιξη της προσωπικότητας και κοινωνικής ένταξης του ατόμου»,¹¹ δέχονται πως «...δεν υπάρχει μια κοινωνικοποίηση για την ίδια κοινωνία σε μια συγκεκριμένη εποχή», ούτε «...μπορεί να υπάρχει ένα πρότυπο κοινωνικοποίησης για όλες τις εποχές και όλους τους πολιτισμούς».¹²

Σε ένα πρώτο επίπεδο η μελέτη αυτή θέτει, επομένως, τα ακόλουθα ερωτήματα: Για πόσες και ποιες παιδικές ηλικίες μπορεί να γίνει λόγος στη συγκεκριμένη αλλά και γενικότερα στην ορεινή αγροτική κοινωνία; Σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο διαφοροποιείται η καθημερινή ζωή των παιδιών και η εμπειρία τους ανάλογα με το φύλο, την κοινωνική και οικονομική κατάσταση και θέση της οικογένειας, τη σειρά γέννησης των παιδιών μέσα σ' αυτήν;

Σε ένα δεύτερο επίπεδο η εργασία επιχειρεί να φωτίσει τη σχέση ανάμεσα στην παιδική ηλικία και την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας του πρώιμου 20ού αιώνα και να αναδείξει τους δεσμούς μεταξύ της ιστορίας της παιδικής ηλικίας —ή των παιδιών— και της κοινωνικής μακρο-ιστορίας, η οποία επικεντρώνεται στη μελέτη κοινωνικών δομών ή γενικών κοινωνικών εξελίξεων και δεν χρησιμοποιεί την ηλικία ως αναλυτική κατηγορία. Η προσέγγιση αυτή συνοψίζεται στο ερώτημα: Συνδέεται η εμπειρία της παιδικής ηλικίας στον ορεινό ελλαδικό χώρο με την αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και με ποιους τρόπους; Το ερώτημα παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον γιατί εκφράζει από διαφορετική πλευρά θεμελιώδεις προβληματισμούς και απόψεις της αγροτικής κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της κοινωνικής ιστορίας.

Η αγροτική κοινωνιολογία δέχεται ότι η αγροτικότητα και η αστικότητα διαπλέκονται, ότι «δεν είναι δυνατό να εξετάζεται ο αγροτικός τομέας ανεξάρ-

11. Χ. Νόβα-Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση: Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα 1995, σ. 13. Η κοινωνικοποίηση αποτελεί μία «διά βίου διαδικασία» (ό.π., σ. 20). Το βιβλίο της Νόβα-Καλτσούνη αποτελεί μια εμπεριστατωμένη επισκόπηση της διεθνούς, —παλαιότερης και σύγχρονης— κοινωνιολογικής συζήτησης για την κοινωνικοποίηση.

12. Ό.π., σ. 16.

τητα από την ευρύτερη κοινωνία στην οποία ανήκει», ότι «μορφές αστικής ζωής ... εμφανίζονται στον αγροτικό χώρο και το αντίστροφο». ¹³ Αυτό σημαίνει ότι οι αγροτικές κοινωνίες δεν αποτελούν αναγκαστικά, ή και κατά κανόνα, κλειστές, απομονωμένες κοινωνίες. Η άποψη ότι οι ορεινές αγροτικές κοινωνίες, λόγω της γεωγραφικής απομόνωσής τους, αποτελούσαν ερμητικά κλειστά προς τον έξω κόσμο σύνολα, ήταν παλαιότερα αρκετά διαδεδομένη· σήμερα ανθρωπολόγοι και ιστορικοί έχουν καταρρίψει ή τουλάχιστον κλονίσει, τις στερεοτυπικές αυτές απόψεις. ¹⁴ Στη χώρα μας οι νεότεροι μελετητές, με αναφορά στο παράδειγμα της Ηπείρου, μιλούν για τις πόλεις που «διδασκούν ως τις πιο μακρινές γωνιές της υπαίθρου» και για την ύπαιθρο που «είναι παρούσα ως την καρδιά του άστεως», για τη «μακρά μεταναστευτική παράδοση του έλληνα χωρικού», σε αντιδιαστολή προς τον δυτικό, για την ισχυρή εξωστρέφεια της ελληνικής υπαίθρου και μάλιστα της ορεινής. ¹⁵ Εξάλλου, μια πολύ γνωστή και σημαντική μελέτη για την ελληνική κοινωνία του 19ου και του πρώιμου 20ού αι. υποστηρίζει, αξιοποιώντας συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία, ότι η κοινωνική κινητικότητα, η μετάβαση από την αγροτική στη μικροαστική τάξη, προπάντων διά μέσου εκπαιδευτικών μηχανισμών, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των μικρών αγροτών στον ελλαδικό χώρο ήδη από το 19ο αι. ¹⁶

13. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας (Λαϊκός πολιτισμός/τοπικές κοινωνίες)*, Αθήνα χ.χ., σ. 30-31: Ο συγγραφέας στηρίζεται κυρίως στο σημαντικό άρθρο του R. Pahl, «The rural-urban continuum», *Sociologia Ruralis* 6 (1966), 299-327, που άσκησε κριτική στο διχοτομικό μοντέλο του «αγροτο-αστικού συνεχούς», όπου οι κοινωνίες κατατάσσονται σε ένα γραμμικό συνεχές, στα άκρα του οποίου τοποθετούνται ένας ιδεατός τύπος αγροτικής και ένας ιδεατός τύπος αστικής κοινωνίας (βλ. Νιτσιάκος, *ό.π.*, σ. 24).

14. Για μια κριτική επισκόπηση της ιστορικής και ανθρωπολογικής βιβλιογραφίας του ορεινού ευρωπαϊκού, κυρίως αλπικού, χώρου, βλ. την εισαγωγή στο P.P. Viazzo, *Upland Communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Κέμπριτζ 1989, σ. 1-15: Ο συγγραφέας αναφέρεται χαρακτηριστικά στο «θεμελιώδες πρόβλημα του κατά πόσο νομιμοποιούμαστε να προσλαμβάνουμε τις αλπικές κοινότητες ως κλειστά (οικο)συστήματα» (Viazzo, *ό.π.*, σ. 15, μετάφραση δική μου). Οι ανθρωπολογικές θεωρίες οικολογικού ντετερμινισμού έχουν «εδώ και καιρό αμφισβητηθεί, ενώ έχει πειστικά υποστηριχθεί η άποψη ότι το φυσικό περιβάλλον μπορεί να υπαγορεύει χρήσεις και να επιδρά στη διαμόρφωση και εξέλιξη των κοινωνιών αλλά δεν είναι αυτό που καθορίζει μονόπλευρα τα συστήματα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης» (Β. Νιτσιάκος, Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Κόνιτσα 2000, σ. 16, 17).

15. Σ. Δαμιανάκος, Ε. Ζαχοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα 1997, σ. 19-22.

16. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα 1992, κυρίως σ. 124-159 και 391 κ.εξ.

Η παρούσα εργασία μελετά τις πολλαπλές εμπειρίες των παιδιών και επιχειρεί να τις εντάξει στη συνολική πορεία της μικροκοινωνίας που επιλέχθηκε ως παράδειγμα αλλά και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα, μέσα από πολύ συγκεκριμένα ερωτήματα. Καθημερινή ζωή των παιδιών, υλικές συνθήκες διαβίωσής τους, θέση και ρόλος τους στην οικογενειακή και τοπική οικονομία, διαπροσωπικές σχέσεις στο εσωτερικό των οικογενειακών σχηματισμών, διαπαιδαγώγηση, σχέση παιδιών και αγροτικών οικογενειών με τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, συμμετοχή των παιδιών σε κοινωνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις, αυτόνομοι τρόποι έκφρασης, όπως το παιχνίδι, συγχροτούν τους πραγματολογικούς άξονες γύρω από τους οποίους εκφράζονται απόψεις και διατυπώνονται υποθέσεις.

Με την καθημερινή ζωή των παιδιών στον ελληνικό χώρο έχει ασχοληθεί κυρίως η Λαογραφία, τόσο η παραδοσιακή,¹⁷ όσο και η σύγχρονη, η αποκαλούμενη Κοινωνική Λαογραφία, εκείνη δηλαδή που αξιοποιώντας τον πλούτο της παραδοσιακής Λαογραφίας, προσεγγίζει στις μεθόδους και στον προβληματισμό της την Κοινωνική Ανθρωπολογία και, σε μικρότερο βαθμό, την Ιστορία.¹⁸ Η λαογραφική έρευνα έχει συγκεντρώσει, μελετήσει και συγκρίνει μνημεία του λόγου που αφορούν άμεσα στην παιδική ηλικία (νανουρίσματα, ταχαρισμάτα, λαχνίσματα) έχει ασχοληθεί προπάντων εκτεταμένα με την καθημερινότητα του νεογέννητου και του βρέφους, με τα έθιμα, τις πρακτικές και τις αντιλήψεις γύρω από τη γέννηση και το παιδί στα πρώτα χρόνια της ζωής του, με μια φάση δηλαδή της παιδικής ηλικίας, η οποία δεν είναι δυνατόν να ανακληθεί στη μνήμη, και συνεπώς ελάχιστα θα απασχολήσει αυτή τη μελέτη.

Όμως η λαογραφική έρευνα έχει ασχοληθεί και με το παιδικό παιχνίδι. Τα τελευταία χρόνια έχει συγκεντρωθεί πλούσιο σχετικό υλικό και οι ερευνητές δεν αρκούνται στο να περιγράψουν παιδικά παιχνίδια αλλά προχωρούν σε ανθρωπολογικές ερμηνείες του παιδικού παιχνιδιού αναζητώντας τις ιστορικές του διαστάσεις. Η βιβλιογραφία είναι πλούσια και σημαντική. Δύο έργα συμπεκνώνουν, κατά τη γνώμη μου, τη λαογραφική-εθνογραφική-ανθρωπολογι-

17. Για την προσφορά της παραδοσιακής Λαογραφίας στη μελέτη της παιδικής ηλικίας βλ. Μ.Γ. Μερακλής, «Το παιδί και η λαογραφία», στο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 11-21, κυρίως σ. 13, 14· επίσης Ε. Αυδίκος, «Λαογραφία και παιδική ηλικία. Οπτικές και προοπτικές», στο *Λαϊκή παράδοση...*, ό.π., σ. 23-42, κυρίως σ. 23-29.

18. Όπως επισημαίνει η Άλλη Κυριακίδου-Νέστορος οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι παρένβησαν στην περιοχή της Λαογραφίας με επαναστατικά αποτελέσματα, υποχρεώνοντας τους λαογράφους να απαρνηθούν την αντίληψη του «παραδοσιακού πολιτισμού» ως συνονθυλεύματος επιβιωμάτων, ενώ η νεότερη κοινωνική και οικονομική Ιστορία συνέβαλε καθοριστικά στην ιστορικοποίηση της Λαογραφίας (Α. Κυριακίδου Νέστορος, *Λαογραφικά Μελέτηματα II*, Αθήνα 1993, σ. 230).

κή έρευνα γύρω από την καθημερινή ζωή και την κοινωνικοποίηση του παιδιού στον ελληνικό χώρο: Το έργο του Ε. Αυδίκου, μια γενική σύνθεση για το παιδί στην Ελλάδα, βασισμένη σε πλούσια βιβλιογραφία, και το ένατο τεύχος του περιοδικού *Εθνογραφικά* αφιερωμένο στο παιδικό παιχνίδι, κυρίως –αλλά όχι αποκλειστικά– στον ελληνικό χώρο (βλ. εδώ Βιβλιογραφία).

Η καθημερινή ζωή και η κοινωνικοποίηση των παιδιών έχει απασχολήσει κοινωνιολόγους και κοινωνικούς ανθρωπολόγους, όπως τον Sanders, τον Mendras, τον Campbell, την Friedl, την Du Boulay, την Handman οι οποίοι από τη δεκαετία του 1950 και εξής έχουν μελετήσει αγροτικές μικροκοινωνίες στον ελληνικό ορεινό, ημι-ορεινό και πεδινό χώρο της Ηπείρου, της Εύβοιας, της Θεσσαλίας και έχουν αφιερώσει λιγότερες ή περισσότερες σελίδες των βιβλίων τους στο ζήτημα της ανατροφής των παιδιών.¹⁹ Βέβαια, οι σημαντικές αυτές μελέτες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην κοινωνία των ενηλίκων, παρ' όλο που εξετάζουν κοινωνίες με αριθμητικά σημαντικό παιδικό πληθυσμό, ενώ στο σύνολό τους χρησιμοποιούν ελάχιστα την ηλικία ως αναλυτική κατηγορία. Όπως είναι γνωστό, η ιστορική έρευνα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη, άρχισε να ασχολείται με την καθημερινή ζωή των παιδιών πολύ αργότερα από την Κοινωνική Ανθρωπολογία και την Κοινωνιολογία. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν κυκλοφορήσει στη χώρα μας αρκετές και σημαντικές μελέτες για την ιστορία της παιδικής ηλικίας που στην πλειοψηφία τους επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις κυρίαρχες αντιλήψεις για τα παιδιά, στην εκπαιδευτική πολιτική και τις παιδαγωγικές απόψεις.²⁰

19. I. Sanders, *Rainbow in the Rock. The People of Rural Greece*, Κέμπριτζ 1962, σ. 241-257· Ε. Μεντράς, «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περ. Κονίτσας», *Ηπειρωτική Εστία Θ'* (1960), σ. 52-59, 228-236, 317-324, 404-413, 493-591, 601-604, κυρίως σ. 323, 324· J. Campbell, *Honour. Family and Patronage*, Οξφόρδη 1964, σ. 154-172· Ε. Friedl, *Vasilika: A village in Modern Greece*, Νέα Υόρκη 1962, σ. 78-86· J. du Boulay, *Portrait of a Greek Mountain Village*, Οξφόρδη 1979, σ. 100, 106, 107, 123· Μ. Ε. Αντιμάν, *Βία και πονηριά. Άντρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα 1987, σ. 187-211. Στο ξενόγλωσσο ειδικό τεύχος-αφιέρωμα στην ελλαδική ύπαιθρο της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* 18 (1981) το ενδιαφέρον των ανθρωπολογικών-κοινωνιολογικών μελετών στρέφεται κυρίως στις οικονομικές και κοινωνικές δομές· ορισμένα άρθρα ασχολούνται εκτενέστερα με την οικογένεια στο επίπεδο του συστήματος συγγένειας (βλ. κυρίως, Μ. Couroucli, «Changement et immobilité dans la montagne de Corfou», σ. 225), ενώ μια σύντομη αλλά ουσιαστική αναφορά στα παιδιά απαντά στη μελέτη: I. Βεοπουλου, «Trikeri: Mobilité et rapports d'appartenance», *ό.π.*, σ. 191-199, κυρίως σ. 193. Οι παραπάνω μελέτες, καθώς και οι περισσότερες μελέτες του ειδικού τεύχους, έχουν δημοσιευθεί μεταφρασμένες στα ελληνικά στον τόμο: Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα 1987.

20. Βλ. προπάντων τους τόμους με τα πρακτικά των δύο συνεδρίων τα οποία οργάνωσε το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας για την ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεό-

Αντίθετα, απ' όσο γνωρίζω, υπάρχει έλλειμμα ιστορικών εργασιών για την καθημερινή ζωή και για τα βιώματα των παιδιών, με βάση τις οποίες άλλωστε μπορούμε να αποτιμήσουμε τη θέση και το ρόλο απόψεων και αποφάσεων στην κοινωνική πρακτική. Ορισμένες ιστορικές μελέτες – τα έργα των Χ. Κωνσταντινόπουλου και Γ. Παπαγεωργίου για τη μαθητεία στα επαγγέλματα, το βιβλίο της Κ. Μπάδα-Τσομώκου για την ιστορία και την ιστορικότητα του παιδικού ενδύματος – κινούνται ήδη προς αυτήν την κατεύθυνση, εξετάζοντας, ανάμεσα στα άλλα, την παιδική ηλικία ως εμπειρία και χρησιμοποιώντας για τον σκοπό αυτό προσωπικές μαρτυρίες. Με την προσέγγιση, λοιπόν, που υιοθετεί η εργασία αυτή επιχειρεί και επιδιώκει να συμβάλει στην κατεύθυνση μιας μικροϊστορίας, ιστορικής (μικρο)κοινωνιολογίας, μιας αναδρομικής,²¹ και

τητας: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1), Αθήνα 1986· Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Οι Χρόνοι της Ιστορίας για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 33), Αθήνα 1998. Στη συστηματική επισκόπηση της ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας για την ιστορία της παιδικής ηλικίας στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο γάλλος ιστορικός José Gentil da Silva παρατηρεί ότι: «Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας ήταν μέχρι στιγμής στην υπηρεσία κυρίως των ψυχολόγων και των κοινωνιολόγων παρά των ιστορικών και, ανάμεσα στους τελευταίους, περισσότερο των ιστορικών δημογράφων, παρά γενικά των ιστορικών»: J. G. da Silva, «Η Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή», (μετ. Ν. Μαυροκορδόπουλος, Β. Πάτσιου, Ρ. Μπενβένιστε, Π. Πολέμη), Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. Α', (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1), Αθήνα 1986, σ. 37-78, κυρίως σ. 75.

Το κείμενο της Ε. Μπουρνόβα στα Πρακτικά του πρώτου συνεδρίου (ό.π.) επικεντρώνεται στην καθημερινότητα της παιδικής και νεανικής ηλικίας (προπάντων στη δημογραφική), όπως προκύπτει μέσα από πλούσιο αρχειακό στη Ραφάνη, θεσσαλική κοινότητα σε υψόμετρο 500 μ., κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα (Ε. Μπουρνόβα, «Η Νεολαία της Ραφάνης. Έρευνα στην Ιστορική Δημογραφία και Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία», Πρακτικά..., ό.π., σ. 441-445). Η μεταγενέστερη μονογραφία της ίδιας ανασυνθέτει συνολικά τον ιστορικο-δημογραφικό χαρακτήρα της κοινότητας και παρουσιάζει πτυχές της καθημερινής ζωής μέσα από δύο σωζόμενα ημερολόγια (υλικό σπάνιο και ανεκτίμητο): Ε. Μπουρνόβα, *Ιστορική Δημογραφία και Ιστορία της καθημερινότητας στη Ραφάνη από το 1900 έως το 1950*, Αθήνα, εκδ. Πιλέθρον, 1995.

21. Δανείζομαι τον όρο «αναδρομική ανθρωπολογία» από το έργο της Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, (Λαϊκός Πολιτισμός/Τοπικές Κοινωνίες), Αθήνα 1997, σ. 52, η οποία αναφέρεται συγκεκριμένα στη μέθοδο ανασύστασης οικονομικών και κοινωνικών δομών του παρελθόντος μέσω προφορικών μαρτυριών ελλείψει αρχειακών πηγών. Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο για να δηλώσω ευρύτερα τη μελέτη του παρελθόντος μέσω προφορικών μαρτυριών σε αντιδιαστολή προς τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης που χρησιμοποιεί προπάντων η Κοινωνική Ανθρωπολογία.

ευρύτερα ιστορικής ανθρωπολογίας²² ή μάλλον ανθρωπολογικής ιστορίας²³ της παιδικής ηλικίας, μιας ιστορίας των παιδιών, «στο επίκεντρο» της οποίας «βρί-

22. Σε μεγάλο βαθμό οι ιστορικοί αποδίδουν την ίδια σημασία στον όρο «μικροϊστορία» (προσφιλή στην ιταλική επιστημονική κοινότητα) και στον όρο «ιστορική ανθρωπολογία» (προσφιλή στη γερμανόφωνη και τη γαλλική επιστημονική κοινότητα). Το περιεχόμενο του σχετικά νέου όρου «Ιστορική Ανθρωπολογία» συζητείται ευρύτατα και παραμένει αρκετά ρευστό· προς το παρόν δε μπορούμε να πούμε ότι η ιστορική ανθρωπολογία έχει θεσμικά καθιερωθεί ως διακριτός κλάδος της Ιστορίας ή της Ανθρωπολογίας, παρά τα σημαντικά εγχειρήματα προς αυτή την κατεύθυνση προπάντων στο γερμανόφωνο χώρο. Παραφράζοντας τον γερμανό ιστορικό Richard van Dülmen θα έλεγε, πάντως, κανείς πως η ουσία του όρου έγκειται στην επαναανακάλυψη του μεμονωμένου ανθρώπου πίσω από το πλήθος των πληροφοριών της ιστορίας των θεσμών ή των δομών και στην κατανόηση του τρόπου σχέψης και των χειρισμών των ανθρώπων (R. van Dülmen, *Historische Anthropologie. Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη 2000, σ. 107).

Για μια εμπεριστατωμένη επισκόπηση της διεθνούς ιστορίας του όρου και για έναν σφαιρικό (αν και μάλλον από τη σκοπιά των ανθρωπολόγων) προβληματισμό γύρω από τις προοπτικές του βλ. P.P. Viazzo, «Mapping the territory of historical anthropology», στο V. Bůžek, D. Štefanová (επιμ.), *Historisch- Anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, (Opera Historica 9), Τσέσκα Μπουντεζοβίτσε 2001, σ. 7-25.

Για τον Ε. Παπαταξιάρχη η σχέση Ιστορίας και Ανθρωπολογίας συνίσταται προπάντων σε μια «διαλεκτική ανταλλαγή εμπνεύσεων και επιχειρημάτων πάνω στη μέθοδο, τη θεωρία και το αντικείμενο»: (Ε. Παπαταξιάρχης, «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993, σ. 13-74, κυρίως σ. 16).

Για μια εμπεριστατωμένη συζήτηση γύρω από την ενσωμάτωση ανθρωπολογικών μεθόδων στη μελέτη της ιστορίας της οικογένειας στον ελλαδικό αλλά και τον ευρύτερο νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό χώρο βλ. O. Katsiardi-Hering, «Historische Familienforschung in Südosteuropa. Pluralität der Forschungstendenzen im internationalen Kontext», *Historische Anthropologie, Kultur, Gesellschaft. Alltag* 5 (1997), 139-155, όπου και πλουσιότατη σχετική βιβλιογραφία.

23. Αφού, όπως έχει επισημάνει ο γάλλος ανθρωπολόγος Jean-Claude Schmitt, «κατά παράδοξο τρόπο, παρ' όλο που ο όρος «ανθρωπολογία» είναι το ουσιαστικό και το «ιστορική» ο επιθετικός προσδιορισμός, μάλλον οι ιστορικοί και όχι τόσο οι εθνολόγοι ή οι ανθρωπολόγοι συγκεντρώνονται κάτω από το λάβαρο της «ιστορικής ανθρωπολογίας»»: (Viazzo, «Mapping the territory...», ό.π., σ. 9-10). Πάντως ο βρετανός ιστορικός Peter Burke, σημαντικός εκπρόσωπος της «πολιτισμικής ιστορίας» (cultural history) στον αγγλοσαξονικό χώρο χρησιμοποιεί τον όρο «ανθρωπολογική ιστορία» (anthropological history) προκειμένου να προσδιορίσει το χαρακτήρα της «νέας πολιτισμικής ιστορίας» (new cultural history), στους κόλπους της οποίας οι ιστορικοί «όπως οι ανθρωπολόγοι θεωρούν καθήκον τους να ερμηνεύουν τη γλώσσα των πολιτισμών που μελετούν, με την κυριολεκτική και τη μεταφορική της έννοια» (P. Burke, *Varieties of Cultural History*, Κέμπριτζ 1997, σ. 191-198, το παράθεμα στη σ. 193). Ο Παπαταξιάρχης διακρίνει τον όρο «ανθρωπολογική ιστορία» από τον όρο «ιστορική ανθρωπολογία»: Ο πρώτος δηλώνει «την ιστορία που διαμορφώνεται υπό την

σχετάει ο άνθρωπος στην ιστορία – οι χειρισμοί του, τα πάθη του, οι προσλήψεις του, οι συμπεριφορές του, οι θεμελιώδεις καταστάσεις της ζωής του».²⁴

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ

Α΄ Πηγές²⁵

Οι προσωπικές μαρτυρίες αποτελούν τις βασικές πηγές της μελέτης.²⁶ Κατά το μεγαλύτερο μέρος στηρίζεται σε 40 συνεντεύξεις ή καλύτερα συνομιλίες, στο πλαίσιο των οποίων συζητήσα με 40 άτομα, 22 άνδρες και 18 γυναίκες, που πέρασαν τα παιδικά τους χρόνια ή τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος της παιδικής τους ηλικίας στο Κροκύλειο. Σε ορισμένες περιπτώσεις συνομίλησα ταυτόχρονα με δύο –σε μία περίπτωση, μάλιστα, με τρία άτομα. Με επτά άτομα συζητήσα εκτενώς πάνω από μία φορά– με μια γυναίκα μάλιστα τέσσερις φορές. Πρέπει να σημειώσω εδώ ότι ο όρος «συνέντευξη», με την έννοια της προσχεδιασμένης και αυστηρά οργανωμένης συνομιλίας, δεν αποδίδει τη ρευστή πραγματικότητα της έρευνας. Σε δύο περιπτώσεις λ.χ. επρόκειτο για απλή συνομιλία, μιας και οι συνομιλητές άρχισαν να αφηγούνται απρόσμενα (ενώ καθόμουν σε ένα από τα καφενεία του χωριού) ενώ στη συνέχεια έδειξαν απροθυμία να προχωρήσουν σε «κανονική» συνέντευξη. Σε μια περίπτωση η δεύτερη συνέντευξη εξελίχθηκε σε σύντομη, απλή, αλλά πολύ ενδιαφέρουσα και γόνιμη συζήτηση αφού η συνομιλήτρια δεν ήταν πλέον βιολογικά σε θέση να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας σχετικά εξαντλητικής συζήτησης. Ακόμη πρέπει να πω ότι δεν επιδίωξα να μιλήσω με δύο ή τρία άτομα ταυτόχρονα, όπως έγινε στο ένα τρίτο των συνομιλιών: Όμως δεν ήταν ούτε δυνατό ούτε μεθοδολογικά σωστό να αγνοήσω την παρουσία του/της συζύγου, των αδελφών, ενός γιου, μιας κόρης ή ενός συνομήλικου ξαφνικού επισκέπτη. Πιθανότατα, σε μία πρό-

κυρίως μεθοδολογική επίδραση της ανθρωπολογίας», ο δεύτερος «την ανθρωπολογία που μελετά τους πολιτισμούς στο χρόνο»: (Παπαταξιάρχης, *Ανθρωπολογία...*, ό.π., όπου και παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία).

24. G. Dressel, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1996, σ. 25.

25. Πβ. Κατάλογο πηγών στο τέλος.

26. Προσβέυοντας τη δημιουργία μιας «καινούριας ιστορικής πειθαρχίας, που να είναι στενά συνδεδεμένη με την ανθρωπολογία: της ιστορικής ανθρωπολογίας», ο γάλλος ιστορικός του μεσαίωνα Jacques le Goff επισημαίνει την προνομιακή θέση της προφορικής ιστορίας στο σημείο συνάντησης ιστορίας και ανθρωπολογίας (Ζ. λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, μετάφραση: Γ. Κουμπουρλής, Αθήνα 1998, σ. 271-272).

σωπο με πρόσωπο συνέντευξη θα αντλούσα πλουσιότερες πληροφορίες για ευαίσθητα θέματα, όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις ή και άλλου τύπου πληροφορίες (εκμυστηρεύσεις) που θα με έκαναν λιγότερο επιφυλακτική κατά την αξιολόγηση και χρησιμοποίηση του συγκεκριμένου υλικού. Από την άλλη πλευρά όμως οι παρεμβάσεις του ενός συνομιλητή στο λόγο του άλλου συμπλήρωναν συχνά τις μαρτυρίες και ενεργοποιούσαν τη μνήμη.²⁷

Η επιλογή των ατόμων με τα οποία συνομίλησα έγινε κατ' αρχήν μέσω διαπροσωπικών σχέσεων και επαφών. Ξεκίνησα στην Αθήνα παίρνοντας την πρώτη συνέντευξη από ένα συνταξιούχο δάσκαλο, τον πατέρα του τότε επίτιμου προέδρου του Συλλόγου Κροκυλιωτών στην Αθήνα. Στη συνέχεια πήρα συνέντευξη από τη μητέρα ενός άλλου δραστήριου μέλους του συλλόγου, που με τη σειρά του με έφερε σε επικοινωνία με άλλους ηλικιωμένους. Στο χωριό πλέον, όπου έγιναν 30 από τις 40 συνεντεύξεις, ήρθα σε επαφή με τους συνομιλητές μου στο καφενείο, στο δρόμο, μέσω συστάσεων, αυτοσυστηνόμενη κ.λπ. Οι περισσότεροι ζουν μόνιμα στην Αθήνα αλλά παραθερίζουν στο χωριό. Το μεγαλύτερο μέρος του προφορικού υλικού συγκεντρώθηκε συστηματικά στο Κροκύλειο και στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1997 (όταν είχα τη δυνατότητα να παραμείνω μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στο Κροκύλειο) καθώς και το καλοκαίρι του 2001. Ωστόσο, στο μεσοδιάστημα επισκεπτόμουν μερικές φορές το χρόνο το χωριό, συζητούσα με μόνιμους κατοίκους και εκδρομείς, περιδιάβαινα τον οικισμό και την ευρύτερη περιοχή και κατέγραφα παρατηρήσεις.

Οι άνθρωποι με τους οποίους συζήτησα προέρχονταν από διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα του χωριού· από αυτήν την άποψη το δείγμα καλύπτει ένα ευρύ φάσμα της κοινωνικής πραγματικότητας, παρά μια αριθμητική υπερ-αντιπροσώπηση όσων ανδρών είχαν διέλθει όλες τις βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης (οι μισοί περίπου), αναπόφευκτη λόγω της ενεργού παρουσίας τους σήμερα στα κοινά. Οι περισσότεροι συνομιλητές μου έχουν γεννηθεί ανάμεσα στο 1915 και το 1920, ελάχιστοι αργότερα ή νωρίτερα. Αυτό σημαίνει ότι διαθέτω περισσότερα στοιχεία για την παιδική ηλικία μεταξύ 1920 και 1935. Από την άλλη πλευρά, οι αφηγήσεις ορισμένων από την προηγούμενη ή και την επόμενη γενιά ανήκουν στις πιο πλούσιες, αναλυτικές, στοχαστικές, «ανοιχτές» μαρτυρίες, τις οποίες έχω στη διάθεσή μου, γεγονός το οποίο τις καθιστά, για να το πω έτσι, ποιοτικά αντιπροσωπευτικές.

Κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων ακολούθησα τη μέθοδο της ημικα-

27. Τέτοιου είδους πραγματικά και θεωρητικά προβλήματα αντιμετωπίζουν συχνά όσοι ιστορικοί χρησιμοποιούν τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας. Ούτως ή άλλως, η πρόσωπο με πρόσωπο συνέντευξη αποτελεί τον πλέον συνηθισμένο, όχι όμως τον μόνο ούτε πάντα τον καταλληλότερο τύπο συνέντευξης: βλ. H. Slim, P. Thompson, με τους O. Bennett, N. Cross, «Ways of listening», στο R. Perks, A. Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 2000, σ. 114-125.

τευθυνόμενης συνέντευξης· καθήθυνα, δηλαδή, το συνομιλητή στα θέματα τα οποία με ενδιέφεραν, αποφεύγοντας ωστόσο να θέτω εξαρχής πολύ συγκεκριμένες ερωτήσεις.²⁸ Συγχρόνως άφηνα τη αφήγηση να κυλά ελεύθερα, ιδιαίτερα όταν έβλεπα ότι ο συνομιλητής μου το επιθυμούσε. Οι περισσότερες μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις διήρκεσαν τουλάχιστον δύο ώρες, χωρίς να υπολογίσουμε τις γενικότερες συζητήσεις γνωριμίας ή φιλικές συζητήσεις που προηγούνταν ή ακολουθούσαν. Για λόγους οικονομίας χρόνου οι καταγραμμένες συζητήσεις απομαγνητοφωνήθηκαν εν μέρει: Απομαγνητοφώνησα μόνο την αφήγηση, όχι τα ερωτήματα, και κατέγραφα περιληπτικά ορισμένα τμήματά της, τα οποία δεν αφορούσαν —άμεσα τουλάχιστον— στο θέμα μου. Όμως, κατά την επεξεργασία του υλικού έλαβα υπόψη τις συνομιλίες στο σύνολό τους, αφού «το τελικό αποτέλεσμα της συνέντευξης αποτελεί προϊόν τόσο του αφηγητή όσο και του ερευνητή», με αποτέλεσμα «όταν απαλείφεται η φωνή του ερευνητή, (να) διαστρεβλώνεται η φωνή του αφηγητή».²⁹ Οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις καταγράφηκαν σε 525 εξαιρετικά πυκνογραμμένες σελίδες· στο κείμενο της μελέτης παραπέμπω στον αριθμό σελίδας κάθε συνέντευξης.³⁰ Επίσης, στη διάρκεια της παραμονής μου στο χωριό κατέγραφα, όπως ανέφερα παραπάνω, πληροφορίες τις οποίες συγκέντρωνα μαζί με δικές μου παρατηρήσεις σε ένα τετράδιο σημειώσεων.

Εκτός από το προφορικό υλικό χρησιμοποίησα και μια σειρά αρχειακών πηγών που εντοπίστηκαν στο χωριό ή στην ευρύτερη περιοχή της Φωκίδας (βλ. εδώ Πηγές). Συγκεκριμένα:

α. Τα Βιβλία ληξιαρχικών πράξεων της Κοινότητας: Θεωρητικά το Βιβλίο Γεννήσεων καλύπτει την περίοδο από το 1914 ως το 1935, αλλά οι καταγραφές μέχρι και το 1931 —με εξαίρεση το 1930— δεν μπορούν να αξιοποιηθούν γιατί είναι ελάχιστες (1-4 για κάθε χρονιά) και οπωσδήποτε δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Υπάρχει επίσης ένα Βιβλίο Θανάτων για το μεγα-

28. Για τα προβλήματα τα οποία προκύπτουν όταν οι συνομιλητές καλούνται να απαντήσουν σε ένα άκαμπτο ερωτηματολόγιο (οπότε κατά κάποιο τρόπο εξαναγκάζονται να δώσουν μια οποιαδήποτε απάντηση) ή όταν αφήνονται να μιλήσουν εντελώς ελεύθερα (οπότε το υλικό που συγκεντρώνεται καταλήγει να αφορά ελάχιστα ή καθόλου τα ερωτήματα της έρευνας) βλ. P. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, (μετ. P. B. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος· επιμ. Κ. Μπάδα - P. B. Μπούσχοτεν), Αθήνα 2002, σ. 277-282. Για τη λειτουργικότητα της ημι-κατευθυνόμενης συνέντευξης βλ. επίσης Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σ. 235.

29. Portelli, «What makes oral history different?», στο R. Pérks, A. Thomson (επιμ.), *The Oral...*, ό.π., σ. 71.

30. Χάριν ανωνυμίας, παραθέτω απλώς τα αρχικά του πληροφορητή-συνομιλητή και στη συνέχεια τον αριθμό σελίδας, ενώ η ένδειξη «Συν», σημαίνει φυσικά «συνέντευξη». Όταν πρόκειται για τη δεύτερη, τρίτη κ.ο.κ. συνέντευξη με το ίδιο πρόσωπο, η ένδειξη «Συν» συνοδεύεται από τον αντίστοιχο αριθμό.

λύτερο μέρος της δεκαετίας του 1930, ενώ σώζεται και μια ελλιπέστατη καταγραφή των αποβιώσεων για την περίοδο 1922-1925.

β. Το Γενικό Μητρώο Αρρένων και Θηλέων καθώς και το Μητρώο Αρρένων της Κοινότητας. Στο εξώφυλλο του Γενικού Μητρώου αναγράφεται ως έτος σύνταξής του το 1890, αλλά από το περιεχόμενο προκύπτει ότι αντιγράφηκε και επανασυντάχθηκε το 1915, ενώ συμπληρωνόταν διαρκώς μέχρι και τη δεκαετία του 1940. Σε αυτό αναγράφονται οι οικογενειακές μερίδες με τα ονοματεπώνυμα, τα πατρώνυμα και τις χρονολογίες γέννησης των μελών τους, καθώς και —κατά κανόνα— το πατρικό επώνυμο των παντρεμένων γυναικών. Στο Γενικό Μητρώο αναγράφονταν όλοι όσοι γεννήθηκαν στο χωριό και διατηρούσαν εκεί τα πολιτικά τους δικαιώματα, επομένως και όσοι είχαν εγκατασταθεί μόνιμα αλλού, κυρίως στην πρωτεύουσα· δίπλα σε 23 ονόματα σημειώνεται ότι τα άτομα αυτά μετέφεραν τα πολιτικά τους δικαιώματα σε άλλο δήμο, κυρίως τη δεκαετία του 1930, αν και δεν προσδιορίζεται πάντοτε η χρονολογία μεταφοράς. Γενικότερα το Μητρώο είναι διάσπαρτο από χειρόγραφες, πρόχειρες σημειώσεις μεταγενεστέρων, οι οποίες φαίνεται, ότι καθώς το συμβουλευόνταν, κατέγραφαν και κάποιο στοιχείο που γνώριζαν για τον ένα ή τον άλλο εγγεγραμμένο, δίπλα στα επίσημα στοιχεία (χρονολογία θανάτου, ονοματεπώνυμο συζύγου, τόπο εγκατάστασης). Το Μητρώο Αρρένων που εξυπηρετούσε τις στρατολογικές ανάγκες των ανδρών, αφορά στην περίοδο 1830-1915, και, όπως προκύπτει από τους γραφικούς χαρακτήρες και τις μεταγενέστερες παρατηρήσεις που απαντούν, μάλλον αντιγράφηκε και συμπληρώθηκε γύρω στα 1915.

γ. Το Βιβλίο Γεννήσεων και Βαπτίσεων καθώς και το Βιβλίο Γάμων του ενοριακού ναού, τα οποία αναφέρονται στο έτος 1929 και εξής.

4. Όσα Μαθητολόγια και Γενικούς Ελέγχους του Δημοτικού σχολείου μπόρεσα να εντοπίσω στα υπόγεια του ξενώνα του χωριού, όπου βρισκονταν φυλαγμένα —αφορούν κατά κύριο λόγο στην περίοδο μετά το 1930.

δ. Τον Γενικό Έλεγχο του Ελληνικού σχολείου (Σχολαρχείου) στο Κροκύλειο που καλύπτει την περίοδο λειτουργίας (1903-1929) και συνεχίζει μέχρι το 1933, οπότε αφορά πλέον στο Ημιγυμνάσιο που λειτούργησε στο χωριό, καθώς και το αντίστοιχο Μαθητολόγιο του Γυμνασίου Λιδωρικίου το οποίο καλύπτει την περίοδο από το 1924 —έτος ίδρυσης του Γυμνασίου στο Λιδωρίκι— μέχρι το 1944. Το υλικό αυτό εντοπίστηκε στο σημερινό Λύκειο στο Λιδωρίκι και μπόρεσα να το συμβουλευτώ και να το αξιοποιήσω χάρη στη συναίνεση της διευθύντριας του σχολείου στο γραφείο της οποίας φυλάσσεται.

ε. Τον Γενικό Έλεγχο του Γυμνασίου Αμφίσσης που καλύπτει την περίοδο από το σχολικό έτος 1921/22 έως το σχολικό έτος 1936/37 και εντοπίστηκε στο σημερινό Λύκειο της Αμφίσσης. Και αυτό το υλικό μπόρεσα να το συμβουλευτώ και να το αξιοποιήσω χάρη στη συναίνεση του λυκειάρχη στο γραφείο του οποίου φυλάσσεται.

Όσο εντυπωσιακός και αν φαίνεται ο παραπάνω κατάλογος, οι πηγές αυτές παρουσιάζουν συχνά (το έχουμε ήδη επισημάνει και θα το δούμε και παρακάτω) πολλές ελλείψεις και ασάφειες, πέρα από το γεγονός ότι οι περισσότερες δεν μπορούν να δώσουν απαντήσεις σε ζητήματα που αφορούν στην καθημερινή ζωή και τα ανθρώπινα βιώματα. Εν πάση περιπτώσει στο σύνολό τους παρέχουν ορισμένα στοιχεία, κυρίως ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, τα οποία μας βοηθούν να σχηματίσουμε μια υποτυπώδη, έστω, δημογραφική εικόνα για τον πληθυσμό του χωριού –ιδιαίτερα τον παιδικό– την εποχή του Μεσοπολέμου, να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις για τη δομή και το μέγεθος των οικογενειακών σχηματισμών στο εσωτερικό των οποίων μεγάλωναν τα παιδιά, να συμπληρώσουμε και να ελέγξουμε τις προφορικές μαρτυρίες για το ρόλο του σχολείου στην ορεινή, αγροτική μικροκοινωνία που εξετάζουμε.

Επίσης, χάρη στην ευγενική παραχώρηση του ερευνητή-οικονομολόγου Παρασκευά Μπακαρέζου μπόρεσα να συμβουλευτώ και να αξιοποιήσω μέρος του υλικού το οποίο είχε επίπονα συγκεντρώσει στις αρχές της δεκαετίας του 1980, προκειμένου να συντάξει μια οικονομική μελέτη για την ορεινή αγροτική οικονομία.³¹ Τα στοιχεία αυτά με βοήθησαν πολύ να σχηματίσω μια εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο χωριό. Ο Μπακαρέζος πραγματοποίησε ένα είδος οικονομικής απογραφής των νοικοκυριών του χωριού για το 1983 και ένα είδος αναδρομικής οικονομικής απογραφής για το 1930 και το 1960. Το υλικό που αφορά στη μεσοπολεμική περίοδο και χρησιμοποιήθηκε στη μελέτη συγκεντρώθηκε ως εξής: Ο ερευνητής έθεσε σε ηλικιωμένους χωριανούς πολύ συγκεκριμένα ερωτήματα για τα εισοδήματα των οικογενειών του χωριού γύρω στα 1930 με βάση τις πληροφορίες τους και τις δικές του τοπογραφικές παρατηρήσεις κατέγραψε τα σπίτια του χωριού, τον αριθμό των ενήλικων και των ανήλικων μελών κάθε οικογένειας καθώς και τη θέση τους σ' αυτήν, σημείωσε πόσα περίπου στρέμματα γης καλλιεργούσε και πόσα περίπου ζώα συντηρούσε κάθε σπίτι, την ποιότητα των στρεμμάτων αυτών (αν ήταν ξηρικά ή ποτιστικά), το είδος των ζώων, τα συμπληρωματικά εισοδήματα μιας οικογένειας και το είδος της εξω-αγροτικής απασχόλησης των μελών της. Τα στοιχεία αυτά είναι πολύτιμα, καθώς μάλιστα δεν διαθέτουμε ανάλογη επίσημη απογραφή των νοικοκυριών του χωριού.³²

Θα πρέπει ωστόσο να έχουμε κατά νου ότι δεν πρόκειται για επίσημα ή σύγ-

31. Π. Μπακαρέζος, «Διαχρονική ανάπτυξη μικρού αγροτικού-ορεινού χώρου: Μια πρακτική εφαρμογή», *Οικονομικά Χρονικά* 29 (1987), 20-28.

32. Η ανάλυση των συμβολαίων (προικοσυμφώνων, πωλητηρίων, διαθηκών κ.λπ.), τα οποία σώζονται σε έναν ημι-υπόγειο ιδιωτικό χώρο, θα επέτρεπε να εμβαθύνουμε στην κοινωνική και οικονομική δομή του χωριού και γενικότερα των ορεινών χωριών της περιοχής –αφού τα συμβόλαια αφορούν στην ευρύτερη περιοχή της Δωρίδας– από το τελευταίο τρίτο του 19ου αι. και εξής. Όμως τα κείμενα αυτά είναι αδύνατο να χρησιμοποιηθούν συστηματι-

χρονα στοιχεία αλλά για στοιχεία τα οποία αναφέρονται σε μια σχετικά αόριστα προσδιορισμένη εποχή –τα χρόνια γύρω στα 1930– και στηρίζονται προπάντων στις αναμνήσεις των πληροφοριοδοτών. Γι' αυτό και δεν είναι παράξενο που η όποια αντανάκλαση της διεθνούς οικονομικής κρίσης στην οικονομία και την κοινωνία του χωριού μεταξύ 1929 και 1932³³ δεν μπορεί να ανιχνευθεί σε αυτά τα στοιχεία, μολονότι το γεγονός ότι δε μπορεί να ανιχνευθεί ίσως υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι δε βίωσαν την κρίση ως δραματική τομή στην καθημερινότητά τους. Κατ' ανάγκη λοιπόν τα δεδομένα, ιδίως τα ποσοτικά, έχουν σχηματικό χαρακτήρα: Μας προσφέρουν μια κατά προσέγγιση εικόνα της μικροκοινωνίας και της μικροοικονομίας του χωριού· εξάλλου, επειδή συνήθως αναγράφεται μόνο το επώνυμο της οικιακής ομάδας ή ένα παρωνύμιο, το υλικό αυτό δεν μπορεί να διασταυρωθεί με τα στοιχεία του Γενικού Μητρώου.

Συμπληρωματικό υλικό άντλησα ακόμη από παλιές φωτογραφίες και χρονογραφήματα ηλικιωμένων χωριανών, τα οποία έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς στην εφημερίδα *Το Κροκύλι(ε)ιο* που εκδίδει ο αθηναϊκός σύλλογος, από τα χειρόγραφα του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου του Παν/μίου Αθηνών και του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (ΚΕΕΛ) στην Αθήνα που αφορούν στο Κροκύλειο,³⁴ από το νέο ηλεκτρονικό αρχείο στο Διαδίκτυο στο οποίο καταγράφηκαν, και καταγράφονται ακόμη, βασικές πληροφορίες για τους μετανάστες στις ΗΠΑ κατά τον ύστερο 19ο και τον πρώιμο 20ό αιώνα. Το εθνογραφικό υλικό το οποίο συγέντρωσαν και κατέθεσαν στις μονογραφίες τους για τους τόπους καταγωγής τους άνθρωποι που κατάγονται από άλλα χωριά της ορεινής Δωριδας –το Δάφνο (πρώην Βοστινίτσα), το Διχώρι (πρώην Κωστάριτσα), το Ψηλό Χωριό (πρώην Νούτσομπρο), την Ποτιδάνεια (πρώην Παλιοξάρια)³⁵– επιτρέπει ορισμένες συγκρίσεις με την περίπτωση που μελετώ και ως ένα βαθμό την ένταξή της στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο.

κά από τους ερευνητές, προτού ταξινομηθούν από μια επιστημονική ομάδα και τοποθετηθούν σε κατάλληλο χώρο, κάτι που υπερβαίνει κατά πολύ τις τεχνικές δυνατότητες της παρούσας έρευνας· άλλωστε, προς το παρόν, δεν έχει κανείς πρόσβαση σε αυτά. Ωστόσο μπόρεσα να ρίξω μια ματιά σε ορισμένα (ελάχιστα) έγγραφα και να σχηματίσω μια ιδέα για το υλικό αυτό (βλ. εδώ Πηγές).

33. Κλασικό πλέον το έργο του Mazower για μια σφαιρική πολιτική και οικονομική ιστορία της κρίσης του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα (Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μετάφραση Σ. Μαρκέτος, Αθήνα 2002).

34. Συνολικά υπάρχουν πέντε χειρόγραφα, δύο από τα οποία είναι ίδια και φυλάσσονται το ένα στη συλλογή του Λαογραφικού Σπουδαστηρίου, το άλλο στο ΚΕΕΛ. (βλ. εδώ Πηγές). Τα χειρόγραφα αυτά αποτελούνται από 12, 34, 53 και 124 σελίδες αντίστοιχα και περιέχουν υλικό, το οποίο έχουν συλλέξει ερευνητές στις αρχές της δεκαετίας του 1950, το 1973, το 1975 και τη δεκαετία του 1980.

35. Χ. Θάνος, *Ο Δάφνος Δωριδος, πρώην Βοστινίτσα. Ιστορία. Χωρογραφία. Κάτοι-*

Β' Παρατηρήσεις για τη μνήμη και τον αφηγηματικό λόγο

Κατά το μεγαλύτερο μέρος της η εργασία αυτή χρησιμοποιεί τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας προκειμένου να διερευνήσει ζητήματα για τα οποία ελάχιστα μπορούν να μας διαφωτίσουν άλλες πηγές, ζητήματα τα οποία αφορούν στην ανθρώπινη εμπειρία και την καθημερινή πρακτική.³⁶ Η προβληματική κάθε εργασίας υπαγορεύει και τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει/χρησιμοποιεί κανείς τις προφορικές αφηγήσεις. Η ανάλυση του αφηγηματικού λόγου, ο τρόπος με τον οποίο συγχροτείται η μνήμη, η ανάλυση αυτο-αναπαραστάσεων δεν αποτελούν εδώ τον πρωταρχικό στόχο, όπως συμβαίνει σε άλλες εργασίες που μελετούν ιστορίες ζωής, υιοθετώντας συνήθως τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας,³⁷ αλλά οπωσδήποτε απασχολούν αυτή τη μελέτη στο πλαίσιο της κριτικής αξιοποίησης του υλικού.³⁸ Όπως υποστηρίζει ο Σπύρος Ασδραχάς,

και. *Ασχολία. Λαογραφία*, Αθήνα 1975· Μ. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή. Κωστάριτσα (Διχώρι) ορεινής Δωριδας*, Αθήνα 1990· Γ. Παπαϊωάννου, *Τα Κλειδιά του Ψηλού Χωριού (Δωριδος)*, Αθήνα 1987· Κ. Μπρούμας, *Ποτιδάνεα*, Αθήνα 1980.

36. Όπως γράφει η Άλχη Κυριακίδου-Νέστορος «οι προσωπικές μαρτυρίες ... φωτίζουν τις πλευρές εκείνες της ιστορίας που χωρίς γραπτές μαρτυρίες θα έμεναν στο σκοτάδι – γιατί όλα δεν καταγράφονται, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, για το πώς αυτοί καταναλώνουν, σιωπηλά, την ιστορία» (Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σ. 239). Για τις αυτοβιογραφίες ως πολύτιμη πηγή για την ιστορία της παιδικής ηλικίας πβ. I. Hardach-Pinke, G. Hardach, «Einer Sozialgeschichte der Kindheit entgegen», στο I. Hardach-Pinke, G. Hardach (επιμ.), *Deutsche Kindheiten. Autobiographische Zeugnisse 1700-1900*, Κρόνμπεργκ 1978, σ. 9-307 κυρίως 68, 69.

37. Σύμφωνα με την Άλχη Κυριακίδου-Νέστορος –στο πλαίσιο της ενασχόλησής της με προφορικές μαρτυρίες Μικρασιατών προσφύγων– «στόχος της προφορικής ιστορίας είναι η συλλογική εμπειρία ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος και ο τρόπος με τον οποίο η εμπειρία αυτή μετουσιώνεται σε συλλογική μνήμη» διαφορετικά «η προφορική ιστορία ... θα έπαιζε αναγκαστικά το παιχνίδι της Ψυχολογίας» (Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σ. 263). Για μια κριτική στη σχεδόν μονοπωλιακή θέση την οποία κατείχε μέχρι πρότινος η συλλογική υποκειμενικότητα και η μνήμη στην προφορική ιστορία βλ. Α. Πασσερίνι, «Υποκειμενικότητα και Ιστορία», μετάφραση Ι. Πεντάζου, στο Α. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μετάφραση Ο. Βαρών-Βασάρ, Ι. Λαλιώτου, Ι. Πεντάζου, Αθήνα 1998, σ. 13-19, κυρίως σ. 16. Πιστεύω πάντως ότι πέρα από το επίπεδο ανάλυσης της συλλογικής ή ατομικής μνήμης, χωρίς ωστόσο να το αγνοεί, η μέθοδος της προφορικής ιστορίας μπορεί και οφείλει να αξιοποιείται ευρύτερα στην κατεύθυνση επίλυσης παλαιών ή νέων προβλημάτων της κοινωνικής ιστορίας.

38. Με αυτή την οπτική αντιμετωπίζει την προφορική ιστορία ο P. Thompson, όταν γράφει πως οι ιστορικοί βρίσκονται «αντιμέτωποι με μια απαραίτητη αλλά οδυνηρή επιλογή» αφού «για να μπορέσουμε να φτάσουμε στο επίπεδο της γενίκευσης πρέπει να συγκεντρώσουμε τις μαρτυρίες σχετικά με κάθε ζήτημα αποσπώντας τις από μια σειρά συνεντεύξεων, αναδιατάσσοντάς τις έτσι ώστε να τις δούμε από μια νέα οπτική γωνία, οριζόντια κι

στοχαζόμενος πάνω στο χαρακτήρα, την αξία και την αξιοποίηση της προφορικής πληροφορίας από τους ιστορικούς, «είναι πρόδηλο ότι στην ιστοριογραφική πράξη και στο βαθμό όπου αυτή κινείται στο γαλαξία της συνολικής ιστορίας, οι δυο τρόποι αντιμετώπισης της προφορικής ιστορίας πρέπει να συνυπάρχουν... το ξεχώρισμα του πραγματικού από την πρόσληψή του παραπέμπει στους χρόνους όπου το ένα και η άλλη ανήκουν...».³⁹

Στην πραγματικότητα τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ιστορικός κατά τη συλλογή και αξιοποίηση του προφορικού-αυτοβιογραφικού υλικού δεν είναι ούτε περισσότερα, ούτε δυσκολότερα, από όσα αντιμετωπίζει με τις υπόλοιπες κατηγορίες πηγών.⁴⁰ Η ιδιαιτερότητά τους, ωστόσο, οφείλεται στο ό,τι συνδέονται προπάντων με τον τρόπο λειτουργίας της ανθρώπινης μνήμης. Το ερώτημα λοιπόν είναι προφανές: Πόσο αξιόπιστες είναι οι προφορικές μαρτυρίες;

Οι αναμνήσεις συνιστούν στο σύνολό τους μια εκ των υστέρων ανασυγκρότηση του παρελθόντος. Αναμφισβήτητα «το θεμελιώδες πρόβλημα κάθε ανασυγκρότησης μέσω της μνήμης είναι εκείνο της λήθης και της απώθησης».⁴¹ Επιπλέον, η καθημερινότητα του παρελθόντος, επομένως και η καθημερινότητα της παιδικής ηλικίας που μας απασχολούν εδώ, ανακαλούνται στη μνήμη με ιδιαίτερη δυσκολία⁴² λόγω του αυτονόητου χαρακτήρα τους. Στο βαθμό όμως που είμαστε σε θέση να διακρίνουμε πώς λειτουργεί και πώς συγκροτείται η μνήμη, είμαστε και σε θέση να αξιοποιήσουμε κριτικά και επομένως γόνιμα το υλικό μας.

όχι κάθετα' και κάνοντας αυτό, τους δίνουμε ένα νέο νόημα' και παρακάτω προσθέτει: «Όπου (...) πρωταρχικός σκοπός είναι η ανάλυση, η οργάνωση του κειμένου δεν μπορεί πια να καθορίζεται από τη μορφή της αφήγησης ζωής που έχουν οι μαρτυρίες, αλλά πρέπει να προκύπτει από την εσωτερική λογική της επιχειρηματολογίας». Ταυτόχρονα όμως δέχεται ότι συχνά απαιτείται συνδυασμός φαινομενικά αντιτιθέμενων αφηγηματικών τεχνικών (Thompson, *Φωνές...* ό.π., σ. 326-328). Πβ. επίσης την άποψη του Müller, σύμφωνα με την οποία οι ιστορικοί οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τις κοινωνικές και ατομικές συνθήκες υπό τις οποίες παράγονται οι αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, αλλά δεν είναι υποχρεωμένοι να αναλύουν ολόκληρες τις ιστορίες ζωής των ανθρώπων σε κάθε ερώτημα που επιχειρούν να απαντήσουν (G. Müller, «"So vieles liebe sich erzählen..." Von der Geschichte im Ich und dem Ich in den Geschichten der populären Autobiographie», στο Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte (επιμ.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen - Perspektiven - Vermittlungen*, Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag», Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη 1997, σ. 335-356, κυρίως 336-337).

39. Σ. Ασδραχάς, *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα 1995, σ. 195.

40. Πβ. Thompson, *The voice...*, ό.π., σ. 134.

41. R. Sieder, *Zur alltäglichen Praxis der Wiener Arbeiterschaft im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts* (Διατριβή επί υφηγεσία), Βιέννη 1988.

42. Βλ. G. Rosenthal, *Erzählte und erlebte Lebensgeschichte*, Φρανκφούρτη 1995, στο, P. Βαν Μπούσοτεν, *Ανάποδα Χρόνια...*, ό.π., σ. 213. Εκτός αν, όπως γράφει η Μπού-

Οι αναμνήσεις που αφορούν στα πρώτα χρόνια της ζωής ενός ανθρώπου παρυσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα. Σε σύγκριση με τις εμπειρίες και τα βιώματα από την περίοδο της ενήβωσης και μετά, οι εμπειρίες και τα βιώματα των παιδικών χρόνων ανακαλούνται στη μνήμη με μεγαλύτερη δυσκολία και με αποσπασματικό τρόπο, αφού τα νοητικά σχήματα στα οποία είχαν αρχικά ενταχθεί έχουν τις περισσότερες φορές μεταβληθεί ριζικά.⁴³ Και φυσικά οι εμπειρίες της βρεφικής αλλά και –κατά περίπτωση– της πρώιμης νηπιακής ηλικίας, είναι αδύνατον να ανακληθούν στη μνήμη. Συγχρόνως όμως η μνήμη των ηλικιωμένων είναι περισσότερο αξιόπιστη για το μακρινό απ' όσο για το εγγύς παρελθόν. Άλλωστε οι αναμνήσεις που αφορούν στα παιδικά χρόνια παρυσιάζουν επίσης σημαντικά πλεονεκτήματα για το μελετητή. Με τη δυσκολία ανάκλησης στη μνήμη των πρώτων χρόνων της ζωής συνδέεται νομίζω ένα πλεονέκτημα: Τα παιδικά βιώματα και εμπειρίες εντοπίζονται συνήθως στο λανθάνον πεδίο της αδρανούς μνήμης' «αναβλύζουν ανεπηρέαστα από μεταγενέστερες επανερμηνείες και έχουν μια αθωότητα που τα καθιστά ιδιαίτερα αξιόπιστα»⁴⁴. Οι άνθρωποι παραποιοούν σε μικρότερο βαθμό ενσυνείδητα τις αναμνήσεις από τα παιδικά τους χρόνια απ' όσο τις αναμνήσεις από την ενήλικη ζωή τους. Αυτό πιστεύω ότι εννοεί ο Roy Pascal όταν γράφει, σχολιάζοντας την αξιοπιστία των αυτοβιογραφιών: «Δε υιόθουμε υπεύθυνοι για το παιδί το οποίο υπήρξαμε, μπορούμε να διατηρούμε μαζί του μια άνετη, αντικειμενική σχέση, πράγμα που ευνοεί μια ήρεμη, πλούσια αφήγηση»⁴⁵ – αν και η διατύπωσή του μοιάζει υπερβολικά αισιόδοξη, αφού οι άνθρωποι λ.χ. συχνά απωθούν τραυματικές εμπειρίες των παιδικών χρόνων.

Για τους συνομιλητές και τις συνομιλήτριες από το Κροκύλειο ο όρος «παιδική ηλικία» ή «παιδί» δεν ήταν πάντοτε αυτονόητος ή ευκολονόητος, αφού για τους περισσότερους «παιδί» –ιδίως σε σχέση με το παρελθόν– σήμαινε «αγόρι». Είναι χαρακτηριστικό και πολύ ενδιαφέρον ότι, σε περιπτώσεις όπου εκ παραδρομής αναφέρθηκα στο παρελθόν μιας συνομιλήτριας χρησιμοποιώντας τη λέξη «παιδί», δημιουργήθηκε προς στιγμήν σύγχυση και έπρεπε να αποσαφηνιστεί αν αναφέρομαι στα «παιδιά» ή στα «κορίτσια». Επίσης σε περιπτώσεις στις οποίες ρώτησα γενικά για «τα παιδιά τότε», οι περισσότεροι συνομιλητές και όλες σχεδόν οι συνομιλήτριες, θεώρησαν –όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια της συζήτησης– ότι αναφερόμουν στα αγόρια. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι χωριανοί δεν αντιλαμβάνονταν αυτό που αποκα-

σχοτεν στηριζόμενη στη Rosenthal, οι ρουτίνες της καθημερινής ζωής «διατηρούνται μέχρι σήμερα ή απέκτησαν σημασία για την κατασκευή της κοινωνικής ταυτότητας».

43. Βλ. Schachtel, «On Memory and Childhood Amnesia», στο U. Neisser (επιμ.), *Memory Observed. Remembering in Natural Contexts*, Σαν Φραντσίσκο 1982 (το παράθεμα στο, Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια...*, ό.π., σ. 215).

44. Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια...*, ό.π., σ. 217, 218.

45. R. Pascal, *Die Autobiographie*, Στουτγάρδη 1965, σ. 105.

λούμε σήμερα τόσο αυτονόητα «παιδικά χρόνια» ως ξεχωριστή φάση στη ζωή ενός ανθρώπου· υποδεικνύει όμως ότι η αντίληψή τους εκείνη δεν ταυτίζεται με τη σημερινή (αστική-δουτική και κυρίαρχη) αντίληψη, και ότι ο ερευνητής θα πρέπει να αμβλύνει την οπτική γωνία του παρόντος από την οποία αναπόφευκτα επιχειρεί να διεισδύσει στο παρελθόν.

Στο σύνολό τους συνομιλητές και συνομιλήτριες ανακαλούσαν τα βιώματα της πρώτης δεκαετίας ή δεκαπενταετίας της ζωής τους με τρόπο αποσπασματικό: Οι αναμνήσεις από την παιδική ηλικία διακόπτονταν από άλλες, επανέρχονταν –είτε εξαιτίας δικής μου παρέμβασης, είτε όχι–, ξαναδιακόπτονταν κ.ο.κ. Από το λόγο των ανθρώπων απουσίαζε κατά κανόνα η γραμμική χρονική-βιογραφική αντίληψη: Δεν άρχιζαν να αφηγούνται τη ζωή τους ξεκινώντας από τα παιδικά τους χρόνια, ακόμη κι όταν οι ερωτήσεις τους προέτρεπαν. Ορισμένοι είχαν την τάση να επανέρχονται σε γεγονότα ή περιόδους που σημάδεψαν τη ζωή τους, λ.χ., μια γυναίκα στο γάμο της, ένας άνδρας στα χρόνια του πολέμου στο αλβανικό μέτωπο. Όλα αυτά είναι αναμενόμενα και σε καμιά περίπτωση δεν απαξιώνουν το περιεχόμενο μαρτυριών που αφορούν άμεσα στην προβληματική αυτής της εργασίας.⁴⁶

Άλλωστε, σχεδόν όλοι οι συνομιλητές διακατέχονταν από πηγαία και ειλικρινή διάθεση να μιλήσουν για το παρελθόν τους. Κι αυτό γιατί, όπως προκύπτει από το λόγο τους, βίωναν και βιώνουν έντονες αντιθέσεις μεταξύ παρελθόντος και παρόντος. Το παρελθόν των παιδικών και νεανικών τους χρόνων αντιπροσωπεύει την εποχή της στέρησης, σε αντίθεση με τη σύγχρονη εποχή της αφθονίας. Συγχρόνως όμως, αντιπροσωπεύει την εποχή της ακμής του χωριού, του τόπου όπου ουσιαστικά διαμόρφωσαν τα βασικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, σε αντίθεση με τη μεταπολεμική, και προπάντων τη σημερινή εποχή της παρακμής του. Συνομιλητές και συνομιλήτριες βιώνουν τραυματικά τη βαθμιαία ερήμωση του χωριού, παρ' όλο που και οι ίδιοι το έχουν στην πλειοψηφία τους εγκαταλείψει. Αναφέρονται με νοσταλγία στο χωριό με τους χίλιους κατοίκους, με τα εκατό παιδιά του δημοτικού σχολείου, την αστυνομία και το ταχυδρομείο, τα καφενεία και τα παντοπωλεία. «Υπήρχε κόσμος τότε στο χωριό»: σε όλες σχεδόν τις συζητήσεις συνάντησα αυτή τη φράση με παραλλαγές. Βιώνουν τραυματικά την αλλαγή του τοπίου, γιατί στη θέση του δάσους υπήρχαν λιβάδια και χωράφια, «ήταν σπαρμένος ο τόπος», άνθρωποι και περιβάλλον βρίσκονταν σε μια άμεσα ορατή σχέση αλληλεξάρτησης. Και την ίδια στιγμή απουσιάζει η βαθιά νοσταλγία για μια παιδική ηλικία απαλλαγμένη από στερήσεις και δυσκολίες, μοντέλο πολλών αστικών αυτοβιογραφικών αφηγημάτων.

46. Ο χρόνος των προφορικών αφηγήσεων «συστρέφεται συνεχώς όπως το φίδι-χρόνος στις παραστάσεις της μεταγενέστερης αρχαιότητας: προστρέχει στο μέλλον, ανατρέχει στο παρελθόν και καθορίζεται από το παρόν» (Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα* II, ό.π., σ. 262).

Δεν έχουν βέβαια όλες οι ιστορίες ζωής την ίδια αξία για τους σκοπούς αυτής, αλλά και οποιασδήποτε, εργασίας. Και αυτό γιατί οι αφηγήσεις των ανθρώπων φυσικά διαφέρουν μεταξύ τους, ως προς το βαθμό συγκρότησης, αυθορμητισμού, κριτικής και αυτοκριτικής διάθεσης, στοχαστικότητας, αυτοσυνείδησης.⁴⁷ Εκτός αυτού δεν αφηγούνται όλοι οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο: Άλλοι είναι λακωνικοί και άλλοι χειμαρρώδεις στο λόγο τους, άλλοι προτιμούν να διαλέγονται με τον ερευνητή και άλλοι να μονοπωλούν τη συζήτηση.⁴⁸

Ορισμένες τέτοιες διαφορές μπορούν να μας διαφωτίσουν στην έρευνά μας. Διαπίστωσα μια βασική γενική διαφορά μεταξύ του γυναικείου και του ανδρικού λόγου: Οι γυναίκες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, χρησιμοποιούσαν την τοπική διάλεκτο, επομένως τη γλώσσα της παιδικής τους ηλικίας – αναμειγμένη με λιγότερα ή περισσότερα στοιχεία της αθηναϊκής γλώσσας – σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο οι άνδρες. Πολλοί άνδρες – και όχι μόνον όσοι σπούδασαν, ούτε καν μόνον όσοι αποφοίτησαν από το Γυμνάσιο – χρησιμοποιούσαν την αστική αθηναϊκή γλώσσα, καταβάλλοντας μάλιστα συχνά εμφανή προσπάθεια να εμπλουτίσουν το λόγο τους με λόγιες λέξεις. Όπως θα δούμε, τα αγόρια – μέσω της εκπαίδευσης – λειτουργούσαν, τουλάχιστον ιδεοτυπικά, ως φορείς εξαστισμού της κοινωνίας του χωριού, συμβάλλοντας τελικά στην αργή αποδιάρθρωσή της. Η μεγαλύτερη σημασία που αποδιδόταν στη σχολική μόρφωση των αγοριών, ήδη από τα χρόνια του Δημοτικού, πρέπει να απομάκρυνε αρκετά νωρίς ορισμένα από αυτά από την τοπική διάλεκτο, την τόσο διαφορετική από τη γλώσσα των σχολικών βιβλίων μολονότι αυτή ακριβώς η απόμακρη γλώσσα των σχολικών βιβλίων μπορεί να έφραξε το δρόμο άλλων αγοριών.

Ας δεχθούμε, ωστόσο, ότι η εκμάθηση του γλωσσικού ιδιώματος του καθενός συνδέεται με τη διαδικασία συγκρότησης του ασυνείδητου αποθέματος ζωής στο άτομο (του αποθέματος που «στα πρώτα νεανικά χρόνια ενσταλάζεται απλώς μέσω των «επιρροών» του περιβάλλοντος» και «έχει την τάση να εμποδώνεται ως φυσική κοσμοεικόνα και να σταθεροποιείται») και ότι οι δύο διαδικασίες ολοκληρώνονται ταυτόχρονα, όπως γράφει ένας διάσημος κοινωνιολόγος.⁴⁹ Σε αυτή την περίπτωση πρώτη η έμφυλη γλωσσική διαφοροποίηση που

47. Ανάλογες απόψεις με βάση την ερευνητική εμπειρία διατυπώνει η H. Rosenbaum, *Proletarische Familien. Arbeiterfamilien und Arbeiterväter im frühen 20. Jahrhundert zwischen traditioneller, sozialdemokratischer und kleinbürgerlicher Orientierung*, Γκέτινγκεν 1991, σ. 22.

48. Πβ. και τα όσα γράφει η Άλλη Κυριακίδου-Νέστορος: «Η ποιότητα της προφορικής αφήγησης, εξαρτάται από τις ικανότητες και το χαρακτήρα τόσο του πληροφορητή, όσο και του ερευνητή... εκείνο που παίζει το μεγαλύτερο ρόλο είναι ο χαρακτήρας και οι ικανότητες του πληροφορητή» (Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σ. 259).

49. K. Mannheim, «Το κοινωνιολογικό πρόβλημα των γενεών», μετάφραση: Λ. Αναγνώστου στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική ηλικία στα αναγνωστικά 1834-1919*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 153-173, κυρίως 172.

απαντά στις συνεντεύξεις, υποδεικνύει στον ερευνητή ότι μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών ορισμένα αγόρια διαμόρφωναν, με το πέρασμα των χρόνων, μια φυσική κοσμοεικόνα αρκετά διαφορετική από εκείνη των κοριτσιών και διαφορετική από την φυσική κοσμοεικόνα που κυριαρχούσε στην κοινωνία στην οποία είχαν γεννηθεί.

Η μέθοδος της προφορικής ιστορίας θεμελιώνεται στη μνήμη και γι' αυτό δε μπορεί να προσφέρει το πλούσιο και λεπτομερές υλικό που αντλεί κανείς από τη συμμετοχική παρατήρηση, προνόμιο των κοινωνικών ανθρωπολόγων. Πολλές φορές θα ευχόταν ο ιστορικός να μπορούσε να παρατηρήσει από κοντά τα παιδιά του χωριού. Στην περίπτωση μας —κι αυτό ισχύει για τη συντριπτική πλειοψηφία των ορεινών χωριών στον ελλαδικό τουλάχιστον χώρο— δε μπορούμε καν να παρατηρήσουμε σημερινά παιδιά στο χωριό για τον απλούστατο λόγο ότι ουσιαστικά δεν υπάρχουν παιδιά.⁵⁰ Δεν μπορούμε να εντοπίσουμε συνέχειες που θα μας βοηθούσαν να εμβραθύνουμε στο παρελθόν. Θα πρέπει, λοιπόν, να αρχεστούμε στη μνήμη και να αξιοποιήσουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το υλικό που μας προσφέρει. Βέβαια, το γεγονός ότι η αλλοτινή κοινότητα ουσιαστικά δεν υφίσταται, δεν είναι αποκλειστικά ή κατ' ανάγκην αρνητικό. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι συνομιλητές βρίσκονται σε ικανή χρονική και επομένως βιωματική απόσταση από την κοινότητα, ώστε να αφηγούνται με μεγαλύτερη άνεση, και ακόμη, ότι το παρελθόν φαντάζει αρκετά διαφορετικό από το παρόν και, ίσως γι' αυτό, είναι ευκολότερα αφηγήσιμο.

3. ΔΙΑΠΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η κυρίως μελέτη απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο, το μικρότερο σε έκταση, σκιαγραφείται το οικονομικό, κοινωνικό και δημογραφικό πλαίσιο ζωής των παιδιών σε συσχετισμό με τη συνολική οικονομικο-κοινωνική εξέλιξη της Ελλάδας. Στα επόμενα τρία κεφάλαια εξετάζονται θέσεις, ρόλοι και βιώματα σε τρία πεδία, αντίστοιχα:

α) στο πεδίο της οικογένειας (κυρίως υπό την έννοια της οικιακής ομάδας) παρουσιάζεται πολύ συνοπτικά η δομή και το μέγεθος των οικιακών ομάδων

50. Σε μια περίπτωση, 6 παιδιά λόγω του επαγγέλματος του πατέρα που είναι κτηνοτρόφος και μέχρι πρόσφατα της μητέρας —η οποία έχει πεθάνει και ήταν υπεύθυνη για το ξενοδοχείο του χωριού—, περνούν το καλοκαίρι στο χωριό, αν και κατοικούν στο Λιδωρίκι. Εξάλλου, σήμερα ζει στο χωριό μια οικογένεια μεταναστών από την Αλβανία με δύο παιδιά, τα οποία πηγαίνουν στο Δημοτικό σχολείο, που επαναλειτούργησε πριν από δύο χρόνια γι' αυτόν ακριβώς το λόγο. Τα καλοκαίρια, λοιπόν, ζουν στο χωριό περίπου δέκα παιδιά.

και στη συνέχεια αναλύονται όψεις των υλικών συνθηκών διαβίωσης των παιδιών, της συμμετοχής τους στην οικογενειακή οικονομία, των διαπροσωπικών σχέσεων και της διαπαιδαγώγησής τους.

β) στο πεδίο του σχολείου: δίνεται έμφαση στη σχέση παιδιών-σχολείου κατά φύλο, εξετάζεται το ζήτημα της αντιμετώπισης του θεσμού από την τοπική κοινωνία και η λειτουργία του ως θεσμικά οριοθετημένου χώρου κοινωνικοποίησης.

γ) στο πεδίο της μικρο-κοινωνίας (συμπεριλαμβανομένης της ομάδας των ομηλίκων) αναλύεται η συμμετοχή των παιδιών σε κοινωνικές εκδηλώσεις που οργανώνουν και κατευθύνουν ενήλικες αλλά και μορφές της αυτόνομης παιδικής κουλτούρας, προπάντων το παιχνίδι.

Στον επίλογο συνοψίζονται τα αποτελέσματα και διατυπώνονται ορισμένες σκέψεις για τη σύνδεση της μικρο-ιστορίας των παιδιών σε μια τοπική κοινωνία με τη μακρο-ιστορία της ελλαδικής κοινωνίας της υπαίθρου και της ελλαδικής κοινωνίας γενικότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Μέσα σε ποιες γενικές οικονομικές, κοινωνικές και δημογραφικές συνθήκες μεγάλωναν τα παιδιά στο Κροκύλειο; Θα επιχειρήσω να τις σκιαγραφήσω εντάσσοντας το τοπικό παράδειγμα στο ευρύτερο ελλαδικό πλαίσιο, στο βαθμό που επιτρέπει η βιβλιογραφία και μου υπαγορεύει η ανάγκη να μην υπερβώ τα όρια του κεντρικού προβληματισμού της εργασίας.

1. ΤΑ ΣΤΕΝΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΟΥΣ

Οι κάτοικοι του Κροκυλείου ανήκαν σε ένα, αριθμητικά, πολύ σημαντικό τμήμα του ελλαδικού πληθυσμού, αφού το 1907 πάνω από το 70%, το 1920 πάνω από το 60% και στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πάνω από το 50% των Ελλήνων ζούσαν στην ύπαιθρο.¹ Όμως, ταυτόχρονα, οι κάτοικοι του χωριού αποτελούσαν τμήμα μιας πληθυσμιακής μειονότητας, τουλάχιστον στα μεσοπολεμικά χρόνια: Ανήκαν στο 17,7% του συνολικού πληθυσμού και στο 11% περίπου του αγροτικού πληθυσμού (1.150.929 άτομα) που σύμφωνα με την απογραφή του 1928 ζούσε στις ορεινές περιοχές της χώρας, δηλαδή σε υψόμετρο άνω των 500 μ.² (Το Κροκύλειο βρίσκεται σε υψόμετρο 850 μ. περίπου).

Στις συζητήσεις για την αγροτική πολιτική του ύστερου 19ου και του πρώτου 20ού αιώνα και συνακόλουθα στη σχετική ιστοριογραφία, κυριαρχούν μάλλον τα γνωστά κεντρικά προβλήματα της πεδινής αγροτικής οικονομίας, δηλαδή το ζήτημα των τσιφλικιών και το σταφιδικό ζήτημα, παρά η πορεία της ορεινής αγροτικής οικονομίας. Το πρώτο αφορούσε στη διανομή μεγάλων και εύφορων εκτάσεων γης (προπάντων στη θεσσαλική πεδιάδα), ιδιοκτησιών βαθύπλουτων Ελλήνων της Διασποράς, στους καλλιεργητές τους· το σταφιδικό ζήτημα αφορούσε εξάλλου τους πολυάριθμους μικροϊδιοκτήτες χωρικούς στις περιορισμένες πεδιάδες της βόρειας και δυτικής Πελοποννήσου, οι οποίοι καλλιεργούσαν σχεδόν αποκλειστικά ένα εμπορευματικό-εξαγωγικό προϊόν, τη σταφίδα, και βρίσκονταν στο έλεος κάθε κρίσης στη διεθνή αγορά. Το σταφιδικό ζήτημα κυριάρχησε ως το 1910 περίπου· στο Μεσοπόλεμο ο καπνός, που

1. Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987, σ. 78.

2. Στο ίδιο, σ. 75.

καλλιεργούνταν προπάντων στο βόρειο τμήμα της χώρας, αντικατέστησε τη σταφίδα ως κύριο αγροτικό-εξαγωγικό προϊόν. Το ζήτημα της διανομής των τσιφλικιών ταλάνισε την αγροτική οικονομία και κοινωνία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930: Από το 1919 έως το 1932 το ελληνικό κράτος έθεσε σε εφαρμογή την πολυσυζητημένη αγροτική μεταρρύθμιση.³

Ωστόσο, η ορεινή αγροτική οικονομία δεν πορευόταν ανεξάρτητα από την υπόλοιπη αγροτική οικονομία της χώρας. Τα προβλήματα επιβίωσης των κατοίκων του ορεινού χώρου δεν οφείλονταν αποκλειστικά στις δυσμενείς κλιματολογικές και εδαφολογικές συνθήκες. Είναι χαρακτηριστικό ότι η διανομή των τσιφλικιών και οι σταφιδικές κρίσεις αφαίρεσαν από ορεινούς πληθυσμούς τη δυνατότητα να συμπληρώνουν το πενιχρό εισόδημά τους από την εποχική απασχόλησή τους στα τσιφλίκια ή στη συγκομιδή της σταφίδας.⁴

Οι αγροτικοί πληθυσμοί της χώρας στο σύνολό τους αντιμετώπιζαν προβλήματα τα οποία οφείλονταν σε δομικά χαρακτηριστικά της ελλαδικής αγροτικής οικονομίας:

Η έκταση των γεωργικών κλήρων ήταν περιορισμένη, η αγροτική τεχνολογία υποτυπώδης, η απόδοση χαμηλή. Υπολογίζεται ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1920 πάνω από τα δύο τρίτα των ελλήνων αγροτών καλλιεργούσαν εκτάσεις οι οποίες, στην καλύτερη περίπτωση, δεν ξεπερνούσαν τα 30 στρέμματα.⁵ Στις αρχές του 20ού αιώνα οι περισσότεροι αγρότες καλλιεργούσαν τη γη με τα αρχέγονα ξύλινα άροτρα και χρησιμοποιούσαν ελάχιστα σιδερένια εργαλεία, επιλεγμένους σπόρους, οργανικά ή χημικά λιπάσματα.⁶ Αλλά και στα τέλη της δεκαετίας του 1920 χρησιμοποιούνταν ακόμα στον ελλαδικό χώρο σχεδόν αποκλειστικά ξύλινα και σιδερένια άροτρα αλλά ελάχιστα βενζινάροτρα.⁷

Η κτηνοτροφία ήταν υπαίθρια και είχε συνεπώς εκτατικό χαρακτήρα, στηριζό-

3. Για μια σφαιρική ανάλυση της ελληνικής αγροτικής οικονομίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα βλ.: Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α1, Αθήνα 1999, σ. 53-85 και Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα 2002, όπου και η σχετική βασική βιβλιογραφία. Για μια συστηματική ανάλυση των αγροτικών ζητημάτων στην Ελλάδα από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους βλ. το κλασικό έργο: Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975.

4. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία»... (1999), ό.π., σ. 66· Κ. Κωστής, «Ο Καραβίδας και η 'ανακάλυψη' των χωρικών στη μεσοπολεμική Ελλάδα», στο Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα 1990, σ. 69-72, 81.

5. Β. Χατζήολος, *Το Πρόβλημα της Κτηνοτροφίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1941, σ. 290.

6. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία»... (1999), ό.π., σ. 56, 57.

7. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία»... (2002), ό.π., σ. 242, 243.

ταν σε αιγοπρόβατα —δηλαδή σε μικρόσωμα και λιγότερο αποδοτικά ζώα—, τα οποία τρέφονταν κατά βάση σε βοσκοτόπια. Οι κτηνοτρόφοι ήταν υποχρεωμένοι να μετακινούνται προκειμένου να βρουν τροφή τα ζώα τους. Από αυτούς άλλοι διένυαν μεγάλες αποστάσεις μεταναστεύοντας από τα ορεινά στα πεδινά τους χειμερινούς μήνες και από τα πεδινά στα ορεινά τους θερινούς. Άλλοι, όπως οι κτηνοτρόφοι στο Κροκύλειο, κατέφευγαν σε χαμηλότερο υψόμετρο κατά τους χειμερινούς μήνες, διανύοντας μικρότερες αποστάσεις και παραμένοντας εντός του κοινοτικού χώρου.⁸ Βέβαια η μετακινούμενη κτηνοτροφία μεγάλων αποστάσεων παρήχμασε σταδιακά στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα: Από τη στιγμή που τα σύνορα στο χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου μετατοπίστηκαν δραματικά μετά τους πολέμους του 1912-13, από τη στιγμή που οι μεγάλες γαιοκτησίες άρχισαν να διανέμονται στους καλλιεργητές τους και να κατακερματίζονται, διασπάστηκε και η ενότητα νομής των βοσκών και κλονίστηκε ανεπανόρθωτα η βάση της νομαδικής κτηνοτροφίας. Επιπλέον, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα οι νομάδες κτηνοτρόφοι βρίσκονταν στο στόχαστρο του ελληνικού κράτους, που επιχειρούσε να τους μετατρέψει σε εδραίους ή τουλάχιστον σε ημινομάδες και να τους θέσει έτσι υπό τον έλεγχό του.⁹ Όμως αυτές οι εξελίξεις δεν οδήγησαν, άμεσα τουλάχιστον, στην παρακμή κτηνοτροφικών πρακτικών όπως η εξώσταβλη, εκτακική κτηνοτροφία.

Ενδεικτικό των εγγενών αδυναμιών της αγροτικής οικονομίας είναι το γεγονός ότι σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο η αγροτική παραγωγή στην Ελλάδα δεν επαρκούσε για να καλυφθούν βασικές ανάγκες του πληθυσμού σε αγροτικά προϊόντα.¹⁰ Σε αυτό το κάθε άλλο παρά ευνοϊκό πλαίσιο οι ορεινοί πληθυσμοί αντιμετώπιζαν ιδιαίτερα εγγενή προβλήματα. Στην καλύτερη περίπτωση η καλλιέργεια της γης και η εκτροφή ζώων τους επέτρεπαν να επιβιώσουν καταναλώνοντας όσα παρήγαν. Στον ορεινό χώρο τα εδάφη ήταν άγονα και οι εκτάσεις των αγροτεμαχίων εξαιρετικά περιορισμένες. Το 1864 στις ορεινές περιοχές δεν υπήρχαν αγροτεμάχια μεγαλύτερα από 10 στρέμματα, ενώ η έκταση των περισσότερων δεν ξεπερνούσε τα 5 στρέμματα.¹¹ Έτσι δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι πενήντα, εξήντα, εβδομήντα χρόνια αργότερα τα πράγματα θα ήταν πολύ διαφορετικά. Πράγματι μελετώντας ενδεικτικά ορισμένα συμβολαιογραφικά έγγραφα από το Κροκύλειο, διαπιστώνου-

8. Χατζήολος, *Το Πρόβλημα...*, ό.π., σ. 291-298.

9. Στο ίδιο, σ. 302. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία...*, ό.π., σ. 125, 127. Κ. Κωστής, «Αγροτική Μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», στο Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 151-157, κυρίως σ. 151. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2^η 1988, σ. 168.

10. Κωστής, «Αγροτική Μεταρρύθμιση...», ό.π., σ. 155.

11. Λ. Καλλιβερέτακας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα 1990, σ. 318.

με ότι το μεγαλύτερο αγροτεμάχιο κάλυπτε έκταση ίση με 8 στρέμματα.¹²

Στο πλαίσιο αυτό πολλοί εγκατέλειπαν την ύπαιθρο αναζητώντας την τύχη τους στα αστικά κέντρα του εσωτερικού ή, προπάντων, στο εξωτερικό, πέρα από τα όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου, στο λεγόμενο «Νέο Κόσμο», η βιομηχανία του οποίου είχε ανάγκη από εργατικά χέρια. Η υπερατλαντική μετανάστευση δεν αφορούσε μόνο τις ορεινές περιοχές. Στην Ελλάδα η μαζική υπερατλαντική μετανάστευση ξεκίνησε από την Πελοπόννησο πυροδοτούμενη από τη σταφιδική κρίση που ξέσπασε προς τα τέλη του 19ου αιώνα.¹³ Οι τουλάχιστον 144 άνδρες που υπολογίζω ότι μετανάστευσαν από το Κροκύλειο στις Ηνωμένες Πολιτείες στο διάστημα 1905-1920 περίπου,¹⁴ συγκαταλέγονται στο μισό περίπου εκατομμύριο Έλληνες (στη συντριπτική πλειοψηφία τους άνδρες) που υπολογίζεται ότι μετανάστευσαν ανάμεσα στα 1890 και 1920. Όπως οι περισσότεροι μετανάστες από τον ελλαδικό χώρο, έτσι και στο παράδειγμά μας, οι περισσότεροι μετανάστες ήταν νέοι άνθρωποι, ηλικίας 18-40 περίπου ετών. Ένας, συγκριτικά, μικρός αριθμός χωριανών, 10-20, εγκατα-

12. Στα σχετικά έγγραφα αναφέρονται: η έκταση, η θέση, η ποιότητα, και η χρηματική αξία των μεταβιβαζόμενων αγροτεμαχίων. Το μεγαλύτερο αγροτεμάχιο αναφέρεται σε έγγραφο το 1900, όπου ο Ι. Δ. Μπαρμπούτης μεταβιβάζει στη γυναίκα του αγρό έκτασης 8 στρεμμμάτων «ως έγγιστα... εν μέρει ποτιστικόν» σε αναπήλωση της προίκας της (500 δρχ. σε μετρητά) την οποία είχε ξοδέψει (αρ. 496, Κροκύλειο, Αντικατάστασις προίκας δρχ. 500).

13. Α. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας...*, τ. Α', Μέρος πρώτο, σ. 123-171, κυρίως σ. 124, 133, 144.

14. Οι υπολογισμοί μου βασίζονται σε στοιχεία τα οποία κατέγραφα από το Αρχείο της νήσου Έλλης, που έχει εγγραφεί και συνεχίζει να εγγράφεται στο Διαδίκτυο. Σ' αυτόν τον ηλεκτρονικό αρχειακό κατάλογο αναγράφονται το επώνυμο, το όνομα, η χρονολογία άφιξης, η ηλικία κατά την άφιξη και ο τόπος καταγωγής των μεταναστών. Αναζητήσα τους Κροκυλειώτες μετανάστες με βάση τα επίθετα τα οποία είναι καταγεγραμμένα στο Γενικό Μητρώο και στο Μητρώο Αρρένων του χωριού και κατέγραφα όσους έφεραν τα επίθετα αυτά και κατάγονταν με απόλυτη βεβαιότητα ή κατά πάσα πιθανότητα από το Κροκύλειο Δωρίδας. Για όσους έφτασαν στις ΗΠΑ πριν από τη μετονομασία του χωριού σε Κροκύλειο το 1915, αναφερόταν ως τόπος προέλευσης το «Παλαιοκάτουνο». Όπου δεν κατόρθωσα να ταυτίσω τον μετανάστη με τόπο προέλευσης «Παλαιοκάτουνο» στο Μητρώο Αρρένων, δεν τον συμπεριέλαβα στις τελικές καταμετρήσεις μου, επειδή χωριό με την ονομασία «Παλαιοκάτουνο» υπήρχε και στην Ευρυτανία. Το ίδιο ισχύει και για τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες αναφερόταν γενικά η «Δωρίδα» ως τόπος καταγωγής. Θα ήθελα να σημειώσω εδώ ότι ονοματεπώνυμο και τόποι καταγωγής έχουν καταγραφεί από τους τότε Αμερικανούς υπαλλήλους με διάφορες ορθογραφίες και ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος να πειραματίζεται με διαφορετικούς συνδυασμούς των λατινικών αλφαβητικών χαρακτήρων ώστε να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν πληρέστερα στοιχεία. Θα ήθελα, επίσης, να επισημάνω ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι χρονολογίες γέννησης που προέκυπταν από τα στοιχεία του ηλεκτρονικού αρχειακού καταλόγου και οι χρονολογίες γέννησης του Μητρώου Αρρένων παρουσίαζαν απόκλιση ενός έως δύο ετών. Νομίζω όμως ότι ανακρίβειες και στρογγυλοποιήσεις αριθμών είναι αναμενόμενες για την εποχή, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ελληνική ύπαιθρο (βλ. Διαδίκτυο, www.ellisland.org (Passenger Search) - Στοιχεία Δεκεμβρίου 2001).

στάθηκαν, όπως προκύπτει από προφορικές μαρτυρίες, σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (κυρίως στη Χιλή), όπως συγκριτικά λίγοι (όχι πάνω από 27.000) ήταν και οι Έλληνες που μετανάστευσαν στη Νότια Αμερική και γενικότερα σε χώρες εκτός των ΗΠΑ από το 1871-1925.¹⁵ Το ποσοστό του πληθυσμού που μετανάστευε πρέπει να ανερχόταν στο 14% με 15% γύρω στα 1920, ποσοστό που ίσως δεν απείχε πολύ από το μέσο όρο άλλων χωριών της ορεινής Δωρίδας.¹⁶

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες πολλοί Κροκυλιεώτες μετανάστες επέστρεφαν οριστικά στην Ελλάδα και μάλιστα στο χωριό με βάση τα στοιχεία τα οποία συγκέντρωσε ο Π. Μπακαρέζος υπολογίζω ότι γύρω στα 1930 τουλάχιστον ένα 40% των μεταναστών στην Αμερική είχε επιστρέψει στο χωριό.¹⁷ Η μεταναστευτική συμπεριφορά των χωριανών δεν διέφερε από εκείνη του συνόλου των Ελλήνων μεταναστών: Υπολογίζεται ότι κατά το πρώτο τέταρτο του 20ού αι. 40% περίπου των Ελλήνων μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες επέστρεψε στην Ελλάδα.¹⁸ Σύμφωνα με έναν από τους πρώτους μελετητές του φαινομένου της ελληνικής μετανάστευσης: «Ο Έλληνας ... φεύγει με σκοπό να μαζέψει ένα κομπόδεμα και να επιστρέψει σπίτι του, εκτός αν αργότερα ξαναφύγει, στην περίπτωση που το κρίνει αναγκαίο». Όμως στα μέσα της δεκαετίας του 1920 το πρώτο ρεύμα μαζικής εξόδου από τον ελλαδικό χώρο προς την Αμερική είχε ανακοπεί, προπάντων λόγω των περιοριστικών νόμων οι οποίοι θεσπίστηκαν στις ΗΠΑ. Επίσης, πολλοί μετανάστες επέστρεφαν στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής εκστρατείας για να καταταγούν στον ελληνικό στρατό και να πολεμήσουν.¹⁹

Τα μεταναστευτικά εμβάσματα λειτουργούσαν ως σανίδες σωτηρίας για τις τοπικές και τις οικογενειακές οικονομίες της υπαίθρου. Τη ζωτική σημασία των εμβασμάτων αυτών αντιλαμβανόμαστε από το γεγονός ότι σχεδόν οι μι-

15. Βλ. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση»..., ό.π., σ. 129, 130.

16. Υπολογίζω τον πληθυσμό του χωριού γύρω στα 1000 άτομα, με βάση τα στοιχεία των απογραφών, όπου καταγράφονται 1031 άτομα το 1907 και 916 το 1928 (βλ. εδώ σημ. 53), αλλά και σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες. Το 1914 σε ένα άλλο ορεινό χωριό της περιοχής, το Σουρούστι (μετέπειτα Κερασιά), το ποσοστό του πληθυσμού που μετανάστευε ανερχόταν σε 13,7% [Κ. Κωστής, «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας, 1914», *Τα Ιστορικά* 4 (1987), 179-204, εδώ σ. 186, σημ. 12].

17. Σε 86 περιπτώσεις (σε σύνολο 209 νοικοκυριών) ο Μπακαρέζος αναφέρεται σε μετανάστες στην Αμερική. Στις 34 από αυτές (40% περίπου) επισημαίνεται ότι ο μετανάστης ή οι μετανάστες είχαν επιστρέψει στο χωριό.

18. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση»..., ό.π., σ. 131.

19. Βλ. Ν. J. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque. Étude Démographique, Économique et Sociale*, Paris 1947, σ. 54, 55, 77, 78 (Το παράθεμα από τη σ. 53¹ στην ίδια σελίδα ο Πολύζος αναφέρει ότι οι μισοί από τους παλινοστήσαντες στο διάστημα 1908-1921 επέστρεφαν για να καταταγούν στο στρατό).

σές από τις ετήσιες δαπάνες των κατοίκων ενός ορεινού χωριού στις αρχές του αιώνα, καλύφθηκαν με εμβάσματα από την Αμερική.²⁰ Σύμφωνα με μελέτη της εποχής, στις αρχές της δεκαετίας του 1910 το μεροκάματο ενός αγροργάτη στην Ελλάδα δεν υπερέβαινε τις 5 δρχ. στην καλύτερη περίπτωση, τη στιγμή που ένας μετανάστης στις ΗΠΑ κέρδιζε, ως εργάτης, κατά μέσο όρο τα διπλά χρήματα.²¹ Βέβαια γνωρίζουμε ότι η σημασία των υπερπόντιων εμβασμάτων για το σύνολο της ελληνικής υπαίθρου μειώθηκε ή εξανεμίστηκε για ένα διάστημα ως αποτέλεσμα της αντανάκλασης της διεθνούς οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.²² Πάντως η, ούτως ή άλλως, βραχύβια κρίση δεν έχει εγγραφεί άμεσα στη μνήμη των χωριανών κι αυτό, νομίζω, υποδηλώνει, όπως υπαινίχθηκα και στην Εισαγωγή, ότι η οικονομική κρίση δεν επηρέασε δραματικά και για μακρό χρονικό διάστημα την καθημερινότητά τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν οξύνθηκαν τα προβλήματα επιβίωσης. Εν πάση περιπτώσει, από τις αρχές του 1933 η ροή των μεταναστευτικών εμβασμάτων είχε αναζωογονηθεί χάρη και στην υποτίμηση του δολαρίου.²³

Μια άλλη διέξοδο από τον ασφυκτικό κλοιό της ορεινής αγροτικής οικονομίας και ζωής αποτελούσε η εσωτερική μετανάστευση προς τα βιομηχανικά ή αστικά κέντρα. Όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες, πριν αρχίσει η μαζική έξοδος των χωριανών προς την Αμερική, δηλαδή πριν από το 1905 περίπου, άνδρες του χωριού εργάζονταν στα μεταλλεία του Λαυρίου, που προσέλκυαν εργάτες από πολλά χωριά της Ρούμελης²⁴. Όμως ο συνολικός βαθμός εκβιομηχάνισης της χώρας ήταν χαμηλός και οι δυνατότητες μόνιμης απασχόλησης που πρόσφεραν τα αστικά κέντρα περιορισμένες. Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. οι πόλεις, και προπάντων η πρωτεύουσα με τον Πειραιά, λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι σταθμοί για όσους έρχονταν από την ύπαιθρο και μετανάστευαν στην αμερικανική ήπειρο. Η αναχώρηση των ανθρώπων αυτών σημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό «να ενσωματωθούν στην οικονομία των αστικών κέντρων».²⁵ Με την έλευση των προσφύγων το 1922, τα αστικά κέντρα της χώρας ενισχύθηκαν πληθυσμιακά και αναπτύχθηκαν οικονομικά, αλλά, παράλληλα, ο προσφυγικός πληθυσμός προμήθευσε τις πόλεις με εργατική δύνα-

20. Α. Κρίκος, «Περί βελτιώσεως των όρων ζωής των ορεισίων», Αθήνα 1939 (= Α. Κρίκος, *Μελέτες Β'*, Αθήνα 1991, σ. 35-53, εκδεδομένες από τους απογόνους του Α. Κρίκου). Ο Κρίκος δεν αναφέρει την επωνυμία του χωριού και τη χρονολογία πρόκειται, άραγε, για την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Σουρούστι (Κερασιά) της ορεινής Δωρίδας όπου διεξήγε επιτόπια έρευνα το 1914;

21. P.F. Martin, *Greece of the 20th century*, Λονδίνο, Λειψία 1913, σ. 162.

22. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 17.

23. *Ό.π.*, σ. 248.

24. Πβ. Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα-Γιάννενα 1983 (α' έκδ. 1938), σ. 138.

25. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989 (Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ), σ. 116-118.

μη, προκαλώντας εμπλοκή στη μετακίνηση των αγροτών προς τα αστικά κέντρα.²⁶ Οι σχετικά περιορισμένες δυνατότητες εσωτερικής μετανάστευσης ίσως εξηγούν και την παραμονή ενός σημαντικού αριθμού χωριανών στον τόπο τους όλο το διάστημα, μεταξύ 1920 και 1930, παρά τη συνεχή μείωση του πληθυσμού. Μάλιστα, οι περισσότεροι χωριανοί παρουσίαζαν έντονα ενδογαμική, σε επίπεδο κοινότητας, συμπεριφορά, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας ενδιαφέρει: Κατά κανόνα, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, οι νέες πήγαιναν να ζήσουν με την οικογένεια του άνδρα τους· στο πλαίσιο αυτό, περίπου 7 στις 10 νέες που καταγράφονται στο Γενικό Μητρώο από τα τέλη του 19ου αι. μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1940 προέρχονταν από οικογένειες του χωριού.²⁷

Βέβαια, όπως ανέφερα και στην Εισαγωγή, το γεγονός ότι μια οικιακή ομάδα απαντά στο Γενικό Μητρώο δε σημαίνει απαραίτητα ότι κατοικεί μόνιμα στο χωριό όλο το διάστημα κατά το οποίο καταγράφονται τα μέλη της· μπορεί, από ένα χρονικό σημείο και μετά οι άνθρωποι να έχουν εγκατασταθεί αλλού (συνήθως στην περιοχή της πρωτεύουσας) αλλά να μην έχουν μεταφέρει στον τόπο μόνιμης κατοικίας τα πολιτικά τους δικαιώματα. Για ορισμένα άτομα ή οικιακές ομάδες –δεν είναι πάντοτε σαφές– έχει σημειωθεί με πρόχειρο τρόπο στο πλάι, ότι μετέφεραν τα εκλογικά τους δικαιώματα ή γράφτηκαν στο μητρώο μιας άλλης κοινότητας ή ενός δήμου, κατά κανόνα της Αττικής, τις περισσότερες φορές από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 και μετά.²⁸

Τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι επαρκή ώστε να παρακολουθήσουμε συστηματικά τη μετανάστευση των χωριανών προς τα αστικά κέντρα, τουλάχισ-

26. Κ. Φουντανόπουλος, «Μισθωτή Εργασία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας...*, τ. Α', Μέρος πρώτο, δ.π., σ. 87-121, κυρίως σ. 88-94.

27. Στο Γενικό Μητρώο απαντούν 302 περιπτώσεις στις οποίες το πατρικό επώνυμο (συνήθως και το πατρώνυμο) της γυναίκας απαντά σε άλλη μερίδα, έναντι 99 στις οποίες το πατρικό επώνυμο της γυναίκας (γένος) δεν απαντά στο Μητρώο και 49 όπου αυτό δεν αναγράφεται. Μεταξύ των γυναικών που δεν κατάγονταν από το χωριό απαντούν νέες, για τις οποίες γνωρίζω από προφορικές μαρτυρίες ότι κατάγονταν από το Κουπάκι, το Ζοριάνο ή το Αλποχώρι, δηλαδή από γειτονικά χωριά, στοιχείο που παραπέμπει πάλι σε ενδογαμική συμπεριφορά σε επίπεδο περιφέρειας.

28. Απαντούν 25 περιπτώσεις, στις 20 εκ των οποίων προκειται για εγγραφή σε δήμο ή κοινότητα της Αττικής. Σε 18 περιπτώσεις οι μετεγγραφές έγιναν από το 1936 και μετά· σε δύο περιπτώσεις δεν γνωρίζουμε πότε. Στις υπόλοιπες 5 περιπτώσεις οι μετεγγραφές έγιναν μεταξύ 1918 και 1933. Παραθέτω τα σχετικά παραδείγματα για να δώσω μια ανάγλυφη εικόνα αυτών των δυσανάγνωστων αποτυπωμάτων πληθυσμιακής κίνησης που συναντάμε στο Μητρώο: Το 1918, σε ηλικία περίπου 30 ετών, ο Χαράλαμπος Κατσίμπας του Κωνσταντίνου έγινε δημότης Αθηναίων. Το 1920, σε ηλικία 20 ετών, ο Δημήτριος Σακκαρέλλος του Γεωργίου έγινε δημότης Θεσσαλονίκης και το 1930, σε ηλικία 47 ετών, ο Αθανάσιος Σταυρόπουλος του Αριστείδη γράφτηκε στο Μητρώο της κοινότητας Κηφισιάς. Το 1933 μάλλον, οι οικογένειες των Γεωργίου Γραββάνη του Βασιλείου και Δημητρίου Παπαχαλαράμπους του Χαράλαμπους γράφτηκαν στο Μητρώο του δήμου Πειραιώς.

στον χωρίς να συγγράψουμε μια μελέτη ιστορικής δημογραφίας, υπερβαίνοντας τα όρια και τους στόχους της εργασίας αυτής. Με βάση τα αποσπασματικά στοιχεία για τους αριθμούς γεννήσεων και θανάτων που αφορούν, κατά το μεγαλύτερο μέρος, στη δεκαετία του 1930 εκτιμώ ότι στη διάρκεια της δεκαετίας αυτής γεννιούνται στο χωριό 225 άνθρωποι και πεθαίνουν περίπου 150: άρα η φυσική αύξηση του πληθυσμού μέχρι το 1940 ανέρχεται σε 75 άτομα. Θεωρητικά, λοιπόν, αν δεν υπήρχε μετανάστευση, οι 916 κάτοικοι της απογραφής του 1928 θα έπρεπε να ανέρχονται σε περίπου 1000 στην απογραφή του 1940. Σύμφωνα όμως με τα απογραφικά στοιχεία, το 1940 ζουν στο Κροκύλειο 800 άνθρωποι, δηλαδή 200 λιγότεροι από όσους θα ανέμενε κανείς, αν οι πληθυσμιακές μεταβολές οφείλονταν αποκλειστικά σε φυσικούς λόγους.²⁹ Επειδή η «κλασική εποχή» της υπερατλαντικής μετανάστευσης έχει παρέλθει, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για εσωτερικούς μετανάστες. Να αποτολμήσουμε, λοιπόν, την υπόθεση ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 κάθε χρόνο, κατά μέσο όρο, 20 χωριανοί εγκαταλείπουν το χωριό με προορισμό μια πόλη του εσωτερικού, κατά βάση την Αθήνα;³⁰

Από διάσπαρτες προφορικές μαρτυρίες συνάγεται ότι τουλάχιστον μετά το 1910 ορισμένοι Κροκυλειώτες είχαν συγγενείς, εγκατεστημένους σε αστικά ή ημι-αστικά κέντρα. Σύμφωνα επίσης με τα στοιχεία του Π. Μπακαρέζου γύρω στα 1930 ορισμένες οικογένειες που διέμεναν στο χωριό (αναφέρονται 12 περιπτώσεις από ένα σύνολο 193 νοικοκυριών) είχαν ιδιόκτητο σπίτι στην Αθήνα, ή ενήλικα παιδιά μόνιμα εγκατεστημένα στην πρωτεύουσα.³¹ Ορισμένα από τα ελάχιστα ενδεικτικά συμβολαιογραφικά έγγραφα που αφορούν στο Κροκύλειο και άλλα χωριά της ορεινής Δωριδας και τα οποία στάθηκε δυνατόν να εξετάσω, αναφέρονται σε ανθρώπους που ζουν σε αστικά κέντρα του ελλαδικού χώ-

29. Βλ. εδώ σημ. 83 και 84 του παρόντος κεφαλαίου και «Πηγές» σελ. 333-334.

30. Για την αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης μεταξύ 1928 και 1940 με την Αθήνα ως βασικό πόλο έλξης, βλ. Γ. Πολύζος, «Μεταναστευτική κίνηση και αστικοποίηση. Προσδιορισμός της έκτασης και των κατευθύνσεων της εσωτερικής μετανάστευσης στο Μεσοπόλεμο», Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988, σ. 223-237, κυρίως σ. 227, 233-236.

31. Στοιχεία Παρασκευά Μπακαρέζου. Από τη δεκαετία του 1930 και εξής φαίνεται ότι όλο και περισσότεροι χωριανοί άρχισαν να εγκαθίστανται στο Παγκράτι που για το λόγο αυτό το αποκαλούσαν «μικρό Κροκύλειο». Αλλά Κροκυλειώτες εγκαταστάθηκαν και στο Βύρωνα, την Αργυρούπολη, την Κοκκινιά. «Ήταν στην Αθήνα και χωριανοί μας από δω... παραδέ στο Παγκράτ'», μου είπε η Π. Γ. Και όταν τη ρώτησα για ποιο λόγο προτίμησαν το Παγκράτι, έδωσε μια απάντηση που αποκαλύπτει το ρόλο που έπαιξε η ενσποπτικότητα στη συγκέντρωση των εσωτερικών μεταναστών σε συγκεκριμένες περιοχές της πρωτεύουσας: «Ξέρω γω, στο Παγκράτ' πάιαναν, είχαν αυτό το ελάττωμα, 'πού είς' εσύ, στο Παγκράτ'; 'Κι εγώ εκεί θα μείνω'. Πού είναι κι ο άλλος. Κι εγώ εκεί. ...-Εκεί απούναι στην Αγία Μαρίνα, πούν' ο γιος τς Α., εκεί είναι χωριανοί μας. Είναι πουλλοί. Στο Βύρωνα» (Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 12).

ρου, σε ιδιοκτησίες χωριανών σε αυτά τα αστικά κέντρα ή σε μετανάστες στην Αμερική³² και υποδεικνύουν ένα δίκτυο δομικών οικονομικών σχέσεων (εφόσον μεταβιβάζεται περιουσία), πέρα από τα όρια των χωριών της ορεινής Δωρίδας αλλά και της ευρύτερης περιφέρειάς τους.

Επομένως, εκ των πραγμάτων τα παιδιά στο Κροκύλειο των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα δεν μεγάλωναν σε μια απομονωμένη αγροτική κοινωνία αλλά σε μια κοινωνία η οποία σε μεγάλο βαθμό αναζητούσε την τύχη της πέρα από τα γεωγραφικά της σύνορα. Δεν είναι άσχετο με αυτά, το γεγονός ότι —όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε σε αυτή την εργασία— στη σκέψη των περισσότερων χωριανών το μέλλον των παιδιών τους δεν συνδεόταν με την αγροτική οικονομία.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ

Τα παιδιά στο χωριό δεν μεγάλωναν όλα μέσα στις ίδιες υλικές συνθήκες. Άλλωστε, ένα από τα ερωτήματα τα οποία τέθηκαν στο εισαγωγικό κεφάλαιο αφορά στη διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικές παιδικές ηλικίες υπό το πρίσμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Σε ένα πρώτο επίπεδο οι πηγές δημιουργούν την εντύπωση ενός συγκλίνοντος, εξισωτικού κοινωνικού συνόλου:

Σύμφωνα με τα στοιχεία τα οποία συγκέντρωσε ο οικονομολόγος Π. Μπακαρέζος, γύρω στα 1930 σε ένα σύνολο 193 οικιακών ομάδων μόνο μία είχε στην κατοχή της (λίγο) πάνω από 30, και ελάχιστες πάνω από 15 στρέμματα γης· οι περισσότερες οικιακές ομάδες είχαν στην ιδιοκτησία τους 5-10 στρέμματα. Με βάση αυτά τα δεδομένα, σχεδόν όλοι οι κάτοικοι θα κατατάσσονταν από τη Στατιστική Υπηρεσία της εποχής στους ιδιοκτήτες «ανεπαρκών» ή «πολύ μικρών» κλήρων, οι οποίοι αποτελούσαν, άλλωστε, και τη μεγάλη πλειοψηφία των αγροτών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.³³ Επιπλέον, μόνο μία οικογένεια είχε στην κατοχή της πάνω από 15 στρέμματα ποτιστικά, δη-

32. Αρ. 2138 (Πωλητήριο ακινήτου, δρχ. 600, Πενταγιοί, 3.10.1900)· αρ. 11519 (Δωρεά αιτία θανάτου, Κροκύλειο, 1.1.1931)· αρ. 11575 (Δημοσία διαθήκη, Διχωρι ορεινής Δωρίδας, 3.9.1931)· αρ. 11649 (Δωρεά αιτία θανάτου, Κροκύλειο, 7.11.1931)· αρ. 11780 (Πωλητήριο αμπέλου δραχ. 10.000, Κροκύλειο, 10.1.1932). Για παράδειγμα στο τρίτο έγγραφο ο συντάκτης της διαθήκης είναι «κτηματίας γεννηθείς εν Διχωρίω της Δωρίδος και κάτοικος ήδη Αθηνών, οδός Μεσογείων 105», ενώ στο τελευταίο έγγραφο ο ένας από τους συμβαλλομένους ενεργεί «διά λογαριασμόν του αδελφού του Δημοσθένους Αχιλλέως Ταράτσα ξενοδόχου, κατοίκου Κουπαχίου και διαμένοντος εν Σικάγω των Ηνωμένων Πολιτειών της Βορείου Αμερικής».

33. Για τις σχετικές κατηγορίες και τα αποτελέσματα της γεωργικής απογραφής του 1929, βλ. Χ. Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και Κοινωνική Άποψις*, Αθήναι 1944, σ. 25.

λαδή εκτάσεις που αρδεύονταν συστηματικά και ήταν κατά κανόνα περισσότερο αποδοτικές από τα ξηρικά χωράφια, στα οποία δε μπορούσε να διοχετευθεί νερό από τις πηγές.

Από τις προφορικές μαρτυρίες συνάγεται ότι οι πολλαπλές πηγές εισοδημάτων και η πολυαπασχόληση ορισμένων μελών χαρακτηρίζαν τις οικιακές ομάδες του χωριού στη συντριπτική τους πλειοψηφία, αν όχι στο σύνολό τους, και ακόμη ότι μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920, «απ' τις διακόσιες και παραπάνω οικογένειες του χωριού ζήτημα είναι αν υπήρχαν είκοσι σπίτια που να μην είχαν κάποιο ξενιτεμένο».³⁴

Από το υλικό του Μπακαρέζου μπορούμε, εξάλλου, να αποκτήσουμε μια ποσοτική εικόνα για την εποχή γύρω στα 1930, η οποία αν δεν είναι ακριβής, πάντως αποδίδει τάξεις μεγέθους και αντανακλά ως ένα βαθμό την πραγματικότητα: Σε 60 περιπτώσεις αναφέρονται εξωαγροτικά επαγγέλματα (κατά κανόνα του πατέρα), σε 66 περιπτώσεις απαντούν νοικοκυριά με μετανάστες για τα οποία δεν αναφέρονται άλλα συμπληρωματικά, εξωαγροτικά εισοδήματα· αν μάλιστα προσθέσουμε όσους παρουσιάζονται να εισπράττουν ενοίκια, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι πάνω από τα 2/3 των νοικοκυριών του χωριού δεν ζούσαν αποκλειστικά από την αγροτική οικονομία. Στην πραγματικότητα, το ποσοστό αυτών των νοικοκυριών θα ήταν σημαντικά υψηλότερο, αφού οπωσδήποτε δεν καταγράφηκαν όλες οι πηγές εξω-αγροτικών εισοδημάτων – λ.χ. απαντούν ελάχιστες αναφορές σε αγωγιάτες, ενώ κοινό τόπο στις αφηγήσεις αποτελεί η πληροφορία ότι «οι χωριανοί ζούσαν απ' τ' αγώγια». Άλλωστε, από τους επαγγελματικούς προσδιορισμούς που απαντούν σε τοπικά έγγραφα της εποχής συνάγεται ότι η έννοια του επαγγέλματος, ως συστηματικής και σχεδόν αποκλειστικής βιοποριστικής απασχόλησης, δεν είχε ακόμη παγιωθεί στην κοινωνία και επομένως και στη συνείδηση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού.³⁵

Στο υλικό του Μπακαρέζου καταγράφονται επίσης 86 περιπτώσεις νοικοκυριών με μετανάστες (παλινοστούντες ή μη), αριθμός που αφορά στο 45% περίπου των οικιακών ομάδων. Θα πρέπει όμως να θεωρήσουμε το ποσοστό

34. Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 148.

35. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όσα Μαθητολόγια του Δημοτικού σχολείου εντοπίστηκε, το επάγγελμα του πατέρα, τις περισσότερες φορές προσδιορίζεται με πολύ γενικό τρόπο και δε δηλώνει τίποτε για τα υπόλοιπα οικογενειακά και τυχόν επαγγελματικά εισοδήματα. Όταν λ.χ. ο πατέρας δηλώνεται ως «ιερέυς», «δημοδιδάσκαλος» ή «καφφεπώλης» η εικόνα είναι σαφής· όταν όμως δηλώνεται ως «γεωργός» ή «εργατικός» τα πράγματα περιπλέκονται· είναι βέβαιο ότι πολλοί γεωργοί θα μπορούσαν κάλλιστα να δηλωθούν ως «εργατικοί» και αντιστρόφως (αυτό άλλωστε δείχνει και το γεγονός ότι ορισμένες φορές ο ίδιος πατέρας δηλώνεται το ένα σχολικό έτος ως γεωργός, το επόμενο ως εργατικός κ.λπ.). Το ίδιο ισχύει και για τους επαγγελματικούς προσδιορισμούς που αφορούν στους αναδόχους και απαντούν στο Βιβλίο Γεννήσεων και Βαπτίσεων από το 1929 και μετά.

αυτό ως ελάχιστο· αυτό άλλωστε υποδεικνύουν τόσο οι αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, όσο και το γεγονός ότι μόνο στις ΗΠΑ μετανάστευσαν με βεβαιότητα τουλάχιστον 144 Κροκυλιεώτες στο διάστημα 1905-1920. Οι μετανάστες αυτοί κατά πάσα πιθανότητα —με βάση τα στοιχεία του Γενικού Μητρώου— προέρχονταν από 116 οικιακές ομάδες.³⁶

Συνοφίζοντας, θα λέγαμε πως οι εξαιρετικά μικροί, κερματισμένοι και από εδαφολογικής πλευράς όχι ιδιαίτερα γόνιμοι κλήροι, η πολυαπασχόληση, οι πολλαπλές, αγροτικές και εξω-αγροτικές πηγές εισοδημάτων, η υπερατλαντική μετανάστευση, αφορούν στο σύνολο της κοινωνίας του μεσοπολεμικού χωριού, υποδεικνύουν μια μικροκοινωνία δομημένη ισονομικά, με χαμηλό βαθμό κοινωνικής διαφοροποίησης και δίνουν μια εικόνα ανάλογη με εκείνη που έχουμε και για ορισμένα άλλα ορεινά χωριά του ελλαδικού μεσοπολεμικού χωριού.³⁷ Την εικόνα αυτή ενισχύει το γεγονός ότι —όπως ανέφερα και στην Εισαγωγή—, στο λόγο των συνομιλητών μου κυριαρχεί συνολικά η ανάμνηση μιας ζωής στερημένης από υλικά αγαθά, που αποτελούσε κοινή μοίρα των χωριανών και έρχεται σε αντίθεση με τη σημερινή κοινωνία της αφθονίας.

Στην άμεση ερώτηση, λοιπόν, «αν υπήρχαν φτωχοί και πλούσιοι στο χωριό, νοικοκυραίοι και μη», έλαβα μάλλον αρνητικές απαντήσεις. Ορισμένοι ισχυρίστηκαν ότι πρόκοφαν (και «πρόκοφαν» σήμαινε, όπως θα δούμε αργότερα, «σπούδασαν τα παιδιά τους»), όσοι είχαν μυαλό· άλλοι τόνισαν ότι όλοι οι χωριανοί ήταν νοικοκυραίοι. Οι απαντήσεις αυτές προέρχονταν, μάλιστα, από ανθρώπους τους οποίους δε θα κατέτασσα στα πιο αδύναμα οικονομικά στρώματα του χωριού. Όμως στην πορεία των συνομιλιών διέκρινα στο λόγο των ανθρώπων ίχνη των κοινωνικών διαφοροποιήσεων που είχαν βιώσει ή γνωρίσει και εσωτερικεύσει ως παιδιά στο χωριό. Φαίνεται ότι κατά βάθος οι χωριανοί είχαν συνείδηση των μεταξύ τους κοινωνικο-οικονομικών διαφορών και της κοινωνικής θέσης τους.

Συνομιλητές και συνομιλήτριες —παιδιά δασκάλων, μικρεμπόρων ή μεταναστών που είχαν «προκόψει» στην Αμερική—, είχαν έντονη την αίσθηση ότι ανατράφηκαν σε προνομιακά κοινωνικά περιβάλλοντα. Η κόρη μιας συνομιλήτριας ανακάλεσε στη μνήμη της τρία περιστατικά, στα οποία οι γιαγιάδες και ο παππούς φίλων της (από το χωριό), τόνιζαν στις εγγονές τους και στην ίδια, την καταγωγή τους από σημαντικές οικογένειες: «βρε σεις, ξέρετε από τι οικογένειες είστε σεις;».³⁸ Στο βαθμό, επίσης, που ορισμένοι χωριανοί και χωρια-

36. Σε 17 οικιακές ομάδες απαντούν δύο, σε 4 τρεις και σε 1 τέσσερις μετανάστες· βλ. και σημ. 14.

37. Βλ. την ανάλυση της Μπούσχοτεν για τις κοινωνικές δομές στο χωριό Ζιάκα Γρεβενών (Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια...*, ό.π., σ. 52-54). Στο Ζιάκα πάντως ορισμένοι είχαν στην κατοχή τους έως και 100 στρέμματα γης.

38. Συν. 2 με την Π. Κ., συνομιλία και με την κόρη της, σ. 7.

νές απασχολούνταν στα κτήματα σχετικά εύπορων συγχωριανών τους ή διεκπεραίωναν εργασίες για λογαριασμό τους έναντι αμοιβής –κατά την έκφραση συνομιλητών και συνομιλητριών «υπήρχαν μεροκάματα εδώ στο χωριό»–, είχαν αναπτυχθεί ορισμένες σχέσεις εξάρτησης, ευκαιριακού, μη συστηματικού χαρακτήρα, μεταξύ διαφορετικών κοινωνικο-οικονομικών ομάδων. Η κατοχή, επίσης, περισσότερων ποτιστικών χωραφιών έναντι των ξηρικών, έχει καταγραφεί στη μνήμη των ανθρώπων ως σημαντικό πλεονέκτημα στον αγώνα για την επιβίωση.³⁹

Άλλωστε, ακόμη και θεωρητικά αμελητέες κοινωνικο-οικονομικές διαφορές μπορούν να καθορίσουν αποφασιστικά την κοινωνική κινητικότητα ατόμων και οικογενειών και στη συνείδηση των χωριανών τα παιδιά (κυρίως τα αγόρια) αποτελούσαν, όπως θα δούμε, το όχημα για την προσδοκώμενη απαγκίστρωση από την αγροτική ζωή και την κοινωνική άνοδο.⁴⁰ Το σχετικά σταθερό χρη-

39. Πβ. για τη Βοστανίτσα (Δάφνο), ορεινό χωριό επίσης της επαρχίας Δωρίδος: «Και τα μεν άνδρα (χωράφια) μετά το σκάλισμα αφήνονταν στις καιρικές συνθήκες. Εάν έβρεχε χάνα νερό ο Ιούλιος-Ιούλιος κάτι γινόταν, αν μάλιστα είχαν κοπριστή, αλλιώς η απόδοση ήταν μηδαμική» (Θάνος, *Ο Δάφνος Δωρίδος*, ό.π., σ. 88).

40. Μια ιδέα για την κοινωνική διαστρωμάτωση στον ορεινό αγροτικό χώρο δίνει η μοναδική –απ' όσο γνωρίζω– στο είδος της; μελέτη του Αλέξανδρου Κρίκου, πολιτικού επιστήμονα και οδοντίατρου από την Κερασιά (παλιό Σουρουσίτι), της ορεινής Δωρίδας: Αλέξ. Κρίκος, «Τα Οικονομικά των αγροτών. Στατιστική μελέτη επί των οικονομικών των κατοίκων του χωριού Σουρουσιτίου της Δωρίδος διά το έτος 1914», Αθήνα 1932 (= Α. Κρίκος, *Μελέτες Β'*, Αθήνα 1991, σ. 7-32, εκδεδομένες από τους απογόνους του Α. Κρίκου). Ο Κρίκος παραθέτει πίνακα αναλυτικών εσόδων σε είδος και δραχμές όλων των οικογενειών (113) του χωριού, τόσο εκείνων που διέμεναν στην Κερασιά καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, όσο και εκείνων που περνούσαν τους χειμερινούς μήνες σε πεδινά μέρη. Μετατρέπει σε δραχμές τα έσοδα εις είδος και συνάγει ένα μέσο ετήσιο εισόδημα ανά οικογένεια 596 δρχ. Στη συνέχεια υπολογίζει τα έξοδα, όχι όμως αναλυτικά, κατά οικογένεια. Ουσιαστικά, δε μπορούμε να συγκρίνουμε έσοδα και έξοδα της ίδιας οικογένειας. Ο ετήσιος μέσος όρος εξόδων κατά οικογένεια υπολογίζεται από το συγγραφέα σε 948 δρχ. Το αριθμητικό συμπέρασμα είναι ένα ετήσιο έλλειμμα 353 δρχ. ανά οικογένεια και ακόμη, μέσω άλλων υπολογισμών, ένα ημερήσιο έλλειμμα 0,21 δρχ. κατ' άτομο. Το γενικότερο συμπέρασμα είναι η ανέχεια του ορεινού πληθυσμού. Σε μελέτη του («Εισοδηματικές δομές...», ό.π.) που στηρίζεται στα στοιχεία του Κρίκου ο Κ. Κωστής επιχειρεί να δια φωτίσει την κοινωνική διαστρωμάτωση της Κερασιάς και χρησιμοποιεί τον, ταιριαστό πιστεύω, όρο «εισοδηματικές τάξεις». Εδώ, ωστόσο, θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή σε δύο σημεία: 1) Ο Κρίκος δεν παραθέτει στοιχεία για τα μεταναστευτικά εμβάσματα, αν και αναγνωρίζει το ζωτικό ρόλο τους στην οικογενειακή οικονομία της εποχής και 2) Ο Κ. Κωστής διαπιστώνει ότι τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα του χωριού έχουν και μεγαλύτερα έσοδα από την κτηνοτροφία, αλλά και ότι τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα περνούσαν λιγότερους μήνες στο χωριό (ό.π., σ. 198, 200). Στο δικό μας παράδειγμα, όπως θα αναφέρουμε συχνά στην εργασία αυτή, οι κτηνοτρόφοι συγκροτούν μάλλον την ασθενέστερη οικονομικά και κοινωνικά πληθυσμική ομάδα. Στην Κερασιά έχουμε κτηνοτροφία μεγαλύτερης διακίνησης από το Κροκύλειο, αφού τα κοπάδια δεν ξεχείμαζαν μόνο στην πεδιάδα του Μόρνου αλλά και γύρω από το Μεσολόγγι (Συν. με τους αδελφούς Η. και Κ. Χ., σ. 111-113). Επομένως οι κτηνοτρό-

ματικό εισόδημα φαίνεται ότι αποτελούσε αποφασιστικό κριτήριο οικονομικής και κοινωνικής ισχύος.⁴¹ Παρ' όλο που λογικά, χάρη στα εμβάσματα και τις διοικητικές υπηρεσίες που έδρευαν στο χωριό, ο εκχρηματισμός της οικονομίας βρισκόταν, συνολικά, πάνω από τα όρια του «υποχρεωτικού εκχρηματισμού», του εκχρηματισμού που επιβάλλουν οι κρατικές φορολογικές απαιτήσεις σε μια (ιδεοτυπική) οικονομία ζωάρκειας,⁴² ισχύει προφανώς και στο παράδειγμά μας αυτό που διαπιστώνει ο Κ. Κωστής για το χωριό Κερασιά (Σουρούστι) της ορεινής Δωρίδας: «Τα χρηματικά ... εισοδήματα παίζουν σημαντικό ρόλο στις πλουσιότερες ομάδες ενώ εκμηδενίζονται στις φτωχότερες».⁴³ Αυτό ίσως σχετίζεται και με το γεγονός ότι τόσο στις προφορικές αφηγήσεις, όσο και σε πηγές, όπως τα σωζόμενα Μαθητολόγια όπου καταγράφεται το επάγγελμα του πατέρα κάθε παιδιού, δάσκαλοι, ιερείς, μικρέμποροι δεν αναφέρονται ως γεωργοί παρ' όλο που, ταυτόχρονα, ζούσαν καλλιεργώντας τη γη και εκτρέφοντας ζώα.⁴⁴ Από τις διαθέσιμες πηγές, κυρίως από προφορικές μαρτυρίες και τα στοιχεία που συγκέντρωσε ο Παρασκευάς Μπακαρέζος για την εποχή γύρω στα 1930 (στη βάση επίσης προφορικών μαρτυριών), μπορούμε να σχηματίσουμε μια γενική εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο χωριό:

Πολύ σχηματικά μπορούμε να διακρίνουμε στο μεσοπολεμικό χωριό μια

φοι πρέπει να περνούσαν στο σύνολό τους λιγότερο χρόνο στο χωριό απόσο οι άλλες ομάδες πληθυσμού. Το γεγονός αυτό όμως κατ' αρχήν δεν εναρμονίζεται με τη θέση ότι όσοι είχαν μεγαλύτερα έσοδα από την κτηνοτροφία και συγκροτούσαν τα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα της Κερασιάς, περνούσαν μεγαλύτερο διάστημα στο χωριό. Γεγονός είναι, όπως τονίζει ο Κ. Κωστής, ότι η απουσία εθνογραφικών στοιχείων δεν επιτρέπει παρά μια περιορισμένη ερμηνεία των αριθμών. Μήπως οι κατ' επάγγελμα κτηνοτρόφοι αναλάμβαναν κατόπιν συμφωνίας τα ζώα άλλων, εύπορων χωριανών; ή, μήπως στα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα στα οποία αναφέρεται ο Κωστής, συγκαταλέγονται στην πραγματικότητα οικογένειες που κατάγονταν από το Σουρούστι και περνούσαν το καλοκαίρι στο χωριό, αλλά κατοικούσαν μόνιμα σε αστικά κέντρα και δεν αντλούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων τους από το χωριό, οπότε με βάση τα στοιχεία της επιτόπιας έρευνας του Κρίκου εμφανίζονται οικονομικά ασθενέστερες χωρίς να είναι;

41. Η αξία του χρηματικού εισοδήματος προβάλλει με γλαφυρότητα και σαφήνεια στην αφήγηση μιας χωριανής, η οποία παντρεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Το βασικό επιχειρήμα του αδελφού της για την πείσει να παντρευτεί τον συγκεκριμένο άντρα ήταν ότι ο τελευταίος εισέπραττε μια αναπηρική σύνταξη: «Κάτσε κατάη, μωρ' αδερφή! ... λέει, να σ' κουβεντιάσω... Έλα να πάρουμε τα παιδιά από κει κάτ', λέει, απ' τον πάτ' απ' το χωριό και να διούμε ένα γύρο στο χωριό, κείνα τα παιδιά, τούτα τα παιδιά, κείνα, αν έχνε, λέει, μια δραχμή, όχ' κατστάριχο, μια δραχμή, λέει. -Κέρμα δεν έχ' κανένα, τ' λέω, το ξέρω που δεν έχ' κανένα. -Αυτός, λέει, μόλις θα πας στο σπίτ' κει πέρα, θα πας να πάρς λάδ', λέει, να φιάσεις λάχανο, γιατί' ήταν και φτώχειες τότε...» (Συν. με την Π. Γ., σ. 7).

42. Σ. Ασδραχάς, «Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: Το ελληνικό παράδειγμα», στο Σ. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες* (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10), Αθήνα 1988, σ. 43-55, κυρίως σ. 46.

43. Κωστής, «Εισοδηματικές δομές», ό.π., σ. 201' ββ. εδώ και σημ. 28.

44. Ό.π., σημ. 34.

ολιγάριθμη «ελίτ», την οποία συγκροτούσαν οι μετρημένες στα δάχτυλα του ενός χεριού οικογένειες του καθηγητή του Σχολαρχείου, του συμβολαιογράφου, του ειρηνοδίκη, ορισμένες οικογένειες προυχόντων, όπως οι Κανταίοι και οι Σακκαρελλαίοι, και γενικότερα οικογένειες για τις οποίες γνωρίζουμε ότι είχαν σταματήσει ή σχεδόν σταματήσει να καλλιεργούν οι ίδιες τα χωράφια. Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονταν οι λιγότες, όπως φαίνεται, οικογένειες «φτωχών ξωμάχων» που κατοικούσαν μόνιμα σε πρόχειρα αγροτικά οικήματα (καλύβια) εκτός του κεντρικού οικισμού⁴⁵ και οι σχετικά λίγες οικογένειες των ποιμένων, οι οποίες συντηρούσαν αιγοπρόβατα, αντλώντας το μεγαλύτερο μέρος του εισοδήματός τους από αυτή την απασχόληση, περνώντας το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου μακριά από τον κεντρικό οικισμό και παραμένοντας προσκολλημένοι σε αρχέγονα πρότυπα ζωής. Ανάμεσα σ' αυτούς και την «ελίτ» του χωριού κινούνταν οι άλλοι χωριανοί, μια οικονομικά και κοινωνικά ανομοιογενής στην πραγματικότητα πλειοψηφία, που εξασφάλιζε τα προς το ζην από διαφορετικές πηγές εισοδημάτων και από την πολυαπασχόληση. Οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν –κατά ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο ποσοστό ανάλογα με την περιουσία τους– καλλιεργώντας τη γη τους και συντηρώντας έναν μικρό αριθμό ζώων. Σε καλύτερη μοίρα από τους υπόλοιπους βρίσκονταν γενικά οι μικροί καταστηματάρχες (παντοπώλες, καφεπώλες) του χωριού⁴⁶ και όσοι διέθεταν ένα σταθερό εισόδημα ή μια σύνταξη (οι δάσκαλοι ή οι ιερείς λ.χ.). Όσοι δεν είχαν άλλα εισοδήματα αλλά και ορισμένοι μετανάστες που είχαν επιστρέψει στο χωριό, έκαναν αγώγια με τα μουλάρια, εργάζονταν ως χτίστες ή ξυλουργοί, εκτελούσαν χρέη ταχυδρόμου. Όσοι κατόρθωσαν να επιστρέψουν από την Αμερική έχοντας συγκεντρώσει ένα σεβαστό ποσό αλλά και όσες οικογένειες λάμβαναν τακτικά μεταναστευτικά εμβάσματα από το σύζυγο, το γιο ή τους γιους, τον αδελφό ή τους αδελφούς που είχαν ξενιτευτεί, αποτέλεσαν, όπως φαίνεται, τη νέα εύπορη «τάξη» του χωριού.

45. Στο αυτοβιογραφικό του αφήγημα ο Δημήτρης Υφαντής τους χαρακτηρίζει με συμπάθεια «φτωχούς ξωμάχους» και επισημαίνει ότι «ζούσαν μακριά απ' το χωριό και γι' αυτό κάμποσους απ' αυτούς δεν τους γνωρίζαμε καθόλου». Παραθέτει τα ονόματα 7 ατόμων ή οικογενειών που κατοικούσαν μόνιμα στις νοτιοδυτικές περιοχές του χωριού (συγκεκριμένα στις περιοχές: Αϊ-Παντελεήμονας, Αλαφομούσι, Στριφλιά, Βαμπακιά, Μπεςιά, Τρομπέτα) και σημειώνει ότι υπήρχαν επίσης «και διάφοροι άλλοι», στοιχείο που (εξαιτίας και της μεγάλης αξιοπιστίας του συγγραφέα), υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για πάνω από 20, ίσως ούτε καν πάνω από 10 νοικοκυριά, κάτι που θα συμφωνούσε και με προφορικές μαρτυρίες (Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροχύλιο*, ό.π., σ. 88, 89).

46. Πβ. τα όσα υποστηρίζει η Α. Collard για την προνομιούχο θέση των καταστηματάρχων στον ορεινό χώρο της Ευρυτανίας και γενικότερα για τη συγκρότηση μιας ισχυρής τοπικής ελίτ σε μια κοινωνία με αρκετές, όπως φαίνεται, αναλογίες προς το παράδειγμά μας: Α. Collard, «The inequalities of change in a Greek mountain village (Sterea Hellas. Evritania)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial (1981): Aspects du changement social dans la campagne grecque, σ. 216.

Αυτή η εικόνα αφορά στα χρόνια μετά το 1915, στη δεκαετία του 1920 και, προπάντων, στη δεκαετία του 1930. Με τα στοιχεία τα οποία έχουμε στα χέρια μας δεν μπορούμε να την ποσοτικοποιήσουμε, παρά σε πολύ αδρές γραμμές:

– Πόσες ήταν, λ.χ., αυτές οι σχετικά λίγες οικογένειες των ποιμένων που ζούσαν μακριά από τον κεντρικό οικισμό; Φαίνεται ότι γύρω στα 1930 ο αριθμός τους δεν υπερέβαινε τις 35 σε σύνολο 200 περίπου νοικοκυριών. Αν θεωρήσουμε ότι το Δημοτικό σχολείο (όπως συνάγεται από τα σωζόμενα αρχεία και τις προφορικές μαρτυρίες), αριθμούσε κατά μέσο όρο 100 παιδιά στις αρχές της δεκαετίας του 1930, τότε από τα επαγγέλματα με τα οποία απαντούν οι πατέρες μαθητών και μαθητριών στα Μαθητολόγια, προκύπτει ότι μόνο το ένα δέκατο των παιδιών ανήκαν σε οικογένειες ποιμένων. Αυτό το χαμηλό ποσοστό υποδεικνύει ότι οι κατ' εξοχήν κτηνοτρόφοι δεν κυριαρχούσαν πληθυσμιακά στο χωριό, προφανώς όμως συνδέεται και με το γεγονός ότι –όπως θα δούμε αργότερα– δεν έστελναν όλοι οι κτηνοτρόφοι, όλα τα παιδιά τους τακτικά στο σχολείο.

– Πόσοι από τους μετανάστες είχαν κατορθώσει να συγκεντρώσουν ένα χρηματικό ποσό, ικανό να βελτιώσει αισθητά το βιοτικό επίπεδο της οικογένειάς τους; Οπωσδήποτε, πάντως, όχι όλοι. Στις μισές περίπου περιπτώσεις από όσες κατέγραφε ο Μπακαρέζος, αναφέρεται ότι οι μετανάστες έστελναν στους δικούς τους στο χωριό, ή επέστρεφαν με «λίγα» ή «καθόλου» χρήματα, σε αντίθεση με όσους είχαν συγκεντρώσει «αρκετά» ή «πολλά». Το μοτίβο του μετανάστη που προκόβει ή δεν προκόβει στην Αμερική, που στέλνει εμβάσματα στην οικογένειά του στο χωριό ή (σπάνια) χάνονται τα ίχνη του, απαντά συχνά στις προφορικές αφηγήσεις.

– Πόσοι ήταν οι μικρέμποροι και μισθωτοί ή συνταξιούχοι του χωριού; Σύμφωνα με τα στοιχεία τα οποία συγκέντρωσε ο Μπακαρέζος περίπου 30 άνθρωποι, γύρω στα 1930, αριθμός που ως τάξη μεγέθους εναρμονίζεται με τις προφορικές μαρτυρίες. Μπορούμε να θεωρήσουμε όλους αυτούς τους ανθρώπους προνομιούχους; Όλοι είχαν βέβαια ένα, περισσότερο ή λιγότερο, σταθερό εισόδημα, το οποίο, μάλιστα, ήταν στο σύνολό του ή εν μέρει χρηματικό: Οι πέντε παντοπώλες, οι τέσσερις καφεπώλες, οι τρεις δάσκαλοι (με καταγωγή από το χωριό), ο καθηγητής του Σχολαρχείου, οι τρεις μυλωνάδες, οι τρεις κρεοπώλες, ο δικαστικός κλητήρας, ο ιερέας (παρ' όλο που τουλάχιστον μέχρι το νόμο του 1932, επισήμως οι ιερείς δεν μισθοδοτούνταν τακτικά)⁴⁷, όποιος

47. Το 1931/32 ψηφίστηκε νόμος που ανέθετε τη διοίκηση των ενοριακών ναών στο μητροπολιτικό συμβούλιο και προνοούσε για την τακτική μισθοδοσία του κλήρου και την ασφάλισή του –ο μισθός ενός ιερέα κυμαινόταν από 1000-2000 δρχ. το μήνα. Στην πράξη οι ιερείς αμείβονταν, όπως και πριν, από τα έσοδα του ναού, λόγω έλλειψης άλλων διαθέσιμων πόρων [Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Κ' (Ελλάς – Ελληνική Εκκλησία), σ. 681]. Από τις μαρτυρίες προκύπτει ότι σε μεγάλο βαθμό αμείβονταν σε είδος –τα πρόσφορα

είχε το μονοπώλιο της διακίνησης πετρελαίου, σπύρτων και αλατιού και οι 12 συνταξιούχοι. Αλλά, ανάμεσα στους τελευταίους, συναντάμε και 5 αναπήρους πολέμου, οι οποίοι δεν μπορούν να εξισωθούν ως προς την κοινωνικο-οικονομική τους θέση με τους 3 συνταξιούχους στρατιωτικούς, τους άλλους 3 συνταξιούχους συμβολαιογράφους ή τον συνταξιούχο της Χωροφυλακής. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Μπακαρέζου γύρω στα 1930 η αναπηρική σύνταξη δεν υπερβαίνει τις 250 δρχ. το μήνα ενώ οι υπόλοιπες συντάξεις και μισθοί ξεκινούσαν από τις 1000 περίπου δρχ. το μήνα (μισθός δικαστικού κλητήρα) και ανέρχονταν στις 2500 δρχ. περίπου (σύνταξη απόστρατου αξιωματικού).

Στα στοιχεία του Μπακαρέζου αναφέρονται τρεις χτίστες, επτά μαραγκοί, τρεις μοδίστρες, τρεις αγωγιάτες, τέσσερις τσαγκάρηδες, ένας κουρέας, δύο υλοτόμοι, ένας εργάτης εργοστασίου (εσωτερικός μετανάστης στο Αίγιο), ένας σιδεράς («γύφτος»), ένας κλαριτζής και τρεις συμβασιούχοι υπάλληλοι του Ταχυδρομείου. Τα επαγγέλματα αυτά απαντούν και στις προφορικές αφηγήσεις, χωρίς όμως να δίνεται η εντύπωση ότι αποτελούσαν αποφασιστικό κριτήριο κοινωνικο-οικονομικής διαφοροποίησης.⁴⁸

Πριν κλείσω αυτή την ενότητα θα ήθελα να αναφερθώ, κάπως πιο αναλυτικά, σε όσους είχαν ως κύρια ενασχόληση την κτηνοτροφία, επειδή τα παιδιά τους ακολουθούσαν, όπως θα δούμε, μια σαφώς διαφορετική πορεία από εκείνη των υπόλοιπων παιδιών. Η κοινωνική αποστασιοποίηση από τους κτηνοτρόφους που ζούσαν, όπως λέγεται, «έξω απ' το χωριό», είναι εμφανής στο λόγο των υπόλοιπων χωριανών, κάθε ηλικίας. Φαίνεται, ότι γενικότερα στον ορεινό χώρο οι εδραίοι κάτοικοι συγκροτούσαν την ιθύνουσα τάξη μιας κοινότητας, έναντι των μετακινούμενων κτηνοτρόφων.⁴⁹ Οι κτηνοτρόφοι αποτελούσαν τη

αποτελούσαν μέρος της αμοιβής και, ορισμένες φορές, σύμφωνα με μαρτυρίες, γίνονταν αντικείμενο έριδας μεταξύ των ιερέων. Στα αυτοβιογραφικά του κείμενα ο Κροκυλιώτης Δημήτρης Υφαντής σημειώνει ότι οι ιερείς πληρώνονταν σε είδος (από την καινούρια, κάθε φορά, σοδειά) από τους ενόριτες (Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 153, 154). Τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 λειτουργούσαν στο χωριό δύο ιερείς, λόγω του σχετικά σημαντικού πληθυσμού (ό.π., σ. 63).

48. Πβ. τα επαγγέλματα που καταγράφει και παρουσιάζει για το χωριό Διχώρι της ορεινής Δωριδίας η Μ. Λουκοπούλου-Παττίχη, (*Επιστροφή...*, ό.π., σ. 151 κ.εξ.). Σύμφωνα με τη συγγραφέα: «Το χωριό ... δεν γνώριζε διαφοροποιήσεις που οδηγούσαν στη διαμόρφωση επαγγελματικών τάξεων. Οι χωριανοί ζούσαν σαν σε μια πρωτόγονη κοινωνία που τα έκαναν όλοι όλα». Πβ. επίσης τα επαγγέλματα που αναφέρονται για το χωριό Βοστινίτσα (Δάφνο) της ορεινής Δωριδίας: Χ. Θάνος, *Ο Δάφνος Δωριδός*, ό.π., σ. 77-84. Ο συγγραφέας γεννήθηκε το 1910 στη Βοστινίτσα.

49. Τουλάχιστον αυτό υποδεικνύουν οι παρατηρήσεις ανθρωπολόγων για μεταπολεμικές κοινωνίες ορεινών κοινοτήτων της Ηπείρου, όπου, όμως, απαντά μετακινούμενη κτηνοτροφία μεγάλων αποστάσεων, σε αντίθεση με το Κροκύλιο: αναφέρεται με τις απαραίτητες παραπομπές στο Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια*, ό.π., σ. 54. Οι παρατηρήσεις αφορούν στα χωριά Συρράκο, Φούρκα και Ζαγόρι.

λιγότερο «αστικοποιημένη» κοινωνική ομάδα του χωριού και ζούσαν, ως ένα βαθμό, αποκομμένοι από τους άλλους χωριανούς.

Οι συνομιλητές και συνομιλήτριες τους αποκαλούν «τσοπάνηδες» στα Μαθητολόγια της εποχής, συναντάμε τους όρους «ποιμήν», «γεωργοποιμήν» και, σπάνια, «κτηνοτρόφος», στη στήλη όπου δηλώνεται το επάγγελμα του πατέρα. Στα τσελιγγάτα, τους άτυπους συνεταιρισμούς νομάδων κτηνοτρόφων του ορεινού χώρου, «τσοπάνοι» αποκαλούνταν τα φτωχότερα μέλη τους, όσοι δηλαδή διέθεταν, στην καλύτερη περίπτωση, 100 ζώα.⁵⁰ Στα χωριά της ορεινής Δωρίδας το μέγεθος των κοπαδιών και η δομή των οιωνδήποτε συνεταιρισμών, δε φαίνεται να δικαιολογεί την επωνυμία «τσελιγγάτο»· οπωσδήποτε δε μπορούμε να μιλήσουμε για τσελιγγάτα στο Κροκύλειο, όπου, προφανώς λόγω σχετικά ευνοϊκής θέσης και σχετικά «ήπιου» κλίματος το χωριό βρίσκεται σε υψόμετρο 850 μ.), έχουμε κτηνοτροφία μικρής διακίνησης, δε συναντάμε δηλαδή πραγματικούς ημι-νομάδες κτηνοτρόφους.⁵¹ Οι κτηνοτρόφοι του Κροκυλείου ήταν άλλωστε μικρής ή μεσαίας εμβέλειας, σε αντίθεση με εκείνους άλλων κοινοτήτων της ορεινής Δωρίδας, οι οποίες βρίσκονταν σε μεγαλύτερο υψόμετρο, όπως η Αρτοτίνα, η Βοστινίτσα (σημ. Δάφνος) ή η Κωστάριτσα (σημ. Διχώρι). Φαίνεται ότι σε αυτά τα χωριά οι τσοπάνηδες αποτελούσαν σημαντικότερο τμήμα του πληθυσμού κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και διέθεταν μεγαλύτερα κοπάδια, τα οποία κατά μεγάλο μέρος ξεχείμαζαν στην Αττική.⁵²

Δυστυχώς δε διαθέτουμε αρκετά ή συστηματικά στοιχεία για να προσδιορίσουμε την οικονομική τους κατάσταση και να μιλήσουμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα για την οικονομική τους θέση. Από τις αφηγήσεις προκύπτει ότι το μέγεθος ενός κοπαδιού σπάνια υπερέβαινε τα 200 ζώα. Αυτό συμφωνεί και με τις εκτιμήσεις του γεωπόνου της περιοχής, κατά τη δεκαετία του 1950, ο οποίος κατατάσσει τους κτηνοτρόφους του χωριού στους σχετικά μικρής εμβέλειας κτηνοτρόφους. Φαίνεται, μάλιστα, ότι συχνά μίσθωναν ζώα, δίνοντας στους ιδιοκτήτες τους ένα μέρος της παραγωγής ανά ζώο (κεφαλαίο σύστημα) ή με τη λήξη του συμβολαίου, τα μισά από τα ζώα που είχαν εν τω μεταξύ αυξηθεί (μεισιακό σύστημα).⁵³ Σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απα-

50. Α. Αρσενίου, *Τα Τσελιγγάτα*, β' έκδ. Αθήνα 1972, σ. 16.

51. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, με τις εδαφικές ανακατατάξεις τους, συνετέλεσαν στη σταδιακή εξάλειψη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας των μεγάλων αποστάσεων, ενώ η μετακινούμενη κτηνοτροφία μικρών αποστάσεων πέτυχε να επιβιώσει (Κωστής, *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., σ. 125, 127).

52. Βλ. τις πληροφορίες που καταγράφει η Μ. Λουκοπούλου-Παττίχη για τους τσοπάνηδες στο Διχώρι (Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή...*, ό.π., σ. 164-175, και ο Χ. Θάνος, *Ο Δάφνος Δωρίδος...*, ό.π., σ. 91-94).

53. Όπως μου είπε ένας συνομιλητής (Συν. 2 με τον Μ.Μ., σ. 3) «αυτός που τάδνε μισακά ήταν σε πιο καλή μοίρα απ' αυτόν πόκαμε τον τσοπάν'». Σύμφωνα με το λαογράφο

σχολεί οι κτηνοτρόφοι συντηρούσαν κοπάδια αιγοπροβάτων, οπότε επωφελούνταν από τα προτερήματα και των δύο ειδών για την οικονομία.⁵⁴ Μόνο με την απαγόρευση της βοσκής αιγών σε δάση ελάτης, οξυάς, δρυός και μαύρης πεύκης το 1937,⁵⁵ αφότου δηλαδή, σύμφωνα με την έκφραση των ντόπιων, «ο Μεταξάς τα χάλασε τα γίδια», στράφηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, στα πρόβατα. Οι τσοπάνηδες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου εκτός του κεντρικού οικισμού, σε πρόχειρα οικήματα (τις «ταράτσες»)· ήταν όμως, σύμφωνα με την έκφραση της εποχής, «χωριάτες τσοπάνηδες», είχαν δηλαδή και σπίτι στον κεντρικό οικισμό, στο χωριό.⁵⁶ Δε διέθεταν πολύ ρευστό χρήμα. Πιστοί στις παραδόσεις του παρελθόντος, οι περισσότεροι ήταν συγχρόνως και μικρής εμβέλειας ζωοκλέφτες. Η ζωοκλοπή –όπως μαρτυρούν τα διάφορα νομοθετικά διατάγματα που στόχευαν στην εξάλειψή της και εκδίδονταν συνεχώς από το 1848⁵⁷– ήταν πολύ συνηθισμένη στην ελληνική ύπαιθρο, όχι μόνο στη διάρκεια του 19ου αι. αλλά και σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί. Όπως θα πούμε αργότερα, δεν προσπόριζε απλώς κρέας, αλλά αποτελούσε και δείγμα ανδρισμού, μέσο σύναψης στενών κοινωνικών σχέσεων, μέρος του συμβολικού κεφαλαίου των ανθρώπων.

Από τις αφηγήσεις προκύπτει, επίσης, ότι οι κτηνοτρόφοι, χάρη ακριβώς στα ζώα που εξέτρεφαν, σε μια εποχή όπου η εξασφάλιση της τροφής δεν ήταν ακόμη δεδομένη ή αυτονόητη, «δεν πεινούσαν», όπως μου είπαν ορισμένοι συνομιλητές. Ενώ όμως είχαν εξασφαλισμένη την τροφή τους, φαίνεται, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι υστερούσαν στους άλλους τομείς της ζωής (ένδυση, κατοικία, συμμετοχή στις κοινωνικές εκδηλώσεις, αλφαριθμητισμός). Οι μικρής εμ-

του Μεσοπολέμου Δ. Λουκόπουλο, Ρουμελιώτη από το χωριό Αρτοτίνα της ορεινής Δωρίδας, «Πολλοί χωριάτες αγοράζουν και διατηρούνε πράματα [ζώα], είτε για εμπόριο, είτε για να παίρνουν το σόδημα» (Δ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης* (Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, 8), Αθήνα 1930, σ. 159)· για το κεφαλαίο και το μεσαικό σύστημα εκμίσθωσης αιγοπροβάτων βλ., *Στο ίδιο*, σ. 159-162. Βλ. επίσης από τα συμβόλαια το έγγραφο αρ. 11577 (Εταιρικών δραχ. 20000, της 6.9.1931), όπου ο Σπ. Σαΐτης συμφωνεί να δώσει 60 πρόβατα σε δύο συγχωριανούς του να τα φροντίσουν για τέσσερα χρόνια με αντίτιμο το ήμισυ της ετήσιας παραγωγής· μετά από τέσσερα χρόνια οι βοσκοί θα κρατήσουν τα μισά από τα ζώα που θα υπάρχουν τότε.

54. Τουλάχιστον στην Ελλάδα του πρώτου μισού του 20ού αι., οι κατσίκες παρήγαν, κατά κανόνα, μεγαλύτερη ποσότητα γάλακτος κατά κεφαλή από τα πρόβατα· το γάλα τους ήταν καλύτερο για την παρασκευή βουτύρου, ενώ το γάλα των προβάτων για την παρασκευή τυριού (Χ. Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 99, 125).

55. Ό.π., σ. 88.

56. Για το διαχωρισμό ανάμεσα σε σκηνίτες (ή βλάχους) και χωριάτες τσοπάνηδες, καθώς και για τους μη νομάδες κτηνοτρόφους που ξεχείμαζαν στην ευρύτερη περιοχή του χωριού τους, βλ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 17, 113.

57. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1930, σ. 142: λήμμα «ζωοκλοπή».

βέλειας αυτοί κτηνοτρόφοι διέθεταν ένα μέρος των προϊόντων τους στην περιορισμένη αγορά του χωριού και ορισμένες φορές των γύρω χωριών: «Κάνα βούτυρο πούλαγαν, μωρέ, τυρί λίγο... Κάτ' λίγα πράματα (κέρδιζαν από χρήματα) Ψευτοζήγανε ... Στα μαγαζιά 'δω πέρα πούλαγαν. Ήταν πολύς κόσμος ... Τόπηζαν τυράκ' το γάλα. Και δίναν κάνα, αν χρωστάγαν, κεφαλιακό, μισακό, να κρατήσνε για το σπít'. Αφού, σκέψ', κάναν 150 οκάδες τραχανά».⁵⁸ Η συντήρηση των περιορισμένων σχετικά κοπαδιών δεν άφηνε περιθώρια για συσσώρευση ενός μικρού κεφαλαίου, απαραίτητου για τη σταδιακή υιοθέτηση ενός άλλου τρόπου και προτύπου ζωής. Άλλωστε η φροντίδα των ζώων απαιτούσε συνεχή ετοιμότητα: «Ήταν νοικοκυραίοι, αλλά σε κατώτερ' κατάσταση. Μην κοιτάς 'μεις, ο πατέρας μ' είχε μαγαζί ... Η τσοπανούρα είχε άλλο έτσι, είχε λέρωμα, πρέπ' να ξενυχτήσεις, να καθήσεις, να αρμέξεις, να κουρέψεις, να κάνς, να ράνς...».⁵⁹

3. ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ: ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Από πού και πώς προέκυψε η κοινωνία την οποία περιγράψαμε; Τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι ελάχιστα και διάσπαρτα. Αλλά καμιά κοινωνία δεν είναι απόλυτα απαλλαγμένη από το παρελθόν της, ούτε βέβαια τα βιώματα και οι εμπειρίες των ανθρώπων είναι στοιχεία απαλλαγμένα από το παρελθόν της κοινωνίας στην οποία έζησαν.

Ποια ίχνη έχει αφήσει το μακρινό παρελθόν του χωριού στις προφορικές αφηγήσεις; Σε ένα πρώτο επίπεδο οι άνθρωποι μιλούν για το παρελθόν του χωριού γενικά, χωρίς να το προσδιορίζουν χρονικά, και αναφέρονται σε δύο πράγματα: α) Στο στρατηγό Μακρυγιάννη που γεννήθηκε το 1797 στην τοποθεσία Κρύα Βρύση, στο συνοικισμό Αβορίτι, μόλις 3 χλμ. έξω από τον κεντρικό οικισμό⁶⁰, και β) στην οικοδόμηση της Μεγάλης Βρύσης (1899) πέντε πέτρινων κρηνών, από πέντε προύχοντες, των οποίων οι κεφαλές έχουν σκαλιστεί πάνω από κάθε κρήνη. Η σταθερή αυτή αναφορά στη βρύση, που δεσπόζει, ακόμη, άθικτη σε ένα χώρο όπου τα σπίτια ανακατασκευάζονται και αποκτούν συνεχώς νέα μορφή, σχετίζεται προφανώς με την καιρία οικονομική και κοινωνική λειτουργία της, τότε και τώρα.⁶¹ Η αναφορά στο Μακρυγιάννη φανερώνει

58. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 3. Ο Μ. Μ. είναι ο ίδιος κτηνοτρόφος. Η αφήγησή του διακρίνεται για την αμεροληψία με την οποία επιχειρεί να αντιμετωπίσει το παρελθόν του χωριού, χωρίς διάθεση εξωραϊσμού του.

59. Συν. 2 με την Π. Κ., σ. 9.

60. Υφαντής, *Το Κροκύλιο...*, ό.π., σ. 27.

61. «Η βρύση αποτελεί ένα κεντρικό στοιχείο της οργάνωσης του δομημένου χώρου με σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες (συνάξεις, συνευρέσεις, τέλεση εθίμων κ.λπ.) αλλά και με έντονη τη συμβολική διάσταση, κάτι που την καθιστά βασικό σύμβολο ταυτότητας» (Β.

περισσότερα για τη σύγχρονη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας στο πλαίσιο μιας συμβολικής, φαντασιακής,⁶² κατ' ουσίαν κοινότητας –αφού η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της δε ζει στο χωριό– και λιγότερα για το βιωμένο παρελθόν του χωριού. Άλλωστε, μόλις τα τελευταία είκοσι χρόνια προβλήθηκε η καταγωγή του στρατηγού από την περιοχή, σε μια προσπάθεια –κυρίως του αθηναϊκού συλλόγου Κροκυλειωτών– να αναβαθμιστεί το χωριό, μέσω της οργάνωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων.⁶³

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ορισμένοι συνομιλητές ανακαλούν στη μνήμη τους ιστορίες για την ίδρυση και τη συγκρότηση του χωριού, ιστορίες οι οποίες έχουν το χαρακτήρα μυθικών-παραμυθιακών αφηγήσεων αλλά εκφράζουν μια πραγματικότητα.

Ας επιχειρήσουμε, λοιπόν, να σχηματίσουμε την ιστορία του χωριού στη διάρκεια κυρίως του 19ου αιώνα: Το Παλιοκάτουνο (όπως ονομαζόταν πριν από το 1915) δεν πρέπει να ακολούθησε πολύ διαφορετική πορεία από εκείνη άλλων ορεινών χωριών της περιοχής. Κατά την Τουρκοκρατία τα χωριά της ορεινής Δωριδας ανήκαν διοικητικά στον καζά του Λιδωρικίου.⁶⁴ Στην αρχή το Παλιοκάτουνο (όπως δηλώνει και η λέξη⁶⁵) πρέπει να ήταν, τουλάχιστον κατ' ουσία, ένας από τους πολλούς συνοικισμούς τσοπάνηδων⁶⁶ που είχαν σχέση με

Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα 1997, σ. 62).

62. Μπ. Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997.

63. Σήμερα ο μαρμάρινος αδριάντας του Μακρυγιάννη δεσπόζει στην είσοδο του χωριού· ο Σύλλογος Κροκυλειωτών της Αθήνας φέρει την επωνυμία «Ο Μακρυγιάννης», και κάθε τέσσερα χρόνια οργανώνονται το καλοκαίρι στο χωριό πολιτιστικές εκδηλώσεις που ονομάζονται «Μακρυγιάννια».

64. Ι. Γιαννόπουλος, *Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821). Συμβολή εις την Μελέτην της Επαρχιακής Διοικήσεως του κυριάρχου Οθωμανικού κράτους*, Διατριβή επί Διδακτορία (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 18), Εν Αθήναις 1971, σ. 107.

65. Η λέξη «κατούνα» (δεύτερο συνθετικό της ονομασίας «Παλιοκάτουνο») είναι πιθανόν (μεσαιωνικής) λατινικής προέλευσης και σήμαινε, τουλάχιστον αρχικά, «στρατιωτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση σε ορεινό χώρο» [Ε. Π. Αλεξάκης, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της Ν.Α. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα 1996, σ. 150]. Σύμφωνα με τον Kaser (*Hirtern, Kämpfer, Stammeshelden*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992, σ. 401) η λέξη katun απαντά στα βλάχικα, τα σερβοκροάτικα και τα αλβανικά και σημαίνει: α) ποιμενική εργασιακή οργάνωση, β) ομάδα ποιμένων που συνεργάζονται και συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις συγγενειακές ή αδελφοποιτών, γ) (στα αλβανικά) χωριό, δ) μέρος μιας πατριάς.

66. Πβ. τα όσα γράφει η Λουκοπούλου-Παττίχη για ένα άλλο χωριό της ορεινής Δωριδας, την Κωστάριτσα (σημ. Διχώρα): «Όσο δύσκολο είναι να καθοριστεί ο χρόνος του σχηματισμού του οικισμού Κωστάριτσα, τόσο εύκολο είναι να καθοριστεί το πώς σχηματίστηκε ... μικροί ποιμενικοί οικισμοί με πυρήνα τους τις οικογένειες (σόγια) εξελίχθηκαν σε χωριάκοινότητες...» (Μ. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή...*, ό.π., σ. 113, 114).

τους ληστές⁶⁷ της εποχής και, ενίοτε, προσχωρούσαν στις τάξεις τους. Ας μη φανταστούμε βέβαια μια σχεδόν ακίνητη, μια «ψυχρή» (για να θυμηθούμε τον Lévi-Strauss), κοινωνία. Την εποχή της κυριαρχίας του Αλή πασά στη Στερεά Ελλάδα ο καζάς Λιδωρικίου «ανήκεν ουσιαστικώς εις το κράτος του».⁶⁸ Ο Γ. Π., γεννημένος στα 1898, μου αφηγήθηκε πως ένας πρόγονός του ξεκίνησε από το Σούλι την εποχή του Αλή πασά, εγκαταστάθηκε στη Ναύπακτο, στην κοινωνία της οποίας όμως δε μπόρεσε να ενταχθεί, με αποτέλεσμα οι γιοί του να εγκαταλείψουν την πόλη· ένας από αυτούς, ο προπάππος του συνομιλητή, «ήρθε εδώ και πέρασε σ' αυτά τα μέρη εδώ, άθησε να καλλιεργήσει κι έφτιαξε και τη στάνη του, το μαντρί του δηλαδή εδώ από κάτ'».⁶⁹

Τη δεκαετία του 1820 ο διάσημος γάλλος περιηγητής Pouqueville καταγράφοντας τον αριθμό των οικογενειών στις κώμες και τα χωριά της Δωρίδας, μέτρησε 60 οικογένειες στην «Palaea-Catouna»· το χωριό αποτελούσε, επομένως, τον τρίτο μεγαλύτερο σε πληθυσμό οικισμό μετά το Λιδωρίκι (180 οικογένειες) και την Αρτοτίνη (80 οικογένειες).⁷⁰ Ο σχετικά μεγάλος πληθυσμός δηλώνει ότι η συγκρότηση μόνιμου και οργανωμένου οικισμού είχε ήδη αρχίσει.

Στα χρόνια της Επανάστασης ο πληθυσμός του χωριού πρέπει να αυξήθηκε από τους πρόσφυγες που έρχονταν από την πεδιάδα και ίσως ήταν φορείς παραδόσεων αστικών ή, εν πάση περιπτώσει, ημι-αστικών, κέντρων. Σύμφωνα με τον Γ. Π. νέες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την πτώση του Μεσολογγίου το 1826:

... εδώ ήρθαν οι φυγόδικοι των Τούρκων και κατοίκησαν το χωριό μας. Αποτελεί μια μεγάλη πανσπερμία. Οι πρώτοι κάτοικοι του χωριού μας ήταν πέντε, εξ οικογένειες και μετά από τους κατοίκους αυτούς παρεισέφρησαν δύο, τρεις οικογένειες μετά την άλωση του Μεσολογγίου, από δω διήλθε η ομάδα η οποία εξέφυγε, και έμειναν εξ αυτών εδώ τρεις οικογένειες, Περγίγκας, Καντάς, Χαλιμούρδας.

Φαίνεται ότι το χωριό αναπτύχθηκε οικοδομικά κατά το δεύτερο μισό του

67. Για τη ληστεία και την κοινωνική της λειτουργία στον ελληνικό χώρο βλ. Ρ. Βαν Μπούσοτεν, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων* 13 (1991), 9-24· βλ. επίσης τα σχετικά άρθρα του Στ. Δαμιανάκου, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, χ.χ. (μετάφραση από τα γαλλικά), σ. 41-69 και σ. 71-107· «Ληστρική κοινωνία και ληστρικός πολιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (με αφορμή ένα λησμονημένο κείμενο του Στρατή Δούκα)», στο Χ. Χατζητάκη-Καφωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 183-200.

68. Γιαννόπουλος, *Η Διοικητική Οργάνωσις*, ό.π., σ. 107.

69. Συν. με τον Γ. Π., σ. 1.

70. F.-C.-H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 1826-27, σ. 45.

19ου αι. και ίσως η οικοδομική αυτή ανάπτυξη εκφράζει μια πληθυσμιακή αύξηση και μια προϊούσα οικονομική και κοινωνική διαφοροποίησή στους κόλπους της τοπικής κοινωνίας. Η ενοριακή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, στην πλατεία του χωριού, κτίστηκε το 1857, η εκκλησία του νεκροταφείου (Άγιος Κωνσταντίνος) κτίστηκε –όποτε οργανώθηκε και το νεκροταφείο– το 1896, σε οικοπέδο που δωρήθηκε στην κοινότητα από δύο μέλη της οικογένειας Σακκαρέλλου,⁷¹ ενός «αρχοντόσογου» του χωριού. Ο ένας από τους δύο δωρητές είχε διατελέσει δήμαρχος του δήμου Κροκυλείου –στα τέλη του 1869 περιλάμβανε 17 οικισμούς ή συνοικισμούς, στη συνέχεια 11 και το 1912 καταργήθηκε, οπότε και δημιουργήθηκε η κοινότητα Παλαιοκατούνου)⁷²– ενώ το 1851 δύο Σακκαρέλλοι είναι οι πλουσιότεροι στο χωριό (η αξία των περιουσιών τους είχε υπολογιστεί στις 8 και τις 6 χιλιάδες δραχμές) και διακρίνονται μαζί με 8 άλλους συγχωριανούς τους για τη νομιμοφροσύνη τους⁷³, διάκριση που υποδεικνύει την σχετικά αδύναμη παρουσία του νεαρού ελληνικού κράτους στην ορεινή ύπαιθρο.

Πάντως, γενικά υποθέτω, ότι μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου αι. η πλειονότητα των χωριανών ήταν κτηνοτρόφοι, τσοπάνηδες, οι οποίοι σταδιακά –ίσως από τις αρχές του 20ού αι.–, εγκατέλειψαν την κτηνοτροφία, είτε επειδή τους προσφέρθηκαν άλλες επαγγελματικές δυνατότητες (λ.χ. η δυνατότητα να εργαστούν στα μεταλλεία του Λαυρίου, τα οποία απασχολούσαν αρκετούς εργάτες στα τέλη του 19ου αι.), είτε επειδή είχαν συγκεντρώσει ένα κεφάλαιο ικανό να τους επιτρέψει να εκμισθώνουν σε άλλους τα ζώα τους, να μεταναστεύσουν (οι ίδιοι ή τα παιδιά τους) στην Αμερική, να δανειζούν τους συγχωριανούς τους και να εισπράττουν τόκους,⁷⁴ είτε ακόμη εξαιτίας της φυσικής

71. Υφαντής, *Το Κροκύλιο...*, ό.π., σ. 40, 41.

72. Δρακάκης, Κούνδουρος, *Αρχαία περί της Συστάσεως...*, ό.π., τ. Α', σ. 43, 96, 155, 226. Αν δεν συνυπολογίσουμε τους συνοικισμούς μερικών δεκαδών κατοίκων που αναφέρουν οι συγγραφείς, [το Αβορίτι, την Κερασιά και το Βλαχοβούνι πριν από το 1869, το Αβορίτι, τον Άγιο Παντελεήμονα, τα Διάσελα, την Παναγιώτα (Χάνι Καρά) μετά το 1869], θεωρώντας τους τμήματα των βασικών οικισμών, τότε μπορούμε να πούμε χονδρικά ότι ο δήμος Κροκυλείου αποτελούνταν από 14 και 7 χωριά αντίστοιχα.

73. Γ. Καφάλης, *Στη Φωκίδα του 1851. Άνθρωποι, λίμνες, μετάξια, μπαμπάκια*, Αθήνα 1974, σ. 51.

74. Μεταξύ των συμβολαιογραφικών εγγράφων τα οποία μελέτησα υπάρχει ένα που αναφέρεται σε έντοκο δανεισμό από ιδιώτη και υποδεικνύει μια οικονομική διαφοροποίηση του πληθυσμού που σπηριζόταν ακόμη –και παρά τις κρατικές προσπάθειες– στη δυνατότητα ή μη, παροχής χρηματικού δανείου (Αρ. 11596, Δάνειον δραχμών 1995, της 28. 9. 1931: αφορά σε κατοίκους του Ζοριάνου και εκχωρείται με τόκο 2%). Άλλωστε, στο «Βιβλίο Γεννήσεων και Βαπτίσεων του ενοριακού Ναού Αγίου Γεωργίου Δωρίδος» που αρχίζει από το έτος 1929, ανάμεσα στους αναδόχους απαντούν και δύο με τον επαγγελματικό προσδιορισμό «τοκιστής»: ο ένας ζει στο Κροκύλιο και ο άλλος στο γειτονικό Κουπάκι. Το κυρίαρχο δίκτυο πιστώσεων πρέπει να λειτουργούσε σε επίπεδο τοπικό. Προφανώς όμως το φαινόμενο της τοκογλυφίας μειώθηκε μετά την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. Σύμφωνα με τον σύγχρονο και πρωτοποριακό για την εποχή αγροτικό κοινωνιολόγο Κ. Καραβίδα, στην ελληνική

πληθυσμιακής αύξησης, που δεν επέτρεπε σε όλους να συντηρούν κοπάδια αιγοπροβάτων στα διαθέσιμα βοσκοτόπια. Φαίνεται, ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. στις κοινωνίες του ευρύτερου χώρου της ορεινής Δωριδας οι κάτοικοι εγκατέλειψαν σταδιακά την κτηνοτροφία.⁷⁵ Πάντως από τα στοιχεία του Μπακαρέζου προκύπτει ότι το 1930 εκτρέφονταν στο Κρόκύλειο 3.500-4.000 αιγοπρόβατα. Προφορικές μαρτυρίες κάνουν λόγο, με αρκετή δόση υπερβολής, για 17.000 γιδοπρόβατα «παλιά» στο χωριό⁷⁶ (άραγε «παλιά» σημαίνει στα τέλη του 19ου αι. και πριν αρχίσει η υπερατλαντική μετανάστευση;)

Ο Α. Μ., γεννημένος το 1903 και ιδιαίτερα αξιόπιστος πληροφορητής μου αφηγήθηκε τη βιογραφική διαδρομή του παππού του. Η αφήγησή του έχει τη δομή και το ύφος λαϊκού αφηγήματος και επομένως εμπεριέχει στοιχεία φανταστικού-παραμυθιακού χαρακτήρα· ζωντανεύει όμως, με μοναδικό πιστεύω τρόπο, την ανοδική πορεία χωριανών, που ξεκίνησαν το 19ο αι. ως κτηνοτρόφοι, συγκέντρωσαν χρηματικό κεφάλαιο και το εκμεταλλεύτηκαν ώστε να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση – «η πίστωση και το χρέος», όπως γενικά στις αγροτικές κοινωνίες προκαπιταλιστικού τύπου, αποτελούσαν «ένα θεμελιώδη κοινωνικό δεσμό και μια κεντρική οικονομική σχέση»⁷⁷:

Ο παππούς μου ήταν... Είχαν κατέβει απ' τη Λάρισα πάνω, από κείνα τα μέρη, μια οικογένεια, δυο-τρία παιδιά και ήταν ορφανά. Ο παππούς μου

ύπαιθρο χάρη στα μεταναστευτικά εμβάσματα «εξεχρεώθησαν αι μικραί ιδιοκτησίαι των χωρικών από τους τοκογλύφους» (Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα 1991 (α' έκδοση 1931)).

75. Βλ. για το Ψηλό Χωριό (πρώην Νούτσομπρο), Παπαϊωάννου, *Τα Κλειδιά του Ψηλού Χωριού*, ό.π., σ. 84, 85 όπου παρατίθενται 17 ονόματα τσοπάνηδων για τη δεκαετία του 1930 και 9 ονόματα χωριανών που διατηρούσαν αιγοπρόβατα «παλιότερα». Όπως αναφέρει ο συγγραφέας που γεννήθηκε στο Ψηλό Χωριό το 1915, «Μέχρι το 1900 όλοι σχεδόν οι κάτοικοι ήταν γεωργοκτηνοτρόφοι. Μα σαν πλήθυνε το χωριό, ο τόπος όλος καλλιεργήθηκε και δε σήκωνε πολύ πράμα (ζώα). Έτσι ο κόσμος άρχισε να ξενιτεύεται».

76. ΚΕΕΛ, Χειρόγραφο 4221 (1984), σ. 173. Στη μελέτη του για το ορεινό χωριό Καστάνιανη της Ηπείρου ο Ε. Αλεξάκης υποστηρίζει ότι σε βοσκοτόπο έκτασης 17.000 στρεμμάτων δε μπορούν να διατηρηθούν πάνω από 1500 ζώα. Η κοινοτική έκταση του Κροκυλείου, η οποία βέβαια δεν ταυτίζεται με την έκταση των βοσκοτόπων, ανέρχεται, όπως έγγραφα στην Εισαγωγή, σε 23 τετρ. χλμ. (Ε. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης...», ό.π., σ. 119-148, κυρίως σ. 139).

77. L. Fontaine, «La montagne et la ville: le crédit enchaîné», στο G.B. Dertilis (επιμ.), *Banquiers, Usuriers et Paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930*, Παρίσι 1988, σ. 95-104, κυρίως σ. 95. Το άρθρο αναφέρεται σε ποικίλες μορφές έντοκου δανεισμού που λειτουργούσαν στον ελληνικό ορεινό χώρο, με ιδιαίτερη αναφορά στην περίπτωση των Σαρακατσάνων, μετακινούμενων κτηνοτρόφων της Ηπείρου που μελέτησε ο βρετανός ανθρωπολόγος John Campbell τη δεκαετία του 1950, και στις γαλλικές Άλπεις, και συνδέουν τόσο τη μία αγροτική κοινότητα με την άλλη, όσο και τις αγροτικές κοινότητες με τις πόλεις.

ήταν ορφανό παιδάκ' και το πήρε ο νονός του, είχε ένα νονό εδώ, το πήρε μικρούσκο παιδάκ' ... μεγάλωσε το παιδάκ' και σκάρζε γίδια και πρόβατα, το παιδάκ' το έστειλε στο κοπάδ' και φύλαε τα πρόβατα. Αυτό όμως ήταν πρόθυμο, τα περιποιείταν πολύ τα γιδοπρόβατα κι αφού είδ' ο νονός τ' ότ' είχε τέτοια όρεξη, τ' δίν' ένα κατσίκακ' και το λείι, όσα γεννήσ' αυτό θα είναι δικά σ' και έφκιασε 15 γίδες, έφκιασε 15 γίδες, ε, μεγάλωσε το παιδί, έφυγε κι ήρθε στ' αδέρφια τ', είχε δυο αδέρφια, κάθησε λίγον καιρό, είπαν να μοιράσουν χει ότ' είχαν, δεν είχαν τίποτα, αφού ήταν έρμα, παιδιά έτο' ... Παίρνει τς 15 γίδες, τς μέρασαν και τ' άψαν 5. Αυτός όμως τς πέντε τς έφκιασε κοπάδ', οι άλλ' τς έφαγαν, τς ξόδεψαν ... και πλούτισε ... ο παππούς μου είχε λεφτά, είχε γραμμάτια και τόκιζε. Από μηδέν περιουσία έφτασε στο σημείο να είναι ο πρώτος του Κροκυλείου. Είχαμε ένα συμβολαιογράφο και μόλεγε, όπου να γυρίσω χαρτί, βρίσκω του παπούλη σ' τ' όνομα μέσα γιατί δάνειζε...⁷⁸.

Στην ορεινή Ελλάδα του 19ου αι. εκτός από την κτηνοτροφία οι επιδρομές ληστρικών ομάδων σε πεδινά, πλούσια μέρη, εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, αποτελούσαν ακόμη βασικές πηγές συσσώρευσης κεφαλαίου – και μάλιστα χρηματικού.⁷⁹ Η οικονομική εξαθλίωση της υπαίθρου, οι λειτουργικές αδυναμίες του ελληνικού κράτους, η σύγκρουση παραδοσιακών προτύπων αυτονομίας με τα συγκεντρωτικά ιδεώδη του έθνους-κράτους ευνοούν τη ληστεία, ενθαρρύνουν τους νέους άνδρες να συγχροτήσουν ληστρικές ομάδες ή να ενταχθούν σε αυτές. Σύμφωνα με ορισμένα στοιχεία, το 1872-73 δρουν 105 ληστές στη Φθιωτιδοφωκίδα, 28 από τους οποίους είναι ντόπιοι.⁸⁰ Στην περίοδο και στο χώρο που μας απασχολεί, ίσως υπήρχαν ακόμη ορισμένοι ληστές⁸¹ αλλά η ληστεία είχε πλέον περάσει στη συλλογική μνήμη, ως πα-

78. Συν. με τον Α. Μ., σ. 1, 3, 4.

79. Για τον πλουτισμό ληστών στη μετεπαναστατική Ελλάδα βλ. στο Χ. Χαλατσάς, «Εισαγωγή», Χ. Χαλατσάς (επιμ.), *Ληστρικά Τραγούδια*, Αθήνα 2000, σ. 19-131, κυρίως σ. 41.

80. Κολιόπουλος, *Ληστές*, ό.π., σ. 149, 186, 193.

81. Φαίνεται ότι το ληστρικό φαινόμενο έτεινε να εκλείψει στην κεντρική και νότια Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ εξακολουθούσε να παίζει καίριο ρόλο στις αγροτικές κοινωνίες και οικονομίες του βορειοελλαδικού χώρου. Οπωσδήποτε, το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι. δεν έχει μελετηθεί εκτεταμένα και σε βάθος (Δαμιανάκος, «Ληστρική Κοινωνία», ό.π., σ. 187, σημ. 2). Είναι όμως ενδεικτικό για τη γεωγραφία του ότι το άρθρο του Δαμιανάκου που αναφέρεται στο Μεσοπόλεμο αφορά στη Μακεδονία. Ωστόσο ο Άγγελος Ελεφάντης στο, βασισμένο σε προφορικές μαρτυρίες και προσωπικές αναμνήσεις, ποιητικό αφήγημά του για τον παππού του και τη ζωή σε ένα ορεινό χωριό της Ευρυτανίας, αναφέρεται σε έξαρση του ληστρικού φαινομένου μετά το 1922, που εκδηλώθηκε, προπάντων, με απαγωγές, οι οποίες είχαν ως στόχο την είσπραξη λύτρων από τους ευκατάστατους παλινοσοτούντες «Αμερικάνους» και παρουσιάζει

ρελθόν αμαρτωλό και ηρωικό συνάμα. Οι γέροντες αισθάνονταν ένοχοι για το παρελθόν τους, ιδίως για τους φόνους που μπορεί να είχαν διαπράξει· αγωνίζονταν για τη σωτηρία της ψυχής τους απευθύνοντας προσευχές στο θεό και χρηματοδοτώντας την κατασκευή μικρών έργων (λ.χ. μιας βρύσης) στην κοινότητα. Συγχρόνως όμως αισθάνονταν περήφανοι για το παρελθόν τους, για την εποχή της «κλεφτουριάς», για τη σωματική τους ρώμη, την τόλμη και τα κατορθώματά τους.

Για τα παιδιά τα οποία μεγάλωναν στο χωριό των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι. το κτηνοτροφικό και ληστρικό παρελθόν του δεν ήταν πολύ μακρινό. Η διαδικασία αποδιάθρωσης της τοπικής κοινωνίας είχε αρχίσει, αλλά η απόσταση από τη σημερινή φαντασιακή, συμβολική κοινότητα⁸² ήταν ακόμη πολύ μεγάλη. Πολλά παιδιά ανατρέφονταν σε οικογένειες κτηνοτρόφων, ενώ η ληστεία ήταν, όπως θα δούμε και παρακάτω, αγαπημένο θέμα στις αφηγήσεις των γερόντων του χωριού, με ακροατήριο, πολύ συχνά, τα παιδιά.

4. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ

Σε αυτή την εργασία αναφερόμαστε συχνά σε ένα μέσο όρο 1.000 κατοίκων στο χωριό κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Το 1907 εμφανίζονται να κατοικούν στο χωριό 1031 άτομα – 474 άνδρες και 557 γυναίκες. Περίπου είκοσι χρόνια αργότερα, το 1928, τόσο ο ανδρικός όσο και ο γυναικείος πληθυσμός έχει μειωθεί: 916 άνθρωποι – 399 άνδρες και 517 γυναίκες – δηλαδή 40 γυναίκες και 75 άνδρες λιγότεροι ζουν στο Κροκύλειο.⁸³ Στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οι απογραφείς καταμετρούν 800 κατοίκους· ο πληθυσμός έχει μειωθεί αλλά κινείται στα ίδια επίπεδα με τον πληθυσμό που παρουσιάζε-

αναλυτικά μια περίπτωση στην οποία κινδύνευσαν η μητέρα του και η αδελφή της (Α. Ελεφάντης, *Minima Memorialia. Η ιστορία του παππού μου*, Αθήνα 2001, σ. 61, 62, 67-69). Για τη φθίνουσα πορεία της ληστείας, λόγω και των συστηματικών κρατικών διώξεων των ληστοσυμμοριών από τα τέλη του 19ου και μετά, μέχρι τη δεκαετία του 1930 βλ. Χαλατσάς, *Ληστρικά τραγούδια*, ό.π., σ. 47-48. Ο Δαμιανάκος κάνει λόγο για «εντυπωσιακή έξαρση των κρουσμάτων» ληστείας στην καμπή από τη δεκαετία του 1920 προς τη δεκαετία του 1930 (ό.π., σ. 187)

82. Για την ιδεολογική ανασυγκρότηση των ορεινών κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο μακριά από το χωριό, κυρίως μέσω αδελφοτήτων και συλλόγων βλ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες...*, ό.π., σ. 37 και 110-116.

83. Βασιλείου της Ελλάδος, Υπουργείον των Εσωτερικών, Γραφείον Απογραφής, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού. Κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Μέρος Δεύτερον - Πίνακες Αριθμητικοί*, Εν Αθήναις 1908, σ. 59 και Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός - Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις 1933, σ. 59.

ται στην απογραφή του 1879⁸⁴ και παραμένει σημαντικός, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη τα στενά όρια της αγροτικής οικονομίας στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Πόσοι από τους ανθρώπους αυτούς είχαν ηλικία κάτω των 15 ετών; Πόσα ήταν τα παιδιά στα οποία αναφέρεται αυτή η μελέτη;

Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. τα παιδιά αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού της ελληνικής υπαίθρου. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από τα στατιστικά στοιχεία τα οποία διαθέτουμε για τον αριθμό των γεννήσεων ζώντων επί 1000 κατοίκων για τις δεκατίες του 1920 και του 1930. Μεταξύ του 1921 και του 1939 σε 1000 κατοίκους της ελληνικής υπαίθρου αντιστοιχούσαν από 21 έως 34 παιδιά περίπου, ενώ στα αστικά κέντρα, χονδρικά, από 16 έως 29. Οι αριθμοί αυτοί ήταν σαφώς υψηλότεροι από τους αντίστοιχους των χωρών της δυτικής και βόρειας Ευρώπης και, λιγότερο ή περισσότερο, αισθητά χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους των Βαλκανικών χωρών, όπως λ.χ. η Βουλγαρία και η Ρουμανία.⁸⁵

Αριθμητικά αξιόλογος ήταν κατ' αναλογία ο παιδικός πληθυσμός της μικροκοινωνίας που εξετάζουμε. Τα λιγοστά και σκόρπια στοιχεία τα οποία έχουμε στα χέρια μας και αφορούν μόνο τη δεκαετία του 1930 επιβεβαιώνουν τις προφορικές μαρτυρίες που κάνουν λόγο για υψηλό αριθμό παιδιών, όπου με τον όρο «παιδιά» εννοούμε σε γενικές γραμμές άτομα κάτω των 15 ετών. Με βάση λοιπόν τα Μαθητολόγια, και τα Βιβλία βαπτίσεων, γεννήσεων, θανάτων υπολογίζω ότι τη δεκαετία του 1930 κατοικούσαν μόνιμα στο χωριό τουλάχιστον 250 παιδιά και επομένως αυτά αποτελούσαν τουλάχιστον το 1/4 του πληθυσμού του χωριού.⁸⁶ Ακόμη μεγαλύτερος πρέπει να ήταν ο αριθμός των

84. Το 1879 οι απογραφείς καταμετρούν 848 κατοίκους. Το 1961 ο πληθυσμός του 1940 έχει μειωθεί περίπου στο μισό (απογράφονται 444 κάτοικοι): Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική...*, ό.π., τ. Α', Μέρος II, σ. 105 και Μ. Χουλιαράκης, *Εξελίξεις του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα 1988, σ. 214 (Το 1981 απογράφονται στο χωριό 225 άτομα: ό.π., σ. 560).

85. Βλ. τους πίνακες στο έργο του Β. Βαλαώρα: *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*, Αθήνα 1943, σ. 80, 84.

86. Από τα σωζόμενα αρχεία του Δημοτικού και του Ημιγυμνασίου (το οποίο το 1929 αντικατέστησε το Ελληνικό σχολείο) συνάγεται ότι τη δεκαετία του 1930 ζούσαν στο χωριό περίπου 150 παιδιά ηλικίας μεταξύ 6 και 15 ετών. Με βάση τα στοιχεία των βιβλίων γεννήσεων και θανάτων, κατά τη δεκαετία του '30 γεννιόνταν στο χωριό κάθε χρόνο, κατά μέσο όρο, 22-23 και πέθαιναν, κατά μέσο όρο, 4 παιδιά (σχεδόν όλα μέχρι 2 ετών) αντίστοιχα. Αν αφαιρέσουμε τα 4 παιδιά που πέθαιναν, από τα 22-23 που γεννιόνταν, μπορούμε να πούμε ότι 18-19 παιδιά κατορθώνουν να υπερβούν το δεύτερο έτος ηλικίας και οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι ζούσαν στο χωριό πάνω από 100 παιδιά προσχολικής ηλικίας. Αν προσθέσουμε αυτά τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας στα 150 παιδιά των Μαθητολογίων, τότε μπορούμε να καταλήξουμε, με επιφύλαξη, σε έναν αριθμό 250 και παραπάνω παιδιών για τη δεκαετία του 1930. Σημειώνω βέβαια εδώ ότι το Βιβλίο θανάτων ξεκινά από το 1932· θεωρήσα λοιπόν ότι ο μέσος όρος που συνάγεται για την περίοδο 1932-1939 ίσχυε και τα δύο προηγούμενα χρόνια (Βλ. εδώ Πηγές).

παιδιών που κατοικούσαν στο Κροκύλειο πριν από το 1929, όταν ακόμη λειτούργουσε το τριετές Ελληνικό σχολείο στο οποίο φοιτούσε υψηλός αριθμός παιδιών από τα γειτονικά χωριά, που συνήθως διέμεναν έναντι ενοικίου σε σπίτια του χωριού κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους.

Ποια εικόνα προκύπτει από τα Βιβλία γεννήσεων, γάμων, θανάτων; Ότι μεταξύ 1929 και 1939 τελούνται κάθε χρόνο στο χωριό 4-12 γάμοι, ότι μεταξύ 1929 και 1940 γεννιούνται και βαφτίζονται κάθε χρόνο στο χωριό κατά κανόνα πάνω από 20 παιδιά· το 1933 και το 1934, μάλιστα, γεννιούνται και βαφτίζονται στο χωριό 27 παιδιά κάθε χρονιά, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός καταγράφεται το 1930: 29 παιδιά. (Το 1940 βρίσκουμε 17, το 1950 μόλις 7, το 1960 μόλις 4 παιδιά γεννιούνται και βαφτίζονται στο χωριό). Υπολογίζοντας τον πληθυσμό σε 1000 περίπου άτομα η γεννητικότητα ανταποκρίνεται στη μέση γεννητικότητα των ετών 1935-1939 στο νομό Φθιωτιδοφωκίδος, όπου σε 1000 κατοίκους αντιστοιχούσαν 24-25 γεννήσεις ζώντων και ανέρχεται σε ποσοστό λίγο μεγαλύτερο από το μέσο όρο όλης της χώρας (αλλά όχι εξαιρετικά υψηλό σε σχέση με τις βόρειες περιοχές της).⁸⁷

Στο Γενικό Μητρώο καταγράφονται 550 άτομα που έχουν γεννηθεί από το 1900 ως το 1915. Επειδή το Μητρώο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, τηρήθηκε —τουλάχιστον με συστηματικό τρόπο— μετά το 1915, ίσως μπορούμε να πούμε ότι το 1915 ζούσαν στο χωριό 550 παιδιά (ηλικίας μέχρι 15 ετών), αν και είναι μάλλον απίθανο όλες οι καταγεγραμμένες οικογένειες να κατοικούσαν μόνιμα στο χωριό, όπου όμως διατηρούσαν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Σε αυτή την περίπτωση τα παιδιά αποτελούσαν πάνω από το μισό πληθυσμό. Ίσως, λοιπόν, το ποσοστό των παιδιών στο σύνολο του πληθυσμού μειώθηκε σταδιακά στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η μετανάστευση έγγαμων ανδρών, ιδίως κατά την πρώτη εικοσαετία του αιώνα, μάλλον λειτούργησε ανασχετικά ως προς το ρυθμό και επομένως τον αριθμό των γεννήσεων· άλλωστε η μείωση της γεννητικότητας λόγω της μετανάστευσης των ανδρών αποτελεί φαινόμενο το οποίο έχει παρατηρηθεί και σε άλλες ευρωπαϊκές αγροτικές (και μάλιστα ορεινές) κοινωνίες.⁸⁸

Γενικά, ο παιδικός πληθυσμός του χωριού ήταν σημαντικός, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ο αριθμός των παιδιών ανά οικογένεια ήταν ιδιαίτερα υψηλός. Συνειδητά ή αναγκαστικά, οι άνθρωποι στην πλειοψηφία τους δεν αποκτούσαν πάνω από 4 και σπάνια πάνω από 5 παιδιά. Όπως φαίνεται και από τον Πίνακα, μετρώντας τον αριθμό των παιδιών ανά πυρηνική οικογένεια —υπό την έννοια του ζευγαριού ή ενός γονέα με παιδιά— στο Γενικό Μητρώο, διαπιστώνουμε ότι μια (πυρηνική) οικογένεια είχε κατά κανόνα (σχεδόν στα 3/4 των περιπτώσεων)

87. Βαλαώρας, *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής...*, ό.π., σ. 60.

88. Για τις κοινωνίες των δυτικών Άλπεων βλ. Viazzo, *Upland communities*, ό.π., σ. 245.

από 2-5 παιδιά σε ποσοστά που κυμαίνονται χονδρικά από το 13% -14% των περιπτώσεων για οικογένειες με 5 παιδιά, έως 23% -24% για οικογένειες με 3 παιδιά. Πάνω από 10% των οικογενειών εμφανίζονται να έχουν 1 μόνο παιδί. Αρκετές οικογένειες (σε ποσοστό της τάξης του 8% -9%) αριθμούσαν 6, λιγότερες όμως 7, 8 ή 9 παιδιά (σε ποσοστό το οποίο δεν υπερέβαινε το 5% περίπου).⁸⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή αριθμού παιδιών στις πυρηνικές οικογένειες (1915-1939 περίπου)

Αριθμός παιδιών	A.	A.	B.	B.
	Οικογ.	%	Οικογ.	%
1 παιδί	34	11,3	66	16,3
2 παιδιά	50	16,6	75	18,6
3 παιδιά	73	24,3	89	22
4 παιδιά	55	18,3	73	18
5 παιδιά	43	14,3	52	12,9
6 παιδιά	28	9,3	30	7,4
7 παιδιά	12	4	12	3
8 και πάνω παιδιά	5	1,6	6	1,5
Σύνολο	300	100%	403	100%

Πηγή: *Γενικό Μητρώο Αρρένων και Θηλέων Κοινότητας Κροκυλείου*. Οι στήλες Β αφορούν στο σύνολο των 403 πυρηνικών οικογενειών, είτε αυτές ανήκαν σε ευρύτερους οικιακούς σχηματισμούς, είτε όχι. Στις στήλες Α. δεν συνυπολόγισα 103 πυρηνικές οικογένειες στις οποίες, σύμφωνα με το Μητρώο, οι γονείς ανήκαν στην πρώτη γενιά σύνθετων οικιακών ομάδων. Αυτό έγινε επειδή, όπως φαίνεται στις στήλες Β, όταν λαμβάνουμε υπόψη τις πυρηνικές οικογένειες της πρώτης γενιάς μιας οικιακής ομάδας, προκύπτει ένα σημαντικό ποσοστό πυρηνικών οικογενειών με 1 παιδί, ποσοστό που υπερβαίνει το 16% και πρέπει να είναι τεχνητό, να οφείλεται δηλαδή στο γεγονός ότι συχνά οι γονείς συγκατοικούσαν με την οικογένεια ενός μόνο παιδιού τους. Στους υπολογισμούς μου δεν συμπεριλαμβάνονται, εξάλλου, όσες οικογένειες (48) απέκτησαν παιδιά μετά την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, προκειμένου οι διαπιστώσεις να κινηθούν στα χρονικά όρια της εργασίας.

Δεν έχω πληροφορίες σχετικά με αντισυλληπτικές μεθόδους: αν και δεν απο-

89. Αυτό συνάγεται από το Γενικό Μητρώο Αρρένων και Θηλέων που τηρήθηκε, όπως προαναφέραμε, μάλλον μετά το 1915. Τα στοιχεία συμφωνούν με την αριθμητική εικόνα την οποία κατέγραψε από το παλιό Δημοτολόγιο ο Ε. Αλεξάκης [ΚΕΕΛ, Χειρόγραφο 4221 (1984), σ. 178-183] και εναρμονίζονται με τις προφορικές μαρτυρίες. Πάντως, οι αριθμοί αυτοί θα πρέπει να εκληφθούν ως τάξεις μεγέθους, καθώς μάλιστα, δεν αποτελούν καταγραφή η οποία έγινε σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή αλλά προκύπτουν από τη συνεχή καταγραφή χωριανών που γεννήθηκαν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, από τα τέλη του 19ου αιώνα και εξής.

κλείεται να εφαρμόζονταν ορισμένες εμπειρικές τεχνικές, ο οικογενειακός προγραμματισμός ήταν άγνωστος και προφανώς ακατανόητος στις ελληνικές αγροτικές κοινωνίες του Μεσοπολέμου. Όμως οι γυναίκες πρέπει να εγχυμονούσαν συχνότερα απ' όσο υποδεικνύουν οι αριθμοί των γεννήσεων, αφού οι αποβολές φαίνεται ότι αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο, κυρίως λόγω της εντατικής απασχόλησης των γυναικών στις γεωργικές εργασίες. Παρ' όλο που οι άνθρωποι αποφεύγουν τις αναφορές σε τέτοια θέματα-ταμπού, η αυθόρμητη μαρτυρία μιας συνομιλήτριας είναι αρκετά εύγλωττη:

Είχε όμως και τρεις αποβολές η μαμά μ', με συγχωρείτε. Τρεις αποβολές. Η μάνα μ' ήταν πολύ αφά στις δουλειές, στα κτήματα, και τα πέταγε τα παιδιά' και μια άλλη θυμάται: Έχασε κι η μάνα μ', πώς δεν έχασε, αποβολές έκαμε κι η μάνα μ' πουλλές. Κι η θειά μ', μια αδερφή του πατέρα μ', κι εκείν' έκανε αποβολές αράδα. Πώς να γένουν μωρέ; ήταν κουρασμένες οι γυναίκες. Και σήκωναν τα φουρτιά, να φορτώσε το μλάρ, να πα να φορτώσε τριφύλλ', να πα να φορτώσε ξύλα...⁹⁰.

Η απώλεια του εμβρύου πρέπει να ήταν για τις γυναίκες τόσο αυτονόητη, όσο και η εγχυμοσύνη.

Σύμφωνα με το σωζόμενο Βιβλίο θανάτων, από το 1932-1939 πεθαίνουν στο χωριό κάθε χρόνο, κατά κανόνα, 10-15 άνθρωποι (το 1933 21, το 1935 23), από τους οποίους 3-8 είναι παιδιά, στην πλειοψηφία τους βρέφη.⁹¹ Μόνο 4 από τα 29 παιδιά που καταγράφονται στα βιβλία αποβιώσεων της εποχής αυτής είναι πάνω από δύο χρονών. Οι περισσότεροι θάνατοι παιδιών οφείλονταν σε βρογχοπνευμονίες (δεν είναι τυχαίο, όπως θα αναφέρουμε και σε επόμενο κεφάλαιο, ότι οι γονείς ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα «να μην κρυσώσουν» τα παιδιά, ούτε εξάλλου το γεγονός ότι ένας έντονος, ιδιαίτερος φόβος για το «κρύωμα» διακατέχει μέχρι σήμερα τους ανθρώπους που μεγάλωσαν στο χωριό). Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με μια κοινωνία με σημαντικό αριθμό παιδιών αλλά και υψηλή βρεφική θνησιμότητα (ίσως 100%, ακόμη και 136%), μια από στατιστικής πλευράς τυπική αγροτική παραδοσιακή κοινωνία. Άλλωστε, η Ελλάδα παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μια χώρα με συγκριτικά υψηλή βρεφική θνησιμότητα.⁹²

90. Συν. 2 με την Α. Π., σ. 1· Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 30.

91. Βιβλίων Ληξιαρχικών Πράξεων Κοινότητας Κροκυλείου. Θανάτων, τ. Α, 1.1.1932-31.12.1939.

92. Ο Βαλαώρας υπολογίζει τη βρεφική θνησιμότητα (ποσοστό των νεκρών επί 1000 βρεφών τα οποία γεννήθηκαν ζωντανά) στον ελλαδικό χώρο ανάμεσα στο 1900 και το 1940 περίπου, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 200% ως 100% με προοδευτική μείωση του ποσοστού στη διάρκεια του χρόνου και θεωρεί ότι η χώρα βρίσκεται σε μειονεκτική θέση έναντι άλλων ευρωπαϊκών χωρών (Β. Βαλαώρας, *Στοιχεία...*, ό.π., σ. 164-166). Στα κατά προ-

Βέβαιο είναι ότι κάθε επιδημία που έπληττε το χωριό, οδηγούσε και αρκετά παιδιά –χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε τον ακριβή αριθμό τους– στο θάνατο. Το 1933 συναντάμε καταχωρισμένα στο «Βιβλίο Θανάτων», το ένα μετά το άλλο, 6 παιδιά, ηλικίας από δύο μηνών μέχρι δύο ετών, που πέθαναν όλα από «μετακοκκυτική βρογχοπνευμονία». Μια συνομιλήτρια που γεννήθηκε το 1907 αναφέρεται στις περιορισμένες δυνατότητες αντιμετώπισης των ασθενειών γενικότερα, και της παιδικής θνησιμότητας ειδικότερα: «... όσα παιδιά έζησαν. Όσα έζησαν, χριστανή μ'. Γιατί πρώτα για πρώτα δεν είχαν τα μέσα ... Και σ' λέω δεν παραπρόσεχαν, πέθαιναν πολλά παιδιά. Πολλά παιδιά». ⁹³ Όπως θα δούμε και παρακάτω, οι άνθρωποι δεν αδιαφορούσαν για τη ζωή των παιδιών τους. Ο αγώνας για την επιβίωση όμως δεν άφηγε μεγάλα χρονικά περιθώρια, –τα οικονομικά περιθώρια ήταν ούτως ή άλλως στενά– και οι επιδημίες, κατά κανόνα γρίπης⁹⁴, έπλητταν συχνά ολόκληρες οικογένειες, δημιουργώντας μια κατάσταση απελπιστική.

σέγγιση ποσοστά κατέληξα υπολογίζοντας με βάση τα Βιβλία Γεννήσεων και Θανάτων (βλ. «Πηγές» στο τέλος του βιβλίου) ότι στο Κροκύλειο τη δεκαετία του 1930 γεννιόνταν ετησίως κατά μέσο όρο 22-23 παιδιά και πέθαναν ετησίως, κατά μέσο όρο 2-3 βρέφη, δηλαδή παιδιά ηλικίας μέχρι ενός έτους.

93. Συν. με την Π. Γ., σ. 42.

94. Συν. με τον Χ. Γ., σ. 20. Σύμφωνα με το συνομιλητή πολλά παιδιά στο χωριό χάθηκαν όταν το έπληξε η παγκόσμια επιδημία γρίπης του 1918.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΛΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΖΩΗΣ: Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η οικογένεια ή, για να ακριβολογήσουμε, το νοικοκυριό, η οικιακή ομάδα¹ αποτελούσε το πρωταρχικό περιβάλλον ανατροφής και κοινωνικοποίησης των παιδιών. Στο εσωτερικό της οικιακής ομάδας τα παιδιά αναλάμβαναν τους πρώτους κοινωνικούς ρόλους και ανέπτυσαν τις πρώτες οικονομικές και άλλες διαπροσωπικές σχέσεις της ζωής τους. Είναι ευνόητο ότι η δομή, το μέγεθος και ο κύκλος ανάπτυξης της επηρέαζε τη θέση των παιδιών μέσα σε αυτήν και τις σχέσεις τους με τα άλλα μέλη της. Με βάση το Γενικό Μητρώο και το υλικό που συγκέντρωσε ο Π. Μπακαρέζος μπορεί κανείς να σχηματίσει μια συνολική εικόνα της δομής και του μεγέθους των νοικοκυριών του χωριού.

Βέβαια οι πηγές αυτές παρουσιάζουν πολλά προβλήματα, ορισμένα από τα οποία επισημάναμε στην Εισαγωγή. Τα προβλήματα αυτά οφείλονται κατά το μεγαλύτερο μέρος στο είδος των πηγών, στο γεγονός ότι ουσιαστικά δεν αποτελούν πραγματικές απογραφές, σε αντίθεση με δημοτολόγια-απογραφές τα οποία έχουν εντοπιστεί σε άλλες ορεινές κοινότητες.² Στο Γενικό Μητρώο βρίσκονται εγγεγραμμένα, με αλφαβητική σειρά και ανά οικογενειακή μερίδα, όλα τα μέλη της κοινότητας, και για μια περίοδο που αρχίζει μάλλον από το 1890 και εκτείνεται ως τις αρχές της δεκαετίας του 1940. Στο υλικό που συγκέντρωσε ο Π. Μπακαρέζος καταγράφονται ανά οικία όσοι κατοικούσαν στην κοινότητα γύρω στα 1930, σύμφωνα με συστηματικά συλλεγμένες προφορικές μαρτυρίες. Κάτοικοι και μέλη της κοινότητας δεν συμπίπτουν υποχρεωτικά. Στις πρώτες σελίδες του Μητρώου προσδιορίζεται η ηλικία των ανθρώπων «κατά το 1915». Αυτό, πιθανόν, υποδηλώνει ότι υπήρξε ένα πρώτο βιβλίο

1. Στην εργασία αυτή οι καθημερινοί, σήμερα και άλλοτε, όροι «οικογένεια» και «νοικοκυριό» χρησιμοποιούνται συχνά υπό την έννοια της «οικιακής ομάδας» για να αποφευχθούν περιττές δυσκαμψίες στο λόγο. Για τη σημασία και χρήση των όρων «οικογένεια», «νοικοκυριό» και των συναφών με αυτούς από τους ιστορικούς της οικογένειας βλ. Ρ. Laslett, «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές προσεγγίσεις», στο Ρ. Καυταντζόγλου (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996, σ. 40 κ.εξ.

2. Πβ. το υλικό από την *Ήπειρο που χρησιμοποίησαν οι Ναούμη-Καυταντζόγλου και ο Ε. Αλεξάκης*: Μ. Ναούμη, Ρ. Καυταντζόγλου, «Η μορφή της οικογένειας στο Συρράκο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 58 (1985), 32-54· Ε. Π. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανη Κόνιτσας», στο Νιτσιάκος, Κασίμης, *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής*, ό.π., σ. 119-147.

(«συνταχθέν το 1890», όπως αναγράφεται στην ετικέτα του εξωφύλλου), που το 1915 αντιγράφηκε στο βιβλίο το οποίο σώζεται σήμερα. Ορισμένες φορές σημειώνεται στο περιθώριο η χρονολογία θανάτου. Ουσιαστικά όμως δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν και για πόσο διάστημα όλοι, όσοι αναγράφονται μαζί (ο ένας ακριβώς κάτω από τον άλλον) συγκατοικούσαν, συγκροτούσαν δηλαδή μια οικιακή ομάδα.³

Αντίθετα, το υλικό που συγκέντρωσε ο Μπακαρέζος αναφέρει όσους κατοικούσαν μόνιμα σε κάθε σπίτι γύρω στα 1930, ενώ σε 19 από 212 περιπτώσεις σημειώνει ότι το σπίτι δεν ήταν πια κατοικημένο ή ότι επρόκειτο για κτίριο με άλλη λειτουργία (ταχυδρομείο, καφενείο κ.λπ.). Τα μέλη της οικογένειας που ζούσαν εκτός οικιακής ομάδας (λ.χ. στην Αμερική ή στην Αθήνα) σημειώνονται σε διπλανή στήλη. Όμως, δεν πρόκειται για απογραφή του 1930 αλλά για ένα είδος αναδρομικής απογραφής που δεν μπορεί να είναι απολύτως ακριβής, ενώ, εξάλλου, δεν καταγράφονται τα ονοματεπώνυμα των μελών παρά μόνο το επώνυμο της οικογένειας ή το παρωνύμιο ενός μέλους, κάτι που δεν μας επιτρέπει να ταυτίσουμε τα άτομα με τα μέλη της κοινότητας στο Γενικό Μητρώο.

Πρόθεσή μου δεν είναι να αναλύσω σε βάθος τα στοιχεία που αφορούν στη συγκρότηση των νοικοκυριών. Δομή και μέγεθος οικιακών ομάδων απασχολούν την εργασία αυτή στο βαθμό που μας βοηθούν να εντάξουμε την καθημερινότητα των παιδιών στο ευρύτερο κοινωνικό της πλαίσιο. Για να χρησιμοποιήσω τα στοιχεία του Μητρώου ήταν απαραίτητη τουλάχιστον μια χρονική τομή: επέλεξα το 1915, χρονιά μετονομασίας του χωριού, κατά την οποία, όπως είπα, φαίνεται ότι τα στοιχεία ενός παλαιότερου Δημοτολογίου ενσωματώθηκαν στο Μητρώο, τρία περίπου χρόνια μετά τη συγκρότηση της αυτόνομης κοινότητας. Παραθέτω τα αναλυτικά αποτελέσματα στον Πίνακα μαζί με τα αντίστοιχα που προκύπτουν από την επεξεργασία του υλικού το οποίο συγκέντρωσε ο Μπακαρέζος για το 1930. Για συγκριτικούς σκοπούς εξέτασα επίσης τις οικιακές ομάδες του Μητρώου ως τις αρχές του 1920· τα σχετικά συμπεράσματα ενσωματώνω στο κείμενο αυτής της ενότητας. Ως προς τη δομή των οικιακών ομάδων ακολούθησα μια τυπολογία μεταξύ του κλασικού πλέον σχήματος των Laslett και Wall και του διαφοροποιημένου σχήματος που υιοθετεί στις μελέτες του ο Ε. Αλεξάκης.⁴

Το 1915 οι περισσότερες (139) οικιακές ομάδες στο χωριό, σχεδόν δηλα-

3. Επιφυλακτικός είναι στις ad hoc παρατηρήσεις του για το συγκεκριμένο Δημοτολόγιο και ο Αλεξάκης, ο οποίος παλαιότερα κατέγραψε ορισμένα στοιχεία από αυτό, στο πλαίσιο συλλογής εθνογραφικού υλικού από το Κέντρο Λαογραφίας (βλ. ΚΕΕΛ, χειρόγραφο 4221, σ. 178-183).

4. Βλ. Ε. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης...», ό.π., σ. 127-129· Laslett, «Οικογένεια και νοικοκυριό...», ό.π., σ. 46.

δή τα 2/3 του συνόλου, αποτελούνταν από ζευγάρια ή έναν γονέα –το τελευταίο μόνο σε 26 περιπτώσεις– με παιδιά ανήλικα ή ενήλικα· συγχρόνως, όμως, ένας πολύ σημαντικός αριθμός (62), δηλαδή πάνω από το 1/4 όλων των οικιακών ομάδων, συγχροτούνταν από ένα ζευγάρι (σπανιότατα παραπάνω) και τους γονείς ή έναν γονέα του άνδρα ή ακόμη (σε 3 μόνον περιπτώσεις) τους γονείς ή ένα γονέα της γυναίκας.⁵ Ανάλογη εικόνα προκύπτει από τα στοιχεία τα οποία συγκέντρωσε ο Μπακαρέζος για την εποχή γύρω στα 1930. Αφήνοντας κατά μέρος τις 19 απροσδιόριστες σύνθετες οικιακές ομάδες (βλ. Πίνακα 1) διαπιστώνουμε ότι πάνω από τις μισές οικιακές ομάδες τις οποίες κατέγραφε (90 από 174) αποτελούνταν από ζευγάρια ή έναν γονέα με παιδιά ανήλικα ή ενήλικα, ενώ σε 54 περιπτώσεις, δηλαδή σχεδόν στο 1/3 του συνόλου των οικιακών ομάδων, γονείς και παντρεμένα παιδιά εμφανίζονται να ζουν κάτω από την ίδια στέγη.

Δεν θα επιχειρήσω να απαντήσω στο γιατί το 1930 οι γονείς εμφανίζονται να συμβιώνουν συχνότερα με τα παντρεμένα παιδιά τους απ' όσο το 1915, παρ' όλο, μάλιστα, που στο υλικό για το 1930 αναφέρονται χωριστά τα ενήλικα παιδιά ή άλλοι συγγενείς που δεν κατοικούσαν μόνιμα στο χωριό. Κάτι τέτοιο θα υπερβεί τα όρια αυτής της μελέτης, ακόμη και αν διαθέταμε πλούσιες σχετικές πηγές. Προφανώς οι λόγοι είναι πολύπλοκοι και σε ένα πρώτο επίπεδο δημογραφικού χαρακτήρα (μείωση του αριθμού των γεννήσεων και του αριθμού των θανάτων, μείωση του πληθυσμού). Ως προς το μέγεθος των οικιακών ομάδων παρατηρούμε ότι οι οικιακές ομάδες του 1930 εμφανίζονται κάπως μικρότερες από εκείνες του 1915 (βλ. Πίνακα 2): Τα μισά περίπου σπιτικά του χωριού αριθμούσαν το 1915 από 4-6 άτομα, δεκαπέντε χρόνια αργότερα από 3 έως 5 άτομα, ενώ τα νοικοκυριά που αριθμούσαν πάνω από 6 μέλη εμφανίζονται να έχουν μειωθεί αισθητά. Αλλά, βέβαια, οι διαφορές αυτές ως ένα βαθμό οφείλονται και στο γεγονός ότι στο Μητρώο είναι εγγεγραμμένα όλα τα μέλη της κοινότητας ανεξάρτητα από το πού κατοικούν πραγματικά.

Πάντως και στη μία και στην άλλη χρονολογία σπάνια εμφανίζονται να συγκατοικούν πάνω από 8 άτομα· τόσο πολυμελείς οικιακές ομάδες δεν ανέρχονταν ούτε καν στο 1/10 του συνόλου των οικογενειών – το 1915 απαντούν 16 και το 1930 10 τέτοιες περιπτώσεις. Τα περισσότερα παιδιά μεγάλωναν σε πολυμελή για τα σημερινά δεδομένα σπιτικά, όχι όμως σε πολυπληθείς οικογενειακούς σχηματισμούς, κατά το πρότυπο της πατριάς (ζάντρουγκα).

Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι αν θέσουμε ένα κάπως μεταγενέστερο

5. Σε έντεκα από αυτές τις οικογένειες μαζί με την πυρηνική οικογένεια και τους γονείς ή τον γονέα κατοικούσαν, επίσης, ένα ή περισσότερα ανύπαντρα αδέρφια του άνδρα. Από κει και πέρα εντόπισα 7 περιπτώσεις ζευγαριών χωρίς παιδιά, 5 με ανύπαντρα αδέρφια που συγκατοικούσαν με τον παντρεμένο αδελφό, 4 στις οποίες συγκατοικούσαν ανύπαντρα ενήλικα αδέρφια, ενώ δεν υπολόγισα στις μετρήσεις μου 17 περιπτώσεις όπου τα στοιχεία ήταν εξαιρετικά ελλιπή και η εικόνα συγκεχυμένη.

χρονολογικό όριο και εξετάσουμε τα στοιχεία του Μητρώου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 οι οικιακές ομάδες εμφανίζονται πιο σύνθετες· ενώ ο αριθμός των νοικοκυριών παραμένει περίπου ο ίδιος, αυξάνει ο αριθμός των περιπτώσεων, όπου ένας γονέας συμβιώνει με έναν τουλάχιστον παντρεμένο γιο (από 33 σε 42), υπερδιπλασιάζονται οι οικογένειες-χορμοί (από 23 γίνονται 55), σχεδόν τετραπλασιάζονται οι πολυπυρηνικές οικιακές ομάδες (από 3 γίνονται 11), και φυσικά μειώνεται αισθητά (κατά 40 περίπου) ο αριθμός των ομάδων όπου συμβιώνουν γονείς (ένας ή και οι δυο) με ανύπαντρα παιδιά. Οι περισσότερες από τις οικιακές ομάδες του 1915 φαίνεται ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1920 έχουν περάσει σε μια άλλη φάση του κύκλου ανάπτυξης, κυρίως λόγω του γάμου ενός γιου. Πάντως, γεγονός παραμένει ότι οι γονείς, εφόσον ζουν, συγκατοικούν, κατά κανόνα, με έναν παντρεμένο γιο και πολύ σπάνια με δύο ή παραπάνω.

Βέβαια υπάρχουν μαρτυρίες για περιπτώσεις οικογενειών όπου λόγω της υπερατλαντικής μετανάστευσης κανείς γιος δε ζούσε στο χωριό και οι γονείς κατέφευγαν στη λύση του «σώγαμπρου», συγκατοικώντας με μια κόρη και τον άνδρα της, ο οποίος κληρονομούσε και το σπίτι. Η υπερατλαντική μετανάστευση ίσως συνετέλεσε στη διάβρωση του ανδροπατροτοπικού συστήματος σε επίπεδο νοοτροπίας και πράξης, επομένως και στη διάβρωση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών δομών της ορεινής κοινωνίας:

Ήυρε τα πεθερικά τ' ο κουνιάδος μ', γιατί... έφγαν τα κουνιάδια τ' ούλα και πήγαν στν Αμερική, οι κουνιάδες τ' παντρεύκαν, τάλλα τα παιδιά πήγαν στν Αμερική, κι ανέμχαν δυο γερόντ' και σκάωθε και πήε στ' πεθερού τ' το σπít', ήυρε σπίτια, ήυρε αχυρώνες... – Του πατέρα μ' τον πατέρα γνώρσα... έμενε στο δικό τ' το σπít'. Ο πατέρας μου πήε σώγαμπρος όταν παντρεύκε μετά... Ένα παιδί πόχαν (τα πεθερικά του) ήταν στν Αμερική...⁶.

Συνολικά πάντως οι μετρήσεις επιβεβαιώνουν, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο για μια ορεινή αγροτική κοινωνία του ελλαδικού και του ευρύτερου βαλκανικού χώρου, την κυριαρχία του ανδροπατροτοπικού συστήματος, σύμφωνα με το οποίο το νέο ζευγάρι κατ' αρχήν συγκατοικούσε με τους γονείς του άνδρα. Το παράδειγμά μας συμφωνεί με τον τύπο που προτείνει ο Kaser για ένα μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας: Οι πυρηνικές οικογένειες κυριαρχούν στην πράξη· ιδεοτυπικά οι περισσότεροι άνθρωποι διάγουν ορισμένες περιόδους της ζωής τους σε ένα πιο σύνθετο οικιακό πλαίσιο.⁷ Όπως φαίνεται από ενδει-

6. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 3· Συν. 2 με την Γ. Σ., σ. 6.

7. K. Kaser, «Introduction: Household and family contexts in the Balkans», *The History of the Family* 1 (1996), σ. 375-385, κυρίως σ. 381. Το σχήμα του Kaser έχει γενικό χαρακτήρα και αναγκαστικά δεν στηρίζεται σε βιβλιογραφία που αφορά στον ορεινό κε-

κτικά σχετικά συμβόλαια, οι γονείς κατά τη διανομή της περιουσίας (είτε «εν ζωή», είτε «αιτία θανάτου», όπως αναφέρεται στα έγγραφα), μπορούσαν να παραχωρήσουν ένα μέρος του σπιτιού ή ολόκληρο το σπίτι στο χωριό σε ένα γιο, να μοιράσουν το σπίτι σε δυο ή τρεις γιους, να παραχωρήσουν—στην περίπτωση που δεν υπήρχε γιος—στην κόρη και το γαμπρό το σπίτι ή ένα τμήμα του· η συγκατοίκηση της νέας με την παλαιά γενιά αποτελούσε συχνά όρο για την «εν ζωή» ή τη μεταθανάτια μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων.⁸ Τα λιγιστά αυτά συμβόλαια παραπέμπουν σε διευρυμένους οικογενειακούς σχηματισμούς και επιβεβαιώνουν την πρακτική μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας, και μάλιστα του σπιτιού, κατά προτίμηση στους γιους, που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες, σχετικά διαφορετικές από πλευράς κοινωνικής σύνθεσης και οικονομικών δομών, κοινότητες του ελληνικού ορεινού χώρου.⁹

Αλλά ο χαρακτήρας των οικιακών ομάδων στο Κροκύλειο εμφανίζεται συνολικά—ακόμη και αν λάβουμε υπόψη την αύξηση του αριθμού των πολλαπλών νοικοκυριών γύρω στα 1920, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω—σαφώς λιγότερο σύνθετος από παραδείγματα που αφορούν σε άλλες κοινότητες του ορεινού χώρου με διαφορετικές οικονομικές δομές.¹⁰ Οι εργασιακές συνθήκες των περισσότερων χωριανών δεν υπαγόρευαν τη συγκρότηση πολυπυρηνικών οικιακών ομάδων. Από τις προφορικές μαρτυρίες δεν προκύπτει ότι παντρεμένα αδέρφια συγκατοικούσαν για μεγάλα διαστήματα (πάνω από κάποια χρόνια). Ορισμένοι πληροφορητές από οικογένειες κτηνοτρόφων υποστήριξαν ότι αυτού του είδους η συγκατοίκηση ήταν ένα αναγκαίο κακό, μια κατάσταση που οδηγούσε αναπόφευκτα σε προστριβές και διαρκούσε ελάχιστα. Υποθέτω, ωστόσο, ότι εξαιτίας της μετανάστευσης των ανδρών ένα τέτοιο δίλημμα δεν πρόβαλε συχνά. Λόγω των αναγκών της κτηνοτροφίας οι οικογένειες των τσο-

ντρικό ελλαδικό χώρο, αφού, απ' όσο γνωρίζω, ο τελευταίος δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας.

8. Α. χ. αρ. 300, 22. 8. 1900· αρ. 440, 8. 11. 1900· αρ. 99, 6. 4. 1901· αρ. 374, 5. 10. 1901· αρ. 3613, 22. 5. 1914· αρ. 3905, 18. 9. 1914.

9. Caftanzoglou, «The Household formation Pattern of a Vlach...», ό.π., σ. 93-95.

10. Πβ. τη μελέτη της Καυταντζόγλου για το Συρράκο, ορεινή κοινότητα της Ηπείρου με κτηνοτροφία μεγάλης διακίνησης, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι.: R. Caftanzoglou, «The Household formation Pattern of a Vlach mountain community of Greece: Syrrako 1898-1929», *Journal of Family History* 19 (1994), 79-98, κυρίως σ. 82 και του Αλεξάκη για την κοινότητα Καστάνιανη Κόνιτσας (Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης...», ό.π., σ. 128, 129). Βλ. τον πολύ ενδιαφέροντα προβληματισμό του συγγραφέα για το ρόλο του «habitus» στη διατήρηση οικιακών σχηματισμών και την αλληλεπίδρασή του με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες (ό.π., σ. 137). Σύμφωνα με τον Αλεξάκη οι πολυπυρηνικές οικογένειες στο νότιο ορεινό ελλαδικό χώρο απαντούν σε ημινομάδες και μεταβατικούς κτηνοτρόφους και είναι πιο ασταθείς σε σύγκριση με το βόρειο ελλαδικό και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο (ό.π., σ. 136).

πάνηδων περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος του έτους έξω από τον κεντρικό οικισμό του χωριού, σε πρόχειρα καταλύματα· από τις αφηγήσεις συνάγεται, ότι κατά κανόνα, παντρεμένα αδέρφια κατοικούσαν σε γειτονικά καταλύματα, προφανώς επειδή συνεργάζονταν, δηλαδή συμβίωναν, με την ευρεία έννοια των όρων.

Εκείνο που μας ενδιαφέρει άμεσα είναι ότι, εφόσον οι γονείς του πατέρα βρίσκονταν εν ζωή, τα παιδιά στη συντριπτική τους πλειοψηφία συγκατοικούσαν με αυτούς. Προφανώς τα πρώτα κατά σειρά γέννησης παιδιά είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες να διαβιώσουν στο πλαίσιο ενός οικιακού σχηματισμού με τρεις γενιές. Σε ορισμένες περιπτώσεις –σε ποσοστό που δεν υπερέβαινε το 5% του συνόλου των νοικοκυριών το 1930, αλλά ανερχόταν σε περίπου 9% το 1915 και τουλάχιστον σε 17% στις αρχές της δεκαετίας του 1920¹¹– τα παιδιά συγκατοικούσαν επίσης με ανύπαντρους θείους ή θείες, προπάντων από την πλευρά του πατέρα. Σχεδόν ποτέ δε συγκατοικούσαν με ξένα άτομα.¹² Ως προς αυτό η εμπειρία τους διέφερε σημαντικά από την αντίστοιχη παιδιών στον κεντροευρωπαϊκό ορεινό χώρο της ίδιας εποχής, με τον οποίο τυχαίνει να έχω ασχοληθεί.¹³

11. Λαμβάνω υπόψη όχι μόνο την περίπτωση όπου ένας αδελφός παντρεμένος συγκατοικεί με ανύπαντρα αδέρφια (βλ. Πίνακα 1) αλλά και περιπτώσεις όπου ανύπαντρα αδέρφια εμφανίζονται να διαβιώνουν στο πλαίσιο μιας οικογένειας-κορμού ή μιας πολυπυρηνικής οικογένειας.

12. Σε μια περίπτωση (οικογένεια Παρασκευά Σίδερη του Ιωάννου) απαντά στο Μητρώο μια γυναίκα, προφανώς ξένη ή μακρινή συγγενής, που συγκατοικεί με ένα ζευγάρι και τα παιδιά του. Δύο από τις συνομιλήτριές μου ανέφεραν ότι συγκατοικούσαν με ξένους –στη μία περίπτωση με έναν νεαρό «υπηρέτη», στην άλλη με ένα «Τούρκο» και το κοριτσάκι του, που είχε φέρει μαζί του ο πατέρας από τον πόλεμο, μάλλον του 1912-13 (Συν. με την Π. Κ., σ. 29· Συν. με την Κ. Σ., σ. 15).

13. M. Papathanassiou, «Rural Childhood(s) in Mountain Regions of Austria and Greece: A Comparative Approach (c. 1900-1940)», στο S. Naumović, M. Jovanović (eds.), *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th centuries*, Βελιγράδι-Γκράτς 2001, σ. 45-72, κυρίως σ. 63.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Τυπολογία οικιακών ομάδων¹⁴ στο Κροκύλειο 1915, 1930

Τύποι οικογένειας	1915 Π1	1930 Π2
ΜΟΝΗΡΕΙΣ	6 (2,6%)	9 (4,6%)
ΠΥΡΗΝΙΚΕΣ		
Νέα ζευγάρια χωρίς παιδιά	3 (1,3%)	—
Ηλικιωμένα ζευγάρια χωρίς παιδιά	4 (1,7%)	11 (5,7%)
Ζευγάρια με παιδιά (ανύπαντρα)	113 (48,5%)	66 (34,1%)
Ένας γονέας με παιδιά (ανύπαντρα)	26 (11,1%)	24 (12,4%)
«ΧΩΡΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ»		
Συμβιούντα αδέρφια	3 (1,3%)	2 (1%)
ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΕΣ		
Ένας γονέας με έναν τουλάχιστον γιο παντρεμένο	33 (14,1%)	37 (19,1%)
Ένας αδελφός παντρεμένος με αδέρφια ανύπαντρα	6 (2,6%)	5 (2,5%)
ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ		
Οικογένεια-Κορμός με το μεγαλύτερο γιο	9 (3,9%)	—
Οικογένεια-Κορμός (με το μοναδικό ή άλλο γιο)	14 (6%)	16 (8,2%)
Πολυπυρηνική -Γραμμική*	1 (0,4%)	—
Πολυπυρηνική με ένα γονέα**	2 (0,9%)	—
Πολυπυρηνική τύπου frégèche***	—	—
Πολυπυρηνική πολυσύνθετη****	—	—
Σύνθετες απροσδιόριστες ⁺	—	19 (9,8%)
Σώγαμπροι	3 (1,3%)	1 (0,5%)
Αταξινόμητες	10 (4,3%)	3 (1,5%)
ΣΥΝΟΛΟ	233	193

Πηγές: Π1 Γενικό Μητρώο Αρρένων και Θηλέων Κοινότητας Κροκυλείου
Π2 Στοιχεία Π. Μπακαρέζου

14. Πβ. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης», ό.π., σ. 127-129 και Laslett, «Οικογένεια και νοικοκυριό», ό.π., σ. 41-46.

Επεξηγήσεις (πβ. Αλεξάκης, «Ο κύκλος ανάπτυξης...», ό.π., σ. 127-129)

* Δύο τουλάχιστον αδελφοί παντρεμένοι, ζουν και οι δύο γονείς.

** Δύο τουλάχιστον αδελφοί παντρεμένοι με έναν γονέα κατά κανόνα χήρο.

*** Αδελφικά σύνθετα νοικοκυριά: συμβιούντα παντρεμένα αδέρφια χωρίς ανιόντες συγγενείς.

**** Αδελφοί, εγγονοί ή ανιψιοί παντρεμένοι.

+ : Ονόμασα «σύνθετες απροσδιόριστες» 19 περιπτώσεις που απαντούν στο υλικό του Μπακαρέζου και όπου στο ίδιο σπίτι, αλλά προφανώς σε διαφορετικούς χώρους, διαβιώνουν δύο και σε μια περίπτωση τρεις οικιακές ομάδες ή, εν πάση περιπτώσει, υπο-ομάδες που ο ερευνητής προσδιορίζει ως α και β ή α, β και γ. Από τα στοιχεία του Μπακαρέζου δεν προκύπτει παρά εντελώς υποθετικά η μεταξύ των διακριτών αυτών ομάδων σχέση. Προφανώς πρόκειται για συγγενείς (με μία εξαίρεση) και σε 7 περιπτώσεις πιθανόν πρόκειται για αδελφικά νοικοκυριά. Η μεταβίβαση και διανομή του σπιτιού στα αρσενικά παιδιά πρέπει να οδήγησε σε τέτοια μορφώματα, τα οποία δεν είναι ανιχνεύσιμα στο Μητρώο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέγεθος οικιακών ομάδων στο Κροκύλειο 1915, 1930

Άτομα	Αριθμός οικιακών ομάδων		
	1915	Π1 1930	Π2
1	6	9	
2	24	21	
3	24	29	
4	35	34	
5	33	32	
6	42	24	
7	28	26	
8	25	8	
9	7	5	
10	5	5	
11	2		
12	1		
13	—		
14	1		
ΣΥΝΟΛΟ	233	193	

Πηγές: Π1 Γενικό Μητρώο Αρρένων και Θηλέων Κοινότητας Κροκυλείου
Π2 Στοιχεία Π. Μπακαρέζου.

Στο Κροκύλειο των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι., η απόκτηση παιδιών εντασσόταν στο συμβολικό, αξιακό κώδικα των τοπικών κοινωνιών, όπου οι άνθρωποι διέγραφαν αυτονόητα το βιολογικό τους κύκλο. Σε αυτό το αυτονόητο του ερχομού των παιδιών, που δεν υφίσταται πλέον, τουλάχιστον στα μεσαία στρώματα των δυτικών κοινωνιών, αναφέρεται ένας γέροντας του χωριού όταν λέει: «Τότε τ' αγαπούσε τα παιδιά ο κόσμος. Κι είχε και πολλά παιδιά...».¹⁵ Η Λαογραφία έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με έθιμα, δοξασίες, πρακτικές που αφορούν στη σύλληψη, τη γέννηση, την κύηση, τη βάπτισμα και που συναντώνται με διάφορες παραλλαγές σε πολλά μέρη του ελλαδικού χώρου.¹⁶ Όπως άλλωστε σημειώνει ο Μ. Μερακλής: «Τι μπορεί να σημαίνει μια σχεδόν ατελεύτητη σειρά από συνήθειες, δοξασίες, πρακτικές που άλλο δεν επιδίωκαν παρά την τεκνογονία (βεβήλιος η προτίμηση έπεφτε στ' αγόρια) αλλά και την ευγονική πλήρωσή της;»¹⁷

Φυσικά αυτό δεν σημαίνει ότι ο ερχομός κάθε νέου παιδιού γέμιζε χαρά την οικογένεια. Είναι πολύ πιθανόν, εξαιτίας των περιορισμένων οικονομικών πόρων, η γέννηση του τέταρτου ή του πέμπτου παιδιού να προκαλούσε κάποια δυσαρέσκεια, έστω υποσυνείδητα. Με δυσαρέσκεια αντιμετωπιζόνταν, εξάλλου, οι αλληπάλληλες γεννήσεις κοριτσιών μέσα στην ίδια οικογένεια, ή η γέννηση κοριτσιού ενώ δεν υπήρχε αγόρι:

Εφτά κορίτσα, εφτά κορίτσα, μετά έγιναν τα δυο αγόρια, κι ύστερα έγινα γω. Και τς κακοφάνκε. Και μ' έλεγε ο παππούς μ': «δε παντρεύεσαι να φύγς από δω;» Ο πατέρας μου, όταν γεννήθκα εγώ, δηλαδή κι ο πατέρας μου ακόμη που είχε μόρφωση, ο πατέρας μου είχε βγάλ' το Γυμνάσιο εδώ, το Σχολαρχείο που λέγαν τότε. Ήξερε καλά γράμματα ο πατέρας μου, πήγε στν Αμερική, ήξερε και τ' αγγλικά, είχε πιάσ' και τ' θεσούλα τ' στο ταχυδρομείο. Αλλά όταν γεννήθκα' λέει, σκεπάσσε πιο πολύ. Τι έκανε, λέει, κορίτσο'; Κουκουλώθκε...»¹⁸

Η αρρενογονία αποτελούσε, όπως είναι γνωστό, ύψιστη αξία στον ευρύτερο βαλκανικό ηπειρωτικό χώρο: «Να ζήσ'τι κι μι γιους» (εύχονταν στο χωριό) στο νιόπαντρο ζευγάρι: «μ' έν' αγόρι», ήταν η ευχή που έδιναν στην έγκυο.¹⁹

15. Συν. με τον Χ. Μ., σ. 3.

16. Βλ. τη συνθετική παρουσίαση των σχετικών θεμάτων στο βιβλίο του Ε. Αιδίκου, *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα 1966, σ. 72-201.

17. Μ. Μερακλής, «Το παιδί και η Λαογραφία», στο Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 15.

18. Συν. 2 με την Α. Σ., σ. 2. Και στη μεσαιωνική δυτική Ευρώπη «δεν υπάρχει αντίρρηση για το ότι οι γονείς επιθυμούν πιο πολύ ένα αγόρι από ένα κορίτσι»: Alexandre-Bidon, Lett, *Η Καθημερινή ζωή...*, ό.π., σ. 133.

19. Αρχείο Λαογραφικού Σπουδαστηρίου, Χειρόγραφο 2227, σ. 65.

Άλλωστε στην ορεινή Δωρίδα²⁰, και φυσικά και στο Κροκύλειο, οι γυναίκες κατέφευγαν σε διάφορα τεχνάσματα προκειμένου να αποκτήσουν παιδί και στο λεγόμενο «σερνικοβότανο»²¹ προκειμένου να φέρουν στον κόσμο τον πολυπόθητο γιο.

Πάντως το ελάχιστο ποσοστό νέων ζευγαριών χωρίς παιδιά, στο σύνολο των νοικοκυριών του χωριού, επιβεβαιώνει την κεντρική θέση την οποία κατείχαν τα παιδιά στον αξιακό κώδικα της κοινωνίας ως συστατικά στοιχεία της οικογένειας (βλ. Πίνακα 1).

Ήδη από τη βρεφική τους ηλικία, μέσω των πρακτικών ονοματοδοσίας, τα παιδιά μετείχαν ουσιαστικά στη συμβολική επικύρωση και καταξίωση των στενών σχέσεων συγγένειας, ειδικότερα των πατροπλευρικών και τελικά του ανδροπατροτοπικού συστήματος συγκρότησης των οικογενειακών σχηματισμών: Μια ματιά στο Γενικό Μητρώο της κοινότητας αρκεί για να διαπιστώσει κανείς τους κεντρικούς κανόνες οι οποίοι διείπαν την ονοματοδοσία: Το πρώτο αγόρι και το πρώτο κορίτσι έπαιρναν το όνομα του «παππούλη» και της «κυρούλας», όπως αποκαλούνταν ο παππούς και η γιαγιά από την πλευρά του πατέρα· το δεύτερο αγόρι και το δεύτερο κορίτσι έπαιρναν τα αντίστοιχα μητροπλευρικά ονόματα, και για τα παιδιά που έρχονταν στη συνέχεια αναζητούνταν συνήθως ονόματα στο πλαίσιο της ευρύτερης οικογένειας, κατά πρώτο λόγο ανάμεσα στους πατροπλευρικούς συγγενείς, προπάντων στα αδέρφια του πατέρα. Οπωσδήποτε, όπως διαπιστώνει κανείς από τις εξαιρέσεις και παραλλαγές που απαντούν στο Μητρώο, το σύστημα ονοματοδοσίας ήταν ευέλικτο. Ορισμένες φορές η ονοματοδοσία φαίνεται πως είχε μαγικο-αποτρεπτικό ή και εθνικο-ιστορικό χαρακτήρα· άλλοτε πάλι, φαίνεται, ότι ο ανάδοχος για δικούς του λόγους αποφάσιζε ποιο όνομα θα δινόταν στο παιδί.²² Όμως όλα αυτά δεν αναιρούν το γεγονός ότι το βασικό σύστημα ονοματοδοσίας αντικατόπτριζε και ταυτόχρονα στήριζε το σύστημα οργάνωσης των συγγενειακών σχέσεων και μεταβίβασης της περιουσίας, ούτε βέβαια αναιρούν την κεντρική θέση των παιδιών στη λειτουργία και διατήρηση των υφιστάμενων κοινωνικών δομών.

20. Για τις δοξασίες και τα έθιμα που σχετίζονται με τη σύλληψη, τη γέννηση, τη λοχεία και τη βάπτιση στην περιοχή της Δωρίδας, βλ. Γ. Ηλιόπουλος, *Λαογραφικά Δωρίδας*, Αθήνα 1987, σ. 213-225.

21. ΚΕΕΛ, Χειρόγραφο 4221 (1984), σ. 208.

22. Για μια γλωσσική-σημασιολογική ανάλυση των ονομάτων που απαντούν στον ελληνικό χώρο βλ. Ε. Αυδίκος, *Το παιδί...*, ό.π., σ. 158-167. Για το βασικό σύστημα ονοματοδοσίας στη Δωρίδα που επιβεβαιώνεται από τις πηγές μας, βλ. Ηλιόπουλος, *Λαογραφικά Δωρίδας*, ό.π., σ. 215.

2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Κάθε οικογένεια, με την έννοια της οικιακής ομάδας, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως οικονομική ενότητα. Μεταξύ των μελών της υφίστανται και αναπτύσσονται οικονομικές σχέσεις. Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη θέση και το ρόλο ενός προσώπου (του παιδιού στην περίπτωση μας) μέσα στον οικογενειακό σχηματισμό, χωρίς να εξετάσουμε τη θέση και το ρόλο του στην οικογενειακή οικονομία, για να χρησιμοποιήσω, υπό την ευρεία του έννοια, έναν όρο που στην αγγλοσαξωνική και τη γερμανόφωνη ιστοριογραφία αναφέρεται συγκεκριμένα στην δυτικο-ευρωπαϊκή οικογένεια της προβιομηχανικής εποχής και στον θεωρητικά αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα της οικονομίας της.²³

Πολυαπασχόληση, συνδυασμός αγροτικών και εξω-αγροτικών δραστηριοτήτων, αυτοκατανάλωση αποτελούσαν τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της οικονομίας του χωριού και των οικογενειακών οικονομιών στη συντριπτική τους πλειοψηφία. Άλλωστε, παρά την άποψη ότι η βιομηχανική επανάσταση σηματοδότησε το τέλος της οικονομίας αυτοκατανάλωσης στην Ευρώπη²⁴, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. χαρακτηρίστηκαν από έντονη πολιτική, οικονομική, κοινωνική αστάθεια· κατά συνέπεια η αυτοκατανάλωση συνέχισε να αποτελεί για τους περισσότερους ανθρώπους στην Ευρώπη ασφαλιστική δικλείδα απέναντι στην πείνα, προπάντων στην ύπαιθρο αλλά και στα αστικά κέντρα.²⁵ Στην Ελλάδα του 1930 η μέση αγροτική οικογένεια κάλυπτε τουλάχιστον το ήμισυ των δαπανών διαβίωσής της από προϊόντα που παρήγε η ίδια.²⁶

23. Οι αντίστοιχοι όροι στα αγγλικά και τα γερμανικά: *family economy*, *Familienwirtschaft*. Στην κοινωνική ιστορία ο όρος *οικογενειακή οικονομία* προσέλαβε αυτήν τη σημασία μετά τη δημοσίευση του πρωτοποριακού βιβλίου των Αμερικανίδων Louise Tilly και Joan Scott, *Work and Family*, Νέα Υόρκη 1978, όπου με βάση τα παραδείγματα της βρετανικής και της γαλλικής κοινωνίας πρότειναν ένα γόνιμο, αν και κάπως γενικευτικό, εξελικτικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο στη δυτική Ευρώπη περνάμε από την οικογενειακή οικονομία (*family economy*) της προβιομηχανικής εποχής, στην οικογενειακή οικονομία μισθών (*family wage economy*) της βιομηχανικής εποχής, και τελικά στην οικογενειακή οικονομία κατανάλωσης (*family consumer economy*) από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα. Για μια κριτική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. R. Rudolph, «The European Family and Economy. Central Themes and Issues», *Journal of Family History* 17 (1992), 119-138.

24. Πρόκειται για την άποψη που υποστήριξαν οι Tilly και Scott (*Work and Family*, ό.π.), στη μελέτη τους για τη σχέση ανάμεσα στην εργασία των γυναικών και την οικογένεια στην Αγγλία και τη Γαλλία.

25. Για μια συνοπτική και κριτική θεώρηση της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. M. Papathanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule*, ό.π., κεφ. 15.1.

26. Αυτό συνάγεται από προϋπολογισμούς αγροτικών οικογενειών από διάφορες περιοχές, πεδινές, ορεινές, ημι-ορεινές: Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία*, ό.π., τ. 2 (Τα Τεκ-

Ο πρωτοπόρος, για τα ελληνικά δεδομένα, μελετητής του αγροτικού κόσμου στο Μεσοπόλεμο, νομικός Κωνσταντίνος Καραβίδας θα κατέτασσε τις οικιακές ομάδες στο χωριό, στον κοινωνικο-οικονομικό εκείνο σχηματισμό του ελλαδικού χώρου που αποκάλεσε «μικρά χωρική οικογένεια». Στον τύπο αυτόν ο Καραβίδας αναγνώρισε μια «γεωργοκτηνοτροφική μονάδα σταθερά προσανατολισμένη στην αυτεπάρκεια», ένα σχηματισμό που αφενός συγκεντρώνει «στο ίδιο υποκείμενο την ιδιοκτησία γης, κεφαλαίου, εργασίας», αφετέρου ασπάστηκε, μέσω των εξω-αγροτικών δραστηριοτήτων του πατέρα και κυρίως της υπερατλαντικής μετανάστευσης, το «ποθητόν χρήμα... αυτό το... σύμβολο μιας υψηλής και αγερώχου, απιστεύτου νίκης». Ο Καραβίδας αντιμετώπιζει αρνητικά αυτόν τον κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό, επειδή, κατά τη γνώμη του, λειτουργεί εις βάρος της αγροτικής οικονομίας, της συνοχής των μελών της οικογένειας και τελικά του κοινωνικού ιστού της υπαίθρου: η «χωρική οικογένεια» υποχρεώνεται να αναζητήσει επιπρόσθετους πόρους ζωής και λειτουργεί τελικά ως βάση από όπου τα μέλη της ξεκινούν για να βρουν εργασία και όχι ως «κέντρον εργασίας».²⁷

Όπωςδήποτε, η «μικρά χωρική οικογένεια» δεν θεωρούσε ότι το μέλλον της βρισκόταν στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Αλλά αυτό δεν σημαίνει πως στην πράξη δε λειτουργούσε σε σημαντικό βαθμό ως εργασιακή κοινότητα, τουλάχιστον στις ορεινές περιοχές, που εξασφάλιζαν κατά μεγάλο μέρος τα προς το ζην καλλιεργώντας τη γη και εκτρέφοντας ζώα, και όπου η αγροτική παραγωγή, σχεδόν ολοκληρωτικά, εξυπηρετούσε τις ανάγκες της οικογένειας.²⁸

μήρια), Αθήνα 1990, σ. 115 (Πίνακας 44). Από τα στοιχεία που παρατίθενται δεν προκύπτει σαφής διαφοροποίηση του βαθμού αυτάρκειας μεταξύ ορεινού και πεδινού χώρου.

27. Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, ό.π., σ. 433 κ.εξ., ειδικότερα σ. 437, 440, 462. Η διάκριση που κάνει ο Καραβίδας ανάμεσα στη «χωρική οικογένεια» και την «πατριά» (*zadruga*) αξιολογώντας τη δεύτερη ως προνομιακό σχήμα, εντάσσεται σε μια λογική διαμόρφωσης προτάσεων αγροτικής πολιτικής που θεωρείται σήμερα τρωτή (βλ. Κωστής, «Ο Κ. Καραβίδας και η «ανακάλυψη» των χωρικών...», ό.π., ιδίως σ. 76). Αυτό βέβαια δεν αναιρεί τον πρωτοποριακό χαρακτήρα του έργου του Καραβίδα και την αξία των συγκριτικών παρατηρήσεών του για την έρευνα (πβ. Ν. Mouzelis, «Agrotika. A comparative study of rural social structures in the Balkans», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 32 (1978), 25-32, κυρίως σ. 32· το άρθρο του Μουζέλη αποτελεί μια ευσύνοπτη ανάλυση και κριτική αξιολόγηση του έργου του Καραβίδα).

28. Η «μικρά χωρική οικογένεια» του Καραβίδα αναφέρεται τόσο σε πεδινές όσο και σε ορεινές κοινωνίες, παρ' όλο που οι συνθήκες εκμετάλλευσης της γης ήταν αφ' εαυτών εντελώς διαφορετικές. Δυστυχώς ο Καραβίδας δεν επιχειρεί να διακρίνει διαφορετικές εκδοχές στο εσωτερικό ενός κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, παρ' όλο που ορισμένες φορές προσδιορίζει ότι μια παρατήρησή του ισχύει «ιδίως για τα ορεινά». Και ενώ κατακρίνει τον αντιπαραγωγικό τρόπο επένδυσης των μεταναστευτικών εμβασμάτων, φαίνεται να αναγνωρίζει, χωρίς να το αναφέρει ρητά, ότι σε ορισμένες ορεινές περιοχές, «όπου επρόκειτο περί όλως πενιχρών και στενών γαιών», όπως στην ορεινή Στερέα Ελλάδα, η γεωμορφολογία

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε οι ορεινοί πληθυσμοί του ελλαδικού χώρου αγωνίζονταν κυριολεκτικά να εξασφαλίσουν την επάρκεια σε τρόφιμα. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η απόδοση των ορεινών χωραφιών—δηλαδή των χωραφιών σε περιοχές με υψόμετρο άνω των 500 μέτρων—στον ελλαδικό χώρο μειωνόταν σταδιακά, λόγω της εντατικής καλλιέργειας του φτωχού εδάφους και της αποφίλωσης των δασών κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, προκειμένου να μετατραπούν σε καλλιεργήσιμα εδάφη.²⁹ Η αποφίλωση αυτή δεν επέτρεπε στο χώμα να συγκρατηθεί, με αποτέλεσμα να καταστρέφονται οι «λογγές», δηλαδή τα πολύτιμα γόνιμα χωράφια κοντά σε ποτάμια, γι' αυτό και οι προσπάθειες αναδάσωσης ορισμένων τοποθεσιών, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η διάβρωση του εδάφους κατά τη δεκαετία του 1930.³⁰

Λίγο πριν ξεσπάσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ο πολιτικός επιστήμονας και γιατρός Αλέξανδρος Κρίκος, γέννημα και θρέμμα της ορεινής Δωρίδας, έγραφε: «... κατά τον χρόνον παραγωγής των διαφόρων προϊόντων, ήτοι από Ιουλίου μέχρις Οκτωβρίου, η ζωή μεταξύ των παραγωγών είνε ικανοποιητική από θρεπτικής απόψεως... Η περίοδος όμως αυτή των παχέων αγελάδων τελειώνει με το τέλος της συγκομιδής, ήτοι περί το τέλος Οκτωβρίου και αρχίζει η περίοδος των ισχνών. Εφ' όσον δε τα οικονομικά μέσα δεν επιτρέπουν μεγάλας προμηθειάς εκ των έξω, εκάστη οικογένεια περιορίζεται εις την ιδίαν αυτής παρακαταθήκην». Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930 είχε οξύνει την κατάσταση και «περί τα μέσα του χειμῶνος, ὁπότε συμπίπτει και η εξάντλησις

υπαγορεύει την επιθυμία να εγκαταλειφθεί η αγροτική οικονομία (Καραβίδας, *Αγροτικά*, ὁ.π., σ. 256, 417).

29. Ο Αλέξανδρος Κρίκος στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποίησε το 1914 στην ιδιαίτερη πατρίδα του, το Σουρούσι (Κερασιά) της ορεινής Δωρίδας, παρατηρεί ότι «το έδαφος καλλιεργούμενον επί σειράν ετών διά σποράς σχεδόν των αυτών ειδών και άνευ λιπάσματος, απώλεσε την παραγωγικὴν του δύναμιν... η απόδοσις κατ'ήλθε εις 26 οκάδας κατά στρέμμα ήτοι εις τον τριπλασιασμόν ή τετραπλασιασμόν του σπόρου» (Κρίκος, «Τα Οικονομικά των Αγροτών», ὁ.π., σ. 27, 28). Λίγο πριν ξεσπάσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος σε μια άλλη μελέτη του θεωρεί ότι η παραγωγή στην ορεινή Ελλάδα είχε μειωθεί ακόμη περισσότερο «διότι το επικλινές του εδάφους, κατόπιν της επεκτάσεως της καλλιεργείας και της καταργήσεως της αγραναπαύσεως επέτρεφεν εις τα όμβρια ύδατα να συμπαράσφουρον το γόνιμον έδαφος μέχρι τοιούτου σημείου, ὡστε το ήμισυ σχεδόν των προ εικοσαετίας καλλιεργουμένων εκτάσεων να τεθῆ εις ἀχρηστίαν». Σε ένα άλλο σημείο της εργασίας του αποδίδει έμμεσα την κατάσταση στους εμπρησμούς των δασών, που στα τέλη του 19ου αιώνα απελευθέρωναν «εδάφη προς καλλιέργειαν, τα οποία όμως αφού κατά τα πρώτα 5-10 έτη παρήγαγον ὀπωσδήποτε αρκετά δημητριακά... καθίσταντο, μετά παρέλευσιν μιας δεκαπενταετίας περίπου, εντελώς άγονα και άχρηστα, διότι η γόνιμος εις χώμα επάλειψις του εδάφους είχεν ήδη υπό των βροχών παρασρθη» (Κρίκος, «Περί βελτιώσεως των ὄρων ζωής των ορεισβίων», ὁ.π., σ. 41, 43).

30. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ὁ.π., σ. 134-142 (Κεφ. 8 με τίτλο «Πώς χαλάσαν οι λογγές και έλειψαν τα σοδέματα από τα βουνίσια χωριά»). Για «ληστρική εκμετάλλευση του εδάφους» κάνει λόγο και ο Καραβίδας (*Αγροτικά*, ὁ.π., σ. 463).

των δημητριακών της ίδιας αυτών εσοδείας το σπίτι μένει κενόν από τα πάντα σχεδόν, η όλη δε προσπάθεια συγκεντρύεται εις την εξοικονόμησιν του άρτου, έστω και εξ αραβοσίτου». ³¹

Σχεδόν όλες οι οικογένειες στις οποίες ανατράφηκαν συνομιλητές και συνομιλήτριες, καλλιεργούσαν μικρής έκτασης αγροτεμάχια («χουράφια»). Η καλλιέργεια πολλών και καλών (αρδευτικών, ποτιστικών) τεμαχίων γης εξασφάλιζε οπωσδήποτε ένα, από πλευράς ποσότητας και ποικιλίας βελτιωμένο διαιτολόγιο. Όσες οικογένειες διέθεταν κυρίως ξηρικά (άνυδρα) χωράφια βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση. ³²

Ελάχιστες οικογένειες είχαν τη δυνατότητα να καλλιεργούν σιτάρι σε ποσότητες τέτοιες, ώστε να τρέφονται συστηματικά με σταρένιο, «καθάριο» όπως λεγόταν, ψωμί κατά βάση οι άνθρωποι τρέφονταν με ψωμί «μπομποτίσιο», δηλαδή από καλαμπόκι. Πολλοί ήταν αναγκασμένοι να αγοράζουν επιπλέον καλαμπόκι από το Λιδωρίκι ή το Ευπάλιο (από όπου και η επωνυμία «καλαμποκολόι»), ³³ προκειμένου να καλύψουν τις ετήσιες ανάγκες τους. Οι περισσότερες οικογένειες καλλιεργούσαν επίσης αμπέλια (τα πιο αποδοτικά βρίσκονταν κοντά στην κοιλάδα του Μόρνου), από τα οποία εξασφάλιζαν κρασί και σταφίδα. Ακόμη, κάλυπταν ένα σημαντικό μέρος της διατροφής τους καλλιεργώντας όσπρια (κυρίως φασόλια) στα χωράφια και διάφορα λαχανικά (καμπρολάχανα, πράσα κ.λπ.) σε λαχανόκηπους, «κήπια» ή «γιούρτια», όπως έλεγαν, που βρίσκονταν μέσα στο χωριό. Οι περισσότερες οικογένειες είχαν στην κατοχή τους καρυδιές και ορισμένα οπωροφόρα δέντρα, κυρίως κορομηλιές, δαμασκηνιές και μηλιές. Σχεδόν όλες συντηρούσαν ζώα: Εξασφάλιζαν γάλα από τις γίδες τους –κατά κανόνα δυο-τρεις, κάποτε περισσότερες–, αυγά από τις κόττες, (παστό) κρέας από το χοίρο που έσφαζαν τα Χριστούγεννα, νωπό κρέας από το «μαρτίι» (αρνάκι) και τα «κοτερά» (κόττες) που συνήθως έσφαζαν σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Όσες ήταν σε θέση να συντηρήσουν μεγα-

31. Κρίκος, «Περί βελτιώσεως των όρων ζωής», ό.π., σ. 36, 37.

32. Σε διαφορετικά συμβόλαια του έτους 1914 απαντούν ποτιστικά χωράφια που πωλούνται σε υψηλότερη τιμή ανά στρέμμα από τα ξηρικά χωράφια. Σε συμβόλαια του 1914 τα ξηρικά χωράφια («άνυδροι αγροί» αποκαλούνται), τιμώνται περίπου, από 80 έως περίπου 170 δρχ. το στρέμμα, ενώ η τιμή «ποτιστικών αγρών» ανά στρέμμα ξεκινά από 170 και ανέρχεται στις 220 δρχ.: αρ. 3578 (Πωλητήριο αγρού δραχ. 850, Παλαιοκάτουνο, 22.4.1914)· αρ. 3814 (Προικοσύμφωνον δραχ. 3000, Παλαιοκάτουνο, 25.8.1914)· αρ. 3688 (Αγοραπωλησία ακινήτου δραχ. 300, Παλαιοκάτουνο, 22.6.1914)· αρ. 3512 (Πωλητήριο ακινήτου δραχ. 1000, Παλαιοκάτουνο, 17.3.1914)· αρ. 3804 (Προικοσύμφωνον δραχ. 1500, Παλαιοκάτουνο, 23.8.1914). Φυσικά οι τιμές αυτές είναι εντελώς ενδεικτικές, αφού πρόκειται για ελάχιστα και, αναγκαστικά, τυχαία επιλεγμένα έγγραφα (στην έλλειψη πρόσβασης στο αρχείο αναφέρθηκε στην Εισαγωγή). Οπωσδήποτε η αγοραστική αξία των «αγρών» δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από το αν επρόκειτο για «ποτιστικούς» ή «άνυδρους».

33. Πβ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 379-383.

λύτερα ζώα είχαν επίσης στην ιδιοκτησία τους ένα μουλάρι ή/και ένα βόδι για τις μεταφορές και το όργωμα. Σύμφωνα με το υλικό του Μπακαρέζου γύρω στα 1930 τα μισά περίπου νοικοκυριά του χωριού (83 σε σύνολο 193) συντηρούσαν ένα βόδι.

Όσες οικογένειες ήταν σε θέση να καλύψουν τις διατροφικές τους ανάγκες καλλιεργώντας τη γη τους βρίσκονταν σε προνομιακή θέση. Στη μνήμη συνομιλητών και συνομιλητριών έχει εγγραφεί η διάκριση ανάμεσα σε προνομιούχους που κατόρθωναν να εξασφαλίσουν το ψωμί της χρονιάς από τα χωράφια τους, να «μαζεύουν το ψωμί τους», όπως ήταν η έκφραση της εποχής, και τους άλλους χωριανούς που ήταν αναγκασμένοι να προμηθευτούν καλαμπόκι για να καλύψουν τις ετήσιες ανάγκες τους σε ψωμί.³⁴ Η κόρη ενός ιερέα, γεννημένη το 1912, τόνισε την προνομιακή θέση της οικογένειάς της:

Ε, εμείς είχαμε κτήματα, μαζεύαμε το ψωμί μας, το μαζεύαμε, δεν αγουράζαμε μεις ψουμί, δεν αγουράζαμε ψουμί, ήταν κι ο πατέρας μ' παπάς κι έπαιρνε και κάνα πρόσφορο, κάνα αυτό, ψουμί δεν αγουράζαμε, και τα όσπρια τα είχαμε μπόλκα, τα μαζεύαμε, γιατί είχαμε περιουσία, μπορεί να ήταν φτωχιά αλλά είχαμε πολλή.³⁵

Πολύ διαφορετικά βιώματα είχε η κόρη ενός κτηνοτρόφου, γεννημένη το 1917:

... το ψωμί μας δεν το μαζεύαμε. Δυο, τρεις μήνες μπορεί να μαζεύαμε, τον άλλον καιρό αγουράζαμε. Κι όταν τη ρώτησα ποιος και με τι τρόπο αγόραζε, απάντησε: Αγόραζε ο πατέρας... φέρναν απ' το Λιδωρίχ απ' τ' Μανάγουλ... με λεφτά... Πού τάβρισκε τα λεφτά;... Ε, πούλαγε κάνα γίδ, χρεώνεται, και ματαπούλαε και τάδινε. Έπαιρνε και δανεικά, πούλαγε και κάνα γίδ' εκεί και...³⁶

Αντίθετα, στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, σε σύνολο 275 οικογενειών χωρικών στην πεδιάδα του Μόρνου «εξαιρετικώς ελάχισται» δεν ήταν σε θέση να καλύψουν τις ανάγκες τους σε δημητριακά «εξ ιδίας παραγωγής».³⁷

Παρά τα μεταναστευτικά εμβάσματα, ο εκχρηματισμός της οικονομίας παρέμεινε περιορισμένος σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου.³⁸ Ακρι-

34. Στο υλικό του Π. Μπακαρέζου αναφέρεται σε δύο περιπτώσεις ότι οι οικογένειες «μάζευαν το ψωμί τους» και ήταν «αυτάρκεις σε καλαμπόκι».

35. Συν. με την Α. Π., σ. 6.

36. Συν. 2 με την Γ. Σ., σ. 4.

37. Α. Διαμαντόπουλος, *Η πεδιάς του Μόρνου* (Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών, ΑΤΕ, 6), Αθήνα 1940, σ. 17, 19.

38. Βλ. Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, ό.π., σ. 39, όπου ο συγγραφέας συνδέει τη διάδοση της καλλιέργειας του αραβόσιτου στον ελλαδικό χώρο με «το χαρακτήρα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, η οποία δεν έχει περάσει στο στάδιο

βώς γι' αυτό, όπως σημειώσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα χρήματα συνιστούσαν πειστήριο σχετικά υψηλής κοινωνικής και οικονομικής θέσης και διαβατήριο για την κοινωνικο-οικονομική άνοδο μιας οικογένειας. Μέσω των χρημάτων αποκτούσε κανείς πρόσβαση σε περισσότερα αγαθά. Όταν ο πατέρας κέρδιζε ορισμένα χρήματα, ως μετανάστης στο εξωτερικό, μικρέμπορος, παντοπώλης, καφετζής, μισθωτός, συνταξιούχος, οι υλικές συνθήκες διαβίωσης των παιδιών ήταν σε γενικές γραμμές καλύτερες:

Εμείς δε δυστυχέσαμε διότι ήταν ο πατέρας μ' μπακάλης, έμπορος. Δεν πεινάσαμε, ούτε πεινάσαμε, ούτε κακοπεράσαμε. – Για μας, αποκλειστικώς για τν οικογένειά μας, ήταν καλά. Είχα τον πατέρα μ', είχε το μαγαζί αυτό απούν' τώρα εκείν' το σπίτ' δω πέρα ... εκεί ήταν του μαγαζι τ' πατέρα μ'... Κι από κει είχαμι ρύζ, είχαμι μακαρόνια, είχαμι μανέστρα, τόνα, τάλλο. – Είχαμ' ένα παιδί που το λέγαν Γιάνν', πλες... Πήαινε στο σχολείο. Ο Γιάννς τώρα, η μάνα τ' ήταν Αμερικάνα, ο άντρας τς αυτής (ο πατέρας του Γιάννη ήταν μετανάστης στην Αμερική) και βρίσκενταν κάπως καλύτερα, σε καλύτερη μοίρα.³⁹

Α' Παραγωγή: Συμβολή στην οικογενειακή οικονομία

Τα παιδιά συνέβαλλαν στην οικογενειακή οικονομία, ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τη μυϊκή δύναμη, τη σειρά γέννησής τους. Από τη στιγμή που το επέτρεπε η σωματική τους διάπλαση, δηλαδή από τα 5 και τα 6 τους χρόνια, ή εν πάση περιπτώσει πριν ακόμη κλείσουν την πρώτη δεκαετία της ζωής τους, τα παιδιά διεκπεραίωναν απλές εργασίες: μετέφεραν λ.χ. νερό από τη βρύση στο σπίτι, «σκάριζαν» τα ζωντανά ή έσπερναν το καλαμπόκι στα χωράφια, τάζιζαν τα ζώα ή έκαναν διάφορα θελήματα, προπάντων αγόραζαν από τα καταστήματα της πλατείας τα λιγοστά αγαθά που οι χωριανοί προμηθεύονταν συστηματικά από εκεί: το αλάτι, το πετρέλαιο, τα σπέρτα, μερικά κουτιά γάλα, σπανιότερα ρύζι ή ζυμαρικά.

Η παιδική εργασία ήταν αυτονόητη και η αστική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η παιδική ηλικία δε συμβιβαζόταν με την εργασία, δεν είχε παρεισφύσει στην κουλτούρα του χωριού. Την ίδια περίοδο στις κοινωνίες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, όπως η αυστριακή, η γερμανική ή η σκανδιναβική, η εργασία των παιδιών αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητά τους στην ύπαιθρο αλλά και στις εργατικές συνοικίες των πόλεων⁴⁰ άλλω-

του πλήρους εκχρηματισμού και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει ως βασικό πρόβλημά της τη διατροφή του αγροτικού πληθυσμού».

39. Συν. 2 με την Π. Κ., σ. 3. Συν. 2 με την Π. Γ., σ. 7, 18. Συν. 2 με την Α. Π., σ. 3.

στε, οι νομοθετικές ρυθμίσεις αναγνώριζαν στην ουσία τις ιδιαίτερες ανάγκες της αγροτικής οικονομίας και τις νοοτροπιακές ιδιαιτερότητες της αγροτικής κοινωνίας που επέβαλλαν κατά κάποιον τρόπο την εργασιακή απασχόληση παιδιών. Φυσικά, στην Ευρώπη του πρώιμου 20ού αι. και του Μεσοπολέμου δε συναντάμε πλέον τις στρατιές των παιδιών-βιομηχανικών εργατών που έδωσαν το έναυσμα για φλογερές συζητήσεις, έντονες διαμάχες και νομοθετικά διατάγματα στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ωστόσο, πολλά παιδιά, προπάντων στην ύπαιθρο, εξακολουθούσαν να εργάζονται· ούτε το βιοτικό επίπεδο των φτωχότερων στρωμάτων στα ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, ούτε ο βαθμός εκμηχάνισης της αγροτικής οικονομίας στο μεγαλύτερο τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου, επέτρεπαν την καθολική υιοθέτηση του αστικού προτύπου μιας παιδικής ηλικίας «προστατευμένης» από τις έγνοιες των ενηλίκων.⁴⁰

Στην Ελλάδα, ως το 1910 το ζήτημα της παιδικής εργασίας δεν είχε ουσιαστικά απασχολήσει την νομοθεσία.⁴¹ Η νομοθετική παρέμβαση του 1920, η οποία απαγόρευε την απασχόληση στα χωράφια εις βάρος της σχολικής παρακολούθησης, αφορούσε σε παιδιά κάτω των 14 ετών⁴² τα οποία, όπως δείχνουν οι προφορικές μαρτυρίες, απασχολούνταν στα χωράφια σε σχετικά μικρό βαθμό.

1. Οικιακές εργασίες

Στις οικονομίες με αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα, οικιακές και αγροτικές εργασίες βρίσκονται σε διαρκή σχέση αλληλεξάρτησης, αφού οι άνθρωποι συνήθως καταναλώνουν όσα παράγουν, αφού προηγουμένως τα επεξεργαστούν. Επιπλέον ορισμένες εργασίες, όπως η φροντίδα και το άρμεγμα των οικόσιτων ζώων, η καλλιέργεια των λαχανόκηπων, κ.λπ. μπορούν να ενταχθούν τόσο στη μία όσο και στην άλλη κατηγορία, ανάλογα με τα κριτήρια που εφαρμόζει κανείς. Συνομιλητές και συνομιλήτριες διακρίνουν πάντως στο λόγο τους τις

40. Για τις σχετικές με την παιδική εργασία αναζητήσεις της Ιστορίας και της Κοινωνιολογίας και για μια σφαιρική θεώρηση της βιβλιογραφίας βλ. το συλλογικό τόμο που αφορά στις Σκανδιναβικές χώρες από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι σήμερα: N. de Coninck-Smith, Bengt Sandin, Ellen Schrupf (επιμ.), *Industrious Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850-1990*, Οντένσε 1997· ιδιαίτερα την Εισαγωγή και Mats Sjöberg, «Working Rural Children. Herding, child labour and childhood in the Swedish Rural Environment 1850-1950», N. de Coninck-Smith..., ό.π., σ. 106-128· γενικότερα για τον οικονομικό ρόλο των παιδιών και τον προβληματισμό γύρω από την έννοια «παιδική εργασία» με βάση το παράδειγμα των φτωχότερων στρωμάτων της Αυστρίας κατά τον ύστερο 19ο και τον πρώιμο 20ό αι.: βλ. Papatthanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule...* ό.π.

41. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των Κοινωνικών Θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 278.

42. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία, 1870-1940*, Αθήνα 1995, σ. 21.

χρονοβόρες και κατά κανόνα επίπονες εργασίες που αφορούν στην πρωταρχική εξασφάλιση των βασικών ειδών διατροφής (όργωμα, σπορά, θερισμός, τρύγος, πάτημα σταφυλιών, λίχνισμα, αλώνισμα, βροσκή των ζώων) από τις υπόλοιπες ασχολίες. Με βάση αυτή τη διάκριση θα εξετάσω εδώ τη συμμετοχή των παιδιών σε εργασίες που διεκπεραιώνονταν μέσα ή γύρω ή σε άμεση σχέση με τον οικιακό χώρο, και από τις οποίες τα μέλη της οικιακής ομάδας επωφελούνταν άμεσα.⁴³

Σύμφωνα με το κυρίαρχο διαπολιτισμικό μοντέλο διαφυλικού καταμερισμού εργασίας, οι γυναίκες φέρουν την, κατά κανόνα, αποκλειστική ευθύνη για τη διεκπεραίωση των εργασιών στο εσωτερικό και την περιφέρεια του οικιακού χώρου.⁴⁴ Στο παράδειγμά μας οι οικιακές εργασίες, όπως τις ορίσαμε παραπάνω, αποτελούσαν κατ' αρχήν ευθύνη της μητέρας. Τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, αναλάμβαναν από πολύ μικρή ηλικία τη διεκπεραίωση απλών αλλά χρονοβόρων και απαραίτητων για τη λειτουργία του νοικοκυριού εργασιών. Με αυτό τον τρόπο, προπαντός η μητέρα αλλά και κατά περίπτωση η γιαγιά ή και οι άλλες γυναίκες της οικιακής ομάδας, εξοικονομούσαν πολύτιμο χρόνο για περισσότερο απαιτητικές εργασίες, οικιακές ή αγροτικές.

Κατά κανόνα τα παιδιά αναλάμβαναν να εκτελέσουν διάφορα θελήματα, να μεταφέρουν νερό από τη βρύση, φαγητό στους ενήλικες που εργαζόνταν στην ύπαιθρο και να φωνίσουν από τα μαγαζιά της πλατείας. Σχεδόν όλοι οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριες αναφέρουν προπάντων τη μεταφορά νερού με τη μικρή βαρέλα ή με «τσκάλια» (τσουκάλια) από τη βρύση στο σπίτι ως τυπική παιδική εργασία, προφανώς λόγω του καθημερινού της χαρακτήρα:

Τότεν τα παιδιά από δυο χρονών κίναγαν πέρα, βόηθαγαν τον παππού και τη γιαγιά, και τ' μάνα και τον πατέρα. Τί τς βόηθαγαν; «Φέρε μ' τη σκούπα εκεί δα. Φέρε μ' το, τσουκάλ'», λέγαν τότε, δεν τόλεγαν κανάτ' κι αυτά, «φέρ' το τσουκάλ' να πιω νερό εκεί δα», μεγαλώνουμε λίγο και κουβαλάγαμε με τς βαρέλες τς μικρές, βαρέλες τς λέγαμε τότε, βαρδάκι τς έλεγαν, βαρέλες, βαρελίτσες και κουβαλάγαμε μ' αυτές απάν' απ' τη Μότσου, π' το λένε ή πέρα απ' τσ' άλλες τσ' βρύσες. Κουβαλάγαμε να γεμίσουμε

43. Πβ. τον ορισμό των οικιακών εργασιών, ως του συνόλου των εργασιών εκείνων που εγγυώνται τη συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης των μελών της οικιακής ομάδας στη διεθνή ιστοριογραφία: R. Becker-Schmidt, U. Brandes-Erlhoff, I. Lühring, B. Schmidt, «Familienarbeit im proletarischem Lebenszusammenhang. Was es heißt Hausfrau zu sein», *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* 14, Φρανκφούρτη 1981, σ. 75-86, κυρίως σ. 79. R. Sieder, «Hausarbeit oder "die andere Seite" der Lohnarbeit», *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 11 (1981), 90-97.

44. Βλ. M. Mitterauer, «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit», στο M. Mitterauer, *Historisch - Anthropologische Familienforschung*, Βιέννη-Κολωνία 1990, σ. 289-314, κυρίως σ. 290.

μια μεγάλ' πούχε, νεροβάρελα την έλεγαν αυτή, να γιομίσουν αυτή τη βαρέλα, να τ' βρει η μάνα το βράδ' γεμάτ', να' ρθει να μαγειρέψ', να ζυμώσ' όλ' νύχτα και το πρωί να ματακινήσ', πάλ' να πάει στ' αμπέλια, στα χωράφια, στα αυτά⁴⁵.

Τα παιδιά πρέπει να είχαν συναίσθηση ότι με τον τρόπο αυτό διευκολύνουν τη μητέρα τους:

Έλεγε η γιαγιά κι ο παππούς, «σήκω, πηγαίντε, φέρτε νερό να γιομίσουμε τ' βαρέλα τ' μεγάλη νερό, θα' ρθει η σκλάβα». Δεν έλεγ, ' η γιαγιά μ' δεν έλεγε «θα' ρθει η μάνα σας», αλλά επειδή είχε τόσ' οικογένεια και παιδεύεταν τόσο η μάνα μ', κι έλεε «θα' ρθει η σκλάβα το βράδ' και θέλ' να μαγειρέψ', να φάτε. Πηγαίντε, φέρτε νερό να γιομίστε τη νεροβάρελα', τ' μεγάλ'», τη βαρέλα την έλεγαν νεροβάρελα.⁴⁶

(Ο πατέρας της αφηγήτριας ήταν ιερέας σε ένα χωριό της Δωρίδας, στα Τρίκορφα, την Περιθιώτισσα, και τον περισσότερο καιρό απουσίαζε από το σπίτι).

Η ανάθεση καθηκόντων υπαγορευόταν κατ' αρχήν από πρακτικές ανάγκες, αλλά και από συγκεκριμένες νοοτροπίες σχετικά με το φύλο: Έχουμε μαρτυρίες για γυναίκες οι οποίες ανέθεται στα παιδιά, που λόγω της φοίτησής τους στο σχολείο περνούσαν συχνά από το κέντρο του χωριού, να φωνίσουν, προκειμένου να μην εμφανιστούν οι ίδιες στην αγορά και διακινδυνεύσουν τα επιτιμητικά σχόλια των συγχωριανών. Όπως είναι γνωστό από ανθρωπολογικές έρευνες, η παρουσία στην αγορά —τα παντοπωλεία λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως καφενεία ή ταβέρνες—, αποτελούσε μέχρι πρόσφατα και αποτελεί ίσως μέχρι σήμερα στην ελληνική ύπαιθρο ανδρικό προνόμιο⁴⁷:

...όταν φεύγαμε απ' το σπίτι... αν είχαμε κάποια παραγγελία, αν περνούσαμε μέσα από την αγορά να μας πει, «Χρήστο», να μου πει η μάνα μου, «πάρε ένα κουτί σαρδέλες» ή «πάρε μια οκά ζάχαρη», κάτι τέτοιο, πηγαίναμε, παίρναμε. Περνώντας απ' την αγορά να το πάρω κι εκείνο. Η μάνα μου δεν κατέβαινε εύκολα στην αγορά... Δεν πηγαίνανε (οι γυναίκες). Δεν

45. Συν. με την Α. Π., σ. 5.

46. Ό.π., σ. 6.

47. Η νεότερη ανθρωπολογική έρευνα και σκέψη έχει, ορθά πιστεύω, θέσει υπό αμφισβήτηση τον κλασικό ανθρωπολογικό διαχωρισμό μεταξύ ιδιωτικού γυναικείου και δημόσιου ανδρικού χώρου, επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, τις δημόσιες πλευρές των γυναικείων ρόλων: Με ποια λογική «οι άνδρες που συγκεντρώνονται στο καφενείο ανήκουν στο δημόσιο χώρο, ενώ οι γυναίκες που συγκεντρώνονται για ένα προσκύνημα ή στην εκκλησία δεν ανήκουν;» (J. Dubisch, «Gender, Kinship and Religion. Reconstructing the Anthropology of Greece», στο P. Loizos, E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities. Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον 1991, σ. 29-46, κυρίως σ. 44,45). Οπωσδήποτε όμως η αγορά, το καφενείο, ο μόνιμος και άμεσα αναγνωρίσιμος δημόσιος χώρος, ο χώρος στον οποίο η κοινότητα έρχεται σε επαφή με τον έξω κόσμο, αποτελεί ανδρικό προνόμιο.

πολυπηγαίνανε. Ορισμένες φορές όμως πηγαίνανε και παραπηγαίνανε... και σχολιαζόταν, ναι, και πολλές φορές όχι άδικα. Γιατί η αγορά ήταν ένα είδος, ας πούμε, διαφθοράς για τις γυναίκες και τα κορίτσια.⁴⁸

Διεκπεραιώνοντας θελήματα, τα παιδιά εσωτερικευαν παράλληλα αυτόματα την ηλικιακή και έμφυλη ιεραρχία της μικροκοινωνίας στην οποία ζούσαν, εξοικειώνονταν με τον ευρύτερο οικιστικό και κοινοτικό χώρο, συνδέονταν συναισθηματικά με τους ενήλικες, συνειδητοποιούσαν ότι ανήκαν σε μια οικιακή ομάδα.

Στις αφηγήσεις τα παιδιά παρουσιάζονται να εξυπηρετούν μέσα στον οικιακό χώρο, σε προσωπικό επίπεδο τους ενήλικες άνδρες της οικογένειας και όχι τις γυναίκες: Έφερναν νερό στον παππού τους ή/και τον πατέρα τους για να πιουν, ενώ έφερναν νερό στο σπίτι για να το χρησιμοποιήσει η μητέρα τους για τις ανάγκες του νοικοκυριού. Η υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών εγχαρασσόταν προφανώς και με αυτό τον τρόπο στη συνείδησή τους:

Παραθέτω ένα απόσπασμα από την αφήγηση της κόρης μιας πολυμελούς οικογένειας, που μεγάλωνε μαζί με τον παππού και τη γιαγιά από την πλευρά του πατέρα:

Ο παππούς μου ήταν ένας αρχοντάνθρωπος. Του πατέρα μου ο πατέρας. Πολύ τον θυμάμαι και πολύ... Ερχόταν το πρωί, μόλις ξύπναγε: «Άντε, τι θα κάνεις, ποιος θα πάει;» Θέλαμε νερό κρύο από τη βρύση. Και τρέχαμε εμείς τώρα –ήμασταν και μικρά– και τρέχαμε και φέρναμε νερό κρύο. Έπρεπε να πιει και ο πατέρας μου και ο παππούς μου νερό κρύο κι ύστερα να πιουν τον καφέ τους.⁴⁹

Αρκετά εύγλωττο και το απόσπασμα από την αφήγηση του γιου ενός μετανάστη που μεγάλωνε μαζί με τον παππού, από την πλευρά του πατέρα, τη μητέρα και το μεγαλύτερο αδελφό του:

Λοιπόν, ο παππούς μου λοιπόν, ο Γιωργούλας... συνήθιζε να με στέλνει εμένα όταν ήθελε νερό κρύο και καθαρό, να με στέλνει στη μοναχή τη βρύση που βρισκόταν και βρίσκεται ακόμα στη Μεγάλη Βρύση. Λέγεται δε η περιοχή αυτή Μεγάλη Βρύση διότι υπάρχουν πέντε ακόμα βρύσες εκεί κοντά. Αυτή είναι μοναχή. Οι άλλες είναι σε μια ορισμένη απόσταση η μία απ' την άλλη... γιατί πίστευε ότι το πιο κρύο νερό είναι κείνο, σώνει και καλά. Τώρα κατά πόσον εγώ έπαιρνα νερό απ' τη μοναχή τη βρύση ή κι

48. Ο. π., σ. 12. Πβ. τις ανάλογες παρατηρήσεις της Friedl για τα Βασιλικά (ένα χωριό πεδινό) τη δεκαετία του 1960 (E. Friedl, «The Position of Women: Appearance and Reality», στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton 1986, σ. 42-52, κυρίως σ. 43.

49. Συν. με την Β. Κ., σ. 1.

απ' τις άλλες... Διότι την είχε φτιάξει εκείνος (ο παππούς τη μοναχή τη βρύση). Ήταν δωρεά... Μόλις τόφερα το νερό εγώ, στο τσουκάλι, στο τσουκάλι... Τη βαρέλα τη μικρή την απέφευγα, ήτανε για μένα βαρειά, και μόλις τόφερα το νερό το έπαιρνε με το, όχι ποτήρι, ήτανε πολυτέλεια το ποτήρι, με μια κούπα τελοσπάντων κι έπινε κι έλεγε: «Α! το καημένο το νεράκι, αφίρ είναι!» –αφίρ σημαίνει πολύ κρύο, πολύ κρύο και καθαρό. Και του απαντούσα εγώ: «άμ' τόφερα εγώ, «άμ' τόφερα γω το καημένο το νεράκι...». Ε, πότε, πότε: «Άχ, τσακαλάκι», μου έλεγε...⁵⁰.

Μεταφέροντας φαγητό στον πατέρα, τη μάνα, τον παππού, τη γιαγιά, στα χωράφια ή το μαντρί τα παιδιά εξοικειώνονταν σταδιακά με τις αγροτικές εργασίες και προετοιμάζονταν ψυχολογικά για τις ευθύνες τις οποίες θα αναλάμβαναν και τα προβλήματα τα οποία θα αντιμετώπιζαν αργότερα. Μάθαιναν επίσης να κινούνται στον ευρύτερο χώρο της κοινότητας και εξοικειώνονταν με την ιδιοκτησιακή της τοπογραφία:

Η γιαγιά μ' ήταν αγρότισσα εκατό τα εκατό και τσπάνα. Πήγαινε το καλοκαίρι σε ορισμένα χωράφια για να τα φυλάει απ' τις καλιακούδες τα χωράφια στο αυτό, για να μην πηγαίνουν και μας τρών' το καλαμπόκ', πήγαινε και κοιμάταν, όσο το μάχραινε το καλαμπόκ' πήγαινε και κοιμάταν στα κτήματα... Της πήγαινα και φαγητό. Πήγαινα γιατί με συνέφερε κιόλα, γιατί εκεί τράβαγα κάνα καλαμπόκ' και τόφηνα και τώτρωγα. Από μικρός-μικρός ξυπόλυτος πάαινα στο κτήμα, στο ποτάμ' κάτω.⁵¹

Ορισμένες φορές η διεκπεραίωση αυτών των καθηκόντων λειτουργούσε ως αφορμή για την ανάπτυξη μιας πολύπλευρης επικοινωνίας μεταξύ παιδιών και ενηλίκων: Σε μία περίπτωση ο προπάππους μάθαινε στο παιδί, το οποίο του πήγαινε φαγητό στο χωράφι, να μετρά και χρησιμοποιούσε μεταφορές προκειμένου να του μιλήσει για την αξία της κουμπαριάς, της πνευματικής δηλαδή συγγένειας, στη ζωή του ανθρώπου.⁵²

Η διάκριση ανάμεσα σε ανδρικές και γυναικείες ασχολίες ήταν περισσότερο ελαστική στις μικρότερες ηλικίες. Ηλικιακές και έμφυλες ταυτότητες βρίσκονταν σε μια σχέση αλληλεπίδρασης, στο πλαίσιο της οποίας οι ταυτότητες αυτές παγιώνονταν σταδιακά. Σε καμιά αφήγηση δε βλέπουμε τον παππού ή τον πατέρα ή, εν πάση περιπτώσει, έναν ενήλικα άνδρα να συμμετέχει (τουλάχιστον συστηματικά) σε οικιακές εργασίες, με την έννοια που τους δώσαμε παραπάνω: να φέρνει νερό από τη βρύση, να πηγαίνει φαγητό σε άλλους, να

50. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 19.

51. Συν. με τον Γ. Α., σ. 4' επίσης, Συν. με τον Α. Μ., σ. 3.

52. Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 6, 7.

ταΐζει τα οικόσιτα ζώα τους χειμερινούς μήνες, να βοηθά τη γυναίκα του όταν εκείνη φροντίζει τα «κρήπια». Αντίθετα βλέπουμε αγόρια και κορίτσια να αναλαμβάνουν τέτοιου είδους καθήκοντα. Είναι πολύ δύσκολο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια σε ποια συνήθως ηλικία τα αγόρια έπαυαν να αναλαμβάνουν τέτοια καθήκοντα. Ένα πιθανό όριο προς τα πάνω είναι χονδρικά τα 15 χρόνια, αφού σύμφωνα με ορισμένους συνομιλητές «δεκαπέντε χρονών και κάτ' δε νογάει το παιδί να πούμ'... Ε, από κει κι απάν', όσο νάναι, νογάει πιο έτο' λιγάκ'». ⁵³

Όμως κατ' αρχήν τα αγόρια, σε αντίθεση με τα κορίτσια, δε συμμετείχαν ενεργά σε οικιακές εργασίες με τη στενή έννοια του όρου, όπως το ζύμωμα, το μαγείρεμα, το πλύσιμο ρούχων, το σιδέρωμα, το καθάρισμα του σπιτιού. Σε αυτές τις απαιτητικές εργασίες συμμετείχαν αποκλειστικά κορίτσια και μάλιστα μεγαλύτερης ηλικίας (βρίσκονταν τουλάχιστον στο στάδιο της ενήβωσης). Ένα ανάλογο μοντέλο διαφυλικού καταμερισμού εργασίας ίσχυε την ίδια περίοδο για τα παιδιά εργατικών οικογενειών σε πόλεις του γερμανόφωνου χώρου και της Αγγλίας. ⁵⁴ Όπως λέει σχηματικά ο Ν. Ζ., ο νεότερος γιος του θρυλικού δασκάλου του χωριού: «Στην καθημερινή ζωή τα κορίτσια κάναν δουλειές και τ' αγόρια βοηθούσαν. Εξωτερικές δουλειές. Πήγαινες στην αγορά να φωνίσσεις στο μπακάλη, να φέρεις λίγο νερό, γιατί τότε το φέρναν το νερό, δεν είχαν νερό στη βρύση». ⁵⁵ Με την πάροδο του χρόνου οι θυγατέρες μιας οικογένειας επιβαρύνονταν με περισσότερες «οικιακές» εργασίες, ενώ οι γιοι απαλλάσσονταν σταδιακά από οποιεσδήποτε ευθύνες αυτού του τύπου. Σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε για τα αγόρια, η ανάθεση οικιακών καθηκόντων στα κορίτσια δεν εξυπηρετούσε μόνο τις ανάγκες της καθημερινότητας, αλλά και την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών, την εκμάθηση εργασιών για τη διεκπεραίωση των οποίων θα ήταν υπεύθυνα στο μέλλον, την οργανική ένταξή τους στη σφαίρα ζωής των γυναικών της κοινότητας.

Υπήρχαν, βέβαια, περιπτώσεις στις οποίες τα αγόρια συμμετείχαν ιδιαίτερα ενεργά στις οικιακές εργασίες και διεκπεραιώνων ακόμη και οικιακές εργασίες με τη στενή έννοια του όρου. Σε τελευταία ανάλυση πρακτικές ανάγκες που προέκυπταν από τη σύνθεση μιας οικιακής ομάδας υποχρέωναν τους αν-

53. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 5.

54. I. Bauer, «Tscikweiber haum's g'nennt...», *Frauenleben und Frauenarbeit an der "Peripherie". Die Halleiner Zigarrenfabrikarbeiterinnen, 1869 bis 1940*, Βιέννη 1987, σ. 114· Rosenbaum, *Proletarische Familien*, ό.π., σ. 217· E. Roberts, *A Woman's Place. (An Oral History of Working Class Women, 1890-1940)*, Oxford 1984, σ. 23· Sieder, *Zur alltäglichen Praxis der Wiener Arbeiterschaft...*, σ. 222, 223. Πβ. επίσης Μ. Mitterauer, «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in ländlichen Gesellschaften Mitteleuropas», στο J. Martin, R. Zoepffel (επιμ.), *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*, τ. 2, Φράμμπουργκ - Μόναχο 1989, σ. 819-914, κυρίως σ. 825-828.

55. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 5.

θρώπους να παραγνωρίζουν την κυρίαρχη νοοτροπία. Αν δεν υπήρχαν κορίτσια στην οικογένεια, αν η μάνα είχε αρρωστήσει ή γεράσει και δεν μπορούσε να εργαστεί το ίδιο εντατικά όπως πριν, αν το αγόρι ήταν το μεγαλύτερο παιδί της οικογένειας με σημαντική ηλικιακή διαφορά από τις αδελφές του, κι αν ήταν πρόθυμο από το χαρακτήρα του, τότε αναλάμβανε πολλές ευθύνες στο πλαίσιο της οικιακής οικονομίας.

Μια τέτοια περίπτωση ήταν αυτή του Ν. Ζ. στην οποία παρέπεμψα προηγουμένως: Η μητέρα του είχε πεθάνει νωρίς και εκείνος ήταν το «δεξί χέρι» της μεγαλύτερης αδελφής του. Βέβαια αυτό υπαγορευόταν, όπως είπαμε, αποκλειστικά από πρακτικούς λόγους και δεν εξυπηρετούσε την κοινωνικοποίηση των αγοριών στο πλαίσιο ενός έμφυλου προτύπου, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τα κορίτσια. Στην ενήλικη ζωή τους τα αγόρια θα απαλλάσσονταν από τέτοιου είδους «οικιακά» καθήκοντα. Εξάλλου, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο για τη σχέση παιδιού και σχολείου, τα αγόρια, αντίθετα με τα κορίτσια, σπάνια εγκατέλειπαν, ή παραμελούσαν το σχολείο για να εξυπηρετήσουν ανάγκες της οικιακής οικονομίας.

Πάντως, παρόμοια βιώματα των αγοριών έχουν αφήσει τα ίχνη τους στις πρακτικές και τη συμπεριφορά τους ως ενηλίκων. Η μαρτυρία των αδελφών Α. είναι εξαιρετικά εύγλωττη. Οι τρεις συνομιλητές μεγάλωσαν σε μια οικογένεια με πέντε παιδιά, όλα αγόρια. Ο πατέρας απουσίαζε για μεγάλα διαστήματα στην Αμερική· η μάνα ήταν απασχολημένη με χίλιες δυο δουλειές. Από πολύ νωρίς τα αγόρια έμαθαν να αυτοεξυπηρετούνται· ο μικρότερος, μάλιστα, ήταν κατά κάποιον τρόπο το «δεξί χέρι» της μάνας του, αρκετά μεγάλης πια για να διεκπεραιώνει τόσες δουλειές μόνη. Παραθέτω όσα είπε το στερνοπαίδι της οικογένειας, που γεννήθηκε το 1924:

Εγώ θυμάμαι, πήγαινε η μητέρα μου πάνω εκεί στα χωράφια κι εγώ μόνο που δεν έφτιαχνα πίτα να ζυμώσω κι αυτό. Να ξεσκονίσω, να καθαρίσω, να φτιάξω αυτό, να πλύνω τα πιάτα, όλα δηλαδή τα έφτιαχνα και το είχαμε συνηθίς'. Τί συνέβαινε με μας; Επειδή ήμασταν αγόρια πέντε κι ο πατέρας μας έξι, ήταν μόνη της η μάνα μας. Δεν είπαμε ποτέ στη μάνα μας, «φέρε μας ένα ποτήρι νερό». Και τώρα το ακολουθούμε.

Και ο κατά δύο χρόνια μεγαλύτερος αδελφός του σχολίασε γελώντας: «Γίναμε όλοι κοροίδα όμως, όλοι κοροίδα, και μαγειρεύουμε, κι αυτό»,⁵⁶ σχόλιο που υποδεικνύει βέβαια την αντίφαση, το χάσμα ανάμεσα στο κανονιστικό πρότυπο

56. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 19. Πολύ ενδιαφέρουσα και η περίπτωση του Θ. Μ., συναξιστικού δασκάλου, που γεννήθηκε το 1929, και για τον οποίο η 90χρονη μητέρα του είπε χαρακτηριστικά: «*Ιγώ το προυί έβαζα τούτο, το δάσκαλο, τούτος τα μεγάλωσε τα πιδιά*». «*Θύμιο*», *τόλεγα* – *Θύμιο τον λένε*–, «*Θύμιο*», *τόλεγα*, «*να μάς τα παιδιά το μεσημέρ'*, να τα ταίς το φαί... να τα βάλς να κοιμηθούνε...».

και την πρακτική. Πολύ διαφορετική ήταν η εμπειρία των αγοριών που μεγάλωναν σε οικογένειες με κορίτσια.

Σε καμιά ωστόσο περίπτωση δε συμμετείχαν τα αγόρια σε εργασίες που είχαν σχέση με την κατασκευή, την κατεργασία και την επιδιόρθωση υφασμάτων, σε καμιά περίπτωση δεν έγνεθαν, δεν ύφαιναν, δεν έραβαν, δεν έπλεκαν, δεν κεντούσαν,⁵⁷ ίσως επειδή, μεταξύ άλλων, τέτοιου είδους ασχολίες συνδέονταν άμεσα με τη δημιουργία του «γούκου», δηλαδή των προικιών, των απαραίτητων κινητών αγαθών που τα κορίτσια όφειλαν να φέρουν όταν άνοιγαν σπιτικό με το γάμο τους. Η διεκπεραίωση τέτοιου είδους εργασιών είχε συχνά συλλογικό και όχι οικογενειακό χαρακτήρα: τα χειμωνιάτικα βράδια, στα λεγόμενα νυχτέρια, χωριανές συγκεντρώνονταν σε σπίτια φέρνοντας μαζί και τα εργόχειρά τους. Επειδή η υφαντική απαιτεί ιδιαίτερη δεξιοτεχνία και μυική δύναμη τα κορίτσια μάθαιναν να υφαίνουν από μια ηλικία και μετά, περίπου μετά τα δώδεκα χρόνια τους. Όμως ούτε όλα τα κορίτσια μάθαιναν να υφαίνουν, ούτε όσα κατείχαν την τέχνη του αργαλειού ύφαιναν τακτικά: ούτε είχαν όλες οι οικογένειες αργαλειό, ούτε διέθεταν όλες οι κοπέλες τον απαραίτητο χρόνο.

Θεωρητικά τα κορίτσια ύφαιναν τα ίδια τα προικιά τους. Ωστόσο την περίοδο που μας απασχολεί, όσες οικογένειες διέθεταν ρευστό παρήγγελλαν προικιά για τα κορίτσια τους σε υφάντρες στο χωριό ή αγόραζαν το ύφασμα και, σπανιότερα, αγόραζαν τα προικιά από πλανόδιους εμπόρους-γυρολόγους που μετέφεραν αγαθά του αστικού-βιομηχανικού κόσμου στην ύπαιθρο.⁵⁸ Παράλληλα, βέβαια, τα κορίτσια συμπλήρωναν με την προσωπική τους εργασία τα προικιά τους. Έτσι μέσω της πολύχρονης αυτής προσπάθειας ο γάμος πρέπει να εγγραφόταν στη συνείδησή τους ως σκοπός ζωής:

Πότε μάθαμε να υφαίνουμε; Όταν μεγαλώσαμε... Πολλά κορίτσια δεν ήξεραν να υφαίνουν... Ο παππούς ... μόπαρνε ... πήχες πανί, όταν έρχονταν ο Αριστείδης ο Μανίκας, έρχονταν τότε ένας γέρος απ' τη Ναύπακτο με τα μουλάρια κι εκεί φωνίζαμε. Και σφύραγε. Κι έβγαιναν στις αυλές. Όποια είχε φώνιζε. Με το πανί φκιάσαμε στόρια, κουρτίνες, πράματα και

57. Αντίθετα, στις αγροτικές κοινωνίες της κεντρικής Ευρώπης οι άνδρες εμπλέκονται σε υφαντουργικές εργασίες, από τη στιγμή που τα προϊόντα της υφαντουργίας δεν προορίζονται για εσωτερική κατανάλωση αλλά για την αγορά, επομένως αποφέρουν κέρδος και προσδίδουν κύρος στις σχετικές εργασίες ή και από τη στιγμή που χρησιμοποιούνται αργαλειοί, που απαιτούν ιδιαίτερη μυική δύναμη (M. Mitterauer, «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen...», ό.π., σ. 58-148, κυρίως σ. 68, 69.)

58. Στην πρωτοποριακή μελέτη του που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1927 και αφορά στα ενδύματα των Αιτωλών και τον οικιακό εξοπλισμό τους με υφάσματα, ο Λουκόπουλος αναφέρεται στο «εμπόριο», το οποίο «έμπασε και στα πιο απόκεντρα χωριά το πανί της βιομηχανίας και τα νήματα της μηχανής» (Δ. Λουκόπουλος, *Πώς υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, Αθήνα-Γιάννινα 1985 (α' έκδ. 1927), σ. 9.

προίκισα το σπίτ' πέρα. Κάθε μία είχε τα δικά της προικιά. Εγώ έπρεπε κάθε βράδι να βάλω κάτι στο μπαούλο, ή μαξιλάρι, ή σεντονάκι... Από 12, 13 χρονών έφτιαχναν προικιά. Τα βράδια. Και δεν είχαμε και φως καθόλου. Με το λυχνάρι.⁵⁹

2. Αγροτικές εργασίες: Σκάρος

Το 1930 ο λαογράφος Δ. Λουκόπουλος περιγράφοντας τη ζωή των κτηνοτρόφων στη Ρούμελη, από όπου καταγόταν, σημειώνει: «Στ' άλλα βουνίσια χωριά που δεν επικρατεί το ωραίο σύστημα της γιδοβίτσας και του γιδοβιτσιάρη [μισθωτού τσοπάνη όλου του χωριού], όσα σπίτια θρέφουν γιδερά, ένα από τα μέλη της οικογένειας το μανατιάζουν με τα μανάρια. Είναι αγόρι ή κορίτσι ο βοσκός αυτός και λέγεται βρουκολούδι. Και σμείγουν πρωτ'-πρωτ' δύο, τρία, τέσσερα και περισσότερα κάποτε παιδιά στην άκρη στο χωριό. Με τις γίδες, το φορτιάρικο, κάποτε και το βόδι...».⁶⁰ Οι προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ότι, κατά κανόνα, τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, μέχρι δώδεκα, δεκατριών χρονών, αναλάμβαναν να «σκαρίσουν», να οδηγήσουν δηλαδή τα ζώα στη βοσκή και να τα επιτηρούν. Άλλωστε, σε πολλές ευρωπαϊκές αγροτικές κοινωνίες της ίδιας περιόδου και γενικότερα σε ευρωπαϊκές αγροτικές κοινωνίες προβιομηχανικού χαρακτήρα, η βοσκή των ζώων αποτελεί τυπική παιδική εργασία.⁶¹

Ο λεγόμενος «σκάρος» ήταν διαδικασία χρονοβόρα αλλά απλή, καθώς δεν απαιτούσε μυική δύναμη, ή ιδιαίτερη επιδεξιότητα. Επιπλέον, επειδή τα οικίσια ζώα βοσκούσαν προπάντων τους θερινούς μήνες, —δηλαδή σε περίοδο σχολικών διακοπών—, συνήθως τα παιδιά δε σκάριζαν εις βάρος της υποχρεωτικής σχολικής εκπαίδευσης· βέβαια, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, αυτό δεν ίσχυε για τα παιδιά των κτηνοτρόφων που είτε μόνα είτε με έναν από τους δυο γονείς τους, οδηγούσαν και επιτηρούσαν ολόκληρα κοπάδια ζώων. Τα παιδιά σκάριζαν τις γίδες (τα «μανάρια»), σπανιότερα ένα οικίσιο αρνάκι (το «μαρτίκι»), το μουλάρι ή το γαϊδούρι (το «φορτιάρικο»), το βόδι, κατά κανόνα ελεύθερα, δηλαδή χωρίς την παρουσία ενηλίκων. Παρ' όλο που τα παιδιά των τσοπάνηδων εργάζονταν συχνά στο πλευρό των γονιών τους, ο σκάρος συγκροτούσε γενικά ένα χωρόχρονο στο πλαίσιο του οποίου διάφορα παιδιά έσμιγαν, έπαιζαν, τραγουδούσαν, συζητούσαν, μακριά από οποιαδήποτε επιτήρηση των ενηλίκων.⁶² Αποτελούσε χωρόχρονο της παιδικής ηλικίας, των χω-

59. Συν. με την Π. Κ., 7, σ. 11.

60. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 169.

61. Βλ. Hardach-Pinke, Hardach, «Die Entdeckung der Geschichte der Kindheit», ό.π., 31· M. Mitterauer, «Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten», στο H. Matis (Hg.), *Von der Glückseligkeit des Staates, Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Βερολίνο 1981, σ. 315-338, κυρίως σ. 334· Sjöberg, «Working Rural Children», ό.π., σ. 109.

ριανών ηλικίας από έξι, επτά, έως δώδεκα, δεκατριών, το πολύ δεκαπέντε χρόνων.

Με εξαίρεση τη μοναχοκόρη του καθηγητή του Ελληνικού σχολείου που απλώς «κάτι βοηθούσε»⁶³ και τα παιδιά ενός εύπορου παντοπώλη που σταμάτησαν όταν ο πατέρας τους προσέλαβε έναν «υπηρέτη»,⁶⁴ όλοι οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριες πήγαιναν μικροί συστηματικά «να σκαρίσουν»· οι ιστορίες που αυθόρμητα αφηγήθηκαν γύρω από το θέμα υποδεικνύουν ότι αποτελούσε σημαντικό και αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητάς τους. (Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναφερθώ εκτενέστερα στην κοινωνικοποιητική λειτουργία του σκάρου σε συσχετισμό με το παιχνίδι).

Σε καμιά περίπτωση πάντως ο σκάρος δεν αποτελούσε χώρο απόλυτης ελευθερίας κινήσεων. Πριν θεριστεί το στάρι, πριν τρυγηθούν τα αμπέλια, όσο ήταν φυτεμένα τα «κήπια», τα παιδιά όφειλαν να προσέχουν ιδιαίτερα, ώστε να μην ξεφύγουν τα ζώα και καταστρέψουν τις καλλιέργειες. Άλλωστε, γι' αυτό και έπαιζαν κυρίως το μεσημέρι, όταν ο ήλιος έκαιγε και τα ζώα αναζητούσαν λίγη δροσιά κάτω από δέντρα. Στη συνείδησή τους ίσως εγγραφόταν με αυτόν τον τρόπο ένας σεβασμός στις «περιουσίες» των συγχωριανών τους και μια αίσθηση οικονομικής αλληλεγγύης,⁶⁵ που πήγαζε από τη στενότητα των πόρων ζωής και ήταν αναγκαία για την επιβίωση των ανθρώπων. Αυτό δεν

62. Για την εμπειρία του σκάρου στο Ψηλό Χωριό (Νούτσιομπρο) της ορεινής Δωρίδας βλ. Παπαϊωάννου, *Τα Κλειδιά του Ψηλού Χωριού*, ό.π., σ. 38, 87. Για τα παιδιά που έβοσκαν τα ζώα στην Αυστρία και την κοινωνικότητα που αναπτυσσόταν συχνά μεταξύ τους βλ. Papathanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule*, ό.π., σ. 75, 76. Διαφορετική είναι η εικόνα που δίνει για μια περιοχή της δυτικής Σουηδίας ο Sjöberg («Working Rural Children», ό.π., σ. 112): «Συνήθως τα παιδιά πρόσεχαν τα ζώα μόνα κι αυτό έκανε τη δουλειά τους βαρετή». Οι διαφορές προφανώς οφείλονται στις γεωγραφικές και οικιστικές ιδιαιτερότητες κάθε χώρου.

63. Συν. με την Π. Α., σ. 7.

64. Η συνομιλήτρια χρησιμοποίησε τον όρο «υπηρέτης»: «Ναι, ναι υπηρέτης, κάπου τον βρήκ' ο πατέρας μου. Όπως είν' τώρα οι Αλβανοί έτ' ήταν και το είχαμε εκεί (...) Εμείς όμως δε σκαρίσαμε. Μας πήγε όλα –εννέα παιδιά είχ' ο πατέρας μου– όλα στο σχολείο, δεν ευκαιρούσαμε...» (Συν. 2 με την Π. Κ., σ. 1, 10). Οι συστηματικές προσλήψεις αγροτικών υπηρετών κατά το δυτικοευρωπαϊκό και κεντροευρωπαϊκό πρότυπο δεν απαντούν –τουλάχιστον όχι στην ίδια έκταση και με τα ίδια χαρακτηριστικά– στον ελλαδικό και ευρύτερο νοτιοευρωπαϊκό χώρο. Στη νοτιοανατολική ευρωπαϊκή ύπαιθρο, μάλιστα, κατά κανόνα οι οικιακές ομάδες αποτελούνταν αποκλειστικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος από στενούς συγγενείς (M. Mitterauer, «Gesindedienst und Jugendphase...», ό.π., στο M. Mitterauer, *Familie und Arbeitsteilung. Historisch-Vergleichende Studien*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992, σ. 301-332, κυρίως σ. 323-324· M. Mitterauer, «Komplexe Familienformen in sozialhistorischer Sicht», στο M. Mitterauer, *Historisch-Anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Βιέννη-Κολωνία 1990, σ. 87-130, κυρίως σ. 100, 101).

65. Για την ανάγκη ελέγχου των κινήσεων των ζώων από τα παιδιά, ώστε να προστα-

σημαίνει ότι δεν συνέβαιναν «ατυχήματα», ιδίως όταν τα παιδιά αφοσιώνονταν στο παιχνίδι, λησμονώντας τα ζώα. (Μια έρευνα με βάση δικαστικά έγγραφα πιθανόν να έδειχνε πως γενικά, στην πράξη δε σπάνιζαν οι παραβιάσεις ξένων ιδιοκτησιών προκειμένου να βοσκήσουν τα ζώα). Παραθέτω τις μαρτυρίες δύο συνομιλητών· ο πρώτος γεννήθηκε το 1908, ο δεύτερος το 1914:

Τα φλάγαμε τα γίδια γιατί ήταν όλος ο τόπος σπαρμένος. Αν ήταν ήλιος κι έβγαιναν στον ίσκιο και κάθονταν... Ήταν μαρτύριο τότε η ζωή. Ήταν όλος ο τόπος σπαρμένος. Αν ήταν έστω ένα μέτρο να ήταν τετραγωνικό χωρίς δέντρα το καλλιεργάγαμε για να κάνουμε φωμί να τρώμε. Και όποιος είχε το φωμί τ' ήταν νοικοκύρς, λογίζονταν νοικοκύρς.— Εμείς τα παιδιά αισθανόμαστε ιδιαίτερη ευχαρίστηση να σκαρίζουμε..., αλλά να προσέχεις πολύ να μην πάνε σε ξένα αμπέλια, σε ξένους κήπους και κάνουνε ζημιά, διότι οι άνθρωποι που τα σπέρναν αυτά περίμεναν να ζήσουν απ' αυτά, δηλαδή, φυτεύαν φασόλια κ.λπ. Αν τρώγαν τα γίδια και τα πρόβατα τα ξένα, τα δικά τους ακόμα, πού θα βρίσκαν; Δεν υπήρχε μανάβης εκεί να βρουν ν' αγοράσουν... Αυτά τα ζώα βοσκούσαν στην περιοχή του Κροκυλείου, του χωριού, έξω... Στην περιοχή αυτή, η οποία ανήκε στο χωριό, γιατί ήταν μοιρασμένα τα όρια των χωριών, δε μπορεί ο καθένας να βοσκήσει, ας πούμε, χωρίς την άδεια του προέδρου της κοινότητας κτλ. ... [ο λόγος του συνομιλητή απηχεί εδώ το ευκαίο και τη λογική των περιοριστικών νομοθετημάτων]. Λοιπόν, τα βγάζαμε βέβαια και η χαρά μας ήταν μεγάλη διότι ανταμώναμε όλα τα παιδιά έξω, και πολλές φορές ξεχνούσαμε, και τα γίδια πήγαιναν στα σπαρτά, προς θλίψιν των γονέων βέβαια.⁶⁶

3. Αγροτικές εργασίες: Γεωργία

Το 1938, περιγράφοντας τις ασχολίες των γεωργών στη Ρούμελη, ο Λουκόπουλος επισήμαινε μια συγκεκριμένη ασχολία των παιδιών: «Εποχή της σποράς των ξηρικών καλαμποκιών είναι το έβγα του Μαρτιού, κι αρχίζει με τα οργώματα, πρώτο όργωμα, δεύτερο και τρίτο κάποτε... Και να πώς γίνεται η σπορά. Ένα παιδί ή και γυναίκα που λέγεται σπορολόος, έχει κρεμασμένο το σακούλι με το σπόρο απ' το λαιμό... Όλο μπρος πάνε τα βόδια, ποπίσω τους ο γεωργός τιμονίζει την αλετρονoura, παραπίσω ακολουθώντας την αυλακιά π' ανοίγει το γυννί πάει σιγά-σιγά ο σπορολόος ρίχνοντας σπειρί το σπειρί μια

τευτούν οι καλλιέργειες στη δυτική Σουηδία την ίδια περίοδο και γενικότερα για το χαρακτήρα και τις απαιτήσεις της βοσκής των ζώων, βλ. Sjöberg, «Working Rural Children», σ. ό.π., 110-113.

66. Συν. με τον Α. Μ., σ. 4· Συν. με τον Χ. Τ., σ. 2, 3.

πιθαμή μακριά το ένα απ' τ' άλλο. Στον σπορολόγο κοντά έρχεται κι ο σκαλιστής χώνοντας με το τσαπί τους σπόρους».⁶⁷

Προφορικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν τη γενική αυτή πληροφορία, τονίζοντας ότι σε γενικές γραμμές παιδιά κάτω των 15 ετών και πολύ περισσότερο παιδιά που δεν είχαν κλείσει την πρώτη δεκαετία της ζωής τους, δεν απασχολούνταν συστηματικά σε γεωργικές εργασίες, με εξαίρεση την εποχή της σποράς του καλαμποκιού: «Ε, στα χωράφια από εφτά, οχτώ χρονών κι ύστερα, όποτε ευκαιρούσαν, πήγαιναν. Πήγαιναν κοντά, να πετάξνε σπόρο, λέγαμε».⁶⁸ Τα παιδιά, λοιπόν, χάρη στη σωματική τους διάπλαση, μπορούσαν να σπείρουν το καλαμπόκι με μεγαλύτερη ευκολία από ό,τι οι ενήλικες, αφού, όπως σημειώνει ο Λουκόπουλος, έπρεπε να ρίχνει κανείς «σπειρί το σπειρί, μια πιθαμή μακριά το ένα απ' τ' άλλο», ενώ οι γεωργικές εργασίες στο σύνολό τους απαιτούσαν ιδιαίτερη μυική δύναμη, αφού μάλιστα οι άνθρωποι δεν είχαν στη διάθεσή τους παρά υποτυπώδη εργαλεία, καθώς ήταν περιορισμένη έως ανυπαρκτή (στα ορεινά) η εκμηχάνιση της ελληνικής υπαίθρου.⁶⁹

Η μαρτυρία της Μ. Ν. εξατομικεύει την περιγραφή του Λουκόπουλου και μας βοηθά να φανταστούμε τη σκηνή:

*Πάιναν οι γονείς μας και βάναν το ζευγάρ', τα λέμε εμείς, δυο βόδια με-
τά συγχωρήσεως, και πηγαίναμε που λες και πετάγαμε σπόρο, μια τσα-
ντούλα εγώ, και πετάγαμε έτσο'..., άντε και γύρζε το ζευγάρ'. Πάντα μεις
κοντά. Η μάνα μ' έσκαβε, έσκαβε κοντά τ'. Εμείς δεν είχαμε πολλά σκαφί-
ματα. Όταν μεγαλώσαμε είχαμε, αλλά τότε...⁷⁰*

Η εξοικείωση των περισσότερων παιδιών με τις γεωργικές εργασίες πρέπει να ξεκινούσε από τη βρεφική τους ηλικία, αφού συνήθως οι μητέρες τα έπαιρναν μαζί τους στα κτήματα για να τα θηλάζουν και να τα επιτηρούν. Υπάρχουν, εξάλλου, μαρτυρίες για παιδιά που από τα 10 τους κιόλας χρόνια ή και νωρίτερα, έσκαβαν, θέριζαν ή οδηγούσαν τα άλογα γύρω από το «στρίαλο» στο αλώνι. Όμως οι αφηγήσεις υποδηλώνουν ότι αυτή η ενεργός συμμετοχή παιδιών σε απαιτητικές γεωργικές εργασίες, υπαγορευόταν από τις αδήριτες ανάγκες ορισμένων οικογενειών για συμπληρωματικά εργατικά χέρια, δεν αποτελούσε ιδανική και αυτονόητη λύση για τους χωριανούς και εξέθετε τα παιδιά σε κινδύνους. Όπως και να έχει το πράγμα, η εργασιακή εμπειρία των παιδιών διαφοροποιούνταν έντονα ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και επομένως τον τρόπο με τον οποίο οργάνωνε τις αγροτικές εργασίες. Παραθέτω δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα από αφηγήσεις μιας γυναίκας και ενός άν-

67. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 187, 189.

68. Συν. με την Α. Π., σ. 5.

69. Βλ. εδώ Πρώτο Κεφάλαιο, σημ. 6.

70. Συν. με την Μ. Ν., σ. 2.

δρα που μεγάλωσαν σε οικογένειες οι οποίες «δεν μάζευαν το φωμί τους»:

Ε, άμα μπορήγαμε, πηγαίναμε και τους βοηθάγαμε [τους γονείς] αλλιώς δεν πηγαίναμε. Τραβιόνταν μοναχοί τς... αλλά ύστερα, από δέκα κι ύστερα μας έβαζαν να θερίζουμε σιτάρια, να σκάφουμε. Δε μπόραγα να σκάψω πολλές φορές, μόφυγε το τσαπί, πήγε στην αδελφή μου, της ήρθε στο κεφάλ⁷¹. – Θυμάμαι όταν κάποτε αλωνίζαμε πέρα εδώ που ήταν το πατρικό σπίτι του παππού του Χ. Από δω είν' ένα αλών'. Λοιπόν εκεί αλωνίζαμε. Είχαμε τα δεμάτια μέσα κι αλωνίζαμε και με κλωτσάει ένα άλογο και με τρώει εδώ, σπάει (δείχνει τα χείλη και τα δόντια)... Πιτσιρικάκ' ήμαν, ξέρω γω, 8, 10 χρονών, πόσο ήμουν. Λοιπόν μου δίνει μια κλωτσιά το άλογο και σπάει εδώ μέσα. Και θυμάμαι με πήραν στα χέρια, δε θυμάμαι ποιος, με πήρε στα χέρια και με πήγε στον Παπαχαράλαμπο το γιατρό. Μου τόδεσε εδώ, τελospάντων, στην άκρη μου τόραψε, ξέρω γω τί μου τόκανε, πάει, γιάτρεψε τελospάντων, τα δόντια μόφυγαν τα δυο μπροστά. Και τάβαλα στρατιώτς ... Αλώνζα τ' άλογα. Τ' άλογα έφερνα γύρω. Από πίσω θα καθήσεις στ' άλογα για να τα φέρεις γύρω ... Κοίταξε φκιάναμε μια θηλιά με σκοινί και βάναμε μέσα, 4, 5 άλογα, ξέρω γω πόσα, και τα δέναμε μ' ένα σίδερο στο στρίαλο. Ο στρίαλος ήταν ένα ξύλο στέρεο. Και βάζαμε αυτό και ήρχονταν τα άλογα γύρω...⁷².

Για έναν άλλον συνομιλητή, από σχετικά εύπορη οικογένεια του χωριού –ο πατέρας του μάλιστα ήταν δάσκαλος–, το αλώνισμα στα παιδικά του χρόνια είναι συνυφασμένο με παιχνίδι, με διασκέδαση:

Τα παιδιά, να σου πω εγώ τί ήταν. Το γλέντι τους ήταν τ' αλώνι... ξεραίνονταν περισσότερο τα σιτάρια και μετά τα ανοίγαν και τα απλώναν. Χαράς Ευαγγέλια για τα παιδιά. Εμείς όλο χει μέσα να κάνουμε τούμπες, να πηδάμε, να γίνεται χαμός... Μετά όταν έρχονταν τ' άλογα εμείς πηδάγαμε μέσα. Αν ήταν καμιά μάντρα, ας πούμε, δίπλα, ανεβαίναμε από πάνω, μπαμ, πηδάγαμε μέσα. Πολλές φορές υπήρξαν περιπτώσεις που παρολίγο να μας πατήσουν τ' άλογα, γιατί προλάβαιναν τα άλογα να κάνουν τη βόλτα, όσο να φύγουμε εμείς, γιατί πηδάγαμε μέσα, έπρεπε να φύγουμε.⁷³

71. Συν. με την Γ. Σ., σ. 12.

72. Ο στρίαλος ήταν πάσσαλος στο κέντρο του αλωνιού (Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 9).

73. Συν. με τον Θ. Α., σ. 20. Ελάχιστοι στο χωριό είχαν άλογα για το αλώνισμα του αταριού· υπήρχε άνθρωπος που ερχόταν την εποχή του αλωνίσματος με τα άλογά του και τα εκμίσθωνε στους χωριανούς: «Άλλοι δεν είχαν άλογα, δεν είχαν να πληρώσουν, και μπορεί να χρησιμοποιούσανε και τα γαϊδούρια τους και τ' αυτά τους. Συνήθως όμως ερχόντουσαν από τα Πεντεόρεια, ένα χωριό της Παρνασσίδας, ήταν ένας Λουκάς από τα Πεντεόρεια, ο οποίος είχε άλογα και τα χρησιμοποιούσε το καλοκαίρι ν' αλωνίζει. Κι αλώνιζε κι έπαιρνε ένα ποσοστό, δεν ξέρω πόσα αλωνιάτικα, σε είδος, σε σιτάρι» (ό. π., σ. 19).

Υπάρχουν επίσης αξιόπιστες μαρτυρίες για συμμετοχή δεκάχρονων ή και ακόμη νεότερων παιδιών στον τρύγο. Ο τρύγος ήταν οπωσδήποτε εργασία απλούστερη και λιγότερο επικίνδυνη από το όργωμα, το σκάψιμο ή το θερισμό και επίσης συνυφασμένη στη μνήμη των χωριανών με τη διασκέδαση, λόγω του συλλογικού του χαρακτήρα αλλά και του διασκεδαστικού πατήματος των σταφυλιών που ακολουθούσε. Συγχρόνως, βέβαια, η συλλογή των σταφυλιών απαιτούσε πολλά εργατικά χέρια. Στον τρύγο, για τον οποίο όλοι συμφωνούν πως ήταν «πανηγύρι», τα μεγαλύτερα παιδιά έκοβαν τσαμπιά με τους «τρυγολόους», δηλαδή με τα κλαδευτήρια που χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή των σταφυλιών και που λόγω του μικρού μεγέθους τους ήταν κατάλληλα για τη σωματική διάπλαση των νεαρών ηλικιών:

As ήμασταν μικρά, κι εμείς ό,τι μπορήγαμε... Ο τρύγος ήταν πανηγύρ', χαιρόμασταν να πάμε, γιατί' ήταν τρύγος αυτός, τραγούδαγαν,μίλαγαν, ήταν αλαφρή δουλειά αυτή, κι ήταν, ο τρύγος ήταν πανηγύρ'... Τρυγάγανε σταφύλια κι αυτά (τα παιδιά) μ' ένα καλαθάκ' μικρό, βέβαια, με κάτ', τρυγολόγια τα λέγαμε, κάτ' κλαδευτράκια μικρούλια-μικρούλια, τάχαν επίτηδες για να τρυγάνε. - Έπρεπε να νογάς, να το κόψεις... Τώρα δε θυμάμαι, ήμαν εννιά, δέκα χρονώ..., μικρή πάντως, όχ' πολύ μεγάλη... Τα 'κοβα και καμιά φορά έκοβα και το χέρι μου. Τα μικρά δε μπορούνε να τρυγήσουν, θα κόψουν τα χέρια τς...⁷⁴.

Η συμμετοχή των παιδιών σε συλλογικές εργασίες, όπως ο τρύγος, πρέπει να ενίσχυε το αίσθημα του ανήκειν σε μια κοινότητα η οποία χρειαζόταν να επιδείξει αλληλεγγύη για να επιβιώσει: η αλληλεγγύη αυτή εκφραζόταν προπάντων στην αλληλοβοήθεια την εποχή του θερισμού ή τον αλληλοδανεισμό αροτριώντων ζώων, εργαλείων κ.λπ.⁷⁵

Πάντως χωριανοί και χωριανές άρχιζαν να απασχολούνται εντατικά σε γεωργικές εργασίες, αφού συμπλήρωναν τα 14-15 χρόνια τους, ορισμένες φορές και νωρίτερα. Θεωρητικά, οι γεωργικές εργασίες, στο σύνολό τους, αποτελούσαν κοινό τομέα απασχόλησης ανδρών και γυναικών. Φαίνεται όμως ότι στην πράξη τα κορίτσια και γενικότερα οι γυναίκες επωμιζόνταν το μεγαλύτερο βάρος.⁷⁶ Ως ένα βαθμό αυτό πρέπει να οφείλεται στο πλεόνασμα νεαρών γυναικών και στο έλλειμμα νεαρών ανδρών, λόγω μετανάστευσης, στρατιωτικής

74. Συν. με την Α. Π., σ. 5· Συν. με την Γ. Σ., σ. 5.

75. Για τη συνεργασία (σεμπριά ή κολληγιά) στην καλλιέργεια των χωραφιών στη Ρούμυλη βλ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμυλης*, ό.π., σ. 154, 155.

76. Πβ. όσα γράφει η Τ. Βερβενιώτη για τη ζωή της αγρότισσας στον ελληνικό χώρο κατά το Μεσοπόλεμο (Τ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα 1994, σ. 24-28). Συγκεκριμένα στη σ. 24 γράφει: «...οι γυναίκες δουλεύουν σκληρότερα απ' όλους και απολαμβάνουν τα λιγότερα».

θηθείας ή και σπουδών. Όμως οι λόγοι επιβάρυνσης των γυναικών ήταν επίσης σε μεγάλο βαθμό πολιτισμικοί. Προφορικές μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι, όσο το επέτρεπαν οι συνθήκες, οι γυναίκες, ως κατώτερες από τους άνδρες, επιβαρύνονταν κατά πρώτο λόγο με σωματικές εργασίες. Στην πρακτική αυτή ίσως συνέτεινε και το γεγονός ότι η αγροτική οικονομία στο χωριό ήταν οικονομία αυτοκατανάλωσης, δεν συνδεόταν δηλαδή με την αγορά και τη διακίνηση χρήματος.

Όπως λέει ο Θ. Α., εκφράζοντας αποφθεγματικά και αυθόρμητα την καθημερινότητα του παρελθόντος: «Μα οι περισσότερες δουλειές ήταν γυναικείες». ⁷⁷ Για ένα άλλο ορεινό χωριό στα αντερείσματα των Βαρδουσιών, το Ψηλό Χωριό (πρώην Νούτσομπρο), διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Τις περισσότερες δουλειές τις έκαναν οι γυναίκες ... Οι άντρες ούτε φορτώνονταν με την τριχιά, ούτε οι περισσότεροι έσκαβαν συστηματικά...». ⁷⁸ Θα ήταν ενδιαφέρον αν μπορούσαμε να ανιχνεύσουμε κατά πόσον, στην πράξη, και ανεξάρτητα από το κανονιστικό πρότυπο καταμερισμού εργασίας, οι άνδρες απέφευγαν να αναλάβουν γεωργικές εργασίες τις οποίες θα εκτελούσαν σκυμμένοι, επομένως σε μια στάση που υποδηλώνει αφ' εαυτής υποταγή. ⁷⁹ Ιδεοτυπικά οι άντρες όργωναν και έδεναν τα θερισμένα στάχια σε «δεμάτια» και έπειτα σε «φορτώματα», ⁸⁰ διεκπεραίωναν δηλαδή εργασίες που απαιτούσαν ιδιαίτερη μυική δύναμη ή/και εργασίες με σημασίες συνδηλωτικές της γενετήσιας πράξης (στην περίπτωση του οργώματος). ⁸¹ Στην πράξη όμως πολλές φορές οι εργασίες αυτές

Στο πρωτοποριακό για την εποχή του και πλούσιο σε οξυδερκείς παρατηρήσεις, λαογραφικό έργο του Λουκόπουλου (Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης...*, ό.π.), δημιουργείται η εντύπωση ότι σχεδόν αποκλειστικά οι άνδρες, ή, εν πάση περιπτώσει, κατά δεύτερο λόγο οι γυναίκες απασχολούνταν στη γεωργία. Ο συγγραφέας αναφέρεται λ.χ. συνεχώς στο «γεωργό», απηχώντας έτσι το αξίωμα της ανδρικής υπεροχής, το γεγονός του ελέγχου της ακίνητης περιουσίας από τους άνδρες, και το κανονιστικό πρότυπο διαφυλικού καταμερισμού εργασίας, σύμφωνα με το οποίο οι άνδρες συμμετείχαν υποχρεωτικά στις γεωργικές εργασίες, καθώς μάλιστα έφεραν την ευθύνη διεκπεραίωσής τους. Ωστόσο σε ένα άλλο έργο του ο Λουκόπουλος γράφοντας για τη γυναικεία ενδυμασία στην περιοχή της Ναυπακτίας επισημάνει: «Απ' τη ζώνη της ποδιάς κρεμάει και τη σουγιά της αν τύχη εργατικά. Και μήπως ποια γυναίκα δεν έχει σχέση με την εργασία σε τούτα τα μέρη, όπου ο άντρας από συνήθειο περνάει τη μέρα του στο καφενείο, ενώ το αδύνατο πλάσμα βρίσκεται απάνω-κατεπάνω στις εξωτερικές δουλειές, απ' το πρωί ως το βράδι σούρουπα;» (Λουκόπουλος, *Πώς υφαίνουν και ντύνονται...*, ό.π., σ. 112).

77. Συν. με τον Θ. Α., σ. 19.

78. Παπαϊωάννου, *Τα Κλειδιά του Ψηλού Χωριού*, ό.π., σ. 87.

79. Πβ. για τις αγροτικές κοινωνίες της κεντρικής Ευρώπης: Mitterauer, «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung...», ό.π., σ. 100.

80. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 23' Συν. με τον Γ. Σ. και την Φ. Σ., σ. 14.

81. Και στις ευρωπαϊκές κοινωνίες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης το όργωμα αποτελεί κατ' εξοχήν ανδρική εργασία. Τις συνδηλωτικές σημασίες της συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας, που παραπέμπει στη γενετήσια πράξη, έχει επισημάνει ο Μπουρντιέ (πβ.

εκτελούνταν από γυναίκες.⁸² Δεν είναι επομένως παράδοξο το γεγονός ότι στις συνεντεύξεις με γυναίκες—όχι όμως και με άνδρες— κυριαρχεί ή προβάλλει με ιδιαίτερη ένταση η ανάμνηση της σωματικής κόπωσης που συνόδευε την εργασία στην ύπαιθρο, ήδη από τα πρώτα νεανικά τους χρόνια, κόπωσης μεγεθυμένης ίσως στη μνήμη μέσα από τη σύγκριση με τις σημερινές συνθήκες ζωής. Παραθέτω ενδεικτικά ένα απόσπασμα από την αφήγηση της Π. Μ. που γεννήθηκε το 1914:

Το φθινόπωρο σκάβαμε, σπέρναμε τα σιτάρια, τ' αμπέλια, τα κήπια, τα καλαμπόκια, κάναμε γυμναστική τότε! Να κόβς ξύλα! Θέλαμε 30, 40 φορτώματα ξύλα, τα κόβαμε με το τσεκούρ' τότε και τα κουβαλάγαμε, θερίζαμε με το δρεπάν', αλωνίζαμε. Η χειρότερη δουλειά ήταν το λίχνισμα. Να κάθεται μέσα στ' αλών' με το δικράν' στα χέρια και όποτε φυσήξ' να λιχνίζεις. Δε φύσαγε όλες τις ώρες. Κάθεται κι όποτε φυσήξ'. Το στάρ' το βάζαμε στ' αλών', θερισιμένο που ήταν και το αλωνίζαμε με τ' άλογα, με τ' άλογα γύρω-γύρω, μισή μέρα, ως τ' απόγευμα να κάθεται και να σε τρώει ο ήλιος ... Κινάγαμε τότε στο ποτάμι στ' αμπέλια και τάσκαβαν τότε ο κόσμος τ' αμπέλια και παίρναν μεροκάματο. ... Τυραγιέταν ο κόσμος πολύ τότε. Τώρα!⁸³

Οι γεωργικές εργασίες δεν αποτελούσαν αποκλειστικά υπόθεση της οικιακής ομάδας. Όταν υπήρχε ανάγκη για εργατικά χέρια άνδρες, κυρίως όμως, όπως φαίνεται, γυναίκες, εργάζονταν στα κτήματα εύπορων συγχωριανών τους για ένα μεροκάματο.⁸⁴ Πολύ συχνά οι «εργάτες» αυτοί ήταν νεαρές κοπέλες (συνομιλήτριές μου έκαναν λόγο για «εργάτες» και «αργατιά» σε αντιδιαστολή με όσες χωριανές δεν «πήγαιναν για μεροκάματα»⁸⁵). Ταυτόχρονα οι ανάγκες για εργατικά χέρια—κυρίως στην περίοδο της συγκομιδής που απαιτεί εντατική εργασία—, καλύπτονταν χάρη στη λειτουργία δικτύων αλληλοβοήθειας βασισμένων στην αρχή της αμοιβαιότητας.⁸⁶ Οι πληροφορίες που έχουμε για συνεργασία νοικοκυριών προκειμένου να ολοκληρωθεί έγκαιρα μια εργασία ή για

Αντιάν, *Βία και πονηριά...*, ό.π., σ. 150-151, απ' όπου και η παραπομπή στον Μπουρντιέ).

82. Συν. με τον Θ. Α., σ. 19.

83. Συν. με την Π. Μ., σ. 2.

84. Συν. με την Β. Κ., σ. 5· Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 22.

85. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 4, 17· Συν. 2 με την Π. Κ., σ. 2.

86. Συν. 2 με την Π. Κ. σ. 2: «*Ημείς οι γυναίκες, οι φιλενάδες μ' τώρα δω απέναντι, σήμερα πάμε στις Λέτας το χωράφι να βοηθήσουμε, να βοηθήμασταν, κάναμε εταιρεία*». Η Π. Γ. αναφέρει στην αφήγησή της την περίπτωση μιας μοδίστρας του χωριού που αντί για χρήματα ζητούσε από εκείνους στους οποίους έραβε ένα ρούχο, να βοηθήσουν την αδελφή της στα χωράφια (Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 15). Σε μια άλλη οικογένεια ο πατέρας, που ήταν ξυλουργός, «έκανε μερεμέτια» σε ένα σπίτι, και οι θυγατέρες του σπιτιού έρχονταν στα χωράφια του να βοηθήσουν «στο θέρο» (Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 22).

εργασία σε κτήματα εύπορων συγχωριανών επ' αμοιβή προέρχονται από γυναίκες και αφορούσαν κατά κύριο λόγο γυναίκες.

Ορισμένες συνομιλήτριες αναφέρθηκαν σαφώς σε μια «εποχή» που άρχισε μετά τα 14-15 τους χρόνια, και στη διάρκεια της οποίας αφενός εργάζονταν στα χωράφια και τα αμπέλια της οικογένειάς τους, αφετέρου «πήγαιναν για μεροκάματο» σε ξένα χωράφια. Η Π. Γ., κόρη ενός παντοπώλη και ταβερνιάρη του χωριού, γεννημένη το 1908 θυμάται:

Κι έπειτα, όταν μεγάλωσα, από 15 χρονών που πηγαίναμε μεροκάματο, παίρναμε και το μεροκάματο... Πού; Μέσα στο χωριό εδώ είχε μεροκάματα. Δε μπόραγες εσύ να κάνς τη δουλειά σ' όλ' μοναχή σ', έπαιρνες και γυναίκες, να σκαλίσε το καλαμπόκ', να το μάσνε το καλαμπόκ', να ξεφλούδισνε... Μεροκάματο. Τς άντρες που θηήκα 'γω που ήμαν μικρό κορίτσο' έπαιρναν δυο δραχμές και μιάμιση δραχμή οι γυναίκες.⁸⁷

Από μικρή, εκείνη συνήθως συνόδευε τη μάνα της στα χωράφια για να τη βοηθήσει:

Από μικρό παιδάκ' παίναμε με τη μάνα μ' απάν' στο χωράφ', είχαμε χωράφ', είχε κλήματα, σταφύλια, απ' όλα κι είχαμε και κήπου εκεί... Τ' αγόρια δεν τα βάνανε στη σειρά να πάνε να σκάβουνε. Μάλλον το κορίτσο πάαινε... Τ' αγόρια ήταν κάτ' στου μαγαζι και στο καφενείου, νά εκεί ήταν τ' αγόρια, δεν παρα..., κι αν σκάρζαν καμιά γίδα, ο μικρός ο γιος ο Χαράλαμπος, απ' σ' λέω, τς γίδες σκάρζε κι έρχεταν το βράδ'.⁸⁸

Αν και στη συγκεκριμένη οικογένεια τα αγόρια δε φοίτησαν στο Γυμνάσιο, υποθέτω ότι τα κορίτσια επιβαρύνονταν ιδιαίτερα με αγροτικές εργασίες προπάντων σε οικογένειες, στις οποίες τα αγόρια ολοκλήρωναν ή τουλάχιστον προσπαθούσαν να ολοκληρώσουν, τη σχολική τους εκπαίδευση. Βέβαια οι μαθητές του Γυμνασίου και οι σπουδαστές γενικότερα περνούσαν συχνά τα καλοκαίρια τους στο χωριό. Γιατί στις αφηγήσεις τους οι αλλοτινοί σπουδαστές δεν ανακαλούν έντονα τη συμμετοχή τους στο θέρο ή τον τρύγο; Μήπως οι χειρωνακτικές εργασίες αποτελούσαν στην κυρίαρχη νοοτροπία πλήγμα για το κύρος των νεαρών αυτών χωριανών, μέσα από τη μόρφωση και την επαγγελματική

87. Συν. με την Π. Γ., σ. 29· επίσης Συν. με την Γ. Α., σ. 1. Σύμφωνα με το υλικό του Μπακαρέζου γύρω στο 1930 το μεροκάματο των γυναικών ανερχόταν στις 20 δρχ., ενώ των ανδρών ήταν τριπλάσιο (60 δρχ.). Η διαφορά αντανάκλα τη διάκριση εις βάρος των γυναικών αλλά είναι υπερβολική, μεγεθυμένη από κάποιον πληροφορητή (το 1940 στην πεδιάδα του Μόρνου η αμοιβή των γυναικών ανερχόταν στο 70% της αμοιβής των ανδρών: (Διαμαντόπουλος, *Η πεδιάς του Μόρνου...*, ό.π., σ. 26). Ο Διαμαντόπουλος δεν προσδιορίζει σε ποιες γεωργικές εργασίες αφορούσαν οι αμοιβές· σύμφωνα με τα στοιχεία του το ημερομίσθιο των γυναικών ανερχόταν σε 35 δρχ. ενώ των ανδρών σε 50 «μετά φαγητού»).

88. Συν. με την Π. Γ., σ. 21.

αποκατάσταση των οποίων μια οικογένεια επεδίωκε την κοινωνική της άνοδο – στην ουσία την αστικοποίησή της ή μάλλον την μικρο-αστικοποίησή της;

4. Μακριά από το χωριό

Στη μελέτη που εξέδωσε το 1931 για την ελληνική αγροτική οικονομία και κοινωνία του Μεσοπολέμου ο Κ. Καραβίδας στηλιτεύει τη «συστηματική υπερπαραγωγή εργατικών χεριών... ιδίως εις τα ορεινά», όπου οι χωρικοί «πιεζόμενοι από αμέσους και σκληράς ανάγκας» αφού «έκαμαν ληστρικήν εκμετάλλευσιν του εδάφους για μερικά καντάρια σάτι... εξαπέλυσαν» τα παιδιά τους «έξω της οικογενείας ή του χωριού προς ανεύρεσιν εργασίας, εξ ης επέτευχαν εις βραχύ ή μακρόν διάστημα σημαντικούς προσθέτους πόρους».⁸⁹ Ο Καραβίδας δε μας δίνει όμως συγκεκριμένες πληροφορίες για τη γεωγραφική και κοινωνική προέλευση των παιδιών αυτών, ούτε παραθέτει συγκεκριμένα παραδείγματα.

Απ' όσο γνωρίζω δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των παιδιών που μετανάστευσαν από ορεινά χωριά της Δωριδίας σε αστικά κέντρα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σύμφωνα με μια αξιόπιστη προφορική μαρτυρία το φαινόμενο ήταν συχνό στο Σουρούστι (σημ. Κερασιά), που βρίσκεται σχετικά κοντά στο Κροκύλειο.⁹⁰ Η Μ. Λουκοπούλου-Παττίχη γράφει ότι στην Κωστάρισσα (σημ. Διχώρα), ένα άλλο χωριό της ορεινής Δωριδίας γειτονικό με το Σουρούστι, μικρά αγόρια 7-10 ετών μετανάστευαν στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα, για να εργαστούν ως μπακαλόπαιδα, σερβιτόροι, γαλατάδες κ.λπ.⁹¹ Από το υλικό μου δεν προκύπτει όμως ότι παιδιά από το Κροκύλειο μετανάστευαν συστηματικά σε αστικά κέντρα για να εργαστούν και να βοηθήσουν οικονομικά την οικογένεια στο χωριό. Διερωτώμαι μήπως, σε περίπτωση που όντως είχαν έτσι τα πράγματα, αυτό οφειλόταν στο χαμηλότερο υψόμετρο (περίπου 850 μ.), το συγκριτικά ήπιο κλίμα και τη λειτουργία του χωριού ως διοικητικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή, οπότε οι οικονομικές ανάγκες των οικογενειών ήταν συγκριτικά λιγότερο επιτακτικές; Ας σημειωθεί ότι τόσο η Κερασιά όσο και το Διχώρα βρίσκονται σε πολύ μεγάλο υψόμετρο –1340 και 1150 μ. αντίστοιχα.

Στο υλικό μου απαντούν πάντως δύο περιπτώσεις παιδιών τα οποία οι γονείς τους έστειλαν στην Αθήνα για να εργαστούν: Ο Α. Μ., ορφανός από πατέρα, έφυγε σε ηλικία περίπου 12 ετών για την Αθήνα, όπου μπήκε στη δούλεψη των θείων του που είχαν ταβέρνα' δε φαίνεται να έστειλε χρήματα στην οικογένειά του στο χωριό. Η Γ. Σ. εργάστηκε ως υπηρέτρια στην Αθήνα από τα 10 της χρόνια. Ήταν το μεγαλύτερο παιδί ενός πολύτεχνου κτηνοτρόφου και

89. Καραβίδας, *Αγροτικά*, ό.π., σ. 462, 463.

90. Συν. με τον Η. Χ. και τον Κ. Χ., σ. 6.

91. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή*, ό.π., σ. 148, 276.

ορφανή από μητέρα. Φαίνεται ότι με την εργασία της εξασφάλιζε απλώς την επιβίωσή της. Παρόμοια μοίρα είχαν τρία αδέρφια της: Δυο αδελφές της, στα 11-12 χρόνια τους άρχισαν να εργάζονται στο Αίγιο και στην Άμφισσα ως υπηρέτριες, ένας αδελφός της στο Ευπάλιο. Στη μνήμη των δύο συνομιλητών τα γεγονότα έχουν εγγραφεί ως μια απόκλιση από το συνηθισμένο. Λένε ανοιχτά ότι εκείνοι, σε αντίθεση με άλλους, έπρεπε να φύγουν επειδή η οικογένειά τους αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά προβλήματα. Η συνείδηση ότι η πορεία τους διαφέρει από εκείνη άλλων, πιο ευνοημένων, χωριανών διέπει τις αφηγήσεις, μια συνείδηση που άρχισε να συγκροτείται από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ζωής τους.

Η Γ. Σ. δε θυμόταν «να στέλναν άλλα παιδιά (μακριά από το χωριό για να εργαστούν). Αλλά ο πατέρας μ' ήταν φτωχός και μας έστελνε...».⁹² Προφανώς τα παιδιά που μετανάστευαν προέρχονταν, κατά κανόνα, από φτωχές οικογένειες του χωριού, οι οποίες βρισκόνταν αντιμέτωπες με αρνητικές συγκυρίες.

Οι απαντήσεις στο ερώτημα, κατά πόσον οι χωριανοί έστελναν τα παιδιά τους σε μικρή ηλικία (περίπου πριν από τα 15 τους χρόνια) στις πόλεις και ειδικότερα στην Αθήνα για να εργαστούν, έχουν αόριστο, συνοπτικό χαρακτήρα και δημιουργούν την εντύπωση ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις επιλέγονταν τέτοιες πρακτικές. Σύμφωνα με την Α. Σ., που γεννήθηκε το 1922: «Όταν είχαν πολλά κορίτσια... Τα κορίτσια τα στέλναν υπηρέτριες... Σε κάνα γαλατάδικο τα στέλναν, σε κάνα αυτό να πλένε πιάτα...». Η Π. Κ., από εύπορη οικογένεια του χωριού, θυμάται πως η μητέρα της συμβούλευε την ίδια και τα αδέρφια της, να μην στείλουν σε καμιά περίπτωση «υπηρέτριες» τα παιδιά τους.⁹³ Και μια άλλη συνομιλήτρια, της οποίας η αφήγηση διακρίνεται για την ειλικρίνεια, τον αυθορμητισμό και τη στοχαστικότητα, υποστήριξε σταθερά, παρά τις αλληπάλληλες επίμονες ερωτήσεις μου, ότι παιδιά κάτω από δεκαπέντε χρονών σπάνια μετανάστευαν μόνα στις πόλεις:

Σπάνια να πάνι μικρά παιδιά ... Όχ' για να πάνι μικρά παιδιά για δουλειές, σπάνια. Δεν ήταν βγαλμένα έξω απ' τη ζωή, να ειπείς είνι κάπως... Μπορεί, απ' τάλλα χουριά, μπορεί. Ενώ τα δικά μας τα πιδιά ήταν ανέβγαλτα πιδιά... Έπτα μεγάλωσαν τα πιδιά και φύγαν... δεκαπέντε, είκουσι χρουνών... είκουσι χρουνών, είκουσιπέντε χρουνών. Ήταν τρία αδέρφια... και πήγαν υπηρέτες. Ου Τ. σκούτζε σκάλες... Μικρά παιδιά δεν πάαιναν. Και πού τώρα, εσύ τώρα έπαιρνες ένα παιδάχ' μικρό, τι θα τόκανες; ... Ήταν στν Αθήνα και χουριανοί μας από δω... Ναι, παραδέ στο Παγχαράτ'.⁹⁴

92. Συν. 2 με την Γ. Σ., σ. 1.

93. Συν. 2 με την Α. Σ., σ. 2' Συν. 2 με την Π. Κ., σ. 7.

94. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 12.

Πάντως στη μελέτη του για την παιδική εργασία ο Μιχ. Ρηγίνος δεν αναφέρεται σε παιδιά που μετανάστευαν στα αστικά κέντρα από ορεινά χωριά της Ρούμελης· συγκεκριμένα γράφει ότι «ο βασικός τροφοδότης των πόλεων σε παιδιά ήταν κυρίως τα νησιά και οι ορεινές περιοχές της Πελοποννήσου» και η ανάλυση του υλικού του υποδεικνύει το ίδιο.⁹⁵ Μάλιστα, σε μια γενικού χαρακτήρα μελέτη για τα φτωχά στρώματα των πόλεων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, απαντούν δύο περιπτώσεις παιδιών (αγοριών) που σε ηλικία 9 και 12 ετών μετανάστευσαν στην Αθήνα, το ένα από την Αμοργό και το άλλο από ένα χωριό της Πελοποννήσου.⁹⁶

5. Αγωγή

Τα αγωγή δεν αποτελούσαν παιδική εργασία με την κλασική έννοια του όρου, αλλά ήταν μια εργασία που χωριανοί και χωριανές αναλάμβαναν από πολύ νεαρή ηλικία, από τα 14-15 χρόνια τους: «Έχαναν αγωγή» με τα μουλάρια, μεταφέροντας προϊόντα από την Άμφισσα ή το Λιδωρίκι στο Κροκύλιο. Κατά κανόνα μετέφεραν προμήθειες για τα παντοπωλεία και τα καφενεία του χωριού, για ορισμένες οικογένειες ή την ίδια την οικογένειά τους· ακόμη μετέφεραν από το χωριό τρόφιμα για τα παιδιά –άλλων ή τα δικά τους– που φοιτούσαν στο γυμνάσιο, στην Άμφισσα ή στο Λιδωρίκι. Το αγωγή δεν ήταν απλή υπόθεση· έκρυβε κινδύνους και απαιτούσε ψυχραιμία και ετοιμότητα, ιδιαίτερα όταν ξεχειλίζαν τα ρέματα ή το ποτάμι του Μόρνου· τότε άνθρωποι και μουλάρια διάβαιναν τον ποταμό με μεγάλη δυσκολία διακινδυνεύοντας τη ζωή τους.⁹⁷

Φαίνεται ότι, με εξαίρεση ορισμένους άνδρες που ήταν κατ' επάγγελμα αγωγιάτες (στην πραγματικότητα αγωγιάτες ήταν και οι ταχυδρομικοί διανομείς)⁹⁸, αναλάμβαναν δηλαδή συστηματικά τις μεταφορές προϊόντων στο χωριό, κατά προτίμηση γυναίκες επιβαρύνονταν με αγωγή.⁹⁹

95. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας*, ό.π., σ. 27-30.

96. Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1993, σ. 73, 115 (αυτοβιογραφικά κείμενα).

97. Συν. με την Γ. Α., σ. 4.

98. Τη διανομή αναλάμβανε για ορισμένο χρονικό διάστημα –ο πληροφορητής μου έκανε λόγο για ένα έως τρία χρόνια– μια ομάδα από 3-4 άτομα μετά από δημοπρασία: «Μια παρέα εμείς οι τρεις, άλλ' παρέα εμείς οι τρεις. Και το χτυπάγαν, ας πούμε, τζάμπα το ταχυδρομείο για να παίρουνε τ' αγωγή... Μια μέρα εσύ, μια εγώ, μια εγώ, και είχαν πάντα αγωγή... Εβδομήντα δραχμές το αγωγή...» (Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 7).

99. «Κι άρπαξα το μλάρ και πάαινα στο Λιδωρίκ' αγωγή... Και γυναίκες κι άντρες πάαιναν με τα μλάρια και πάαιναν να φέρουν τα εμπορεύματα τα δικά σ'... Ωρέ, οι γυναίκες πάαιναν! Ποιοι άντρες; Ήταν τεμπέλλδες, μωρέ, μερικοί άντρες, ήταν τεμπέλλδες, ποιοι άντρες;» (Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 3).

Β' Κατανάλωση: Διατροφή

Η διατροφή των ανθρώπων εξαρτάται από διάφορους παράγοντες: από το χώρο στον οποίο ζουν, από τις οικονομικές τους δυνατότητες, από θρησκευτικούς κανόνες και, ενδεχομένως, από βαθιά ριζωμένες νοοτροπίες που σχετίζονται με το φύλο, την ηλικία, τη θέση στο εσωτερικό της οικιακής ομάδας και ευρύτερα της κοινότητας. Και βέβαια το είδος, η ποσότητα, η ποιότητα του φαγητού, αλλά και ο χώρος, ο χρόνος, ο τρόπος κατανάλωσής του, προσδιορίζουν και επηρεάζουν ως ένα βαθμό τις σχέσεις των μελών της οικογένειας, ενισχύουν ή διαβρώνουν νοοτροπίες και κοινωνικές δομές.

Τον πρώτο χρόνο της ζωής τους, πολλές φορές και για μεγαλύτερο διάστημα, τα παιδιά θήλαζαν· αποκαλούνταν μάλιστα «βξασταρούδια», επωνυμία που δείχνει ότι η διακοπή του θηλασμού δήλωνε, για την κοινωνία που εξετάζουμε, την εισαγωγή σε μια νέα φάση της παιδικής ηλικίας. Στο Κροκύλειο, όπως γενικότερα στον ελλαδικό και τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, οι μητέρες θήλαζαν τα παιδιά¹⁰⁰ μέσω της στενής, οργανικής σωματικής επαφής η διαδικασία του θηλασμού πρέπει να ενίσχυε την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί,¹⁰¹ δεσμών οι οποίοι θα ευνοούνταν λιγότερο σε άλλες εποχές, κοινωνίες και κοινωνικά στρώματα (λ.χ. στους ευρωπαίους ευγενείς του Μεσαίωνα ή στους γάλλους τεχνίτες των πόλεων κατά τους πρώιμους Νέους Χρόνους), όπου, για διάφορους κοινωνικο-οικονομικούς λόγους, τα παιδιά δεν τα θήλαζε η βιολογική μητέρα.¹⁰²

100. Για τη σημασία του θηλασμού στο πλαίσιο της βαλκανικής λαϊκής κουλτούρας βλ. Ε. Αλεξάκης, «Γυναίκες, Γάλα, Συγγένεια: Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στο λαϊκό πολιτισμό των Βαλκανικών Λαών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 28 (1997-1998), 43-67.

Μόνο «αν δεν είχε γάλα η μάνα, 'ρχόταν άλλ' γναικα και το βζόπιανι» (Αρχείο Λαογραφικού Σπουδαστηρίου, Χειρόγραφο 2227: Μαρτυρία Ελένης Αρμάου του Πτολεμαίου, 95 ετών, από το Κροκύλειο, 1974/75, σ. 66).

101. Η σύγχρονη Ψυχολογία δέχεται γενικά ότι ο θηλασμός του παιδιού από τη μητέρα ενισχύει τους μεταξύ τους συναισθηματικούς δεσμούς: Κ.Α. Alt, «Die Übersterblichkeit der Säuglinge und Kleinkinder in der frühen Neuzeit-Unberechenbares Schicksal oder menschliches Versagen?», στο Κ.Α. Alt, Α. Kemkes-Grottenthaler (επιμ.), *Kinderwelten. Anthropologie-Geschichte-Kulturvergleich*, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη 2002, σ. 223-245, κυρίως σ. 226, 227.

102. Βλ. Sh. Shahar, *Kindheit im Mittelalter* (μτφ. από τα βραβικά Barbara Brumm), Αμβούργο 1993, σ. 67-91· Ε. Le Roy Ladurie, «Ένα φαινόμενο βιο-κοινωνικό και πολιτισμικό: Ο θηλασμός επί πληρωμή στη Γαλλία τον 18ο αιώνα», μετάφραση Μ. Σπηλιωτοπούλου, στο Α. Ματθαίου (επιμ.), *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 17 / Ε.Μ.Ν.Ε. – περ. *Μνήμων*), Αθήνα 1998, σ. 63-74.

Φαίνεται, πάντως, πως οι συνθήκες ζωής υποχρέωναν συχνά τις μητέρες να θηλάζουν τα παιδιά τους χωρίς να τηρούν βασικούς κανόνες υγιεινής. Μια συνομιλήτρια αφηγήθηκε πως, γύρω στα 1935, θήλασε την άρρωστη βαφτιστήρα της, προσπαθώντας να της σώσει τη ζωή: «Και παίρνω ένα πατσαβούρ', πού σφουγγάρ; ένα πατσαβούρ', καθαρό όμως, και φκιάνω μια σαπουνάδα και ξεθλησκώνομαι, να με συγχωρείς, και πλένομαι όλ' μέχρι εδώ κάτ'. Πλύθκα δω, σκουπίσα, έκαμα τα στήθια μ' καθρέφτ', να μην πάθ' το παιδί». Όταν όμως στη συνέχεια τη ρώτησα αν οι γυναίκες λάμβαναν τακτικά τέτοια μέτρα πριν θηλάσουν, απάντησε: «Ωρέ, πού να πλυθείς στο χωράφ' πέρα, πού να πλυθείς; Απ' το ίδιο το στήθος, όπως ήσαν, ιδρωμέν', κουρασμέν', αυτήνο, τάζεις κι το πιδί. Ναι. Πλένεσαν στο χωράφ'; Πού να πλυθείς;». ¹⁰³

Από την άλλη πλευρά η επαφή με αστικά ή ημι-αστικά κέντρα καθώς και με αστικοποιημένους πλέον χωριανούς πρέπει να είχε εισαγάγει νέες, σύγχρονες πρακτικές στη διατροφή των βρεφών, τουλάχιστον μετά το 1930. Από την πλούσια αφήγηση της ίδιας χωριανής γνωρίζουμε ότι τη δεκαετία του 1930 τα βρέφη τρέφονταν ή είχαν αρχίσει να τρέφονται συμπληρωματικά με εισαγόμενο συμπυκνωμένο γάλα ή γάλα σε σκόνη, τροφές που, σε αντίθεση με το νωπό γάλα, μπορούσαν να συντηρηθούν χωρίς να υποστούν αλλοιώσεις για μεγάλα χρονικά διαστήματα:

«Εγώ τα παιδιά μ'», λέω, «τα ταΐζω Νεστέ». – «Τί Νεστέ είν' αυτό», λέει; – «Κι εγώ δεν το ξέρω κουμπάρε», λέω, να... Γιατ' άμα έφκιασα το δάσκαλο (όταν γέννησε το γιο της που αργότερα έγινε δάσκαλος) ο άντρας μ' τάειχε καλά με το γιατρό το Καντά, και τούειπε: «τι το ταΐζεις το πιδί άμα δεν έχει γάλα πολύ η γυναίκα σ'»; Λέει: «γάλα». – «Τί γάλα»; – «Γάλα Νουνού», λέει. – «Όχ'», λέει, «τα παιδιά τα μικρά να μην τα ταΐζετε» λέει, «να τα ταΐζετε, γάλα Νεστέ», λέει, «εκείνο κάν' για τα παιδιά. Το γάλα Νεστέ σκόν' είναι». ¹⁰⁴

Γνωρίζουμε ότι το γαλακτούχο άλευρο της ελβετικής εταιρείας «Νεστέ» στόχευε και συντέλεσε στην καταπολέμηση της βρεφικής θνησιμότητας στην Ευρώπη, συμπληρώνοντας ή υποκαθιστώντας με επιτυχία το μητρικό γάλα. ¹⁰⁵ Από τους 29 θανάτους βρεφών που καταγράφονται στο σχετικό βιβλίο της κοι-

103. Συν. με την Π. Γ., σ. 37.

104. Ο.π. Το 1899 είχε κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του στην πρωτεύουσα το πρωτοποριακό «γαλακτούχο άλευρο» για βρέφη της ελβετικής εταιρείας Νεστέ (Α. Αγγελοπούλου, Σ. Λουμίδη, *Nestlé 100 χρόνια στην Ελλάδα. Εντελής τροφή διά τα μικράν ηλικίαν έχοντα παιδιά...*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2001, σ. 35). Πριν από το 1940 γενικοί αντιπρόσωποι της εταιρείας αλλά και έμποροι, οι οποίοι βάσει ειδικών συμφωνιών μπορούσαν να διακινούν τα προϊόντα της Νεστέ, έδρευαν σε κοντινές στο Κροκύλειο επαρχιακές πόλεις, όπως η Ιτέα και η Άμφισσα (Ο.π., σ. 49, 63).

105. Ο.π., σ. 18-21, σ. 38, 39.

νότητας Κροκυλείου μεταξύ 1932 και 1937, 4 αποδίδονται σε «εντερίτιδα» ή «εντεροκολίτιδα»,¹⁰⁶ που πιθανόν οφειλόταν στην αναγκαστική συμπλήρωση ή υποκατάσταση του μητρικού γάλακτος με γάλα ακατάλληλο για το πεπτικό σύστημα των βρεφών, όπως το γάλα της γίδας ή του προβάτου.

Αμέσως μετά τη διακοπή του θηλασμού, ή και παράλληλα προς το θηλασμό, αν διαρκούσε πάνω από ένα χρόνο, τα παιδιά τρέφονταν με σχετικά εύπεπτες τροφές, με ζωικό γάλα, γιαούρτι, ζωμούς· σταδιακά η διατροφή τους εντασσόταν στο πλαίσιο της διατροφής των ενηλίκων. Το διαιτολόγιο των χωριανών περιλάμβανε κυρίως ή αποκλειστικά (ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα) καλαμποκίσιο ψωμί (μπομπότα), γάλα, αυγά, τραχανά, όσπρια, πράσα, χαμπρολάχανα και πίτες διαφόρων ειδών. Σπανιότερα, και προπάντων οι σχετικά εύπορες οικογένειες, έτρωγαν τυρί, κρέας (από κότα, χοιρινό, αιγοπρόβατα), πατάτες (τις οποίες προμηθεύονταν κατά κανόνα από την Κερασιά, το «πατατοχώρι» της περιοχής), ζυμαρικά, ρύζι, ξηρό μπακαλιάρο. Ζυμαρικά, ρύζι, ξηρό μπακαλιάρο αγόραζαν από τα παντοπωλεία, με τυρί και κρέας προμήθευαν το χωριό οι κτηνοτρόφοι. Έπιναν επίσης κρασί και έναν υποτυπώδη «καφέ» (στην πραγματικότητα ρόφημα καφέ χρώματος από αλεσμένα και καβουρδισμένα δημητριακά), ενώ χρησιμοποιούσαν ως γλυκαντική ουσία το πετιμέζι· ελάχιστοι είχαν τη δυνατότητα να προμηθεύονται ορισμένες φορές ζάχαρη. Εκτός από τον ξηρό μπακαλιάρο που θεωρείτο ούτως ή άλλως «το φάρι του φτωχού», ορισμένες –ελάχιστες– φορές κατανάλωναν ψάρια τα οποία φάρευαν στο ποτάμι ή αγόραζαν από τα παράλια. Φαίνεται ότι τα παιδιά αποκλείονταν (τουλάχιστον θεωρητικά) από την κατανάλωση καφέ ή κρασιού, προφανώς γιατί θεωρούνταν είδη πολυτελείας, που δεν ικανοποιούσαν το αίσθημα της πείνας: Ο καφές ήταν σπάνιος και ακριβός· το κρασί, ποτό οιοπνευματώδες που απελευθέρωνε τα συναισθήματα, κάτι το οποίο ίσως ήταν αντίθετο με την εκμάθηση της πειθαρχίας εκ μέρους των παιδιών.¹⁰⁷

Οι νηστείες τηρούνταν ευλαβικά από τους χωριανούς, καθώς αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος και εκδήλωση της θρησκευτικής πίστης τους.¹⁰⁸ Τα παιδιά νήστευαν επίσης, προπάντων την περίοδο της Σαρακοστής (τουλάχιστον την

106. Βιβλίου *Ληξιαρχικών Πράξεων Κοινότητας Κροκυλείου, Θανάτων*, τ. Α', 1.1.1932 έως 31.12.1939 (οι σχετικές περιπτώσεις απαντούν στα έτη 1932, 1936, 1937, 1939).

107. Πβ. όσα γράφει ο Παπαταξιάρχης για την έκφραση των συναισθημάτων και την επίτευξη του κεφιού μέσω της ρακοποσίας και γενικότερα του ανδρικού συμποσιασμού: Ε. Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 1992, σ. 209-242, κυρίως σ. 236, 237.

108. Πβ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 9, 10· για τη σημασία που απέδιδαν στη νηστεία οι τσοπάνηδες της Ρούμελης.

Καθαρή Δευτέρα και στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας) και το Δεκαπενταύγουστο, κι αυτό σημαίνει ότι το λιγότερο ένα μήνα το χρόνο το διαιτολόγιό τους ήταν πολύ λιτό, τουλάχιστον για τα σημερινά δεδομένα. Συνειδητά ή ασυνειδητά η τροφή πρέπει να αποκτούσε μια συμβολική, θρησκευτική διάσταση για τα παιδιά: η διατροφή τους υποτασσόταν σε κανόνες που δεν επιδέχονταν αμφισβήτηση αφού εξέφραζαν τη βούληση του παντοδύναμου Θεού.

Αυτή είναι μια πολύ γενική εικόνα της διατροφής και των διατροφικών πρακτικών. Όλοι οι συνομιλητές βιώνουν το χάσμα ανάμεσα στη σημερινή εποχή της αφθονίας και στο παρελθόν, όταν οι χωριανοί εξασφάλιζαν κατά μεγάλο μέρος την τροφή τους με την προσωπική τους εργασία και όταν οι γυναίκες ανάλωναν πολύ χρόνο στο ζύμωμα του ψωμιού και στην παρασκευή απλών φαγητών. Όλοι οι συνομιλητές βιώνουν το χάσμα ανάμεσα στα σημερινά παιδιά της αφθονίας και τους εαυτούς τους ως παιδιά, σε μια κοινωνία όπου η ποιικιλία και η ποσότητα των τροφίμων ήταν περιορισμένες. Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι καθόλα αντιπροσωπευτικά και προέρχονται από ανθρώπους που μεγάλωσαν σε πολύ διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα του χωριού:

Δεκαπέντε χρονώ τα παιδιά, τι ήταν, μωρέ, τότε; Σα φυματικά ήταν. Σπάνια νάταν κάνα γερό. Όλα τ' άλλα ήταν χαντακωμένα, δηλαδή νηστικά παιδιά, κακοζωισμένα... Τώρα καλοπερνάνε. Δεν τρώει, λέν', το παιδί τώρα. Έμ, τί να φάει; Απ' το πρωί που ξυπνάει μέχρι τώρα (το βράδι) μασουλάει... – Καμιά φορά λέμε με την αδερφή μου την Πηνελόπη, τώρα εδώ: Τόσα άτομα, λέει, τι μας τάζει η μάνα μας; Γιατί εδώ φκιάνουν φαγητό και το βράδι δεν έχουν να φάνε. Τόσα πιάτα που έβγαζε. Ήταν δεκαπέντε πιάτα!¹⁰⁹

Παρ' όλο πάντως που «έβρεχε φτώχεια» και οι χωριανοί «με τα χέρια τς πολέμαγαν να βγάλουν τι θα βγάλουν»¹¹⁰ από τη γη τους, η οικονομία της αυτοκατανάλωσης αποτελούσε ως ένα βαθμό δικλείδα ασφαλείας για τους ορεινούς πληθυσμούς. Αυτή τη λειτουργία της οικονομίας αυτοκατανάλωσης ως δικλείδας ασφαλείας απηχούν και οι απόψεις της Π. Α.: «Κοίταξε να δεις. Η φτώχεια ήταν στα ρούχα, στα παπούτσια, σταυτό' τώρα στο ζήτημα του φαγητού, επειδή είν' αγροτική περιοχή και είχανε γίδες, κότες, ξέρω 'γω, ένα γουρούν' το χρόνο θρέφανε, μεγάλη πείνα δεν υπήρχε».¹¹¹

Όμως, όπως έχουμε δει, η παραγωγή δεν κάλυπτε πλήρως τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού, ο οποίος κατά συνέπεια εξαρτιόταν, ως ένα βαθμό, από την τοπική και περιφερειακή αγορά. Αναπόφευκτα, το 1917, όταν, λόγω του συμμαχικού αποκλεισμού και της επακόλουθης αισχροκέρδειας, τα ποσο-

109. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 5· Συν. με την Β. Κ., σ. 3.

110. Συν. με την Α. Π., σ. 6.

111. Συν. με την Π. Α., σ. 5.

στά θνησιμότητας στην Αθήνα διπλασιάστηκαν και σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου οι χωρικοί επιβίωναν τρώγοντας σταφίδα,¹¹² ο λιμός έκανε την εμφάνισή του και στο χωριό. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συνομιλητές θυμούνται τον αγώνα για επιβίωση, την αγωνία των γονιών να σώσουν τα παιδιά τους που λιμοκτονούσαν και το πώς λειτούργησαν τότε τα δίκτυα αλληλεγγύτητας στο χωριό:

Το '17. Πείνα, πείνα στο χωριό. Άμα έσωσε τα εισοδήματα ο πόλεμος πάντως ήρθε πείνα, και θμώμαι ο πατέρας μ' πήε στ' Αλεποχώρ' και στα άλλα τα χωριά, σ' όποια χωριά με μλάρ', φόρτωσε τα ντεπόζιτα λάδ' και άλλαξε και πήε κι έδωσε λάδ' και πήρε καλαμπόκ'. Πόσο λάδ' έδωσε και πόσο καλαμπόκ' πήρε και στάρ' δεν ξέρω... Εμείς δεν πεινάσαμε, γιατί ο πατέρας μ', σ' λέω, άλλαξε λάδ' με καλαμπόκ' και με σιτάρ'. Πείναγαν ο κόσμος δω απάν'. Τν έλεγαν μία Μαχού ... Η μάνα τς ήρθε στο δκό μας το σπίτ' και τς είπε τς μάνας μ': «βρε Κώσταινα», Κώσταινα τν έλεγαν, «βάλε μ', μωρέ Κώσταινα», λέει, «μπα κι έχς λιγάκ' φωμί να μας δώσεις, θα πεθάνουν τα παιδιά μ'». Και τράβξε η μάνα μ', είχε τέσσερα καρβέλια στη γάστρα, όχ' στο φούρνο, στη γάστρα, ξέρς ποια λένε γάστρα; Και τράβξε και τς δίνει ένα φημένο καρβέλ'. «Κάτσε, μωρέ», λέει, «δεν φήθηκαν», λέει, «να σ' δώκω ένα καρβέλ'». «Μωρέ, δώσε με», λέει, «θα πεθάνουν τα παιδιά μ'», και τσόδωκε ένα καρβέλ' θμάμαι η μάνα μ' και καμιά βολά τσόδωνε από κάνα καρβέλ' φωμί.¹¹³

Οπωσδήποτε το διαιτολόγιο των παιδιών διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες κάθε οικογένειας: Στις οικογένειες των τσοπάνηδων τα παιδιά τρέφονταν με περισσότερα γαλακτοκομικά προϊόντα από ό,τι σε άλλες' όσοι διέθεταν ρευστό και μπορούσαν να αγοράσουν κρέας από το χασάπη, κατανάλωναν κρέας πιο τακτικά από άλλους' όταν οι οικογένειες μπορούσαν να διαθέσουν ορισμένα χρήματα αγόραζαν από τα μπακάλικα του χωριού για τα παιδιά τους συμπυκνωμένο γάλα σε κουτιά, τους μήνες κατά τους οποίους οι οικόσιτες γίδες δεν είχαν γάλα.¹¹⁴

Όσοι προέρχονται από λιγότερο ή περισσότερο προνομιούχες οικογένειες διαχωρίζουν στις αφηγήσεις τους τα βιώματά τους από τα βιώματα των άλλων – των περισσότερων χωριανών. Ίσως λοιπόν οι μικρές αλλά ουσιαστικές διαφορές στις συνθήκες διαβίωσης δημιουργούσαν ήδη από τα παιδικά χρόνια, τα φήγματα μιας ρευστής κοινωνικής συνείδησης που διαπιστώνει κανείς και στις νεότερες γενιές των «Αθηναίων», της συνείδησης ότι ανήκε κανείς σε ανώ-

112. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 70.

113. Συν. με την Π. Γ., σ. 34' επίσης, Συν. με τον Α. Μ., σ. 6' Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 5, 6.

114. Συν. με τον Μ. Μ., σ. 6' Συν. με την Κ. Σ., σ. 11' Συν. με τον Χ. Τ., σ. 6.

τερο ή κατώτερο κοινωνικό περιβάλλον του χωριού. Ας δούμε δύο παραδείγματα που αφορούν σε μια σχετικά προνομιούχο και μια σαφώς εύπορη οικογένεια του χωριού:

Η Π. Γ. ήταν κόρη ενός παντοπώλη, ο οποίος διατηρούσε συγχρόνως οινομαγειρείο στο χώρο του παντοπωλείου. Σε σύγκριση με άλλους, η ίδια και τα αδέρφια της, την εποχή που πήγαιναν σχολείο, γευμάτιζαν στην ταβέρνα του πατέρα τους στο κέντρο του χωριού (περίπου ανάμεσα στο 1914 και το 1918):

*Και πολλές φορές εμείς τα παιδιά απ' το σχολείο ερχόμασταν κατευθείαν στον πατέρα μ'. Βρίσκαμι φαί, είχε μια τραπεζαρία μπροστά, κει που είναι του παράθυρου τ' επάν' κι είχε κι έναν καναπέ ου πατέρας μου, μας έβαζε και τρώγαμε και διαβάζαμε... είχαν φτώχεια ο κόσμος. Άμα έρχονταν απ' το χωράφ' θα πάαιναν στον κήπο να κόψουν πράσα και λάχνα να βράσνε ή τραχανά ή τριφτάδια. Πίτες, τραχανόπιτες. Έφκιαναν και πίτα. Με κολοκύθια έφκιαναν, με λάχανα έφκιαναν. ... Ημείς οι παρεδραίοι (παρατσούκλι λόγω του παππού της, που διετέλεσε «πάρεδρος», δηλαδή πρόεδρος του χωριού) ερχόμασταν χορτάτ' απ' το μαγαζί, αλλά έφκιανε κι η μάνα μου, φασόλια έφκιανε, καμιά πίτα έφκιανε, κάτ' έφκιανε... Ο πατέρας μ' έφκιαν' χρέας κουκκινιστό με μακαρόνια ή με ρύζ', κουκκινιστό... Ή έφκιανε και πατάτες. Τηγάνζε πατάτες... Δεν πεινάγαμε. Ρύζ' θέλαμε, θα το είχαμε, λάδ' θέλαμε το είχαμε, ζάχαρ' θέλαμε, την είχαμε ... Ο κόσμος δεν είχαν να φκιάσουν έναν καφέ. Έφκιαναν πετιμέζ', απ' τα σταφύλια πετιμέζ' θα φκιάσουν το πρωί ένα τσάι και θα βάλουν πετιμέζ', ίσα να πιούν ένα τσάι. Εμείς είχαμε ζάχαρ', δεν είδαμε πετιμέζ'.*¹¹⁵

Η Π. Α. ήταν μοναχοπαιδί ενός καθηγητή του Σχολαρχείου, σώγαμπρου σε μια οικογένεια που δεν είχε παρά μία μόνο κόρη. Σε αντίθεση με όλους σχεδόν τους άλλους χωριανούς (και με την προηγούμενη αφηγήτρια) έτρωγε τακτικά σταρένιο ψωμί και τυρί:

*Πάντως ανάμνηση δική μου είναι ότι παίρναμε τ' απόγευμα με τη φίλη ένα ψωμί και τυρί να βγούμε έξω να παίξουμε, κι εγώ μαθημένη εδώ έπαιρνα ένα κομμάτι ψωμί καθάριο, σιταρένιο, κι έπαιρνα κι ένα μεγάλο κομμάτι τυρί, έτρωγα. Αυτή έπαιρνε μομποτότα κι ένα κομματάκι τόσο. Και μούλεγε: «Πώς το τρως, καλέ, το τυρί;» – «Πώς το τρώω;» – «Δεν το τρώνε έτσι το τυρί». ... Ήταν πέντε κορίτσια κι ένα αγόρι έξι. ... Και πάρα πολλές φορές μούλεγε: «τ' αλλάζουμε;», Και το λαχταρούσε. «Τ' αλλάζουμε», λέω, δεν είχα τέτοιο πρόβλημα. Και καμιά φορά που δεν την ήθελα τη μομποτότα να τη φάω, την έριχνα στις κότες, δε με πείραζε.*¹¹⁶

115. Συν. με την Π. Γ., σ. 11, 20, 32.

116. Συν. με την Π. Α., σ. 5.

Παρ' όλο που τα οικογενειακά γεύματα αποτελούσαν έκφραση του συλλογικού τρόπου ζωής, η εικόνα της πολυμελούς αγροτικής οικογένειας που τρώει συγκεντρωμένη δεν αποδίδει τη ρευστή πραγματικότητα. Συνήθως τα μέλη μιας οικογένειας έτρωγαν μαζί το βράδυ, επειδή τις υπόλοιπες ώρες της ημέρας ήταν απασχολημένα σε διαφορετικούς τομείς. Μάλιστα συχνά, κατά τις περιόδους αιχμής των αγροτικών εργασιών, οι γονείς ή η μητέρα περνούσαν μερικές εβδομάδες στις ταράτσες μαζί με τα μεγαλύτερα παιδιά, αφήνοντας στο σπίτι τον παππού, τη γιαγιά και τα μικρότερα παιδιά. Οι τσοπάνηδες, εξάλλου, διανυκτέρευαν στα μαντριά τους και, στις περιπτώσεις που τα άλλα μέλη της οικογένειας ζούσαν στο χωριό, δεν έτρωγαν μαζί τους.

Ο Α. Μ. που γεννήθηκε το 1904, θυμάται:

Έρχουμαν εγώ απ' το σχολείο και πήγαινα στον κήπο, τότε είχαμε πράσα, κι έπαιρνα ένα κομάτ' φωμί, κι έκοβα πράσα, κάθουμαν στα πράσα εκεί, έκοβα από ένα πράσο και φωμάκ' κι έτρωγα... Βρισκόταν ο ένας στα γίδια, ο ένας στο χωράφ', ο άλλος στ' άλλο χωράφ' ... Ε, το βράδ' μαζεύομασταν εκεί... Ο πατέρας ήταν στα γίδια, στο μαντρί τ'... Άμα δεν κοιμόταν στο μαντρί θα τάπαιρναν τα πρόβατα όλα.¹¹⁷ (Και ο κατά πολύ νεότερος Γ. Ρ., γεννημένος το 1917, αφηγείται)... τις περισσότερες φορές δε συγκεντρωνόμασταν. Από βράδ' σε βράδ' βλεπόμασταν η οικογένεια. Το βράδ' τρώγαμε όλ' μαζί. Την ημέρα, άλλ' πηγαίνανε, σκάρζαν τις γίδες, άλλ' πήγαιναν στο χωράφ', άλλ' πήγαιναν να ποτίσουν. Οπότε δε συγκεντρωνόμασταν.¹¹⁸

Στο υλικό μου απαντούν και περιπτώσεις παιδιών τα οποία έμεναν όλη την ημέρα ή και επί μέρες μόνα στο σπίτι, ενώ οι γονείς βρισκόνταν στα χωράφια. Ορισμένες φορές τελείωνε το φαγητό που είχε αφήσει η μάνα και τα τάιζαν οι γείτονες· μάλιστα στα τέλη της δεκαετίας του '20 και κατά τη δεκαετία του '30, ο θρυλικός δάσκαλος του χωριού οργάνωνε ένα είδος συσσίτιου στο σπίτι του για παιδιά των οποίων οι γονείς απουσίαζαν σε γεωργικές εργασίες και τα είχαν αφήσει μόνα.¹¹⁹

Παιδιά και ενήλικες έτρωγαν καθισμένοι σταυροπόδι ή πάνω σε σκαμνάκια είτε γύρω από την εστία, την «παραστιά», ή «γωνιά», όπως την έλεγαν, είτε γύρω από τον χαμηλό «τραπέζι» της εποχής, το σοφρά που συνήθως ήταν ξύλινος. Για τις οικογένειες των τσοπάνηδων, που δε διέθεταν πολλά χρήματα και περνούσαν τον περισσότερο χρόνο σε μονόχωρα οικήματα έξω από το χωριό, ακόμη και ο σοφράς ήταν καμιά φορά πολυτέλεια: «Μωρέ, κατάχαμα τρώγαμε... Ήτανε πολυτέλεια ο σοφράς. Πολύ πολυτέλεια, όχ' πολυτέ-

117. Συν. με τον Α. Μ., σ. 6.

118. Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 5.

119. Συν. με τον Γ. Π., σ. 8· Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 7.

λεια». ¹²⁰ Οι ευπορότερες οικογένειες, όσες είχαν αρκετό χώρο στο σπίτι, διέθεταν εκτός από το σοφρά και «κανονικό» τραπέζι. Αλλά για τον σχεδόν ενενηντάχρονο τσοπάνη Χ. Μ. το τραπέζι ήταν συνώνυμο της αλλαγής των ανθρώπων και του κόσμου: «Δεν είχανε τραπέζια, βάζαν το χαμηλό τα χρόνια εκείνα. Καθόμασταν στα σακμινιά, που λένε. Ήμασταν μικροί τότε. Τώρα μεγάλωσαμε, έχουμε τραπέζια φηλά. Ψηλώσαν οι ανθρώπ'. Έγινε άλλος ο κόσμος». ¹²¹ Ορισμένες φορές στο τραπέζι έτρωγαν οι ενήλικες και στο σοφρά, ή κατάχαμα, έτρωγαν τα παιδιά, γιατί το ύψος του τραπεζιού τα δυσκόλευε, ή ακόμη οι γέροντες που ήταν σκυφτοί και ήθελαν ν' απολαμβάνουν τη ζεστασιά της «γωνιάς»: «Εδώ έρχεται, είχαμε μουσαφειραίους πολλούς, κι ήταν κι ο αδερφός μ' απ' την Αθήνα... μι πέντε άτομα... Μικρό το σπίτι' και τούτην εδά ήταν η κουζίνα ... και (στα παιδιά) τάστρωνα κατάη ένα φύλλο κουρελού και τσόβανα τα πιατάκια τς κι έτρωγαν». ¹²²

Το φαγητό μαγειρευόταν στη «γωνιά». Στις περισσότερες οικογένειες πρέπει να έτρωγαν όλοι από το ίδιο «ταψί» (όταν είχαν πίτα), «κακάβι» (κατσαρόλα) ή την πήλινη γαβάθα, ορισμένες φορές, μάλιστα, όλοι με το ίδιο κουτάλι (χλιάρι) ή πηρούνι (συχνά από ξύλο) ή (όσον αφορά στις πίτες) με τα χέρια: «Τότε τρώγαμ' όλ' μέσα στο ίδιο κατσαρόλ', το κακάβ'. Δέκα, δώδεκα ήμασταν στο σπίτι'. Αν ήταν τραχανάς, τρίβαμε μέσα και ψωμί, ζεματούρα που λένε». ¹²³ Περιμένοντας τη σειρά τους για να «βουτήξουν» το «χλιάρι» τους τα παιδιά διδάσκονταν να μοιράζονται αγαθά με τα άλλα μέλη της οικογένειας, συγχρόνως όμως μπορεί να ανέπτυσαν μια ανταγωνιστικότητα μεταξύ τους με αντικείμενο το φαγητό, το οποίο οπωσδήποτε «δεν περίσσευε».

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις οικογενειών –και μάλιστα όχι μόνο εύπορων αλλά και φτωχών–, στις οποίες ο καθένας έτρωγε στο δικό του πιάτο, τσίγκινο ή πήλινο. Αυτό ήταν πολύ πρακτικό για τις πολυμελείς οικογένειες, επειδή δεν ανέκυπταν οι αναπόφευκτες εκείνες μικροδιαμάχες, που έκαναν την εμφάνισή τους όταν όλοι έπαιρναν το φαγητό τους απευθείας από το «κακάβι»:

Γύρω στη γωνιά, κάτ' στη γωνιά, γύρω στη φωτιά τρώγαμε. Είχαμε και σοφρά αλλά δε μας βόλευε ο σοφράς και τρώγαμε στη γωνιά κάτω, χάμω. Παίρναμε και στην ποδιά μας και τρώγαμε... Είχαμε πιάτα. Κάτι πιάτα σα τσιγκένια, τέτοια πιάτα. Καθénας το πιάτο του. Γιατ' ήμασταν οικογένεια ... δεν τρώγαμε (από το ίδιο σκεύος) γιατί ήμασταν πολλοί κι έπρεπε να το βάλουμε στα πιάτα. ¹²⁴

120. Συν. με τον Μ. Μ., σ. 14. Επίσης Συν. με τον Γ. Π., σ. 7.

121. Συν. με τον Χ. Μ., σ. 1.

122. Συν. με την Π. Κ., σ. 10' Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 6' Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 5.

123. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 5.

124. Συν. με την Γ. Σ., σ. 6.

Ο τρόπος διανομής του φαγητού σε μια οικογένεια (ποιος τρώει τι, σε ποιες ποσότητες και με ποια σειρά) είναι ενδεικτικός για την ιεραρχική της οργάνωση. Από τη βιβλιογραφία γνωρίζουμε σήμερα ότι στις εργατικές οικογένειες της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Αγγλίας, κατά τον ύστερο 19ο και τον πρώιμο 20ό αι., το ακριβό και πλούσιο σε θερμίδες φαγητό (το κρέας κυρίως, αλλά και το βούτυρο) αποτελούσε ορισμένες φορές προνόμιο του πατέρα,¹²⁵ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραμελούνταν η διατροφή των παιδιών. Δε διαθέτω μαρτυρίες που να υποδεικνύουν ότι γινόταν ουσιαστική διάκριση εις βάρος των παιδιών σε ζητήματα διατροφής, παρ' όλο που τα παιδιά αποκλείονταν από ορισμένα σπάνια, ακριβά είδη διατροφής. Το αναφέραμε στην αρχή της ενότητας, θα το εξετάσουμε και παρακάτω σε σχέση με τους αγεργμούς· πάντως μια τέτοια διάκριση αντανακλά την εξαρτημένη, κατώτερη θέση των παιδιών στην οικογενειακή ιεραρχία.

Όταν αναρωτήθηκα κατά πόσο ο πατέρας ή, εν πάση περιπτώσει, οι άνδρες έτρωγαν καλύτερης ποιότητας φαγητό από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, υπήρξαν συνομιλητές που τόνισαν ότι οι γονείς τους ενδιαφέρονταν πρώτα για τη διατροφή των παιδιών και μετά για τον εαυτό τους. Παρ' όλο που η τάση εξιδανίκευσης των γονιών ενδέχεται να συσκοτίζει την πραγματικότητα ή τουλάχιστον την πολλαπλότητά της, θεωρώ τις μαρτυρίες αυτές αξιόπιστες επειδή στην πλειοψηφία τους προέρχονται από ανθρώπους που στην αφήγησή τους ασκούν έμμεσα έντονη κριτική στον πατέρα τους. Όπως αφηγείται ο τσοπάνης Μ. Μ.: «Ο πατέρας κι η μάνα, τα παιδιά τήραγαν να φάνε πρώτα και μετά αν έμενε έτρωγαν κι αυτοί».¹²⁶

Βέβαιο, πάντως, είναι ότι ο πατέρας –στο βαθμό φυσικά που συμβίωνε με την υπόλοιπη οικογένεια, υπενθυμίζω τους πατέρες-μετανάστες– τρεφόταν καλύτερα από τη μητέρα, η οποία έφερε και την ουσιαστική ευθύνη για τη διατροφή της οικογένειας και για την οποία συχνά οι συνομιλητές δηλώνουν ότι έτρωγε τελευταία από όλους κρατώντας για τον εαυτό της το χειρότερο κομμάτι.¹²⁷ Τα παιδιά, εξάλλου, δεν άρχιζαν να τρώνε πριν αρχίσει ο πατέρας ή ο παππούς: «Άμα ήταν τα πεθερικά έβαζες στα πεθερικά πρώτα, τον πεθερό τυ πεθερά και μετά στον άντρα θα έβανες».¹²⁸ Επιπλέον, πιθανόν οι ενήλικες κα-

125. H. Rosenbaum, *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen. Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1982, σ. 413 και υποσ. 141· Rosenbaum, *Proletarische Familien*, ό.π., σ. 159 κ.εξ.· Papanthassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule*, ό.π., σ. 151, 215.

126. Συν. με τον Μ. Μ., σ. 6. Επίσης, Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 3· Συν. με τον Π. Π., σ. 5· Συν. με τον Γ. Ρ. (συνομιλία με τον Π. Β.), σ. 3.

127. Συν. με την Μ. Ν., σ. 14· Συν. με τον Χ. Τ., σ. 14· Συν. με τον Θ. Α., σ. 23, 24· Συν. με την Λ. Π., σ. 18.

128. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 5.

τανάλωναν μεγαλύτερες ποσότητες τροφής απ' όσο τα παιδιά, αφού χρειάζονταν περισσότερες θερμίδες. Δε μπόρεσα να διαπιστώσω διακρίσεις ως προς τη διατροφή ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια αλλά δεν αποκλείω κάτι τέτοιο· άλλωστε το καθημερινό είναι συχνά τόσο αυτονόητο, ώστε η μνήμη δυσκολεύεται να το ανακαλέσει. Εν πάση περιπτώσει, μέσω της οργάνωσης και διανομής του φαγητού τα παιδιά εσωτερικευαν το κοινωνικό αξίωμα της ανωτερότητας των ανδρών έναντι των γυναικών.

Γ' Κατανάλωση: Ένδυση

Όταν σε μια κοινωνία η εμφάνιση των παιδιών διαφοροποιείται από την εμφάνιση των ενηλίκων, σημαίνει ότι η κοινωνία αυτή αναγνωρίζει και σηματοδοτεί την ύπαρξη μιας παιδικής ηλικίας με τους δικούς της ενδυματολογικούς και γενικότερα εμφανισιακούς και άλλους κανόνες. Γι' αυτό, όπως είναι γνωστό, και οι «κλασικοί» ιστορικοί της παιδικής ηλικίας (με πρωτοπόρο τον Ariès), αλλά και όσοι τους αμφισβήτησαν, χρησιμοποίησαν την παιδική ενδυμασία ως τεκμήριο αναγνώρισης ή κατασκευής μιας παιδικής ηλικίας.¹²⁹

Το 1927 ο Δημήτρης Λουκόπουλος παρατηρούσε: «Η εποχή που ζούμε είναι μια μεταβατική κατάσταση σ' όλο το φανέρωμα της ζωής μας. Περνούμε απ' τον ανατολισμό στον ευρωπαϊσμό... και στη ντυμασιά μας λοιπόν ήταν επόμενο νά' ρθει μεγάλη ταραχή και σύγχυση. Στα πιο απόκεντρα αιτωλικά χωριά βλέπεις τώρα να φοριέται το ευρωπαϊκό ένδυμα γενικά σχεδόν από τους άνδρες».¹³⁰ Οι άνδρες είχαν υιοθετήσει τις γενικές επιταγές της «ευρωπαϊκής» ένδυσης από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα (αναφέρομαι πρώτα απ' όλα στο παντελόνι). Αυτό οφειλόταν κατ' αρχήν στην έντονη κινητικότητα τους λόγω της μετανάστευσης, της στρατιωτικής θητείας και της επιστράτευσης. Αρκεί να αναφέρουμε ότι 50 περίπου άνδρες από το Κροκύλειο είχαν επιστρατευθεί στους πολέμους που άρχισε να διεξάγει το ελληνικό κράτος καθώς ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος βιάδιζε προς τη λήξη του, με αποκορύφωμα τη Μικρασιατική εκστρατεία, και υπήρξαν χωριανοί που επιστρατεύθηκαν στους Βαλκανικούς και αποστρατεύθηκαν μετά τη λήξη τη Μικρασιατικής εκστρατείας.¹³¹ Την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρχαν ακόμη φουστανελάδες στο χωριό· οι γέροντες, εκείνοι που είχαν γεννηθεί μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα ή το πολύ-πολύ μέχρι το 1870, φορούσαν φουστάνελες και βοϊδοτσάρουχα με φούντες. Οι συνομιλητές μου τους θυμούνται ντυμένους έτσι στο σπίτι—όταν επρόκειτο για τον παππού τους—, την αγορά και την εκκλησία.

129. Βλ. Μπάδα-Τσομώκου, *Ενδυματολογικοί κώδικες*, ό.π., σ. 8.

130. Λουκόπουλος, *Πώς υφαίνονται και ντύνονται οι Αιτωλοί*, ό.π., σ. 51.

131. Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 91.

Στις γυναίκες, η διαφοροποίηση στο ντύσιμο ανάμεσα σε διαφορετικές γεινές δεν ήταν τόσο έντονη, παρ' όλο που φαίνεται ότι σιγά-σιγά κυριαρχούσαν αστικά ενδυματολογικά πρότυπα.¹³² Ήδη σε φωτογραφίες οικονομικά και κοινωνικά ισχυρών οικογενειών του χωριού των αρχών του αιώνα ποζάρουν νέες γυναίκες ντυμένες με αστικά ενδύματα και χωρίς κεφαλόδεσμο, μαζί μάλιστα με άλλες, τη μητέρα ή μια αδελφή τους, που ντυμένες παραδοσιακά και φορούν μαντήλες (βλ. εικόνες 1, 2, 3, 4).

Ο κεφαλόδεσμος που μπορεί να θεωρηθεί το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο της παραδοσιακής γυναικείας ένδυσης φαίνεται ότι άρχισε να εκλείπει με πολύ αργούς ρυθμούς τη δεκαετία του 1920· παρέμενε φυσικά λειτουργικά απαραίτητος κατά την εκτέλεση αγροτικών εργασιών. Όταν η Π. Γ. πήγαινε στο Δημοτικό στη δεκαετία του 1910 όλα τα κοριτσάκια φορούσαν λευκά μαντήλια στο κεφάλι και είχαν τα μαλλιά τους πλεγμένα σε κοτσίδες: «Φόραγα φακιόλ', όπως όλα τα κορίτσα... και στο σχολείο. Φακιόλ' άσπρο. Άσπρα φακιόλια... και τα μαλλιά κοτσίδες, ναι... Όλα, όλα τα κορίτσια φόραγαν φακιόλια, φακιόλια άσπρα. Είχ' ο πατέρας μου στο μαγαζί και έπαιρναν και φόραγαν τα κορίτσια φακιόλια, δεν πάινε κανένα ξεμαντήλωτο».¹³³

Τις επόμενες δεκαετίες υπήρχαν στο σχολείο και κορίτσια που δε φορούσαν μαντήλια ενώ μερικά είχαν κόψει τα μαλλιά τους, όπως βλέπει κανείς σε φωτογραφίες της εποχής.¹³⁴ Αρραβωνιασμένη πάντως, σε ηλικία 20 ετών, η Π. Γ. φωτογραφήστηκε με κομμένα μαλλιά και χωρίς κεφαλόδεσμο. Χήρα, πλέον, όταν συζητούσαμε, φορά στο σπίτι, στην εκκλησία και όταν έρχεται με τα παιδιά της στην πλατεία του χωριού μαύρο μαντήλι. Μαύρο μαντήλι και πένθιμα, μαύρα ρούχα φαίνεται ότι φορούσαν τα μικρά κορίτσια όταν πέθαινε κάποιος δικός τους. Η Κ. Μπάδα επισημαίνει «την πρόωρη συμμετοχή του κοριτσιού ... στην έκφραση του πένθους» μέσω της ένδυσης στην Ήπειρο και το γεγονός ότι αυτό δεν ισχύει για τα αγόρια,¹³⁵ που προφανώς εντάσσονται με

132. Ο Λουκόπουλος μας πληροφορεί ότι σε άλλα ορεινά χωριά της Δωριδας, το Σουρούτσι (Κερασιά), τη Βοστανίτσα (Δάφνο), το Νούτσομπρο (Ψηλό Χωριό), την Κωστάριτσα (Διχώρι), και άλλα πιο κάτω χωριά, έχει επικρατήσει σήμερα ο ευρωπαϊκός τύπος ντυμασιών», χωρίς άλλες επεξηγήσεις. Η καθημερινή γυναικεία φορεσιά της περιοχής του Πλατάνου στη Ναυπακτία, στην οποία αναφέρεται αναλυτικά, θυμίζει έντονα τη σημερινή εμφάνιση ορισμένων (ελάχιστων) ηλικιωμένων χωριανών στο Κροκύλειο και γυναίκες σε παλιές φωτογραφίες (Λουκόπουλος, *Πως υφάινουν...*, ό.π., σ. 110-120· χαρακτηριστική η φωτογραφία στην εφημερίδα *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 50 (1992), 3).

133. Συν. 2 με την Π. Γ., σ. 34.

134. Π.χ. σε μια περίφημη φωτογραφία (Δευτέρα του Πάσχα του 1929) όπου εικονίζεται όλο το χωριό συγκεντρωμένο στο ξωκλήσι της Παναγίας που βρίσκεται στο σπίτι της Παρασκευής Μαυραγάνη στο Κροκύλειο. Στη φωτογραφία βλέπουμε ανάμεικτα, κορίτσια με λευκά μαντήλια και κοτσίδες και κορίτσια χωρίς μαντήλια. Βλ. επίσης εδώ, στο Τέταρτο Κεφάλαιο σημ. 20, καθώς και Εικόνα 9.

135. Κ. Μπάδα, «Παιδικό-νεανικό ενδυματολογικό κώδικας και το κοινωνικο-ιστορι-

πολύ πιο αργούς ρυθμούς στους καθιερωμένους, και περισσότερο ελαστικούς για τους άνδρες, κοινωνικούς τύπους. Σε μια από τις φωτογραφίες που ανέφερα παραπάνω, του 1900, βλέπουμε μια δεκάχρονη κοπελίτσα με μαύρο μαντήλι από το Γενικό Μητρώο συνάγεται, χωρίς να είναι απόλυτα βέβαιο, ότι η κοπέλα είχε χάσει τη μητέρα της. Στη φωτογραφία εικονίζεται και η μικρότερη αδελφή της: είναι περίπου 4 ετών, έχει μαλλιά κομμένα και δε φορά μαντήλι, στοιχείο που υποδεικνύει ότι τα κορίτσια άρχιζαν να φορούν μαντήλι από μια ηλικία και ύστερα (πιθανόν από τα 6 τους χρόνια και μετά) κι επομένως ότι λειτουργούσε ένας ενδυματολογικός διαχωρισμός της νηπιακής ηλικίας από τις άλλες ηλικίες στη ζωή ενός ανθρώπου (βλ. εικόνα 1).

Εκτός από φαχιόλια –τουλάχιστον μέχρι το 1920– φαίνεται ότι τα κορίτσια, ή τουλάχιστον ορισμένα κορίτσια, φορούσαν στο σχολείο ποδιές (απαραίτητο στοιχείο της παραδοσιακής γυναικείας φορεσιάς), που χρησίμευαν για να προστατεύουν το φόρεμα και, ενδεχομένως, να καλύπτουν τα μπαλώματα.¹³⁶

Ο ενδυματολογικός διαχωρισμός παιδιών και ενηλίκων δεν ήταν σαφής, όπως στις αστικές τάξεις της εποχής, παρ' όλο που, αν κρίνουμε τουλάχιστον από μια φωτογραφία της εποχής, τα ευπορότερα στρώματα του χωριού ήδη από την καμπή του 20ού αι. ίσως είχαν υιοθετήσει το αστικής προέλευσης φουστανάκι για αγόρια και κορίτσια βρεφικής και νηπιακής ηλικίας (βλ. εικόνα 5). Αλλά μια σαφής ενδυματολογική διαφοροποίηση είχε παρουσιαστεί μεταξύ των αγοριών μέχρι 15 ετών περίπου και των μεγαλύτερων, τα οποία ντύονταν πλέον όπως οι ενήλικες. Τα πρώτα φορούσαν κοντά παντελόνια, τα δεύτερα μακριά παντελόνια.

Φαίνεται ότι η διαφοροποίηση αυτή, που έκανε την εμφάνισή της στον ελλαδικό χώρο το τελευταίο τρίτο του 19ου αι.,¹³⁷ κυριάρχησε στο χωριό γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1920¹³⁸ και επιβλήθηκε, κατά κάποιον τρόπο, από το σχολείο που έπαιξε ούτως ή άλλως ουσιαστικό ρόλο στην αλλαγή των ενδυματολογικών συνθηκών και στον αργό εξαστισμό του ντυσίματος, μέσω της γυμνασιακής εκπαίδευσης των αγοριών, η οποία συνοδευόταν από τη μετάβασή τους σε αστικά ή ημιαστικά κέντρα. Πριν από το 1920 περίπου, τα αγόρια κάτω των 15 ετών –με όρους σχολείου επομένως τα αγόρια του Δημοτικού και του Ελληνικού σχολείου– φορούσαν ημίκοντα παντελόνια. Δε μπόρεσα

κό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, ό.π., σ. 177-191, κυρίως σ. 179.

136. Συν. με την Α. Π., σ. 12.

137. Μπάδα-Τσομώκου, *Ενδυματολογικοί κώδικες*, ό.π., σ. 67, 68.

138. Επιβεβαιώνεται επομένως η επισήμανση της Μπάδα –της οποίας το πρωτογενές υλικό αφορά στην Ήπειρο– σχετικά με την «ανθεκτικότητα» του ορεινού χώρου «στους παραδοσιακούς τρόπους παραγωγής και κατανάλωσης των προϊόντων που ο ίδιος παράγει»: (ό.π., σ. 68).

όμως να προσδιορίσω για ποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο ίσχυε αυτό, ούτε αν αφορούσε όλα τα αγόρια ή μόνο ορισμένα, και ποια, αν και υποθέτω ότι αφορούσε προπάντων όσα αγόρια φοιτούσαν τακτικά στο σχολείο και επομένως λιγότερο τα παιδιά των τσοπάνηδων. Η εμπειρία των μεγαλύτερων αδελφών ήταν πάντως συχνά πολύ διαφορετική από την εμπειρία των μικρότερων, που λαχταρούσαν να φορέσουν μακριά παντελόνια και να ενταχθούν έτσι στους «μεγάλους».

Ο Πτ. Α. που γεννήθηκε το 1914 δε φόρεσε ποτέ κοντό παντελόνι, αντίθετα με τον αδελφό του Α. Α., ο οποίος γεννήθηκε 10 χρόνια αργότερα, το 1924:

Ημίκοιτο εδωπέρα φόραγαν παλιά και ορισμένα παιδιά. Εγώ φορούσα κοντό κι έλεγα τότε θα μεγαλώσω να φορέσω μακρύ παντελόνι. Εγώ κοντό δε φόρεσα ποτέ.¹³⁹ Και ο Θ. Α., που γεννήθηκε το 1920, αφηγείται: ... φορούσαμε κοντά παντελόνια, γιατί μακριά παντελόνια φορέσαμε στην Τρίτη Γυμνασίου, Τρίτη ή Τετάρτη, μέχρι τότε κοντά. Μάλιστα τα κοντά μερικές μανάδες για να προφυλάσσεται το γόνα τα φκιάναν ως εκεί κι επειδή ήτανε, το τζιν το τωρινό ήταν το ντρίλι παλιά, ύφασμα γερό, βαμβακερό, τέτοιο. Ζάρωνε εδω πίσω κι ήταν πώς είναι οι γωνίες σε κάτι σωλήνες από σόμπες κι ήτανε πολύ αστείο, αλλά τα φορούσανε για να προφυλάσσονται. Εμείς ποτέ δεν ανεχόμεσταν αυτό το πράμα... Δε νομίζω ότι θα ήταν οικονομία για το ύφασμα αλλά έτσι θεωρούσαν ότι το παιδί δεν πρέπει να μεγαλοφέρνει, δεν ξέρω γιατί.¹⁴⁰

Άλλωστε πριν ακόμη φορέσουν τα ημίκοιτα παντελόνια, οι μαθητές στο χωριό πρέπει να φορούσαν ήδη από το Δημοτικό το πηλίκιο με τη γλαύκα της Αθηνάς, τεκμήριο στρατιωτικοποίησης της μαθητικής εμφάνισης των αγοριών — είχε αρχίσει να διαδίδεται στην Ελλάδα ήδη από το 1876¹⁴¹— αλλά και ομοιογενοποίησής της.¹⁴²

Οι οικογένειες διατηρούσαν σχέσεις με συγχωριανούς εγκατεστημένους στην Αθήνα αλλά και σε άλλα αστικά κέντρα κι είναι ευνόητο ότι οι επαφές αυτές επηρέαζαν ως ένα σημείο και το ντύσιμο. Σε μια περίπτωση, η μητέρα της συνομιλήτριας τής αγόρασε ένα φουστανάκι από την Αθήνα· σε μια άλλη ένας θείος αγόρασε για το συνομιλητή ένα κοστουμάκι από την Αθήνα, που προκάλεσε τα βλέμματα των χωριανών στο πανηγύρι «τ' Άϊ-Λιος», για το οποίο, σύμφωνα με τον Χ.Τ., οι μητέρες επέμεναν να φυλάνε τα παιδιά τα καλά τους

139. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 18.

140. Συν. με τον Θ. Α., σ. 13.

141. Μπάδα-Τσομώκου, *Ενδυματολογικοί κώδικες*, ό.π., σ. 64, σημ. 20.

142. Συν. με τον Θ. Α., σ. 13 (βλ. και Εικόνα 1).

ρούχα: «Μην το χαλάς αυτό, άστο να τόχεις τ' Αϊ-Λιός».¹⁴³ Η υποχρεωτική φοίτηση στο σχολείο και οι ενδυματολογικοί κανονισμοί που τη συνόδευαν, επέβαλλαν σταδιακά την εγκατάλειψη των παραδοσιακών ενδυμάτων και την υιοθέτηση αστικών προτύπων. Άλλωστε, οι γυμνασιόπαιδες και οι 10-15 φοιτητές στην Αθήνα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 που παραθέριζαν στο χωριό, μετέφεραν νέα ενδυματολογικά πρότυπα από τα ημι-αστικά ή αστικά κέντρα και προπάντων από την πρωτεύουσα.¹⁴⁴ Αλλά και οι «Αμερικάνοι», δηλαδή οι μετανάστες, έστελναν ή έφερναν μπαπούλα με δώρα, προπάντων ρούχα ή υφάσματα που δεν έβρισκε κανείς στο χωριό.

Στη μνήμη και στις αφηγήσεις των ανθρώπων σχετικά με την ένδυση, όπως και σχετικά με τη διατροφή, κυριαρχεί η αίσθηση πως εκείνοι ως παιδιά υστερούσαν σε σύγκριση με τα σημερινά παιδιά της αφθονίας. Το χάσμα μεταξύ των δικών τους παιδικών βιωμάτων και των βιωμάτων των «σημερινών παιδιών» φαίνεται συχνά αγεφύρωτο. Συγκρίνοντας με τρόπο άμεσο και συγκλονιστικό το παρελθόν της με το παρόν της εγγονής της η Π. Μ. συμπυκνώνει στη μαρτυρία της τις περιορισμένες δυνατότητες επιλογής που υπήρχαν και εμπόδιζαν την ανάπτυξη μιας ατομικής αισθητικής:

Ό,τ' είχε ο καθένας φόραγε. Μια φούστα, ένα φόρεμα, μια ζακέτα, ένα παλτό το χειμώνα. Δεν κοίταζαν να τα συνδυάζουνε. Τώρα λέει η εγγονούλα μου: «εκείνο δεν ταιριάζει μ' εκείνο». Ταιριάζει, δεν ταιριάζει, μεις τα ταιριάζαμε ούλα. Ούλα τα ταιριάζαμε!»¹⁴⁵

Φυσικά η ένδυση των παιδιών εξαρτιόταν από τις οικονομικές δυνατότητες κάθε οικογένειας. Όμως όλες οι οικογένειες είχαν λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένες δυνατότητες, σε σύγκριση με τα σημερινά δεδομένα. Σε μεγάλο βαθμό οι χωριανοί έραβαν οι ίδιοι τα ρούχα τους, έπλεκαν τις κάλτσες τους, κατασκεύαζαν τα παπούτσια τους. Από το υλικό του Π. Μπακαρέζου και από προφορικές μαρτυρίες προκύπτει επίσης ότι ορισμένες φορές οι άνθρωποι επιδιόρθωναν τα ρούχα τους ή έραβαν καινούρια στις δύο, τρεις μοδίστρες που ζούσαν στο χωριό μεταξύ 1910 και 1930 περίπου, γυναίκες που με αυτό τον τρόπο συμπλήρωναν το οικογενειακό εισόδημα. Φαίνεται πάντως ότι οι χωριανοί κατασκεύαζαν σε μεγάλο βαθμό τα ρούχα τους από ύφασμα του εμπορί-

143. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 10.

144. Σε φωτογραφίες της μητριάς της και της αδελφής της, τις οποίες μου έδειξε η Ε. Ζ., το ντύσιμο είναι αστικό. Πρόκειται για μέλη της οικογένειας του θρυλικού δασκάλου του χωριού Θ. Ζ. Η μητριά καταγόταν από εύπορη οικογένεια του γειτονικού χωριού Ζοριάνου, πολλά από τα μέλη της οποίας ήταν εγκατεστημένα σε αστικά κέντρα. Η αδελφή σπούδαζε φιλόλογος στην Αθήνα. Αστικό είναι και το ντύσιμο 7 γυμνασιόπαιδων του χωριού σε μια φωτογραφία των αρχών της δεκαετίας του 1920 (βλ. Εικόνα 7).

145. Συν. με την Π. Μ., σ. 5.

ου. Σύμφωνα με μια συνομιλήτρια μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι γυναίκες πήγαιναν στην εκκλησία με «φορέματα από υφάσματα του μαγαζιού», και το γεγονός ότι η γυναίκα ενός χωροφύλακα φορούσε σε κηδεία φόρεμα υφασμένο στον αργαλειό είχε κάνει στη συνομιλήτρια ως παιδιού «κακή εντύπωση»,¹⁴⁶ μαρτυρία που υποδεικνύει ότι χρονοβόρες παραγωγικές διαδικασίες και προϊόντα της οικονομίας αυτοκατανώσεως είχαν αρχίσει να χάνουν την αξία τους ως συμβολικό κεφάλαιο και να εκτοπίζονται στη συνείδηση του αγροτικού πληθυσμού από τα ανθεκτικά βιομηχανικά, «αστικά» προϊόντα.¹⁴⁷ Οι άνθρωποι αγόραζαν προπάντων φτηνά και ανθεκτικά βαμβακερά υφάσματα, προϊόντα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και μάλιστα, αν κρίνουμε από την επωνυμία «ρετσίνες» που χρησιμοποιούν οι συνομιλητές, προϊόντα της περίφημης πειραιϊκής βιομηχανίας των αδελφών Ρετσίνα: την περίοδο που μας απασχολεί τα υφάσματα αυτά ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου.¹⁴⁸

Σε ό,τι αφορά τα παιδιά, τα βιολογικά δεδομένα δημιουργούσαν συνεχώς νέες ενδυματολογικές ανάγκες, αφού τα πρώτα 18 χρόνια της ζωής το ανθρώπινο σώμα αναπτύσσεται με εντυπωσιακούς ρυθμούς. Όμως οι ανάγκες αυτές δεν ήταν πρακτικά και οικονομικά δυνατόν να καλύπτονται παρά με τη μεταποίηση παλιών ρούχων. Γι' αυτό και τα παιδιά φορούσαν το ίδιο ρούχο για πολλά χρόνια κι ας άλλαζε μήκος ή φορούσαν παλιά ρούχα ενηλίκων. Ενδυματολογικές νοοτροπίες και πρακτικές δε βαδίζουν ανεξάρτητα από οικονομικούς καταναγκασμούς.

Στις μαρτυρίες τους οι συνομιλητές αναφέρονται συχνά στα μπαλωμένα ρούχα που φορούσαν ως παιδιά. Η Γ. Σ. μεγάλωσε ορφανή από μητέρα σε μια πολύτεχνη και πολύ φτωχή οικογένεια του χωριού:

*Κάνα φουστάνι φορούσαμε. Εγώ είχα τα φουστάνια τς μάνας μου και τόφκιασα φουστανάκ' και το φόραγα, κάνα δυο. Μια ριτσινούλα, μου φαίνεται ότ' είχα, με μπαλώματα μπόλκα.*¹⁴⁹ Ανάλογες οι αναμνήσεις του Γ. Ρ.:

146. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 6.

147. Πβ. την άποψη της Χρ. Αγγριαντώνη ότι «η αναδίπλωση σε αυτοκαταναλωτικά συστήματα αποτελούσε οριακό καταφύγιο, όχι μόνιμη λύση για τον κόσμο της υπαίθρου» (Χρ. Αγγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, ό.π., τ. Α1, σ. 173-221, κυρίως σ. 185).

148. Λ. Παπαστεφανάκη, «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...», *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002, τ. Α', σ. 96, 120, 121, 161. Βλ. και Μπάδα-Τσομώκου, *Ενδυματολογικοί κώδικες...*, ό.π., σ. 68 (γίνεται λόγος για «ρετσίνα"-σακάκι») και σ. 82 (απόσπασμα από μαρτυρία: «...μόλις έπαιρνε τουν ένα χρόνου του βανάμαν φορέματα, τα ονομάζαμαν ρετσίνες, ήταν φτηνό ύφασμα...»).

149. Συν. με την Γ. Σ., σ. 3.

...ο πατέρας μου δεν είχε να μας πάρει... Το παντελόνι τρύπαγε τώρα εδώ, έτσι; Τόβανα μ' ένα μπάλωμα απέξω. Τρύπαγε παραπέρα, άλλο μπάλωμα. Δηλαδή στο τέλος ερχότανε να μην ξέρεις από τι ύφασμα είναι το παντελόνι.¹⁵⁰

Η μαρτυρία της Π. Α. είναι ιδιαίτερα εύγλωττη για τα περιορισμένα οικονομικά μέσα της ορεινής αγροτικής κοινωνίας, γιατί η αφηγήτρια προέρχεται από μια σχετικά εύπορη οικογένεια, ήταν μοναχοπαίδι και κόρη καθηγητή στο Ελληνικό σχολείο του χωριού. Η ίδια είχε ως παιδί ένα καλό φουστάνι από την Αθήνα, ανεκπλήρωτο όνειρο των περισσότερων κοριτσιών. Το φορούσε όμως χρόνια ολόκληρα και ήταν το μοναδικό της καλό φουστάνι: «Εγώ π.χ. θυμάμαι το καλό μου το φουστάνι, τότε φέρει η μάνα μου από την Αθήνα, ένα πράσινο μ' ένα γουνάκι άσπρο ήτανε, μίντι, ήρθε στο κανονικό του, έγινε μίντι κι εγώ εκείνο είχα ακόμα. Δε φτιάχνανε ρούχα πολλά στα παιδιά, μπαλώνανε πολύ».¹⁵¹

Αλλά όσοι μεγάλωσαν σε σχετικά εύπορες οικογένειες έχουν επίσης την αίσθηση ότι βρίσκονταν σε προνομιακή θέση συγκριτικά με άλλους συνομηλίκους τους και αντιστρόφως, όπως και στην περίπτωση της διατροφής. Υποθέτω ότι και στα παιδικά τους χρόνια οι συνομιλητές μου/οι συνομιλήτριές μου βίωναν θετικά ή αρνητικά, ανάλογα με τη θέση στην οποία βρίσκονταν, τη διαφορά από άλλα παιδιά.

Πολύ λίγοι είχαν τη δυνατότητα να αγοράζουν συστηματικά υφάσματα. Η Π. Γ. που γεννήθηκε το 1908, και τα αδέρφια της ήταν τυχεροί, γιατί ο πατέρας τους είχε παντοπωλείο και μεταξύ άλλων προϊόντων πουλούσε και υφάσματα:

Άμα είχες ανάγκη θα σόπαιρνε η μάνα ένα φόρεμα, κάτ' θα σόπαιρνε, και πού φορέματα τότε; Άμα δεν ξεσχιόταν ένα να φαίνεται ο πισινός σου, πού να τόβρισκες; ...Μη γελάς. Ξέρς πόσα μπαλώματα έβανες απάν' στο ρούχο; Εδώ στα γόνατα... Εμείς δεν πεινάσαμε. Εδώ ο κόσμος δυστυχούσανε. Και γυμνώνονταν και σόλεγαν ένα μπάλωμα. Μπα κι έχς ένα μπαλωματάχ' να με δώσς να βάλω εδώ δα στο μανίκ' που σκίσκε; Εμείς, είχε ο πατέρας μου υφάσματα και παίρναμε και φκιάνναμε κάνα ρούχο. Βέβαια. Μας τράβαγε ο πατέρας μου, φόρεμα αλατζά να πούμε, που είχε τόπια ολόκληρα. Δε θα παίρναμε να ντθούμε; Και τα παιδιά (τα αγόρια) δε θα νέπαιρναν ρετσίνες, ρετσίνες τς έλεγαν τότε, να φκιάνε παντελονάκια; Ναι. Άλλα τάραβε χαμιά μοδίστρα, είχα μια πρώτ' ξαδέρφη μου μοδίστρα. Άλλα τάραβε η μοδίστρα κι άλλα τάραβαν οι γυναίκες μοναχές τς, όπως-όπως.¹⁵²

150. Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 1.

151. Συν. με την Π. Α., σ. 5.

152. Συν. με την Π. Μ., σ. 30.

Τα παπούτσια αποτελούσαν είδος πολυτελείας για τα παιδιά και η υπόδηση των τελευταίων πηγή άγχους για την οικογένεια. Το παιδικό πόδι μεγάλωνε γρήγορα ενώ συγχρόνως τα παιδιά έπαιζαν, σκάριζαν, κινούνταν έντονα στην ύπαιθρο, σε δύσβατα μονοπάτια και απότομες πλαγιές, με αποτέλεσμα να καταστρέφονται τα παπούτσια, τα οποία, αντίθετα με τα ρούχα, ήταν αδύνατο ή πολύ δύσκολο, να επιδιορθωθούν. Όσες οικογένειες είχαν 4-5 ή περισσότερα παιδιά¹⁵³ αντιμετώπιζαν φυσικά ακόμη οξύτερο πρόβλημα. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα παιδιά, όπως και οι ενήλικες, φορούσαν τα ευπαθή και γι' αυτό ευτελή «γυρνοτσάρχα», παπούτσια δηλαδή από το δέρμα των χοίρων που σφάζονταν στο χωριό τα Χριστούγεννα. Όσα παιδιά είχαν τη δυνατότητα απέφευγαν να φορούν γυρνοτσάρουχα στο σχολείο ή την εκκλησία και φορούσαν ένα ζευγάρι παπούτσια. Τους ζεστούς μήνες του χρόνου, στο σπίτι και στα χωράφια, τα παιδιά προτιμούσαν να κυκλοφορούν ξυπόλητα, εφόσον το επέτρεπε το έδαφος—δεν είχε δηλαδή πολλά αγκάθια— και το ίδιο πρέπει να ίσχυε για τους ενήλικες αλλά σε μικρότερο βαθμό (όταν δεν ήταν εκτεθειμένοι σε κοινή θέα). Φαίνεται όμως ότι μέχρι το 1920 περίπου υπήρχαν και πολλά παιδιά που πήγαιναν στο σχολείο ξυπόλητα, ιδιαίτερα όταν ο καιρός ζέσταινε. Φαίνεται, ακόμη, ότι περίπου μέχρι το 1915 και αργότερα στις οικογένειες των τσοπάνηδων τα «καλά» παπούτσια που αγόραζαν στα παιδιά ήταν τα τσαρούχια από δέρμα βοδιού, τα κλασικά δηλαδή τσαρούχια με τη φούντα, τα λεγόμενα «τεμπέλικα», απομεινάρια του παρελθόντος.¹⁵⁴

Η δυνατότητα αγοράς ή παραγγελίας ενός ζεύγους παπουτσιών χάραζε μια κοινωνικά διαχωριστική, αν και αχνή, γραμμή ανάμεσα στα παιδιά:

Όταν ήταν κρύο φκιάναμε λίγα γυρνοτσάρουχα τότε και τα βάναμε, αλλά μετά... Τελείως ξυπόλητα! Δεν ήμαν μόνο εγώ. Και του σχολείου τα παιδιά ξυπόλητα. Όχι όλα τα παιδιά. Ήταν κόσμος που είχε, είχε κάτι και τα πόδενε τα παιδιά, ενώ εμείς τα τσοπανούδια που ήμασταν, ήμασταν ξυπόλητα... Δεν ήταν και κανένας βολεμένος. Κι εκείνα (τα παιδιά) που ήταν βολεμένα πρόχειρα παπούτσια είχαν.¹⁵⁵

Πάντως σε μια κοινωνία εξισωτικού χαρακτήρα δεν ήταν υποχρεωτικά ευχάριστο για τα λίγα παιδιά που είχαν τη δυνατότητα να φορούν «κανονικά» παπούτσια να διαφέρουν από τα υπόλοιπα. Για τη μοναχοκόρη και μοναχοπαίδι του καθηγητή του Ελληνικού σχολείου το ό,τι δε φορούσε γυρνοτσάρουχα ήταν για παράδειγμα οδυνηρό. Έπειτα από επίμονη απαίτησή της, η γιαγιά της τής έφτιαξε ένα ζευγάρι, το οποίο όμως επιτρεπόταν να φορά μόνο στο σπίτι: Άρα

153. Βλ. Πίνακα 2.

154. Συν. με τον Γ. Π., σ. 22· Συν. με τον Χ. Μ., σ. 4, 9· Συν. με τον Μ. Μ. και την Κ. Μ., σ. 15.

155. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 2.

για την οικογένεια τα υποδήματα του παιδιού αποτελούσαν τεκμήριο και έκφραση της υψηλής κοινωνικο-οικονομικής θέσης της στο χωριό. Η Π. Α., ωστόσο, έπαιρνε κρυφά μαζί της τα γουρνοτσάρουχα και τα φορούσε στο δρόμο για το σχολείο.¹⁵⁶ Το καλοκαίρι, όταν έπαιζαν ή σκάριζαν, όλα τα παιδιά επιδίωκαν να είναι ξυπόλητα. Η «ξυπολησιά» σε χώρους στους οποίους παρευρίσκονταν μόνο παιδιά, χώρους τελικά ελεύθερης έκφρασής τους, δε συνιστούσε τεκμήριο κοινωνικής κατωτερότητας στην κυρίαρχη νοοτροπία του χωριού, ακόμη κι όταν επρόκειτο για παιδιά δασκάλων: «...η αδυναμία μας ήταν τα παπούτσια, δε θέλαμε παπούτσια. Θέλαμε να περπατάμε ξυπόλητοι το καλοκαίρι. Μόλις τελείωνε το σχολείο τα παπούτσια μπαίνουν στην πάντα και τα ξαναφοράγαμε όταν αρχίναγε το σχολείο πάλι. Ξυπόλητοι κάτω. Αλλά σκλήρυνε κάτω η πατούσα». Οι γονείς μπορεί να έφερναν τις αντιρρήσεις τους αλλά σε καμιά περίπτωση δεν απαγόρευαν στα παιδιά να περπατούν ξυπόλητα.¹⁵⁷ Δεν υπήρχε άλλωστε πάντοτε η δυνατότητα να έχουν γουρνοτσάρουχα όλα τα παιδιά μιας οικογένειας, επειδή τα γουρνοτσάρουχα ήταν ευπαθή (δεδομένων μάλιστα των εδαφικών και καιρικών συνθηκών στα ορεινά) αλλά και δε διατηρούνταν μεγάλο διάστημα. Εξάλλου, οι περισσότερες οικογένειες δε μπορούσαν να συντηρήσουν πάνω από ένα χοίρο το χρόνο, ενώ υπήρχαν και οικογένειες που δεν κατόρθωναν κάθε χρόνο να αγοράσουν και να εκθρέψουν έναν. Για τα παιδιά, των οποίων οι γονείς δε διέθεταν αρκετά χρήματα να αγοράσουν/να παραγγείλουν ένα ζευγάρι παπούτσια, το πρόβλημα ήταν οξύ: «Πού να τα βρεις τα γουρνοτσάρουχα; Τα γουρνοτσάρουχα είναι το χειμώνα. Είναι το χειμώνα τα γουρνοτσάρουχα. Κι όταν ήταν, ποιος να πρωτοφορέσει, ποιος...».¹⁵⁸

Η κοινωνική διαφοροποίηση εκφραζόταν, όπως θα πούμε και παρακάτω, στο σχολείο και την εκκλησία, δηλαδή στους χώρους δημόσιας εμφάνισης των χωριατόπαιδων. Η οικονομική ανέχεια έβρισκε την έκφρασή της στην έλλειψη υποδημάτων για τα παιδιά, και η έλλειψη με τη σειρά της εμπόδιζε την καθολική συμμετοχή μιας οικογένειας στη ζωή της κοινότητας. Παραθέτω, χωρίς άλλα σχόλια, τη συγκλονιστική ιστορία που μου αφηγήθηκαν ο Μ. Μ., τσοπάνης και γιος τσοπάνη, και η γυναίκα του:

Μια φορά η μάνα τ' (του Μ. Μ.) δεν είχε παπούτσια να φορέσει στα παιδιά να τα μεταλάβει, και μετά έπρεπε να πάει πίσω να ποδέσει τ' άλλα. Κι όσο να πάει πήγανε ξυπόλτα κοντά τς ... Αυτό πιάστο, είναι πολύ σημαντικό. Έχς πέντε παιδιά τώρα και να πας στην εκκλησία, γιατί δεν είχες κι άλλα παπούτσια, να πας τα μισά μέσα να τα κοινωνήσεις, και να τα βγάξεις κείνα έξω να βάλουν τα παπούτσια τ' άλλα. Επειδή δε νόγαγαν όμως,

156. Τετράδιο Σημειώσεων, σ. 1.

157. Συν. με τον Θ. Α., σ. 13.

158. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 2.

πήγαν και τ' άλλα ενώ η μάνα ήταν μέσα, ξυπόλτα ... Ντρέπεσαν εσύ σα μάνα.¹⁵⁹

Ας σημειωθεί ότι η εξασφάλιση υποδημάτων για τα παιδιά αποτελούσε βασικό πρόβλημα για τα φτωχότερα στρώματα σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες την ίδια εποχή (ένα ζευγάρι παπούτσια ήταν μάλιστα συνηθισμένη αμοιβή για τα παιδιά που έβροσκαν τα κοπάδια των αγροτών στην Αυστρία κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού).¹⁶⁰

3. ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Η κατοικία παίζει βασικό ρόλο στη ζωή μιας οικογένειας. Το μέγεθος, η σύνθεση, η ποιότητά της μπορούν να επηρεάσουν ουσιαστικά την ψυχολογία των μελών της οικιακής ομάδας και κατά συνέπεια τις μεταξύ τους σχέσεις.¹⁶¹ Επιπλέον, η χρήση των διαθέσιμων χώρων δεν υπαγορεύεται μόνο από πρακτικούς λόγους αλλά αντανακλά και το πολιτισμικό υπόστρωμα των ανθρώπων. Η θέση και η κίνηση των παιδιών στον οικιακό χώρο αντανακλά επομένως, ως ένα βαθμό, τη θέση και το ρόλο τους στην οικογένεια και τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο, επηρεάζει τις σχέσεις τους με τα άλλα παιδιά και τους ενήλικες και τελικά τη συναισθηματική τους ανάπτυξη.

Ας μη φανταστούμε όμως ένα χωριό ενιαίο, με σπίτια στα οποία τα παιδιά κατοικούν όλη τη διάρκεια του χρόνου. Με τη λέξη «χωριό» οι άνθρωποι εννοούν πράγματι, κατ' αρχήν, αυτή την κεντρική συστάδα των 200 περίπου σπιτιών, τα οποία απλώνονται πάνω και κάτω από την εκκλησία, το σχολείο, την πλατεία. Μέσα από τη συζήτηση γίνεται όμως φανερό ότι στην οικονομική και τελικά και στην πραγματική, οικιστική του διάσταση, το χωριό καταλαμβάνει ένα μεγαλύτερο χώρο: περιλαμβάνει και τις περιοχές εκείνες, όπου βρίσκονται τα «κτήματα», περιοχές που απλώνονται σε απόσταση ακόμη και 10 χλμ. έξω από τα όρια του κεντρικού οικισμού.

Στο παράδειγμά μας, και προφανώς σε ανάλογα παραδείγματα, κατοικία μιας οικογένειας δεν είναι αποκλειστικά το σπίτι στον κεντρικό οικισμό. Κατά την περίοδο των αγροτικών εργασιών, την εποχή του οργώματος, του θέρου, του τρύγου, ορισμένα μέλη της οικογένειας κατοικούν για μερικές εβδομάδες σε πρόχειρα οικήματα στην περιοχή έξω από το χωριό, όπου βρίσκονται τα κτήματα, στις λεγόμενες «ταράτσες», πρόχειρα κτίσματα από ξύλα και καλά συμπιεσμένο (πατημένο) χώμα, ή και σε καλύβια, που ήταν απλά αλλά «αρ-

159. Συν. με την Κ. Μ. και τον Μ. Μ., σ. 10.

160. Βλ. Papathanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule*, ό.π., σ. 81, 82.

161. Rosenbaum, *Proletarische Familien*, ό.π., σ. 165.

μωμένα» οικήματα με πέτρινους τοίχους.¹⁶² Αυτό σημαίνει ότι μια οικογένεια διασπάται και επανενώνεται κατά διαστήματα και επομένως ότι το οικογενειακό περιβάλλον των παιδιών (με τη στενή του έννοια πάντοτε) μεταβάλλεται σε ταχτά χρονικά διαστήματα. Τα παιδιά των τσοπάνηδων, τα «τσοπανούδια», περνούσαν, όπως και οι γονείς τους, πολύ μεγάλα διαστήματα έξω από το χωριό, στις ταράτσες. Οι περισσότεροι τσοπάνηδες διέθεταν σπίτια στον κεντρικό οικισμό αλλά η κτηνοτροφία επέβαλλε, όπως έχουμε αναφέρει, τη μακρά παραμονή τους έξω από το χωριό, στα μαντριά, καθώς και την εποχική μετακίνησή τους σε μικρές αποστάσεις στην ευρύτερη περιφέρεια του χωριού για να εξασφαλίσουν την τροφή των ζώων. Ας μη λησμονούμε άλλωστε, ότι υπήρχε και ένας μικρός αριθμός «χωριανών», που ενώ δεν ήταν κτηνοτρόφοι κατοικούσαν μόνιμα σε καλύβια εκτός του κεντρικού οικισμού, προφανώς επειδή δε διέθεταν σπίτι στον κεντρικό οικισμό.

Πριν αρχίσει η έξοδος προς την Αμερική οι περισσότερες οικογένειες κατοικούσαν σε μονώροφα σπίτια με δύο δωμάτια, που ονομάζονταν «χαμοκέλες».¹⁶³ Στον ένα χώρο κατοικούσε η οικογένεια, στον άλλο έβαζαν τα ζώα και το κλαρί (τα κλαδιά) που συνέλεγαν για να τα ταΐζουν κατά τους χειμερινούς μήνες. Ο χώρος, ο οποίος προοριζόταν για τα ζώα, ήταν συχνά χωρισμένος σε δύο τμήματα, για να μην κινδυνεύουν οι γίδες από το μουλάρι. Χάρη στα εμβάσματα από την Αμερική οι περισσότεροι απέκτησαν διώροφα σπίτια («ανωκάτωγα»¹⁶⁴) και πολλοί ένα δεύτερο ή και τρίτο τζάκι στον επάνω όροφο του σπιτιού, ο οποίος αποτελείτο συνήθως από δύο δωμάτια. Παιδιά μεταναστών θυμούνται έντονα τη βελτίωση των οικιστικών συνθηκών χάρη στα εμβάσματα ή στα χρήματα που έφερε μαζί του ο πατέρας από την Αμερική. Άλλωστε οι περισσότεροι μετανάστες επένδυσαν ένα μεγάλο ή και το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων που κέρδιζαν ή είχαν κερδίσει στην Αμερική στην οικοδόμηση ή τη βελτίωση των σπιτιών τους στο χωριό – επενδύσεις σημαντικές

162. Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 34. Για τα είδη των καλυβιών και τις ταράτσες στην περιοχή της Αρτοτίνας ββ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί Οικήσεις. Σκευή και Τροφαί*, Αθήνα-Γιάννινα 1984 (α' έκ., Αθήνα 1925), σ. 35-40.

163. Ο Λουκόπουλος χρησιμοποιεί τον όρο «χαμόγειο» για το σπίτι που αποτελείται από ένα μόνο δωμάτιο (Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί Οικήσεις*, ό.π., σ. 23).

164. Υπάρχουν διάφοροι τύποι τέτοιων σπιτιών, από τους οποίους οι βασικοί είναι αφενός τα στενόχωρα «μονόσπιτα» με έναν χώρο στο κατώγι και έναν στο ανώγι και τα μάλλον στενόχωρα «στερφογάλαρα» με μονό κατώγι και δύο χώρους στο ανώγι αντίστοιχα, αφετέρου τα ευρύχωρα «στερφογάλαρα με διπλό κατώγι» και τα «ντιβέτικα» σπίτια με δύο σχετικά άνετους χώρους τόσο στο κατώγι, όσο και στο ανώγι (Κ. Κοντζέλος, «Η Λαϊκή Αρχιτεκτονική των Ορεινών Οικισμών», εφ. *Το Κροκύλι(ε)ιο*, αρ. φ. 87 (2002), σ. 7). Πβ. την ανάλογη τυπολογία που παρουσιάζει ο Λουκόπουλος για τις κατοικίες στην Αρτοτίνα, χωριό κι αυτό της ορεινής Δωριδίας (Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί Οικήσεις*, ό.π., σ. 3-35). Η περιγραφή μου βασίζεται επίσης στις πληροφορίες που μου έδωσαν οι χωριανοί αλλά και σε επιτόπια παρατήρησης.

για την καθημερινότητα των αγροτικών οικογενειών, αλλά αντιπαραγωγικές για τη γεωργική οικονομία και αντικείμενο έντονης κριτικής από τους ειδήμονες διανοούμενους της εποχής, όπως ο Καραβίδας και ο Κρίκος.¹⁶⁵ Σε μία περίπτωση ο συνομιλητής, σε ηλικία δέκα, δώδεκα χρονών συμμετείχε ο ίδιος στην επέκταση, στο «αβγάτισμα» του σπιτιού.¹⁶⁶ Ορισμένες εύπορες οικογένειες κατοικούσαν σε τετράγωνα σπίτια, με τρία δωμάτια στο ανώγι και δύο χώρους στο κατώγι· τέτοια σπίτια συναντά κανείς ακόμη διατηρημένα στο χωριό. Τα ζώα, τα «πράματα», τα έβαζαν στο κατώγι που χρησιμοποιούνταν και ως αποθήκη. Μετά την οικοδόμηση δεύτερου ορόφου ορισμένες λιγότερο ή περισσότερο εύπορες οικογένειες συνέχισαν να χρησιμοποιούν το ένα δωμάτιο στο κατώγι ως καθιστικό και χώρο για το μαγείρεμα, μεταφέροντας τα οικόσιτα ζώα σε πρόχειρα κτίσματα στην αυλή. Οπωσδήποτε η επέκταση των σπιτιών έδωσε τη δυνατότητα να χρησιμοποιούνται διαφορετικά δωμάτια για διαφορετικούς σκοπούς, αλλά τα δωμάτια παρέμεναν πολυλειτουργικά. Έτσι φαίνεται ότι στο «δωμάτιο του μουσαφίρη» στο ανώγι, ή στην «κουζίνα» στο κατώγι κοιμόνταν συχνά, ανάλογα με τις ανάγκες, και ορισμένα μέλη της οικογένειας.¹⁶⁷ Φυσικά στις ταράτσες, όπου περνούσαν τον περισσότερο καιρό οι οικογένειες των κτηνοτρόφων, όλες οι λειτουργίες του σπιτιού συγκεντρώνονταν σε ένα δωμάτιο.

Το ορεινό κλίμα, οι περιορισμένες δυνατότητες θέρμανσης των εσωτερικών χώρων, το μέγεθος των οικογενειών και η ανάγκη συντήρησης ζώων στο πλαίσιο της οικονομίας αυτοκατανάλωσης υποχρέωναν όλα, ή τα περισσότερα μέλη μιας οικογένειας, να μοιράζονται τους ίδιους χώρους για να γευματίσουν, να αναπαυτούν ή να κοιμηθούν. Παιδιά και ενήλικες κινούνταν κατά βάση στον ίδιο χώρο, ιδιαίτερα το χειμώνα, όταν λόγω του κρύου ήταν υποχρεωμένοι να περιοριστούν στα δωμάτια εκείνα, τα οποία θερμαινόταν με τζάκι. Δεν υπήρχε παιδικό δωμάτιο, αυτή η έννοια απουσίαζε. Μία και μοναδική εξαίρεση είναι η περίπτωση της Π. Α., κόρης ενός καθηγητή του Σχολαρχείου, η οποία γεννήθηκε το 1917 και ήταν μοναχοπαιδί. Εκείνη είχε δικό της υπνοδωμάτιο. Βέβαια εδώ χρησιμοποιώ τον όρο καταχρηστικά και ελλείπει άλλου: δε συνάντησα τον όρο «υπνοδωμάτιο» στις συζητήσεις μου με τους χωριανούς κι αυτό προφανώς αντανακλά την πολυλειτουργικότητα των χώρων.

Συνήθως τα παιδιά κοιμόνταν στο ίδιο δωμάτιο με τους ενήλικες, ιδίως το χειμώνα, στο λεγόμενο «χειμωνιάτικο», δωμάτιο το οποίο θερμαινόταν. Ακόμη

165. Καραβίδας, *Αγροτικά...*, ό.π., σ. 461 (όπου γίνεται λόγος για «ιδιωτικά σπίτια δυσανάλογα με την τοπική οικονομία και άχρηστα εις την εργασία των χωρικών»)· Α. Κρίκος, «Η Μετανάστευσις. Πλεονεκτήματα. Μειονεκτήματα. Συνέπειαι», Αθήναι 1950, και στο Α. Κρίκος, *Μελέτες Β'*..., ό.π., σ. 59-81, σ. 70 [«το έτοιμον χρήμα διηκόλυε (...) την ανάρμωστον προς το περιβάλλον πολυτέλειαν»].

166. Συν. με τον Γ. Π., σ. 13.

167. Συν. με την Π. Κ., σ. 3· Συν. με την Μ. Ν., σ. 16-18· Συν. με τον Χ. Τ., σ. 4,5.

και όταν υπήρχε δεύτερο τζάκι η οικογένεια κοιμόταν συγκεντρωμένη στο χειμωνιάτικο, προφανώς για να εξοικονομηθούν ξύλα. Το καλοκαίρι, όπου αυτό ήταν δυνατό, παιδιά και ενήλικες κοιμόνταν σε διαφορετικά δωμάτια. Όταν ο καιρός ήταν ζεστός, ορισμένα μέλη της οικογένειας κοιμόνταν στη λόντζα, το σκεπαστό εξώστη που βρισκόταν στο ανώγι. Πάντως, τουλάχιστον στις περιπτώσεις που μελέτησα, τα μέλη της οικογένειας, ακόμη και όταν κοιμόνταν στο ίδιο δωμάτιο, διαχωρίζονταν κατά γενιές και κατά φύλο: οι ενήλικες κοιμόνταν χωριστά από τα παιδιά και τα αγόρια χωριστά από τα κορίτσια.

Σε ορισμένες, λιγότερο ή περισσότερο εύπορες οικογένειες οι γονείς είχαν το δικό τους υπνοδωμάτιο όλο το χρόνο, ενώ τα παιδιά κοιμόνταν σε άλλο δωμάτιο, που, κατά περίπτωση, το μοιράζονταν με τους παππούδες τους. Στην οικογένεια της Π. Κ. λ.χ., της οποίας ο πατέρας είχε μπακάλικο, ταβέρνα και αποδοτικά κτήματα, «στο δωμάτιο το χειμωνιάτικο είχαν ένα κρεβάτ' οι γερόντοι», ενώ τα παιδιά έστρωναν «χάμω εδώ δίπλα στη γωνιά... σ' άλλο ήταν ο πατέρας κι η μάνα». ¹⁶⁸ Στο κατώγι βρισκόταν η κουζίνα και το καθιστικό, ενώ τα οικόσιτα ζώα διέμεναν σε άλλα πρόχειρα κτίσματα στην αυλή.

Όταν παιδιά και ενήλικες μοιράζονταν το ίδιο δωμάτιο, γονείς και παππούδες κοιμόνταν χωριστά από τα παιδιά, με εξαίρεση τα πολύ μικρά, για τα οποία έχουμε μαρτυρίες ότι συχνά κοιμόνταν δίπλα στους γονείς, ¹⁶⁹ προφανώς για να μη δημιουργηθούν προβλήματα τη νύχτα. Πάντως η ξεχωριστή κούνια που προοριζόταν για το βρέφος (στο Κροκύλειο, όπως σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, χρησιμοποιούνταν οι δύο τύποι ξύλινης κούνιας, η αεροκούνια, το λεγόμενο «μπισίκι», και η κούνια εδάφους, η λεγόμενη «σαρμανίτσα») δηλώνει τη φροντίδα για το νεογέννητο και την ξεχωριστή θέση του μέσα στον οικιακό χώρο. ¹⁷⁰

Τα αγόρια κοιμόνταν σε διαφορετικές «μεριές» από τα κορίτσια: «Τα παιδιά (αγόρια) κοιμάνταν απ' τν άλλ' μεριά. Εδώ ήταν το τζάκ'. Από κει απ' τν πέρα μεριά ήταν τα παιδιά... Από δω κοιμάταν η μάνα μου, ο πατέρας μου, από δω ... ήμασταν ... τα κορίτσια, και ... ήταν χώρια τα παιδιά...». ¹⁷¹ Την κατάσταση διευκόλυνε το γεγονός ότι τα αγόρια ακολουθούσαν λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικούς δρόμους από τα κορίτσια: άλλα (από σχετικά εύπορες οικογένειες) 14 χρονών περίπου πήγαιναν στην Άμφισσα ή στο Λιδωρίκι για να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο, ενώ άλλα (οι γιοι των τσοπάνηδων) απασχολούνταν από τα 10, ή τα 12 χρόνια τους ολοκληρωτικά στην κτηνοτροφία και διανυκτέρευαν στο μαντρί.

168. Συν. με την Π. Κ., σ. 3.

169. Συν. με την Π. Γ., σ. 24· Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 12.

170. Ό.π. υποσ. 13. Επίσης Συν. με την Μ. Ν., σ. 18. Στα χωράφια είτε έστηναν πρόχειρα μπισίκια, συνήθως κρεμάντας ένα υφαντό ανάμεσα στα κλαδιά ενός δένδρου, είτε αναποδογύριζαν τα σαμάρια των μουλαριών (τα «γμαρουσάμαρα») τα έστρωναν με υφαντά και τοποθετούσαν μέσα τα βρέφη.

171. Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 24.

Διαχωρίζοντας αδέρφια που ανήκουν σε διαφορετικό φύλο κατά τη διάρκεια του ύπνου η οικογένεια επεδίωκε να ελέγχει τη σεξουαλικότητα των μελών της. Από τη στιγμή όμως που κατ' ανάγκη παιδιά και ενήλικες μοιράζονταν το ίδιο δωμάτιο, τα παιδιά γίνονταν αναπόφευκτα σιωπηλοί μάρτυρες ερωτικών επαφών. Υπάρχει μόνο μία σχετική μαρτυρία, αλλά νομίζω ότι αυτό οφείλεται στη δυσκολία με την οποία συνομιλήτριες και μάλιστα, εξαιτίας του φύλου μου, συνομιλητές εκφράζονταν ανοιχτά για παρόμοια ζητήματα:

*Το σπίτι είχε δυο δωμάτια. Το ένα το δωμάτιο ήταν από πάνω με ξυλάκια και με λάσπη... είχαμε και ένα τζάκ'. Ανάβαμε φωτιά. Το άλλο ήταν με πλάκα από πάνω (σχιστόλιθο;) κι άμα πάαινες εκεί το χειμώνα πάγωνες, άμα κοιμόσουν εκεί μέσα. Το καλοκαίρ' κοιμόμασταν εκεί. Στρωματσάδα κάτω... Ο πατέρας κι η μητριά στην άκρ' από και μες από δω... Ήμασταν μικρά ακόμα. Εγώ κάτ' καταλάβαινα αλλά δε μίλαγα καθόλου (γέλια) Ναι, γιατί ήμην δέκα χρονώ, κοτζάμ κορίτσ'.*¹⁷²

Νομίζω πως η στενότητα του εσωτερικού χώρου στον οποίο κινούνταν τα μέλη της οικογένειας υπαγόρευε, ως ένα βαθμό, την αυστηρότητα με την οποία οι αγροτικές μικρο-κοινωνίες διαχωρίζαν τα δύο φύλα και τον έλεγχο που ασκούσαν στη σεξουαλικότητα – ζητήματα τα οποία θα θίξουμε εκτενέστερα σε άλλες ενότητες.¹⁷³

Τα παιδιά, όπως και οι μεγάλοι, κοιμόνταν συνήθως κατάχαμα, στο σανιδένιο ή, καμιά φορά, χωμάτινο πάτωμα, στη σειρά, επάνω σε υφαντά «ρούχα» (όπως αποκαλούνται), σε βελέντζες ή τσέργκες ή τσόλια που χρησίμευαν και για σκεπάσματα¹⁷⁴ και σε μάλλινα προσκέφαλα. Κρεβάτια χρησιμοποιούνταν σε ελάχιστες σχετικά εύπορες οικογένειες – από το υλικό μου, στις οικογένειες δύο παντοπωλών, δύο δασκάλων, ενός καθηγητή και ενός ξυλουργού που είχε συγκεντρώσει ένα σεβαστό ποσό ως μετανάστης στην Αμερική. Τα κρεβάτια αυτά ήταν συνήθως υποτυπώδη, κατασκευασμένα από σανίδια ή «ράτζους». Σε κρεβάτια κοιμόνταν κατά προτίμηση ενήλικες,¹⁷⁵ γεγονός που αντανακλά την κατώτερη θέση των παιδιών στην οικογενειακή ιεραρχία. Σε μια περίπτωση όμως τα δύο κρεβάτια –το ένα μονό, το άλλο διπλό– προορίζο-

172. Ό. π., σ. 4. Επίσης, Συν. με την Α. Σ., σ. 5· Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 11.

173. Σε μελέτες προφορικής ιστορίας για τη ζωή εργατικών οικογενειών στη Γερμανία και την Αυστρία, έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι η γενικότερη απουσία εκδηλώσεων τρυφερότητας μεταξύ των μελών της οικογένειας αποτελούσε και μια αντίδραση στη στενότητα του χώρου μέσα στον οποίο κινούνταν (Rosenbaum, *Proletarische Familien...*, ό.π., σ. 185, όπου και άλλες παραπομπές).

174. Από τις μαρτυρίες σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι τα συγκεκριμένα υφαντά τα χρησιμοποιούσαν και ως στρώματα και ως σκεπάσματα. Ο Λουκόπουλος, μιλώντας για την Ευρυτανία, τα αναφέρει μόνο ως σκεπάσματα (Δ. Λουκόπουλος, *Πώς υφαίνουν και ντύονται...*, ό.π., σ. 31-34).

175. Συν. με την Π. Κ., σ. 3· Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 11· Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 24.

νταν για τον πατέρα και τους μεγαλύτερους γιους. Η μητέρα με τα κορίτσια κοιμόνταν στο πάτωμα.¹⁷⁶ Πρόκειται για μια διαφυλική κατανομή του χώρου που εκφράζει την ανώτερη θέση των ανδρών μέσα στην οικογένεια. Δεν έχω άλλα ανάλογα παραδείγματα αλλά μπορώ να πω με βεβαιότητα ότι, εφόσον υπήρχε κρεβάτι, αυτό προοριζόταν κατ' αρχήν για τον παππού ή τον πατέρα.

Η στενότητα του χώρου και η αναγκαστική συνεύρεση στον ίδιο χώρο ενίσχυε το αίσθημα συλλογικότητας και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μιας οικογένειας, αλλά ευνοούσε προστριβές και διαμάχες. Ο ύπνος στη σειρά και στον ίδιο χώρο είχε επομένως θετικές και αρνητικές πλευρές για την οικογενειακή ζωή. Συνέβαλε οπωσδήποτε στη σύμφιξη των δεσμών των μελών μιας οικογένειας, πρόσφερε στα παιδιά ένα αίσθημα ασφάλειας και συντελούσε στην ανάπτυξη σχέσεων στοργής μεταξύ παιδιών και ενηλίκων. Είναι άραγε τυχαίο ότι ο συνταξιούχος δάσκαλος Χ. Τ., ο οποίος είχε μεγάλη αδυναμία στη μητέρα του, κοιμόταν δίπλα της όταν ήταν παιδί; «Δίπλα στη μάνα. Εκεί μεγάλωσα εγώ. Βέβαια».¹⁷⁷ Αλλά και ανάμεσα στ' αδέρφια αναπτύσσονταν σχέσεις στοργής. Ο τσοπάνης Μ. Μ., μια μέρα μετά τη συνομιλία μας, με συνάντησε στο δρόμο και μου μίλησε αυθόρμητα και με έκδηλη τρυφερότητα για τη μικρότερη αδελφή του, στην οποία το μπράτσο του χρησίμευε για προσκεφάλι όταν ήταν παιδιά. Ορισμένες φορές –κυρίως στις ταράτσες, οι οποίες δε θερμαίνονταν ικανοποιητικά– η μάνα κι ο πατέρας κοιμόνταν αριστερά και δεξιά από τα παιδιά για να τα προστατεύουν από το κρύο:

Τότε δεν είχε κρεβάτια κι αυτά. Τότε στρώναμε ένα τσόλ' καταή, μια βελέτζα από πάν' κι από κείνες τς μάλλινες και τρυπάγαμε (τρυπώναμε) όλ' από κάτ' και κοιμόμασταν. ...Οι γονείς, ο ένας στη μια άκρη, ο άλλος στην άλλη. Κι εμείς τα πιτσιρίκια όλα στη μέση, μας βάναν στη μέσ' να μην κρυώσουμε. – Στο σπít' όποτε ήμασταν πολλοί, είχε μια τσεργουπούλα, ξέρς φλοκάτ', η μάνα μ' πολύ μεγάλ'. Στρώναμε καταή ό,τ' είχαμε ρούχα, τότε βάζαμε και κάνα στρώμα και κοιμόμασταν όλ', και οι πέντε... και ο ένας απ' τη μια μεριά κι ο άλλος απ' την άλλ', έβαναν τα παιδιά τότε στη μέσ' για να μην κρυώνουνε.¹⁷⁸

Ταυτόχρονα όμως ανέκυπταν διάφορα προβλήματα. Ιδιαίτερα προβλήματα πρέπει να προκαλούσε η νυχτερινή ενούρηση ορισμένων παιδιών: «Ο αδελφός μ' ο παπάς κατουριόταν. Σηκωνόμασταν όλα βρεμένα»,¹⁷⁹ θυμάται η Π. Κ., ενώ ένας άλλος συνομιλητής καθόταν λερωμένος κι ακίνητος για να μην τον πάρει ειδήση ο πατέρας του με τον οποίο κοιμόταν στο ίδιο κρεβάτι.¹⁸⁰ Φυσικά, λόγω έλλειψης

176. Συν. με τον Θ. Α., σ. 22.

177. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 5. Επίσης, Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 9' Συν. με την Ε. Ζ. και το Ν. Ζ., σ. 12.

178. Συν. με τον Γ. Ψ', σ. 3' Συν. με τον Μ. Μ., σ. 6.

179. Συν. με την Π. Κ., σ. 7.

180. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 12.

αποχετευτικού συστήματος, τα υποτυπώδη αποχωρητήρια –κατά κανόνα ένας βαθύς λάκκος με δυο φαρδιές σανίδες σε απόσταση μεταξύ τους από πάνω, περιφραγμένος με κλαδιά ή σανίδες¹⁸¹– βρίσκονταν εκτός σπιτιού, σε μια γωνιά του κήπου, αν και οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τσίγκινα σκεύη ως δοχεία νυκτός. Πόση κατανόηση έδειχναν άραγε οι γονείς για τη νυχτερινή ενούρηση των παιδιών;¹⁸² Οι υλικές συνθήκες διαβίωσης δεν άφηναν ιδιαίτερα περιθώρια στην κατανόηση. Το περιστατικό το οποίο αφηγείται η Α. Σ. αλλά και η ερμηνεία που δίνει είναι χαρακτηριστικά:

Εδώ, η γιαγιά μου η Πολύτω, η μάνα του πατέρα μου είχε εννέα παιδιά (η ίδια η Α. Σ. είχε μόνο έναν αδελφό) και τα είχε όλα κάτω. Ένα κατούρησκε λοιπόν. Το παιδί μεγάλο αλλά κατούρησκε. Κι έκλαιγε το πρωί και δεν ξεκουκουλωνόταν απ' το τσόλ'. «Σήκ' απάν', ρε Κώστα», του λέει, «να δούμε τι θα γίν' απόψε. «Ξέρς», λέει, «ήρθ' ο Νίκος και κατούρησε μες το βρακί μου». Έβαζε τον αδελφό του, πως πήγ' ο άλλος και κατούρησε. Για να γλιτώσ' το ξύλο. Δεν είχαν κι άλλο παντελόνι να το βάλουνε, ρε παιδάκι μ'. Το νομίζς; Το πλέναν εκείνο το βράδ' και το βάζαν... Πώς, με τι ρούχα ν' αλλάξουν; Το στεγνώναν, στο τζάκι, στα ξύλα το στεγνώναν, να το φορέσ' το πρωί, να πάει σχολείο.¹⁸³

Για να κοιμηθούν πολλά άτομα στον ίδιο χώρο χρειαζόταν πειθαρχία και αλληλοσεβασμός. Ανάμεσα στα παιδιά ξεσπούσαν μικροδιαμάχες, κυρίως όταν το ένα τραβούσε τα σκεπάσματα του άλλου, αλλά οι γονείς δεν άφηναν πολλά περιθώρια για συγκρούσεις:

Στρωματσάδα όλ', αγόρια, κορίτσια, όλ' καταή. Ένα βελεντζάκ' από κάτ' εκεί κι ένα χοντρότερο από πάν' να μην κρυώνουνε. Μάλλινα τα μαξιλάρια, τα είχαν απ' τον αργαλειό φκιασμένα... η μάνα κι ο πατέρας βέβαια κοιμόνταν πιο πέρα αυτοί. Εμείς τα παιδιά στρωματσάδα, ο παππούς, ο γέρος, απ' την άλλ' μεριά. ...Εδώ ήταν το τζάκ' και δίπλα. Το καλοκαίρι κοιμάταν στο μπαλκονάκ' έξω νάχ' δροσά... μαλώναμε κιόλα καμιά φορά σαν παιδιά πύμασταν. Δούλευε η μάσια ... τη μάσια έπαιρνε η μάνα και βάραγε από πάν' εκεί... Να παίζουμε τα παιδιά ή να τσακωθούνε ή αυτό ή τράβαγε ένας το τσόλ', τσόλια τα λέγαμε τότεν, απ' τον άλλον, ή τράβαγε ο άλλος ξέρω γω αλλ' άμα δούλευε η μάσια καμιά φορά τάπαιρνε ο ύπνος απότομα.¹⁸⁴

181. Στα τέλη της μεσοπολεμικής περιόδου σε ορισμένα σπίτια τοποθετούνταν πάνω από το λάκκο μια υποτυπώδης ξύλινη λεκάνη, ουσιαστικά ένα ξύλινο κιβώτιο με μια τρύπα στη μέση.

182. Στο πρόβλημα και τρόπους αντιμετώπισής του στο πλαίσιο πρακτικών θεραπευτικών μεθόδων αναφέρεται στη λαογραφική μελέτη του ο Ρηγάτος, *Η υγεία του παιδιού στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα-Γιάννινα 1992, σ. 114, 115.

183. Συν. 2 με την Α. Σ., σ. 2.

184. Συν. με την Α. Π., σ. 11, 12.

Τα ίδια τα παιδιά άλλωστε ήταν πολύ συχνά καταπονημένα από τις δουλειές στη διάρκεια της ημέρας.

Την ίδια περίοδο στην κεντρική και τη βόρεια Ευρώπη οι συνθήκες υπό τις οποίες κοιμόνταν τα παιδιά των εργατών και των φτωχών αγροτών δε διέφεραν ουσιαστικά από αυτές στο παράδειγμά μας, και δε διέφεραν, υποθέτω, γενικότερα από τις συνθήκες στον ορεινό ελλαδικό και ευρύτερο βαλκανικό χώρο, αλλά και στα φτωχά σπίτια των αστικών κέντρων. Οι παιδαγωγοί εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για την ηθική διάπλαση των παιδιών που κοιμόνταν όλα μαζί, αλλά οι ιστορικοί έχουν τονίσει ότι ο ύπνος στο πλευρό οικείων προσώπων πρόσφερε συχνά στα παιδιά ένα αίσθημα ασφάλειας και ενίσχυε τους οικογενειακούς δεσμούς.¹⁸⁵

4. ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΡΟΦΗ

Οι διαπροσωπικές σχέσεις και η ανατροφή των παιδιών δε λειτουργούν ανεξάρτητα από την οικονομική κατάσταση και τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων. Στην προηγούμενη ενότητα διατύπωσα ορισμένα έμμεσα συμπεράσματα για τους τρόπους με τους οποίους οι οικονομικοί ρόλοι των παιδιών ή η θέση τους στον οικιακό χώρο επηρέαζαν τις σχέσεις τους με άλλα μέλη της οικογένειας και συντελούσαν στη μεταβίβαση αξιών, την εσωτερίκευση και διαμόρφωση αντιλήψεων και νοοτροπιών ως προς τη θέση και το ρόλο τους στη μικροκοινωνία ως παιδιών, ως αγοριών ή κοριτσιών, ως μελών μιας οικιακής ομάδας. Σε αυτή την ενότητα επικεντρώνομαι αφενός στις σχέσεις μεταξύ παιδιών και άλλων μελών της οικιακής αλλά και της ευρύτερης συγγενειακής ομάδας, αφετέρου σε ορισμένες όψεις της διαπαιδαγώγησης, των αξιωμάτων και αντιλήψεων που διέπουν την ανατροφή των παιδιών. Στην πραγματικότητα πρόκειται για δυο όψεις του ίδιου νομίσματος: Στις σχέσεις των παιδιών με άλλα μέλη της οικιακής και της ευρύτερης συγγενειακής ομάδας αποτυπώνονται αντιλήψεις και αξιώματα σχετικά με την ανατροφή τους· μέσω αυτών των σχέσεων μεταβιβάζονται στα παιδιά αξίες, αρχές, νοοτροπίες.

Εδώ με απασχολούν κυρίως οι σχέσεις παιδιών-ενηλίκων· δεν είναι βέβαια οι μόνες που διέπουν τη ζωή στο εσωτερικό μιας οικιακής ή συγγενειακής ομάδας· αποτελούν ωστόσο εκείνες τις «αναπότρεπτα ασύμμετρες, από την άποψη της εξουσίας, του σεβασμού και της πρωτοβουλίας»¹⁸⁶ σχέσεις, με τις οποίες

185. Rosenbaum, *Proletarische Familien...*, ό.π., σ. 179-187· R. Sieder, «“Vata derf i aufstehn?”. Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900», στο H. Ehalt, G. Heiß, H. Stekl, (επιμ.), *Glücklich ist wer vergift? Das andere Wien um 1900*, Γκρατς-Βιέννη 1986, σ. 39-90, κυρίως σ. 66 κ.εξ.· Papathanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule*, ό.π., σ. 218.

186. S. N. Eisenstadt, «Ηλικιακές ομάδες και κοινωνική δομή: το πρόβλημα», μετά-

μεταβιβάζεται ουσιαστικά το πολιτισμικό κεφάλαιο της παλαιότερης στη νεότερη γενιά (ως ένα βαθμό βέβαια, προπάντων μέσω του σχολείου, και η νεότερη γενιά μεταβιβάζει πολιτισμικά αγαθά στην παλαιότερη). Όπως γράφει εξάλλου ο S. Eisenstadt «η δυνατότητα αλληλεπίδρασης με άλλα άτομα, ιδιαίτερα με ενήλικους, και η διασφάλιση μιας διαρκούς προσκόλλησης σε αυτούς συνιστούν ίσως την πιο βασική ανάγκη της ανθρώπινης προσωπικότητας».¹⁸⁷

Οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν πολύτιμες και αναντικατάστατες πηγές για τις σχέσεις των παιδιών με τους γονείς, τους παππούδες, τα αδέρφια και άλλους συγγενείς τους, τις αρχές, τα μέσα και τους τρόπους με τους οποίους ανατρέφονταν τα παιδιά. Αν και οι άνθρωποι, κατά κανόνα, αποφεύγουν να αναφερθούν σε σκοτεινές πλευρές των διαπροσωπικών σχέσεων και έχουν την τάση να τις εξιδανικεύουν ή να τις ωραιοποιούν –συνειδητά, ή ασυνείδητα–, ο ιστορικός δεν κινδυνεύει να αποπροσανατολιστεί αν εξετάσει τις απόψεις των πληροφορητών με προσοχή στο πλαίσιο του συνόλου των αφηγημάτων τους.¹⁸⁸ Οι εκδοχές και οι όψεις διαπροσωπικών σχέσεων και διαπαιδαγωγησης που παρουσιάζονται και αναλύονται εδώ, καλύπτουν φυσικά ένα μόνο μέρος του πολυπρισματικού φάσματός τους.

Α' Πρόσωπα αναφοράς¹⁸⁹

1. Οι «γονήδες»: Ο «πατέρας» και η «μάννα»¹⁹⁰

Σε αντίθεση με άλλες διαπροσωπικές σχέσεις στο εσωτερικό της οικογένειας, οι σχέσεις γονέων-παιδιών έχουν απασχολήσει έντονα τους ιστορικούς της παιδικής

φραση: Κ. Αθανασίου, στο Δ. Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα 1997, σ. 174-183.

187. Eisenstadt, «Ηλικιακές ομάδες...», *ό.π.*, σ. 179.

188. Πβ. όσα γράφει η Rosenbaum στην έρευνά της για τη ζωή εργατικών οικογενειών στην περιοχή του Ανόβερου κατά τον πρώιμο 20ό αιώνα (Rosenbaum, *Proletarische Familien*, *ό.π.*, σ. 27): «Αναμφισβήτητα θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι πληροφορητές προσπάθησαν να δώσουν μια αρμονική εικόνα της ζωής στην οικογένεια των γονιών τους. Όμως στη διαδικασία της ίδιας της αφήγησης προέκυπταν αρκετά στοιχεία που διατάρασσαν αυτή την εικόνα και έδειχναν πως η αρμονία ήταν επιφανειακή ή και ανύπαρκτη».

189. Μεταφράζω ως «πρόσωπα αναφοράς» τον γερμανικό όρο «Bezugspersonen» που δηλώνει τα πρόσωπα με τα οποία σχετίζεται άμεσα το παιδί.

190. Από υπολογισμούς μου με βάση το Γενικό Μητρώο προκύπτει ότι στη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι πατέρες σε ποσοστό περίπου 60% ήταν ηλικίας 26-35 ετών όταν γεννιόταν το πρώτο τους παιδί, ενώ, οι μητέρες, επίσης σε ίδιο περίπου ποσοστό, ήταν ηλικίας 21-30 ετών. Χονδρικά, κατά μέσο όρο, το μεγαλύτερο παιδί μιας οικογένειας είχε ηλικιακή διαφορά 12 ετών από το μικρότερο. Σπάνια οι νέοι γονείς ήταν κάτω από 20 ή πάνω από 45 ετών. Το ποσοστό των μητέρων ηλικίας 15-20 ετών αγγίζει το 16%, αν και συνήθως πρόκειται για κοπέλες ηλικίας πάνω από 17 ετών. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες δεν

ηλικίας. Πολύ συχνά, ακολουθώντας το δρόμο που χάραξε ο Αγιές, επιχειρήσαν να προσδιορίσουν τον αιώνα που σηματοδότησε την αλλαγή στις σχέσεις αυτές, τη μεταβολή τους από εξουσιαστικές σε συναισθηματικές σχέσεις στο δυτικοευρωπαϊκό χώρο ή τουλάχιστον στο δυτικό κόσμο. Ορισμένοι επιχειρήσαν να αποδείξουν τη διαχρονικότητα της αγάπης και της στοργής με την οποία οι περισσότεροι γονείς περιέβαλλαν τα παιδιά τους, αμφισβητώντας με αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά την ιστορικότητα των σχέσεων ανάμεσα σε γονείς και παιδιά, τη μεταβλητότητά τους μέσα στο χρόνο.¹⁹¹ Οι γενειεύσεις αυτές έδωσαν αναμφισβήτητα πολύτιμο έναυσμα στην επιστημονική συζήτηση. Νομίζω ωστόσο ότι η ιστορική έρευνα έχει ωριμάσει αρκετά ώστε να προχωρήσει στη μικρο-ιστορική μελέτη του θέματος, στην εξέταση των σχέσεων γονιών-παιδιών—όπως και του συνόλου των διαπροσωπικών σχέσεων—σε επίπεδο μικροκοινωνίας.¹⁹²

Δύο στερεοτυπικές γενικές απόψεις για τον πατέρα προβάλλουν από τις αφηγήσεις: Αφενός το πρότυπο του «καλού πατέρα», συνώνυμου του υπεύθυνου οικογενειάρχη που νοιάζεται για τα παιδιά του, αγωνίζεται να τους εξασφαλίσει τα προς το ζην, στέλνει, εφόσον έχει τη δυνατότητα, τα αγόρια τουλάχιστον στο γυμνάσιο, προικίζει τα κορίτσια και γενικότερα ενδιαφέρεται για τη λεγόμενη αποκατάστασή τους· αφετέρου το αρνητικό στερεότυπο του πατέρα που αδιαφορεί για την οικογένειά του, ενδιαφέρεται για την προσωπική του διασκέδαση, πίνει και σπαταλά τα χρήματά του στο χαρτοπαίγιο, επιδεικνύει βίαιη συμπεριφορά.

Αντίθετα δεν προκύπτει από τις αφηγήσεις αντίστοιχο αρνητικό στερεότυπο για τη μάνα. Η στερεοτυπική άποψη για τη μάνα είναι θετική: Η μάνα είναι το στήριγμα της οικογένειας σε επίπεδο καθημερινό, εκείνη που φροντίζει ακούραστη τα παιδιά και χωρίς την οποία η οικογένεια διαλύεται.¹⁹³ Όσοι πατέρες σκιαγραφούνται ιδιαίτερα θετικά στις αφηγήσεις, είναι άνθρωποι που όντως ερ-

υπερβαίνει το 5%, ενώ το ποσοστό των γονέων άνω των 45 ετών όταν γεννιέται το πρώτο τους παιδί, δεν υπερβαίνει το 3% και για τα δύο φύλα.

Από τους συνομιλητές ένας έμεινε ορφανός από πατέρα μόλις γεννήθηκε (Αρ. Μ.), ένας άλλος έχασε τον πατέρα του σε ηλικία 13 ετών (Γ. Ψ.), δύο γυναίκες έχασαν τις μητέρες τους μόλις γεννήθηκαν (Γ. Σ. και Ε. Ζ.), και δύο άνδρες (αδέλφια) έχασαν τη μητέρα τους σε ηλικία 3 και 10 ετών (Ν. Ζ. και Μ. Ζ.). Ένα 15% επομένως των συνομιλητών έχασαν έναν από τους δύο γονείς τους πριν κλείσουν τα 14.

191. Για μια κριτική και εκτενή επισκόπηση της επιστημονικής συζήτησης βλ. το έργο της L. Pollock, *Forgotten Children. Parent-child relations from 1500 to 1900*, 6η έκδ., Cambridge 1996, σ. 1-68, η οποία με τη δική της δουλειά και τα δικά της πλέον συμπεράσματα έδωσε νέα ώθηση στον επιστημονικό προβληματισμό (υποστηρίζοντας την α-χρονικότητα των σχέσεων γονιών-παιδιών).

192. Υποδειγματική, κατά τη γνώμη μου, (παρά τις κάποιες σχηματοποιήσεις) η ανάλυση της Rosenbaum, *Proletarische Familien*, ό.π., σ. 231-276, για τον πατέρα στις εργατικές οικογένειες μιας μικρής πόλης της βόρειας Γερμανίας, κοντά στο Ανόβερο, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι.

193. Το κοινωνικό αξίωμα της μάνας ως στηρίγματος της οικογένειας διέπει τη μελέτη

γάστηκαν για τα παιδιά τους, φρόντισαν γι' αυτά, και ανταποκρίθηκαν στις κοινωνικές προσδοκίες. Οι στερεοτυπικές εικόνες υποδεικνύουν όμως ότι αντίθετα από τη μάνα ο πατέρας, στο πλαίσιο του κυρίαρχου αξιώματος περί ανδρικής υπεροχής, είχε τη δυνατότητα να επιλέξει να μην εκπληρώσει τον κοινωνικό του ρόλο, χωρίς να κινδυνεύει να εξοστραχιστεί από την οικογένειά του και την ανδροκρατούμενη κοινωνία στην οποία ζούσε. Στην πραγματικότητα κρατούσε επομένως σε μεγάλο βαθμό το μέλλον των παιδιών του στα χέρια του.

Στις μισές περίπου περιπτώσεις που μελέτησα ο πατέρας απουσίαζε από το χωριό για πολύ μεγάλα διαστήματα. Στις περιπτώσεις αυτές ήταν αδύνατο εκ των πραγμάτων ή τουλάχιστον εξαιρετικά δύσκολο να αναπτύξουν τα παιδιά επικοινωνιακή σχέση με τον πατέρα τους.

Δεκαέξι συνομιλητές ήταν παιδιά μεταναστών και οι περισσότεροι γνώρισαν για πρώτη φορά τον πατέρα τους αρκετά χρόνια μετά τη γέννησή τους. Από τους 144 μετανάστες στις ΗΠΑ από το Κροκύλειο τους οποίους κατόρθωσα να εντοπίσω, υπολογίζω ότι περίπου το 1/4-1/3 (τουλάχιστον 40) μετανάστευσαν αφήνοντας πίσω τους παιδιά κάτω των 15 ετών.¹⁹⁴ Κάθε επιστροφή των μεταναστών στο χωριό σήμαινε συνήθως νέα εγκυμοσύνη για τη γυναίκα τους· φεύγοντας πάλι πίσω για την Αμερική άφηναν ένα ακόμη αγέννητο ή νεογέννητο παιδί.

του Δ. Σταμέλου, *Η Μάνα στην ορεινή Ρούμελη*, Αθήνα-Γιάννινα 1982. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τον ερευνητή είναι οι σελίδες του βιβλίου που αφορούν στην προσωπική εμπειρία του συγγραφέα από τη μητέρα του και γενικότερα από την καθημερινότητα στην ορεινή Ρούμελη, επιβεβαιώνοντας ορισμένες παρατηρήσεις μου (ό.π., σ. 42 κ.εξ.). Χαρακτηριστικά σημειώνει για τη μάνα του: «Θυμάμαι πως μέσα σ' όλα αυτά, και κούραση περίσσια και πίκρα και η όποια με τη συμπεριφορά καταπίεση του πατέρα, του αφέντη, νάχει το κουράγιο να τραγουδάει...» (ό.π., σ. 44).

194. Με βάση τις εγγεγραμμένες στο Διαδίκτυο χρονολογίες άφιξης των μεταναστών στις ΗΠΑ (www.ellisland.org) και τις χρονολογίες γέννησης που αναγράφονται στο Γενικό Μητρώο μπόρεσα να διαπιστώσω την οικογενειακή κατάσταση των μεταναστών. Ως πατέρες παιδιών κάτω των 15 ετών εμφανίζονται οι ακόλουθοι: Αρμάος Δημήτριος, 1913 (έτος πρώτης άφιξης στις Η.Π.Α.), 44 (ετών) - Ασβεστάς Δημήτριος, 1916, 39 - Ασβεστάς Ιωάννης, 1920, 37 - Ασβεστάς Παναγιώτης, 1920, 37 - Ασβεστάς Θεμιστοκλής, 1920, 29 - Γραβάνης Κων/νος, 1916, 38 - Γραβάνης Γεώργιος, 1911, 35 - Γραβάνης Γεώργιος, 1912 ή 1913, 31 ή 33 - Γραβάνης Λάμπρος, 1914, 30 - Γραβάνης Μαργαρίτης, 1913, 40 - Γραβάνης Παναγιώτης, 1916, 45 - Καπέλας Βασίλειος, 1913, 36 - Καπέλας Αναστάσιος, 1916, 50 - Καπέλας Δημήτριος, 1923, 30 - Καπέλας Κων/νος, 1920, 32 - Καπέλας Μαργαρίτης, 1914, 32 - Καπέλας Κώστας, 1914, 50 - Καπέλας Δημήτριος, 1914, 18 - Καραμπέλος Αθανάσιος, 1909, 44 - Μαχάς Ιωάννης, 1912, 40 - Μπαρμπούτης Γεώργιος, 1907, 34 - Μπαρμπούτης Ιωάννης, 1907, 40, - Παγώνης Αθανάσιος, 1920, 33 - Πολυζώης Γεώργιος, 1915, 35 - Ποδιώτης Αθανάσιος, 1916, 49 - Ποδιώτης Νικόλαος, 1920, 31 - Ράπτης Παναγιώτης, 1909, 33 - Σακαρέλος Αναστάσιος, 1911, 38 - Σακαρέλος Νικόλαος, 1907, 38 - Σερέλης Κων/νος, 1909, 30 - Σερέλης Αθανάσιος, 1920, 37 - Σαράμπαλος Αθανάσιος, 1907, 35 - Σαϊτής Ευθύμιος, 1906, 36 - Σαϊτής Κων/νος, 1907,

Τα περισσότερα παιδιά μεταναστών εκφράζονται θετικά για τον πατέρα τους, αναγνωρίζοντας ότι εργάστηκε σκληρά στα ξένα, έστειλε τακτικά εμβάσματα στην οικογένεια στο χωριό και της εξασφάλισε ένα υψηλό, για τα δεδομένα του χωριού, βιοτικό επίπεδο.¹⁹⁵ Από αυτή την άποψη ο πατέρας-μετανάστης ήταν πρόσωπο πολύ κοντινό στα παιδιά, συγχρόνως όμως, λόγω της μακρόχρονης φυσικής απουσίας του, πολύ μακρινό. Όταν επέστρεφε τον αντιμετώπιζαν με αδιαφορία, δυσπιστία ή και φόβο· δυσκολεύονταν να συνηθίσουν στην παρουσία του, με τον ίδιο τρόπο που δυσκολεύονταν να συνηθίσουν στην παρουσία του πατέρα τους τα παιδιά των ναυτικών στην κοινότητα του Παγασητικού που μελέτησε η Ι. Μπεοπούλου τη δεκαετία του 1970.¹⁹⁶ Στην περίπτωση βέβαια που τα παιδιά ήταν σε μικρή ηλικία κατά την επιστροφή του πατέρα, φαίνεται ότι υπήρχαν μεγαλύτερα περιθώρια ανάπτυξης μιας επικοινωνιακής σχέσης.

Στην οικογένεια Α. ο πατέρας έφυγε για την Αμερική το 1906, χρονιά κατά την οποία γεννήθηκε το πρώτο από τα 5 παιδιά της οικογένειας, όλα αγόρια. Επέστρεψε το 1911 και ξανάφυγε το 1914. Το 1912 και το 1914 ήρθαν στον κόσμο ο δεύτερος και ο τρίτος γιος. Ο πατέρας επέστρεψε οριστικά στο χωριό το 1922. Τη χρονιά εκείνη και δυο χρόνια αργότερα, το 1924, η οικογένεια απέκτησε 2 ακόμη γιους. Ο Α. Α. είναι ο μικρότερος γιος της οικογένειας, 74 χρονών σήμερα, και διηγείται για τον μεγάλο αδελφό του, ο οποίος ήταν 5 ετών όταν ο πατέρας επέστρεψε την πρώτη φορά από την Αμερική: «Ο μεγάλος ο αδερφός μας, όταν γύρισε ο πατέρας μου ... τον φοβότανε γιατί δεν τον είχε γνωρίσει. Δεν τον είχε γνωρίσει και σου λέει ποιός είν' αυτός ο ξένος που έρχεται; Μέχρι να τον συνηθίσει. Σιγά-σιγά τον εγνωρίσε και τον πλησίαζε. Δεν τον πλησίαζε (προηγούμενως)».¹⁹⁷

34 - Σαΐτης Ιωάννης, 1907, 40 - Σταυρόπουλος Χαράλαμπος, 1913, 23 - Σταυρόπουλος Κων/νος, 1909, 45 - Τριανταφύλλου Κων/νος, 1907, 24 - Τσαντίλης Κων/νος, 1913, 37 - Υφαντής Αθανάσιος, 1910, 38.

195. Πβ. όσα παρατηρούν η Α. Αμηρά και Α. Μαράτου-Αλιμπράντη για την ανάλογη συμπεριφορά παιδιών μεταναστών στο Βέλγιο, τη Δυτική Γερμανία και το Λουξεμβούργο, σε μια κοινότητα της Μακεδονίας στις αρχές της δεκαετίας του 1980: «...σύμφωνα με τις αντιλήψεις των παιδιών, η μετανάστευση των γονέων τους (στην περίπτωση αυτή μεταναστεύουν και οι δύο γονείς) έχει σαν βασικό κίνητρο τη συντήρηση και τη φροντίδα των μελών της οικογένειας» (Α. Αμηρά, Α. Μαράτου-Αλιμπράντη, «Μετανάστευση και Οικογένεια. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών σε μια αγροτική κοινότητα», Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα, 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988, σ. 284-307, κυρίως σ. 291).

196. Βεορουλου, «Τrikeri...», ό.π., σ. 193. Βέβαια εδώ ο πατέρας, ως ναυτικός, απουσιάζει και επιστρέφει επί σειρά ετών σε τακτά χρονικά διαστήματα. Στο Τρίκερι της δεκαετίας του 1970 δεν απαντούν διευρυμένες οικογένειες· ούτως ή άλλως το παραδοσιακό σύστημα οικογενειακών σχηματισμών δεν είναι ανδροπατροτοπικό (Στο ίδιο, σ. 195).

197. Συν. με τους αδελφούς Α., 13' επίσης: Συν με τους Γ. και Φ. Σ., σ. 1' Συν. με Π. Μ., σ. 2.

Υπήρχαν βέβαια και οι περιπτώσεις εκείνες των μεταναστών που αδιαφορούσαν για την οικογένειά τους, δεν έστελναν τακτικά εμβάσματα και για μεγάλα χρονικά διαστήματα δεν έδιναν σημεία ζωής. Με αξιοσημείωτη ειλικρίνεια η Π. Μ. αφηγείται για τον πατέρα της, τον οποίο γνώρισε σε ηλικία 14 ετών:

Δεν ήταν καλός πατέρας, δεν ήταν καλός πατέρας. Πήε στην Αμερική και δε ματάρθε. Πήε στον πόλεμο, τότε πόκανε τον πόλεμο, εξόρμηση στη Θεσσαλονίκη, ήταν εκεί ο πατέρας μου, έφγε τότε για την Αμερική, ούτε ματάγραφε πίσω, αν έχ' οικογένεια ... αφού δεν έστελνε γράμμα να δει αν ζει η φαμελιά του. Είχ' έναν αδερφό και πήε στη Χιλή κι επικοινωνήσε τότε με τη Βόρεια Αμερική να ιδεί και να τον έστειλε εδώ να τον έχουμε, ε, ο άντρας στο σπίτι χρειάζεται. Ούτε δούλευε, ούτε ενδιαφέρεταν, ούτε τίποτα, είχε κορίτσια της παντρείας. Γιάννη μ', πάντρεψε και κάνα κορίτσ'... Αλλά ευτυχώς τον πήε ο Θεός γρήγορα.¹⁹⁸

Ορισμένες φορές το επάγγελμα ή μια επαγγελματική ασχολία του πατέρα (αν ήταν λ.χ. ιερέας, δάσκαλος διορισμένος σε άλλο χωριό ή ταχυδρομικός διανομέας) τον υποχρέωναν να περνά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου μακριά από την οικογένειά του:

Ο πατέρας μου ήταν παπάς και ήταν στην Περιθιώτσα, πέρα απ' το ποτάμ, όπως ερχόμαστε απάνω. Περνάει, πήγαινε ο Μόρνος κάτω, τώρα το κάναν φράγμα, και ήταν απέναντι απ' το ποτάμ' ένα χωριό, το λέγαν Περιθιώτσα, δεν ξέρω αν το μετανόμασαν τώρα, Περιθιώτσα το λέγαν... Ο πατέρας όλο στα ξένα χωριά (ήταν). Σα να τον είχαμε ταξιδιώτ'...¹⁹⁹

Ο πατέρας-ταξιδιώτης: Αυτή την αίσθηση πρέπει να είχαν τα παιδιά των μεταναστών για τον πατέρα τους, αλλά και όσων ήταν υποχρεωμένοι να απουσιάζουν μεγάλα χρονικά διαστήματα από το χωριό για να κερδίσουν μερικά χρήματα. Ωστόσο θα λέγαμε ότι ο πατέρας, όντας απών, είχε μια λειτουργία συμβολική στη συνείδηση των παιδιών, εκπροσωπούσε στα μάτια τους την εξουσία, το νόμο, τον κόσμο έξω από τα όρια του χωριού.²⁰⁰

Εξίσου συχνά, ο πατέρας ζούσε και εργαζόταν στο χωριό ή την ευρύτερη περιοχή του: Ήταν, εκτός από γεωργός –και πολλές φορές πρώην μετανάστης–, καφετζής, παντοπώλης, δάσκαλος, καθηγητής, χτίστης, μαραγκός, ρά-

198. Συν. με την Π. Μ., σ. 2.

199. Συν. με την Α. Π., σ. 2, 10' επίσης: Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 1, 6.

200. Πβ. την παρατήρηση της Shahar, *Kindheit im Mittelalter*, ό.π., σ. 136. «Σε τελευταία ανάλυση και ο Freud με τους μαθητές του απέδιδαν στο βιολογικό πατέρα, σε αντίθεση με το συμβολικό πατέρα, που ενσωματώνει την εξουσία, το νόμο και τον έξω κόσμο, μόνο έναν περιορισμένο ρόλο».

φτης, τσοπάνης. Φαίνεται, μάλιστα, ότι όταν διατηρούσε καφενείο ή παντοπωλείο, τα παιδιά, προπάντων τα μεγαλύτερα αγόρια, περνούσαν συστηματικά αρκετές ώρες στο πλευρό του βοηθώντας στη δουλειά. Ο γιος ενός ιδιοκτήτη καφενείου μου είπε ότι περνούσε περισσότερες ώρες με τον πατέρα του, τον οποίο βοηθούσε στη δουλειά, παρά με τη μητέρα του· δε θέλησε όμως να επεκταθεί περισσότερο στην αφήγησή του και περιορίστηκε σε γενικές, εξιδανικευτικές αναφορές.²⁰¹

Η φυσική παρουσία του πατέρα αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για να αισθάνονται τα παιδιά ότι πρόκειται για οικείο πρόσωπο· αλλά δεν επαρκούσε. Σε γενικές γραμμές, με ελάχιστες εξαιρέσεις, η μάνα βρισκόταν πιο κοντά στα παιδιά απ' όσο ο πατέρας, γιατί εκείνη οργάνωνε και κατηύθυνε την καθημερινή ζωή της οικογένειας. Πριν φύγει για το χωράφι ανέθετε στα παιδιά διάφορες μικροδουλειές ή τα έπαιρνε μαζί της για να τη βοηθήσουν· συνήθως –μάλιστα όταν δεν υπήρχε γιαγιά– τους μαγεύει και τα φρόντιζε από κάθε πλευρά.

Ορισμένες φορές ο πατέρας σκιαγραφείται ως ιδιαίτερα σκληρός, σε αντιπαράθεση με τη «γλυκειά», «αξιολάτρευτη», «μοναδική» μάνα. Ίσως οι συγχεκριμένοι συνομιλητές εξιδανικεύουν τη μητέρα τους, αλλά όσα ισχυρίζονται για τον πατέρα τους πρέπει να αποδίδουν, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μέρος, την πραγματικότητα. Αυτό υποδεικνύει το γεγονός ότι εκφράζονται για εκείνον σαφώς αρνητικά αλλά με τρόπο έμμεσο, χρησιμοποιώντας ένα επίρρημα που απαλύνει τις εντυπώσεις, αφήνοντας ημιτελείς προτάσεις ώστε ορισμένα πράγματα να εννοηθούν και να μην ειπωθούν ανοιχτά:

Ήταν λιγάκ' σκληρός. Τη φωνή τ' αν άκουγες φοβόσαν... Θα κανονίζαμε το βράδ' που θα πάμε το πρωί με τη μάνα... Ο πατέρας μου νάλεγε το πρωί ότ' θα πάμε για παράδειγμα στην Αγία Βαρβάρα μπορεί και νάφευγε, τον κακό τ' τον καιρό. Η μάνα μ' όμως ήταν άλλο πράμα, η μάνα μ'... – Φτωχός ήταν ο πατέρας μου. Ήταν λίγο σκληρός. Πιο καλά τα πήγαινα με τη μητριά μ'... Μ' έδερνε που λες κι έρχονταν η μητριά μ' να με γλιτώσει. Τς έτρωγε η καχομοίρα κι εκείν', έτρωγε κι εκείν' καμιά μπάτσα ... – Είχα μάνα χρυσή. Πολύ καλή η μητέρα μ', πονόψυχ' και με τον κόσμο αγαπημέν' πολύ. Ο πατέρας μου έπινε και κάνα ποτήρι και...²⁰².

201. Συν. με τον Π. Π., σ. 9.

202. Συν. με τον Μ. Μ., σ. 13, 19· Συν. με την Γ. Σ., σ. 1· Συν. με τον Α. Μ., σ. 3· επίσης: Συν. με τον Γ. Π., σ. 3, 10· Συν. 2 με τον Γ. Π. σ. 15, 22. Οι διστακτικές, συγκεκαλυμμένες κατά κάποιο τρόπο, συνεχείς αναφορές στη σκληρή συμπεριφορά του πατέρα εκφράζουν αυτό που έθιξα στο κυρίως κείμενο: Οι συνομιλητές δεν επιθυμούν να κατηγορήσουν τον πατέρα τους, δε μπορούν όμως και να κρύψουν την αλήθεια για εκείνον («Ο πατέρας μου ήτο ηθικά αυστηρότατος, δεν ήθελε ν' ακούσει από κανέναν ότι εγώ έθιξα κάποιον και πραγματικά αυτό ήτανε πολύ βάρβαρο, πολύ άσχημο και επέδρασε πολύ, εν πάση περι-

Η ανδροκρατούμενη κοινωνία έδινε άτυπα στον πατέρα το δικαίωμα να ασκήσει βία μέσα στην οικογένεια, να «ξεσπάσει» στη γυναίκα του και τα παιδιά του. Άλλοι συνομιλητές σκιαγραφούν αρνητικά τον πατέρα τους δίνοντας έμφαση στην αδιαφορία και την επιπολαιότητά του. Ο πατέρας της Π. Γ. προτιμούσε λ.χ. να παίζει τα χρήματα που κέρδιζε από το παντοπωλείο του στα χαρτιά, στερώντας έτσι τα παιδιά του, από ορισμένα επιπλέον υλικά αγαθά και κυρίως τα αγόρια από τη δυνατότητα να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο: «... ήταν χαρτοπαίκτης ο πατέρας μ'. Τα ξόδευι τα λεπτά. Δεν τα ξόδευι τα λεπτά στα παιδιά και στα κορίτσια, ήθελε να τα ξοδέψ' εκεί, γι' αυτό σου λέω, φταίνε και κάπως οι γονέοι... ο πατέρας μ' δεν κυβέρνησε καλά, δεν κυβέρνησε καλά γιατί έπαιζε και χάλαι τα λεπτά...». Και ένας απόστρατος αξιωματικός περιγράφεται από την κόρη του ως άνθρωπος πανέξυπνος, εγγράμματος αλλά και «...πολύ άσωτος, πώς να το πω, πολυέξοδος», διότι σπαταλούσε τα χρήματά του στο χαρτοπαίγνιο.²⁰³

Από τις αφηγήσεις προκύπτει πάντως ότι παρά τα αρνητικά στοιχεία τους ορισμένοι από αυτούς τους πατέρες, τους σκληρούς ή/και αδιάφορους διατηρούσαν διόδους επικοινωνίας με τα παιδιά. Έτσι η ίδια Π. Γ., η οποία, όπως είδαμε παραπάνω, δεν θεωρεί τον πατέρα της σωστό οικογενειάρχη, διατηρεί και θετικές αναμνήσεις από εκείνον, αναμνήσεις βέβαια, που γενικά έχουν υποχωρήσει, «ξεθωριάσει», θα έλεγα, μπροστά στα αρνητικά συναισθήματα, τα οποία κυριαρχούν στη μνήμη της συνομιλήτριας: «Ο πατέρας μου καμιά βολά μας χάιδευε και μας φίληγε, ο πατέρας μ' ειδικά, η μάνα μ' ποτέ. Δεν ευκαιρούσε». Κάτι ανάλογο ισχύει και για τον πατέρα της Γ. Σ., έναν τσοπάνη, στον οποίο αναφέρθηκα παραπάνω, και ο οποίος ασκούσε συστηματικά βία μέσα στην οικογένεια:

Ήτανε σκληρός, ήτανε σκληρός... Τραγουδάγε καμιά φορά και παραμύθια μου έλεγε. Και τα θμώμαι, και τα θμώμαι... Είχε και καλές πλευρές, είχε κι άσχημες. Ήταν και σκληρός. Και τραγουδάγε και καμιά φορά. Δηλαδή όταν ήμασταν έξω, διάβαζε πολλές φορές Θρησκευτικά, έφελνε καμιά φορά, στο βιβλίο... Κοιμόμασταν τα καλοκαίρια πολλές φορές σε χωράφια.²⁰⁴

πτώσει, τόσο ήξερε, τόσο έκανε. Δεν έχω υπόψη μου ποτέ, ούτε σκέφτηκα ποτέ να κακολογήσω. Κατά τα άλλα ήτο έντιμος, αξιοπρεπής, εργατικός και ουδέποτε πέρασε από δικαστήριο για οιαδήποτε απάτη...». «Αυστηρός ήταν ο πατέρας μου. Πολύ γλυκειά η μάνα μου... Και εξετιμάτο πολύ από όλους, ενώ ο πατέρας μου είχε δημιουργήσει και προστριβές και με γειτόνους και με άλλους...». «Πολύ, πολύ, πολύ αυστηρός στα παιδιά! ... Ήτο αυστηρότατος σε σημείο άθλιον...», «...και υπερασπιζόταν η μητέρα τα παιδιά πάντοτε στον πατέρα, ο οποίος ήταν άγριος»).

203. Συν. με την Π. Γ., σ. 20, 21· Συν. με την Κ. Σ., σ. 13.

204. (Συν. 2 με την Π. Γ., σ. 46)· Συν. με την Γ. Σ., σ. 7.

Δεν υπάρχουν στο υλικό μου περιπτώσεις, στις οποίες η εικόνα του σκληρού πατέρα και της στοργικής μάνας αντιστρέφεται πραγματικά. Σε ορισμένες αφηγήσεις, είναι αλήθεια, οι συνομιλητές παρουσιάζουν τη μητέρα τους ως αυστηρή, σε αντιπαράθεση προς τον πατέρα που παρουσιάζεται περισσότερο ανεκτικός προς τα παιδιά: «...η μάνα μ' ήταν πιο αυστηρή. Ο πατέρας μ' έκανε και κανένα... Λέει παιδιά είναι, θα παίξουν, θα χτυπηθούνε... ήταν έτο' πιο στο σπίτι μας, πιο γλυκός. Ενώ η μάνα μας περιόριζε, μας έδινε και καμιά μπάτσα»²⁰⁵, αφηγείται η Μ. Ν. Ο πατέρας της, πρώην μετανάστης στην Αμερική, εργαζόταν στο σπίτι, ως ράφτης. Η Π. Α., εξάλλου, μοναχοπαίδι καθηγητή του Σχολαρχείου, είχε ολοφάνερα αδυναμία στον πατέρα της, ο οποίος περιγράφεται ως άνθρωπος με ανοιχτό, προοδευτικό μυαλό, ενώ, αντίθετα, αισθανόταν καταπιεσμένη από τις συνεχείς υποδείξεις και συμβουλές της μητέρας της. Η Π. Α. σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, παρά τη θέληση της μητέρας της, σύμφωνα όμως με τη θέληση του πατέρα της, ο οποίος είχε στο μεταξύ πεθάνει.²⁰⁶ Ωστόσο η αυστηρή ή καταπιεστική μητέρα, η οποία προβάλλει σε αυτές τις περιπτώσεις, δε μπορεί να εξομοιωθεί με τον σκληρό, εξουσιαστικό, βίαιο πατέρα των αφηγήσεων, στις οποίες αναφέρθηκα παραπάνω. Η μητέρα, καταπιεστική ή όχι, είναι πάντοτε ένα πρόσωπο, το οποίο αγωνίζεται για την υλική εξασφάλιση της οικογένειας· σε καμιά περίπτωση δεν προβάλλει ως αδιάφορη ή βίαιη.

Στη μνήμη των συνομιλητών είτε κυριαρχούν θετικές, είτε αρνητικές αναμνήσεις από τον πατέρα τους· σπανίως, υπό ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες, ήταν τα παιδιά στενά συνδεδεμένα με εκείνον, ακόμη και όταν ζούσε με την οικογένειά του. Στο υλικό μου απαντούν τρεις τέτοιες περιπτώσεις, οι περιπτώσεις της μοναχοκόρης του καθηγητή του Σχολαρχείου, στην οποία αναφέρθηκα προηγουμένως, και των παιδιών δύο δασκάλων του Δημοτικού σχολείου:

– Ο Θ. Α. πέρασε τα χρόνια του Δημοτικού σχολείου κοντά στον πατέρα του, ο οποίος την εποχή εκείνη ήταν δάσκαλος σε ένα γειτονικό χωριό, την Περιθιώτισσα, και ερχόταν στο Κροκύλειο μόνο κατά την περίοδο των σχολικών διακοπών. Ο Θ. Α. ακολούθησε τον πατέρα του στην Περιθιώτισσα και τελείωσε εκεί το Δημοτικό υπό την εποπτεία του. Πατέρας και γιος ζούσαν στο ίδιο δωμάτιο, μοιράζονταν τις δουλειές του σπιτιού και ο πατέρας παρακολουθούσε στενά τις επιδόσεις του γιου στο σχολείο.²⁰⁷

– Ο Θ. Ζ., θρυλικός Κροκυλειώτης, γεννημένος το 1881, άνθρωπος όπως φαίνεται με ιδιαίτερες ικανότητες, απόφοιτος του Διδασκαλείου της Λάρισας, δίδαξε στο Δημοτικό σχολείο του χωριού σε ολόκληρη τη δεκαετία του '30. Επηρέασε βαθύτατα το χωριό και τους ανθρώπους του, αναπτύσσοντας ποιό-

205. Συν. με την Μ. Ν., σ. 10.

206. Τετράδιο Σημειώσεων, σ. 4.

207. Συν. με τον Θ. Α., σ. 4-7.

λες δραστηριότητες στην προσπάθειά του να βοηθήσει τους συγχωριανούς του και να αναπτύξει την τοπική κοινωνία. Ο Θ. Ζ. απέκτησε δύο κόρες και ένα γιο από τον πρώτο του γάμο· η γυναίκα του πέθανε όμως λίγο μετά τη γέννηση της δεύτερης κόρης. Ο Θ. Ζ. ξαναπαντρεύτηκε και απέκτησε δυο γιους και μια κόρη· και αυτή τη φορά η γυναίκα του πέθανε, λίγο μετά τη γέννηση του τρίτου παιδιού. Συζήτησα με την μικρότερη κόρη από τον πρώτο του γάμο, καθώς και με τους γιους του από τη δεύτερη γυναίκα του. Όλα τα παιδιά αισθάνονταν, όπως είναι φυσικό, ένα μεγάλο θαυμασμό για τον πατέρα τους και έτρεφαν έναν βαθύτατο σεβασμό στο πρόσωπό του. Δεν είναι βέβαια καθόλου απίθανο κάτω από το βάρος της ισχυρής, πολύπλευρης και θαυμαστής πραγματικά προσωπικότητας του πατέρα, να οδηγούνται εκούσια ή ακούσια στην εξιδανίκευση του προσώπου του. Γεγονός είναι πάντως ότι η παρουσία του συγχεκριμένου πατέρα στη ζωή των παιδιών του υπήρξε ιδιαίτερα έντονη και καθοριστική για την πορεία τους. Παρακολουθούσε στενά την πορεία των παιδιών και τα καθοδηγούσε· τα αγόρια κοιμόνταν μάλιστα στο ίδιο κρεβάτι με εκείνον όσο ήταν μικρά, στοιχείο που πρέπει να ενίσχυε ασυνείδητα το στενό δεσμό μεταξύ τους.²⁰⁸

Από τους δύο γονείς η μητέρα είναι, κατά κανόνα, το πρόσωπο εκείνο που βρίσκεται πιο κοντά στα παιδιά, που αποτελεί αναπόσπαστη παρουσία της καθημερινότητάς τους. Τούτο ισχύει τόσο για τα αγόρια όσο και για τα κορίτσια. Στη συνείδηση της κοινωνίας η φροντίδα για την υλική εξασφάλιση του βρέφους αποτελούσε αποκλειστικό καθήκον της γυναίκας, και ειδικότερα της μητέρας, αφού βέβαια η τελευταία το θήλαζε. Αυτή η φροντίδα συμβαδίζει αναπόφευκτα με την αυτόματη, υποσυνείδητη ανάπτυξη σχέσεων στοργής.²⁰⁹

Παρ' όλα αυτά ας μη φανταστούμε ότι η μητέρα βρισκόταν συνεχώς στο πλευρό των παιδιών. Ορισμένες συνομιλήτριες αναφέρθηκαν στην προσωπική τους εμπειρία από τις εγχυμοσύνες και τη μητρότητα· στο βαθμό που ο εξαστισμός στο πλαίσιο της κοινότητας τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο προχωρούσε με αργούς ρυθμούς, οι αφηγήσεις τους απηχούν παλαιότερες πρακτικές και συμπεριφορές. Ως μητέρες έπρεπε να διαχειριστούν το χρόνο και το χώρο με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσουν να συνδυάσουν τη φροντίδα των βρεφών ή των νηπίων (σε περίπτωση που δεν ήταν διαθέσιμη μια ενή-

208. Συν. με τους Ε. Ζ. και Ν. Ζ.· Συν. με τον Μ. Ζ. (ολόκληρη).

209. Δύο πραγματολογικά στοιχεία σχετικά με τη φροντίδα των βρεφών: Και στο Κροκύλειο, όπως και στην ελληνική ύπαιθρο γενικότερα, μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, φάσκωναν τα βρέφη. Το φάσκωμα αποτελούσε διαδικασία αυτονόητη και απαραίτητη, αφού οι φασκίες προστάτευαν τα βρέφη από το κρύο και εξασφάλιζαν, υποτίθεται, τη σωστή θέση και στάση του σώματος στο μέλλον. Η σκόνη του καφέ και παλαιότερα η λεγόμενη «κακατσίδα» (καφετιά σκόνη από ξεραμένα «γουρμπούλια» τα οποία φυτρώνουν στα φύλλα της βελανιδιάς) χρησίμευαν για να μη συγκαίνονται τα μωρά.

λικη γυναίκα, μια μεγαλύτερη αδελφή ή ένας μεγαλύτερος αδελφός για να αναλάβει τη φροντίδα τους) με την εργασία:

Μάνα δεν είχα να κοιτάξ' τα παιδιά, έγιναν τόνα μετά το άλλο. Κάθε χρόνο και παιδί... Είχα ένα κασόν' πούβαζα μέσα καλαμπόκ' κι έβαζα μέσα το παιδάκ' να κάνω δουλειά. Πήγγαινα να γεμίσω τη βαρέλα νερό... Μετά, όταν έμπαινα μέσα τα παιδάκια χαίρονταν κι όταν έφευγα έκλαιγαν. Κι αναγκάζουμαν και τα φορτωνόμουνα κι έκανα τς άλλες δουλειές...

Στα χωράφια είτε έστηναν πρόχειρα μπισίκια, κρεμώντας συνήθως ένα υφαντό ανάμεσα στα κλαδιά ενός δένδρου, είτε αναποδογύριζαν τα σαμάρια των μουλαριών (τα «γμαρουσάμαρα»), τα έστρωναν με υφαντά και τοποθετούσαν μέσα τα βρέφη.²¹⁰

Την εποχή των αγροτικών εργασιών, τον καιρό του οργώματος, της σποράς, του θέρους, του τρύγου, η μητέρα έπρεπε να βρίσκεται στα χωράφια. Επιστρέφοντας από το χωράφι έπρεπε να ζυμώσει, να μαγειρέψει, να ταΐσει τα ζώα. Ήταν, όπως είδαμε στην ενότητα για την οικογενειακή οικονομία, υπεύθυνη για όλες τις οικιακές αλλά και τις αγροτικές εργασίες. Τα παιδιά πάνω από 12-13 ετών, όσα ήταν δηλαδή σωματικά ανεπτυγμένα, και μάλιστα τα κορίτσια που δεν τα έστελναν στο Σχολαρχείο ή το Γυμνάσιο, συνόδευαν τη μάνα στα χωράφια και γενικά τη βοηθούσαν στις διάφορες δουλειές του σπιτιού. Αλλά τα μικρότερα παιδιά περνούσαν στην πραγματικότητα λιγότερο χρόνο με τη μητέρα τους και περισσότερο με τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας. Στη μνήμη των ανθρώπων η μητέρα είναι σε άμεση συνάφεια με την εργασία στο χώρο του σπιτιού αλλά και έξω από αυτόν. Η ανάμνησή της είναι γενικά θετική: οι άνθρωποι, στο βαθμό που εκφράζονται ανοιχτά, αναγνωρίζουν ότι η μητέρα τους κουραζόταν και ακόμη ότι «δεν ευκαιρούσε» να ασχοληθεί ειδικά μαζί τους.

Ωστόσο, εδώ θα ήθελα να επισημάνω μια σημαντική, κατά τη γνώμη μου, διαφοροποίηση σε τρεις συνεντεύξεις με γυναίκες διαφορετικής ηλικίας, γυναίκες που γεννήθηκαν το 1908, το 1912 και το 1918. Η νεότερη είναι η κόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου, στην οποία έχω ήδη αναφερθεί μερικές φορές. Οι άλλες δύο υπήρξαν ιδιαίτερα προικισμένες μαθήτριες' η μία ήταν μάλιστα απόφοιτος του Ελληνικού σχολείου. Οι γυναίκες αυτές, εμμέσως πλην σαφώς, αντιμετωπίζουν τη μητέρα τους με κάποια συγκατάβαση, ως ένα πρόσωπο που δε μπορούσε να κατανοήσει την αξία ορισμένων πραγμάτων, που, για να το πω έτσι, «τόσο ήξερε, τόσο έκανε». Η μία συνομιλήτρια λ.χ. αφηγείται:

Κι είχα μια μάνα, δεν καταλάβαινε καθόλ' τα προγράμματα (του σχολείου) ούτε, μονάχα έπαιρνε τις γιδούλες και ξεκίναγε. Αλλά πήγα (στο Σχο-

210. Συν. με την Π. Κ., σ. 4' Συν. με την Μ. Ν. σ. 18' Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 30.

λαρχείο), δεν ξέρω πώς πήγα... Δεν είχε η μάνα μ' γνώμη για την οικογένεια. Αφελής, πολύ αφελής. Δεν ήξερε, όχι ότι ήταν κακιά, καλή ήταν. Αλλά ήταν πολύ αφελής.²¹¹

Πρόκειται προφανώς για μια μεταβατική εποχή, ως προς τις σχέσεις μητέρας-κόρης. Οι θυγατέρες μάθαιναν μερικά έστω γράμματα, οι μανάδες ήταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία εντελώς αγράμματες. Οι οικονομικές ανάγκες και οι κυρίαρχες νοοτροπίες απαιτούσαν από τις κόρες να εργαστούν στο πλευρό της μάνας για χάρη της οικογένειας και να εξασκηθούν στα του οίκου, περιμένοντας την ώρα του γάμου τους. Όμως οι επιδόσεις τους στο σχολείο και γενικά σε διάφορες εκδηλώσεις της ζωής οδηγούσαν συγχρόνως τις γυναίκες αυτές στη συνειδητοποίηση ατομικών κλίσεων και δεξιοτήτων, της αξίας τους δηλαδή ως ατόμων και όχι μόνο ως μελών της κοινότητας. Σχηματίζει κανείς την εντύπωση πως ένα αδιόρατο τείχος υψωνόταν ανάμεσα στις δυο γενιές γυναικών, μεγεθυμένο, ίσως, στη μνήμη και στο λόγο της δεύτερης γενιάς καθώς αφηγείται και αναστοχάζεται το μακρινό παρελθόν.

2. Ο «παππούλης» και η «κυρούλα»

Ο παππούς και η γιαγιά, ο «παππούλης» και η «κυρούλα» στη γλώσσα των ανθρώπων της εποχής,²¹² αποτελούσαν πολλές φορές κεντρικά πρόσωπα στη ζωή των παιδιών, ιδιαίτερα όταν διέμεναν μαζί με την πυρηνική οικογένεια: κάποτε, όμως, και όταν απλώς ζούσαν στο χωριό.²¹³ Οι οικογενειακές δομές και η πρακτική της ενδογαμίας ευνοούσαν την ανάπτυξη αυτών των σχέ-

211. Συν. με την Π. Μ., σ. 1' επίσης Συν. με την Π. Α., όπου γενικά η μητέρα εμφανίζεται καταπιεστική και Συν. με την Π. Γ. όπου με έμμεσο τρόπο η μητέρα εμφανίζεται να μη γνωρίζει πολλά από νοικοκυριό, να μην είναι δυναμική και διεκδικητική για τα παιδιά της, να μην επιζητεί «το καλύτερο» γι' αυτά, παρ' όλο που συγχρόνως η συνομιλήτρια ήταν «το δεξί χέρι» της μάνας της στις δουλειές και γι' αυτό πολύ συνδεδεμένη μαζί της.

212. Η Π. Κ., γεννημένη το 1912, μου είπε: «Τ' λέγαμ' και κυρούλα, τ' λέγαμ' και βάβα, τ' λέγαμε και μάικω, λέγαν οι παλιοί, οι παλιοί, ναι. Εγώ βρήκα τη γιαγιά», εννοώντας ότι τα εγγόνια της την αποκαλούν γιαγιά (Συν. 2 με την Π. Κ., σ. 2).

213. Σύμφωνα με τον Ε. Αλεξάκη (*Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα 1996, σ. 100), ο οποίος μελέτησε τις οικογενειακές σχέσεις στους Αρβανίτες της Λαυρεωτικής για την περίοδο 1850-1940, «οι σχέσεις παππούδων-εγγονών ήταν πιο ζεστές από τις σχέσεις γονιών παιδιών». Σημειώνει επίσης ότι: «το φαινόμενο έχει σχεδόν γενική ισχύ στην ελληνική κοινωνία και οργανώνει τα άτομα σε τριαδικές σχέσεις επικαλυπτόμενες, όπου οι κατώτεροι στην ιεραρχία για να προστατευθούν από τους αμέσως ανώτερους, συνδέονται με τους βρισκόμενους στην κορυφή της ιεραρχίας, π.χ. εγγόνια - γονείς - παππούδες...». Αν και ο συγγραφέας δεν χρησιμοποιεί τους όρους «παιδιά» και «εγγόνια» με την ηλικιακή τους σημασία, εύλογα υποθέτει κανείς ότι παρόμοιες θερμές σχέσεις έχουν τις ρίζες τους στην παιδική ηλικία των εγγονών. Φυσικά η ανάπτυξη αυτών των σχέσεων εξαρτάται από δημογραφικούς παράγοντες και προπάντων από τη διάρκεια ζωής.

σεων.²¹⁴ Σε ορισμένες αφηγήσεις εμφανίζονται να κυριαρχούν στη ζωή των παιδιών περισσότερο από τη μητέρα που επωμιζόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος το βάρος των οικιακών και γεωργικών εργασιών και συχνά απουσίαζε από το σπίτι. Συχνά, τα ηλικιωμένα μέλη μιας οικογένειας δεν ήταν σε θέση να διεκπεραιώσουν βαριές σωματικές εργασίες ή ακόμη και να κινηθούν με ευκολία, με αποτέλεσμα να περνούν μεγάλα διαστήματα στο σπίτι μαζί με τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά.

Όμως, όπως έχουμε δει, ο καταμερισμός της εργασίας στην οικογένεια δεν εξαρτιόταν μόνο από την ηλικία και τις σωματικές δυνάμεις αλλά, επίσης, ίσως μάλιστα κυρίως, από το φύλο. Γι' αυτό και απαντούν περιπτώσεις στις οποίες, ενώ τόσο ο παππούλης όσο και η κυρούλα ζουν με την πυρηνική οικογένεια, ο πρώτος μένει στο σπίτι, ενώ η δεύτερη συνοδεύει τη μητέρα στα χωράφια και τη βοηθά στις αγροτικές εργασίες. Ο Α. Γ., γεννημένος το 1901, συνέδεσε μάλιστα άμεσα το γεγονός ότι ο παππούς από την πλευρά του πατέρα του είχε αναλάβει τη φροντίδα των εγγονών, με την απασχόληση της γιαγιάς και της μητέρας του στη γεωργία: «Έφευγαν οι γυναίκες και η γιαγιά ... και η μητέρα μου, έφευγαν, πάκιναν να εργασθούν...».²¹⁵ Μπορούμε λοιπόν να πούμε σχηματικά ότι από τους ενήλικες ο παππούλης, από την πλευρά του πατέρα (αφού πρόκειται για ανδροπατροτοπική κοινωνία), ήταν δυνάμει το κατ' εξοχήν κεντρικό πρόσωπο στη ζωή ενός παιδιού στο χωριό: «Ο παππούς καθιέταν στο σπίτι. Η μάνα κι ο πατέρας δεν ευκαιρούσαν να καθήσων με την οικογένεια στο σπίτι να μιλήσουν, δεν τς ήβλεπαν, ήταν όλο στις δουλειές».²¹⁶

Αυτό όμως ισχύει «δυνάμει». Κατ' αρχήν προϋποθέτει ότι ο παππούς από την πλευρά του πατέρα ζει,²¹⁷ δεύτερον ότι ζει μαζί με την πυρηνική οικογένεια, δηλαδή ότι δε ζει με έναν άλλον αδελφό του πατέρα' ότι ο πατέρας δεν είναι σώγαμπρος, ότι οι σχέσεις του πατέρα με τους γονείς του είναι αρμονικές, κάτι που δεν ήταν πάντοτε αυτονόητο' τρίτον ότι ζει αρκετά χρόνια ώστε να μην αναδύεται στη μνήμη των ανθρώπων ως απλή σκιά από ένα μακρινό

214. Οι E. Chvojka και J. Losová επισημαίνουν (ως προς την κεντρική Ευρώπη) ότι η ποιότητα των σχέσεων παππούδων-εγγονών εξαρτάται σημαντικά από την απόσταση των χώρων κατοικίας των μεν και των δε, επομένως εξαρτάται και από τις οικογενειακές δομές, που με τη σειρά τους εξαρτώνται, σε μεγάλο βαθμό, από κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις (E. Chvojka, J. Losová, «Die Entwicklung der Großvaterrolle. Ein historischer Überblick», στο E. Chvojka, J. Losová, (επιμ.), *Großväter. Enkelkinder erinnern sich*, (Damit es nicht verlorengeht..., 36), Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1997, σ. 159-236, κυρίως σ. 162, 163).

215. Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 5.

216. Συν. με την Α. Π., σ. 5.

217. Στη μελέτη τους για τα παιδιά στο δυτικό μεσαίωνα οι D. Alexandre-Bidon και Didier Lett αποδίδουν το μικρό αριθμό παππούδων και γιαγιάδων που απαντούν στις μεσαιωνικές πηγές στο χαμηλό μέσο όρο ζωής (Alexandre-Bidon, Lett, *Η Καθημερινή ζωή...*, ό.π., σ. 138).

παρελθόν· τέταρτον ότι ο παππούς αυτός είχε τη διάθεση να ασχοληθεί με τα εγγόνια του. Επομένως, στην πραγματικότητα, πολλά παιδιά δε γνώριζαν ποτέ ή γνώριζαν για πολύ μικρό διάστημα, τον «παππούλη» και/ή την «κυρούλα» από την πλευρά του πατέρα· άλλες φορές (και όχι μόνο στις ούτως ή άλλως ελάχιστες περιπτώσεις όπου ο πατέρας ζούσε ως σώγαμπρος στην οικογένεια της μάνας) τα παιδιά συνδέονταν στενά με τους δύο ή με τον έναν από τους γονείς της μητέρας και όχι του πατέρα.

Στο σημείο αυτό διαφαίνεται η σημασία που εκ των πραγμάτων μπορεί να έχει η μητροπλευρική συγγένεια στην καθημερινή ζωή μιας πατρογραμμικής κοινωνίας. Οι ανθρωπολόγοι έχουν τονίσει ότι κοινωνίες, στις οποίες κυριαρχεί η πατροπλευρική συγγένεια, δεν αγνοούν απαραίτητα τους συγγενείς από την πλευρά της μητέρας, οι οποίοι συγκροτούν τη λεγόμενη «συμπληρωματική συγγένεια».²¹⁸ Θα ήταν πράγματι αδύνατο να παραγκωνίζει η μικροκοινωνία του χωριού τους συγγενείς από την πλευρά της μάνας, στην προκειμένη περίπτωση τους γονείς της: Η μάνα ήταν ο άξονας γύρω από τον οποίο περιστρεφόταν η καθημερινή ζωή μιας οικογένειας· μέχρι το γάμο της είχε ζήσει, δουλέψει, αγωνιστεί στο σπίτι και για το σπίτι των γονιών της. Προφανώς ακόμη και για μια ανδροπατροτοπική κοινωνία, ισχύει η αποφθεγματική ρήση ενός πολύ αξιόπιστου συνομιλητή, του Α. Μ., γεννημένου το 1903: «...η νύφ' θυγατέρα δε γίνεται. Ο γαμπρός παιδί δε γίνεται κι η νύφη θυγατέρα. Υπάρχει διαφορά».²¹⁹

Στη συνέχεια εξετάζω συγκεκριμένες εκδοχές των σχέσεων που αναπτύσσονταν ανάμεσα σε εγγόνια και τον «παππούλη» ή την «κυρούλα». Ξεκινώ από περιπτώσεις στις οποίες ο παππούς αποτελούσε ολοφάνερα το κεντρικό, το κυρίαρχο πρόσωπο στη ζωή των παιδιών, είτε ταυτόχρονα με τη μάνα, είτε περισσότερο από εκείνη:

Στην οικογένεια Κ. φαίνεται ότι τα παιδιά κυριολεκτικά μεγάλωσαν με τον

218. Βλ. Ε. Αλεξάκης, «Γυναίκες, Γάλα, Συγγένεια», ό.π., σ. 1: «Τι εννοούμε λέγοντας συμπληρωματική συγγένεια; Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι, οι οποίοι πρώτοι χρησιμοποίησαν τον όρο (κυρίως ο Fortes), εννοούν με αυτή τη δευτερεύουσα συγγένεια που είναι σχεδόν πάντα παρούσα σε ένα μονογραμμικό (πατρογραμμικό ή μητρογραμμικό) σύστημα καταγωγής, το οποίο, δίνοντας έμφαση στη μια από τις δύο συγγενικές πλευρές, θεωρητικά θα έπρεπε να αποκλείει την άλλη πλευρά. Αυτό όμως κατά κανόνα δεν συμβαίνει». Πβ. επίσης F. Zonabend, «De la famille. Regard ethnologique sur la parenté et la famille», σ. 68· A. Burguière, Ch. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (επιμ.), *Histoire de la famille*, Παρίσι 1986, σ. 19-97, κυρίως σ. 68· («Η πατρογραμμικότητα ή η μητρογραμμικότητα δεν αλληλοαποκλείονται. Καμία κοινωνία, ποτέ, δεν είναι αυστηρά μονογραμμική, και στην περίπτωση που τα θεμελιώδη δικαιώματα και προνόμια μεταβιβάζονται από τη μια γραμμή, η άλλη παρ' όλα αυτά αναγνωρίζεται κατά τρόπο δευτερεύοντα»).

219. Συν. με τον Α. Μ., σ. 8.

πατέρα του πατέρα. Αυτό το διαπίστωσα από τις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν δύο κόρες της οικογένειας, η οποία είχε συνολικά 9 παιδιά: Το πρωτότοκο και το δευτερότοκο παιδί ήταν αγόρια, τα υπόλοιπα 7, κορίτσια. Οι συνομιλήτριές μου είναι το έβδομο και το όγδοο παιδί της οικογένειας: γεννήθηκαν το 1912 και το 1914 αντίστοιχα, όταν ο παππούς τους ήταν, σύμφωνα με τις χρονολογίες του Γενικού Μητρώου, 55 και 57 ετών. Η μορφή του παππού κυριαρχεί στις αφηγήσεις τους, κυρίως στην αφήγηση της μεγαλύτερης αδελφής αλλά και σε εκείνη της μικρότερης αδελφής, παρ' όλο που η τελευταία, μετά από ένα ατύχημα, σε ηλικία 10 ετών, εγκατέλειψε το χωριό για να ζήσει με μια θεία της στην Αθήνα: «Ο παππούς μου ήταν ένας αρχοντάνθρωπος. Του πατέρα μου ο πατέρας. Μέναμε όλοι μαζί. Πολύ τον θυμάμαι και πολύ...»²²⁰. Ο παππούς καθοδηγούσε τα παιδιά, τους ανέθετε μικροδουλειές, τα συμβούλευε, τα επιτηρούσε. «Τς συμβουλές του παππού δεν τς ξεχνάω ... Ο παππούς έλεγε συμβουλές ωραίες».²²¹

Σύμφωνα με τη μεγαλύτερη αδελφή:

Πιο μικρά μαζεύαμε το μασούρι. Ο παππούς μ' έλεγε: «Όταν δεν έχει δουλειά να κάνεις τα χέρια να παλεύουνε, να πάρεις ένα κουβάρι, να μαζεύς άλλο κουβάρι...». Πριν σερβίρεις μούλεγε εμένα: «Όταν σερβίρεις θα βγάξεις ένα πιάτο με φαγητό, θα το βάζεις μέσα στο κλουβί» [κιβώτιο από ξύλο με τοιχώματα από φιλό, συρμάτινο πλέγμα (σίτα) για τη φύλαξη του φαγητού], (για τους μουσαφίρηδες). «Είσαι υποχρεωμένος», (έλεγε ο παππούς) «να βγάλεις το φαγητό κι άμα δεν έχεις αυγό, να χαλάσ' την κότα, κι άμα δεν έχεις κότα, είσαι αναγκασμένος να χαλάσ' τ' αρνί. Νάχς ένα κουβάρ', μάσε άλλο κουβάρ'... Τ' άλλα τ' αφήεις για την άλλ' μέρα, τη δουλειά όχ».²²² Η μικρότερη αδελφή επιβεβαιώνει: Κι έλεγε ο παππούς μου: «Παιδιά, να σας πω, όταν μαγειρεύετε θα βγάξετε ένα πιάτο φαγητό και θα το βάζετε στο ντουλάπ', γιατί μπορεί να περάσ' ένας πεινασμένος, ένας ξένος, ας μείνει ένα πιάτο φαγητό». Κι ύστερα έλεγε: «Φαγητό ν' αφήνετε για την άλλ' μέρα, δουλειά να μην αφήνετε...»²²³.

Εργατικότητα, νοικοκυροσύνη, φιλοξενία: Αυτές ήταν οι αξίες που ο παππούς με τις υποδείξεις του εμφυσούσε στις εγγονές του. Σε μια κοινωνία, όπου ο διαχωρισμός γυναικών και ανδρών ήταν τόσο έντονος σε όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις της ζωής, θα περίμενε κανείς να ακούσει ότι η γιαγιά (στη συγκεκριμένη περίπτωση βρισκόταν εν ζωή), η μητέρα, μια μεγαλύτερη αδελφή, εν πάση περιπτώσει μια από τις γυναίκες της οικογένειας, καλλιεργούσε με συμβουλές

220. Συν. με την Β. Κ., σ. 1.

221. Συν. με την Π. Κ., σ. 5.

222. Συν. με την Π. Κ., σ. 2, 3, 5.

223. Συν. με την Β. Κ., σ. 2.

και υποδείξεις στα κορίτσια αξίες, όπως την εργατικότητα και τη νοικοκυροσύνη.

Όπωςδήποτε η ιδιοσυγκρασία ενός ανθρώπου καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τη συμπεριφορά του, αλλά νομίζω ότι θα πρέπει να δούμε τη συμπεριφορά του συγκεκριμένου παππού και ως έκφραση της εξέχουσας, της ηγετικής θέσης που κατείχε μέσα στο οικογενειακό σύνολο, λόγω ηλικίας, φύλου, κοινωνικής θέσης και κοινωνικού ρόλου (ως πατέρας του πατέρα). Κι αυτό παρ' όλο που στο παράδειγμά μας ο πατέρας ζούσε και εργαζόταν στο χωριό. Ο παππούς άλλωστε δε συμβούλευε απλώς· συγχρόνως ανέθετε στις εγγονές του καθήκοντα, που συχνά αφορούσαν στη δική του εξυπηρέτηση: Τις έστελνε το πρωί να του φέρουν νερό κρύο από τη βρύση για να πιει ή τις έστελνε να φέρουν νερό και να γεμίσουν τη φορητή μπανιέρα που είχε προμηθευτεί για να ανακουφίζεται από τη δερματική πάθηση από την οποία υπέφερε («είχε κι ένα ματάκ' ο καημένος, ήταν και παχύς, είχε και δερμικά...»). Επίσης ασκούσε αυστηρό έλεγχο στις κινήσεις των κοριτσιών:

Να σου πω ήμασταν μεγάλα κορίτσια κι εγώ κι η αδελφή μ' η Κούλα και παντρεύονταν στον Κάτω Μαχαλά, αρραβωνιάζονταν και πήγαμε να τη συγχαρούμε. Έπρεπε νάρθεις μια ώρα πίσω γιατί είχαμε δουλειά. Θέλαν και τα γίδια και τα μολάρια περιποίηση. Και μας άφησε έξω απ' την αυλόπορτα ο παππούς και δε μας άφηνε να μπούμε μέσα. Γιατί αργήσαμε... (...) Όταν μεγαλώσαμε πηγαίναμε για ξύλα κι ο παππούς μ' ήθελε, είχε μια ιδιότητα, έπρεπε να 'ρθούμε και φορτωμένες. Κι έβγαινε να δει, αν έχουμε τίποτα. Κι η μάνα μ' έλεγε: «τα ξύλα γίνονται στάχτ', σεις, το κορμί δεν ξαναγίνεται». Ο παππούς είχε αυτό το συνήθειο. Ερχόμασταν, έπρεπε να πάμε και φορτωμένες.²²⁴

Στην τελευταία μαρτυρία διαφαίνεται όμως ότι ο έλεγχος προκαλούσε τη δυσαρέσκεια της μητέρας, η οποία, ωστόσο, δε μπορούσε να εκφραστεί ανοιχτά, ακριβώς γιατί μέσα στην οικογένεια βρισκόταν κάτω από την εξουσία του πατέρα του άνδρα της, που λόγω ηλικίας—ήταν 76 ετών όταν γεννήθηκε η μεγάλη αδελφή—και κακής υγείας παρέμενε κυρίως στο χώρο του σπιτιού.

Οι μαρτυρίες που παρέθεσα στην προηγούμενη παράγραφο δείχνουν άλλωστε ότι οι σχέσεις των συνομιλητριών μου με τον παππού τους δεν υπήρξαν ανέφελες, παρ' όλο που τον αγαπούσαν και τον σέβονταν. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ο παππούς, όσο κι αν αγαπούσε τις εγγονές του, εξέφραζε ορισμένες φορές δυσαρέσκεια για τον μεγάλο αριθμό κοριτσιών της οικογένειας (όπως είπα παραπάνω τα 7 από τα 9 παιδιά της οικογένειας ήταν κορίτσια). Η περιφρόνηση της θηλυγονίας προκαλούσε ένταση στη σχέση παππού και εγγονής: «Ήταν

224. Συν. με την Π. Κ., σ. 4, 7.

ένας κουμπάρος που επειδή έκανε όλο κορίτσια η μάνα μου, είπανε ν' αλλάξουν (κουμπάρο, για να γεννήσει η μάνα και αγόρια)... «Μετά έγινα εγώ και με ξεθύμωσε ο παππούς μου (θύμωσε μαζί μου ο παππούς)... Ήταν τα κορίτσια. Τα είχαν σε κακό τα κορίτσια».²²⁵

Ανεξάρτητα πάντως από το φύλο των εγγονών, η συμβίωση της πυρηνικής οικογένειας με τους γονείς του πατέρα πρέπει να προκαλούσε συχνά εντάσεις και να οδηγούσε σε συγκρούσεις, αναστατώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη ζωή των παιδιών. Στην αφήγηση του Χ. Τ. αυτό φαίνεται πολύ καθαρά: Σε αυτή την οικογένεια ο πατέρας απουσίαζε συνεχώς στη Νότια Αμερική· η μητέρα και τα δύο παιδιά (ο Χ. Τ. και ο μεγαλύτερος αδελφός του) ζούσαν μαζί με τον παππού, τον πατέρα του πατέρα τους· η μητέρα του πατέρα είχε πεθάνει προ πολλού). Ο παππούς, ο οποίος σύμφωνα με τις χρονολογίες του Γενικού Μητρώου ήταν 58 ετών όταν γεννήθηκε ο Χ. Τ., το 1914, κατείχε ηγετική θέση μέσα στην οικογένεια, καθώς, μάλιστα, απουσίαζε ο πατέρας. Αρκεί να αναφέρουμε ότι στον παππού έστελνε ο πατέρας τα εμβάσματα από την Αμερική· αλλά και τα υπόλοιπα αδέρφια του πατέρα, τα οποία επίσης βρίσκονταν στη Νότια Αμερική, έστελναν χρήματα στον παππού. Η παρουσία του ενίσχυε σημαντικά τα οικονομικά της οικογένειας Τ., αλλά σύμφωνα με τον εγγονό του και συνομιλητή μου,

...καλύτερα να έλειπε ο παππούς από τη μάνα μου διότι πέρασε μαύρες μέρες. Ιδιότροπος, ιδιότροπος που δε λέγεται. Το ανεγνώριζαν και τα παιδιά του. Σε ένα άλλο σημείο της αφήγησης λέει χαρακτηριστικά: Παντρευόμενες οι μητέρες πήγαιναν στο σπίτι του συζύγου κι έβρισκαν και τα πεθερικά με τα οποία δεν πενούσαν και τόσο καλά... Ο παππούς ήταν σκληρός. Όχι σε μας. Στο φέρσιμο προς τη μάνα μου. Ναι. Την κατηγορούσε, την ύβριζε, την κακολογούσε κ.λπ., παρόλο ότι με την οικογένεια της μάνας μου είχαν αγαθότατες σχέσεις. Αλλά με τη μάνα μου μαλώνανε».²²⁶

Και ο παππούς του Χ. Τ. ανέθετε στα παιδιά καθήκοντα, λ.χ. να του φέρουν νερό από τη βρύση, αλλά δεν αναφέρονται επίμονες υποδείξεις και συμβουλές προς τους εγγονούς, ίσως γιατί ήταν αγόρια και ο κόσμος τους είχε πιο ρευστά σύνορα, πιο ρευστούς κανόνες από ό,τι ο κόσμος των κοριτσιών.

Όμως οι σχέσεις του συνομιλητή μου και του αδελφού του με τον παππού τους είχαν αναμφισβήτητα θετικές πλευρές: Ο παππούς τραγουδούσε με τα παιδιά, τα έπαιρνε στα πόδια του, τους διηγόταν ιστορίες από τα νιάτα του ως ληστή, ιστορίες που στη διάρκεια της συνομιλίας μας έφερναν δάκρυα στα μάτια του Χ. Τ., αναδεικνύοντας τη βαθιά επίδραση που πρέπει να είχε ο πατέρας του πατέρα του (παππούς του) στη διαμόρφωση του ψυχικού, συναισθηματικού και

225. Συν. με την Π. Κ., σ. 6.

226. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 3, 7.

αξιακού κόσμου του εγγονού. Φαίνεται ότι εξιστορούσε συχνά στους εγγονούς του τα κατορθώματά του: Σε μια περίπτωση, στην οποία αναφερόταν συχνά, είχε ξεκινήσει μαζί με 12 συγχωριανούς για τη Μικρά Ασία. Εκεί διέμειναν αρκετό καιρό ληστεύοντας οικισμούς και διερχόμενα караβάνια, ξεπερνώντας κακουχίες και δυσκολίες χάρη στη μεταξύ τους αλληλεγγύη. Ο παππούς του Χ. Τ. τόνιζε στις αφηγήσεις του τα κατορθώματα της ομάδας προσδίνοντάς τους χαρτακτήρα εθνικό, προφανώς για να τα νομιμοποιήσει στη συνείδησή του και στη συνείδηση μιας κοινωνίας, στην οποία οι παλιές αξίες μετατρέπονταν σταδιακά σε απαξίες: «Αυτά τα πράγματα εκείνοι τα θεωρούσαν ηρωικές πράξεις, γιατί πήγαμε λείε να χτυπήσουμε τον Τούρκο, Τούρκο, όχι Έλληνες, Τούρκο, δηλαδή να του κάνουμε ζημιά...». ²²⁷ Υποθέτω ότι οι αφηγήσεις αυτές που εξήραν τη σωματική και ψυχική αντοχή των ανδρών, τον ηρωισμό, την πολεμική τέχνη, αργότερα επηρέασαν υποσυνείδητα την απόφαση του Χ. Τ. να προσχωρήσει στη αντίσταση (στον ΕΛΑΣ) και να πολεμήσει στα βουνά. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Δαμιανάκος υποδεικνύοντας επιρροές της παράδοσης της κοινωνικής ληστείας στο αντάρτικο, «η λαϊκή μνήμη για την κλεφτουριά και την κοινωνική ληστεία παραμένει ζωντανή την περίοδο 1940-49». ²²⁸

Τον παπού του θμώμαι πολύ καλά και πολλές συμβουλές (έδινε), αφη-

227. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 7.

228. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγρο-ποιμενικός πολιτισμός στην Ελλάδα», στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση Ανταρσίας*, ό.π., σ. 71-107, κυρίως σ. 77. Στην πρωτοποριακή μελέτη της για το χωριό Ζιάκα Γρεβενών κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η Ρ. Μπούσχοτεν συνδέει τη διάσπαση της παράδοσης του κλεφταρματολισμού στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, με την εμφάνιση νέων αξιών και την ανάπτυξη συλλογικών μορφών δράσης, που με τη σειρά τους ευνόησαν την μεταγενέστερη αριστερή πολιτική τοποθέτηση των Ζιακιτών και την ενεργό δράση τους στην Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Μεταξύ άλλων επισημαίνει το ρόλο των πολιτισμικών παραδόσεων του ορεισίου πληθυσμού (όπως της περφηάνειας, της παλικαριάς, της ανδροπρέπειας), που στην περίπτωση των ανταρτών μεταπλάστηκαν μέσα από τους κοινωνικούς αγώνες του Μεσοπολέμου και τις δομές του ΕΑΜ και προσαρμόστηκαν σε ένα νέο συλλογικό πλαίσιο αναφοράς (Μπούσχοτεν, *Ανάποδα Χρόνια*, ό.π., σ. 41-70, 148-153). Θα είχε, νομίζω, ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς επίσης το ενδεχόμενο αξίες της κλεφταρματολικής παράδοσης που μεταβιβάστηκαν στα παιδιά του Μεσοπολέμου μέσα από αφηγήσεις των ενηλίκων (εν μέρει, όπως στην περίπτωση του παππού του Χ. Τ. μεταπλασμένες από την οπτική των κυρίαρχων εθνικών αξιών), να επηρέασαν καθοριστικά τη μεταγενέστερη απόφασή τους να ενταχθούν σε αντάρτικες ομάδες.

Βέβαια οι κοινωνικο-οικονομικές δομές στο Κροκύλειο και την ευρύτερη περιοχή γύρω από αυτό διαφέρουν από τις κοινωνικο-οικονομικές δομές της ευρύτερης περιοχής στην οποία εντάσσεται το παράδειγμα της Μπούσχοτεν. Οι οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά πολύ ισχυροί κτηνοτρόφοι της περιοχής των Γρεβενών, ο πρώιμος εξαστισμός σημαντικού μέρους του πληθυσμού (Μπούσχοτεν, ό.π., σ. 24 κ.εξ.) και οι συνακόλουθες έντονες κοινωνικο-οικονομικές εξαρτήσεις, δεν απαντούν στην περίπτωση μας. Επιπλέον στο παράδειγμά μας η ληστεία φαίνεται να αποτελεί παρελθόν που έχει μετατραπεί σε αφήγηση ήδη στην αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου, νωρίτερα από ότι στο παράδειγμα της Μπούσχοτεν (για τη γεωγραφία του ληστρικού φαινομένου βλ. εδώ, Πρώτο κεφάλαιο, σημ. 79).

γείται η Α. Π., που γεννήθηκε το 1911, τότε που ο πατέρας του πατέρα της (παππούς της) πλησίαζε τα 80 και ζούσε μαζί με το γιο, τη νύφη και τα έξι παιδιά τους. Ο πατέρας όμως ήταν ιερέας σε γειτονικά χωριά –τον συναντήσαμε και προηγουμένως όταν μιλήσαμε για το πρόσωπο του πατέρα– και απουσίαζε τον περισσότερο καιρό από το σπίτι. Και σ' αυτήν την περίπτωση ο παππούς έπαιξε σε μεγάλο βαθμό το ρόλο του αρχηγού της οικογένειας: «Ο παππούς ήταν αρχηγός, αρχηγός στο σπίτι, ναι, και μολονότι δεν μπόραγε να πάει έξω, να πάει για δουλειές κι αυτό, η γλώσσα τ' ήταν...». ²²⁹ Και εδώ συναντάμε τις συνεχείς υποδείξεις προς τις εγγονές, όχι μόνο στην παιδική αλλά και στη νεανική τους ηλικία, υποδείξεις που συνδέονταν με την καθημερινή εργασία στο χώρο του σπιτιού:

Απ' τη γιαγιά δε θμώμαι πολλά πράματα... αλλά με τον παππούλη μ' έζησα όμως, και έζησα καιμίλαε και μάρενε η κουβέντα τ' κι αυτά. Ευκιέταν, μόλεγε πώς να σκάβω, πώς να κάνω, γιατί αυτή τη δουλειά κάναμε εμείς τότε, μόλεγε πώς να γυρίζω το ζευγάρ', και μόλεε μάλιστα: «μόεις, Αγγέλω μ', μόεις μοιάς' στο ζευγάρ', κάνς καλό χωράφ', κάνς καλό χωράφ', κάνς γιομάτ' την αυλακιά, σε φοβάται το ζευγάρ', μόεις μοιάς', Αγγέλω μ', μόεις μοιάς'». ²³⁰

Επίσης ο παππούς της Α. Π., όπως και ο παππούς του Χ. Τ., διηγόταν ιστορίες από τη δράση του ως ληστή:

Λοιπόν ο παππούλης μ' τώρα έκαμε κλέφτς εκείνα τα χρόνια... Μας διηγείταν πως έκαμε αυτός κλέφτς εδώ στ' Αρβανιτοχώρια ... εκεί έκαμε κλέφτς κι αρματολός κι έλεγε ότι πήραν κάνα δυο παιδάκια, τα πήραν για εξαγορά απ' τς Αρβανίτες εκεί, τα πήραν να τα ξαγοράσουν, να πάρνε λύτρα... ²³¹.

Μέσα από την επικοινωνία με τον «παππούλη», συχνά αγόρια και κορίτσια γνώριζαν έναν κόσμο αρκετά διαφορετικό από το δικό τους, από τον κόσμο που πρόβαλλε το σχολείο, το έθνος-κράτος, τα αστικά κέντρα με τα οποία η κοινότητα διατηρούσε επαφή, έναν κόσμο, στον οποίο η κλοπή, η απαγωγή, η βία γενικότερα, αποτελούσε τρόπο επιβίωσης και ζωής, είχε θέση και αξία και ήταν, φυσικά, ανδρικό προνόμιο. Υποθέτω ότι παρόμοιες διηγήσεις νομιμοποιούσαν, ως ένα βαθμό, στη συνείδηση αγοριών και κοριτσιών τη βία –με την ευρύτερη έννοιά της και όχι μόνο με την έννοια της φυσικής βίας –ως ανδρικό προνόμιο και συντελούσαν στην αναπαραγωγή της ανδρικής εξουσίας μέσα στην οικογένεια.

229. Συν. με την Α. Π., σ. 7.

230. Συν. με την Α. Π., σ. 3.

231. Συν. με την Α. Π., σ. 2.

Υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες για τη σημασία που είχε για τα παιδιά του χωριού, την καθημερινότητα και την κοινωνικοποίησή τους η συμβίωση με τον πατέρα του πατέρα.²³² Σε όλες, η γιαγιά από την πλευρά του πατέρα, προβάλλει λιγότερο έντονα. Φυσικά δε διηγούνται όλοι οι άνθρωποι το ίδιο αναλυτικά αλλά το ερώτημα που με απασχολεί είναι το εξής: Γιατί συνομιλητές που αφηγούνται με λεπτομέρειες και έζησαν μεγάλο μέρος της παιδικής τους ηλικίας όχι μόνο με τον πατέρα του πατέρα αλλά και με τη μητέρα του πατέρα, όπως οι αδελφές Π. Κ. και Β. Κ. ή ο Α. Γ., μιλούν εκτενώς για τον «παππούλη» τους και ελάχιστα για την «κυρούλα» τους; Ίσως επειδή με τον «παππούλη» περνούσαν περισσότερο χρόνο, αφού η «κυρούλα» ήταν απασχολημένη στο σπίτι και τα χωράφια, ίσως επειδή η επικοινωνία με τον παππού ήταν περισσότερο λεκτική,²³³ ακριβώς λόγω του άφθονου χρόνου, που ο τελευταίος είχε στη διάθεσή του, και γι' αυτό η σχέση τους μαζί του μπορεί να ανακληθεί με μεγαλύτερη ευκολία στη μνήμη και να μετατραπεί σε αφήγηση. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση η μητέρα του πατέρα να έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στην καθημερινότητα των παιδιών και τη διαδικασία κοινωνικοποίησής τους από όσο μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο προφορικό υλικό.²³⁴

Σε ορισμένες περιπτώσεις, βέβαια, η σχέση των παιδιών με τη γιαγιά προβάλλει με την ίδια ένταση, με την οποία, στα παραδείγματα που αναλύσαμε παραπάνω, οι άνθρωποι μιλούν για τον παππού τους. Πρόκειται όμως πάντοτε για τη μητέρα της μητέρας, στοιχείο που αναδεικνύει τη σημασία των μητροπλευρικών συγγενών σε κοινωνίες όπου κυριαρχεί η πατροπλευρική συγγένεια, σημασία στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Η στενή σχέση με τη για-

232. Συν. με την Ε. Ζ., σ. 1, 9, 15. Συν. με τους Α. και Α. Γ., σ. 1, 5, 7.

233. Σε αυτό το σημείο τα συμπεράσματά μου διαφέρουν από εκείνα της κοινωνικής ανθρωπολόγου Μαρί-Ελιζαμπέτ Αντμάν, η οποία μελέτησε ένα ημιορεινό χωριό του Πηλίου στη δεκαετία του 1970: «Στο Πουρνάρι, αυτός ο ιδιαίτερος δεσμός, που δημιουργείται με τις λέξεις, δεν υπάρχει. Τα παιδιά έχουν πιο σπάνια απ' όσο στο Minot [ένα χωριό της Γαλλίας, με το οποίο η συγγραφέας συγκρίνει την περίπτωση, την οποία μελετά] την ευκαιρία να έρχονται σε επαφή με τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν τους μιλούν. Μιλούν, βέβαια, αλλά χωρίς ν' απευθύνονται ειδικά σ' αυτά: μιλούν μπροστά τους για χίλια δυο πράγματα, για τη διαγωγή των γειτόνων, για τη δουλειά, για την πολιτική, και αυτά μαθαίνουν, ακούγοντας τα λόγια των μεγάλων, τι μπορούν και τι δεν μπορούν να κάνουν.» (Αντμάν, *Βία και πονηριά*, ό.π., σ. 197).

234. Πβ. Κ. Καραπατάκης, *Η Μάνα και το Παιδί στα παλιότερα χρόνια*, Αθήνα 1979, σ. 164-167: Ο Καραπατάκης εξετάζει την καθημερινότητα των παιδιών στη Μακεδονία, κυρίως στην περιοχή Γρεβενών, από όπου και ξεκίνησε την έρευνά του το 1932. Στις σελίδες 164-167 μιλά για το σημαντικότερο ρόλο του παππού και της γιαγιάς μέσα στην οικογένεια: «Ο "καλός παππούς" πάντα έβαζε τα παιδιά να κάνουν ορισμένες δουλειές και τα επαινούσε με μπράβο (...) Ο ρόλος της γιαγιάς ήταν ακόμα σπουδαιότερος. Η γιαγιά μένοντας ώρες ολόκληρες με τα παιδιά, έμπαινε πολύ βαθιά στην ψυχή τους». Το υλικό μου δεν επιβεβαιώνει την εικόνα αυτή της γιαγιάς που περνά πολύ χρόνο με τα εγγόνια.

για δε φαίνεται να κυριαρχείται από υποδείξεις ή συμβουλές, δε μοιάζει να στηρίζεται στη στενή επιτήρηση και τον έλεγχο, αλλά μάλλον στη φροντίδα του ενήλικα προς το παιδί και την αλληλεγγύη μεταξύ τους: είναι μια, κατά βάση, σιωπηλή αλλά ισχυρότατη σχέση στοργής:

– Η Γ. Σ. γεννήθηκε το 1917· η μητέρα της πέθανε λίγο μετά τη γέννησή της. Ο πατέρας της ξαναπαντρεύτηκε, όταν εκείνη ήταν 3 ετών. Οι σχέσεις της με τη μητριά της ήταν πολύ καλές· αντίθετα ο πατέρας ήταν σκληρός μαζί της. Δεν της επέτρεπε να επισκεφτεί τη γιαγιά από τη μητέρα της, επειδή η οικογένεια της πρώτης του γυναίκας του χρωστούσε ακόμη χρήματα από την προίκα. Η Γ. Σ., ενάντια στη θέληση του πατέρα της και με την κάλυψη της μητριάς της, διατηρούσε στενή σχέση με τη γιαγιά της, μια σχέση αγάπης και στοργής που σφράγισε τη ζωή της συνομιλήτριάς μου:

Από μια γιαγιά μ' είχα στοργή. Τς μάνας μου. Από κείνη γνώρσα στοργή και την αγαπούσα πάρα πολύ... Αγάπη. Πήγγαινα εκεί και ό,τ' νάχε –φτωχούλα ήταν και είχε μια νύφη εκεί, δεν πολυτς έδινε σημασία, δεν την αγαπούσε– μόνιδνε ψωμάχ', μόνιδνε ό,τ' φαγάχ είχε, «όχι», λέω, «γιατί τι θα φας εσύ άμα το φάω εγώ;» – «Άμα τρως εσύ, χορταίνω γω, παιδάκι μ'». Θα ήμαν δέκα χρονών, εννιά χρονών. Έπαιρνα ξυλάκια, κλαρούλες, καμιά πατατούλα, φασολάκια μάζενα απ' το περιβόλ' και τς πήγγαινα να μαγειρέψ' η καχομοίρα.²³⁵

Για την Γ. Σ. η γιαγιά της, που το 1917 –όταν γεννήθηκε η συνομιλήτριά– πλησίαζε τα 60, ήταν το πρόσωπο στο οποίο στηρίχθηκε ψυχολογικά στη διάρκεια των παιδικών της χρόνων· και η ανάμνηση της γιαγιάς τη στηρίζει ψυχολογικά ακόμη και σήμερα, που η Γ. Σ. έχει χάσει με τραγικό τρόπο τη μια από τις δύο κόρες της, αναδεικνύοντας τη σημασία που έχουν για τη ζωή ενός ανθρώπου, τα πρόσωπα αναφοράς στα πρώτα χρόνια της ζωής του: «Πολλές φορές τη βλέπω (τη γιαγιά) στον ύπνο μου, να την κρατάω στα χέρια μου, στην αγκαλιά μου, να τη σφίγγω, να τη φιλάω».²³⁶

– Η Π. Α., περίπου συνομήλικη της Γ. Σ., είναι η μοναχοκόρη και μοναχοπαιδί του καθηγητή του Σχολαρχείου, στην οποία έχουμε επανειλημμένα αναφερθεί. Η σχέση της με τη μητέρα της μητέρας της στα παιδικά της χρόνια υπήρξε ιδιαίτερα στενή. Σε αυτή την περίπτωση η γιαγιά, που ήταν περίπου 55 ετών το 1918, όταν γεννήθηκε η συνομιλήτριά, ζούσε μαζί με την πυρηνική οικογένεια, αφού ο πατέρας της Π. Α. ήταν σώγαμπρος.

Η χαρά μου, –αφηγείται η συνομιλήτριά–, ήτανε να πηγαίνω με τη γιαγιά στο μύλο, ο οποίος μύλος είχε χώμα κάτω, είχε ένα τζακάκι, που έκαιγε βέβαια μια φωτιά, γιατί δε μπορούσες μέσ' τη ρεματιά να σταθείς χωρίς

235. Συν. με την Γ. Σ., σ. 11.

236. Συν. με την Γ. Σ., σ. 11.

φωτιά, και δίπλα ήταν ο αλευρόμυλος που άλεθε τ' αλεύρι η μυλωνού, η οποία ήταν η γιαγιά, κι εγώ πήγαινα και κοιμόμουν μαζί της, είχα μεγάλη χαρά να πάω μαζί της, θυμάμαι μάλιστα ότι έβαζα τα πόδια μου μέσα σε κάτι μάλλινες φανέλλες, φορούσε ως τα κάτω υφαντές, μόνη της τις είχε υφάνει, και μ' άρεσε πάρα πολύ να ζεσταίνομαι εκεί... Α, τρομερά μ' αγαπούσε, σου είπα ότι μεγάλωσα με πολλά χάρδια μέσα σε μια οικογένεια μεγάλων... Η δε γιαγιά με λάτρευε. Φοιτήτρια ακόμα, θυμάμαι ότι δεν άφηνε να φάνε άλλος κεράσι απ' την κερασιά, νάρθει να φάει το παιδί.²³⁷

Και εδώ, όπως και στο προηγούμενο παράδειγμα, η φροντίδα της γιαγιάς για την εγγονή διαπνέει την όμορφη αυτή σχέση: σε τούτη την περίπτωση μάλιστα, ο ύπνος στο πλευρό του ενήλικα προσφέρει στο παιδί ένα αίσθημα ασφάλειας και ενισχύει τη σχέση γιαγιάς-εγγονής.²³⁸

– Η Α. Σ. είχε επίσης πολύ ισχυρό δεσμό με τη μητέρα της μητέρας της η οποία το 1922, όταν γεννήθηκε η συνομιλήτρια, ήταν περίπου 60 ετών. Και εδώ, όπως και στο προηγούμενο παράδειγμα, η γιαγιά ζούσε για πολλά χρόνια μαζί με την πυρηνική οικογένεια. Για την ακρίβεια, η τετραμελής οικογένεια είχε εγκαταλείψει τους γονείς του πατέρα, μετά από έντονη παρεξήγηση ανάμεσα στην πεθερά και τη νύφη. Για αρκετά χρόνια έζησε με τους γονείς της μητέρας.²³⁹ Όταν η Α. Σ. ήταν 12 χρονών επέστρεψε μαζί με τους γονείς της στο σπίτι των γονιών του πατέρα της. Συνέχισε όμως να βλέπει καθημερινά τη γιαγιά από τη μητέρα της, τη γυναίκα από την οποία έμαθε τόσα πράγματα για τη «γυναικεία» τέχνη, το νοικοκυριό:

Πολύ (στενή σχέση είχα με τη γιαγιά μου). Εκεί έζησα, που παρεξηγήθηκε ο πατέρας μου, πήγαμε κάτω (στον Κάτω Μαχαλά) κι εκεί μεγάλωσα. Και συνέχεια εγώ από δω πήγαινα κάτ' το βράδι. Πάρα πολύ την αγαπού-

237. Συν. με την Π. Α., σ. 3.

238. Γενικά, όπως είπαμε και όταν αναφερθήκαμε σε ζητήματα κατανομής του οικιακού χώρου, ο ύπνος στον ίδιο χώρο ή στο πλάι του ενήλικα σε εποχές και σε κοινωνικά στρώματα, όπου ούτως ή άλλως δεν υπήρχε η δυνατότητα χωριστών υπνοδωματίων για παιδιά και ενήλικες, συχνά συνέβαλλε θετικά στην ψυχική και συναισθηματική ισορροπία των παιδιών – χωρίς να θέλω να εξιδανικεύσω καταστάσεις που αντικατοπτρίζουν το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και δημιουργούσαν και πολλά προβλήματα.

239. Μια άλλη συνομιλήτρια, η Α. Π., μου είπε ότι «ο πεθερός την έδιωξε τη μάνα μου απ' το σπίτι. Και δεν είχαμε ούτε σπίτι που να μείνουμε». Φαίνεται όμως ότι αργότερα επέστρεψαν στο σπίτι του παππού από την πλευρά του πατέρα. Η συνομιλήτρια διατηρεί πολύ όμορφες αναμνήσεις από την κυρούλα της από την πλευρά της μητέρας, παρ' όλο που εκείνη «ήταν στο δικό της το σπίτι» στο χωριό (Συν. με την Α. Π., σ. 2' Συν. 2 με την Α. Π., σ. 1). Οι οικογενειακές αυτές δομές (η συμβίωση για ένα σημαντικό διάστημα με την οικογένεια καταγωγής της μητέρας λόγω οικογενειακής διαμάχης) δεν έχουν καταγραφεί στο Γενικό Μητρώο, απόδειξη της σχετικής μόνο αξιοπιστίας των θεωρητικά «σκληρών» αυτών δεδομένων.

σα, Θεός σχωρέσ' τη γιαγούλα μου, τι να σου πω! Εάν ζούσε, όχι τώρα βέβαια που γέρασα κι εγώ, να ζούσε όταν παντρεύτκα, θα μπορούσα να την κοιτάξω, έτσι να το ευχαριστηθεί. Ήταν πάρα πολύ κοινωνική, πρώτα απ' όλα... ήταν νοικοκυρά. Να πλύν' τα ρούχα με στάχτη, μ' αλυσίβα, να τα βλέπεις να τα βράζει, να λάμπουν. ...Όλα εκεί τα μάθαμε. Μαγειρική τέλεια. Πολύ νοικοκυρά! Άφραστη! Για κείνον τον καιρό...²⁴⁰

Τρεις περιπτώσεις, τρεις γυναίκες, που θυμούνται με θέρμη την «κυρούλα», από την πλευρά της μητέρας τους. Ας ήταν μια κοινωνία πατριαρχική και ανδροπατροτοπική²⁴¹ οι γονείς της μάνας δεν έχαναν τη σημαντική θέση τους στο σύστημα συγγένειας. Και τούτο γίνεται φανερό, πάνω απ' όλα, στο επίπεδο της ανθρώπινης εμπειρίας. Στις λίγες περιπτώσεις που η μητέρα καταγόταν από άλλο χωριό – είτε γειτονικό, όπως το Κουπάκι στην περίπτωση της μητέρας της Α. Π., είτε, πολύ σπάνια, μακρινό, όπως στην περίπτωση της μητέρας της Π. Γ. που καταγόταν από τη Γρανίτσα ένα χωριό της ορεινής Ναυπακτίας–, τα παιδιά επισκέπτονταν μαζί της είτε σε τακτικά, είτε σε τακτά χρονικά διαστήματα, τους γονείς της καθώς και άλλους συγγενείς. Το μικρό μέγεθος του οικισμού, η εγγύτητα στο χώρο καθώς και η κυρίαρχη πρακτική της ενδογαμίας ευνοούσαν τη διατήρηση των σχέσεων της μάνας με την παντρεμένη κόρη, παρ' όλο που κατοικούσαν σε διαφορετικά σπίτια. Το γεγονός, άλλωστε, ότι σήμερα στην Αθήνα πολλές χωριανές ζουν με την οικογένεια της κόρης τους ή μιας κόρης τους ίσως συνδέεται, ως ένα βαθμό, με τον ισχυρό δεσμό μάνας-κόρης που στην πρωτεύουσα δύσκολα μπορεί να διατηρηθεί και να λειτουργήσει προς όφελος των οικιακών ομάδων αν οι δύο γυναίκες δε συγκατοικούν.²⁴¹

Ορισμένες φορές οι άνθρωποι επέλυαν πρακτικά προβλήματα διακινώντας τα παιδιά ανάμεσα στο σπίτι των γονιών τους και σε εκείνο των γονιών της μητέρας. Η διακίνηση των παιδιών προβάλλει με αυτό τον τρόπο ως ζωτικό στοιχείο των συγγενειακών, και μάλιστα των μητροπλευρικών, δικτύων αλληλεγγυότητας:

– Η Π. Κ., λ.χ., γεννημένη το 1912, πέρασε, όταν ήταν 8-9 ετών, ένα χρόνο στο χωριό Παλιοξάρι με τη γιαγιά της –τη μητέρα της μητέρας της– που ήταν βαριά άρρωστη, προκειμένου να βοηθήσει τις θείες της: «Την τρίτη τάξη του Δημοτικού πήγα στο Παλιοξάρ', στο δάσκαλο τον Αναγνωστόπουλο.

240. Συν. με την Α. Σ., σ. 5.

241. Μια γυναίκα που ζει στο χωριό, όταν επισκέφτηκε την Π. Κ. στην Αθήνα, τη ρώτησε επιτιμητικά: «γιατί κάθεσαι εδώ στο γαμπρό και δεν πας κοντά στο γιο σου;» (Συν. με την Π. Κ., σ. 10). Οι ηλικιωμένες χωριανές που γνωρίζω ότι κατοικούν μόνιμα στην Αθήνα, ζουν με την οικογένεια της κόρης τους ή μιας κόρης τους. Σε επίπεδο οικιακών σχηματισμών οι εμπειρίες των συνομητριών διαφέρουν ριζικά από τις αντίστοιχες των γιαγιάδων τους στο χωριό.

Συντηρούσα και τη γιαγιά... Τη βοηθούσα τη γιαγιά γιατί ήταν κατάκοιτη, έπρεπε να της δώσω να φάει... Μετά πήγε η άλλη αδελφή μου...».²⁴²

– Σε μια άλλη οικογένεια, η μεγαλύτερη κόρη, η «Μυγδαληνή» ή «Μυγδάλω» (από το «Μαγδαληνή»), πέρασε τα παιδικά της χρόνια κοντά στον παππού και τη γιαγιά από την πλευρά της μητέρα της, στο Κουπάκι.²⁴³ Οι ίδιοι οι γονείς της μητέρας είχαν προτείνει να κρατήσουν το κοριτσάκι κοντά τους προκειμένου να ανακουφίσουν την πολύτεχνη οικογένεια. Φαίνεται, μάλιστα, ότι κατά καιρούς φιλοξενούσαν για μικρά χρονικά διαστήματα ένα από τα παιδιά της οικογένειας στο σπίτι τους, στο Κουπάκι. Η σχετική μαρτυρία προέρχεται από τη μικρότερη κόρη της οικογένειας και μας δίνει μια εικόνα για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε ένα δίκτυο συγγενειακής αλληλεγγυότητας. Δείχνει δηλαδή ότι η στενότητα χώρου σε συνδυασμό με την παρουσία πολύ μικρών παιδιών, προκαλούσε εντάσεις στο εσωτερικό της οικογένειας, στην αποκλιμάκωση των οποίων οι συγγενείς μπορούσαν να συμβάλλουν ουσιαστικά:

Έρχονταν αυτήνοι (οι γονείς της μητέρας) όταν τάχε (η μάνα) μικρά τα παιδιά και τόπαιρναν κανένα πέρα κει να... Μάλιστα τάχε (η μάνα) τα δύο πρώτα κορίτσα, μία αδελφή μ' που θάηταν και καλύτερ εκείν' απ' όλες, πέθανε 18 χρονών και η άλλ' τώρα που έζησε –τώρα πέθανε αυτή η άλλ'– πρώτα που ήταν, ήταν σα δίδυμα γιατί ήταν κοντά-κοντά. Και κάποτε ήρθε ο παππούς από το Κουπάκι εδώ για να ιδεί τα παιδιά εδώ, τη θυγατέρα και τα 'γγόνια κι αυτά, είχ' έρθ' κι ο πατέρας μου απ' την Περιθιώτσα τώρα, από κείνο το χωριό (ο πατέρας ήταν ιερέας στην Περιθιώτισσα), αντάμωσαν όλ' μαζί... ήταν σα δίδυμα αυτήνα, ενός χρονού παιδιά (το πρώτο κορίτσι είχε γεννηθεί το 1901, το δεύτερο το 1903), το ένα το είχε στη σαρμανίτσα λέμε, ξύλινα τάχαν, και τ' άλλο τόχε στο μπισίκ' (σε ξύλινες κούνιες) ...και κούναι η μάνα. – «Άστο», λέει ο πατέρας μ', «το ένα το κουνάω εγώ», αφού έτχε νάρθει κι ο πατέρας στο χωριό ... Πήρε κι αυτός, κούνσε, κούνσε, δεν κοιμάταν αυτό, τι το πέργωσε, δεν κοιμάταν, δίν' μία, μια φορά, πάει ίσα πέρα, κυλώντας μαζί με το μπισίκ'... Ε, η μάνα η καχομοίρα, τι να κάμ', πήε και το πήρε, το σήκωσε, τόμασε πίσω δώθε. Του είπε: «κοιμήσ' πάρα πέρα κι άθε να τα κουνάω εγώ που είμαι μαθημέν' και τα κνάω». Ο παππούς απόκει άσε τώρα που όλ' νύχτα δεν κοιμήθηκαν, άσε και τη φασαρία, έφυγε και πήε στο Κουπάκ' και λέει στη γιαγιά κει πέρα, σε κείν' τη γιαγιά: «σήκω κι άιντε πέρα να βρεις κανένα ζωντανό, πάρτο δώθε δω», λέει, «να ιδούμε τι θα γίν'», λέει... «αυτό κι αυτό γίνκε

242. Συν. με την Π. Κ., σ. 12.

243. Ας σημειωθεί εδώ ότι στο «Γενικό Μητρώο» του χωριού η Μαγδαληνή καταγράφεται μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της οικιακής ομάδας (τον παππούλη της, τους γονείς και τα αδελφια της), γεγονός που δείχνει, για μια φορά ακόμη, ότι οι επίσημες καταγραφές δεν αντικατοπτρίζουν απαραίτητα την πραγματικότητα ενός οικογενειακού σχηματισμού.

απόψε». Τόμασε η γιαγιά κείν'—αυτά τάλεε η μάνα μ' τώρα και τα ξέρω (η συνομιλήτριά μου γεννήθηκε το 1911)—ήρθε η γιαγιά κείν' η καημέν'... απ' το Κουπάκ' ήρθε εδώ και την πήρε τη μεγαλύτερη, τη Μυγδαληνή, την πήρε πέρα κει και τν είχαν, τη μεγάλωσαν εκεί.²⁴⁴

Μόνο σε μια περίπτωση διαπίστωση στενή σχέση συνομιλητή με τον πατέρα από την πλευρά της μητέρας. Πρόκειται όμως για τον Αρ. Μ. που έμεινε ορφανός από πατέρα, μόλις γεννήθηκε· η μητέρα του ξαναπαντρεύτηκε: η μόνη περίπτωση δεύτερου γάμου γυναίκας από το χωριό που έχει καταγραφεί στο Γενικό Μητρώο. Μεγάλωσε με τους γονείς της μάνας του. Ιδιαίτερα στενός ήταν ο δεσμός που είχε με τον «παπούλη» του, ο οποίος σύμφωνα με τα στοιχεία του Γενικού Μητρώου ήταν περίπου 50 ετών το 1915, όταν γεννήθηκε ο Αρ. Μ. και πέθανε όταν ο συνομιλητής ήταν 10 χρόνων· οι σχέσεις με τον πατριό ήταν μάλλον τεταμένες και η παρουσία του παππού εξισοροπούσε το παιδί συναισθηματικά: «Αλλά είχα και προστασία κι απ' τον παππού μου, τον πατέρα της μάνας μου. Αυτός με μεγάλωσε, ο παππούς μου με μεγάλωσε. Γιατ' εγώ πήγαινα στο σπίτι και βοηθούσα τη μάνα μου... αλλά δε μιλούσαμε με τον μητριό (πατριό) καθόλου».²⁴⁵ Ακόμη και η ταυτότητα του αγοριού προσδιοριζόταν από τον εκ μητρός παππού: «Γιατί εδώ με ρώταγε κάποιος, τίνος είσαι ρε, λέει; Του Καπελοκώστα Αντώνη. Δεν είχα όνομα. Καπελοκώστας ήταν ο πατέρας της μάνας μου. Αυτός μ' ανέθρεψε».²⁴⁶

3. Αδέλφια και άλλοι «συγγενήδες»

Από το υλικό μου προκύπτει η ακόλουθη γενική εικόνα για τις σχέσεις μεταξύ αδελφών: Στο βαθμό που το πολιτισμικό σύστημα επέβαλλε τον αυστηρό διαχωρισμό των δύο φύλων (απαγορεύοντας λ.χ. τα κοινά παιχνίδια αγοριών και κοριτσιών, διαχωρίζοντας τα αγόρια από τα κορίτσια στη διάρκεια του ύπνου) αλλά και στο βαθμό που από μια ηλικία και μετά οι αδελφοί ακολουθούσαν διαφορετικό δρόμο από τις αδελφές τους (πηγαίνοντας λ.χ. στο γυμνάσιο), τα αδέλφια του ίδιου φύλου είχαν περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς μεταξύ τους. Πιο στενά συνδέονταν μεταξύ τους αδέλφια τα οποία δεν είχαν σημαντική διαφορά ηλικίας. Είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι ηλικιακές διαφορές της τάξεως των δέκα, δεκαπέντε και είκοσι χρόνων (κάθε άλλο παρά σπάνιες) ευνοούσαν την ανάπτυξη συναισθηματικών δεσμών μεταξύ αδελφών.²⁴⁷ Ωστόσο, ορισμένες φορές πρέπει να αναπτύ-

244. Συν. με την Α. Π., σ. 18, 19.

245. Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 5.

246. Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 7.

247. Από υπολογισμούς μου με βάση το Γενικό Μητρώο προκύπτει ότι κατά τη μεσοπολεμική περίοδο η διαφορά του πρώτου παιδιού από το τελευταίο κυμαινόταν στα 6-10

σονταν ιδιαίτερα ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στα μικρότερα και μεγαλύτερα αδέρφια, ανεξαρτήτως φύλου, όταν τα τελευταία αναλάμβαναν τη φροντίδα των πρώτων υποκαθιστώντας τη μητέρα.²⁴⁸ Πάντως, συνομιλητές και συνομιλήτριες αναφέρονται λιγότερο συχνά και αναλυτικά στα αδέρφια τους απ' όσο στους γονείς και τους παππούδες, προφανώς επειδή, κατά κανόνα, τα αδέρφια δεν ήταν υπεύθυνα για την οργάνωση της ζωής της οικογένειας.

Ένα θεμελιώδες ερώτημα για να κατανοήσουμε τις σχέσεις των παιδιών με τα αδέρφια τους στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο, όχι απλώς του χωριού αλλά γενικότερα του ορεινού ελλαδικού και βαλκανικού χώρου, θα ήταν κατά τη γνώμη μου το ακόλουθο: Με ποιο τρόπο επηρέαζε η υψηλή αξία που είχε στην κοινωνία την οποία μελετάμε, η αρρενογονία και γενικότερα η υψηλή θέση των αγοριών, τον ψυχικό κόσμο των παιδιών και ειδικότερα τη συναισθηματική σχέση αδελφού και αδελφής; Μήπως ορισμένα κορίτσια μικρής ηλικίας εκδήλωναν έντονη ζήλεια απέναντι στον λίγο μικρότερο ή τον λίγο μεγαλύτερο αδελφό τους, όταν διαπίστωναν ότι αυτός συγκέντρωνε την ιδιαίτερη προσοχή της οικογένειας, επειδή ήταν αγόρι; Το υλικό μου προσφέρει ορισμένες ενδείξεις για το πώς θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε τέτοιου είδους, ασυνήθιστα στην ιστορική έρευνα, ερωτήματα:

– Ο Θ. Α. έχει γεννηθεί το 1920. Η μικρότερη αδελφή του γεννήθηκε 3 χρόνια αργότερα, το 1923. Ο Θ. Α. μου διηγήθηκε ότι η αδελφή του τον ζήλευε έντονα και δημιουργούσε σκηνές, με αποτέλεσμα να τιμωρείται εκείνος:

Ένωσα πολύ ευχάριστα (με τη γέννηση της αδελφής του). Γιατί εγώ κατ' αρχήν δε ζήλευα ποτέ. Σε αντίθεση μ' αυτό το τελευταίο, που με ζήλευε εμένα τρομερά. Εγώ πόσες φορές έτρωγα ξύλο μικρός χωρίς να έχω κάνα λόγο να φάω. Ήθελε κάτι να πάρει; Δε μου το ζήταγε καν. Έβαζε μια φωνή εκεί, μια κλάψα, αμέσως τόδινα γω γιατί....

Στη συνέχεια της συζήτησης ο συνομιλητής παραδέχτηκε ότι τα αγόρια ήταν γενικά τα χαϊδεμένα παιδιά της οικογένειας και ακόμη ότι ο ίδιος, σε αντίθεση με τις αδελφές του, ελάχιστα βοηθούσε τη μητέρα του: «Να φανταστείτε, έλεγε η μάνα μου: μη μιλάτε να μην ξυπνήσει το παιδί!». ²⁴⁹ Να υποθέσουμε επομένως ότι η ζήλεια της μικρής αδελφής και η προσπάθειά της να προσελκύσει την προσοχή των ενηλίκων, δεν εξηγείται απλώς από την ιδιο-

χρόνια σε ποσοστό λιγότερο από 27% των οικιακών ομάδων, στα 11-15 σε ποσοστό 40%, στα 16-20 χρόνια σε ποσοστό 26%. Βέβαια δεν ήταν αμελητέο και το ποσοστό των οικιακών ομάδων, όπου η ηλικιακή διαφορά του πρώτου από το τελευταίο παιδί δεν υπερέβαινε τα 5 χρόνια (πάνω από 20%).

248. Συν. 3 και 4 με την Π. Γ., σ. 1, 23· Συν. με την Ε. Γ., σ. 2, 3· Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 5, 11. Πβ. και ανάλογα παραδείγματα από την σημερινή Αφρική: E. Renner, *Andere Völker, andere Erziehung. Eine pädagogische Weltreise*, Βούπερταλ 2001, σ. 119, 120.

249. Συν. με τον Θ. Α., σ. 3.

συγκρασία της αλλά και από την αίσθηση, ότι το αγόρι ήταν το ευνοημένο παιδί της οικογένειας;

– Η μαρτυρία της Λ. Π. μας υποχρεώνει να γίνουμε πιο προσεκτικοί. Η συνομιλήτρια προέρχεται από μια οικογένεια με πέντε παιδιά, τα τέσσερα πρώτα κορίτσια, το πέμπτο αγόρι. Η ίδια γεννήθηκε το 1915, ο αδελφός της το 1931, οι άλλες αδελφές στο διάστημα ανάμεσα στο 1915 και το 1931. Η Λ. Π. θυμάται τον ερχομό του αδελφού της, πολυπόθητου γιου, στον κόσμο:

Το είχε καημό ο πατέρας μου να ιδεί γιο, να ιδεί γιο και το είχε χαρά, κι ένας θεός μας πιο πέρα του είπε: «Νικόλα, έμεινε τ' όνομά μας πίσω, Νικόλα, να σου ζήσ' το παιδί»,... η μάνα μου κι ο πατέρας μου τον αγαπούσανε το Γιάνν' και όλα τα κορίτσια τ' αγαπούσαμε, το φλάγαμε το παιδί, σε όλα ... μόνο η αδερφή μ' ήταν ζηλιάρα, εγώ δε μ' ένοιαζε καθόλ'...

Όμως σε άλλο σημείο της αφήγησης, η «ζηλιάρα» αδελφή εμφανίζεται να ζηλεύει την αμέσως μικρότερη αδελφή της, που μάλιστα πέθανε σε ηλικία 3 ετών:

Αλλά η μία η αδελφή, τα τέσσερα κορίτσια που ήμασταν πέθανε... Εγώ το θμώμαι γιατί ήταν τόσο αγγελούδ', τόσο όμορφο κοριτσάκ', αγγελούδ', αγγελούδ' είχε η μάνα μου. Και το είχαμε, και η δεύτερη αδερφή μου ... έκανε ετσά τα χέρια της, «μωρή μανούλα, πέτα το αυτό το παιδί, πέτα το», τσ' έλεγε. Ζήλευε, πολύ ζήλευε η αδερφή μ'...²⁵⁰.

Ο μεγάλος αριθμός των παιδιών σε συσχετισμό με τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και τα περιορισμένα υλικά αγαθά, πρέπει να ευνοούσε, ως ένα βαθμό, την ανάπτυξη συναισθημάτων ζηλίας, ιδιαίτερα από τα μεγαλύτερα προς τα μικρότερα αδέρφια, αφού κάθε νέο παιδί ήταν κι ένα νέο βάρος για τα οικονομικά της οικογένειας.²⁵¹ Φαίνεται, επίσης, ότι η προτίμηση που έδειχναν οι γονείς στα αγόρια προκαλούσε ένταση στις σχέσεις μεταξύ αδελφών διαφορετικού φύλου. Ο έμφυλος αξιακός κώδικας δε γινόταν δεκτός παθητικά από όλα τα παιδιά. Οι εντάσεις που σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες εκδηλώνονταν αργότερα ανάμεσα σε αδέρφια αντίθετου φύλου λόγω της προσπάθειας του

250. Συν. με την Λ. Π., σ. 4.

251. Οι Γερμανοί ιστορικοί Ilien και Jeggle γράφουν για τις σχέσεις των αδελφών στις οικογένειες των μικρών αγροτών στη Γερμανία του 19ου αιώνα: «Τα μεγαλύτερα παιδιά ένιωθαν να απειλούνται από τα μικρότερα, γιατί κάθε νέα γέννηση υποβάθμιζε το βιοτικό επίπεδο κατά ένα ποσοστό ικανό και μετρήσιμο» (A. Ilien, U. Jeggle, *Leben auf dem Dorfe*, Opladen/Wiesbaden 1978, σ. 67 κεξ.). Πβ. την εντύπωση που έχει σχηματίζει η Αυστριακή ιστορικός Th. Weber σχετικά με τις οικογένειες των φτωχών αγροτών στην Αυστρία των αρχών του αιώνα μας, δηλαδή ότι ο θάνατος των βρεφών και νηπίων μειώνοντας τον αριθμό των παιδιών ανακούφιζε κατά κάποιο τρόπο γονείς και μεγαλύτερα παιδιά (Th. Weber, «Einleitung», στο Th. Weber (επιμ.), *Häuslerkindheit, Autobiographische Erzählungen*, Βιέννη, (Damites nicht verlorengeth... 3), Κολωνία, Βαϊμάρη 1992, σ. 11-36, κυρίως σ. 25).

αδελφού να επιβάλλει στην αδελφή τη θέλησή του, ίσως έχουν τις ρίζες τους σε ανταγωνιστικές σχέσεις και πικρίες των παιδικών χρόνων.

Σε μεγαλύτερες ηλικίες οι αδελφοί συνόδευαν τις αδελφές τους σε χορούς και πανηγύρια, έλεγχαν τις εξόδους τους από το σπίτι και αναμιγνύονταν αποφασιστικά σε ζητήματα που αφορούσαν στην «αποκατάστασή» τους, δηλαδή το γάμο τους. Οι σχέσεις αδελφού και αδελφής φαίνεται ότι αποκτούσαν συνήθως υπόσταση στη νεανική ηλικία, όταν η αδελφή είχε ωριμάσει σεξουαλικά και ο αδελφός, κατά βάση ο μεγαλύτερος αδελφός, όφειλε να επαγρυπνεί για την τιμή της. «Ο αδελφός μου ήταν μάνα κι αδελφός για μένα...», λέει η Π. Κ., που γεννήθηκε το 1912 σε μια οικογένεια με 9 παιδιά, 2 αγόρια και 7 κορίτσια, και έχασε τη μητέρα της σε ηλικία δεκαεπτά ετών. Ο αδελφός, στον οποίο αναφέρεται η συνομιλήτριά μου ήταν το πρωτότοκο παιδί της οικογένειας. Γεννήθηκε το 1908, ήταν επομένως τέσσερα χρόνια μεγαλύτερος από την αδελφή του, φοίτησε στην Ιερατική σχολή και έγινε παπάς, ιδιότητα σεβαστή και ζηλευτή για τα δεδομένα του χωριού. Πολλές φορές στη διάρκεια της συνομιλίας μας η Π. Κ. ανέφερε τον αδελφό της, τονίζοντας με υπερηφάνεια ότι ήταν παπάς και αποκαλώντας τον συχνά «ο παπάς». Ως κοπέλα (μέχρι το γάμο της στα 22 της χρόνια) βρισκόταν υπό την επιτήρησή του και δεν αμφισβητούσε καθόλου το κοινωνικά κατοχυρωμένο δικαίωμα του αδελφού της να ελέγχει τις εξόδους της από το χώρο του σπιτιού:

Ήμασταν αγαπημένα αδέρφια... Έπαιρνα άδεια απ' τον παπά να πάω εγώ (σε γλέντια). Πήγαμε μια φορά στα Ψητέικα, όλο κορίτσια, κι είχα πάρει άδεια απ' τον παπά αλλά πέρα στα Καραμπελέικα ήταν ένας γραμματέας και βιολιτζήδες κι ένας αδελφός του Χ. του Τ. και παίζανε και μας κατάφερε η Μαριούλα να πάμε εκεί πέρα... Εγώ είχα πάρει άδεια να πάω στα Ψητέικα και πήγα στα Καραμπελέικα. Μια βδομάδα δεν είχα ησυχία.²⁵²

Βέβαια, όπως άφησα να εννοηθεί και παραπάνω, οι σχέσεις αυτού του είδους δεν ήταν πάντοτε σχέσεις σεβασμού· αναφέρονται και περιπτώσεις ανδρών που έκαναν κατάχρηση της κοινωνικής εξουσίας τους πάνω στις αδελφές τους (σύμφωνα με την επιθυμία συνομιλητριών δε μπορώ να παραπέμφω στο υλικό μου σχετικά με αυτές τις περιπτώσεις).

Εκτός από τους γονείς, τους παππούδες, τα αδέρφια και οι άλλοι συγγενείς, οι κοντινοί, οι λεγόμενοι «αποκλειστικοί» συγγενείς²⁵³, έπαιζαν σημαντι-

252. Συν. με την Π. Κ., σ. 6.

253. Η Π. Γ. μου είπε ότι το επίθετο «αποκλειστικός» δεν αναφερόταν μόνο σε συγγενείς αλλά σε ανθρώπους με τους οποίους είχε κανείς ιδιαίτερα στενές σχέσεις «μιαν αγάπ' αποκλειστικά». Πάντως γινόταν και λόγος για «αποκλειστική συγγένεια», όταν οι άνθρωποι αναφέρονταν σε πολύ κοντινούς συγγενείς ή συγγενείς με τους οποίους είχαν ιδιαίτερα στενές σχέσεις (Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 22). Σύμφωνα με την J. du Boulay που μελέτησε ένα ημιορεινό χωριό της Εύβοιας στα τέλη της δεκαετίας του 1960: «Για ιδιαίτερα στενές

κό ρόλο στη ζωή των παιδιών. Σε γενικές γραμμές, εφόσον η πυρηνική οικογένεια ζούσε με τους γονείς, ή τουλάχιστον με έναν από τους γονείς του πατέρα, ζούσαν μαζί της και τα ανύπαντρα αδέρφια του πατέρα, ιδίως οι αδελφές, μιας και οι ανύπαντροι αδελφοί συνήθως ήταν μετανάστες στην Αμερική. Όταν εξετάσαμε τη δομή των οικιακών ομάδων είδαμε ότι την περίοδο 1915-1930 το ποσοστό των νοικοκυριών στα οποία ζούσαν ανύπαντρα αδέρφια του πατέρα κυμαινόταν από 5-17%. Κατά συνέπεια ορισμένες φορές οι ανύπαντρες (ακόμη) αδελφές του πατέρα, οι θείες, είχαν μια έντονη παρουσία στη ζωή των παιδιών. Οι ανύπαντρες αυτές θείες ήταν συνήθως νέες κοπέλες –κάποτε μάλιστα πολύ νέες, δεκατεσσάρων και δεκαπέντε χρονών– που επωμίζονταν τη φροντίδα των παιδιών, υποκαθιστώντας τη μάνα ή τη γιαγιά:

Γεννήθηκα το 1916. Μετά έχασα τη μάνα μου. Ήμανε δύο μηνών. Με μεγάλωσε η γιαγιά μου και μία θεία μου, αδελφή του πατέρα μου... Η γιαγιά από τη μητέρα μου, ήτανε παπαδιά κιόλα, παπαδόσογο, και μας μεγάλωσε. Δεν έμενε μαζί μας... ερχότανε... Πιο πολύ με μεγάλωσε η αδερφή του πατέρα μου, η οποία έμενε μαζί μας. Ήταν ακόμα ανύπαντρη αυτή και καθόταν σπίτ'. Μάνα μ' ήταν, μάνα μ'. Πολύ καλή για όλους. Όχ' για μένα μοναχά που ήμαν μικρή και με μεγάλωσε αλλά ήταν πάρα πολύ καλή.²⁵⁴

Η μαρτυρία τούτη της Ε. Ζ. παρουσιάζει ανάγλυφα τον κεντρικό ρόλο που έπαιζε μέχρι το γάμο της η αδελφή του πατέρα για τα παιδιά, στα πλαίσια της διευρυμένης οικογένειας και του ανδροπατροτοπικού συστήματος, όταν μάλιστα η μητέρα είχε πεθάνει. Επιβεβαιώνεται έτσι μέσα από την ανθρώπινη εμπειρία η ευρύτατα διαδεδομένη άποψη, ότι η διευρυμένη οικογένεια λειτουργούσε στο παρελθόν εν πολλοίς ως ασφαλιστική δικλείδα σε περίπτωση που τα παιδιά έχαναν έναν από τους γονείς τους ή και τους δύο. Η θεία της Ε. Ζ. ήταν 23 χρονών το 1917, όταν γεννήθηκε η συνομιλήτριά μου, χρονιά θανάτου της μητέρας της.

Σε ηλικία το πολύ 16 ετών η ανύπαντρη αδελφή του πατέρα είχε αναλάβει τη φροντίδα, ή μέρος της φροντίδας, της Α. Π. που γεννήθηκε το 1915 και των αδελφών της:²⁵⁵

σχέσεις, για ανθρώπους στους οποίους εμπιστεύεται κανείς τη φροντίδα ενός μικρού παιδιού, ή τις διαπραγματεύσεις για ένα γάμο, χρησιμοποιείται ο όρος "αποκλειστικός"» (J. du Boulay, *Portrait of a greek mountain village*, Λίμνη Ευβοίας 1994, σ. 145).

254. Συν. με την Ε. Ζ., σ. 1.

255. Από το Γενικό Μητρώο της Κοινότητας προκύπτει ότι η θεία στην οποία αναφέρεται η συνομιλήτρια είχε γεννηθεί ή το 1899 ή 1905 ή το 1908. Αυτές είναι οι χρονιές στις οποίες σύμφωνα με το Μητρώο γεννήθηκαν οι τρεις αδελφές του πατέρα, οι οποίες ζούσαν προφανώς μαζί με τους γονείς τους, τον αδελφό τους και τη γυναίκα του. Όταν επομένως

Κι αυτή η θεία μας αυτή παντρεύτηκε στη Ζοριάνου τότε κι ατύχησε κι αυτή και πέθανε... κι αυτή η θεία μας μας χτένιζε και μας έκανε κάτ' κοτσίδες κι από δω κι από κει, τς έδενε σφιχτά-σφιχτά, και μ' έδερνε εμένα πολλές φορές γιατί' εγώ δεν ήθελα να κουνάω τη Σπυριδιούλα μας, εκείνο το κοριτσάκ' (τη μικρότερη αδελφή, η οποία γεννήθηκε το 1926 και πέθανε όταν ήταν τριών ετών)... η θεία μας μας χτένιζε και μας είχε τις κοτσίδες από δω κι από κει κι η μάνα μ' πάαινε στις δουλειές, στην περιουσία ... Μικρή ήτανε. Όταν πέθανε ήταν τριάντα δύο χρονώ αυτή η θεία μας.²⁵⁶

Τέτοιου είδους μαρτυρίες σχετικοποιούν την εικόνα των αυστηρά προσδιορισμένων κοινωνικών ρόλων που δημιουργούνται από την κατάταξη των οικιακών ομάδων σε τύπους. Στο πλαίσιο της διευρυμένης οικογένειας οι κοινωνικοί ρόλοι προσδιορίζονται φυσικά από το φύλο και την ηλικία των μελών της, ταυτόχρονα όμως ήταν αρκετά ρευστοί. Πόσο ουσιαστική ήταν αλήθεια η διαφορά ανάμεσα στη θέση και το ρόλο μιας μεγάλης αδελφής και μιας νεαρής θείας, όταν και οι δύο είχαν αναλάβει τη φύλαξη και τη φροντίδα των μικρών παιδιών της οικογένειας, κάτι το οποίο ιδεοτυπικά τουλάχιστον αποτελούσε ευθύνη της μάνας;

Η μαρτυρία της Π. Α. είναι ιδιαίτερα εύγλωττη για το πόσο ρευστοί μπορεί να είναι οι ρόλοι μέσα σε ένα σύστημα συγγένειας, ιδιαίτερα σε κοινωνίες, στις οποίες τα ζευγάρια αποκτούσαν κατά κανόνα ένα σημαντικό αριθμό παιδιών. Η συνομιλήτριά μου γεννήθηκε το 1918 και ήταν μόλις τρισήμισυ χρόνια μικρότερη από το μικρό αδελφό του πατέρα της: «Δηλαδή όταν αρραβωνιάστηκε η μάνα μου, ο κουνιάδος της τη φώναζε, ω, δε μπορούσε να της μιλήσει». «Ο πατέρας μου... είχε άλλα πέντε αδέρφια, τα οποία τα θεωρούσα... σαν αδέρφια μου μεγάλωσαν».²⁵⁷ Αρκεί να αναφέρω εδώ ότι ο πατέρας της Π. Α. έδινε χαρτζιλίκι τόσο στην ίδια. όσο και στο μικρό αδελφό του αλλά και στα άλλα αδέρφια του. Η Π. Α. ήταν, όπως έχουμε πει και αλλού, μοναχοπαιδί, και ο πατέρας της σώγαμπρος, ζούσε δηλαδή με τους γονείς της γυναίκας του· παρ' όλα αυτά οι σχέσεις της με την οικογένεια του πατέρα ήταν πολύ στενές.

Οι γονείς πρέπει όμως συχνά να διατηρούσαν στενές σχέσεις και με τα παντρεμένα αδέρφια τους. Στο υλικό μου απαντούν περιπτώσεις παιδιών που διέμεναν ή διέμεναν ένα διάστημα σε συγγενείς στην πρωτεύουσα ή αλλού. Σε όλες πρόκειται για αδέρφια της μητέρας, μια περαιτέρω ένδειξη της ισχύος των μητροπλευρικών συγγενικών σχέσεων στο καθημερινό επίπεδο. Η Ε. Ζ.,

γεννήθηκε η Α. Π., η θεία, στην οποία αναφέρεται, δεν ήταν πάνω από 16, πολύ πιθανόν ούτε πάνω από 10 ετών.

256. Συν. με την Α. Π., σ. 16.

257. Συν. με την Π. Α., σ. 8, 9.

λ.χ., επισκεπτόταν κατά καιρούς τα αδέρφια της μητέρας της στην Άμφισσα' μία από τις θείες της ερχόταν μάλιστα και περνούσε τα καλοκαίρια στο χωριό, στο σπίτι μιας άλλης αδελφής της μητέρας, η οποία είχε μείνει στο Κροκύλειο.²⁵⁸ Ίσως επειδή η απομάκρυνση από τον οικείο χώρο της κοινότητας έχει εγγραφεί έντονα στη μνήμη τους, συνομιλητές και συνομιλήτριες θυμούνται ιδιαίτερα αυτές τις περιόδους της ζωής τους.

Για συγγενείς στην Αθήνα έκαναν λόγο πολλοί συνομιλητές μου. Και είναι γενικότερα γνωστό ότι πολλοί χωρίς να γνωρίζουμε πόσοι Κροκυλειώτες ζούσαν ήδη πριν από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στην Αθήνα, προπάντων στο Παγκράτι. Η διακίνηση παιδιών ανάμεσα στην οικογένεια στο χωριό και σε στενούς συγγενείς στην πόλη σε περιπτώσεις ανάγκης (προπάντων για οικονομικούς λόγους²⁵⁹ ή για λόγους υγείας) πρέπει να ήταν επομένως αρκετά διαδεδομένη. Υπήρχαν, λοιπόν, παιδιά του χωριού που χάρη στις συγγενειακές σχέσεις και την εσωτερική μετανάστευση είχαν έρθει σε επαφή με αστικά κέντρα. Και στο βαθμό που οι συγγενείς αυτοί επισκέπτονταν το χωριό ή παραθέριζαν εκεί τα παιδιά έρχονταν σε επαφή με όψεις και συνήθειες της ζωής στην πρωτεύουσα.

Στην αφήγηση της Π. Κ. γίνεται ανοιχτά λόγος για το ρόλο της «συγγενείας», της «αγαπημένης συγγένειας» ως ασφαλιστικής δικλείδας στη ζωή των ανθρώπων. Η συνομιλήτρια και μια αδελφή της έμειναν πρώτα η μία και ύστερα η άλλη με την αδελφή της μητέρας τους στην Αθήνα. Οι γονείς τους τις έστειλαν στην Αθήνα για λόγους υγείας και εκείνες, παράλληλα, βοηθούσαν τη θεία —η οποία δεν είχε παιδιά και ήταν ανάπηρη— στις δουλειές του σπιτιού. Η μία μάλιστα έμεινε οριστικά στην Αθήνα και υιοθετήθηκε από τη θεία και το θείο της, όταν οι γονείς αποφάσισαν ότι λόγω της αναπηρίας της (είχε χάσει το ένα μάτι της) δεν τη συνέφερε να επιστρέψει στο χωριό.

Στην Αθήνα έκανα μια φορά γιατί ήταν μια αδελφή της μητέρας μου εκεί. Με πόνεσε τ' αυτί μου και ήμουν στην Αθήνα, πήγαινα στο σχολείο, στον Άγιο Παύλο. Θάμεινα κάνα χρόνο. Δεν είχε παιδιά αυτή. Ήταν άκληρη. Πήγα να τη βοηθήσω, να την κοιτάξω. Η μια αδερφή μ' μάλιστα η μικρότερη, μπήκε ασβέστης στο ματάκι της και χάλασε το ματάκι της. Κι αυτή πήγε μετά από μένα... Βοηθούσα τη θεία... Να πλύνω πιάτα, να κάμνω αυτό, να ετοιμάσω, να μαγειρέψω, να κάνουμε, να ράνουμε, βοηθούσα γιατί ήταν ανάπηρη η θεία. Μετά που έφυγα πήγε η άλλη αδελφή μου εκεί και έμεινε. Την έκανε παιδί της... Είχαμε πολλή συγγένεια τότε... Κι αγαπημένη συγγένεια, κι αγαπημένη συγγένεια. Κι ακόμα σήμερα.²⁶⁰

258. Συν. με την Ε. Ζ., σ. 7, 8.

259. Πβ. την περίπτωση του Αρ. Μ. που πήγε να εργαστεί στην Αθήνα στο εστιατόριο των αδελφών της μάνας του σε ηλικία 10 ετών (Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 2, 9).

260. Συν. με την Π. Κ., σ. 8. Επίσης: Συν. με την Β. Κ., σ. 4.

Τα παιδιά στο Κροκύλειο —όπως και γενικότερα σε αγροτικές κοινωνίες του μακρινού αλλά και του πρόσφατου παρελθόντος— δε μεγάλωναν μόνο, ούτε καν κυρίως, με τους γονείς τους. Παππούδες και γιαγιάδες, θείες και θείοι κατείχαν πολύ συχνά κεντρική θέση στη ζωή τους. Στην ελληνική κοινωνία σήμερα, παρά την ενεργό ανάμιξη παππούδων και γιαγιάδων στην ανατροφή των παιδιών, το αστικό ιδεώδες της πυρηνικής οικογένειας κυριαρχεί στη σκέψη των ανθρώπων, που αγωνίζονται να χαράξουν τα όρια, πρώτα και κύρια τα οικιστικά όρια, της πυρηνικής οικογένειας, και να αναπτύξουν μια ιδιαίτερη σχέση με τα παιδιά τους. Οι μανάδες και οι πατεράδες στο Κροκύλειο των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι., αντιμετώπιζαν οπωσδήποτε προβλήματα από τη συμβίωσή τους με τα «γερόντια», όπως έλεγαν, και άλλους συγγενείς μέσα στη διευρυμένη οικογένεια. Αλλά τη θεωρούσαν αυτονόητη. Και δεν κατέβαλλαν κανενός είδους προσπάθεια να αναπτύξουν ιδιαίτερη σχέση με τα παιδιά τους. Ο ισχυρός δεσμός τους με αυτά ήταν αυτονόητος και οι αρχές με τις οποίες τα ανέτρεφαν δεδομένες. Οι ανοιχτές εκδηλώσεις τρυφερότητας που προωθεί το αστικό ιδεώδες περί οικογένειας σπάνιζαν. Ο διαθέσιμος χώρος χρόνος ήταν περιορισμένος και ο αριθμός των παιδιών μεγάλος, πράγμα που δεν επέτρεπε τέτοιες εκδηλώσεις.

Δ' Διαπαιδαγώγηση

Είναι λίγο-πολύ γνωστό από τη βασική βιβλιογραφία για την παιδική ηλικία, ότι η ιδέα της συστηματικής διαπαιδαγώγησης του παιδιού προκειμένου αυτό να αναπτύξει την προσωπικότητά του, τις ατομικές κλίσεις και δεξιότητές του, συνδέεται με την εμφάνιση των αστικών τάξεων και τη διάδοση του ιδεώδους της ατομικότητας. Στο γερμανόφωνο χώρο χρησιμοποιείται η έκφραση «παιδαγωγικοποίηση της παιδικής ηλικίας» (*Pädagogisierung der Kindheit*) για να δηλώσει αυτή τη μεταβολή στην κυρίαρχη αντίληψη για τον τρόπο με τον οποίο ανατρέφονται τα παιδιά και γενικότερα την αντιμετώπιση της παιδικής ηλικίας ως χώρου «προστατευμένου», αποκομμένου από τον κόσμο των ενηλίκων, και του παιδιού ως αυταξίας.²⁶¹ Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι στις παραδοσιακές, προβιομηχανικές και μη-αστικές κοινωνίες δεν αναγνωριζόταν η ύπαρξη παιδικής ηλικίας ή ότι στις κοινωνίες αυτές τα παιδιά δε διαπαιδαγωγούνταν.

Στο Κροκύλειο των αρχών του αιώνα και του Μεσοπολέμου, όπως και γενικότερα στις αγροτικές κοινωνίες του ελλαδικού χώρου μέχρι σχετικά πρό-

261. A. Ecker, «Zur Sozialgeschichte der Kindheit. Eine Annäherung», *Beiträge zur Historischen Sozialkunde* 1 (1994), 3-14, κυρίως σ. 11.

σφατα,²⁶² δε μπορούμε να μιλήσουμε για «παιδαγωγικοποίηση» της παιδικής ηλικίας, με την έννοια, την οποία αποδίδουν στην έκφραση αυτή οι ιστορικοί στο γερμανόφωνο χώρο, παρά μόνο ως ένα βαθμό αναφορικά με τη σχολική εκπαίδευση. Αγόρια και κορίτσια ανατρέφονταν με στόχο συνειδητό ή ασυνείδητο την εκπλήρωση ενός συλλογικού προτύπου, την ταχεία και χωρίς τριβές ένταξή τους στον κοινωνικό περίγυρο. Το συλλογικό αυτό πρότυπο μπορεί να διαφοροποιούνταν κάπως, ανάλογα με την κοινωνικο-οικονομική θέση της οικογένειας, αλλά στην ουσία του φαίνεται πως ήταν κοινό για το σύνολο των χωριανών. Αυτό σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από την κοινωνικο-οικονομική τους θέση και τη σχέση τους με τον αστικό χώρο, οι ενήλικες διαπαιδαγωγούσαν τα παιδιά με ορισμένα κοινά θεμελιώδη αξιώματα και χρησιμοποιούσαν ίδια ή ανάλογα μέσα για να τους μεταβιβάσουν αντιλήψεις, αξίες, νοοτροπίες. Πάνω απ' όλα τα παιδιά του χωριού, στο σύνολό τους, ανατρέφονταν με συνειδητό ή ασυνείδητο στόχο τον έλεγχο της σεξουαλικότητάς τους μέσα από την υποβάθμισή της και την εσωτερίκευση του αξιωματικού διαχωρισμού των δύο φύλων σε όλα τα επίπεδα της ζωής. Στη συνέχεια θα εξετάσω δύο βασικές και στενά συνυφασμένες όψεις αυτής της διαδικασίας: τη λειτουργία του αισθήματος της ντροπής για το αντίθετο φύλο και την εσωτερίκευση ορισμένων βασικών ταμπού σε σχέση με το σώμα.

1. Το αίσθημα της ντροπής

Η αγροτική μικροκοινωνία ασκούσε αυστηρό έλεγχο στη σεξουαλικότητα των μελών της από πολύ νωρίς, ενοχοποιώντας στα μάτια τους όχι απλώς τη σεξουαλική επαφή αλλά οποιαδήποτε στενή συναναστροφή ανάμεσα στα δύο φύλα. Στη γλώσσα των συνομιλητών μου η πονηριά είναι συνώνυμη με τη γνώση γύρω από τη σεξουαλική επαφή. Οι περισσότεροι υποστηρίζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αυτό που ισχυρίστηκε ο κτηνοτρόφος Μ. Μ. ότι παλιά «δεν ήταν αυτή η πονηριά πόχομε σήμερα».²⁶³ Μάλλον όμως εννοούν ότι τα παιδιά και γενικότερα οι άνθρωποι δεν τολμούσαν να παραδεχθούν και να εκφράσουν ανοιχτά τη σεξουαλικότητά τους. Από τις μαρτυρίες είναι σαφές ότι κάθε είδους στενή επικοινωνία αγοριών και κοριτσιών συνδεόταν αυτόματα με υποψίες για ερωτικές επαφές κι ακόμη ότι τα παιδιά είχαν παραστάσεις σεξουαλικών επαφών από την συνάφειά τους με τα ζώα αλλά και παρατηρώντας κρυφά τους ενήλικες.

Σε όλες τις ιστορικές αγροτικές κοινωνίες τα παιδιά παρατηρούσαν τα ζώα (ας μην ξεχνάμε ότι η βοσκή αποτελούσε κατεξοχήν παιδική εργασία), αντλώντας βασικές πληροφορίες για τη σεξουαλική πράξη. «Μάνα μαρκαλλιώνται

262. Βλ. Αυδίκος, *Το παιδί...*, ό.π., σ. 232 κ.εξ.

263. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 4.

(ζευγαρώνουν) οι άνθρωποι, όπως μαρκαλλιέται η γίδα;», ρώτησε μια συνομιλήτρια τη μητέρα της, χωρίς να πάρει απάντηση. Αλλά και ο ύπνος στον ίδιο χώρο με τους γονείς επέτρεπε προφανώς στα παιδιά να παρακολουθούν ορισμένες φορές κρυφά τις ερωτικές περιπτώξεις των ενηλίκων (Το τελευταίο ισχύει βέβαια και για τα παιδιά των φτωχότερων στρωμάτων στα αστικά κέντρα). Για να συνοψίσουμε με τα λόγια του Μαλινόφσκι: «Στην αγροτική τάξη... τα παιδιά διαπαιδαγωγούνται στα σεξουαλικά θέματα σε πρώιμη ηλικία»²⁶⁴. Προφανώς όμως ακριβώς αυτή η στενότητα χώρου και η αναπόφευκτη άμεση επαφή των παιδιών με τη σεξουαλικότητα ευνοούσε τη δαιμονοποίησή της εκτός γάμου (επομένως εκτός ελέγχου σεξουαλικής ζωής) στον επίσημο αξιακό κώδικα του χωριού.²⁶⁵

Ενοχοποιώντας κάθε συστηματική και τακτική συναναστροφή με το άλλο φύλο, οι ενήλικες εμφυσούσαν στα παιδιά το αίσθημα της ντροπής για τις διαφυλικές σχέσεις. Το αίσθημα της ντροπής, όπως εύστοχα σημειώνει ο γερμανός εθνοπαιδαγωγός Erich Renner, «...είναι εκείνο το αίσθημα φόβου και ανησυχίας για την ίδια σου τη συμπεριφορά, ο φόβος μήπως γίνεις αντικείμενο κριτικής ή γελοιοποιηθείς... Το αίσθημα της ντροπής μπορεί να προκαλέσει το ενδιαφέρον και το σεβασμό των συνανθρώπων, αφού χάρη στην προθυμία τους να προσαρμοστούν σε πολιτισμικά κανονιστικά πρότυπα, τα παιδιά γνωρίζουν τον έπαινο και θετικές αντιδράσεις από το περιβάλλον τους. Αλλά η εσωτερική του αισθήματος της ντροπής μπορεί να οδηγήσει και σε συμπλέγματα κατωτερότητας».²⁶⁶

Στην Κοινωνική Ανθρωπολογία η «ντροπή» θεωρείται κατά βάση γυναικεία αξία της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας. Σύμφωνα με την Juliet du Boulay η «ντροπή» αφορούσε στις γυναίκες και συνίστατο σε «μια βαθειά, εσωτερική επίγνωση των κινδύνων που έκρυβε η γυναικεία σεξουαλικότητα και μια φυσική ικανότητα να ελέγχονται οι κίνδυνοι αυτοί»²⁶⁷.

264. Μ. Μαλινόφσκι, *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*, μετάφραση Α. Σταματοπούλου, εισαγωγή - επιμέλεια - σχόλια: Θ. Παραδέλλης, Αθήνα 1993, σ. 81.

265. Θεωρία και πράξη δεν συνέπιπταν πάντοτε, αν και δε μπορούμε να γνωρίζουμε πολλά για τα ιδιαίτερα ευαίσθητα αυτά θέματα. Όπως φαίνεται, και όπως άλλωστε είναι φυσικό, είχαν σημειωθεί κρούσματα συζυγικής απιστίας, λόγω και της απουσίας πολλών ανδρών στην Αμερική. Αυτό υποδεικνύει η έμφαση με την οποία ο γιος ενός μετανάστη μου μίλησε για την τιμιότητα της μητέρας του. Σε μια άλλη συζήτηση ο συνομιλητής ανέφερε ανοιχτά ότι υπήρξαν τέτοιες περιπτώσεις και γενικά ότι «πολλά γίνονταν τότε και στα χωριά». Φαίνεται μάλιστα πως ορισμένοι «καλοθελητές» έστελναν γράμματα σε μετανάστες, όπου τους έδιναν αληθινές ή ψευδείς πληροφορίες για τις γυναίκες τους και ότι τέτοιου είδους κινήσεις συνιστούσαν και μέσα εκβιασμού.

266. Renner, *Andere Völker, andere Erziehung...*, ό.π., σ. 229.

267. J. du Boulay, *Portrait of a Greek mountain village*, Oxford 1974, σ. 105. Για την ποικιλοποίηση της σεξουαλικής ταυτότητας των γυναικών στην ελληνική μεταπολεμική

Οι προφορικές μαρτυρίες ωστόσο δείχνουν ότι, τουλάχιστον στα παιδικά και πρώιμα νεανικά χρόνια της ζωής, το αίσθημα της «ντροπής» αφορούσε τόσο στα κορίτσια όσο και στα αγόρια.²⁶⁸ Η μαρτυρία της Π. Γ., μιας ιδιαίτερα αξιόπιστης συνομιλήτριας υποδεικνύει ότι και τα αγόρια όφειλαν να συμπεριφέρονται συγκρατημένα απέναντι στα κορίτσια, παρ' όλο που τα βιώματά της δεν είναι απαραίτητα αντιπροσωπευτικά για όλες ή και για τις περισσότερες χωριανές: «Αλλά δεν ηξέραμε τν πονηριά κείνη πόχουν τώρα, πονηριά. Γω δε θμώμαι πουτέ, πουτέ, πουτέ, τα παιδιά να ειπούν μια κουβέντα, πουτέ δε θμώμαι, πάει, πώς το λέν', δε το θμώμαι. Ή δε νόγαγαν ή δεν ήξεραν τι είχαν μες το βρακί τς, να με συγχωρείς. Πουτέ δε σ' ενοχλούσαν».²⁶⁹

Όπως θα δούμε και στο κεφάλαιο για το παιχνίδι ο διαχωρισμός των δύο φύλων ξεκινούσε από πολύ μικρή ηλικία' στο πλαίσιο του απαγορευόταν οποιαδήποτε επικοινωνία ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια, τουλάχιστον όταν δεν ήταν αδέρφια ή πρώτα εξαδέλφια. Είναι όμως φανερό ότι τη μεγαλύτερη ευθύνη για την τήρηση των κοινωνικών αυτών κανόνων έφεραν τα κορίτσια, αφού η «ντροπή» προστάτευε, σύμφωνα με την κυρίαρχη νοοτροπία, την τιμή των κοριτσιών. Κάθε καταπάτηση της αρχής αυτής θα είχε εντονότερο αντίκτυπο στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια:

Η μάνα μ'... μόλεγε να μη σ' ακούσω, να μην πας στα παιδιά, να μην πας πουθενά, να μην πας εκεί, και φυλάγομαν. Πώς να σου πω, φυλαγόμασταν. Είχαμε το φόβο απ' τη μάνα κι απ' τον πατέρα... Να μην έχουμε επαφές μεγάλες (με αγόρια). Ε, μια καλημέρα και στρίβαμε. Δεν είχαμε πολλές επαφές. Γιατί άμα παραγνωρίζοσαν δεν ήταν καλό.²⁷⁰

Ορισμένες φορές τα κορίτσια απέφευγαν ακόμη και να καλημερίσουν τα αγόρια όταν τα συναντούσαν στο δρόμο. Φαίνεται ότι γινόταν μια διάκριση ανάμεσα στην περίοδο προ της ήβης και κατά τη διάρκειά της, και ότι τα πράγματα γίνονταν πιο αυστηρά όταν αγόρια και κορίτσια περνούσαν στο στάδιο της ενήβωσης:

ύπαιθρο, το αίσθημα της ντροπής και τη διοχέτευση της σεξουαλικότητας στην κατεύθυνση της τεκνοποιίας εντός των πλαισίων του γάμου, βλ. P. Loizos, E. Papataxiarchis, «Gender, Sexuality and the Person in Greek Culture», στο P. Loizos, E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities. Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον 1991, σ. 221-234, κυρίως σ. 223, 224.

268. Η εθνολόγος κ. Άννα Παναγιωτοπούλου, η οποία γεννήθηκε και μεγάλωσε στο χωριό Μαλανδρίνο της Δωριδας, θυμάται, εξάλλου, ότι και κατά τη μεταπολεμική περίοδο κορίτσια και αγόρια μεγάλωναν με το συναίσθημα και την αρχή της «ντροπής» (πληροφορία που δόθηκε κατά τη διάρκεια συζήτησης γι' αυτή τη μελέτη στο Σεμινάριο του ΙΑΕΝ στο ΕΙΕ, στις 18.3.98).

269. Συν. με την Π. Μ., σ. 23, επίσης: Συν. με τον Μ. Μ., σ. 12 [*Παίζαμε (...)* αλλά δεν είχαμε αυτή την εξοικείωση πούχουνε τώρα, να πούμε, για να πειράξς, ας πούμε, την κοπέλα, να..., κάπως σεβόμασταν ο ένας τον άλλον].

270. Συν. με την Λ. Π., σ. 13.

Καθόλου, καθόλου, καθόλου (δεν παίζαμε με αγόρια). Αφού τότε που ήμουν εγώ, όταν ήμουν κοπέλα, όλες εδώ στο χωριό, τα παιδιά δεν τα συζητούσαν, όταν τα βρίσκανε στο δρόμο. Εδώ στα χωριά έχουμε έθιμο να καλημερίζουμε, καλημέρα άμα βρίσκουμε έναν ή γειά σου, το πολύ. Τα παιδιά δεν τα καλημεράγαν, ποτέ!... Κουβεντιάζαμε, τότε που ήταν να κουβεντιάσουμε (με τα αγόρια). Αλλά τότε που γίναμε έφηβοι δεν τα καλημερίζαμε τα παιδιά... Έφηβος δεν υπήρχε τότε η λέξ' όχ'. Άμα ξύπναγε κανείς. Και η σπουδασμένη κόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου επιβεβαιώνει: Μεγάλωνα με την αυτή ότι θα με κυνηγήσουν να μου πάρουν την τιμή κι αν χάσεις την τιμή, πάει καταστρέφεται κι αυτό.²⁷¹

Τα κορίτσια είχαν άλλωστε το κοινωνικό δικαίωμα, «είχε τέτοιο νόμο»,²⁷² να ξυλοφορτώσουν ή να λιθοβολήσουν τα αγόρια αν τα τελευταία τολμούσαν να παραβούν τους κανόνες και να εκδηλώσουν ερωτικές διαθέσεις. Τα κορίτσια είχαν επομένως δικαίωμα να κάνουν χρήση ενός κατ' εξοχήν ανδρικού προνομίου, της βίας, προκειμένου να διαφυλάξουν την τιμή τους. Τα αγόρια ήταν προσεκτικά στη συμπεριφορά τους απέναντι στα κορίτσια, γιατί γνώριζαν πολύ καλά ότι το τίμημα θα ήταν βαρύ, αν παρέβαιναν τον κοινωνικό κώδικα:

Τότε τα κορίτσια ήταν, κόταες να πειράξεις κορίτσι τότε εκεί, όπως τώρα. Στο 'χοβαν το κεφάλι οι παλιοί κι αυτά. Μεις ήμασταν τέσσερα παιδιά (στην οικογένεια) κι ήταν κορίτσια πλέον από είκοσι κει πέρα, τριάντα (στη γειτονιά). Δεν πειράξαμε κανένα ποτέ... Έχς ιδέα από κορίτσια τότε. Άμα το πείραζες! Κάτ' παρεξηγήθηκε ο αδερφός μ' ο ένας, πέθανε τώρα, ο τελευταίος, και τον έπιασε το κορίτσο' και σήκωσε το πουκάμισο απάνω... και πήρε μια πέτρα και τον έκανε... Θάηταν δεκατεσσάρων χρονών... αλλά ξέρς τι ξύλο τούριξε; Αν δέρναν τα κορίτσια! Τόκανε κατάλογο το κορμί του από πίσω. Άμα πείσμωναν τα κορίτσια σε περιλάβαιναν στο ξύλο.²⁷³

Είναι αξιοσημείωτο ότι στο παραπάνω παράδειγμα τα αγόρια δεν εμφανίζονται να αντιδρούν, επειδή προφανώς αναγνώριζαν ότι τα κορίτσια ενεργούσαν στα πλαίσια ενός κυρίαρχου εθμικού κώδικα αυτοδικίας.

2. Το σώμα

Στενά συνυφασμένη με τον αυστηρό έλεγχο της σεξουαλικότητας είναι και η στάση που τηρούσε η κοινωνία απέναντι στο σώμα των αγοριών και των κορι-

271. Συν. με την Π. Μ., σ. 1, 4' Συν. με την Π. Λ., σ. 4.

272. Συν. με τον Γ. Σ. και τη Φ. Σ., σ. 4.

273. Συν. με τον Γ. Σ. και την Φ. Σ., σ. 4' επίσης Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 2 («Τα κορίτσια δεν χαρίζανε... Λοιπόν τις τρώγαμε κι απ' τα κορίτσια»).

τσιών και τις αλλαγές που αυτό παρουσίαζε κατά τη βιολογική του διαδρομή. Τα στοιχεία που έχω στη διάθεσή μου δείχνουν ότι το γυμνό σώμα αποτελούσε ταμπού και ότι όχι απλώς δεν επικυρώνονταν τελετουργικά —τουλάχιστον με άμεσο τρόπο²⁷⁴— οι καμπές στη βιολογική διαδρομή των κοριτσιών (αναφέρομαι εδώ στην έμμηνο ρύση), αλλά δε δινόταν ανοιχτά ιδιαίτερη έμφαση σε αυτές.

Η ατομική υγιεινή με τη σημερινή, τουλάχιστον, έννοια ήταν σε γενικές γραμμές άγνωστη και κατά συνέπεια δεν αποτελούσε στοιχείο ανατροφής των παιδιών. Οι άνθρωποι δε διέθεταν τις στοιχειώδεις ανέσεις, δεν υπήρχε δηλαδή παροχή νερού στον οικιακό χώρο, ενώ το σαπούνι ήταν αγαθό σπάνιο και ακριβό, προσιτό σε ελάχιστους²⁷⁵ εξάλλου, όπως πιστεύω, από τη στιγμή που η έκθεση γυμνών μερών του σώματος αποτελούσε ταμπού, περιορίζονταν και οι δυνατότητες ατομικής υγιεινής. Το ταμπού του γυμνού σώματος είναι βέβαια άρρηκτα συνδεδεμένο με τον αυστηρό διαχωρισμό των φύλων και γενικότερα τον αυστηρό έλεγχο της σεξουαλικότητας. Πιστεύω, επομένως, ότι η γενική απουσία μιας κουλτούρας ατομικής υγιεινής δεν εξηγείται απλώς από τις υλικές συνθήκες διαβίωσης αλλά εκφράζει, ως ένα σημείο, και τη βούληση της κοινωνίας να συγχρατήσει και να περιχαρακώσει τη σεξουαλικότητα των μελών της, ήδη από τα μικρά τους χρόνια. Επιπλέον, οι εμπειρίες της όσφρησης και συνακόλουθα οι αντιλήψεις για τη μυρωδιά στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες διέφεραν κατά πολύ από τις σημερινές, καθώς διαμορφώνονταν σε πολύ διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά πλαίσια —αρκεί να σκεφτούμε τη ζωτική σημασία της κοπριάς για τη λίπανση των χωραφιών.²⁷⁵ Δε θέλω να πω με αυτό, ότι η καθαριότητα αποτελούσε απαξία. Αντίθετα αποτελούσε αξία, αφού σε πολλές οικογένειες τα παιδιά πλένονταν και λούζονταν το Σάββατο πριν πάνε στην εκκλησία. Αλλά δεν είχε καμιά ιδιαίτερη θέση στη διαπαιδαγώγησή τους: «Α, μη συζητάς, όλο μπάνια είχαμε. Λουζόμασταν εκεί, μας έπλυνε η μητριά μ' κάθε Σάββατο, όλα τα παιδιά... Ε, μα όταν ήμασταν μικρά, δε μπορούσαμε μόνοι μας να πλυθούμε. Με το κανάτ'. Βούταγε μες το κατσαρόλ' εκεί, τι ζέσταινε νερό, μας έπλενε, μας έλουζε».²⁷⁶

Όσο τα παιδιά ήταν μικρά, τα έπλενε και τα έλουζε η μάνα, η γιαγιά, η

274. Έμμεσα, κατά κάποιο τρόπο, επικυρώνονταν μέσω του δικαιώματος συμμετοχής των κοριτσιών σε ορισμένες εθιμικές δραστηριότητες (πβ. εδώ Κεφάλαιο τέταρτο, σ. 262, 263).

275. Πβ. όσα γράφουν οι Ilien και Jeggler (A. Ilien, U. Jeggler, *Leben auf dem Dorfe*, Οπλάντεν-Βισμπάντεν 1978, σ. 74): «Στον αγροτικό κόσμο τα περιττώματα δεν είναι ακόμη κάτι αηδές και βρωμερό, αλλά κάτι το χρήσιμο, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή μια εντελώς διαφορετική εμπειρία της μυρωδιάς από τη σημερινή». Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι τα υποτυπώδη αποχωρητήρια βρίσκονταν εκτός σπιτιού και συνήθως δεν είχαν στέγη. Επιπλέον, σύμφωνα με έναν ιδιαίτερα αξιόπιστο συνομιλητή, ο οποίος μάλιστα αναφέρθηκε σε βιώματά του από ένα χωριό της περιοχής τη δεκαετία του 1920, σε μικρότερα χωριά ελάχιστα σπίτια είχαν υποτυπώδη έστω αποχωρητήρια (τηλεφωνική συνδιάλεξη με τον Θ. Α. στις 25.1.2003).

276. Συν. με την Γ. Σ., σ. 10.

μεγαλύτερη αδελφή, η θεία, και γενικά μια γυναίκα της οικογένειας, μέσα στη σκάφη για τα ρούχα. Αργότερα πλένονταν μόνα. Φαίνεται όμως ότι τα αγόρια με το πέρασμα των χρόνων σταματούσαν να πλένονται στη σκάφη και υποθέτω, χωρίς να έχω στα χέρια μου ισχυρά τεκμήρια, ότι από τη στιγμή που άρχιζε η ενήβωση των αγοριών, το πλύσιμο του σώματος στη σκάφη δε συνηθιζόταν και τα μεγαλύτερα αγόρια πλένονταν κυρίως τοπικά.

Η Α. Π. γεννήθηκε το 1915 και μεγάλωσε σε μια οικογένεια με τέσσερα κορίτσια και ένα αγόρι. Ο αδελφός της ήταν το στερνοπαίδι της οικογένειας και έντεκα ολόκληρα χρόνια μικρότερός της. Διηγείται σχετικά:

Ξέρς πότε κάναμε μπάνιο εμείς; Όταν ήταν Σαββατόβραδο να πάμε στην εκκλησία μέσα στα σπίτια μας... Βάζαμε τη σκάφη, μια σκάφη μεγάλη –παίρναμε σκάφες μεγάλες γιατί πλέναμε μπουγάδες... Πλυνόμασταν μέσα στη σκάφη, και πλυνόμασταν, καθόμασταν μέσα και μια άλλη, ή αδερφή, ή η μάνα, ή ο πατέρας –όχι ο πατέρας, τον πατέρα μου δεν τον βάναμε, βάναμε τς γυναίκες εμείς– και πλυνόμασταν το κορμί μας και τα πόδια μας. Και τ' αγόρια εμείς τα πλέναμε και ντρέπεται ο αδερφός μου να μπει στη σκάφ' κι έλεε κλείστε τ' πόρτα, θέλω να κάνω μπάνιο μοναχός μου. Και πλένεταν μοναχό τ' το παιδί. Άμ' πού έφτανε στην πλάτη τ' να το τρίψουμε το παιδί, και τότε θα μπω μέσα, Γιάννη μ', να σε πλύνω, να σε πλύνω την πλατούλα σ', τίποτες άλλο, και μαζεύονταν κουβράκ' το παιδί, να μην δούμε... και τα πλύναμε τα παιδιά με τς σκάφες.²⁷⁷

Ούτως ή άλλως τα αγόρια πλένονταν κατά καιρούς στα ποτάμια, τις στέρες, τις βρύσες, και φαίνεται ότι αυτό το υποτυπώδες «μπάνιο» αποτελούσε στην πραγματικότητα ένα είδος παιχνιδιού, αφού μάλιστα είχε ομαδικό χαρακτήρα. Φαντάζομαι, χωρίς να το έχω διευκρινίσει, ότι τα αγόρια έμπαιναν στο νερό ημίγυμνα (φορώντας δηλαδή ορισμένα ρούχα), στη διάρκεια βέβαια του καλοκαιριού, όταν έκανε ζέστη.

Η αλήθεια είναι ότι το νερό τα περισσότερα σώματα δεν το ξέρανε. Το καλοκαίρι όμως κάνει ζέστη. Εντούτοις. Εγώ δε συγκεκριμένα, για να είμαι ειλικρινής, να τα λέμε και να μην ξεροκοκινίζουμε, πήγαίνα κι έπιανα φάρια στο ποτάμι, εκεί πλενόμουνα. – Πλενόμασταν σε κάνα ποτάμ', σε καμιά γούρνα μέσα... (Στη σκάφη), σπάνζε... Πηγαίναμε εμείς τα παιδιά, πηγαίναμε στις γούρνες, στέρες δηλαδή, γούρνες τις λέγαμε και μπαίναμε μέσα και κολυμπάγαμε. Όχ' κορίτσια όχ', παιδιά. Δεν κόταγες να ιδείς κορίτσ' γυμνό. Θα τόλεγε στον πατέρα της, θα σ' αρχίνζε ο πατέρας της

277. Συν. με την Α. Π., σ. 22' επίσης, Συν. με την Π. Κ., σ. 9 («Κάθε Σάββατο πλυνόμασταν και πηγαίναμε και στην εκκλησία. Έπρεπε νάναι δύο να τα πλύνουν τα παιδιά. Μας έπλενε η μάνα ή τα μεγαλύτερα κορίτσια. Όχ' ο πατέρας είχε δική του δουλειά...»).

στο ξύλο. – Μπάνιο κάναμε στο ρέμα, στις γούρνες. Γούρνες είναι στέρνες, να πούμε. Μέσ' το χώμα τις σκάβανε και γίνονταν γούρνα. Και σε ξένες γούρνες. Είχαμε δική μας γούρνα για το περιβόλι.²⁷⁸

Δεν υπάρχουν παρόμοιες μαρτυρίες για τα κορίτσια' όταν πλένονταν σε εξωτερικούς χώρους αυτό γινόταν με ιδιαίτερη μυστικότητα.

Πόσο επηρεαζόταν η πρακτική της ατομικής υγιεινής από την κοινωνική διαστρωμάτωση; Υποθέτω ότι για τα παιδιά των τσοπάνηδων ήταν ακόμη δυσκολότερο απ' όσο για τα άλλα παιδιά να πλυθούν, γιατί περνούσαν το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου στις «ταράτσες» που βρίσκονταν έξω από το χωριό. Στην οικογένεια του θρυλικού δασκάλου του χωριού όμως, που είχε και τη δυνατότητα να αγοράζει πλάκες σαπούνι, η μεγάλη αδελφή έπλενε τακτικά τα μικρά της αδέρφια. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι έλουζε τον μικρό αδελφό και για να τον τιμωρήσει. Το «κανονικό» μπάνιο δεν ήταν απόλαυση αλλά αναγκαιότητα:

Η Βαγγελία, άμα θύμωνα, μ' έβαζε στα πόδια για να με λούσ' ... δεν έκοβε το σαπούνι, την πλάκα. Την είχε ολόκληρη ... Να τον τροχάω (λέει η αδελφή του), να κάνω τσαγάνες. Μας έβαζε η Βαγγέλω, προπαντός τον μικρό, τον έβαζε ανάμεσα στα πόδια εδώ, τον έπιανε για να τον λούσ', να τον λούσ', δεν καθόταν να λουστεί. Πάαιναν στα μάτια του σαπουνάδες και αυτό και φώναζε. Και τον στρίμωχνε εκεί για να τον λούσ'.²⁷⁹

Εδώ θα ήθελα να επισημάνω ότι τα μικρά παιδιά, αγόρια και κορίτσια, τα έπλεναν οι μανάδες, οι γιαγιάδες, οι μεγαλύτερες αδελφές, οι γυναίκες εν πάση περιπτώσει της οικογένειας. Είναι γνωστό σε εθολόγους και κοινωνικούς ανθρωπολόγους, ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες η φροντίδα του σώματος αποτελεί γυναικείο καθήκον και προνόμιο.²⁸⁰ Πώς επηρέαζε άραγε τον ψυχικό κόσμο των παιδιών η σωματική αυτή επικοινωνία του με τις γυναίκες της οικογένειας; Θα πρέπει να επιδρούσε εξισορροπητικά στο συναισθηματικό τους κόσμο. Όπως και νάχει, όταν μελετάμε κοινωνίες οι οποίες γενικά αποθάρρυναν τη σωματική επικοινωνία, είναι καλό να έχουμε στο νου μας, ότι και στις κοινωνίες αυτές οι γυναίκες έπλεναν (έντυναν, χτένιζαν) τα παιδιά κι ακόμη ότι οι πρακτικές αυτές έχουν την επικοινωνιακή τους διάσταση.

Σε μια κοινωνία που προσπαθούσε να ελέγξει με κάθε τρόπο τη σεξουαλικότητα των μελών της, τα κορίτσια μάθαιναν από νωρίς να ντρέπονται για το σώμα τους και τις λειτουργίες του. Στο σύνολό τους οι συνομιλήτριες μίλησαν

278. Συν. με τον Γ. Π., σ. 12' Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 9' Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 23.

279. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 12' Συν. με τον Μ. Ζ., σ. 9.

280. Ο Mitterauer («Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung» (1992), σ. 146) επιστήμει ότι στις προβιομηχανικές αγροτικές κοινωνίες της κεντρικής Ευρώπης η φροντίδα των αρρώστων στον οικιακό χώρο αποτελεί καθήκον των γυναικών.

παρ' όλα αυτά με αρκετή άνεση για την έμμηνο ρύση και την εμπειρία τους, μίλησαν —άραγε χάρη στην τηλεόραση και τις διαφημίσεις της;— με αρκετή άνεση για κάτι που ακόμη και στην εποχή κατά την οποία οι ίδιες ήταν μητέρες αποτελούσε ταμπού. Τα κορίτσια μεγάλωναν κατά βάση μέσα στην άγνοια. Μόνο μία συνομιλήτρια μου ανέφερε ότι η θεία της (αδελφή του πατέρα της), η οποία ζούσε μαζί τους και ουσιαστικά τη μεγάλωσε —η μητέρα είχε πεθάνει— την πληροφόρησε για τον ερχομό της περιόδου.²⁸¹ Συνήθως όμως δεν υπήρχε περίπτωση το κορίτσι να πληροφορηθεί κάτι τέτοιο από ενήλικες γυναίκες. Κάποτε το μάθαινε, με τρόπο έμμεσο και συγχεχυμένο, από πρώτες ξαδέλφες ή φίλες, που είχαν περάσει οριστικά πλέον στην περίοδο της ήβης:

Κατάλαβα από άλλες. Απ' το σπίτι μου όχι, τίποτα. Ήταν, η αδερφή μ' ήταν επτά χρόνια μεγαλύτερη, αλλά ούτε μ' είπε τίποτα. Ούτε η μάνα μ' ποτέ. Η μάνα μ' δε νόγαγε, δε νόγαγε. — Ε, άλλ' τόξεραν κι άλλ' δεν τόξεραν. Εγώ, η μάνα η δική μ' δε μίλαγε τέτοια πράματα, μπόραε να τ' ακούσω από σέναν πούμασταν συνομιληκες. Εσένα μπορεί να σε βρήκαν πρωτύτερα και τα μιλάγαμε και τα ξέραμε απ' τη φιλενάδα. Η μάνα η δική μ' δεν τα μίλαε αυτά τα πράματα, δεν τάλεε αυτά...²⁸²

Όπως είναι φυσικό, την πρώτη φορά ο ερχομός του αίματος συνδεόταν με συναισθήματα ανασφάλειας, φόβου, ταραχής, ενοχής:

Όχι δεν πολυμιλούσαν γι' αυτά... κι η αδερφή μου ήταν μεγαλύτερ' από μένα 8, 10 χρόνια. Ποτέ δεν είχαμε συζητήσ' τέτοιο πράμα, ποτέ! ...Κι όταν παρουσιάστηκαν αυτά θυμάμαι που λέρωσε το κομπινεζόν και λέω στη μάνα μ': «κοίτα!» «Α, παιδί μου», λέει, «με γεια σου, δέναι τίποτα αυτά, μη φοβάσαι». Κι άρχισε μετά η δυσκολία αυτή. — Σάμπως μου είχε πει η μάνα μ' τίποτα; Δεν το λες κι αυτό; Αφού δεν ξέραμε τι μας γίνονταν. Εγώ ήμην 10, 11 χρονών. ... Δεν το είπα στη μάνα μου. Φοβόμουνα. Μη μου πει, πού πήγες, τι έκανες. Δεν ήξερα πώς ν' αντιδράσω παιδί μου.²⁸³

Τα κορίτσια βίωναν στη συνέχεια σιωπηρά μια έντονη αλλαγή στην κοινωνική τους οντότητα, αφού κατά τις ημέρες της περιόδου έχαναν βασικά θρησκευτικά τους δικαιώματα: «Άμα είχες περίοδο δεν πήγαινες στην εκκλησιά, ούτε άναβες κερί, ούτε λειτουργιές επιτρεπόταν να φτιάξεις».²⁸⁴

Είναι πάντως χαρακτηριστικό για το βαθμό στον οποίο τα κορίτσια εσωτερίκευαν τη μυστικότητα που περιέβαλλε την εμπειρία τους και γενικότερα τη

281. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 16 («Με λέει, παιδάκι μ', άμα δεις αίμα μη φοβηθείς. Άλλα, τα καημένα, δεν ήτανε προετομασμένα»).

282. Συν. με την Π. Μ., σ. 4· Συν. με την Α. Π., σ. 18.

283. Συν. με την Γ. Α., σ. 7, 8· Συν. με την Α. Σ., σ. 9.

284. Συν. με την Π. Κ., σ. 9· επίσης, Συν. με την Γ. Ζ., σ. 5, Συν. με την Λ. Π., σ.

σωματικότητά τους, ότι γυναίκες που βίωσαν αρνητικά την εμπειρία των εμμήνων δεν διανοήθηκαν αργότερα να προφυλάξουν τις κόρες τους από παρόμοια βιώματα:

*Πού ξέραμε και ποιος μας το είπ' εμάς, περίοδο; Εγώ ήμαν κουτζάμ κουρί-
το'. Κι άμα είδα αίματα φοβήθηκα, είπα τι είναι τούτο, δεν ήξερα τι είναι
τούτο. Πουτέ, πουτέ, πουτέ και μου το λένε και τα κορίτσια μ'. «Μωρὲ
μάννα», λέει, «μας είπες μια μέρα», λέει, «άμα τώρα είστε σε μια ηλικία,
μπορεί να δείτε αίμα, περίοδο, να μη φοβηθείτε, ξέρω γω;» –«Δε σας τό-
πα, παιδάκι μ'», λέω, «δε μ' άφναν οι δουλειές». Μ' το λένε και ματαμου-
τολένε. Δεν ήξερα παιδάκι μ' λέω...²⁸⁵.*

Με την αρχή των εμμήνων και τη σωματική ανάπτυξη που συνεπάγονταν πρέπει να έληγε στη συνείδηση των κοριτσιών και της κοινωνίας οριστικά μια φάση στη ζωή τους την οποία θα αποκαλούσαμε σήμερα «παιδική ηλικία». Φαίνεται ότι τα περισσότερα κορίτσια ήταν τουλάχιστον 15 χρονών όταν έρχονταν για πρώτη φορά τα έμμηνα,²⁸⁶ και δεν πρέπει να είναι άσχετο το γεγονός πως δεν απαντά στις πηγές καμιά περίπτωση κοριτσιού που να παντρεύτηκε κάτω από 15 ετών (άλλωστε ελάχιστα κορίτσια παντρεύονταν πριν από τα 20 χρόνια τους).²⁸⁷ Προφανώς οι γενικά σκληρές συνθήκες διαβίωσης ευθύνονταν για την καθυστερημένη, με τα σημερινά δεδομένα, ανάπτυξη των κοριτσιών. Με βάση ιατρικές μαρτυρίες και δεδομένα έχει παρατηρηθεί ότι σε κοινωνίες της κεντρικής, δυτικής και βόρειας Ευρώπης του 18ου και 19ου αιώνα κόρες αγροτών και εργατών είχαν την πρώτη έμμηνο ρύση τους, κατά κανόνα, σε μεγαλύτερη ηλικία από κόρες εύπορων αστών και επομένως ότι η ηλικία απαρχής των εμμήνων σχετιζόταν με την κοινωνικο-οικονομική θέση και τις συνθήκες ζωής των υποκειμένων.²⁸⁸

6. Για την έμμηνο ρήση ως περίοδο μίανσης στην ανθρωπολογική έρευνα για την ελληνική ύπαιθρο, πβ. L. Rushton: «Η μητρότητα και ο συμβολισμός του σώματος», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 158-161.

285. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 23.

286. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 5.

287. Στο Βιβλίο Γάμων της κοινότητας που αφορά στην περίοδο 1929-1940 και στο οποίο καταγράφονται 78 γάμοι, απαντούν μόνο 4 νέφες κάτω των 20 ετών και καμιά κάτω των 17. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βιβλίου, οι άντρες παντρεύονταν κατά μέσο όρο σε ηλικία 31 και οι γυναίκες σε ηλικία 27 ετών. Και από το Γενικό Μητρώο της κοινότητας προκύπτει έμμεσα (με βάση την ηλικία στην οποία φαίνεται ότι αποκτούσαν το πρώτο παιδί) ότι οι άντρες παντρεύονταν κατά μέσο όρο σε ηλικία 30-31 και οι γυναίκες σε ηλικία 25-26 ετών· βλ. επίσης εδώ σημ. 170.

288. M. Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1986, σ. 11, 12.

3. Τρόποι διαπαιδαγώγησης – Μορφές επικοινωνίας

Γενικά, λοιπόν, η συζήτηση με τα παιδιά δεν αποτελούσε βασικό μέσο διαπαιδαγώγησης. Αναφερόμενη στο πρόσωπο του παππού υποστήριξε ότι η διαπαιδαγώγηση με λόγια στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία δεν ήταν ασυνήθιστη· επρόκειτο όμως για υποδείξεις-συμβουλές ή απαγορεύσεις, με στόχο να εντυπωθεί βαθιά στο μυαλό του παιδιού τι επιτρέπεται και τι όχι – δεν επρόκειτο για διάλογο ανάμεσα στους ενήλικες και τα παιδιά. Τα τελευταία μεγάλωναν με βάση δεδομένα συλλογικά πρότυπα και αρχές. Στην καλύτερη περίπτωση οι ενήλικες τα καθοδηγούσαν χωρίς η καθοδήγηση αυτή να τίθεται σε συζήτηση ή υπό αμφισβήτηση – η υπακοή των παιδιών ήταν αναμενόμενη και αυτονόητη, η ανυπακοή έπρεπε να τιμωρηθεί.

Το ρήμα «διατάζω» που συναντάμε στις αφηγήσεις –όταν οι συνομιλητές αναφέρονται στους ενήλικες, στον παππού ή τη γιαγιά, τη μάνα και τον πατέρα– υποδεικνύει ότι η πειθαρχία αποτελούσε θεμελιώδες ζητούμενο από το παιδί:

Κι έλεγαν οι γειτόν' εδώ πώς τάχει μαθημένα η Λέτα τα παιδιά τς να κάνουν και μετάνοιες... όπως μας διάταζε η μανούλα μας από μια φορά και το έχουμε ακόμη. – Ε, τα συμβούλευε ο πατέρας (τα παιδιά), τα συμβούλευε, ναι, τα διάταζε, δεν τάδερνε, όχι. «Μη μαλώνς τα παιδιά», λέει (ο άντρας μου) «είναι μικρά ακόμα», λέει. – «Τα παιδιά», λέει, «κάνουν τα παιδιάτκα τς τώρα, είναι μικρά παιδιά», λέει, «να τα διατάζς και να μην τα δέρνς».²⁸⁹

«Διατάζω» σημαίνει ωστόσο στη γλώσσα των συνομιλητών μου, προστάζω, συμβουλεύω, καθοδηγώ και κατευθύνω μαζί. Το παιδί όφειλε να σέβεται τον ενήλικα που «διέταζε», και να πειθαρχεί σ' αυτόν. Μέσα από αυτή τη διαδικασία μεταβιβάζονταν και εσωτερικεύονταν βασικοί κανόνες συμπεριφοράς και αξίες.

Όμως δεν είχαν όλοι οι ενήλικες πάντοτε τον απαραίτητο χρόνο και τη διάθεση ώστε να καθοδηγούν συστηματικά τα παιδιά. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι η μάνα, επιβαρυνόμενη με χίλιες δυο δουλειές, είχε τις περισσότερες φορές, χρόνο και ψυχική διάθεση να ασχοληθεί συστηματικά με τα παιδιά. Αυτό τουλάχιστον υποδεικνύουν όλες οι προφορικές μαρτυρίες· σε αυτές η μάνα προβάλλει ως κυρίαρχο πρόσωπο στην καθημερινή ζωή των παιδιών, ως στήριγμά τους, αλλά δε φαίνεται να αφιερώνει χρόνο για να ασχοληθεί ειδικά μαζί τους, σύμφωνα με τις επιταγές του αστικού προτύπου διαπαιδαγώγησης:

289. Αποσπάσματα από τρεις συνεντεύξεις: Συν. με την Α. Π., σ. 18· Συν. με την Α. Π., σ. 5· Συν. με την Π. Γ., σ. 17. Η Π. Γ. χρησιμοποιεί επίσης τον όρο *διάτα*: «...δεν είχαμε πάρ' και κάποια διάτα τς μάνας μας. Όπως κι εγώ δεν έδωκα διάτα στα κορίτσα μ' (για το θέμα των εμμήνων)» (Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 29).

Η μάνα η δική μ' δεν τα μίλαε αυτά τα πράματα, δεν τάλεε αυτά... Αν τ' ρώταες τίποτα και τς έλεγε, που λέει ο λόγος: «βρε μάνα, πέσε με, τι, πώς, θέλαμε να φκιάσουμε και προικιά, πώς να το φκιάσουμε εκείνο εκεί, πώς να το βάλουμε στον αργαλειό, πέσε με και μένα να μάθω κι εγώ». – «Άμα έρθ' ο καιρός θα μάθς», έλεγε. Δεν κάθονταν ν' ασχοληθεί, να μου πει θα το φκιάς. Σ' λέει αυτήνη αφού θέλ' να μάθ', θα το μάθ' αυτή, δε... Κι άμα τς έλεγα, λέει άμα θάρθει ο καιρός θα το μάθς, άλλο τίποτα τι θα ειπείς... Δεν είχε και χρόνο η καημέν'. Αφού έλεγε η γιαγιά η καημέν': «φέρτε νερό να γιομίστε τη νεροβάρελα, θάρθει η σκλάβα το βράδ' και θέλ' να μαγειρέψ', να φάτε, να πιείτε». Δεν έλεε: «θάρθει η μάνα σας, θάρθει η σκλάβα», έλεε.²⁹⁰

Δεν υπάρχει στο υλικό μου περίπτωση παιδιού που να μεγάλωνε κάτω από συνειδητή, συνεχή, συστηματική καθοδήγηση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι γονείς δεν ενδιαφέρονταν για τα παιδιά τους' άλλωστε, όπως θα δούμε αλλού, πολλοί γονείς ενδιαφέρονταν ειδικότερα για τις επιδόσεις των γιων τους στο σχολείο. Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση αλλά και τη σύνθεση κάθε οικογένειας, τα παιδιά στο χωριό εσωτερικευαν κανονιστικά πρότυπα και αξίες μέσω της παρατήρησης, του παραδείγματος των ενηλίκων, των παραστάσεων που είχαν. Όπως σε προβιομηχανικές αγροτικές κοινωνίες «η διαδικασία διαπαιδαγώγησης συντελούνταν με τρόπο φυσικό, χωρίς συνειδητές παρεμβάσεις, χωρίς σκόπιμη εμφύτευση και ανάπτυξη δεξιοτήτων».²⁹¹ Ιδιαίτερα όταν οι γονείς απουσίαζαν στα χωράφια και δεν υπήρχε η δυνατότητα να μείνουν στο σπίτι υπό την επιτήρηση ενός ενήλικα, έμεναν μόνα, ακόμη και αν τα πολύ μικρά παιδιά βρίσκονταν υπό την επιτήρηση μεγαλύτερων.

Η Π. Γ. μου αφηγήθηκε πως στα τέλη της δεκαετίας του 1930 όταν επέστρεφε με τον άντρα της από τα χωράφια εκείνος ανησυχούσε για τα παιδιά που ήταν μόνα στο σπίτι υπό την επιτήρηση του μεγαλύτερου:

‘Ήμαν στο χωράφ’, σαυτό το χωράφ’ χει πέρα, απέναντι, ήταν τέσσερις η ώρα και... Έρχομαν τέσσερις με πέντε η ώρα κι έλεγε κι ο άντρας μ’ καμιά φορά άμα ήμασταν μαζί: «δεν πάμι, μωρέ γυναίκα», λέει, «να ιδούμε, θα

290. Συν. με την Α. Π., σ. 18.

291. Rosenbaum, *Formen der Familie...*, ό.π., σ. 93· βλ. επίσης R. Sieder, *Persönlichkeitsbildung in Haus und Familie. Studien zur Sozialisation in ländlich-bäuerlichen Hausgemeinschaften der vorindustriellen Zeit. An Beispielen aus dem Salzburger Raum* (Διδ. Διατριβή), Βιέννη 1975, σ. 217. Η παιδαγωγική θεωρία της κοινωνικής εκμάθησης (social learning theory), που δίνει έμφαση στη διάπλαση, στην εκμάθηση μέσω της παρατήρησης (βλ. L. Beck, *Child Development*, Μασαχουσέτη 1994, σ. 18) φαίνεται να έχει ισχύ σε συγκεκριμένα ιστορικο-κοινωνικά πλαίσια.

βρούμε και κάνα παιδί ζωντανό ή θα τα βρούμε πεθαμένα τα πιδιά;». Απαρτημένα τα παιδιά... Λέω: «Θύμιο μ', άμα είναι δώδεκα η ώρα, να μάσεις τα παιδιά, να πας να τα ταίς και το Θανάσ' μας απούναι μκρός, να μην τον πνίξτε κιόλα...».²⁹²

Η Π. Γ. είναι μια εξαιρετικά οργανωτική και εργατική γυναίκα· είναι βέβαιο ότι φρόντιζε συστηματικά τα παιδιά της και διέθετε τις απαραίτητες νοητικές ικανότητες ώστε να ακολουθεί τις υποδείξεις ορισμένων γιατρών ως προς τη φροντίδα τους. Γι' αυτό η μαρτυρία της έχει ιδιαίτερη αξία· υποδεικνύει –σε συνδυασμό και με άλλες πληροφορίες– ότι οι περισσότεροι γονείς ήταν από καιρό σε καιρό υποχρεωμένοι να αφήνουν παιδιά που δεν είχαν κλείσει ακόμη τα 10 τους χρόνια, μόνα χωρίς καμιά επιτήρηση.

Βασικό μέσο διαπαιδαγώγησης ήταν ο φόβος με την κοινή έννοια του όρου: Τα παιδιά πειθαρχούσαν ή όφειλαν να υπακούουν επειδή αισθάνονταν ή όφειλαν να αισθάνονται ότι απειλούνταν είτε από το θεό είτε από στοιχειά είτε από κατάρρες είτε από σωματικές ποινές. Σύμφωνα με τον Elias η διαπαιδαγώγηση στις ανθρώπινες κοινωνίες στηρίζεται στο φόβο. Όμως ο Elias δεν αναφέρεται σε ένα φόβο προσωποποιημένο ή συγκεκριμένο αλλά στο φόβο με την ευρεία έννοια του όρου. Δεν αναφέρεται δηλαδή σε συγκεκριμένες απειλές που υποχρεώνουν τους ανθρώπους να πειθαρχήσουν, αλλά στους εσωτερικούς φόβους, στις εσωτερικές επιταγές που εγχαράσσονται στη συνείδηση του παιδιού, το δεσμεύουν και καθοδηγούν τη συμπεριφορά του.²⁹³ Σε τελευταία ανάλυση βέβαια κάθε είδους διαπαιδαγώγηση στοχεύει στη συγκρότηση του φόβου με την ευρεία του έννοια, δηλαδή με την έννοια του εσωτερικού ελέγχου, του ελέγχου που ασκεί το άτομο στον εαυτό του.²⁹⁴

Στο παράδειγμά μας όμως μας απασχολεί ο φόβος ως μορφή άμεσης αποτρεπτικής διαπαιδαγώγησης που περιόριζε την ελευθερία των παιδιών, διευκολύνοντας τον έλεγχο τους από τους ενήλικες και ευνοούσε την ταχύτερη ενσωμάτωσή τους στο συλλογικό πρότυπο. Αυτή η μορφή διαπαιδαγώγησης συνδεόταν άμεσα με τον μαγικό, παγανιστικό τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Τα παιδιά δεν μάθαιναν απλώς να πειθαρχούν και να εσωτερικεύουν αξίες από φόβο προς το θεό, τα στοιχειά, τις κατάρρες. Συγχρόνως μάθαιναν να φοβούνται τις υπερφυσικές και μαγικές δυνάμεις, όπως άλλωστε τις φοβόνταν και οι ενήλικες.

292. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 1.

293. Ν. Ελίας, *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, τ. Β': *Αλλαγές της κοινωνίας. Σχεδιάγραμμα για μια θεωρία του πολιτισμού*, μετάφραση Ε. Βαϊκούση, Αθήνα 1997, σ. 368.

294. Νόβα-Καλτσούνη, *Κοινωνικοποίηση*, ό.π., σ. 80-81.

Ο Γ. Ψ. που όπως όλοι οι κτηνοτρόφοι του χωριού γεννήθηκε και μεγάλωσε επίσης σε οικογένεια «τσοπαναράιων» διηγείται:

Για να σκιάζονται τα μικρά, μας λέγαν οι νεράιδες, το στείο (το στοιχειό), κάτ' τέτοια πράγματα, όχ' όμως ότι είχα δει νεράιδες ποτέ... ναι, νύχτα, φάνκε καμιά νεράιδα, γίνκε τίποτα, φοβόμασταν... Για να μην κάνουμε ατιμίες (μας τα έλεγαν), να μην κάνουμε ατιμίες νύχτα... Να μην κλέβαμε τα κεράσια...²⁹⁵.

Η Π. Γ. θυμάται την εκφοβιστική, φανταστική μορφή του Καραμίδα, ενός γέροντα που έτρωγε τα παιδιά, στην οποία αναφερόταν η μητέρα της για να τη φοβίσει και προτρέπει τις σημερινές γενιές να εγκαταλείψουν αυτές τις μεθόδους διαπαιδαγώγησης:

Λέω, τα παιδιά πουτέ να μην τα φοβίζετε, γιατί έχ' δυο εγγονάκια η θυγατέρα μ' μικρά, και κάτ' τους είπανε προυχθές και τα φόβσαν. Λέω τα πιδιά να μην τα φοβίζετε, γιατί η μάνα μ', λέω, μας φόβζε εμάς μια φορά και μας έλεγε, ο Καραμίδας κι ο Καραμίδας κι ο Καραμίδας, μη μιλάτε καθόλ' θάρθει ο Καραμίδας, κι ακόμα είναι στο στομάχι μ' τς, λέω. Πουτέ! Καραμίδας, ένας γέροντας Καραμίδας. Ένας γέροντας δηλαδή απότρωγε τα πιδιά, τα μάζευε μέσ' το τσουβάλ'. Έτσ' τς ήρθε τς μάνας μ'. Και μια φορά φοβόμαν, ήταν κι η γιαγιά μ' στη γωνία, που ήταν άρρωστη η γιαγιά, κι ήταν και το σπít' με κάτ' παραθυράκια μικρά, όσο να φκιάσνε το καινούριο, σκουτεινό μέσα, του κρύο πόφαγα μια φορά απόξω κι η μάνα μ' δεν ήταν εκεί θα το θμώμαι, για να μην μπω μέσα και με φάει ο Καραμίδας. Πουτέ, λέω, τα πιδιά, λέω, να μην τα φοβίζετε!²⁹⁶

Πάνω απ' όλα: Φόβος για το θεό. Ίσως δεν υπήρχε για την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία αποτελεσματικότερος τρόπος να ελέγξει και να προφυλάξει από φυσικούς κινδύνους τα παιδιά, αφού τις περισσότερες φορές οι ενήλικες «δεν ευκαιρούσαν» (και οι ηλικιωμένοι ανάμεσά τους δε μπορούσαν) να παρακολουθούν τις κινήσεις τους:

Φοβόμουνα πολύ το θεό. Θυμάμαι χαρακτηριστικά μια φορά που ξέχασα κι έφαγα για να μεταλάβω, φοβόμουνα τη μάνα μου ότι θα με δειρεί. Πήγα και μετάλαβα κι έλεγα, Παναγία μου, συγχώρεσέ με, ξέρεις ότι δεν τόκανα επίτηδες κι αυτό. Φοβόμουνα. Δεν ξέρω γιατί, πώς με είχαν μεγαλώσει και φοβόμουνα. Κι από το άλλο μέρος φοβόμουνα να κάνω κακή πράξη γιατί με βλέπει ο θεός. Μία έντονη ανάμνηση ... ήταν ένας φραγμός

295. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 3. Υπάρχει επίσης η ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι οι «κλέφτες» (ζωοκλέφτες) διέδιδαν συχνά τέτοιες ιστορίες, προκειμένου να αποτρέψουν τον κόσμο να κυκλοφορεί το βράδι και να έχουν έτσι ελευθερία κινήσεων.

296. Συν. με την Π. Γ., σ. 14.

η θρησκεία στο να μην κάνουν το κακό, δηλαδή δε με βλέπει κανείς άλλος, αλλά με βλέπει ο θεός. – Α, ναι! Πιστεύαμε στο θεό. Και πιστεύαμε κι αυτό πίστευαν και οι μητέρες μας, οι οποίες μέσα στις δουλειές, ας πούμε, που μας έστελναν, βάζαν ανάμεσα και το θεό. Δηλαδή, «μην κλέβετε σταφύλια ξανά, γιατί σας βλέπει ο θεός από πάνω». Αυτό ήταν απειλή. Απειλή κατά της ειρήνης, της δικής μας ειρήνης.²⁹⁷

Πόση απόσταση χώριζε άραγε στην νοοτροπία του χωριού και τη φαντασία παιδιών και ενηλίκων τον ανθρωποφάγο γέροντα Καραμίδα από τον απειλητικό «Θεό», το γέροντα από το άγρυπνο μάτι του οποίου τα παιδιά δε μπορούν να ξεφύγουν; Πάντως οπωσδήποτε ο θεός ήταν μια μορφή κατά βάση φιλική προς τα παιδιά, μια μορφή που τιμωρούσε για να απονείμει δικαιοσύνη, ένα πρόσωπο για το οποίο τα παιδιά ενδόμυχα πίστευαν ότι θα είναι επιεικείς μαζί τους, ότι θα τα συγχωρέσει. Οπωσδήποτε λιγότερη αναστάτωση προκαλούσε στον ψυχικό κόσμο των παιδιών η απειλή «σε βλέπει ο Θεός», από την απειλή «θα σε πάρει ο Καραμίδας» ή «το στοιχείο».

Δεν θα πρέπει ωστόσο να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι οι ίδιοι οι ενήλικες φοβόνταν τις υπερφυσικές και μαγικές δυνάμεις. Επομένως, αυτές οι μορφές διαπαιδαγώγησης δεν υπαγορεύονταν απλώς από πρακτικές ανάγκες αλλά αντανακλούσαν και ένα μέρος των αποχρυσταλλωμένων αντιλήψεων των ανθρώπων, του habitus, κατά Bourdieu. Δεν είναι, νομίζω, υπερβολή να υποθέσουμε ότι οι ενήλικες πίστευαν πραγματικά, έστω και υποσυνείδητα, ότι τα παιδιά κινδύνευαν από υπερφυσικές, μαγικές δυνάμεις.

Άλλωστε γενικά τα παιδιά θεωρούνταν ιδιαίτερα εύαλωτα στις μαγικές δυνάμεις των στοιχείων, των κακών πνευμάτων και στο «μάτι» (ίσως και λόγω των κινδύνων στους οποίους ήταν εκτεθειμένη η υγεία και η ζωή τους)²⁹⁸ γι' αυτό οι περισσότερες μανάδες ή γιαγιάδες τους φορούσαν φυλαχτά, τα λεγόμενα «χαιμαλιά»: «Η πρώτη δουλειά ήταν αυτήνη της μάνας. Αυτό ήταν το γιαιτρικό για το μικρό παιδί. Το φυλαχτούλ'. Λιβάν' έβαναν μέσα, κάνα χορταράκ' αν είχαν απ' τον Επιτάφιο, απ' την εκκλησία, τέτοιαπραματάκια. Και μας το φόραε από μέσα εδώ και το είχαμε αυτό, κι αυτό ήταν τς μάνας φυλαχτό».²⁹⁹ Η συνταξιούχος φιλόλογος Π. Α. επιβεβαιώνει με την αφήγησή της

297. Συν. με την Π. Α., σ. 3· Συν. με τον Χ. Τ., σ. 18.

298. Για το εύαλωτο των μικρών παιδιών στη βασκανία πρβλ.: ΚΕΕΛ, Αρ. Χειρ. 3988, σ. 11, 22. Αυτό υποδηλώνουν και οι μαγικο-αποτρεπτικές επωνυμίες που χρησιμοποιούσαν οι χωριανοί για να προστατεύσουν τη ζωή και την υγεία των βρεφών: Στο χωριό αποκαλούσαν τα αρσενικά βρέφη «δράκς» (ον με μαγικές, υπεράνθρωπες δυνάμεις) και τα θηλυκά «κουτσιόρις» (προφανώς αναγραμματισμός της λέξης «χορίτσι») (Βλ. σχετικά το κείμενο του Θ. Αθανασόπουλου, «Τα Κλικούρδα», στην εφ. *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 44 (1991). Επίσης ΚΕΕΛ, αρ. Χειρ. 4221, σ. 208-211).

299. Συν. με την Α. Π., σ. 8, 9.

το διαστρωματικό χαρακτήρα αυτών των νοοτροπιών (είναι η μοναχοκόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου) και την ανεξίτηλη επιρροή τους στον ψυχικό κόσμο συνομιλητών και συνομιλητριών:

Πιστεύαν πολύς κόσμος στα μάγια. Πάρα πολύς κόσμος και τη μητέρα μου τη θυμάμαι... Φορούσαν φυλαχτό βέβαια. Φορούσα πάντα φυλαχτό. Ένα φυλαχτό. Το οποίο δε μπόρεσα να πετάξω, ξέρεις πόσα χρόνια έζησε και δεν ξέρω κι αν υπάρχει σ' ένα συρτάρι. Υπάρχουν μερικά ταμπού που δε μπορείς να τα... Ξέρω γω τι είχε μέσα. Ένα πράγμα σα λιβανάκι. Κάτι είχε μέσα. Απέξω μ' ένα κουρελάκι είναι φτιαγμένο, ένα τετραγωνάκι τόσο. Το τι είχε μέσα δεν το ξέρω, αλλά το θυμάμαι χρόνια ότι δεν το πέταγα. Όταν έπαψα να πιστεύω σε τέτοια, μέσα μου κάτι μ' εμπόδιζε, ήταν το φυλαχτό μου. Φορούσαν όλα τα παιδιά φυλαχτό.³⁰⁰

Αφηγήσεις και τραγούδια λειτουργούσαν ως μέσα διαπαιδαγώγησης. Όμως ούτε οι αφηγήσεις ούτε τα τραγούδια απευθύνονταν αποκλειστικά στα παιδιά.³⁰¹ Και το γεγονός ότι τα διαπαιδαγωγούσαν δε σημαίνει ότι αποσκοπούσαν σε κάτι τέτοιο. Επρόκειτο, περισσότερο, για μορφές επικοινωνίας και ψυχαγωγίας που στο παράδειγμά μας και γενικότερα σε παραδοσιακές, αγροτικές κοινωνίες αφορούσαν σε όλες τις ηλικίες. Ίσως γι' αυτό είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσδιορίσω ποια έκταση είχε αυτή η μορφή επικοινωνίας ανάμεσα σε παιδιά και ενήλικες. Ίσως γι' αυτό συνομιλητές και συνομιλήτριές μου απάντησαν ότι δε θυμούνται ποια παραμύθια τους διηγούνταν οι ηλικιωμένοι (αν και στην ερώτηση: «σας έλεγαν παραμύθια ο παππούς και η γιαγιά;» απάντησαν καταφατικά). Η επικοινωνία με τους αφηγητές πρέπει πάντως να ήταν ουσιαστική για τη συναισθηματική ισορροπία των παιδιών. Αυτός που αφηγείται δεν το κάνει μηχανικά αλλά με ενσυνειδησία και δραματικότητα. Η ζωντανή προφορική αφήγηση αποτελεί μια άμεση και πολύπτυχη μορφή ανθρώπινης επικοινωνίας, επομένως και επικοινωνίας των παιδιών με τους ενήλικες.³⁰²

300. Σύν. με την Π. Α., σ. 10, 11.

301. Για τη μετατροπή του παραμυθιού σε «σχεδόν αποκλειστικό ανάγνωσμα ή ακρόαμα των παιδιών» βλ. Κ. Λιάπης, «Παραμύθι: Το αγαπημένο παιδί της παράδοσης και του λαϊκού προφορικού λόγου», στο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 113-125, κυρίως σ. 121, 122. Η συνομιλήτρια Α. Π. κατέγραψε με δική της πρωτοβουλία μια σειρά τραγουδιών που άκουγε από τους ενήλικες, κυρίως από τον παππούλη της. Είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για τραγούδια που προορίζονται για μια συγκεκριμένη ηλικία. Ένα παράδειγμα: «Του Χατζηγιαννάκη η κόρη, από τη Λειβαδιά / στο χαγιάτι μπαίνει, βγαίνει και στολίζεται / κι ο Μεχμέτ αγάς διαβαίνει και τη χαιρετά/ ρίχνει μήλο και κιδώνι δεν τα δέχεται/ ρίχνει μάλαμα κι ασήμι χαμογέλασε ...».

302. Πβ. όσα γράφει ο Renner για την αφήγηση ως μέσο διαπαιδαγώγησης (Renner, *Andere Völker, andere Erziehung. Eine pädagogische Weltreise*, Βούπερταλ 2001, σ. 87 κ.εξ.).

Είναι επίσης σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι τα παιδιά έρχονταν σε επαφή με άλλους κόσμους, φανταστικούς ή αληθινούς, μακρινούς γεωγραφικά ή/και χρονικά χάρη στα ακούσματα που είχαν: Παραμύθι διαδεδομένο στη Δωρίδα του πρώιμου 20ού αιώνα ήταν για παράδειγμα η «Σταχτο-Μάρου», μια παραλλαγή της δυτικοευρωπαϊκής «Σταχτοπούτας», την οποία η «κυρούλα» που τη διηγόταν στην εγγονή της έκλεινε με το χαρακτηριστικό επιμύθιο: «Γιατ' ου Θεός ..ορφανούς κάν', άμοιρς' δεν κάν'...» (αφού η Σταχτο-Μάρου τελικά «πήρι του βασιλόπλου»).³⁰³ Σε μια άλλη περίπτωση ο πατέρας διηγόταν στην κόρη ιστορίες τρόμου και την ιστορία της Γενοβέφας από βιβλία που είχε διαβάσει: «Μόλεγε τον Αρκουδόγιαννο, μόλεγε τη Γενοβέφα ... Ε, τόξερε αυτός, διάβαζε. Είχε πάει σχολείο και διάβαζε». ³⁰⁴ Ο ρόλος των (εξω-σχολικών τουλάχιστον) αναγνωσμάτων ήταν εξαιρετικά περιορισμένος: Μόνο ο Θ. Α., του οποίου ο πατέρας ήταν δάσκαλος, αναφέρθηκε σε «ένα βιβλίο με παραμύθια που είχε ο πατέρας μου, δεν ξέρω πόσες φορές το είχα διαβάσει». ³⁰⁵

Πάνω απ' όλα συνομιλητές και συνομιλήτριες θυμούνται τις ιστορίες για τους ληστές, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, όταν μιλήσαμε για τη σχέση με τον παππού, και τις αφηγήσεις, τις διαδόσεις για στοιχειά που άκουγαν στα παιδικά τους χρόνια αλλά και αργότερα. Ίσως αυτό οφείλεται στο ότι παραμύθια, με την κλασική έννοια του όρου, υπάρχουν και σήμερα, ιστορίες όμως για ληστές και στοιχειά όχι. Οι ιστορίες για ληστές και στοιχειά πάντως προσλαμβάνονταν από αφηγητές και ακροατές, ενήλικες και παιδιά, ως αληθινές, παρ' όλο που σε τελευταία ανάλυση λειτουργούσαν όπως οι αφηγήσεις που αποκαλούμε σήμερα «παραμύθια», δηλαδή διασκεδάζοντας, μαγεύοντας, αναπτύσσοντας τη φαντασία, καλλιεργώντας συναισθηματικούς δεσμούς μεταξύ διαφορετικών γενεών της κοινότητας. Στις αυτοβιογραφικές αναδρομές του στο παρελθόν ο Δημήτρης Υφαντής που γεννήθηκε το 1912 στο χωριό γράφει:

«Κλείνοντας για μια στιγμή τα μάτια μου, είδα να ξετυλίγονται, σαν σε κινηματογραφική ταινία, σκηνές κι εικόνες (...) Γνώρισα παλιούς γερόντους, από κείνους που ήταν οι στυλοβάτες του χωριού και που τόσο ζωντανή διατηρείται η μορφή τους στη μνήμη μου: τον παππούλη μου το γερο-Μιχάλη, το

303. Αναφέρεται από τον Γ. Ηλιόπουλο (*Λαογραφικά Δωριδας*, Αθήνα 1987, σ. 204-207). Για ελληνικά λαϊκά παραμύθια που έχουν τις ρίζες τους στον κεντρικό και βόρειο ευρωπαϊκό χώρο βλ. Α. Αγγελοπούλου, Α. Μπρούσκου, *Επεξεργασία Παραμυθιακών Τύπων και Παραλλαγών 700-749*, (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 23), Αθήνα 1994.

304. Συν. με την Γ. Σ., σ. 49' επίσης Συν. με τον Θ. Α., σ. 240.

305. Ο Μπακαρέζος έχει σημειώσει ότι γύρω στα 1930 υπήρχαν στο χωριό 30 συνδρομητές εφημερίδων και ορισμένοι συνομιλητές ανέφεραν ότι ο πατέρας τους ήταν συνδρομητής, αλλά φαίνεται ότι τα ίδια τα παιδιά δε διάβαζαν εφημερίδες (αποτελούσαν προνόμιο του πατέρα - σύμφωνα με το Μπακαρέζο η συνδρομή ανερχόταν στις 300 δρχ. το χρόνο, ποσό που χονδρικά ήταν ίσο με 6 μεροκάματα σε χωράφια).

γερο-Ζωγράφο, το γερο-Κρίτσα, το γερο-Σακαρέλλο, το γερο-Καραμήτρο, το Στουμπο-Γιαννάκη, το γερο-Γιωργούλα και τόσους και τόσους άλλους, που, ντυμένοι όλοι τους με τις κάτασπρες φουστανέλες κάθονταν, σαν τους παλιούς δημογέροντες στο πεζούλι της εκκλησιάς ή στους πάγκους που βρίσκονταν έξω από τα μαγαζιά ή στις καρέκλες του καφενείου, και θυμόντουσαν τα περασμένα κι έλεγαν χωρατά κι ιστορίες που τις είχαν ζήσει, κι ανιστορούσαν διάφορα περιστατικά για τις ληστοσυμμορίες που λυμαίνονταν την Ελλάδα τον περασμένο αιώνα. Κι εμείς, παιδιά μικρά τότε, τ' ακούγαμε σαν παραμύθια». ³⁰⁶

Τα παιδιά άκουγαν επίσης ιστορίες για συγγενείς, φίλους, γνωστούς που είχαν συναντήσει στοιχειά, ποιες επιπτώσεις είχαν αυτές οι συναντήσεις στην υγεία τους, με ποιους τρόπους αντέδρασαν άκουγαν ότι:

...στην τάδε μεριά βγαίν' ένας, νύχτα δηλαδή, αλλού βγαίν' ένας με φουστανέλλες και πιστόλια και με τέτοια... στην τάδε βρύσ' βγαίνε νεραίδες τη νύχτα. – Μια φορά η γιαγιά μας έλεγε, ότι πάαιναν, ας πούμε, στα ρέματα (τα στοιχειά). Πέρναε ένα πάν' με τούμπανα, βιολιά, καραμούζες λέει πάαιναν, έφευγε ένα, σαν ανεμικό τς έρχεται και περνούσε. Άλλος έλεγε εδώ πιο πέρα στη βρύση, εδώ στην Αγία Παρασκευή πιο κάτω ήταν μια βρυσούλα, τη χάλασαν τώρα πόφκιασαν το δρόμο. Ήταν ένας πλάτανος και τόχαν βάλ' το νερό μέσα στον πλάτανο κι από κάτ' είχαν βρύσ' και κάποιος πέρασε, λέει, ένα ζαπάκ', (ζωάκι), ανέβαινε πάνω στη βρύσ', πήδαγε κάτ' στη γούρνα, ανέβαινε παν', πήδαγε καταή και φοβάταν να περάσ', έλεγαν ότι βγαίνει στειο στη βρύσ'. ³⁰⁷ Έλεγαν στα παιδιά, αλλά ήυρισκαν κι οι μεγάλοι όμως (στοιχειά), όπως λέγαν, κι έλεγαν ο ένας στον άλλον, ηύρα... στην τάδε μεριά, ηύρα ένα σκυλί τέτοιο, ηύρα μια γάτα που περπάταε εκεί να πούμε στη βρύση. ³⁰⁸

Τα παιδιά εσωτερίκευαν μια δεισιδαιμονική, μαγική, παγανιστική αντίληψη για τον κόσμο. Μέχρι σήμερα πολλοί συνομιλητές μου πιστεύουν ότι την εποχή εκείνη υπήρξαν στοιχειά και όσοι δεν πιστεύουν πλέον στην ύπαρξή τους ομολογούν ότι δεν έχουν αποβάλλει, μέχρι σήμερα ακόμη, το φόβο για τα στοιχειά που τους συνοδεύει από τα παιδικά τους χρόνια:

Φοβόμασταν, φοβόμασταν τα στοιχειά γιατί' έλεγαν, να πούμε, εγώ φοβώμαι και τώρα μεγάλη... μας κόβαν το αίμα. – Λέγαν, εδώ βγαίν' στειο, εκεί... Εγώ το θυμάμαι τώρα και που περνάω χαμιά φορά, να πούμε...

306. Υφαντής, *Αγνάτια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 242, 243.

307. Συν. με την Π. Μ., σ. 4' Συν. με την Κ. Μ. και τον Μ. Μ., σ. 3.

308. Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 9. Σύμφωνα με τον Stewart ο οποίος μελέτησε την ορεινή Απειράνθο στη Νάξο «το νερό ήταν ο χώρος του δαιμονικού» (Ch. Stewart, *Demons and the Devil*, Πρίνστον 1991, σ. 245).

*Απ' τη μια μας άρενε κι ακούγαμε αλλά απ' την άλλ' όμως, όταν πααίνα-
με να περάσουμε... και γίνεται σκύλος και γίνεται..., τώρα ακόμα που
περνάω εγώ, είμαι εβδομήντα τόσω χρονώ να πούμε...*³⁰⁹

Η συνταξιούχος φιλόλογος και μοναχοπαίδι του καθηγητή του Σχολαρχείου αφηγείται:

*Γενικά μιλούσε ο κόσμος την εποχή εκείνη πολύ για στοιχειά και τα παιδιά
επηρεάζονταν, και τα περισσότερα παιδιά φοβόνταν τα στοιχειά. Αυτό το
οποίο άκουγαν, τουλάχιστον εγώ αυτό το οποίο άκουγα, με τη φαντασία
μου τόκανα μεγαλύτερο κι έπλαθα έναν κίνδυνο που είχα κι ότι έπρεπε πολ-
ύ να προφυλάσσομαι απ' αυτά. Ας φόβιζαν, ας αυτό, άμα άκουγα εκεί,
έπρεπε να ακούσω, να είμαι ενήμερη τι γινόταν και είχανε τρομερή επίδρα-
ση επάνω μου, τόσο που ακόμα και σήμερα δεν μπορώ να περάσω από ορι-
σμένα μέρη εδώ (στο χωριό) και να μη φοβηθώ.*³¹⁰

Ο χωρόχρονος εντός του οποίου κινούνταν οι άνθρωποι ευνοούσε την πίστη στην ύπαρξη στοιχειών: Οι περιορισμένες δυνατότητες φωτισμού το βράδι με λάμπες πετρελαίου και το σκοτάδι που κυριαρχούσε, αλλά και η ψυχολογική ανάγκη να διακοπεί η μονοτονία της καθημερινής ζωής ωθούσαν τους ανθρώπους να αποδίδουν υπερφυσικές διαστάσεις σε ήχους και μορφές – αυτό τουλάχιστον υποδεικνύουν μαρτυρίες περί τυχαίων συναντήσεων το βράδι με συγχωριανούς που δεν αναγνωρίστηκαν και εκλήφθησαν ως στοιχειά!

Οι ευχές και οι κατάρες αποτελούσαν μαγικούς τρόπους επιβράβευσης ή τιμωρίας των παιδιών αλλά και των χωριανών κάθε ηλικίας για τη συμπεριφορά τους. Η Α. Π. αφηγείται χαρακτηριστικά για τον παππού της:

*Ο παππούς συμβούλευε πάντοτε, άμα θα τρώγαμε έπρεπε να άπρ' το πο-
τήρ' και να ειπεί: «εις υγείαν, να χείρεσαι τη βασιλεία σ', παπά», τούλεγε
του πατέρα μου, που ήταν παπάς τώρα. Η βασιλεία ήταν η παπαδοσύν'
απούχε, να χείρεται τη βασιλεία τ', που ήταν η παπαδοσύν'. – «Βλόγα το
κιάλα», επειδή ήταν παπάς έλεγε «βλόγα το, εις υγείαν παπά». Το γιο τ',
να χείρεσαι τη βασιλεία σ'. Κι έπειτα έλεγε στη μάνα μ': «παπαδιά, να τ'
χείρεσαι τη φαμελιά σου» έλεγαν τότε, να χείρεσαι τη φαμελιά σου. Στ'
μεγάλ' την αδερφή μ' έλεγε: «καλή παντρεία Μυγδάλω», Μαγδαληνή τη
λέγαν αυτή, 'καλή παντρεία'. Δεν έλεγε: «καλή τύχ' κι αυτό. Καλή πα-
ντρεία Μυγδάλω».*³¹¹

Φαίνεται βέβαια ότι στην περίπτωση των παιδιών ευχές και κατάρες χρησιμο-

309. Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 9· Συν. με την Κ. Μ. και τον Μ. Μ., σ. 9.

310. Συν. με την Π. Α., σ. 4.

311. Συν. με την Α. Π., σ. 2.

ποιούνταν με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα ως μέσο πειθάρχησής τους. Παροιμίες συνηθισμένες στην ευρύτερη περιοχή, όπως «Ευχή γονιού αγόραζε και στα βουνά περπάτα», «Ευχή γονιού χτίζει παλάτια», «Κατάρα γονιού, σπιτιού ξεθεμελιώστρα»,³¹² καταδεικνύουν την πίστη στη μαγική δύναμη των γονιών. Μέσω των ευχών οι ενήλικες ενθάρρυναν τα παιδιά στη συμπεριφορά τους με τις κατάρες ασκούσαν έλεγχο και τιμωρούσαν παραπτώματα. Η αδελφή της Α. Π. έφερε νερό στον παππού της, πριν αυτός πεθάνει:

...και ψυχοτράβαε ο παππούς και είπε: «νεράκ', νερό», μίλσε και πήε η Ι. και τον έφερε νερό και τόσα δα πιτσιρικάκια ήμασταν ... πήγε όλ' τη νύχτα κι έφερε νερό του παππού κι ο παππούλης μ' ο καημένος μ' όλη την αυτή που ψυχοτράβαε και το πρωί πέθανε, είχαμε κηδεία, και είπε: «παιδάκι μ' την ευχή μου νάεις», λέει, «την ευχή μου νάεις», λέει, «μόφερες κρύο νεράκ' απ' τη βρύσ'».³¹³

Ο παππούς της Α. Π. έδινε πολλές ευχές στα παιδιά, όταν εκείνα κάθονταν ήσυχα και άκουγαν τις συμβουλές του:

«Εγώ λέω πολλά και σε κουράζω αλλά εσύ όσα σ' χρειάζονται βάλε στυ τσέπη σου, παιδί μ'». Κι ευκές, κι ευκές. Αμα κάθεσαν τώρα, όπως κάθεσαι εσύ για να τον ακούσεις και να ταυτό, ευχές με το τσουβάλ': «Τν ευκή του Θεού νάεις, καλή παντρεία νάεις, κόρη μ', καλή παντρεία νάεις», δεν έλεγαν καλή τύχ' αυτοί. «Καλή παντρεία νάεις», σόλεε.³¹⁴

Ο παππούς του Χ. Τ. δεν καταριόταν τα εγγόνια του, καταριόταν όμως τον πατέρα του συνομιλητή όταν ήταν μικρός με μια φράση που, όπως φαίνεται, υιοθετήθηκε ευρύτατα στο χωριό:

Ο παππούς ήταν πιο μαλακός στα εγγόνια. «Χα, να σε πάρει η λαύρα, Τριαντάφυλλε», έλεγε στον πατέρα μου όταν ήταν μικρός. Το πήραν οι άλλοι και κράτησε για πολλά χρόνια η απειλή αυτή, να πούμε. «Να σε πάρει η λαύρα!» Λαύρα είναι η πολλή ζέστη.³¹⁵

Η ευχή του ενήλικα είχε οπωσδήποτε ιδιαίτερη αξία για τα παιδιά γιατί ήταν δείγμα αποδοχής, στοργής και τους πρόσφερε ένα αίσθημα ασφάλειας. Δε συνέβαινε βέβαια το ίδιο με την κατάρα. Σε ποιο βαθμό όμως οι ενήλικες εκστόμιζαν στα σοβαρά τις κατάρες τους και όχι για να εκτονωθούν ψυχολογικά σε μια στιγμή εκνευρισμού; Πόσο σοβαρά έπαιρναν τα παιδιά υπόψη τις κατάρες των γονιών και των παππούδων; «Εγώ να σ' πω, το παραδέχομαι ότι η

312. Ηλιόπουλος, Λαογραφικά Δωρίδας, 6.π., σ. 169.

313. Συν. με την Α. Π., σ. 14.

314. Συν. με την Α. Π., σ. 8.

315. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 13.

γονική κατάρτα θα πιάν'... Αυτό ήταν το όπλο στους γονέους. Θα σε καταραστώ, σ' έλεγε. Άμα ήταν μεγάλο βέβαια, δε δύνονταν να το δείρ', να το αυτό, και σόλεε: 'θα σε καταραστώ': Η μαρτυρία αυτή της Α. Π. συνοδεύει την αφήγησή της για τον άντρα της που ήταν πάνω από 30 χρονών όταν η μάνα του τον απειλούσε ότι θα τον καταραστεί, επειδή «χωράτευε» με την προοπτική του γάμου του με τη συνομιλήτρια. Αλλά η μαρτυρία αυτή υποδηλώνει ότι οι κατάρτες που απευθύνονταν στα παιδιά δεν είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, επομένως ούτε ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα. Σύμφωνα με τον Χ. Τ.:

Και κατάρτες βέβαια (εκτόξευαν οι μητέρες): «Να σε βαρέσει αστραπή». Η κατάρτα, βέβαια! Ε, εμείς δεν τα πολυγράφαμε αυτά. Δε δίναμε σημασία στις κατάρτες. Ξέραμε ότι προέρχεται από μάνα, η οποία δεν πιάνει η κατάρτα. Έτσι πιστεύαμε. Η μάνα, ας πούμε, δε μπορεί να λέει κατάρτα που να πιάνει, είναι μάνα. Αυτό το κατείχαμε καλά. Και γι' αυτό πολλές φορές ξεπερνούσαμε και τα όρια της φρονιμάδας.³¹⁶

Το ξύλο και γενικότερα οι σωματικές ποινές αποτελούσαν διαδεδομένο και κοινωνικά απολύτως αποδεκτό μέσο πειθάρχησης των παιδιών. Όπως εύστοχα σημειώνει η Αγγλίδα ιστορικός Anna Davin που μελέτησε όψεις της καθημερινής ζωής παιδιών εργατικών οικογενειών στο Λονδίνο του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα: «Για να κατανοήσουμε τι σήμαινε η σωματική τιμωρία σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο μπορεί να χρειαστεί να συγκρατήσουμε την αγανάκτηση που νιώθουμε και την τάση να απορρίψουμε τέτοιες μεθόδους, στάση που πηγάζει από αντιλήψεις του ύστερου 20ού αιώνα»³¹⁷ (εδώ θα συμπλήρωνα: και του πρώιμου 21ου αιώνα). Σε κοινωνίες στις οποίες η μυική δύναμη και η σωματική αντοχή είχαν μεγάλη οικονομική και κοινωνική σημασία οι σωματικές ποινές ήταν και ένας τρόπος να δοκιμάσει το παιδί το σώμα του. Όπως επισημαίνει ο Αριές για τις προβιομηχανικές κοινωνίες, εκεί «τα προβλήματα λύνονταν σώμα με σώμα και οι επιβαλλόμενες τιμωρίες ήταν πριν απ' όλα σωματικές ποινές. Καθώς ήταν φυσικό να χτυπιούνται, καθένας έπρεπε να μάθει τη δύναμή του».³¹⁸

Δε θα έπρεπε επομένως να ταυτίζουμε τη σωματική ποινή με την κακοποίηση, προβάλλοντας άκριτα σύγχρονες αντιλήψεις στην κοινωνία του παρελθόντος. Υπήρχε οπωσδήποτε μια διαβάθμιση των σωματικών τιμωριών τόσο στην πράξη όσο και στη συνείδηση των συνομιλητών και συνομιλητριών. Στην

316. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 18.

317. A. Davin, *Growing up poor. Home, School and Street in London, 1870-1914*, Λονδίνο 1996, σ. 9.

318. Ph. Ariès, «L'enfance écartée», *Autrement*, Paris, nov. 1979, numéro consacré à *Enfants et violences, Les 10-13 ans*, 26 (το παράθεμα από την Αντμάν, *Βία και Πονηριά*, ό.π., σ. 202.

πράξη αλλά και στη συνείδηση της μικροκοινωνίας που εξετάζουμε τα παιδιά κακοποιούνταν μόνον όταν τους επιβάλλονταν σωματικές ποινές που έθεταν σε κίνδυνο την υγεία, τη σωματική ακεραιότητα ή και τη ζωή τους. Δε μπορούμε να γνωρίζουμε πόσο συχνή ήταν η κακοποίηση των παιδιών από ενήλικες, αλλά ούτε και να υιοθετήσουμε τις απόψεις εκείνες ορισμένων ιστορικών της παιδικής ηλικίας (με προεξάρχοντα τον Lloyd de Mause) που ταυτίζουν τη σωματική τιμωρία με την κακοποίηση και θεωρούν ότι τα παιδιά στο παρελθόν (και επομένως γενικότερα τα παιδιά στις προβιομηχανικές κοινωνίες) κακοποιούνταν συστηματικά.³¹⁹

Για ενήλικες και παιδιά η χειροδικία ως τιμωρία και μέσο διαπαιδαγώγησης ήταν αυτονόητη και επομένως θεμιτή: «Συνεχώς δεν τα χάιδευαν τα παιδιά. Έπαρχε ξύλο τότε!»,³²⁰ δήλωσε αποφθεγματικά ο Χ. Μ., που γεννήθηκε το 1908, συγκρίνοντας το παρελθόν με το παρόν. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι όλοι οι γονείς έδερναν συστηματικά τα παιδιά τους. Αρχετοί συνομιλητές ισχυρίστηκαν ότι ο πατέρας ή η μάνα ή και οι δύο γονείς δεν τους είχαν δείρει, ή μάλλον ότι εκείνοι δε θυμούνται κάτι τέτοιο: «εγώ δε θμώμαι ξύλο», είναι η φράση που χρησιμοποιούν. Δεν είναι φυσικά απίθανο είτε να έχουν απωθήσει τραυματικές εμπειρίες, είτε να ανησυχούν μήπως αμαυρώσουν την εικόνα των γονιών τους τη στιγμή που το ξύλο στη σύγχρονη κοινωνία δεν είναι κοινωνικά αποδεκτό.

Όταν για παράδειγμα δύο συνομιλητές ισχυρίζονται ότι ο πατέρας τους ήταν αυστηρός αλλά ότι δεν τους έδερνε ενώ έχουν αφήσει να εννοηθεί ότι η συμπεριφορά του πατέρα προκαλούσε σοβαρά προβλήματα στην οικογένεια σε καθημερινό επίπεδο, πιθανόν έχουν απωθήσει στη μνήμη τους ιδιαίτερα αρνητικές, τραυματικές εμπειρίες ή επιλέγουν να σιωπήσουν: «Ο πατέρας μου δεν άπλωσε ποτέ χέρ' πάνω μας. Δεν πήγαμε όμως και κανένα παιδί στην ποδιά τ'. Άμα τον ακούγαμε τρέμαμε. — ...άμα φταίγαμε μας μάλωνε (ο πατέρας) αλλά δε θμώμαι ξύλο».³²¹ Ειδικά για αγόρια είναι εξαιρετικά δύσκολο να δεχθούμε ότι δεν «έτρωγαν ξύλο» από τους γονείς ή γενικότερα τους ενήλικες γιατί μεγάλωναν με μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και ήταν γενικά ζωηρότερα από τα κορίτσια. Δύο συνομιλητές μου εξάλλου δήλωσαν κατηγορηματικά ότι οι γονείς τους δεν τους έδειραν ποτέ.³²² Επειδή όμως οι αφηγήσεις τους διέπονταν από μια τάση εξιδανίκευσης του οικογενειακού περιβάλλοντος στο οποίο μεγάλωσαν και επειδή δεν αφηγούνταν στοχαστικά και αναλυτικά, οι ισχυρισμοί τους δε μπορούν να αντιμετωπιστούν παρά με ιδιαίτερη επιφύλαξη.

Σε στερεότερο έδαφος πατά ο ερευνητής όταν ο συνομιλητής διαφοροποιεί

319. Ντε Μωζ, «Η εξέλιξη της παιδικής ηλικίας», ό.π., σ. 15, 95.

320. Συν. με τον Χ. Μ., σ. 8.

321. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 4· Συν. με τον Α. Μ., σ. 3.

322. Συν. με τον Π. Π., σ. 2· Συν. με τον Γ. Σ., σ. 5.

πρόσωπα, χρονικές στιγμές και καταστάσεις: όταν ισχυρίζεται ότι τον έδερνε η μάνα αλλά όχι ο πατέρας ή αντιστρόφως, όταν συνδέει το ξύλο με συγκεκριμένα περιστατικά και παραπτώματα κ.λπ. Δεν υπάρχει λόγος λ.χ. να αμφισβητήσουμε την αφήγηση της Π. Κ. η οποία γύρω στα 1920 όταν ήταν 8-9 ετών, πέρασε ένα χρόνο κοντά στη γιαγιά της από την πλευρά της μητέρας της στο Παλιοξάρι (σημερινή Ποτιδάνα). Η Π. Κ. είχε αναλάβει ένα μέρος της φροντίδας της γιαγιάς που ήταν κατάκοιτη για να ξεκουράσει τις αδελφές της μητέρας της:

Ξύλο δεν έχω φάει ούτε από τον πατέρα ούτε από τη μάνα, μόνο απ' τη θεία... Είχα μια θεία που με χτύπαγε γιατί έκλαιγα να πάω στο χωριό. Έβγαينا στο μπαλκόνι, έβλεπα τον Άγιο Νικόλα (ξωκλήσι στην κορυφή ενός λόφου στα περίχωρα του Κροκυλείου) κι έλεγα: Στο χωριό μου το Κροκύλειο και το Ελληνικό Βασιλείο... Και τόσο χτύπαγε. Δεν είχε παιδιά αυτή. Και τόσο χτύπαγε.³²³

Όλοι οι πληροφορητές συμφωνούν πως έτρωγαν ξύλο συχνότερα από τη μητέρα παρά από τον πατέρα. Η άποψη αυτή είναι πιθανό να ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στην πραγματικότητα γιατί η μητέρα ήταν υπεύθυνη για τα παιδιά σε καθημερινό επίπεδο και ερχόταν πολύ συχνότερα σε επαφή μαζί τους. Κατά κανόνα τα παιδιά περνούσαν ελάχιστο χρόνο με τον πατέρα τους. «Έτρωγα ξύλο από τη μητέρα μου πιο πολύ, ο πατέρας μου δε θυμάμαι να μ' έδειρε ποτέ», δηλώνει η Κ. Σ. η οποία γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μια σχετικά εύπορη οικογένεια του χωριού. Συνεχίζοντας την αφήγησή της η συνομιλήτρια θυμάται πολύ έντονα τη μοναδική φορά που ο πατέρας της τη μάλωσε με ιδιαίτερη αυστηρότητα. Αιτία ένα παράπτωμα σοβαρό για το χωριό και την εποχή: η παράβαση των κανόνων σεμνής αμφίεσης και συμπεριφοράς που έπρεπε να ακολουθεί ένα κορίτσι («έβαζα τις κάλτσες... και φάνκε το πόδι μ'»).³²⁴

Επειδή πολλές γυναίκες που έζησαν τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1950 στο χωριό, έχουν βιώματα ανάλογα με εκείνα των μανάδων τους αναγνωρίζουν πως η συμπεριφορά της μητέρας δεν ήταν ανεξάρτητη από κοινωνικο-οικονομικούς και εργασιακούς καταναγκασμούς. Η Π. Γ. αποδίδει το ξύλο που η μάνα, αντίθετα με τον πατέρα, δίνει στα παιδιά, στις καθημερινές τριβές και εντάσεις ανάμεσά τους και συσχετίζει τη δική της συμπεριφορά ως μητέρας με τη συμπεριφορά της μητέρας της προς εκείνη και τ' αδέλφια της:

Εμείς ξύλο δε θυμάμαι... Ξύλο απ' τον πατέρα μ' ποτέ. Α, απ' τη μάνα μας, αλώνζε χαμιά μπάτσα, μας αλώνζε χαμιά φουρά, γιατί έτρωγαν και

323. Συν. με την Π. Κ., σ. 2.

324. Συν. με την Κ. Σ., σ. 6.

τα δικά μ' καμιά φορά ξύλο, άμα τα μάλωνα, τους ήφερνα καμιά μπάτσα καμιά φορά. Τον άνδρα μ' δε θμώμαι πουτέ, πουτέ, πουτέ, να τα μαλάξ', πουτέ. ...Η γυναίκα ήταν μέσ' το σπίτ'.³²⁵

Η Π. Μ. συσχετίζει το ξύλο που έδιναν οι μανάδες στα παιδιά με την εργασιακή επιβάρυνση των γυναικών:

*Έτρωγαν και καμιά ξυλιά. Τότε δεν καθόνταν οι μανάδες στο σπίτι. Τότε είχαν δουλειές. Ε, κι άμα ήθελε εκείνο, ιδιοτρόπιαζε τίποτα, έτρωγε κάνα δυο ξυλιές και σταμάταγε. Εκείν' έπρεπε να πάει να ταΐσ' το γουρούν, να παχνιάσ' το μουλάρ', να παχνιάσ' τις γίδες, είχε δουλειές.*³²⁶

Η σχέση τους με τον ενήλικα και το πνεύμα με το οποίο ο ενήλικας επέβαλε σωματικές ποινές προσδιόριζαν σε μεγάλο βαθμό τη στάση των παιδιών. Από τις προφορικές μαρτυρίες αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι το ξύλο που έδινε η μητέρα είχε συνήθως χαρακτήρα αιφνίδιο και προσωρινό, αποτελούσε κατά κανόνα μια γρήγορη, αυτόματη αντίδραση που δεν έπαιρνε ιδιαίτερη έκταση στη συνείδηση των παιδιών τα οποία, επιπλέον, θεωρούσαν ότι τους άξιζε.³²⁷ Συχνά η μητέρα πετούσε στα παιδιά μέσα στον εκνευρισμό της διάφορα αντικείμενα (τη μασιά λ.χ. ή ένα ζευγάρι παπούτσια³²⁸), μια μορφή σωματικής ποινής, την οποία οι συνομιλητές μου κατατάσσουν στο «ξύλο».

Σύμφωνα με τον Χ. Τ.: «Ε, τα παιδιά τα δέρναν οι μητέρες και σπάνια, για βαρύτερα εγκλήματα, οι πατεράδες, είχαν και το πιο βαρύ χέρι».³²⁹ Τη γενική αυτή πληροφορία έρχεται να επιβεβαιώσει ο Θ. Α., γιος ενός αυστηρότατου δασκάλου του χωριού (το ξύλο και γενικότερα οι σωματικές ποινές χαρακτηρίζαν άλλωστε και τη σχολική καθημερινότητα, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο): «Ο πατέρας μου αν χρειαζόταν, αν έπρεπε κάποιος να φάει ξύλο, δεν το γλίτωνε σε καμιά περίπτωση. Και νάφευγε, όταν θα επέστρεφε, θα τότερωγε το ξύλο. Σε αντίθεση με τη μάνα μου. Το γλίτωνες εκείνη τη στιγμή; Σ' ένα, δυο λεπτά, δεν τότερωγες και το ξέραμε». Ο Θ. Α. διηγείται, εξάλλου, με άνεση διάφορα παραπτώματα για τα οποία τον έδειρε η μητέρα του. Γενικά θα έλεγα ότι συνήθως οι άνθρωποι αναφέρονται με άνεση στο ξύλο

325. Συν. με την Π. Γ., σ. 17.

326. Συν. με την Π. Μ., σ. 3.

327. Οι παρατηρήσεις της Davin για τα παιδιά εργατικών οικογενειών στο Λονδίνο του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα ισχύουν και στο παράδειγμά μας: «Το ξύλο πονούσε πάντα αλλά τα παιδιά μπορεί να το ανέχονταν, επειδή πίστευαν ότι ήταν αναπόφευκτο ή ακόμη ότι το άξιζαν· μπορεί ακόμη να το απέρριπταν με πικρία. Πολλά εξαρτώνταν από τη σχέση ενήλικα-παιδιού, το πνεύμα με το οποίο δινόταν το ξύλο (κάτι που πιθανόν προσδιόριζε τη σοβαρότητά του), και από το εάν το παιδί το δεχόταν ως κάτι που του άξιζε» (Davin, *Growing up poor...*, ό.π., σ. 9).

328. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 19· Συν. με τον Θ. Α., σ. 7.

329. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 2.

που κατά καιρούς «έτρωγαν» από τη μητέρα τους. Όλες οι μαρτυρίες προέρχονται από άνδρες και είναι πιθανόν τα αγόρια λόγω μεγαλύτερης ελευθερίας κινήσεων να «έτρωγαν» ξύλο συχνότερα από τα κορίτσια.

As μη φανταστούμε όμως ότι πάντοτε τα παιδιά έμεναν «με σταυρωμένα χέρια» περιμένοντας να τα δείρει η μητέρα τους. Έχουμε μαρτυρίες ότι έφευγαν και τα κυνηγούσε ή ακόμη ότι τη σταματούσαν πιάνοντάς της τα χέρια. Φαίνεται ότι ήταν πολύ δύσκολο για τη μητέρα να δείρει τα μεγαλύτερα αγόρια, λόγω του ύψους και της μυικής τους δύναμης. Η μητέρα του Θ. Α. νομίζοντας ότι ο αδελφός του είχε αδειάσει το βάζο με το γλυκό προσπάθησε να τον δείρει, μάλλον χωρίς επιτυχία:

Κάποτε εμφανίζεται ο Α., ξενιοαστος βέβαια. Μόλις μπαίνει μέσα τον αρχίζει στο ξύλο. «Για στάσου ρε, γιατί με δέρνεις;», της λέει. Βέβαια δεν μπορούσε να τον δείρει και της προκοπής τώρα. Ήταν μεγάλος και... Πολλές φορές της έπιασε τα χέρια έτσι, της τα κράταγε.³³⁰

Ένας άλλος συνομιλητής αφηγείται: «...κι εμείς πάντα κάναμε ζημιούλες κι η γρια βάραγε και καμιά φορά. Εγώ έτρωγα τις πιο λίγες, επειδή ήμαν ο πιο μεγάλος, έφευγα».³³¹ Ειδικά για τα αγόρια η σωματική τιμωρία αποτελούσε προφανώς και ευκαιρία να δοκιμάσουν και να αποδείξουν τις σωματικές και ψυχικές ικανότητές τους, την αντοχή, το κουράγιο, τη σωματική και ψυχική τους δύναμη, όλα συστατικά στοιχεία του κυρίαρχου ανδρικού προτύπου στην ορεινή κοινωνία.

Δεν υπάρχουν μαρτυρίες για παιδιά που επιχειρούσαν ανοιχτά να αποφύγουν ποινές τις οποίες επέβαλε ο πατέρας. Ήταν ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός της οικογένειας, το πρόσωπο εκείνο που όφειλαν να σέβονται απόλυτα και δεν είχαν δικαίωμα να το αμφισβητήσουν ανοιχτά, όταν ασκούσε –δικαία ή άδικα– βία επάνω τους. Δεν υπάρχουν επίσης μαρτυρίες για παιδιά που τα έδειραν ο παππούς ή η γιαγιά τους. Φαίνεται ότι τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας απέφευγαν τη σωματική αντιπαράθεση με τα παιδιά.

Επeseήμανα παραπάνω ότι αφηγήσεις, τραγούδια, ευχές, κατάρες δεν απευθύνονταν αποκλειστικά σε παιδιά, ή τουλάχιστον δεν υπήρχαν κατηγορίες τους που προορίζονταν αποκλειστικά γι' αυτά. Φαίνεται όμως ότι αφηγήσεις, τραγούδια, ευχές, κατάρες, αλλά και υποδείξεις ή οδηγίες απευθύνονταν από τους μεγαλύτερους προς τους μικρότερους σε ηλικία, στην περίπτωση μας από τους ενήλικες προς τα παιδιά (όσο ρευστά και αν ήταν τα όρια μεταξύ αυτών των ηλικιακών κατηγοριών στο μυαλό των ανθρώπων) και ποτέ, ή σχεδόν ποτέ, αντιστρόφως. Επομένως έχουμε να κάνουμε με ασύμμετρες μορφές επικοινωνίας.

330. Συν. με τον Θ. Α., σ. 11.

331. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 3.

νίας που επικύρωναν την εξουσία των μεγαλύτερων —φορέων γνώσης, εμπειρίας, κοινωνικής ισχύος— επί των νεότερων. Στην πράξη λοιπόν τα παιδιά αναγνωρίζονταν ως ξεχωριστή ηλικιακή κατηγορία.³³²

Ευχές και κατάρτες μεταξύ παιδιών δεν αναφέρονται στο υλικό μου· επομένως ακόμη και αν εκστομιζόνταν θα είχαν ελάχιστη βαρύτητα και λειτουργικότητα, θα αποτελούσαν ένα είδος παιχνιδιού. Στο κεφάλαιο που αφορά στο παιχνίδι θα δούμε ότι το ξύλο μεταξύ αγοριών εντασσόταν στο πλαίσιο του παιχνιδιού, μιας σχέσης συμμετρικής, τουλάχιστον θεωρητικά. Όταν όμως παιδιά αναλάμβαναν κοινωνικούς ρόλους ενηλίκων —όταν για παράδειγμα αναλάμβαναν τη φύλαξη και φροντίδα μικρότερων παιδιών— προσέφευγαν σε όλα τα μέσα τιμωρίας όχι για να αστειευτούν, να διασκεδάσουν, να παίξουν αλλά προκειμένου να κρατήσουν την κατάσταση υπό τον έλεγχό τους. Φαίνεται ότι ήταν κοινωνικά αποδεκτό τα μεγαλύτερα αδέρφια να χτυπούν τα μικρότερα όταν τα τελευταία δεν πειθαρχούσαν. Ακόμη και αν προκαλούσαν την ευθυμία των ενηλίκων τα παιδιά ενεργούσαν με σοβαρότητα και αίσθημα ευθύνης. Η περίπτωση της Ε. Γ. είναι χαρακτηριστική. Η Ε. Γ. γεννήθηκε το 1905. Ο πατέρας της είχε μεταναστεύσει στην Αμερική. Η οικογένεια είχε 5 παιδιά. Η συνομιλήτρια ήταν το δεύτερο παιδί της οικογένειας και το πρώτο από τα 4 κορίτσια· οι αδελφές της ήταν ένα, τρία και οχτώ χρόνια μικρότερες από εκείνη. Από τα 10 της κιόλας χρόνια η Ε. Γ. επωμίστηκε τη φροντίδα του νοικοκυριού προκειμένου η μητέρα της να μπορεί να εργάζεται στα χωράφια. Μεταξύ άλλων πρόσεχε τις μικρότερες αδελφές:

... και τα φύλαγα πίσω, τα φύλαγα, κι άκουγα τότε εκείνα που είχαν τότε, λέγαν, καταρώνταν, λέγαν: «αστραπή να σε βαρέσ'», κι έλεγα κι εγώ. Και πέρναγε ένας μπάρμπαρ μ' κι έλεγε: «βαριά κατάρα τους λες, Ελενίτσα», λέει. Θα ήμανε, δέκα χρονών ήμανε; ...έπαιζαν εκεί πιο πέρα... Μεγαλούτσικα τα θυμάμαι εγώ. Εγώ τα θυμάμαι τώρα μεγαλούτσικα. Παίζανε, τσακώνονταν μοναχά τους. Μετά, σιγά, σιγά, αρχίσαν και το σχολείο, αλλά τα φύλαγα εγώ, να μαγειρέψω, να ζυμώσω, είχαμε φούρνους τότε. Φούρνους. Έτρωγαν και ξύλο. Έτρωγαν. Αλλά γιλάγανε, οι γειτόν' γιλάγανε με μένα. Η γειτόνσα, έρχεταν η μάνα μ' το βράδ και τς έλεγε, 'τάφκιασες, μωρέ, και την τυραννάς, το κοριτσάκ το τυραννάς ...³³³

332. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, τα παιδιά αποκτούσαν προσωρινά τέτοιου είδους δικαιώματα (πιο συγκεκριμένα το δικαίωμα να απευθύνουν ευχές ή κατάρτες στους ενηλίκους) όταν συμμετείχαν στους εθιμικούς αγυρμούς.

333. Συν. με την Ε. Γ., σ. 3. Βλ. και τη μαρτυρία της Α. Π. για τη μεγαλύτερη αδελφή της: «Τον πατέρα, γω δε θμάμαι ξύλο... ούτ' απ' αδέρφια θμάμαι να φάω μια μπάτσα, που λέει ο λόγος, που ήταν μεγαλύτερα... Εκείν' η αδερφή μ' η πρώτη ήταν λίγο αυτό και μας έδινε κάνα φούσκο εδώ» (Συν. με την Α. Π., σ. 7).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: ΣΧΟΛΕΙΟ

1. ΓΕΝΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Το 1962 στη μελέτη του για την ελληνική κοινωνία με βάση επιτόπια έρευνα σε βορειοελλαδικές κοινότητες και χωριά της Αττικής που έκανε στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ο αμερικανός ανθρωπολόγος Irwin Sanders διαπίστωνε πως το κοινωνικό κύρος μιας οικογένειας ήταν συνυφασμένο με τη δυνατότητά της να χρηματοδοτήσει τις σπουδές και γενικότερα την εκπαίδευση των παιδιών.¹ Λίγα χρόνια νωρίτερα ο γάλλος κοινωνιολόγος Henri Mendras παρατηρούσε, ότι οι χωρικοί της Ηπείρου είχαν ασπαστεί το ιδεώδες της αστικής ζωής, δεν ήταν συνδεδεμένοι με τη γεωργία, και ακόμη, ότι με εμπεδωμένη αυτή τη νοοτροπία, οποιαδήποτε βελτίωση της παραγωγής θα εξυπηρετούσε καταναλωτικές και αποταμιευτικές ανάγκες και όχι επενδύσεις στην αγροτική οικονομία. Ο Mendras άφηνε να εννοηθεί ή επισήμαινε ανοιχτά ότι τα παραπάνω ίσχυαν μάλλον για τις ορεινές παρά για τις πεδινές κοινότητες, ότι οι ορεινοί πληθυσμοί, όντας αναγκασμένοι να αναζητήσουν την τύχη τους μακριά από τον τόπο τους, βρισκόνταν σε καλύτερη οικονομική και πνευματική κατάσταση από τους πεδινούς και ενδιαφέρονταν περισσότερο για τη μόρφωση και τη συνακόλουθη επαγγελματική ανέλιξη των παιδιών τους, κι ακόμη ότι τα παιδιά των ορεινών περιοχών αντιμετώπιζαν τη ζωή με μεγαλύτερη φιλοδοξία και αισιοδοξία από τα άλλα.²

Στη βασική ιστορική-κοινωνιολογική μελέτη του για τον κοινωνικό ρόλο των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα κατά το 19ο και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., ο Κ. Τσουκαλάς επισημαίνει μεταξύ άλλων ότι συγκριτικά με δυτικοευρωπαϊκές χώρες το ποσοστό των αγοριών που φοιτούν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι πολύ υψηλό, συνδέει αυτή την υπερεκπαίδευση με την αγροτική έξοδο και γενικότερα με τη διαδικασία εξαστισμού των μικροιδιοκτητών αγροτών, πιθανολογεί ότι το φαινόμενο αυτό συνδέεται με δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης των αποφοίτων στον υπερτροφικό δημοσιο-υπαλληλικό κρατικό μηχανισμό και στην περιφέρεια του λόγου του υποδεικνύει πως ίσως η διαδικασία αυτή αφορά ιδιαίτερα τις ορεινές περιοχές.³

Η προβληματική των Sanders, Mendras και Τσουκαλά τέμνονται στο ση-

1. Sanders, *Rainbow in the Rock*, ό.π., σ. 250, 280.

2. Μεντράς, «Κοινωνιολογική διερεύνησις», ό.π., σ. 59, 323, 493, 494, 501.

3. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 398, 399, 401, 408, 420, 422,

μείο που συσχετίζουν –έστω υπαινικτικά– τη σχολική εκπαίδευση στον ελλαδικό χώρο προπολεμικά και μεταπολεμικά με την κοινωνική καταξίωση καθώς και με την ανάγκη των αγροτικών (ορεινών) πληθυσμών να υπερβούν τα στενά γεωγραφικά και οικονομικά όρια των κοινοτήτων τους.

Σε ένα σχετικά πρόσφατο άρθρο για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα αμφισβητούνται οι απόψεις του Τσουκαλά περί μαζικής πρόσβασης των κατώτερων στρωμάτων σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και περί δημοκρατικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης συγκριτικά με δυτικοευρωπαϊκές χώρες³ επισημαίνονται, προπάντων, αδυναμίες στη συγκριτική και στατιστική τεκμηρίωση των θέσεών του. Διαπιστώνεται ακόμη ότι στο φοιτητικό σώμα οι γόνοι των αγροτών υπο-αντιπροσωπεύονται συγκριτικά με άλλες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες και διατυπώνεται η άποψη ότι η αποφοίτηση από το Δημοτικό δεν ήταν δεδομένη, επειδή τα λαϊκά στρώματα στην πλειοψηφία τους δεν ήταν εξοικειωμένα με τους σχολικούς μηχανισμούς. Συγχρόνως όμως ο μελετητής Παντελής Κυπριανός δέχεται αφενός ότι η αριθμητική παρουσία των γόνων αγροτών στο φοιτητικό σώμα «δεν είναι ευκαταφρόνητη», αφετέρου ότι το σχολείο κατά τον ύστερο 19ο και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ήταν «θετικά αξιοδοτημένο».⁴ Σε μια ακόμη πιο πρόσφατη μελέτη ο Στρατής Μπουρνάζος επισημαίνει την ανάγκη για «πιο σύνθετες εικόνες» της πραγματικότητας.⁵

Η κριτική που έχει ασκηθεί στις, από θεωρητική και μεθοδολογική άποψη, πολύ γόνιμες θέσεις του Τσουκαλά υποδεικνύει, νομίζω, ότι οι σχέσεις των αγροτικών στρωμάτων με τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς θα πρέπει πλέον να εξεταστούν σε επίπεδο τοπικό, περιφέρειας ή κοινότητας για να αποφευχθούν σχηματικές γενικεύσεις. Εδώ, λοιπόν, θα επιχειρήσω να εξετάσω όψεις των σχέσεων αυτών στο επίπεδο της ανθρώπινης εμπειρίας και γενικότερα μιας

424, 428, 429. Οι παρατηρήσεις του Τσουκαλά για τους ορεινούς πληθυσμούς αφορούν κυρίως την Πελοπόννησο του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αι.· συνδέει, άλλωστε, τη συμπεριφορά των μικρο-ιδιοκτητών πεδινών περιοχών της Πελοποννήσου με την ορεινή καταγωγή τους (ό.π., σ. 420, 429). Ως προς τη Στερεά Ελλάδα σε μια υποσημείωση παρατηρεί ότι το 1910-11 στο νομό Φθιώτιδας ο αριθμός μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν μικρότερος στην επαρχία της Λαμίας, όπου κυριαρχεί η μεγάλη ιδιοκτησία, από τις άλλες επαρχίες με εκτεταμένες ορεινές περιοχές – αναφέρει μάλιστα την επαρχία Δωριδας, όπου έχουμε 10 μαθητές ανά 1000 κατοίκους σε αντιδιαστολή με 5 μαθητές στην επαρχία της Λαμίας (ό.π., σ. 422). Για τη συγκρότηση και το χαρακτήρα ενός υπετροφικού διοικητικού μηχανισμού και την καθοριστική λειτουργία του κράτους ως εργοδότη, ήδη από τα πρώτα χρόνια ζωής του ελλαδικού κρατικού μηχανισμού· βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η Συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986.

4. Π. Κυπριανός, «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936)», *Τα Ιστορικά* 13 (1996), 225-252 (βλ. κυρίως σ. 233, 234, 243, 244, 246, 251, 252).

5. Σ. Μπουρνάζος, «Η Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2, Αθήνα 1999, σ. 189-281, κυρίως σ. 204-205.

ιστορικής-ανθρωπολογικής ή μικρο-ιστορικής προσέγγισης: Πόση και ποια αξία είχε η σχολική εκπαίδευση στα μάτια των ενηλίκων, αλλά και των ίδιων των παιδιών στο παράδειγμά μας; Με ποιους τρόπους λειτουργούσε η σχολική εκπαίδευση ως φορέας εξαστισμού της κοινωνίας;

2. ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ

Τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. η ύπαρξη και η λειτουργία του σχολείου ως θεσμού ήταν πλέον αυτονόητη στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Η σχολική εκπαίδευση είχε καταστεί υποχρεωτική για ορισμένο αριθμό ετών από τα πρώτα χρόνια ζωής του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στις αρχές του 1834 εκδόθηκε το πρώτο σχετικό νομοθέτημα. Αφορούσε στα δημοτικά σχολεία και καθιστούσε υποχρεωτική την παρακολούθηση των μαθημάτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, κατά τρόπο γενικό και απόλυτο. Στα αμέσως επόμενα χρόνια (1835, 1836, 1837) με μια σειρά Βασιλικών Διαταγμάτων τέθηκαν τα νομοθετικά θέματα για την οργάνωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, των τριετών Ελληνικών σχολείων (ή Σχολαρχείων) και των τετραετών Γυμνασίων.⁶

Υποχρεωτική παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας αφορά η πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Όμως τα Δημοτικά σχολεία διακρίνονταν από το 1895 και μετά σε τετραετούς φοίτησης (κοινά) και εξαετούς φοίτησης (πλήρη). Πλήρη Δημοτικά προβλέπονταν μόνο για τις πρωτεύουσες νομών και επαρχιών και τις πόλεις άνω των 6.000 κατοίκων. Όπου οι διαθέσιμοι πόροι δεν επαρκούσαν για την ίδρυση πλήρους Δημοτικού σχολείου ιδρύονταν κοινό. Στην πραγματικότητα λοιπόν υποχρεωτική ήταν η φοίτηση στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Εάν μάλιστα οι δημοτικοί πόροι δεν επαρκούσαν ούτε για την ίδρυση δημοτικού σχολείου ή ο αριθμός των μαθητών ήταν πολύ μικρός, προβλεπόταν η λειτουργία Γραμματοδιδασκαλείου, ενός σχολείου που πρόσφερε στα παιδιά στοιχειώδη κατάρτιση. Οι μαθητές μπορούσαν να εισαχθούν με εξετάσεις στα Ελληνικά σχολεία μετά την αποφοίτησή τους από την τέταρτη τάξη του Δημοτικού.⁷

6. Χ. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, Εν Αθήναις 1942, σ. 48 κ.εξ.: Κ. Σοφιανός, *Το Νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, 1833-1900. Συναγωγή Νόμων, Διαταγμάτων, Εγκυκλίων, Καταστατικών*, τ. Α' (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 16), Αθήνα 1988, σ. 11, 12, 18, 21, 31' πβ. επίσης Γ. Αηξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του Νεοελληνικού Κράτους*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 64, 65, 66.

7. Α. Κοντονή, *Το Νεοελληνικό Σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των Παιδαγωγικών Συστημάτων*, Αθήνα 1997, σ. 31' Αηξουριώτης, *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις*, ό.π., σ. 78, 79.

Στο Κροκύλειο λειτουργούσαν στη διάρκεια του Μεσοπολέμου Δημοτικό τετραετούς φοίτησης και Ελληνικό σχολείο. Το κτίριο του Δημοτικού σχολείου ανεγέρθηκε το 1904 «δαπάναις Α. Συγγρού», σε οικόπεδο που δώρησε στο χωριό ο ιερέας Χαράλαμπος Παπαδημητρίου (παπα-Χαράλαμπος), στην είσοδο του κεντρικού οικισμού. Το κτίριο του Σχολαρχείου ανεγέρθηκε το 1915 στην πλατεία του χωριού, με χρήματα που πρόσφεραν Κροκυλιεώτες εργάτες στα μεταλλεία του Λαυριού⁸ (κίνηση ενδεικτική της αξίας την οποία είχαν αποκτήσει «τα γράμματα» στη συνείδηση των ανθρώπων). Ωστόσο, σύμφωνα με τους συνομιλητές αρκετά χρόνια πριν από την ανέγερση του κτιρίου το 1904, λειτουργούσε στο χωριό Δημοτικό σχολείο (προφανώς Γραμματοδιδασκαλείο). Ο συνταξιούχος δάσκαλος Χ. Τ. με πληροφόρησε μάλιστα ότι τα μαθήματα γίνονταν σε παλιά, εγκαταλελειμμένα μονώροφα σπίτια (χαμοκέλες).

Φαίνεται ότι στη διάρκεια του 19ου αι. τα Δημοτικά σχολεία στα χωριά και τις κωμοπόλεις στεγάζονταν κατά κανόνα σε πρόχειρα ή παλιά οικήματα τα οποία είχε κατορθώσει να εξασφαλίσει για το σκοπό αυτό η κοινότητα.⁹ Όμως από την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. η ανέγερση ομοιόμορφων σχολικών κτιρίων χρηματοδοτήθηκε αποτελεσματικότερα: όλο και περισσότερα σχολικά κτίρια, σχεδιασμένα σύμφωνα με τα παιδαγωγικά πιστεύω της εποχής και με νεοκλασική πρόσοψη, έκαναν την εμφάνισή τους σε ολόκληρη τη χώρα – κατά προτεραιότητα σε αγροτικούς οικισμούς όπου έρχονταν σε έντονη αντίθεση με το αρχιτεκτονικό περιβάλλον.¹⁰ Ένα τέτοιο σχολικό κτίριο κτίστηκε και το 1904 στο Κροκύλειο, που τότε ονομαζόταν ακόμη «Παλιοκάτουνο», για να στεγάσει τους μαθητές του Δημοτικού σχολείου.

Το Δημοτικό ήταν «κοινό», δηλαδή τετραετούς φοίτησης, αλλά είχε δύο αίθουσες διδασκαλίας και δύο δασκάλους, ήταν δηλαδή, σύμφωνα με την επί-

8. Υφαντής, *Το Κροκύλιο*, ό.π., σ. 39, 40.

9. Πβ. Ε. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Αθήνα 1987, σ. 135, 142 (Η συγγραφέας αναφέρει: α) ότι ο στυλοβάτης της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην Ελλάδα Π. Κοκκώνης, θεωρούσε τις στενόμακρες αγροτικές οικίες, τις αποθήκες και τις εγκαταλελειμμένες εκκλησίες ως χώρους κατάλληλους για διδασκαλία και β) ότι στις κωμοπόλεις και τα χωριά σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι. τα σχολικά κτίρια διαιωνίζον τον τύπο της αγροτικής κατοικίας, γυμνής από κάθε διακοσμητικό στοιχείο. Προφανώς επρόκειτο σε μεγάλο βαθμό για αγροικίες οι οποίες τέθηκαν στη διάθεση του σχολείου από την κοινότητα). Στο Απάνω Παλιοξάρι, που το 1940 μετονομάστηκε σε Ποτιδάνεια, πριν από το 1900 το Δημοτικό στεγαζόταν στη μοναδική αίθουσα ενός παλιού κτιρίου (Κ. Μπρούμας, *Ποτιδάνεια*, Αθήνα 1980, σ. 42). Σε ένα άλλο χωριό της ορεινής Δωριδας, το Ψηλό Χωριό (Νούτσο-μπρο), το κτίριο του σχολείου ήταν ιδιοκτησία της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και χτίστηκε το 1890 με πρωτοβουλία του γραμματοδιδάσκαλου. Μέχρι τότε το μάθημα γινόταν το χειμώνα μέσα στην εκκλησία και το καλοκαίρι κάτω από τα πλατάνια (Παπαϊωάννου, *Τα Κλειδιά του Ψηλού Χωριού*, ό.π., σ. 31).

10. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια*, ό.π., σ. 177, 178.

σημη ορολογία, «διτάξιο», όπως προβλεπόταν για τα σχολεία στα οποία φοιτούσαν πάνω από 80 και μέχρι 140 μαθητές.¹¹ Ο αριθμός των παιδιών σχολικής ηλικίας δεν επέβαλε τη σύσταση πλήρους Δημοτικού σχολείου και προφανώς ούτε η κοινότητα διέθετε τους απαραίτητους πόρους για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, πόροι και πληθυσμιακά μεγέθη επαρκούσαν ώστε να στεγαστεί το Δημοτικό σε δικό του, ιδιαίτερο κτίριο. Σε άλλα, λιγότερο σημαντικά από διοικητικής πλευράς ορεινά χωριά της ευρύτερης περιοχής, τα δημοτικά σχολεία στεγάζονταν για μεγάλο διάστημα ή και σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε διάφορα οικήματα.¹²

Στο χωριό λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο πριν από την ανέγερση σχολικού κτιρίου για τη στέγασή του το 1915. Είχε ιδρυθεί το Δεκέμβριο του 1887 ως μονοτάξιο και το 1890 έγινε διτάξιο.¹³ Μέχρι το 1915 στεγαζόταν σε ιδιοκτησία του ενοριακού ναού έναντι ενοικίου.¹⁴ Το Σχολαρχείο (όπως ονομαζόταν ανεπίσημα το Ελληνικό σχολείο τουλάχιστον μέχρι το 1918),¹⁵ στο Κροκύλειο ήταν ένα από τα τέσσερα της επαρχίας Δωριδίας την εποχή εκείνη (τα άλλα τρία βρίσκονταν στο Λιδωρίκι και στους παραλιακούς οικισμούς Ευπάλιο και Βιτρινίτσα).¹⁶ Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της κυβερνήσεως Βενιζέλου το 1929 το δημοτικό σχολείο έγινε παντού εξαετούς φοίτησης, το Ελληνικό σχολείο καταργήθηκε και λειτούργησε στο χωριό, τουλάχιστον μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ημιγυμνάσιο (διετούς φοίτησης). Το ημιγυμνάσιο αντιστοιχούσε στην παλαιά τρίτη τάξη του Ελληνικού σχολείου και την πρώτη του Γυμνασίου στο οποίο η φοίτηση από τετραετής έγινε εξαετής.¹⁷

11. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσής, ό.π.*, σ. 40.

12. Την ίδια εποχή στο Διχώρι (Κωστάριτσα) της ορεινής Δωριδίας το Δημοτικό σχολείο στεγαζόταν στη μοναδική αίθουσα ενός μικρού ορθογώνιου κτιρίου στον περίβολο της πλατείας· οι μεγάλες τάξεις στεγάστηκαν κάποια στιγμή στις αρχές του 20ού αι., με πρωτοβουλία της κοινότητας, στο σπίτι ενός χωριανού που ήταν ήδη εγκατεστημένος στην Αθήνα. Στο Δάφνο (Βοσνιτίτσα) το Δημοτικό σχολείο στεγαζόταν μέχρι το 1926 έναντι ενοικίου σε δύο ανώγειες οικίες. Στο κάθε χωριό κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., 100 περίπου παιδιά παρακολουθούσαν κατά μέσο όρο –τουλάχιστον τυπικά– το Δημοτικό σχολείο (Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή, ό.π.*, σ. 143· Θάνος, *Ο Δάφνος Δωριδος, ό.π.*, σ. 72, 73)

13. Σοφιανός, *Το Νομικό καθεστώς, ό.π.*, σ. 392, 488.

14. Ι. Χ. Χατζηγιάννου, *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1930. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Ε', Παιδεία-Νεοελληνική Φιλολογία, Εν Αθήναις 1930, σ. 164.

15. Το 1918 εξέλιπε ο υπηρεσιακός τίτλος και βαθμός του σχολάρχη που ήταν μέχρι τότε ο διευθυντής του Ελληνικού σχολείου και δίδασκε στην τρίτη τάξη (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΒ', Αθήνα 1933, σ. 696). Συνομιλητές και συνομιλήτριες κάθε γεινιάς χρησιμοποιούν πάντως ευρέως τον όρο «σχολαρχείο».

16. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή, ό.π.*, σ. 141, 142.

17. Για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 βλ. Α. Δημαράς, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (Ιστορικών Σχεδίασμα)*, Αθήναι 1965, σ. 44. Ο Τσουκαλάς σημειώνει ότι η

Το Κροκύλειο λοιπόν, λόγω της λειτουργίας του ως διοικητικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή της ορεινής Δωρίδας, βρισκόταν στη μεσοπολεμική περίοδο σε συγκριτικά ευνοϊκή θέση ως προς τη σχολική εκπαίδευση. Συνομιλητές και συνομιλήτριες είχαν από τεχνικής πλευράς άμεση πρόσβαση όχι μόνο στην πρωτοβάθμια αλλά ως ένα βαθμό και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ενώ υπήρχε και κατάλληλη κτιριακή υποδομή.

Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Ariès, για τη δυτική Ευρώπη του Μεσαίωνα και των πρώιμων Νέων Χρόνων, «το να είσαι στην ηλικία που πηγαίνει κανείς σχολείο, δε σήμαινε υποχρεωτικά ότι ήσουν παιδί».¹⁸ Στο παράδειγμά μας όμως ή άλλως ο περιορισμένος διαθέσιμος χώρος επέβαλε τη συνεύρεση διαφορετικών ηλικιών και μαθησιακών βαθμίδων μέσα στην ίδια αίθουσα διδασκαλίας (το Δημοτικό σχολείο ήταν τετραετούς φοίτησης αλλά είχε όπως είπαμε δύο αίθουσες διδασκαλίας). Πέρα όμως από αυτό, σύμφωνα με ορισμένες προφορικές μαρτυρίες, μέχρι το 1915, περίπου, φοιτούσαν στο Δημοτικό σχολείο του Κροκυλείου μαθητές ηλικίας 17 και 18 χρονών, άνθρωποι που ήθελαν να μάθουν ανάγνωση και γραφή. Ας σημειωθεί ότι θεωρητικά άρχιζε κανείς να φοιτά στο Δημοτικό σχολείο του χωριού σε ηλικία 5-6 ετών, οπότε –εφόσον προβιβαζόταν κάθε χρόνο στην επόμενη τάξη– ολοκλήρωνε τη φοίτηση σε ηλικία 10-11 ετών, κι ακόμη πως η υποχρεωτική εκπαίδευση αφορούσε (από το 1834) ρητά σε παιδιά από 5-12 ετών.¹⁹ Φαίνεται ότι σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου παιδιά 15 και 16 ετών τα οποία προέρχονταν από οικογένειες τσοπάνηδων και δεν είχαν κατορθώσει να εμπεδώσουν τις βασικές γνώσεις ανάγνωσης και γραφής παρακολουθούσαν κατά διαστήματα το Δημοτικό σχολείο.²⁰ Επομένως το σχολείο δεν είχε αποκρυσταλλωθεί ακόμη ως θεσμός δομημένος αυστηρά με βάση την ηλικία, ούτε και το Δημοτικό σχολείο είχε αποκρυσταλλωθεί στην πράξη και τη συνείδηση του συνόλου της μικροκοινωνίας ως θεσμός που αφορούσε αποκλειστικά σε μια συγκεκριμένη φάση της παιδικής ηλικίας.

Παρ' όλα αυτά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η σχολική παρακολούθηση

μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 απέβλεπε στη συγκρότηση ενός κοινωνικά πιο κλειστού εκπαιδευτικού συστήματος μέσω της μείωσης του αριθμού των μαθητών στο Γυμνάσιο και του αριθμού των φοιτητών και υποθέτει εύλογα ότι η συνολική μείωση έγινε μάλλον σε βάρος των φτωχότερων στρωμάτων (Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 441).

18. Ariès, *L'enfant et la vie familiale...*, ό.π., σ. 208 [Αριές, *Αιώνες Παιδικής Ηλικίας*, σ. 245].

19. Λέφας, *Ιστορία της εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 48.

20. Πβ. για τα χωριά της περιοχής των Γρεβενών την ίδια περίοδο στο Καραπατάκης, *Η Μάνα και το Παιδί*, ό.π., σ. 170 («Παιδιά έξι κι επτά χρονών δίπλα από παιδιά δεκαπέντε και δεκαέξι χρονών, καθισμένα σταυροπόδι κάτω στο πάτωμα μάθαιναν τα ίδια γράμματα που μάθαιναν τα παιδιά που πρωτοπήγαιναν στο σχολείο»). Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 13· Συν. 2 με τον Γ. Π., σ. 17.

—στην ορεινή αγροτική κοινωνία του ελλαδικού χώρου αλλά και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο— οδηγούσε με αργούς ρυθμούς προς την αποκρυστάλλωση της παιδικής ηλικίας ως απόλυτα διακριτής και εσωτερικά διαβαθμισμένης κοινωνικής κατηγορίας στη συνείδηση των ανθρώπων, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στα αγόρια. Όπως παρατήρησε η E. Schrupf για τη Νορβηγία του ύστερου 19ου και του 20ού αι. η οργάνωση του σχολείου κατά τάξεις και ηλικιακές ομάδες ανέδειξε «την ηλικία σε ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση του σύγχρονου παιδιού».²¹

3. ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΦΥΛΟ

Στη νοοτροπία των χωριανών το σχολείο αφορούσε κυρίως τα αγόρια. Είναι κοινός τόπος στην ιστορία της παιδικής ηλικίας και επιβεβαιώνεται και από το δικό μας παράδειγμα: Τα αγόρια εντάσσονται κατά προτεραιότητα και με ταχύτερους ρυθμούς απ' όσο τα κορίτσια, στην κοινωνική κατηγορία των παιδιών σχολικής ηλικίας.²²

Αναμφισβήτητα, περίπου μετά το 1910 είχε συντελεστεί σημαντική πρόοδος στη σχολική εκπαίδευση των κοριτσιών· μάλιστα γύρω στα 1918 λειτούργησε, όπως φαίνεται, στο χωριό Δημοτικό σχολείο θηλέων σε μια προσπάθεια διαχωρισμού μαθητών και μαθητριών. Στο σχολείο αυτό δίδασκε δασκάλα από το χωριό (η Κική Καντά, από την παλιά οικογένεια των Κανταίων) σε όσα κορίτσια είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν:

Έπειτα ήρθε κι μια δασκάλα ιδώ, επί πληρωμή, τώρα δε θυμάμαι, δυόμιση δραχμές δίναμε, τη βδομάδα δίναμε δυόμιση δραχμές, το μήνα δίναμε δυόμιση δραχμές; Κει πούν' το ταχυδρομείο τώρα, εκεί ήταν το σχολείο... Όλο κορίτσια. Όχ' αγόρια, ήμασταν όλο κορίτσια. Όποιο είχε του δίφραγκου, τότε δυόμισ' δραχμές, κείνα πήγαν, όχ' ούλα τα κορίτσια... Κείνα πόχαν το δίφραγκο. Ο πατέρας μ' είχε να δώσ', είχε του μαγαζι κι έβγανε λεφτά.²³

21. E. Schrupf, «From full-time to part-time: Working children in Norway from the nineteenth to the twentieth century», στο de Coninck-Smith κ.α., *Industrious Children*, σ. 47-78, σ. 73.

22. Αυτό ωστόσο ισχύει σε μεγαλύτερο βαθμό για τον ελλαδικό —και προφανώς για τον ευρύτερο βαλκανικό— χώρο παρά για άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες με διαφορετικές οικονομικές δομές και διαδρομές. Στον ανατολικό αλπικό χώρο λ.χ. ο βαθμός σχολικής παρακολούθησης την εποχή που μας απασχολεί δε διαφοροποιούνται παρά ελάχιστα κατά φύλο (βλ. σχετικά το συγκριτικό άρθρο μου: M. Papanthassiou, «Rural Childhood(s) in Austria and Greece», ό.π., σ. 58, 59).

23. Συν. με την Π. Γ., σ. 10, 11.

Η διάρκεια ζωής του σχολείου θηλέων πρέπει να ήταν πολύ σύντομη γιατί νεότερες συνομιλήτριες αγνοούν την ύπαρξή του. Οπωσδήποτε τα οικονομικά των ορεινών κοινοτήτων δεν επέτρεπαν τη μακρόχρονη λειτουργία χωριστών δημοτικών σχολείων (αρρένων και θηλέων) παρά την επιθυμία των νομοθετών²⁴ (και προφανώς των χωριανών). Σε γενικές γραμμές πάντως μετά το 1910 τα κορίτσια εγγράφονταν και φοιτούσαν στο Δημοτικό σχολείο παρ' όλο που συχνά δεν αποφοιτούσαν ούτε παρακολουθούσαν τακτικά τα μαθήματα.

Αυτό προκύπτει από τις συνομιλίες και γενικότερα τις συζητήσεις μου με χωριανούς και χωριανές. Το ίδιο υποδεικνύουν τα ελάχιστα μαθητολόγια και οι γενικοί έλεγχοι του Δημοτικού σχολείου που μπόρεσα να εντοπίσω και αφορούν κυρίως στη δεκαετία του 1930 (βλ. Πίνακα 1 στο τέλος του κεφαλαίου). Αντίθετα, οι μητέρες των συνομιλητών και συνομιλητριών, γεννημένες όλες πριν από την καμπή του αιώνα, ήταν σχεδόν όλες αναλφάβητες, ακόμη και όταν στο οικογενειακό τους περιβάλλον υπήρχαν μορφωμένοι άνδρες. Οι καταληκτικές φράσεις συμβολαίων των δύο πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα είναι χαρακτηριστικές: Όλες σχεδόν οι γυναίκες που κληροδοτούν, κληρονομούν, αγοράζουν, πωλούν κ.λπ. αδυνατούν να διαβάσουν τα συμβόλαια και δεν υπογράφουν «ομολογήσασαι άγνοιαν γραμμάτων».

Η μητέρα του Χ. Τ. γεννήθηκε, σύμφωνα με το Μητρώο του χωριού, το 1892 και ήταν αδελφή του θρυλικού δασκάλου Θ. Ζ. που δίδαξε στο Δημοτικό τις δεκαετίες του 1920 και του 1930: ένας ακόμη αδελφός της ήταν επίσης δάσκαλος. Αλλά, όπως όλες σχεδόν οι γυναίκες της γενιάς της στο χωριό, ήταν αναλφάβητη:

... ήταν αγράμματη η μάνα. Πολλές φορές και ο πατέρας, αλλά πες ότι ο πατέρας κάποια γραμματάκια μάθαινε. Ο πατέρας μου, σκεφτείτε, την εποχή εκείνη, ο πατέρας μου γεννήθηκε..., ε, πήγε και στο Ελληνικό σχολείο της Τερφιθέας (ενός χωριού στην Αιτωλοακαρνανία) ... Κι έγραφε ωραιότατα ο πατέρας μου και ορθογραφημένα ... Τα γράμματα που ήξερ' ο πατέρας μου δεν τον φτάνω εγώ ποτέ. ... Αγράμματη η μάνα. Όλα τα κορίτσια δεν ξέραν γράμματα. Ήταν μετρημένα τα κορίτσια, τα οποία έμαθαν λίγα γράμματα στο Δημοτικό.²⁵

Η μητέρα του Θ. Α. γεννήθηκε το 1877 και ο πατέρας της ήταν ειρηνοδίκης (ο άντρας της εξάλλου ήταν δάσκαλος και γιος γραμματοδιδάσκαλου). Η ίδια δεν πήγε στο σχολείο παρά δυο-τρεις μήνες, προκειμένου να βοηθά τη μητέρα

24. Ήδη ο θεμελιώδης νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» του 1834, που ίσχυε σε όλη την περίοδο την οποία εξετάζουμε, όριζε στο άρθρο 58 ότι: «Τα σχολεία των κορασίων, όπου τούτο είνε δυνατόν, πρέπει να ήνε χωριστά από τα των παιδιών, να προϊστανται δε αυτών διδασκάλισσα» (Σοφιανός, *Το Νομικό καθεστώς*, ό.π., τ. 1, σ. 12).

25. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 13, 11.

της στο σπίτι: «Του πατέρα μου η μάνα δεν ήξερε γράμματα. Ούτε η μητέρα μου. Μάλιστα η μητέρα μου, κάποτε τη ρώτησα, λέει πήγα στο σχολείο, δυο, τρεις μήνες, αλλά μετά με πήρε η μάνα μου, γιατί έπρεπε να προσέχω, να τη βοηθάω, να φυλάω τα παιδιά».²⁶

Η μητέρα του Α. Γ. που γεννήθηκε, σύμφωνα με το Μητρώο, το 1879 υπήρξε εξαίρεση. Ο συνομιλητής τόνισε με υπερηφάνεια ότι η μητέρα του ήταν η μόνη κοπέλα στην εποχή της που τελείωσε το Δημοτικό (προφανώς επρόκειτο για Γραμματοδιδασκαλείο) και η γυναίκα του είπε emphatically πως η πεθερά της ήταν το πρώτο κορίτσι στο χωριό που πήγε στο σχολείο.²⁷

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι όσες γυναίκες γεννήθηκαν μετά το 1910 —σημειώνω εδώ ότι η γηραιότερη συνομιλήτρια γεννήθηκε το 1905— αποκοτούσαν μέσω του σχολείου, τουλάχιστον στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής. Όμως, κατά κανόνα, φοιτούσαν, όπως είπαμε, μόνο στο Δημοτικό παρ' όλο που στο χωριό λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο και παρ' όλο που ορισμένες φορές είχαν έφεση για μάθηση' σε μια κοινωνία στην οποία οι γυναίκες επιβαρύνονταν με τις περισσότερες και πλέον διαφορετικές χειρωνακτικές εργασίες, η οικογένεια χρειαζόταν νωρίς την εργατική δύναμη των κοριτσιών' σε μια κοινωνία στην οποία οι γυναίκες θεωρούνταν κατώτερες από τους άνδρες η σχολική εκπαίδευση ήταν ένα αγαθό στο οποίο πρώτα απ' όλα είχαν δικαίωμα τα αγόρια.

Πολλοί ανησυχούσαν επειδή τα κορίτσια μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν. Αυτό σήμαινε ότι θα μπορούσαν να αλληλογραφήσουν με άνδρες και να παρεκκλίνουν από τους κανόνες της γυναικείας συμπεριφοράς.²⁸ Τα «γράμματα» ήταν το κλειδί προς την ελευθερία, την κινητικότητα, τη χειραφέτηση, προς τις αξίες που συγκρούονταν σφοδρά με το γυναικείο πρότυπο της μικροκοινωνίας του χωριού. Η μόρφωση των κοριτσιών υπονόμει την ανώτερη θέση των ανδρών στην κοινωνική ιεραρχία, απειλούσε την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Ταυτόχρονα, όμως, οι νοοτροπίες εξελίσσονταν και μεταβάλλονταν με την εισαγωγή νέων προτύπων και την εμφάνιση νέων αναγκών: Η υπερατλαντική μετανάστευση, ο συνακόλουθος σχετικός εκχρηματισμός της οικονομίας, οι σχέσεις με τα αστικά κέντρα, το κύρος των δασκάλων που είχαν φοιτήσει σε σχολές αστικών κέντρων και ενστερνιστεί εισαγόμενα μορφωτικά ιδεώδη, στο πλαίσιο των οποίων είχαν θέση και τα κορίτσια, οδήγησαν βαθμιαία στην αίσθηση ότι «είναι καλό» να γνωρίζουν και οι γυναίκες γραφή και ανάγνωση. Δε νομίζω πάντως ότι τα κρατικά νομοθετήματα για τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της δημοτικής εκπαίδευσης επηρέασαν αποφασιστικά τη στάση

26. Συν. με τον Θ. Α., σ. 3.

27. Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 1, 3.

28. Συν. 2 με τον Γ. Π., σ. 18' την άποψη αυτή έχει καταγράψει και ο Ε. Αλεξάκης (ΚΕΕΛ, χειρόγραφο 4221, σ. 211).

των χωριανών· βρίσκονταν άλλωστε σε ισχύ από το 1834.

Πάντως, ακόμη και στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ο αριθμός των κοριτσιών που γράφτηκαν στο, εξαετούς φοίτησης από το 1929, Δημοτικό σχολείο Κροκυλείου, αν και σημαντικός, ήταν αισθητά μικρότερος από τον αριθμό των αγοριών: 54 κορίτσια τόσο το 1938-39 όσο και το επόμενο σχολικό έτος, έναντι 72 και 75 αγοριών αντίστοιχα. Λόγω της κυρίαρχης νοστοροπίας για το γυναικείο φύλο, η αριθμητική αυτή διαφορά ενδέχεται να οφείλεται σε ελλιπή φοίτηση των κοριτσιών, χωρίς ωστόσο να μπορώ να αποκλείσω και άλλους λόγους, όπως το ενδεχόμενο τη συγκεκριμένη περίοδο να ζούσαν στο χωριό περισσότερα αγόρια 6-12 ετών από κορίτσια αντίστοιχης ηλικίας. Είναι, εξάλλου, πολύ πιθανό τα κορίτσια να είχαν κατά μέσο όρο χαμηλότερες επιδόσεις στο σχολείο από τα αγόρια λόγω ελλιπούς παρακολούθησης και προετοιμασίας: Ενώ ο αριθμός των μαθητριών παρέμενε σταθερά και αισθητά μικρότερος από εκείνον των μαθητών, σχεδόν τα μισά ή πάνω από τα μισά παιδιά που έμειναν μετεξεταστέα στο Δημοτικό τα σχολικά έτη 1930-31, 1934-35, 1938-39 και 1939-40 ήταν κορίτσια: οκτώ από δεκατρία, οκτώ από δεκατέσσερα, πέντε από έντεκα, τέσσερα από εννέα αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 1 στο τέλος του κεφαλαίου).

Ορισμένες μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι όσα κορίτσια ήταν πρώτα στη σειρά γέννησης είχαν λιγότερες πιθανότητες να φοιτήσουν τακτικά στο Δημοτικό σχολείο επειδή η οικογένεια χρειαζόταν την εργατική τους δύναμη: Ο Γ. Σ. γεννήθηκε το 1911 και είχε 5 αδέρφια, 2 από τα οποία κορίτσια. Η μεγάλη αδελφή είχε γεννηθεί το 1898 και προερχόταν από πρώτο γάμο του πατέρα του. Είχε μεγάλη διαφορά ηλικίας από τα μικρότερα αδέρφια και, όπως θα περίμενε κανείς, είχε αναλάβει τη φύλαξη και τη φροντίδα τους. Η δεύτερη κόρη της οικογένειας γεννήθηκε το 1907, ήταν δηλαδή 9 ολόκληρα χρόνια μικρότερη από την αδελφή της: «Απ' τη γυναίκα την πρώτ' το πρώτο δεν πήε σχολείο... Η Μαρία η πρώτ' όχ'... ενώ η Γεωργίτσα η αδερφή μου η πραγματική, πούμαστε από μια μάνα, πήε και τόβγαλε το δημοτικό και όλα».²⁹ Και αυτή βέβαια η αδελφή όταν αποφοίτησε από το Δημοτικό σχολείο στα δώδεκά της χρόνια επωμίστηκε τη φροντίδα των μικρών αδελφών, αλλά, υποθέτω, ότι θα είχε υποχρεωθεί να εγκαταλείψει το σχολείο τουλάχιστον δυο χρόνια νωρίτερα, αν δεν υπήρχε άλλη κόρη στην οικογένεια. Στην οικογένεια ενός ιερέα η μεγάλη κόρη που είχε γεννηθεί το 1901 πήγε στο σχολείο μέχρι και τη β' τάξη Δημοτικού «γιατ' ήτανε πρώτ', ήταν οικογένεια, είχαν ανάγκες, ήτανε...».³⁰

Η ιστορία της μικρότερης αδελφής της Α. Π., που γεννήθηκε το 1911 είναι εύγλωττη για την πάλη ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο, για την καμπή

29. Συν. με τον Γ. Σ. και την Φ. Σ., σ. 3.

30. Συν. με την Α. Π., σ. 3.

στην οποία βρισκόταν η νοοτροπική εξέλιξη σχετικά με τη μόρφωση των κοριτσιών. Η Α. Π. τελείωσε το Δημοτικό χάρη στην παρέμβαση ενός αδελφού της· η μητέρα της ήθελε να τη σταματήσει από το σχολείο στην τελευταία τάξη γιατί μετά το γάμο της μεγάλης κόρης και την αναχώρησή της από το πατρικό σπίτι χρειαζόταν τη βοήθεια της συνομιλήτριας:

...και μάλιστα έλεγαν να με σχολάσουν απ' το σχολείο, αφού παντρέψαν την αδερφή μ', μαναζεύκαν δεύτερα κι είχαν δουλειές, έπρεπε να γίνονται οι δουλειές. Κι η μάνα μ' η συχωρεμέν' είπε: «τς φτάνουν τα γράμματα τώρα, δε θέλ' άλλα γράμματα, θα καθήσ' να μας βοηθήσει, έχουμε δουλειές». Παντρέψαμε τη Μυγδάλλω, Μαγδαληνή την έλεγαν την αδερφή μ', και ο μεγάλος ο αδερφός μου, αυτός πέθανε τώρα στη Νότιο Αμερική, είπε: «Η Αγγέλω θα πα να τελειώσ' το σχολείο κι οι δουλειές δε σώνονται ποτέ». Θεός σχωρέστον, τ' θμώμαι αυτήν την κουβέντα, την είπε απόξω στο μπαλκόν'. Ήμασταν κι ο πατέρας μου κι η μάνα μου και πήρε το λόγο εκείνος και λέει: «Η Αγγέλω θα πα να τελειώσ' το σχολείο». ...Εκείνος, ήμην τότεν εγώ, θα πάαινα, τελείωνα την Τετάρτ' τάξ', πήγα έξι χρονών στο σχολείο, έχασα και μια χρονιά, θα νήμαν εγώ τώρα δώδεκα χρονών, αυτός θα νήταν δεκάξι... Ναι, δε με σταμάτασαν, δε με σταμάτασαν, η αιτία ήταν ο αδερφός μου. Ο πατέρας μ' έτσ' κι έτσ'. Ήθελε να πάω να τελειώσω το σχολείο. Σκέφτονταν ποιος να τ' βοηθήσ' τ' μάνα τώρα εκεί που ήταν δουλειές, γιατί μ' εκείνα ζήγαμε τότε. Ο πατέρας μ' δε μίλαε, ήταν και δεν ήταν.³¹

Εφόσον η οικογένεια συζητά αν η Α. Π. πρέπει να τελειώσει το Δημοτικό σχολείο θεωρεί ότι το απολυτήριο του σχολείου έχει κάποια χρησιμότητα για τα κορίτσια. Ο δεκαεξάχρονος αδελφός στον οποίο αναγνωρίζεται το δικαίωμα στη μόρφωση επηρεάζει καθοριστικά την απόφαση. Στο χωριό, όπως θα δούμε και αλλού, ο γιος, το προνομιούχο παιδί, με δική του πρωτοβουλία ανοίγει κάποτε αποφασιστικά το δρόμο για τη –μερική έστω– χειραφέτηση της αδελφής του.

Η ουδέτερη στάση την οποία κρατά ο πατέρας δείχνει πάντως ότι η μόρφωση της κόρης αποτελούσε δευτερεύον ζήτημα. Ο ίδιος άνθρωπος έδειχνε αντίθετα φλογερό ενδιαφέρον για τη μόρφωση των γιων του και τους παρακινούσε να μελετούν για να τελειώσουν τουλάχιστον το Σχολαρχείο. Τους έφερνε ως παράδειγμα τα παιδιά από ξένα χωριά που έρχονταν στο Κροκύλειο για να πάνε στο Ελληνικό σχολείο: «Ο πατέρας μ' ο καημένος, φρόντιζε με κείνες τις δυνάμεις πούχε, τελειώστε το Σχολαρχείο, λέει, έρχονται απ' την Πενταγιού, λέει, εδώ ξυπόλητα, γυμνά τα παιδιά, κι εσείς που είσαστε μες τη ζεστασιά σας, μες το σπίτι σας...». Άλλωστε η στάση της μητέρας απέναντι στον αδελ-

31. Συν. με την Α. Π., σ. 16.

φό της Α. Π. που έδειχνε απροθυμία να διεκπεραιώσει ορισμένες εργασίες ήταν ιδιαίτερα επιεικής:

Αν ήθελε βοήθαγε τίποτα στο σπίτι'. Αλλιώς έπαιρνε το χαρτί και διάβαζε και δεν πήρε τίποτ' άλλο. Κι η μάνα μ' τον περικάλιε: «έλα, Μήτσο μ', έλα Δημήτρη μ' κοντά, έλα τα μανάρια να φλάς, ό,τ' να με ζητήσεις». Έρχεταν εκεί κοντά, έκανε πώς θύμωνε, ξέρω γω τι, έρχεταν πίσω, έφευγε, έρχεταν πίσω δω. Ήταν στο παιδί, ήταν στον άνθρωπο. Η δλειά τ' ήταν τα βιβλία αυτός.³²

Ελάχιστα κορίτσια φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο προπάντων, όπως υποδεικνύουν οι προφορικές μαρτυρίες, κόρες σχετικά εύπορων οικογενειών του χωριού, όπου ο πατέρας ήταν μορφωμένος: από το δείγμα μου η κόρη ενός δασκάλου, η κόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου, η κόρη ενός απόστρατου αξιωματικού και η κόρη ενός αποτυχημένου μετανάστη που ήταν όμως ιδιαίτερα προικισμένη μαθήτρια. Η τελευταία μου τόνισε με υπερηφάνεια ότι αποφοίτησε από το Ελληνικό σχολείο αλλά εξέφρασε και έντονη πικρία γιατί δεν κατόρθωσε να συνεχίσει τις σπουδές της.³³ Συνειδητοποίησα λοιπόν πόσο σπάνιο, και γι' αυτό αξιοσημείωντο, ήταν για μια κοπέλα να τελειώσει το Ελληνικό σχολείο, όταν αναζητώντας τη γυναίκα αυτή ρώτησα ένα διερχόμενο ζευγάρι σχετικά μεγάλων σε ηλικία ανθρώπων, πού ακριβώς βρισκόταν το σπίτι της. Μου έδειξαν, με ρώτησαν γιατί ήθελα να τη βρω κι όταν τους εξήγησα, η γυναίκα μου είπε εμφατικά: «Να πας. Έχει τελειώσει και το Ελληνικό σχολείο».

Στα αρχεία του Ελληνικού σχολείου που εντόπισα στο Λύκειο Λιδωρικίου απαντούν κορίτσια για πρώτη φορά το 1920, δηλαδή 30 περίπου χρόνια μετά την ίδρυσή του, και είναι μόλις 7 σε σύνολο 78 μαθητών. Από τα 7 αυτά κορίτσια τα 6 έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει στο Κροκύλειο και ένα μόνο στο γειτονικό Κουπάκι· αντίθετα, όπως θα δούμε παρακάτω, σε όλα τα χρόνια λειτουργίας του Ελληνικού σχολείου κατά μέσο όρο τα μισά περίπου αγόρια που φοιτούσαν σε αυτό προέρχονταν από άλλα χωριά. Τα κορίτσια που ζούσαν σε κοινότητες-έδρες Ελληνικών σχολείων είχαν επομένως περισσότερες πιθανότητες να φοιτήσουν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο αριθμός των κοριτσιών που δεν περιορίστηκαν στη δημοτική σχολική εκπαίδευση παρέμεινε πάντως μονοψήφιος, σε ένα σύνολο μαθητών που μέχρι την ίδρυση του Ημιγυμνασίου, το 1929, υπερέβαινε κάθε χρόνο τα 70 παιδιά. Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του ημιγυμνασίου, ανάμεσα σε 28 μαθητές βρισκόμαστε 1 μόνο μαθήτρια, την κόρη του καθηγητή (βλ. Πίνακα 2 στο τέλος του κεφαλαίου).

Υπήρχαν φυσικά και περιπτώσεις κοριτσιών που φοίτησαν στο γυμνάσιο, όπως η Π. Α., μοναχοκόρη και μοναχοπαιδί του καθηγητή του Σχολαρχείου

32. Συν. με την Α. Π., σ. 4, 11.

33. Συν. με την Π. Μ., σ. 1.

ή η αδελφή της Κ. Σ. (Τελικά η Π. Α. σπούδασε, μετά από απεργία πείνας όμως, φιλολογία στο Πανεπιστήμιο). Υπάρχουν και μερικές άλλες περιπτώσεις γυναικών από το χωριό οι οποίες τελείωσαν το γυμνάσιο και φοίτησαν στο Πανεπιστήμιο λόγω της ιδιαίτερης επίδοσης και της κοινωνικής τους θέσης: η μεγάλη κόρη του θρυλικού δασκάλου Θρασύβουλου Ζωγράφου, Πολυξένη, που γεννήθηκε το 1910 και πέθανε από φυματίωση το 1936, αποφοίτησε από το Γυμνάσιο Λιδωρικίου και σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών· η κατά έξι χρόνια νεότερη Ευαγγελία Σακκαρέλλου, πέμπτο παιδί μιας από τις παλιές και ισχυρές οικογένειες του χωριού, ακολούθησε ακριβώς την ίδια πορεία Ωστόσο, συχνά μέσα στην ίδια οικογένεια τα κορίτσια τελείωναν το Δημοτικό τα αγόρια πήγαιναν στο Σχολαρχείο και στη συνέχεια ενδεχομένως στο Γυμνάσιο της Άμφισσας—από το 1924 και μετά του Λιδωρικίου— και σε μικρότερο βαθμό όπως φαίνεται άλλων πόλεων.

Ούτως ή άλλως ο ετήσιος αριθμός των μαθητών από το Κροκύλειο που φοιτούσαν στο Γιάγτζειο, όπως λεγόταν, Γυμνάσιο της Άμφισσας από το 1921 έως το 1924 ήταν μονοψήφιος σε ένα σύνολο περίπου 275 μαθητών κατά μέσο όρο. Το ποσοστό των κοριτσιών δεν ανερχόταν ούτε στο 10% του συνόλου των μαθητών. Τέσσερα μόνο κορίτσια κατάγονταν από το Κροκύλειο: η κόρη ενός δασκάλου, η κόρη μιας από τις παλιές ισχυρές οικογένειες του χωριού, η κόρη του συμβολαιογράφου και η κόρη ενός εμπόρου.³⁴ Μετά την ίδρυση του Γυμνασίου στο Λιδωρίκι το 1924, ο αριθμός των αγοριών από το Κροκύλειο που φοιτούσαν στο Γυμνάσιο αυξήθηκε, αλλά εκείνος των κοριτσιών ελάχιστα: στην καλύτερη περίπτωση διπλασιάστηκε αφού κατά τα σχολικά έτη 1925-26 και 1926-27 έξι κορίτσια—όλα από οικογένειες που τοποθετούνται υψηλά στην κοινωνικο-οικονομική ιεραρχία του χωριού— φοιτούσαν στο Γυμνάσιο Λιδωρικίου³⁵ (και στο Γυμνάσιο Λιδωρικίου άλλωστε τα κορίτσια αποτελούσαν στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των μαθητών, ποσοστό που δεν υπερέβαινε το 13%) (βλ. Πίνακες 3 και 4 στο τέλος αυτού του κεφαλαίου και εικόνα 6).

Ακόμη και κορίτσια τα οποία είχαν ιδιαίτερη επίδοση στα μαθήματα και προέρχονταν από οικογένειες όπου ο πατέρας ήταν μορφωμένος δε φοιτούσαν στο Γυμνάσιο. Οι οικονομικές δυνατότητες των οικογενειών ήταν αναμφισβή-

34. Γενικός Έλεγχος. Από Σχολικόν Έτος 1921/22 έως Σχολικόν Έτος 1936/37. Γυμνάσιον Άμφισσης Ν. Γιαγτζή, βλ. ιδίως σχολικά έτη 1922/23 και 1923/24. Οι υπολογισμοί ποσοστών βασίζονται στα στοιχεία της παραπάνω πηγής. Οι 4 κοπέλες ήταν: Πολυξένη Θρασυβούλου Ζωγράφου, Κωνσταντία Αναστασίου Σακκαρέλλου, Αφροδίτη Γεωργίου Παπαζαχαρίου, Σοφία Αθανασίου Σταυροπούλου.

35. Στις 4 προαναφερθείσες κοπέλες προστέθηκαν η Ευαγγελία Αναστασίου Σακκαρέλλου, αδελφή της Κωνσταντίας και η Αλεξάνδρα Στράτου, κόρη ενός απόστρατου αξιωματικού. Το 1935-36 εγγράφεται άλλη μια κόρη του Αναστάσιου Σακκαρέλλου, η Ιφιγένεια, και το 1938-39 άλλη μια κόρη του συμβολαιογράφου Γεωργίου Παπαζαχαρίου, η Ασπασία.

τητα περιορισμένες. Αλλά η στάση που τηρούσαν συχνά οι γονείς σε σχέση με τη μόρφωση των κοριτσιών είχε σαφώς πολιτισμικό, νοοτροπικό υπόστρωμα. Κι έτσι ακόμη και η προικισμένη κόρη ενός δασκάλου δε μπόρεσε να ολοκληρώσει τις σπουδές της:

Μία αδερφή μου, η Αγγελική, η μεσαία από τις κοπέλες, ήταν πολύ, πάρα πολύ καλή μαθήτριά, είχε βγάλει το Ελληνικό σχολείο. Λοιπόν. Κι ο παππούς μου –γιατί σας είπα ήτανε προοδευτικός άνθρωπος– ήθελε να πάει να σπουδάσει, δασκάλα. Ο πατέρας μου, «όχι, δεν μπορώ», λέει. Αυτό το «όχι» για κανένα αγόρι δε θα τόλεγε. Θα στριμωχνόταν, αλλά δε θα το 'λεγε. Λοιπόν. Και δεν πήγε.

Πράγματι «αυτό το όχι» ο πατέρας «για κανένα αγόρι δε θα τόλεγε» αφού δεν το είπε για ένα γιο που κάθε άλλο παρά μελετηρός ήταν:

...ο άλλος αδελφός πήγε στο Γυμνάσιο στην Άμφισσα. Την πρώτη χρονιά έμεινε στην ίδια τάξη. Ο πατέρας μου, επειδή ο ίδιος ήταν αριστούχος πάντοτε και διάβαζε, δε μπορούσε να διανοηθεί, να καταλάβει και να δικαιολογήσει, έστω και στο ελάχιστο, πώς ένα παιδί δε διαβάξει. Λοιπόν. Τον κράτησε την άλλη χρονιά. Αγόρασε άλλες δυο κατσίκες. Τέσσερις κατσίκες. «Εδώ», λέει, «θα τις σκαρίζεις, θα τις πηγαίνεις για βοσκή». Είχε πάρει και μια φλογέρα, δεινοπάθησε τη χρονιά αυτή και την άλλη φορά λέει: «πατέρα θέλω να με πας στο γυμνάσιο». –«Θα σε πάω», λέει, «αλλά με την προϋπόθεση ότι δε θα ξαναμείνεις σε καμιά τάξη». –«Στο υπόσχομαι», λέει, «δε θα ξαναμείνω». Όντως δεν ξαναμείνει, αλλά ποτέ δεν πήρε ενδεικτικό ή το απολυτήριο με καλό βαθμό, κανόνιζε ίσα-ίσα να περνάει.³⁶

4. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΑΞΙΑ

Αποτελούσε το σχολείο στη συνείδηση της πλειοψηφίας των χωριανών φορέα κοινωνικής ανόδου και οικονομικής εξασφάλισης σε μια κοινωνία η οποία δε μπορούσε, αλλά και δεν επιθυμούσε, να ζήσει από την αγροτική οικονομία; Είχε επομένως το σχολείο στα μάτια των περισσότερων μεγάλη πρακτική και συμβολική αξία; Αγωνίζονταν οι αγρότες να μορφώσουν τους γιους τους προκειμένου να τους εξασφαλίσουν επαγγελματικά και οικονομικά; Αυτό πάντως πίστευαν άνθρωποι της εποχής όπως ο Καραβίδας³⁷ και ο Λουκόπουλος –προ-

36. Συν. με τον Θ. Α., σ. 4.

37. Το 1931 ο Καραβίδας σημειώνει γενικά ότι στα άγονα χωριά έγινε «βαθμιαία επίκλησις προς την πνευματικήν δραστηριότητα και αι νέαι γενεαί περιεβλήθησαν σιγά-σιγά την πανοπλίαν την οποίαν η ελληνική μόρφωσις έδιδε διά τον αγώνα της ζωής» (Καραβίδας, *Αγροτικά*, ό.π., σ. 417).

πάντων ο δεύτερος— που είχαν μελετήσει, ο καθένας από τη σκοπιά του, την αγροτική οικονομία και κοινωνία του Μεσοπολέμου και, άλλωστε, κατάγονταν και οι δυο από την ορεινή Δωρίδα (από το Ζοριάνο και την Αρτοτίνα αντίστοιχα). Συγχρόνως όμως ο Λουκόπουλος, που αναφερόταν γενικότερα στη Ρούμελη, άφηνε να εννοηθεί ότι η βαθιά επιθυμία των αγροτών να προσφέρουν στα παιδιά τους (θα διευκρινίζαμε «στους γιους τους») την απαραίτητη μόρφωση ώστε να μπορέσουν να εγκαταλείψουν οριστικά την αγροτική ζωή, τις περισσότερες φορές έμενε ανεκπλήρωτη:

...Όποιος τόχει να πιάση τη χερολάβη, μαθαίνει τα γεωργικά απ' τον πατέρα του· δεν είναι ανάγκη να χάση καιρό να του τα πη ο δάσκαλος. Γράμματα, γράμματα θέλουμε εμείς να τα μάθει, να ζήσουν τα παιδιά μας ξαπόστατα. Να πιασούν απ' την κρικέλα (κρικέλα λένε το δημόσιο ταμείο) ή να πάνε ξενιτιά. Αυτό το όνειρο έχει ο χωριάτης που στέλνει το παιδί του στο σχολείο... Απ' αυτά ολοφάνερα φαίνεται το πώς οι γεωργοί περιφρονούν το είναι τους. Σα να μισούν τη δική τους ζωή, γιατί είναι στερεμένη ζωή, όπως λένε ...Μ' αυτές τις ιδέες πορεύονται όλοι οι γεωργοί όσο για τα γράμματα· και δεν το έχουν για τίποτε να πωλήσουν και την περιουσία τους ακόμα για να περάσουν τα παιδιά τους απ' όλα τα σχολεία... Κάτι τούτο το εμπόδιο μπαίνει μπροστά, κάτι κείνο, το παιδί δεν τα καταφέρνει να βγη εκεί που ελπίζει και το εύχεται ο γονιός του...³⁸.

Οι θυσίες στις οποίες υποβάλλονταν οι οικογένειες στην ύπαιθρο προκειμένου να φοιτήσουν οι γιοι ή ορισμένοι γιοι (οι πιο προικισμένοι) στο σχολείο δημιουργούν την αίσθηση ότι οι ορεινές αγροτικές κοινωνίες στη Δωρίδα πίστευαν βαθιά στην κοινωνική αξία της εκπαίδευσης. Αυτή την αίσθηση δημιουργούν οι αριθμοί των αγοριών που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο και προέρχονταν από άλλα χωριά της ευρύτερης περιοχής, από χωριά γειτονικά όπως το Κουπάκι, το Ζοριάνο, το Αλποχώρι, τη Πενταγιού αλλά και σχετικά μακρινά όπως τα Δρεστενά (Τρίστενο) το Σουρούστι (Κερασιά), την Αγλαβίστα (Περιβόλι), τα Παλιοξάρια (Ποτιδάνεα), την Περιθιώτισσα, την Αρτοτίνα, το Νούτσομπρο (Ψηλό Χωριό). Με το πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερες οικογένειες από αυτά τα χωριά έστελναν όλο και περισσότερα αγόρια στο Ελληνικό σχολείο στο Κροκύλειο: Κατά το σχολικό έτος 1905/06 απαντούν 7 σε σύνολο 19 μαθητών, το 1910/11 25 σε σύνολο 62 ενώ στα επόμενα χρόνια πάνω από τους μισούς μαθητές δεν κατοικούν μόνιμα στο Κροκύλειο (με αποκορύφωμα το 1925/26, όταν 76 από τους 97 μαθητές προέρχονται από άλλα χωριά) (Βλ. Πίνακα 2 στο τέλος του κεφαλαίου).

Κατά κανόνα τα παιδιά από τα «ξένα χωριά» (έκφραση των συνομιλητών

38. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 12, 13.

μου) νοίκιαζαν έναντι ενός χρηματικού ποσού δωμάτιο σε κάποιο σπίτι στο Κροκύλειο. Το πόσο σημαντική ήταν η οικονομική επιβάρυνση για την οικογένειά τους φαίνεται και από το γεγονός ότι έφερναν από το χωριό τους τρόφιμα για να εξοικονομήσουν χρήματα:

...Είχαμε δυο είσοδες. Τα παιδιά βγαίνουν από χει, εμείς η οικογένεια βγαίναμε από δω. Τα παιδιά είχαν το κλειδί τους ξεχωριστά κι άμα ζητούσαν τίποτα, ή φαγητό, ή ό,τ' ζητούσαν τς δίνανε ... αλλά τα παιδιά φέρναν και φαγητά, ξεροφαγίες απ' τα χωριά τς. Φκιάχναν τυριά, φκιάχναν, είχαν αυγά, είχανε πολλά πράματα και φκιάχναν πίτες, φκιάχναν και φέρναν να περάσουν τα παιδιά τη βδομάδα· στη βδομάδα, Σάββατο και Κυριακή, φεύγαν τα παιδιά, το Σάββατο...³⁹

Για τα ίδια τα παιδιά δεν ήταν οπωσδήποτε απλό να κινούν για το χωριό τους με τα πόδια το μεσημέρι του Σαββάτου και να επιστρέφουν το απόγευμα της Κυριακής φορτωμένα με τα τρόφιμα της εβδομάδας. Σύμφωνα με τον Κ. Χ. από την Κερασιά που παρακολούθησε το Ελληνικό σχολείο στο Κροκύλειο: «Σάββατο μεσημέρι τρεχάλα εδώ. Και την Κυριακή το μεσημέρι τρεχάλα για το Κροκύλειο... Ένα ολόκληρο ταψί στην πλάτη, ταψόψωμα. Ε, κρατώντας και το κατσαρόλι με την πίτα και το τυράκι, κάνα αυγό...». ⁴⁰ Ο Κ. Χ. και ο αδελφός του χρειάζονταν 4 ολόκληρες ώρες για να πάνε με τα πόδια από την Κερασιά στο Κροκύλειο με ενδιάμεσο σταθμό την Πενταγιού όπου έσμιγαν με τους Πενταγιώτες μαθητές.

Επιπλέον οι μαθητές πλήρωναν τέλη εγγραφής στο Ελληνικό σχολείο και αργότερα στο Ημιγυμνάσιο· ανάμεσα στο 1928 και το 1930 τα τέλη εγγραφής κυμαίνονταν ετησίως στις 250 δραχμές (84,8 δρχ. για καθεμιά από τις τρεις τριμηνίες στις οποίες χωριζόταν το σχολικό έτος). Το ποσό αυτό δεν ήταν καθόλου ευκαταφρόνητο· αρκεί να αναφέρουμε ότι αντιστοιχούσε στο ένα έκτο του βασικού ετήσιου μισθού ενός πρωτοδιόριστου δασκάλου.⁴¹ Το 1928-29 ελάχιστα μαθητές του Ελληνικού σχολείου (7-8 σε ένα σύνολο 72) απαλλάχθηκαν ως άποροι (αλλά δε γνωρίζουμε με ποια κριτήρια).⁴² Δεδομένου του περιορισμένου εκχρηματισμού της οικονομίας και της κυρίαρχης θέσης που κατείχε η οικονομία της αυτοκατανάλωσης δύσκολα μπορούμε να δεχθούμε ότι όσοι πλήρωναν τα τέλη εγγραφής δεν υποβάλλονταν σε μια οικονομική θυσία.⁴³

39. Συν. με την Α. Π., σ. 10.

40. Συν. με τους Η. Χ. και Κ. Χ., σ. 1.

41. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ' (ΕΛΛΑΣ), Αθήνα 1934, σ. 315.

42. *Ελληνικών σχολείων εν Κροκυλίω. Σχολικόν Έτος 1928-29. Κατάστασις εμφαίνουσα τα υπό του ανωτέρω σχολείου εισπραχθέντα εκπαιδευτικά τέλη ανανεώσεως εγγραφής' Ημιγυμνάσιον εν Κροκυλίω. Σχολικόν Έτος 1929-30. Κατάστασις εμφαίνουσα τα υπό του ανωτέρω σχολείου εισπραχθέντα εκπαιδευτικά τέλη ανανεώσεως εγγραφής.*

43. Η στοιχειώδης εκπαίδευση παρεχόταν δωρεάν. Ας σημειωθεί όμως ότι μέχρι το

Εντυπωσιακές ήταν άλλωστε και οι θυσίες στις οποίες υποβάλλονταν οι οικογένειες προκειμένου να φοιτήσουν οι γιοι, ή ορισμένοι από αυτούς, στο Γυμνάσιο. Οι γυμνασιακές σπουδές δεν ήταν ούτε απλή, ούτε φυσικά ανέξοδη υπόθεση. Μέχρι το 1924 το πιο κοντινό Γυμνάσιο βρισκόταν στην Άμφισσα η οποία απείχε κατά μέσο όρο 9 ώρες με τα πόδια από το χωριό. Το 1924 ιδρύθηκε Γυμνάσιο στο Λιδωρίκι που βρισκόταν στη μισή περίπου απόσταση από το χωριό απ' όσο η Άμφισσα και όλο και περισσότερα αγόρια μπορούσαν πλέον να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο.⁴⁴ Ενώ ανάμεσα στο 1920 και στο 1925 φοιτούν κάθε σχολικό έτος στο Γιάγτζειο Γυμνάσιο της Άμφισσας από 5-8 αγόρια που κατάγονται από το Κροκύλειο (βλ. εικόνα 7), κατά το σχολικό έτος 1925/26 φοιτούν στο Γυμνάσιο Λιδωρικίου 1 και κατά το επόμενο 16 αγόρια από το χωριό (βλ. Πίνακες 3 και 4 στο τέλος αυτού του κεφαλαίου).

Μητέρες και μεγαλύτερα αδέρφια έπαιρναν με το μουλάρι, συχνά, το δρόμο για την Άμφισσα ή το Λιδωρίκι μεταφέροντας τρόφιμα –συνήθως ψωμί και πίτες– στα παιδιά.⁴⁵ Η Α. Π. που η ίδια παραλίγο να μην αποφοιτήσει καν από το Δημοτικό στα δώδεκα, στα δεκατρία και στα δεκατέσσερα χρόνια της έπαιρνε το δρόμο για το Λιδωρίκι και τον αδελφό της φορτωμένη τρόφιμα:

...ήταν ένας γεροντάκος που έκανε τον ταχυδρόμο κείνα τα χρόνια και μαζί μ' αυτόν πάαινα κι εγώ παρέα, και πάαιναμ', φορτωμένο το ψωμί εδώ στην πλάτη μου. Αν είχε το μλάρ' ξεφόρτωτο, τόβανα απάν', αν τό είχε φορτωμένο..., του πάαινα μια πίτα, ένα ταψί ψωμί, πέντε αυγά, αν είχαμε, να τελειώσ' αυτός πούπαιρνε τα γράμματα το Γυμνάσιο στο Λιδωρίκ' γιατί' ήθελε τα γράμματα πολύ.⁴⁶

Το χειμώνα όταν είχε κακοκαιρία οι άνθρωποι περνούσαν το Μόρνο με κίνδυνο της ζωής τους:

Είχαμε το μεγαλύτερο τον αδερφό μου, το μακαρίτη, ο οποίος πήγε στο γυμνάσιο, το τελείωσε το γυμνάσιο στο Λιδωρίκι, δηλαδή δεν είχαμε συγχωινωνία και πηγαίναμε με τα πόδια. Να μεταφέρεις τώρα... Με τα ζώα. Με τα ζώα να μεταφέρεις από δω. Και μια εποχή που πήγαίνα στον αδερφό μου φαγητά και γύριζα, είχαμε κι ένα καφενείο, και θέλαμε να πάρουμε και καφέ, θέλαμε να πάρουμε και ζάχαρη και κάνα πιυτό..., και πηγαίνα-

1885 οι μαθητές του Δημοτικού ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν δίδακτρα (από 10 ως 50 λεπτά το μήνα) για να καλυφθεί η αμοιβή των διδασκόντων. Το 1911 η δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση (υπό την έννοια της κατάργησης των διδάκτρων) κατοχυρώθηκε με διάταγμα (Λέφας, *Ιστορία της εκπαιδευσεως*, ό.π., σ. 58, 59).

44. Πρβλ. Δ. Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 130, 131.

45. Το ίδιο συνέβαινε βέβαια και στη σπανιότατη περίπτωση, που η οικογένεια έστελνε μια «θυγατέρα» της στο Γυμνάσιο: Συν. με την Κ. Σ., σ. 6.

46. Συν. με την Α. Π., σ. 20.

με τότε λοιπόν και γυρίζαμε, και μια εποχή, τότε, δεν είχαν φτιάξ' το Μόρνο, τη γέφυρα, στο στενό, που λέμ' εμείς από δω, λοιπόν δεν είχαν φτιάξ', κι όπως πήγαμε να περάσουμε, έρχεται η μπόρα από πάνω και μας παίρν' μπροστά κι είχα ένα μουλάρ' τότε και ερχόταν κι απ' το ποτάμ', βρε παιδί μ', και ευτυχώς ήταν ένας άλλος δίπλα, μπάρμπας μου εκεί, μπάζει κάτι φωνές, λέει: «απάν' το κεφάλ', απάν' το κεφάλ', απάν' το κεφάλ'». ⁴⁷

Περιπτώσεις στις οποίες ο πατέρας, παρά τους ενδοιασμούς του λόγω ουσιαστικής οικονομικής αδυναμίας, υποχωρεί μπροστά στην επιθυμία ενός γιου να «πάει στο γυμνάσιο» δείχνουν ότι το σχολείο κατείχε υψηλή θέση στον αξιακό κώδικα των γονιών αλλά και των ίδιων των παιδιών-αγοριών:

Ο δεύτερος αδερφός... αυτός τα 'παιρνε τα γράμματα, ήταν άφταστος στα γράμματα ... ήταν αρχηγός στην αστυνομία πόλεως, τώρα, δυο, τρία χρόνια έχ' που πέθανε. Και αυτός, έπαιρνε τα γράμματα, τελείωσε τώρα πούχαμε τρεις τάξεις εδώ, σχολαρχείο τόλεγαν, γυμνάσιο, τρεις τάξεις. Και μετά έπρεπε να πάει στο Λιδωρίκ' ... Δεν είχε τα έξοδα ο πατέρας μ' και του λέει: «πήγαινε, Δημήτρη μ', τώρα, να μάθς καμιά τέχνη. Δεν μπορώ παιδί μ'. Το ξέρω, λέει, παίρνεις τα γράμματα, αλλά δεν έχουμε τα έξοδα. Μεγάλωσαν και τα κορίτσα», – γιατί' ήθελε να παντρέψ' και το κορίτσ'. Με τι; (θα το πάντρευε). Αυτός δεν πάινε (να μάθει τέχνη), τίποτα. Όθε θάφευγαν (οι γονείς), ούτε σε δουλειές. Αν ήθελε, βοήθαγε τίποτα στο σπít'. Αλλιώς, έπαιρνε το χαρτί και διάβαζε, και δεν πήρε τίποτ' άλλο.

Τελικά με δυο χρόνια καθυστέρηση το παιδί αυτό που είχε γεννηθεί το 1908 φοίτησε στο Γυμνάσιο Λιδωρικίου. Ακόμη και ο παππούς του, πατέρας του πατέρα του, αγωνίστηκε για να μπορέσει η οικογένεια να το στείλει στο Γυμνάσιο:

Ήταν πολύ προκομένος ο πατέρας μου κι ο παππούλης μ', πολύ προκομένος και πολύ νοικοκύρς. Είχε μια πριόνα, από δω μέχρ' απάν' εκεί και τα κρεβάτωνα, τώρα έφκιανε κρεβάτ', τα πελέκαε από πλατάνια, από έλατα και τάβγανε, σανίδια τάλεγαν τότε, τάβλες που λέμε, και τα πούλαε να πάρ' μια πεντάρα, να πάει το παιδί, ο ένας πούπαιρνε τα γράμματα, πήε και τελείωσε το γυμνάσιο. Στο Λιδωρίκ'. Έχασε δυο χρόνια εδώ, γιατί' δεν είχε έρθ' εδώ (το Γυμνάσιο). ⁴⁸

Την αίσθηση ότι η σχολική εκπαίδευση αποτελούσε αξία στα μάτια των χωριανών και γενικότερα του πληθυσμού στην ορεινή Δωρίδα, ενισχύει η εξέχουσα θέση την οποία κατείχαν οι δάσκαλοι στην κοινωνία. Συνομιλητές, συνομιλήτριες και

47. Συν. με τον Π. Π., σ. 1.

48. Συν. με την Α. Π., σ. 10, 11.

γενικότερα οι χωριανοί με τους οποίους συζήτησα εκφράζονταν όλοι, ανεξάρτητα από το μορφωτικό τους επίπεδο, με ειλικρινή σεβασμό για τους δασκάλους αλλά και γενικότερα για το επάγγελμα του δασκάλου. Ο δάσκαλος –ή σπάνια η δασκάλα– δεν ενεργούσε αποκλειστικά κατ' εντολή του κράτους. Προερχόταν από την αγροτική κοινωνία στην οποία δίδασκαν ή από ένα γειτονικό χωριό⁴⁹ και είχαν γνώση των καθημερινών προβλημάτων τα οποία αντιμετώπιζαν οι άνθρωποι. Ο δάσκαλος –όχι μόνο στο Κροκύλειο, αλλά και στα άλλα χωριά της περιοχής⁵⁰– δεν ήταν μια έξωθεν εξουσία, ήταν ο συγχωριανός ή ο συντοπίτης ο οποίος είχε κατορθώσει να μορφωθεί, να γνωρίσει τον έξω κόσμο και είχε έρθει να δώσει τα φώτα του στους κατοίκους. Ήταν πρόσωπο σεβαστό και συγχρόνως φορέας της επίσημης κρατικής ρητορικής. Είχε το κοινωνικό ανάστημα ώστε να εξοικειώσει τους χωριανούς με τον κόσμο του σχολείου.⁵¹

Δε γνωρίζω μέχρι ποιο βαθμό το κράτος λάμβανε υπόψη του τον τόπο καταγωγής των δασκάλων για το διορισμό τους, με στόχο την ενίσχυση του σχολικού θεσμού στη συνείδηση των κατοίκων της υπαίθρου. Πάντως, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, προπάντων μετά από νόμο του 1914, η μονιμότητα των δασκάλων είχε σε μεγάλο βαθμό εξασφαλιστεί και οι αυθαίρετες μεταθέσεις ή απολύσεις με πολιτικά/χομματικά κριτήρια είχαν περιοριστεί κατά πολύ.⁵² Για τη νομιμοποίηση του σχολείου στη συνείδηση της τοπικής αγροτικής κοινωνίας έπαιζε οπωσδήποτε καθοριστικό ρόλο το ότι ο δάσκαλος προερχόταν από τα σπλάχνα της.

Ωστόσο είναι γεγονός ότι στο Ελληνικό σχολείο φοιτούσαν πολύ λιγότερα αγόρια του χωριού απ' όσο στο Δημοτικό, και στο Γυμνάσιο πολύ λιγότερα απ' όσο στο Ελληνικό. Η μείωση του αριθμού των μαθητριών ήταν ακόμη πιο εντυπωσιακή αλλά αναμενόμενη, στο πλαίσιο όσων ανέφερα παραπάνω για τις διακρίσεις εις βάρος των κοριτσιών.

49. Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί, από τους δύο δασκάλους που δίδασκαν στο διθέσιο (τετραετούς φοίτησης) Δημοτικό σχολείο ο ένας ήταν Κροκυλιώτης, ο άλλος καταγόταν από γειτονικό χωριό. Η μία, τουλάχιστον, από τις δύο δασκάλες που δίδασκαν για μικρά διαστήματα στο χωριό (η μία γύρω στα 1910, η άλλη στα τέλη της δεκαετίας του 1930) για τις οποίες γίνεται μνεία, καταγόταν επίσης από το Κροκύλειο.

50. Στο Δάφνο (πρώην Βοστινίτσα) της ορεινής Δωρίδας, υπηρέτησαν δάσκαλοι από άλλα ορεινά χωριά της περιοχής: από το Διχώρι (παλιά Κωστάριτσα), το Διακόπι (παλιά Γρανίτσα) και το Κροκύλειο (Παλιοκάτουνο)· στο Διχώρι (Κωστάριτσα) υπηρέτησε ο ίδιος Κροκυλιώτης δάσκαλος που δίδαξε και στο Δάφνο (Βοστινίτσα), κι ακόμη ένας δάσκαλος από το Τρίστενο (παλιά Δρεστενά): Θάνος, *Ο Δάφνος Δωρίδος*, ό.π., σ. 72, 73· Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή*, ό.π., σ. 143.

51. Για την επίσημη κρατική ρητορική περί του σχολείου και του ρόλου του ως μέσου ενοποίησης της ελληνικής κοινωνίας βλ. τις απόψεις του Κυπριανού, «Φοιτητικός πληθυσμός», ό.π., σ. 250, 251.

52. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 204-206.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για τον πληθυσμό του χωριού και ειδικότερα για το σχολικό πληθυσμό δεν επιτρέπουν σύνθετους δημογραφικούς υπολογισμούς και ακριβή στατιστικά συμπεράσματα. Ωστόσο, από την ανάλυση αυτών των περιορισμένων δεδομένων καταλήγουμε σε ορισμένες διαφωτιστικές τάξεις μεγέθους.

Από σημειώσεις στα μεταγενέστερα σχολικά έγγραφα προκύπτει ότι το 1925-26 φοίτησαν στο Δημοτικό πάνω από 100 παιδιά. Τα πρωιμότερα συστηματικά στοιχεία για τους μαθητές του Δημοτικού που εντόπισα αφορούν στο σχολικό έτος 1927-28. Από αυτά προκύπτει ότι κατά το σχολικό έτος 1927-28 φοίτησαν στο τετραετές Δημοτικό σχολείο 98 παιδιά: 51 αγόρια και 47 κορίτσια. Το Ελληνικό σχολείο δεν είχε καταργηθεί ακόμη και η φοίτηση στο Δημοτικό δεν είχε μετατραπεί σε εξαετή—αυτά θα γίνονταν το 1929. Για τους μαθητές του ελληνικού σχολείου διαθέτουμε συστηματικές πληροφορίες ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Το 1915-16 ήταν η σχολική χρονιά με το μεγαλύτερο αριθμό μαθητών από το χωριό στο Ελληνικό σχολείο, σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του: 39 άτομα (όλα αγόρια). Το 1925-26—χρονιά που στο Δημοτικό φοιτούν πάνω από 100 παιδιά, από τα οποία τουλάχιστον τα μισά δε μπορεί παρά να ήταν αγόρια— στο Ελληνικό σχολείο φοίτησαν 21 παιδιά από το χωριό από τα οποία 18 αγόρια. Κατά το σχολικό έτος 1928-29 φοίτησαν στο Ελληνικό 33 παιδιά από το χωριό (5 κορίτσια και 28 αγόρια). Αν δούμε συγκριτικά τους αριθμούς των αγοριών που φοίτησαν στο Δημοτικό και το Ελληνικό, στο βαθμό βέβαια που μας επιτρέπει ο ιδιαίτερα ελλειμματικός και αποσπασματικός χαρακτήρας των πηγών για το Δημοτικό σχολείο, και λάβουμε υπόψη και τα ανάλογα στοιχεία για τη δεκαετία του 1930 (βλ. Πίνακες 1 και 2 στο τέλος του κεφαλαίου), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ή μάλλον στη συμπερασματική υπόθεση πως στη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου τουλάχιστον τα μισά, ίσως ακόμη και τα 2/3, από τα αγόρια που φοιτούσαν στο Δημοτικό (είτε αποφοιτούσαν, είτε όχι) δεν προχωρούσαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Οπωσδήποτε στα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυση του Γυμνασίου στο Λιδωρίκι το οποίο βρισκόταν, όπως είπαμε, στη μισή απόσταση από το χωριό σε σχέση με την Άμφισσα, ο αριθμός των μαθητών Γυμνασίου από το χωριό κάποια στιγμή αυξήθηκε σημαντικά—το 1925-26 και προπάντων το 1926-27—υπερδιπλασιάστηκε ή τριπλασιάστηκε. Ωστόσο, παρέμεινε μικρότερος από τον αριθμό των μαθητών του Ελληνικού την ίδια περίπου εποχή: από τους διαθέσιμους αριθμούς φαίνεται ότι κατά μέσο όρο τουλάχιστον το 1/3, ίσως ακόμη και οι μισοί από τους Κροκυλιώτες μαθητές του Ελληνικού σχολείου δεν εγγράφονταν στο Γυμνάσιο κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου (βλ. Πίνακες 2, 3, 4 στο τέλος του κεφαλαίου).

Ορισμένα παιδιά από το χωριό φοιτούσαν σε γυμνάσια άλλων πόλεων. Από τους 28 μαθητές που γράφτηκαν στο Ημιγυμνάσιο τον πρώτο χρόνο λει-

τουργίας του (1929), 16 «έλαβον αποδεικτικόν μετεγγραφής» και είναι βέβαιο ότι τουλάχιστον οι 15 δεν συνέχισαν τη σχολική φοίτηση στο Γυμνάσιο Λιδωρικίου, αφού την ίδια χρονιά απαντά σε αυτό μόνο 1 μαθητής από το Κροκύλειο στην πρώτη τάξη. Γνωρίζω ότι από τους μετεγγραφέντες, η κόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου, φοίτησε σε Γυμνάσιο στην Αθήνα· γνωρίζω επίσης ότι γύρω στα 1920 ένας συνομιλητής είχε συνεχίσει τις γυμνασιακές σπουδές του από το Γυμνάσιο της Άμφισσας στην Πάτρα και ο αδελφός ενός άλλου είχε φοιτήσει στο Γυμνάσιο Αιγίου. Δε μπορώ να υπολογίσω πόσα παιδιά από το χωριό φοιτούσαν σε Γυμνάσια άλλων πόλεων, αλλά υποθέτω ότι τουλάχιστον πριν από το 1930 ήταν σπάνιο φαινόμενο, αφού, μάλιστα, στη μνήμη των συγχρόνων οι γυμνασιακές σπουδές είναι συνυφασμένες με την Άμφισσα και το Λιδωρίκι. Εν πάση περιπτώσει, οπωσδήποτε δεν πρόκειται για αριθμούς ικανούς να ανατρέφουν τις εκτιμήσεις που αφορούν στις αναλογίες μαθητών Δημοτικού - Ελληνικού - Γυμνασίου στις οποίες αναφέρθηκα παραπάνω.

Μετά τη μετατροπή του τετραετούς Δημοτικού σε εξαετούς φοίτησης και την ίδρυση στο χωριό, το 1929, του διετούς φοίτησης Ημιγυμνασίου που αντιστοιχούσε στην παλαιά τρίτη Ελληνικού και την παλαιά πρώτη Γυμνασίου, τα παιδιά φοιτούσαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία μόνο στο εξατάξιο πλέον Δημοτικό. Αυτό τουλάχιστον υποδεικνύει η δραματική μείωση του αριθμού των μαθητών του Ημιγυμνασίου μεταξύ 1929 και 1933: Τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του εγγράφονται σε αυτό 28 παιδιά, δύο χρόνια αργότερα 11 μόλις παιδιά, από τα οποία μόνο 3 προήχθησαν και 2 διέκοψαν τη φοίτηση («επαύσαντο φοιτώντες»). Την ίδια περίπου εποχή φοιτούν στο Δημοτικό, κατά μέσο όρο, γύρω στα 100 παιδιά. Συγχρόνως ένας μονοψήφιος αριθμός νεαρών χωριανών φοιτά στο εξατάξιο (εξαετούς φοίτησης) πλέον Γυμνάσιο Λιδωρικίου: 7 αγόρια το 1929-30 (την πρώτη χρονιά λειτουργίας του Ημιγυμνασίου στο χωριό), 6 αγόρια (και 1 κορίτσι) το 1935-36, 7 αγόρια (και 1 κορίτσι) στις παραμονές του πολέμου το 1938-39 (Βλ. Πίνακες 1 και 2 στο τέλος του κεφαλαίου).

Επομένως: Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, παρ' όλο που οι θυσίες στις οποίες υποβάλλονταν οικογένειες για να φοιτήσουν οι γιοι τους στη μέση εκπαίδευση ήταν εντυπωσιακές, τα περισσότερα αγόρια του χωριού φοιτούσαν μόνο στο Δημοτικό σχολείο —αρκетές φορές δεν αποφοιτούσαν καν από αυτό— και κατά κανόνα ελάχιστα πήγαιναν στο Γυμνάσιο.

Ο Κροκυλειώτης Περικλής Υφαντής στο σύγγραμμά του για το χωριό που εκδόθηκε το 1988 παραθέτει τα ονόματα όσων Κροκυλειωτών επιστημόνων και δημοσίων υπαλλήλων είχαν πεθάνει μέχρι τότε: Αναφέρει τα ονόματα 63 ανθρώπων —7 γιατρών, 5 δικηγόρων, 1 αεροπαγίτη, 1 ειρηνοδίχη, 1 δικαστικού γραμματέα, 2 δικαστικών κλητήρων, 2 συμβολαιογράφων, 19 εκπαιδευτικών

(9 δασκάλων, 9 καθηγητών και 1 γενικού επιθεωρητή μέσης εκπαίδευσης), 1 τραπεζικού υπαλλήλου, 9 υπαλλήλων του Υπουργείου Γεωργίας (μεταξύ των οποίων 4 δασονόμων και 1 δασάρχη), 2 ταχυδρομικών υπαλλήλων, 1 πυροσβέστη, 1 υπαλλήλου του Υπουργείου Εμπορίου, 2 υπαλλήλων του ΟΤΕ, 1 της ΔΕΗ και 8 αξιωματικών του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας. Πάνω από τα 2/3 (45) είχαν γεννηθεί μεταξύ 1890 και 1915, από τους υπόλοιπους σχεδόν όλοι είχαν γεννηθεί πριν το 1890.⁵³

Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Περικλής Υφαντής υπολογίζω ότι 25 τουλάχιστον αγόρια από όσα γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στο χωριό στο διάστημα 1890-1915 ήταν απόφοιτοι ανώτατης σχολής, 10 ανώτερης σχολής, 39 είχαν φοιτήσει στο Γυμνάσιο ή αποφοιτήσει από αυτό, ενώ τουλάχιστον 43 άνθρωποι είχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διοριστεί στον δημόσιο τομέα. Ωστόσο, η εντύπωση που προκαλεί ο κατάλογος μετριάζεται, αν αναλογιστούμε ότι αφορά σε ανθρώπους που γεννήθηκαν στο διάστημα μιας εικοσιπενταετίας και ότι οι περισσότερες χρονολογίες γέννησης δε συμπίπτουν. Με βάση το υλικό αυτό και εντελώς σχηματικά θα λέγαμε ότι μεταξύ 1910 και 1940 περίπου 1-2 άνθρωποι κάθε χρόνο που είχαν γεννηθεί και μεγαλώσει στο χωριό είτε αποφοιτούσαν από ανώτατη ή ανώτερη σχολή, είτε άρχιζαν να φοιτούν στο Γυμνάσιο, είτε –προπάντων– διορίζονταν στο δημόσιο τομέα. Ακόμη και αν θεωρήσουμε πως διαγράφεται έτσι μία σταθερή τάση να σπουδάσουν τα αγόρια και να διοριστούν στο δημόσιο τομέα –προπάντων στην εκπαίδευση–, σύμφωνη με το σχήμα του Κ. Τσουκαλά, η τάση αυτή αφορούσε τελικά σε μια μικρή μειοψηφία παιδιών και οικογενειών.

Από τους άνδρες του δείγματός μου που κατάγονταν από το χωριό, 12 φοίτησαν στο Γυμνάσιο και 10 αποφοίτησαν ή συνέχισαν τις σπουδές τους σε ανώτερη ή ανώτατη σχολή: Αυτή η υπεραντιπροσώπηση μορφωμένων ανδρών ήταν αναπόφευκτη λόγω της σχετικά μεγαλύτερης προθυμίας τους να μιλήσουν για το παρελθόν, που με τη σειρά της σχετίζεται άμεσα με την ενεργό συμμετοχή τους στα κοινά. Οι 3 ήταν γιοι δασκάλων (Θ.Α., Μ.Ζ., Ν.Ζ.), οι 8 γιοι μεταναστών που είχαν συγκεντρώσει κάποια χρήματα στην Αμερική (Γ.Λ., Λ.Γ., Γ.Π., Χ.Τ., Πτ. Α., Π.Α., Α.Α., Θ.Μ.) και 1 γιος γεωργού (Π. Β.). Από αυτούς οι 10 διορίστηκαν αργότερα στο δημόσιο τομέα – ανάμεσά τους 3 εργάστηκαν ως δάσκαλοι. Σε μία περίπτωση πρόκειται για 3 και σε μια άλλη για 2 αδέρφια, άρα στην πραγματικότητα πρόκειται για τα παιδιά 8 οικογενειών. Υπάρχουν επίσης στο δείγμα μου 6 περιπτώσεις ανδρών (Χ.Μ., Γ.Σ., Αρ.Μ., Γ.Ρ., Γ.Ψ., Μ.Μ.) που φοίτησαν μόνο στο Δημοτικό (και δεν αποσαφηνίστηκε πάντοτε αν αποφοίτησαν από αυτό): οι 4 προέρχονταν από οικογένειες κτηνοτρόφων, ένας ήταν γιος ταχυδρομικού διανομέα, και ο έκτος

53. Υφαντής, *Το Κροκύλιο*, ό.π., σ. 36-38.

έχασε πολύ νωρίς τον πατέρα του· 2 τέλος, αποφοίτησαν από το Ελληνικό σχολείο (Π. Π. και Α. Μ.): Ο ένας ήταν γιος καφεπώλη, όχι τόσο προικισμένος όσο ο αδελφός του ώστε να τον στείλουν στο Γυμνάσιο· ο άλλος, γιος κτηνοτρόφου, προερχόταν, ωστόσο, από οικογένεια με σχετική οικονομική άνεση χάρη στα χρήματα που είχε συγκεντρώσει και τη δανειοδοτική δραστηριότητα που είχε αναπτύξει ο πατέρας του πατέρα του και ήταν ιδιαίτερα προικισμένος μαθητής.

Κατά κανόνα, λοιπόν, φοιτούσαν στο Γυμνάσιο παιδιά εύπορων σχετικά οικογενειών. Όπως φαίνεται, οι λίγες αυτές οικογένειες, όπου ο πατέρας είχε ανώτερη μόρφωση ή διατηρούσε «μαγαζί» στο χωριό, έστελναν όλες, τουλάχιστον ένα παιδί στο Γυμνάσιο. Αρκεί να αναφέρω ότι το 1926-27 σχεδόν μισοί από τους Κροκυλιώτες μαθητές του Γυμνασίου Λιδωρικίου (7 από 16) προέρχονταν από οικογένειες στις οποίες είναι βέβαιο πως το επάγγελμα του πατέρα εξασφάλιζε συστηματικά ρευστό και κατά συνέπεια σχετική άνεση: ήταν μικρέμπορος, ιερέας, συμβολαιογράφος, δάσκαλος, καφεπώλης. Την προηγούμενη χρονιά, μάλιστα, 9 από τους 12 μαθητές του Γυμνασίου ήταν γιοι εμπόρων, δασκάλων, ενός συμβολαιογράφου, ενός καφεπώλη, ενός ιερέα. Βέβαια, όταν ο πατέρας αναγράφεται ως «γεωργός», «εργατικός», «μετανάστης», «κτηματίας», δε μπορούμε να εκτιμήσουμε την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Είναι ενδεικτικό για τη σχετική σημασία και το γενικό χαρακτήρα αυτών των επαγγελματιών προσδιορισμών το γεγονός ότι πατέρες όπως ο Αναστάσιος Σακκαρέλλος, γόνος παλιάς και ισχυρής οικογένειας του χωριού, και ο Τριαντάφυλλος Τριανταφύλλου, μετανάστης που συγκέντρωσε αρκετά χρήματα στη Νότια Αμερική, αναγράφονται στους Γενικούς Ελέγχους των Γυμνασίων της Αμφισσας και του Λιδωρικίου ως «γεωργοί», όπως και άλλοι λιγότερο εύποροι συγχωριανοί τους.⁵⁴

Λόγω της ρευστότητας των επαγγελματιών προσδιορισμών δε μπορούμε να συσχετίσουμε με ακρίβεια τον αριθμό των μαθητών από το Κροκύλειο και τα γύρω χωριά που εγγράφηκαν στο Ελληνικό σχολείο με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειάς τους. Μεταξύ των ετών 1905 και 1929 οι πατέρες των μισών σχεδόν ή και παραπάνω μαθητών που εγγράφονται κάθε χρόνο εμφανίζονται σταθερά ως «γεωργοί», «εργατικοί», «μετανάστες», «γεωροκτηματίες», «κτηματίες», «κτηματικοί», ενώ δεν απουσιάζουν καμιά χρονιά παιδιά δασκάλων, μικρεμπόρων, ιερέων, δηλαδή παιδιά ανθρώπων σχετικά ευκατάστατων που αποτελούσαν οπωσδήποτε ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού της περιοχής. Νομίζω, πάντως ότι η συμπεριφορά των σχετικά εύπορων οικογενειών λειτουργούσε ως πρότυπο για αρκετές άλλες ώστε να απο-

54. Γενικός Έλεγχος. Από Σχολικού Έτους 1921/22 έως Σχολικόν Έτος 1936/37. Γυμνάσιον Αμφίσσης Ν. Γιατζή Γενικός Έλεγχος. Από Σχολικού Έτους 1924/25 έως Σχολικόν Έτος 1943/44. Γυμνάσιον εν Λιδωρικίω.

φαίσουν να εγγράφουν ένα παιδί (προπάντων γιο) στο Ελληνικό σχολείο. Οι αριθμοί των παιδιών κτηνοτρόφων («ποιμένων») που εγγράφονται στο Ελληνικό είναι ενδεικτικοί: Μετά το 1915 απαντούν κατά καιρούς 3, 5, ακόμη και 6 από το Κροκύλειο και τα γύρω χωριά.⁵⁵ Πρόκειται, προφανώς, για ελάχιστο ποσοστό παιδιών ηλικίας 12 ετών και πάνω από οικογένειες κτηνοτρόφων· όμως οι περιπτώσεις αυτές υποδηλώνουν ότι ορισμένες οικογένειες από τα ασθενέστερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα της ορεινής Δωρίδας υιοθετούσαν πρακτικές των κοινωνικά και οικονομικά κυρίαρχων οικογενειών.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση φοιτούσαν κατά πρώτο λόγο παιδιά σχετικά εύπορων οικογενειών, παιδιά «παλιών» ισχυρών οικογενειών με προφανώς αξιολογα γεωργικά και άλλα εισοδήματα, παιδιά των οποίων ο πατέρας είχε ανώτερη μόρφωση ή διέθετε σημαντικό χρηματικό εισόδημα χάρη στο μικρεμπόριο. Φαίνεται, όμως επίσης, ότι ένα μέρος των λιγότερο εύπορων ή χαμηλών στρωμάτων έστελνε τα παιδιά του στο Ελληνικό σχολείο ακολουθώντας το παράδειγμα των «ανώτερων» στρωμάτων ή τις υποδείξεις των δασκάλων.

Σύμφωνα με τα Μαθητολόγια που στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν, ανάμεσα στο 1930 και το 1938 εγγράφονταν κάθε χρόνο στο εξατάξιο Δημοτικό σχολείο από 110-130 παιδιά περίπου, αριθμός που συμφωνεί με τις εκτιμήσεις των συνομιλητών μου.⁵⁶ Οι προφορικές μαρτυρίες κάνουν λόγο για 100 περίπου μαθητές του Δημοτικού μεταξύ 1910 και 1930 περίπου. Αλλά είναι βέβαιο ότι δεν παρακολουθούσαν όλα τα παιδιά—όχι μόνο κορίτσια αλλά και αγόρια—τακτικά το σχολείο. Θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστεί στο μικροεπίπεδο της σχολικής παρακολούθησης η άποψη του Τσουκαλά πως η ταχεία διείσδυση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα δεν υπήρξε εξαιρετική λόγω του σχετικά υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού ως το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σε σύγκριση με εκβιομηχανισμένες χώρες.⁵⁷ Οι προφορικές μαρτυρίες συμφωνούν λ.χ. ότι την εποχή της σποράς οι δάσκαλοι επέτρεπαν στα παιδιά να συνοδεύσουν τους γονείς, συνήθως τη μητέρα, στα χωράφια και δεν τα σημείωναν στο απουσιολόγιο· οι γονείς «ζήτηγαν άδεια απ' το σχολείο. Να μην

55. *Ελληνικόν Σχολείον Κροκυλίου. Γενικός Έλεγχος Αποτελεσμάτων Ενιαυσίων Εξετάσεων, 1903/04 - 1932/33.*

56. Το 1940 εγγράφηκαν μάλιστα 155 παιδιά, ενώ μέχρι το 1944 εγγράφονταν γύρω στα 130 κάθε χρόνο.

57. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 425. Στην περίπτωση της μεσοπολεμικής Αυστρίας, με την οποία έχω ασχοληθεί, η απουσία των παιδιών από το σχολείο ρυθμίζεται επίσημα και συνολικά από την κάθε κοινότητα ώστε να εξυπηρετώνται οι ανάγκες της αγροτικής οικονομίας για εργατικά χέρια· για παράδειγμα την εποχή συγκομιδής της πατάτας το σχολείο διακόπτει επίσημα για μερικές μέρες ή εβδομάδες (Papathanassiou, «Rural Childhood(s)...», ό.π., σ. 59).

τες βάλεις απουσία. Έχω δουλειά αύριο. Να ρίξ' σπόρο η Μαρία, η Γιαννούλα φέρ' ειπείν».⁵⁸

Τα παιδιά των κτηνοτρόφων προπάντων δεν πήγαιναν τακτικά στο Δημοτικό. Είναι ενδεικτικό ότι από τα 14 παιδιά που έμειναν μετεξεταστέα το 1938/39, 5 ήταν παιδιά «γεωργοποιμένων» και 7 «εργατικών»,⁵⁹ επειδή ως «εργατικοί» χαρακτηρίζονται 48 οικογενειάρχες, ενώ ως «γεωργοποιμένες» μόνο 11). Προφανώς τα παιδιά των τσοπάνηδων είχαν χαμηλότερη επίδοση στο σχολείο από τα υπόλοιπα παιδιά ενώ τα παιδιά των («μετρημένων στα δάχτυλα») μικρεμπόρων και μισθωτών γενικά κατόρθωναν να προβιβαστούν στην επόμενη τάξη.⁶⁰

Ορισμένοι συνομιλητές, κατά κύριο λόγο παιδιά τσοπάνηδων, δήλωσαν ανοιχτά ότι δεν πήγαιναν τακτικά στο σχολείο ή ότι παρακολούθησαν μόνο τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, πράγμα που απέδωσαν προπάντων στην ανάγκη να εργαστούν στο πλαίσιο της οικογενειακής οικονομίας: Στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920 η Γ. Σ. διέκοψε πρόωρα τη φοίτησή της στο (θεωρητικά υποχρεωτικό) δημοτικό:

58. Συν. με την Μ. Ν., σ. 16.

59. Το 1938/39 στα Μαθητολόγια του Δημοτικού που εντόπισα απαντά για πρώτη φορά ο όρος «γεωργοποιήν», ο οποίος προφανώς δηλώνει τους τσοπάνηδες. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα προηγούμενα χρόνια παιδιά κτηνοτρόφων δεν πήγαιναν στο Δημοτικό αλλά ότι οι κτηνοτρόφοι καταγράφονταν με άλλο επαγγελματικό προσδιορισμό (ως γεωργοί λ.χ.). Τα Μαθητολόγια αναγράφουν το επάγγελμα του πατέρα αλλά, όπως και στην περίπτωση του Ελληνικού και του Γυμνασίου, αυτό δε μας βοηθά ιδιαίτερα στον προσδιορισμό της κοινωνικο-οικονομικής θέσης των παιδιών. Επαγγέλματα, όπως «ταχυδρομικός διανομέυς», «καφεπώλης», «συνταξιούχος στρατιωτικός», «δικαστικός κλητήρ» ή «δημοδιδάσκαλος», παραπέμπουν σε μια λιγότερο ή περισσότερο σημαντική πηγή τακτικού χρηματικού εισοδήματος για την οικογένεια, αλλά οι όροι «γεωργός» ή «εργατικός», οι οποίοι αφορούν στη συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών, δεν είναι καθόλου διαφωτιστικοί (πέρα από το ό,τι αποσιωπούν τη σημασία που είχαν τα εμβάσματα των μεταναστών για την οικογενειακή οικονομία). Εξάλλου, ο ίδιος πατέρας τη μια χρονιά μπορεί να αναφέρεται ως «εργατικός», την άλλη ως «γεωργός» ή «μετανάστης».

60. Τέτοιοι είδους αντιστοιχίες δεν προκύπτουν για τα παιδιά του Ελληνικού και του Γυμνασίου, προφανώς επειδή σε αυτή τη βαθμίδα φοιτούσαν προικισμένοι μαθητές ή μαθητές οι γονείς των οποίων ήταν αποφασισμένοι να τους μορφώσουν. Το μεγαλύτερο ποσοστό αποτυχίας στο Ελληνικό απαντά το 1906-07 οπότε απορρίφθηκαν πάνω από τους μισούς μαθητές, ενώ στα επόμενα χρόνια απαντούν ποσοστά αποτυχίας που κυμαίνονται γύρω στο 15%. Στον Γενικό Έλεγχο του Γυμνασίου της Άμφισσας μόνο σε μια περίπτωση παρουσιάζεται ένα παιδί (μάλιστα γιος δασκάλου) από το Κροκύλειο που απορρίφθηκε, ενώ στον Γενικό Έλεγχο του Γυμνασίου Λιδωρικίου από την έναρξη της λειτουργίας του μέχρι τις παραμονές του πολέμου συναντάμε συνολικά 4 περιπτώσεις στις οποίες μαθητές από το Κροκύλειο δεν προβιβάστηκαν στην επόμενη τάξη. Ας σημειωθεί ότι ποτέ κανένα από τα ελάχιστα κορίτσια που αναγράφονται στους γυμνασιακούς γενικούς ελέγχους δεν απορρίφθηκε. Για τις πηγές βλ. εδώ σημ. 55. Οι υπολογισμοί ποσοστών βασίζονται στα στοιχεία των παραπάνω πηγών.

Πήγα μέχρ' την τρίτη τάξη. Μετά με βάστηξε ο πατέρας μου, γιατί ήθελε να κάνω δουλειές, να σκαρίζω τα μανάρια, ας πούμε ... Δεν τάπαιρνα και τόσο πολύ τα γράμματα αλλά ήθελα να πάω στο σχολείο. Αλλά με βάσταξε ο πατέρας μου. Μέχρ' την Τρίτ' πήγα. Και στην Τρίτ' έμεινα γιατί μια μέρα πήγαινα, δύο έλειπα. Πήγαινα, με ρώταγε ο δάσκαλος, δεν ήξερα για τι είχαμε Φυσική, για τι είχαμε Γεωγραφία, δεν είχα ιδέα». ⁶¹

Δέκα χρόνια αργότερα τα πράγματα δεν είχαν αλλάξει για τα περισσότερα παιδιά των τσοπάνηδων και ο Μ. Μ. που γεννήθηκε το 1926 αφηγείται: «Εγώ από οχτώ χρονών σκάριζα τακτικά. Αλλά πήγαινα και στο σχολείο. Όποτε μ' αφήναν. Δε μ' αφήναν ολοένα να πάω. Μετά, να πούμε, την Πέμπτη τάξ' τα Χριστούγεννα με κρατήσαν. Δε με ξαναφήσαν να πάω. Τι νογάγαμε εμείς τότε; Άλλη η ζωή τότε. Με κράτσαν». ⁶² Όπως λέει η Γ. Α. που γεννήθηκε το 1913 και είναι απόφοιτος του Δημοτικού σχολείου: «Μόλις καταλαβαίναμε, πηγαίναμε στο Δημοτικό, βγάζαμε το σχολείο, δεν το βγάζαμε - όποιος είχε πολλές δουλειές, πολλοί πούχαν πρόβατα, τσοπάνηδες κι αυτά, τα διακόπταν τα παιδιά και τα στέλναν στα πρόβατά τς». ⁶³ Και τούτο πρέπει να ίσχυε προπάντων για τα μεγαλύτερα παιδιά των πολυμελών οικογενειών των τσοπάνηδων (τόσο η Γ. Σ. όσο και ο Μ. Μ. στους οποίους αναφερθήκαμε προηγουμένως ήταν πρωτότοκα παιδιά).

Ο Μ. Μ., όπως προφανώς και αρκετοί συνομήλικοί του, δέχτηκε με ανακούφιση τη διακοπή της φοίτησης στο σχολείο. Η ταυτόχρονη επιβάρυνση με εργασίες θα ήταν δυσβάσταχτη για τα παιδιά: «Δεν κατλάβαινα. Εγώ τσοπάνς ήθελα. Τι να λέω φέματα... Αυτά μάρεσαν εμένα. Τα γίδια και τα κατσιακάια, να τάχω στα χέρια μ', να παίζω, να τα χαϊδεύω, να γελάω, να...». ⁶⁴

Όμως για άλλα παιδιά, προπαντός αγόρια, η αναγκαστική αποχή από το σχολείο, δηλαδή από ένα χώρο συνεύρεσης με συνομήλικους, από ένα χώρο αναγνωρισμένο στην κοινωνική συνείδηση και «διαβατήριο» κοινωνικής ανόδου, αποτελούσε εμπειρία οδυνηρή - ιδιαίτερα βέβαια αν ήταν «καλοί μαθητές»: Ο Α. Μ. γεννήθηκε το 1903 και αποφοίτησε από το Ελληνικό σχολείο. Ήταν προικισμένος μαθητής - αυτό φάνηκε καθαρά και από το πλούσιο λεξιλόγιο και τη σωστή σύνταξη των προτάσεων στη διάρκεια της συνέντευξης - αλλά δε μπόρεσε να συνεχίσει τις σπουδές του στο Γυμνάσιο. Ήδη στα χρόνια του Δημοτικού ήταν αναγκασμένος από καιρό σε καιρό να απουσιάζει από το σχολείο, προφανώς για να βοηθά τον πατέρα του στη βροσκή των ζώων: «Τόθελα

61. Συν. με την Γ. Σ., σ. 3.

62. Συν. με τον Μ. Μ. και την Κ. Μ., σ. 8.

63. Συν. με την Γ. Α., σ. 1' επίσης Συν. με τον Γ. Ψ', σ. 1: «Ήταν ορισμένοι άνθρωποι που δεν είχανε πράματα (ζώα) και τα παιδιά πάγαιναν κανονικά στο σχολείο».

64. Συν. 2 με τον Μ. Μ., σ. 6.

να πάω στο σχολείο, αλλά τι να κάνω; Μ' έπαιρναν για δουλειά και στεναχωριέμαι»⁶⁵. Αργότερα εργαζόταν στο χωριό ως χτίστης και ξυλουργός.

Πολλές, ίσως οι περισσότερες, οικογένειες βρίσκονταν παγιδευμένες μεταξύ της επιθυμίας τους να μορφώσουν το αγόρι, ακολουθώντας το πρότυπο των «καλών» οικογενειών του χωριού αφενός, και των αδήριτων αναγκών της οικογενειακής οικονομίας συνυφασμένων με βαθιά ριζωμένες νοοτροπίες για τους κοινωνικο-οικονομικούς ρυθμούς της ζωής και τις υποχρεώσεις των παιδιών αφετέρου. Η περίπτωση του Α. Μ. είναι ενδεικτική του αντιφατικού τρόπου με τον οποίο μια οικογένεια αντιμετώπιζε το σχολείο:⁶⁶ Από τη μια πλευρά εμπόδιζε το παιδί να παρακολουθεί τακτικά τα μαθήματα· από την άλλη πλευρά όχι μόνο δεν το υποχρέωσε να διακόψει το σχολείο αλλά το έστειλε να φοιτήσει και στο Σχολαρχείο.

Η περίπτωση του Γ. Π. που γεννήθηκε στην καμπή του 20ού αι. είναι ιδιαίτερα εύγλωττη. Ο Γ. Π. δεν αποφοίτησε απλώς από το Δημοτικό και το Σχολαρχείο, αλλά φοίτησε και στο Γυμνάσιο της Άμφισσας· για την ακρίβεια ο πατέρας του τον έστειλε ακόμη και στο Γυμνάσιο και χρηματοδοτούσε τις γυμνασιακές του σπουδές στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όταν όμως ο προικισμένος μαθητής φοιτούσε στο Σχολαρχείο δεν του έμενε χρόνος για μελέτη αφού ήταν υποχρεωμένος να βοηθά τον πατέρα του σε διάφορες δουλειές:

Υπήρξα αριστούχος. Υπήρξα αριστούχος αλλά δυστυχώς όταν πήγα στο ημιγυμνάσιο, το σχολαρχείο τότε, ανακατευτήκαμε με τις οικοδομές, με τις πολλές δουλειές και ο γέροντας νομίζοντας ότι στο σχολείο είμαι εις θέσιν να μάθω ό,τι χρειάζεται και στο σπίτι δε χρειάζεται ούτε να μελετήσω, ούτε τίποτα, κι εκεί σκόνηταψα. Θάρρος δεν υπήρχε για να πω: Τι κάνουμε εδώ; Γιατί δε μου επιτρέπεται να καθήσω να διαβάσω; ... Ότι ήθελε ο πατέρας μου να μάθω γράμματα ουδεμία αμφιβολία υπάρχει. Αλλά εκείνο το οποίο δεν είχαμε, δεν ξέραμε τον τρόπο, πώς να χειρισθεί το παιδί του για να του δώσει ώθηση, να μάθει γράμματα. Και αντί να μου πει: «κάτσε διάβασε», όχι γιατί δεν το ήθελε αλλά διότι έτσο' το καταλάβαινε, μού έλεγε: «άμε να δουλέψουμε λίγο, ώσπου να χτυπήσει η καμπάνα, να πας σχολείο».⁶⁷

Βαθιά χαραγμένη στη μνήμη του συνομιλητή μου έχει μείνει η μέρα εκείνη που ο σχολάρχης τον είδε ξυπόλητο και κακοντυμένο να δουλεύει, μια εικόνα

65. Συν. με τον Α. Μ., σ. 6.

66. Την αντίφαση ανάμεσα στην επιβάρυνση των παιδιών με αγροτικές εργασίες και την αξία της μόρφωσης στη συνείδηση της αγροτικής κοινωνίας κατά τη δεκαετία του 1950 στην Ελλάδα (Β. Ελλάδα και Αττική), επισημαίνει ο Sanders (*Rainbow in the Rock*, ό.π., σ. 241 κ.εξ.).

67. Συν. με τον Γ. Π., σ. 4.

που στα μάτια του δασκάλου συγκρουόταν σφοδρά με το πρότυπο του μαθητή:

...υπήρξε και ένας καθηγητής καλός, ο οποίος κατήγετο από τη Μεσσηνία ...ήτο άνθρωπος ο οποίος εφρόντιζε να καταλάβ' τι αντίληψη έχ' ο μαθητής, όχ' τι ξέρ', τι μπορεί να καταλαβαίνει από μίαν ερώτηση την οποία του έκαμε, κι εκείνο ήταν το οποίο έσωσε πολλά παιδιά. Διότ' -αναγκάζομαι να λεπτολογήσω λιγάχ' περισσότερο για τον άνθρωπο αυτόν- με τον πατέρα μου φτιάχναμε εδώ απέναντι στην Αγία Παρασκευή, στο πίσω μέρος, κάποια πηγή, την καλλιεργούσαμε για να πάρουμε το νερό, να το πάμε σε κάποιο κτήμα δίπλα να ποτίσουμε, και επειδή επρόκειτο για λάσπες, για νερά κι αυτά, είχα ξυποληθεί και είχα γυρίσει τα παντελόνια μου, έσκαβα κει μέσα, όταν τελείωσε το σχολικό έτος. Αυτός, λόγω υπηρεσίας, για κάποιο λόγο παρέμεινε πίσω, δεν πήγε στην πατρίδα του αμέσως, και την άλλη μέρα εθέλησε να πάει δίπλα εκεί, ήταν μια άλλ' πηγή, με ίσκιο καλό και πήρε ένα μπογαλάχ' με φωμοτύρ', τι είχε πάρ' ο άνθρωπος, και πήγαινε να βγάλ' τα μεσημέρια εκεί. Περνώντας από εκεί με βρήκε, και για νάμαι ειλικρινής εξεπλάγη ο άνθρωπος, λέει: «τι κάνεις εδώ, Πολυζώη;» -«Κύριε σχολάρχα», λέω, «βοηθάω τον πατέρα μου να φτιάξει μια βρύσ' εδώ». -«Α, εδώ θα φτιάξετε μια βρύσ'», λέει, «έτσ'»;» -«Ναι». -«Πού είναι ο πατέρας σου;» Λέω: «είναι κάτ' στο κτήμα». -«Όταν θά'ρθει να του πεις το βράδι να 'ρθει να με βρει οπωσδήποτε». -«Ευχαρίστως, κύριε σχολάρχα». Έφυγε, πάει. Δεν επέστρεψε πίσω όμως από κει. Πήρε άλλο δρομίσκο κι ήρθε πίσω. Γιατί κατάλαβε ότι εγώ ντροπιάστηκα άμα τον είδα, διότι πραγματικά οι μαθηταί τότε εφοβούντο τους καθηγητές... Ε, όταν ήρθε ο πατέρας μου, του είπα τελοσπάντων... Εκ των υστέρων έμαθα ότι περιέβρισε με πολύ βαριά λόγια μέσα στο μπακάλικο του χωριού. «Θέλεις να μάθεις το παιδί σου γράμματα και το σπουδάξεις πώς να σκάβει», του λέει. Κατάλαβες,⁶⁸

Ο πατέρας του Γ. Π. σκεφτόταν πρακτικά και βραχυπρόθεσμα, όπως προφανώς οι περισσότεροι σύγχρονοί του, αλλά και όσοι μεταγενέστεροι συγχωριανοί του διέκοπταν πρώιμα τη σχολική εκπαίδευση των παιδιών τους:

Ο πατέρας μου ήθελε βεβαίως να φτιάξουμε κάτι, διότι δεν είχε γνώσεις περισσότερες' άκουγε γράμματα, αλλά δεν ήξερε τι θα πει γράμματα. Ήθελε να με μάθ' γράμματα, αλλά σε λέει εδώ -τα γράμματα ήταν μια αφηρημένη έννοια- εδώ θα σκάψουμε, θα βγάλουμε το νερό, θα το πάμε κάτ', να ποτίσουμε το κτήμα.⁶⁹

«Ήθελε να με μάθ' γράμματα, αλλά... τα γράμματα ήταν μια αφηρημένη έν-

68. Ό.π., σ. 5.

69. Ό.π.

νοια»: Δε νομίζω ότι μπορώ να αποδώσω και ταυτόχρονα να ερμηνεύσω με περισσότερο εύστοχο και μεστό τρόπο τη στάση των περισσότερων χωριανών απέναντι στο σχολείο.

Ο Κ. Τσουκαλάς θεωρεί ότι σε πανελλαδικό επίπεδο η δευτεροβάθμια εκπαίδευση «αποτελέσει τη γενική προϋπόθεση της μετάπλασης σημαντικής μερίδας των γόνων της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας σε δυνάμει και ενεργεία μικροαστούς», ότι «η πρόσβαση στο πανεπιστήμιο δεν περιορίζονταν αποκλειστικά στους γόνους των πλούσιων αστικών ή αγροτικών στρωμάτων» και κάνει λόγο για «σχετικά χαμηλό ποσοστό ταξικής επιλογής». Στο σχήμα του οι μικροιδιοκτήτες της ορεινής υπαίθρου δεν συμπεριλαμβάνονται στα «πλούσια αγροτικά στρώματα», δικαιολογημένα αν τους συγκρίνουμε με άλλους αγρότες και σκεφτούμε την ουσιαστική απουσία οικονομικά ισχυρών αγροτών «δυτικής εμβέλειας» στην Ελλάδα.⁷⁰ Όμως οι ορεινές κοινότητες αποτελούσαν επίσης κοινωνικά διαστρωματωμένες κοινωνίες παρά τον ισονομικό χαρακτήρα τους και τον χαμηλό έως αδιόρατο με την πρώτη ματιά βαθμό κοινωνικο-οικονομικής διαφοροποίησης, στους οποίους αναφέρθηκα στο Πρώτο κεφάλαιο. Σε επίπεδο μικροκοινωνικό αυτή η διαστρωμάτωση φαίνεται πως επηρέαζε αποφασιστικά την πρόσβαση στο γυμνάσιο και το πανεπιστήμιο.

Οι γυμνασιακές και γενικά οι ανώτερες σπουδές των αγοριών αποτελούσαν για ένα μικρό τμήμα της ορεινής αγροτικής κοινωνίας στον ελλαδικό χώρο, σκοπό ιερό στην πραγμάτωση του οποίου επιστρατεύονταν ολόκληρη η οικογένεια. Η μόρφωση των γιων αφορούσε όλη την οικογένεια: ήταν το κοινωνικό της κεφάλαιο, που μετά την επαγγελματική αποκατάσταση του μορφωμένου γιου (κατά κανόνα, το διορισμό του σε μια υπηρεσία ή, στην περίπτωση των δασκάλων, σε ένα σχολείο) μετατρέποταν σε οικονομικό κεφάλαιο αφού η οικογένεια είχε, θεωρητικά έστω, πρόσβαση σε ένα εισόδημα σταθερό (δηλαδή μηνιαίο) και χρηματικό. Το όνειρο του αγρότη για το γιο του ήταν, όπως έγραφε ο Λουκόπουλος, «το πέρασμα του παιδιού απ' τη ζωή τη γεωργική σε μια άλλη ζωή που θα τη ζη με μισθό»⁷¹ – ίσως αυτό το όνειρο εκφράζει και το ρήμα «έδωξε» που χρησιμοποίησε ένας συνομιλητής για να πει ότι ο πατέρας «έστειλε» τον αδελφό του στο Γυμνάσιο.⁷² Ο υπερτροφικός χαρακτήρας του ελλαδικού δημόσιου τομέα ήδη από την εποχή συγκρότησης του νέου κράτους και το σταθερά και συγκριτικά με άλλες ισοδύναμες ή ισχυρότερες οικονομικά χώρες υψηλότατο ποσοστό των δημοσίων υπαλλήλων στον ενεργό πληθυσμό, οπωσδήποτε υποδαύλιζαν τα όνειρα των γονιών και τις επαγγελματικές προσδοκίες των παιδιών.⁷³ Αργότερα, τα πολιτικά πατρωνιακά-πελαταιακά δίκτυα

70. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 429, 437, 438.

71. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 12.

72. Συν. με τον Π. Π., σ. 9.

73. Βλ. σχετικά Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, ό.π.

πρέπει να έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην επίτευξη του στόχου του διορισμού. Υπάρχουν ορισμένες μαρτυρίες για διορισμούς σε κρατικές υπηρεσίες μέσω συγκεκριμένων βουλευτών (Η συστηματική διερεύνηση της λειτουργίας τέτοιων δικτύων στο μικρο-επίπεδο υπερέβαινε τα πρακτικά όρια αυτής της εργασίας αλλά παραμένει ζητούμενο).⁷⁴ Υποθέτω ότι οι ψηφοθηρικού χαρακτήρα υποσχέσεις των πολιτικών πατρώνων για διορισμό στο δημόσιο τομέα ενίσχυαν την ιδέα για την υψηλή αξία της μόρφωσης στη συνείδηση των χωριανών.⁷⁵

74. Οι μεσοπολεμικές στατιστικές των βουλευτικών εκλογών που φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής μας δίνουν μια εικόνα των πολιτικών επιλογών της επαρχίας Δωριδίας και της κοινότητας Κροκυλείου, καθώς και ορισμένα στοιχεία για τους βουλευτές-διαμεσολαβητές μεταξύ δημόσιου μηχανισμού και χωριανών στα χρόνια μεταξύ της Μικρασιατικής καταστροφής και της μεταξικής δικτατορίας: Το 1928, το κόμμα των Φιλελευθέρων συγκέντρωσε σχεδόν τα 4/5 των ψήφων στην επαρχία Δωριδίας (78,51 % έναντι 21,49% του Λαϊκού κόμματος). Στις εκλογές, ωστόσο, του 1933 η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις (στην ουσία το Λαϊκό κόμμα) συγκέντρωσε 52,01% των ψήφων, έναντι 45,49% του Εθνικού Συνασπισμού (ουσιαστικά του κόμματος των Φιλελευθέρων)· ως σημειωθεί ότι σε πανελλαδικό επίπεδο οι δύο μεγάλες παρατάξεις σχεδόν ισοψήφισαν με ελαφρά υπεροχή του Εθνικού Συνασπισμού. Στο Κροκύλειο, το 1928, ο υποψήφιος του Λαϊκού κόμματος Γεώργιος Χλωρός συγκέντρωσε μόνο 18 ψήφους σε σύνολο 183. Οι υπόλοιπες ψήφοι μοιράστηκαν ανάμεσα σε υποψήφιους του κόμματος των Φιλελευθέρων –τον Θεμιστοκλή Παπαϊωάννου (63), τον Κωνσταντίνο Λιδωρίκη (53) και τον Παναγιώτη Χρυσανθάκη (49)– ενώ βουλευτής του νομού εκλέχτηκε τελικά ο Λιδωρίκης (για τον οποίο ένας συνομιλητής, ο Θ. Α., μου ανέφερε ότι διόρισε τον αδελφό του στο Υπουργείο Γεωργίας το 1935). Όμως στις εκλογές του 1933 ο ίδιος υποψήφιος του Λαϊκού κόμματος (Χλωρός) συγκέντρωσε το μεγαλύτερο αριθμό ψήφων (97), έναντι 91 του Λιδωρίκη, σε σύνολο 203 (έτσι σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι πολλές ψήφοι του Παπαϊωάννου, που το Μάρτιο του 1933 δεν ήταν υποψήφιος, είχαν έντονα προσωπικό χαρακτήρα και μεταφέρθηκαν στον υποψήφιο του αντίπαλου κόμματος): Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1931, σ. κη', κθ', 7, 74· Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5ης Μαρτίου 1933, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1933, σ. λβ', λγ', σ. 6, 49. Τόσο ο Χλωρός, όσο και οι Παπαϊωάννου και Λιδωρίκης ήταν νομικοί (δικηγόροι): Ελληνική Δημοκρατία, Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνση Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935, Αθήναι 1986, σ. 238, 239, 261, 296.

75. Πέρα από τις πολιτικές σχέσεις, οι διορισμοί μπορεί να οφείλονταν στη μεσολάβηση χωριανών ήδη διορισμένων και υψηλά ιστάμενων σε ένα δημόσιο οργανισμό. Γνωρίζουμε λ.χ. ότι πολλοί Νουτσομπριότες (από το ορεινό χωριό της Δωριδίας Νούτσομπρο, που το 1928 μετονομάστηκε σε Ψηλό Χωριό) αλλά και άλλοι «ξενοχωρίτες», από την ευρύτερη περιοχή, διορίστηκαν στην Εθνική Τράπεζα, χάρη σε δυο αδελφια από το Νούτσομπρο, που είχαν διοριστεί στην Τράπεζα το 1910 και το 1918 και είχαν εξελιχθεί. Τα παιδιά και τα εγγόνια όσων είχαν διοριστεί μπορούσαν επίσης να διοριστούν, λόγω των σχετικών ευεργετικών διατάξεων (Παπαϊωάννου, Τα Κλειδιά..., ό.π., σ. 72. Ο Παπαϊωάννου γράφει: «Ας θυμούνται λοιπόν όσοι Ψηλοχωρίτες έφαγαν ή τρώνε ψωμί από την Εθνική Τράπεζα, ότι αυτό το χρωστάνε στους αδελφούς Γιάννη και Κώστα Κων. Παπαϊωάννου και ας μην ξεχνάμε να τους ανάβουν κανένα κερί»).

Μέσω της φοίτησης των αγοριών στο Γυμνάσιο συντελούνταν, τουλάχιστον ιδεοτυπικά, η μετάβαση ορισμένων οικογενειών από την αγροτική στη μικροαστική ή μεσοαστική κοινωνία. Όμως τα αγόρια του χωριού στη συντριπτική πλειοψηφία τους δεν γράφονταν στο Γυμνάσιο. Τα περισσότερα αγόρια και μάλιστα οι γιοι των κτηνοτρόφων συχνά δεν τελείωναν ούτε το Ελληνικό σχολείο αφού η κτηνοτροφία απαιτούσε την ταχεία ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία και τους απομόνωνε από τον κεντρικό οικισμό, το χωριό. Επιπλέον, συχνά οι γονείς (ο πατέρας) δεν έστελναν στο Γυμνάσιο το γιο ή τους γιους εκείνους οι οποίοι είχαν χαμηλή επίδοση στο σχολείο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ ο πατέρας ήταν ο ίδιος εγγράμματος και ήθελε διακαώς να σπουδάσουν οι γιοι του, τα οικονομικά της οικογένειας στη δεδομένη χρονική στιγμή στην οποία πρόβαλλε το ζήτημα των γυμνασιακών σπουδών ενός αγοριού, δεν επέτρεπαν σε καμιά περίπτωση κάτι τέτοιο.

5. ΧΩΡΟΣ ΜΑΘΗΣΗΣ

Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες γινόταν το μάθημα δεν ήταν ιδανικές ούτε από πλευράς υλικοτεχνικής υποδομής, ούτε από πλευράς αριθμού διδασκόντων, τη στιγμή που στο μεσοπολεμικό Δημοτικό σχολείο φοιτούσαν κάθε χρόνο σχεδόν 100 ή και πάνω από 100 μαθητές ενώ υπήρχαν 2 μόνο δάσκαλοι – υπό αυτή την έννοια απαντά σε σχολικά έγγραφα ως «διτάξιο». Όσα παιδιά κατοικούσαν στον κεντρικό οικισμό δε χρειαζόταν να περπατήσουν πολλή ώρα μέχρι το σχολείο (Δημοτικό ή Ελληνικό)· εαν όμως ζούσαν έξω από τον κεντρικό οικισμό, όπως τα «τσοπανούδια» που περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου σε καλύβια ή ταράτσες, τότε η μετάβαση στο σχολείο γινόταν δυσκολότερη. Εύκολα φαντάζεται κανείς ότι τα παιδιά αυτά έφταναν στο σχολείο πολύ κουρασμένα για να μπορέσουν να συγκεντρωθούν στο μάθημα και να παρακολουθήσουν. Η Α. Γ. έμενε έξω από το χωριό και ήταν αναγκασμένη να πηγαίνει στο σχολείο και να γυρίζει με τα πόδια. «Είχαμε τραχανία (δυσκολία) μεγάλη τότε», αφηγείται, «οχτώ χρονώ να 'ρχιέσαι από κει με τα πόδια και να πααίνς πίσω το βράδ'». ⁷⁶

Τα παιδιά ήταν υποχρεωμένα να φέρνουν μαζί τους κάθε πρωί ένα κομμάτι ξύλο για τη σόμπα του σχολείου. «Τα θρανία ήταν λιγοστά και δεν έφταναν για να βολευτούνε όλα τα παιδιά που ήταν πολλά εκείνα τα χρόνια, κι έτσι κάμποσα απ' τα μικρά που πήγαιναν στην πρώτη τάξη, κάθονταν σταυροπόδι σε κάτι ξύλινα μαδέρια που ήταν ακουμπισμένα στο πάτωμα». ⁷⁷ Μόνο περιορισμένη εφαρμογή είχαν επομένως οι επίσημες προδιαγραφές για τον τύπο των

76. Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 5.

77. Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 125.

θρανίων, τον αριθμό και την τοποθέτησή τους μέσα στο χώρο ώστε να υπηρετούν με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο τους παιδαγωγικούς στόχους του σχολείου.⁷⁸ Βιβλία και τετράδια σπάνιζαν. Πολλές φορές ο δάσκαλος έγραφε το μάθημα στον πίνακα για να το αντιγράψουν τα παιδιά· αντί για τετράδια πολλά παιδιά χρησιμοποιούσαν πλάκες. Τα σύνεργά τους και το κολατσιό τους τα μετέφεραν μέσα στη «μαρούδα», ένα μικρό υφαντό σάκκο που τον κουβαλούσαν στον ώμο. Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζαν οι μαθητές της εποχής και στα υπόλοιπα χωριά της ορεινής Δωρίδας⁷⁹ αλλά και γενικότερα του αγροτικού χώρου. Παρά τις προβλέψεις του νόμου για τους άπορους μαθητές, προβλέψεις αόριστες και συνεπώς ανεφάρμοστες, το κράτος δεν κάλυπτε ούτε στο ελάχιστο τα αναγκαία για τη σχολική φοίτηση υλικά μέσα.⁸⁰

Ορισμένες φορές τα παιδιά αγωνίζονταν για να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεση των γονιών τους ώστε να μπορέσουν να αγοράσουν από το παντοπωλείο ένα τετράδιο, ένα μολύβι ή, τα κορίτσια, κλωστή για τα εργόχειρά τους. Οι υλικές απαιτήσεις των μαθημάτων γίνονταν πηγή άγχους. Ο Γ. Π. που γεννήθηκε στην καμπή του αιώνα με δυσκολία εξασφάλιζε το αντίτιμο του τετραδίου: «'Δώσωμ'ε μια δεκάρα να πάρω ένα τετράδιο', έλεγα στον πατέρα μου, μια δεκάρα είχε τότε, χάλκινη. Σούλεγε: 'πάρε μια πεντάρα και πάρ' το μισό!' 'Μα δεν το δίν'». 'Ε, πάρε κόλλες.' 'Μα δε γίνεται'. Την έπαιρνα τη δεκάρα, μα με γκρίνια». Και η κατά μια περίπτωση γενιά νεότερη Α. Σ. (γεννήθηκε το 1922) μίλησε για το άγχος που την κατέκλυζε όταν ο πατέρας της αρνιόταν να της δώσει χρήματα προκειμένου να αγοράσει κλωστές για το μάθημα των οικοκυρικών:

Αν είχαμε ένα φράγκο τότε! 'Ενα πενηνταράκ'! Παρακαλούσα τον πατέρα μου, να μου δώσει για κλωστές, ήταν η δασκάλα μας εκεί για τα κεντήματα. «Δεν έχω λεφτά», απαντούσε. Ε, τι να πω στ' δασκάλα, τι να πω τώρα; ...Να πάρεις κλωστές, έλεγ' η δασκάλα.⁸¹

78. Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια*, ό.π., σ. 158 (σύμφωνα με τη συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας, η οποία είχε υιοθετηθεί στην Ελλάδα από το 1880 περίπου, η εγχάραξη στο παιδί των εννοιών της τάξης και της πειθαρχίας ταυτιζόταν με τον απόλυτο έλεγχο του σώματος, στην επίτευξη του οποίου συντελούσε καθοριστικά η κατασκευή και χωροθέτηση των θρανίων).

79. Πβ. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή*, ό.π., σ. 144.

80. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, ό.π., σ. 59.

81. Συν. με τον Γ. Π., σ. 4· επίσης, Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 5, όπου αναφέρεται ότι ο αδερφός της μάνας στέλνει στο παιδί ένα τετράδιο από την Αμερική· Συν. με την Α. Σ., σ. 5. Οι αφηγήσεις φέρνουν στο νου (τηρουμένων των αναλογιών) μια μαρτυρία από τη Γαλλία του 13ου αι. που αναφέρεται στην οικονομική αδυναμία των παιδιών της υπαίθρου να αποκτήσουν το απαραίτητο Ψαλτήρι για να μάθουν ανάγνωση και την οποία παραθέτουν οι Alexandre-Bidon, Lett, *Η Καθημερινή ζωή*, ό.π., σ. 86, 87.

Τουλάχιστον πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι ίδιοι οι μαθητές κατασκεύαζαν το μελάνι με το οποίο έγραφαν:

Για μελάν' βάζαμε κάτ' παπαρούνες, αφηγείται ο Α. Μ., στίβαμε και φκιάναμε μελάν' και γράφαμε. Μόνοι μας. Και βάζαμε κι ένα μπάθρο και καίγαμε ρετσίν' από κάτ' κι έπιανε καπνιά και με τον καπνό φκιάναμε μελάν' και γράφαμε, αλλά πού να τ' βάλωμε το μελάν'; Καλαμάρια δεν είχαμε. Όπως μπόραγε ο καθένας, ό,τι έβρισκε. Ζωή χαρισάμεν!⁸²

Φυσικά τα παιδιά του χωριού στη συντριπτική τους πλειοψηφία δε μπορούσαν να περιμένουν καμιά ουσιαστική βοήθεια από τους γονείς τους όταν μελετούσαν για το σχολείο. Οι μητέρες ήταν σχεδόν όλες αγράμματες· πολλοί πατεράδες ήταν ξενιτεμένοι, και οι περισσότεροι από όσους ζούσαν στο χωριό, ακόμη και αν ήξεραν γράμματα, ελάχιστα ασχολούνταν με τα παιδιά τους.

Αυτό δε σημαίνει, ωστόσο, αναγκαστικά ότι οι γονείς αδιαφορούσαν για την επίδοση των παιδιών τους στο σχολείο: Ορισμένες φορές ασκούσαν ένα είδος περιορισμένου ελέγχου, όταν, λ.χ., ρωτούσαν τα παιδιά αν διάβασαν τα μαθήματά τους ή τα προέτρεπαν να μελετήσουν.⁸³ Άλλοτε τα μεγαλύτερα αδέρφια βοηθούσαν τα μικρότερα στα πρώτα τους βήματα⁸⁴ ενώ υπήρχαν γονείς, όπως ο πατέρας της Γ. Α., που ζητούσαν πληροφορίες από το δάσκαλο για την επίδοση των παιδιών τους χωρίς να σκοπεύουν να τα στείλουν στο Ελληνικό σχολείο. Η καλή επίδοση στα μαθήματα προσέδιδε κοινωνικό κύρος και στην οικογένεια, επιβεβαιώνοντας τις διανοητικές ικανότητες αγοριών και κοριτσιών. Ο πατέρας της Γ. Α. την πίεζε να μελετήσει αριθμητική, ένα μάθημα στο οποίο ήταν αδύνατη:

Όταν πήγαινα στο σχολείο δεν ήμην καλή στα μαθηματικά, αριθμητική βαριόμαν, δεν ήθελα να διαβάσω. Κι όταν ερχόνταν οι γονείς μου το βράδ' από τα χωράφια, εγώ πήγαινα και κοιμόμουν κάτ' απ' τα ρούχα εκεί για να μη 'ρθει ο πατέρας μ' και με διαβάσ'. Τούλεγε ο δάσκαλος, είναι πάρα πολύ καλή μαθήτρια αλλά δεν είναι πολύ καλή στην αριθμητική.⁸⁵

Ορισμένοι συνομιλητές διδάχτηκαν τα πρώτα γράμματα ή τις βασικές γνώσεις από ενήλικες στην οικογένειά τους. Ακόμη και όταν δεν ενδιαφέρονταν για τη σχολική εκπαίδευση των παιδιών, οι άνθρωποι αυτοί είχαν αίσθηση της πρακτικής αξίας των στοιχειωδών γνώσεων γραφής, ανάγνωσης και αριθμητικής στην καθημερινή ζωή: Ο Αρ. Μ. διδάχτηκε την αλφάβητο και τους αριθμούς

82. Συν. με τον Α. Μ., σ. 3.

83. Συν. με τον Γ. Ρ. και τον Π. Β., σ. 2· Συν. με τον Α. Γ., σ. 3· Συν. με την Μ. Ν., σ. 22· Συν. με τον Π. Π., σ. 9.

84. Συν. με τον Θ. Α., σ. 26· Συν. με τον Γ. Σ. και τη Φ. Σ., σ. 11.

85. Συν. με την Γ. Α., σ. 6.

πριν ακόμη πάει στο σχολείο από τον προπάππο του, όταν του πήγαινε φαγητό στο μαντρί. Ο προπάππος πελεκούσε πέτρες και πάνω σε αυτές χάραζε με το κοπίδι του γράμματα και αριθμούς.⁸⁶ Η Λ. Π. η οποία απουσίαζε συχνά από το σχολείο για να βοηθά τους γονείς της στο σπίτι και στα χωράφια διδάχτηκε πολλαπλασιασμό από τον πατέρα της. Η Λ. Π. είναι απόφοιτος του δημοτικού σχολείου· ο πατέρας της είχε ωστόσο συνείδηση της χρησιμότητας, που μπορούσαν να έχουν ορισμένες βασικές γνώσεις και για τα κορίτσια (σε μια εποχή μάλιστα, κατά την οποία, λόγω της μαζικής μετανάστευσης των ανδρών, οι ευθύνες της οικογενειακής οικονομίας έπεφταν σχεδόν εξ ολοκλήρου στους ώμους των γυναικών):

Δεν ξέρω πολλά γράμματα κι ο πατέρας μου με έμαθε. Ο πατέρας μου μας έβαζε, σε μια πλάκα, πηγαίναμε σ' ένα κτήμα πιο πίσω (για δουλειές), και το καλοκαίρι καθόμασταν το μεσημεράκι να ξεκουραστούμε και με έβανε με μια πέτρα να ειπώ την προπαίδεια. Δεν ήξερα ούτε την προπαίδεια και την έμαθα από τον πατέρα μου... Με μάθαινε, ο πατέρας μου μ' έμαθε την προπαίδεια, δεν την ήξερα και μ' έμαθε απ' το ένα μέχρι το δέκα τότενε, και την προπαίδεια δε μπόραγα να τη μάθω. Κι ο πατέρας μου μού είπε: «Εγώ θα κοιμηθώ και τ' απόγεμα θα παρουσιάσεις την πλάκα με την προπαίδεια. Άμα δεν ξέρς προπαίδεια, να πα να πνιγείς, δε σε πάω πίσω στο σχολείο», μου είπε ο πατέρας μου, την είπε αυτή την κουβέντα.

(Μια «κουβέντα» που υποδεικνύει ότι η φοίτηση των παιδιών στο σχολείο ήταν στη νοοτροπία των χωριανών υπόθεση ουσιαστικά προσωπική-οικογενειακή και όχι υποχρέωση του γονέα-πολίτη).

Κι εγώ (συνεχίζει η συνομιλήτρια), στεναχωρέθηκα κι αυτοί κοιμόντουσαν το μεσημέρ' από κάτ' στον ίσκιο, κι εγώ σκέφτομαν κι έλεγα πώς να τα γράφω, αλλά σιγά-σιγά το βρήκα κι έγραφα την προπαίδεια και την προπαίδεια την ξέρω απ' τον πατέρα μου ακόμα. Και ο δάσκαλος τα μάθαινε τα παιδιά αλλά εγώ δεν ευκαιρούσα να πάω σχολείο. Με είχανε στο σπόρο, με είχανε στο χωράφ', η μάνα μου γένναγε τότε και πήαινα εγώ και γύρζα το αλέτρι.⁸⁷

Από την άλλη πλευρά το σχολείο έδινε σε αρκετά παιδιά, αγόρια και κορίτσια, την ευκαιρία να ανακαλύψουν προσωπικές ικανότητες και δεξιότητες, να συνειδητοποιήσουν τις δυνατότητες και την αξία τους, τονώνοντας την αυτοπεποίθησή τους. Για τα κορίτσια –τα οποία στη συντριπτική τους πλειοψηφία υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν το σχολείο πολύ γρήγορα– η αυτοσυνειδησία, η αυ-

86. Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 6.

87. Συν. με την σ. Λ. Π., σ. 4, 8.

τογνωσία που αποκτούσαν ορισμένες φορές μέσα από τη γνώση ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Αυτό γίνεται φανερό όταν συνομιλήτριες με έφεση για μάθηση αναφέρονται με υπερηφάνεια στα σχολικά τους επιτεύγματα και με κάποια αδιόρατη πικρία στο γεγονός ότι δεν είχαν την ευκαιρία να αναπτύξουν περισσότερο τις δυνατότητές τους. Σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούσαν έμφυλα συλλογικά πρότυπα, η φοίτηση στο σχολείο άνοιγε το δρόμο για τη διαμόρφωση ενός «εγώ», το οποίο βασιζόταν στις προσωπικές ικανότητες και την προσωπική απόδοση, ανεξάρτητα από το φύλο.

Τη διαδικασία αυτή φωτίζει «εκ των έσω» η αφήγηση της Π. Γ., μιας ευφύεστατης και ενεργητικότητας γυναίκας, της οποίας η προσωπική μαρτυρία είναι πλούσια, γεμάτη παλμό και ειλικρίνεια, χωρίς διάθεση εξωραϊσμού των καταστάσεων. Η Π. Γ. γεννήθηκε το 1908. Υπήρξε ιδιαίτερα ευφύεσ και εργατικό παιδί καθώς και προικισμένη μαθήτριά· ως προς αυτό πρόκειται για περίπτωση εξαιρετική. Ωστόσο η μαρτυρία της καταθέτει με σαφήνεια για τους κόσμους που μπορούσε να ανοίξει το σχολείο όχι μόνο στα αγόρια αλλά και στα κορίτσια, για την ανταγωνιστικότητα που υπέθαλπε ανάμεσα στα παιδιά, μια ανταγωνιστικότητα σε επίπεδο προσωπικό-ατομικό και όχι συλλογικό-οικογενειακό, προωθώντας ένα νέο πρότυπο συμπεριφοράς στην ορεινή αγροτική κοινωνία, τουλάχιστον όσον αφορά το γυναικείο πληθυσμό της.

Την πρώτη μέρα στο σχολείο η συνομιλήτρια είχε την ευκαιρία να επιβεβαιώσει τις δυνατότητές της εξοργίζοντας τους συμμαθητές της και τον ίδιο το μεγαλύτερο αδελφό της:

Ήμασταν πρωτάκια στο σχολείο, προυτάκια, ε; Μας έπιασε και μια βροχούλα στο δρόμο, πακίναμε πέρα. Θρανιά δεν είχαν και μας έβαλαν σε μια μεριά στην έδρα κι απ' την άλλ' τη μια μεριά καθήσαμε κι απ' την άλλ', στν έδρα εκεί. Τα παιδιά, ο δάσκαλος το είχε πει πρωτύτερα φαντάζομαι, έτσ' με τη φαντασία το λέω, τι λέγεται ορίζων; Και τα σήκωσε τότε που πήγαμε μεις, την ημέρα εκείνη που πήγαμε πρωτάκια εμείς, τα σήκωσε, τον αδερφό μ', έναν Π., πατέρα αυτουνού που είπα του Μ., είναι πατέρας αυτός, έγινε δάσκαλος, Π., ένας Κ. τον έλεγαν, κι ένας, τον έλεγαν Σ., τέσσερα παιδιά, τα σηκών' απάν' για να, φαντάζομαι τώρα, φαντασία πως τούχε πει ο δάσκαλος πρωτύτερα, λέει: «Σκωθήτε απάν', τι λέγεται ορίζων, παιδιά;», σκράπα και τα τέσσερα. Λέει: «όποιος το ξέρ'» λέει ο δάσκαλος, «να σηκώσ' το χεράκι τ'». Εγώ, μόλις πήγα και κι έκατσα, σήκωσα το χέρι μ', λέει ο δάσκαλος, λέει: «το ξέρς εσύ Π., τι λέγεται ορίζων;» —«Το ξέρω», λέω. —«Για σήκ' απάν'». Αφού μόλς πήγαμε σχολείο, λέω. Με σηκών' ο δάσκαλος απάν', «πες», λέει, «τι λέγεται ορίζων». Θάπρεπε να πω όμως το κυκλικό σημείο. «Θυμάμαι, δάσκαλε», λέω, «αλλά δεν μπορώ να το ειπώ». —«Ε, πέστο όπως το ξέρς'». —«Ουρίζων λέγεται», λέω, «πως μας φαίνεται ότι ο ουρανός ακουμπάει παν τη γης». —«Μπράβο», λέει... —«Έλα

δω». Με πιάν' απ' το χέρ' ο δάσκαλος, με πάει σ' αυτούς τους τέσσερις μπροστά. «Φτου μασκαράδες, φτου μασκαράδες, φτου μασκαράδες». ...Κείν' ήταν μεγάλ'. Σε μεγαλύτερες τάξεις. Τάφτσα τα παιδιά⁸⁸, πήγα στο σπίτ' κι έφαγα ένα ξύλο απ' τον αδερφό μου, κι ήμασταν αγαπημένα αδέρφια. Τον είδ' η μάνα μ', «τι σ' έχ κάν' το κορίτσ'», λέει, «γιατί το σκοτώνς το κορίτσ'». —«Θα το σκοτώσω», λέει. «Γιατί;» «Αυτή», λέει, «είπε και μια κουβέντα άσχημη, δε θέλω να την πω εδώ μέσα, και ήθελε λέει να μας φτύσ' αυτή», λέει, «το σ..., και μας έδειρε», λέει, «κι ο δάσκαλος και όλα. Θα το σκοτώσω», λέει. —«Γιατί», λέει, «τι σας έκανε;» —«Σώπα, ρε μάνα, ξέρς γιατί με βαρεί», λέω, «γιατί δεν το ήξεραν το μάθημα και το είπα εγώ», λέω, «γι' αυτό με βαρεί», κι αρχίσα τα κλάματα εγώ. —«Γι' αυτό ,παιδάκι μ'», λέει, «δε λες νάναι η αδερφή σ' έξυπνη», λέει. Έξυπνη εγώ! Να θυμηθώ εγώ, που πέρασ' ο Οδυσσέας, πως στις Συμπληγάδες Πέτρες, πως πήγε στο νησί της Κίρκης, τς Σειρήνες, πού δεν πέρασε!⁸⁹

Η Π. Γ. φοίτησε δυο χρόνια και στο βραχύβιο Δημοτικό σχολείο θηλέων του χωριού. Σε μια επίσκεψη του επιθεωρητή στην τάξη ήταν η μόνη που απάντησε στην ερώτησή του, προκαλώντας τη ζήλεια ορισμένων συμμαθητριών της που φαίνεται ότι προσπαθούσαν γενικότερα να την περιθωριοποιήσουν αποκλείοντάς την από την παρέα τους επειδή τις δυσαρεστούσε η υψηλή επίδοσή της στο σχολείο:

Και ήρθ' ο επιθεωρητής μια φορά και μας τόχε πει για τν κιβωτό του Νώε. Και δεν ήρθε η δασκάλα την ημέρα εκείνη απούηρθε ο επιθεωρητής ...Λέει: «τι κάνετε κοριτσάκια, καλημέρα, τι κάνετε;», λέει, «δε μου έτετε», λέει «κάνα παραμυθάκ', κάνα τραγουδάκ', σας έχει τίποτα η δασκάλα;». Ειπήκαμε κάποιο τραγουδάκ' και, δε το θμώμαι ολότελα το τραγούδ'... —«Μήπως ξέρ' κανένα», λέει, «για τν κιβωτό του Νώι;». Λέν: «Δεν ξέρουμε». —«Δε σας τόχει πει η δασκάλα σας;», λέει, «για τν κιβωτό του Νώε;» —«Όχ,», λέει, «δε μας τόχει ειπεί». Ήταν τούτην η Π. τν έλεγαν τούτη δω τ' γειτόνσα... Λέει: «αν το ξέρ' και κάνα κοριτσάκ'», είπε ο επιθεωρητής, «ας σήκωσ' το χέρ'». Και σήκωσα. Εγώ ήμαν στο πρώτο θρανίο. Με είχε η δασκάλα στο πρώτο θρανίο. Και λέει: «Για πέστο συ. Σας το είπε η δασκάλα;», λέει, «για την κιβωτό του Νώι;» —«Πώς δε μας το είπε», λέω! «Μας το είπε η δασκάλα», λέω, «για την κιβωτό του Νώε». —«Για

88. Φαίνεται ότι αρκετοί δάσκαλοι τιμωρούσαν τους μαθητές με την ποιήν του «εμπυτισμού» από τους συμμαθητές τους, αν και το κράτος δεν ενέκρινε τέτοιου είδους τιμωρίες. Αναφέρεται περίπτωση απόλυσης δασκάλου από την υπηρεσία το 1884 επειδή «επέβαλε τρισί των μαθητών της τάξεως, εν η διδάσκει, την ποιήν του εμπυτισμού υπό των συμμαθητών αυτών...» (Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 163) βλ. για τις ποινές στο σχολείο την τελευταία ενότητα του κεφαλαίου αυτού.

89. Συν. με την Π. Γ., σ. 9.

πέστην». Ε, του είπα πώς, ήταν ένας, λέω, ευσεβής άνθρωπος λέω, πολύ καλός άνθρωπος κι είπε λέω κάποιος να φτιάσ' μια κιβωτό», τα είπα έτσ' εν περιλήψει, να φτιάσ', λέω, μια κιβωτό με σανίδ', «με τι», λέει, «θα τν έφκιανε, με λάσπ';» — «Όχ με λάσπ', με σανίδια και να βάλ' απόλα τα ζώα και τα πτηνά μέσα και να πάρ' τν οικογένειά τ' και να φύγ' γιατί' θα γέν' κατακλυσμός και θα χαθεί το χωριό τούτο. Τν έφκιασε τν κιβωτό κι έκαμε σαράντα μέρες και σαράντα νύχτες, τέτοια πλημμύρα και σηκώνονταν η κιβωτός, σηκώνονταν η κιβωτό απ' το νερό και πήε κι έκατσε στο όρος Αραράτ». — «Σας το είπε», λέει, «η δασκάλα ετσία», — «Μας το είπε», λέω, πώς, εγώ απ' τη δασκάλα τα ήξερα. Δεν με χώνευ' ετούτην ... τρία, τέσσερα κορίτσια, άμα κάθονταν εδά και πάαινα κι εγώ να καθήσω, έφευγαν από δω και πάαιναν κει πέρα. Δεν ήθελαν ούτε να με λέπουνε. Γιατί όταν έλεγε η δασκάλα σήκωνα το χέρ' εγώ. Αυτές ντιπ. Λάθος έκαναν.

Ας μην τη σπούδασε ο πατέρας της όπως θα μπορούσε να είχε κάνει, μάλιστα είχε και παντοπωλείο στο χωριό: Η γραφή και η ανάγνωση που έμαθε στο σχολείο επέτρεψαν αργότερα στην Π. Γ. να επικοινωνεί με τα παιδιά της που σπούδαζαν στην Αθήνα ή ήταν ξενιτεμένα. Για μια από τις παλιές εκείνες συμμαθήτριες και άσπονδες φίλες διηγείται:

Έπειτα ήθελε να φτιάσ' γράμμα στα παιδιά τς κι έρχεται να της στείλω εγώ ένα γραμματάκ' να στείλ' στα παιδιά τς. Αφού πήες στο σχολείο, μάθε να φτιάσς ένα γράμμα για τα παιδιά σ'. Έπαιρνε από δω μια λέξ', την πάαινε μέχρι κει πέρα, να φτιάσ' μια λέξ'. Και πολλές φορές δεν μπόραγε να το συντάξ' το γράμμα και της τόγραφα 'γω το γράμμα.

Η γνώση που πρόσφερε το σχολείο, έστω στοιχειώδης, έστω κατευθυνόμενη, έστω «στεγνή» μπορούσε να γίνει πηγή από την οποία αγόρια και κορίτσια αντλούσαν ικανοποίηση και αυτοπεποίθηση.

Αυτό επιβεβαιώνουν, άλλωστε, και αναμνήσεις ορισμένων γυναικών από το μάθημα των Οικοκυρικών που από το 1895 ήταν υποχρεωτικό για τα κορίτσια σε όλα τα Δημοτικά σχολεία από το 1895.⁹⁰ Με εμφανή χαρά και υπερηφάνεια ανακαλούν στη μνήμη τους τα εργόχειρα που έφτιαχναν στο σχολείο τα οποία μάλιστα —τουλάχιστον στη δεκαετία του 1930— εκθέτονταν δημόσια στην πλατεία του χωριού στο τέλος του σχολικού έτους.

Ήταν η Ηλιοπούλου η Ουρανία δασκάλα, τη σκοτώσαν την καημένη (στον Εμφύλιο) πολύ καλή, μας ξεστράβωσε, μας έμαθε κεντήματα, μας έμαθε τρόπους, νοικοκυριό... Έχω ακόμα κάτι κεντήματα. Υπάρχουν κεντήματα.

90. Α. Μπακαλάκη, Ε. Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα 1987, σ. 34.

Πολλά κεντήματα κάναν τα κορίτσια και κάναμε μια έκθεση, όταν τελείωνε η χρονιά στο σχολείο, κάναμε αυτή την έκθεση, τα βάζαμε στα σκοινιά με το όνομα της καθεμιανής και βραβεύεται ανάλογα με το εργόχειρο που έκανε.⁹¹

Σε μια οικονομία και κοινωνία, που στηριζόταν σε σημαντικό βαθμό στη δεξιότητα των γυναικείων χεριών και πρόβαλλε το ιδεώδες της «νοικοκυράς» τα περισσότερα κορίτσια πρέπει να αντλούσαν ιδιαίτερη ικανοποίηση από το μάθημα του κεντήματος. Επιπλέον όμως, στο χώρο του σχολείου τα χειροτεχνήματα των κοριτσιών αποκτούσαν έντονα προσωπικό χαρακτήρα: τα κορίτσια μέσα από τα έργα τους εκπροσωπούσαν συνειδητά προπάντων τον εαυτό τους και λιγότερο την οικογένειά τους.⁹²

6. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΓΧΟΥ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗΣ ΔΙΑΠΛΑΣΗΣ

Από την εποχή της εισαγωγής της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το ελληνικό κράτος θεωρούσε το δάσκαλο πρωταρχικά υπεύθυνο για τη διαγωγή των μαθητών. Σύμφωνα με το άρθρο 19 του νόμου του 1834 «έκαστος διδάσκαλος... χρεωστεί να επαγρυπνεί εις την επιμέλειαν και χρηστοθήειαν των μαθητών του».⁹³ Μετά το 1880 το σχολείο στην Ελλάδα ταυτιζόταν σε επίπεδο επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής ουσιαστικά με το δάσκαλο, αφού το κυρίαρχο συνδιδασκτικό (ή ερβαρτιανό – από το όνομα του γερμανού εισηγητή του) σύστημα διδασκαλίας προσέδιδε στον διδάσκοντα ηγεμονική θέση. Σύμφωνα με το συνδιδασκτικό σύστημα θεμελιώδη σκοπό του σχολείου αποτελεί η ηθική διάπλαση των μαθητών. Στα Διδασκαλεία δάσκαλοι και δασκάλες είχαν εκπαιδευτεί με εγχειρίδια που σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό πρέσβευαν ή απηχούσαν αυτούσιες ή μεταπλασμένες αρχές του ερβαρτιανού συστήματος, όπως τη φιλοπατρία, τη θρησκευτική ευσέβεια, τη φιλοπονία, την κοσμιότητα, την καθαριότητα.⁹⁴

91. Συν. με την Α. Σ., σ. 1. Με μεγάλη ζέση μου μίλησε για τα κεντήματα που τους μάθαινε η δασκάλα, στο γιορτινό τραπέζι την Καθαρά Δευτέρα του 1998 και η 76χρονη Π. Λ. (*Τετράδιο Σημειώσεων*, σ. 13).

92. Οι Α. Μπακαλάκη και Ε. Ελεγκίτου (ό.π., σ. 5) σχολιάζοντας την πρώτη έκθεση γυναικείων χειροτεχνημάτων, η οποία έγινε στο Αγρίνιο το 1897, γράφουν: «η ενασχόληση με τα εργόχειρα σηματοδοτεί την ταύτιση των γυναικών με τον οίκο και τον αποκλεισμό από τον 'κοινωνικό' βίο. Τα έργα των γυναικών όμως μπορούν να ταξιδέψουν και να εκτεθούν δημόσια, παρέχοντας στις δημιουργούς τους μια μικρή διέξοδο από την 'υγιή' αφάνεια του οίκου». Δεν ξέρω κατά πόσο στον αγροτικό χώρο όπου και τα του οίκου είναι και οφείλουν να είναι ελέγχτιμα μπορεί να γίνει λόγος για αφάνεια. Οπωσδήποτε όμως μπορεί να γίνει λόγος για αφάνεια σε επίπεδο ατομικό υπό την έννοια ότι η γυναίκα ενεργεί, δημιουργεί ως μέλος της οικογένειας και όχι ως άτομο (βλ. τη συνέχεια στο κυρίως κείμενο).

93. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 164.

94. Βλ. Κοντονή, *Το Νεοελληνικό Σχολείο*, ό.π., σ. 123 κ.εξ.

Μέσω των διδασκόντων το σχολείο —προπάντων το Δημοτικό που ήταν υποχρεωτικό— επιτηρούσε και διαμόρφωνε τη συμπεριφορά των παιδιών. Από τις αφηγήσεις προκύπτει κατ' αρχήν ότι ασκούσε έλεγχο στην εμφάνιση, τις διαφυλικές σχέσεις, την εξωσχολική δραστηριότητα και τη θρησκευτική πρακτική, πρεσβεύοντας αρχές, ως ένα βαθμό, ξένες προς τη νοοτροπία των περισσότερων χωριανών και επιχειρώντας να υποκαταστήσει την οικογένεια ως χώρο διαμόρφωσης της προσωπικότητας. Ταυτόχρονα, έπαιξε κεντρικό ρόλο στην συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των παιδιών. Μέσω, άλλωστε, του σχολείου τα παιδιά μετέφεραν στο οικογενειακό περιβάλλον νέα πρότυπα αν και στις προφορικές μαρτυρίες δε μπορώ να ανιχνεύσω με ποιους τρόπους επηρέαζαν τέτοιες διαδικασίες τους ενήλικες.

Η καθοριστική λειτουργία του σχολείου στη συγκρότηση εθνικής συνείδησης αποτελεί κοινό τόπο στην ελληνική και τη διεθνή σχετική βιβλιογραφία.⁹⁵ Μαθητές και μαθήτριες έπαιρναν ενεργά μέρος στον εορτασμό της 25ης Μαρτίου απαγγέλλοντας ποιήματα, πρωταγωνιστώντας ή συμπρωταγωνιστώντας σε θεατρικά δρώμενα, παρελαύνοντας. Με ικανοποίηση και υπερηφάνεια τα θυμούνται σήμερα οι αλλοτινοί μαθητές, με την ίδια νομίζω ικανοποίηση και υπερηφάνεια την οποία ένιωθαν όταν, τότε, το χωριό ολόκληρο τους χειροκροτούσε: «Έχαμναν, έχαμναν γιορτές. Ωραία ήταν. Ντύνονταν τ' αγόρια με φουστανέλες και ξεκινάγαν απ' το σχολείο, πήγαιναν στην εκκλησία, έλεγαν ποιήματα, ποιήματα, τραγούδια, σημαίες, κατάλαβες; Ωραία ήταν, ωραία»,⁹⁶ θυμάται η Ε. Ζ., κόρη του θρυλικού δασκάλου του χωριού Θ. Ζ. η οποία γεννήθηκε το 1916. Η καθημερινή ανδρική ενδυμασία γενιών που βρίσκονταν ακόμη στη ζωή, η φουστανέλα, με την οποία συνομιλητές και συνομιλήτριες θυμόνταν τους παππούδες τους, μετατρέπóταν σε ενδυμασία εθνική και οι μαθητές ντύνονταν «φουστανελάδες». Ο γέροντας με τη φουστανέλα στο κοινό, ο μαθητής με τη φουστανέλα στην πρόχειρα στημένη εξέδρα: Εικόνα παράδοξη αλλά και εύγλωττη για την αργή αλλά σταθερή πορεία ένταξης της μικροκοινωνίας στο έθνος-κράτος, μέσω μιας σαφώς οριοθετημένης και διακριτής ηλίκιακής ομάδας που περιλαμβάνει όσους φοιτούν στο σχολείο.

Στο πλαίσιο της συγκρότησης και συντήρησης της εθνικής συνείδησης αλλά και της εξασφάλισης λαϊκής υποστήριξης στην εθνική πολιτική του κράτους, το σχολείο συντελούσε καθοριστικά ώστε οι πόλεμοι που διεξήγε ο ελληνικός στρατός να νομιμοποιούνται στη συνείδηση των μαθητών και γενικότερα του

95. Για την προαγωγή της ιδέας του έθνους και τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών στη σύγχρονη Ελλάδα βλ. Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997.

96. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 16.

πληθυσμού. Όταν ξέσπασαν οι Βαλκανικοί πόλεμοι ο Α. Μ. ήταν 8 ή 9 ετών και ο Γ. Π. στα 12 με 14: «Το 1912», αφηγείται ο πρώτος γέροντας «μας πήγε ο δάσκαλος έξω και μας έβανε να σκύβουμε, να βάζουμε το αυτί μας στη γη, στο χώμα, για ν' ακούμε τα κανόνια που έριχναν, και ακούγαμε. Μμ, ακούγαμε τότε που πολεμάγαν».⁹⁷ Και στη μνήμη του Γ. Π. είχε χαραχτεί η ζέση με την οποία τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων ο σχολάρχης οργάνωνε «στρατιωτικές» πορείες των μαθητών του Ελληνικού σχολείου:

Το δε ημιγυμνάσιο, το Ελληνικό σχολείο, που λέγαμε τότε... Μαζεύονταν όλα τα παιδιά των ευποροτέρων απ' την επαρχία, απ' την Αρτοτίνα και κάτω κι έρχονταν εδώ και μαζευόντουσαν πολλά παιδιά, αλλά παιδιά μεγάλης ηλικίας, όπου τότε υπήρχε και μια άλλη αυτή ακόμη, να μάθουν τα παιδιά οπλασκία. Ήταν ένας, θυμούμαι, τα είχε υποχρεώσει τα παιδιά να πάρουν από ένα κοντάρι ξύλινο, σχολάρχης, ο οποίος κατήγετο από το Ξυλόκαστρο της Αιγιαλείας, Κ. ονόματι, αλλά γερός διδάκτωρ και άτομο γερό· κι όταν έπαιρνε το Ελληνικό σχολείο να βγούμε περίπατο, τους έπαιρνε αυτουμούς όλους με τα κοντάρια στον ώμο και νόμιζες ότι βάδιζε λόχος ολόκληρος με το όπλο επ' ώμου... Μετά κατηργήθη αυτό, μετά τον πόλεμο το βαλκανικό.⁹⁸

Ας μην ξεχνάμε ότι οι μαθητές ήταν οι μελλοντικοί στρατιώτες· σε εποχές ταραγμένες και απρόβλεπτες τα αγόρια προετοιμάζονταν από τα σχολικά θρανία για το μέτωπο, τουλάχιστον σε επίπεδο ηθικό. Σε διάστημα λιγότερο από 10 χρόνια μετά τη φαντασική βίωση των εθνικών πολέμων μέσω του σχολείου, ο Γ. Π. και ο Α. Μ. επιστρατεύτηκαν και συμμετείχαν σε έναν ανάλογο πόλεμο, τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο της περιόδου 1919-1922. Το μεσοπολεμικό χωριό βίωνε έμμεσα την πραγματικότητα του πολέμου αφού αρκετοί χωριανοί είχαν επιστρατευθεί τόσο στους Βαλκανικούς πολέμους όσο και στη Μικρασιατική εκστρατεία – το 1912-1913 το Κροκύλειο θρήνησε 5 νεκρούς και το 1921 1 νεκρό.⁹⁹

Μέσω των σχολικών εγχειριδίων και της διδασκαλίας τους ο δάσκαλος εμψύσους στους μαθητές πίστη στην αξία του έθνους. Η λειτουργία αυτή βασικών σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αι. σε επίπεδο πολιτικών προθέσεων και πολιτικού λόγου έχει ερευνηθεί εκτεταμένα και σε βάθος.¹⁰⁰ Δε διαθέτω αρκετές μαρτυρίες που να φωτίζουν αυτή τη λειτουργία τους στο επίπεδο της σχολικής πρακτικής και εμπειρίας.

97. Συν. με τον Α. Μ., σ. 5.

98. Συν. με τον Γ. Π., σ. 13, 14.

99. Υφαντής, *Το Κροκύλιο*, ό.π., σ. 35.

100. Βλ. Χρ. Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα σχολεία (1834-1914). Ανθολόγιο Κειμένων – Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 18), Αθήνα 1988.

Όμως, μια γραπτή αυτοβιογραφική μαρτυρία για το μάθημα της Ωδικής, δίνει μια εικόνα της απήχησης που έβρισκαν τα άσματα τα οποία διδάσκονταν οι μαθητές:¹⁰¹

Στα χρόνια των Βαλκανικών πολέμων και προς το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου, την εποχή που ο ελληνικός στρατός πολεμούσε για την κυριαρχία στη Μακεδονία, στο χωριό τα παιδιά του Δημοτικού μάθαιναν το χαρακτηριστικό τραγούδι: «Απορώ, Μακεδονία, πως βαστάς υπομονή / αφού βλέπεις τα παιδιά σου μέρα νύχτα στη σφαγή, και τον όρκον φρικτόν πατρίς τα παιδιά σου / δίδουν εις σε, ως μόνα ποθούν / ή ελεύθερα όλα μια μέρα, ή σε μνήμα τιμής να ταφούν». Στους μαθητές εντυπωνόταν η εικόνα του Τούρκου ως του κατ' εξοχήν εχθρού του έθνους καθώς τραγουδούσαν τους ακόλουθους στίχους του Κωνσταντινουπολίτη γιατρού, ποιητή και αγωνιστή της ελληνικής επανάστασης Στέφανου Κανέλλου: «Ω, λυγρόν και κοφτερόν σπαθί μου / και συ ντουφέκι φλογερόν πουλί μου / Εσείς τον Τούρκο σφάζατε, τον τύραννο σπαράξατε / ν' αναστηθεί η πατρίς μου / να ζήσει το σπαθί μου», στίχους που τραγουδούσαν την εποχή εκείνη και οι μαθητές των Ελληνικών σχολείων της μακρινής Μικρασίας¹⁰². Ο βαθμός στον οποίο εσωτερικεύαν την ιδέα του έθνους και της αυτοθυσίας για τη δόξα του φανερώνεται στη θέρμη που διαπνέει το αυτοβιογραφικό κείμενο. «Όλοι μαζί!», προέτρεπε τα παιδιά να τραγουδήσουν «ο δάσκαλος ο Γιάννος» και ο συγγραφέας θυμάται χαρακτηριστικά: «έπαλλε η ψυχή μας από έξαρση και πατριωτικό ενθουσιασμό».¹⁰³

Με την εκμάθηση πατριωτικών τραγουδιών καλλιεργούνταν επομένως στους μαθητές η διάθεση να πολεμήσουν και να θυσιάσουν τη ζωή τους για το έθνος και το ελληνικό κράτος. Υποθέτω, πάντως, ότι τα τραγούδια είχαν μεγαλύτερη απήχηση στα παιδιά από τα πεζά και συνεχή κείμενα των εγχειριδίων, επειδή τα παιδιά του χωριού ήταν στο σύνολό τους εξοικειωμένα με το τραγούδι ως μέσο έκφρασης (αν και όχι σε γραπτή μορφή), ενώ, εξάλλου, η μελωδική-ρυθμική επανάληψη απευθυνόταν στο θυμικό· έτσι και οι αξίες τις οποίες πρόσβευαν οι στίχοι εγχαράσσονταν άμεσα στη συνείδηση των μαθητών. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο συγγραφέας της αυτοβιογραφικής μαρτυρίας ανακαλεί στη μνήμη του το μάθημα της Ωδικής και όχι κάποιο άλλο.

Η θρησκευτική πίστη και πρακτική αποτελούσαν βασικές αξίες της αγροτικής κοινωνίας, αλλά το σχολείο μούσε-ενέτασε τα παιδιά σε μια θρησκευτικότητα

101. Το 1882 προκηρύχθηκε διαγωνισμός για αναγνωστικά βιβλία και «Απάνθισμα» πενήντα περίπου παιδαγωγικών ασμάτων (Κοντονή, *Το Νεοελληνικό Σχολείο*, ό.π., σ. 141, 142).

102. Αναφέρεται στο Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, ό.π., σ. 236.

103. Π. Γ. Υφαντής, «Ιωάννης Γ. Αθανασόπουλος (ο δάσκαλος ο Γιάννος)», εφ. *Το Κροκύλειο*, αρ. φ. 49 (1992), σ. 3.

τα αρκετά διαφορετική από εκείνη την οποία ανέπτυσσαν στο πλαίσιο της οικογένειας. Μέσα στην οικογένεια μάθαινε κανείς να κάνει το σταυρό του και να προσκυνά τα εικονίσματα στο εικονοστάσι του σπιτιού. Οι συνομιλητές μου είναι κατηγορηματικοί σε αυτό: Προσευχές έμαθαν στο σχολείο από το δάσκαλο¹⁰⁴ με τον οποίο, ήταν, άλλωστε, υποχρεωμένοι να πηγαίνουν στην εκκλησία κάθε Κυριακή καθώς και στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές:

Πηγαίναμε, πηγαίναμε στην εκκλησία. Προπαντός στο σχολείο. Αυτό το θυμάμαι και ήταν πολύ ωραίο. Πηγαίναμε έξω στην πλατεία και μαζεύομασταν, μας έβαζαν στη σειρά, απ' τη μια μεριά τ' αγόρια κι απ' την άλλη, τα κορίτσια και πηγαίναμε στην εκκλησία.¹⁰⁵

Τα παιδιά προσέρχονταν στην εκκλησία με «στρατιωτική» οργάνωση και πειθαρχία:

Ο δάσκαλος ήταν υποχρεωμένος να μαζέψει τα παιδιά έξω απ' την εκκλησία, να τα βάλ' στη σειρά, να μοιράσ' το σιτάρ', αν ήταν μνημόσυνο, να μην σπρώχνονται και να μη φωνάζουν... Μάζευαν όλα τα λεπτά που ήθελαν ν' ανάφουν κερί, τα μάζευαν όλα τα λεπτά και πάαιναν και τάδιναν μέσα για να μην κάνουν, να μη διαλυθούν απ' τη σειρά και πάαιναν ν' ανάφουν κερί, να κάνουν. Ήταν σούζα.¹⁰⁶

Το μάθημα των Θρησκευτικών, η εκμάθηση προσευχών, ο υποχρεωτικός εβδομαδιαίος εκκλησιασμός, την τήρηση του οποίου ρύθμιζαν επανειλημμένες εγκύκλιοι του Υπουργείου Παιδείας από τις πρώτες δεκαετίες ζωής του νεοελληνικού κράτους,¹⁰⁷ προωθούσαν μια νέα σχέση με τη θρησκεία, στο πλαίσιο της οποίας ο μαγικός, παγανιστικός χαρακτήρας της θρησκείας των χωριανών, και μάλιστα των τσοπάνηδων που τόσο ωραία περιέγραψε ο Λουκόπουλος,¹⁰⁸ εξασθενώσε. Ενώ από την οικογένεια εκκλησιάζονταν όσοι «ευκαιρούσαν», κατά κανόνα ο παππούλης ή η κυρούλα, το σχολείο υποχρέωνε τα παιδιά ηλικίας μεταξύ 6-13 περίπου ετών να εκκλησιάζονται ανεξάρτητα από τις ανάγκες της οικογενειακής οικονομίας. Στην πράξη και τη συνείδηση της νέας γενιάς η θρησκεία αυτονομούνταν από τις άλλες εκδηλώσεις της οικογενειακής ζωής και μετατρεπόταν σε απόλυτα διακριτό, οργανωμένο, ομοιογενή και επομένως ευ-

104. Συν. με την Π. Μ., σ. 5· Συν. με την Κ. Σ., σ. 9· Συν. με την Β. Κ., σ. 5· Συν. με τον Π. Π., σ. 4· Συν. με τον Γ. Π., σ. 9

105. Συν. με την Π. Κ., σ. 5.

106. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 11.

107. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, ό.π., σ. 66, 67.

108. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 171 («Δεν είναι αδιάφοροι οι τσοπάνηδες στη θρησκεία (...) Την περιορίζουν σε ορισμένους τύπους (...) Έχουν φόβο Θεού μέσα τους, αλλά πιο πολύ φοβούνται τους αγίους, κι όταν λέγουν αγίους εννοούν τις εικόνες τους»).

κολότερα ελεγχόμενο από την κρατική εξουσία χώρο έκφρασης. Οπωσδήποτε, μέσω του σχολείου το παιδί εκπροσωπούσε την οικογένειά του στο θρησκευτικό χώρο· αλλά από τη στιγμή που το σχολείο καθίστατο υπεύθυνο για τη θρησκευτικότητα, η θρησκευτική πρακτική έπαυε να αποτελεί αποκλειστικά υπόθεση της οικογένειας. Το παιδί στην εκκλησία εκπροσωπούσε επίσης και προπάντων τον εαυτό του ως μέλος του σχολείου, ενός κατ' εξοχήν κρατικού θεσμού την εποχή αυτή. Μέσω του σχολείου η θρησκεία αποκτούσε ταυτόχρονα εθνική διάσταση, αφορούσε στο κάθε παιδί ως πολίτη του εθνικού κράτους, το οποίο αποθεωνόταν στον εθνικό και θρησκευτικό εορτασμό της 25ης Μαρτίου. Στην πράξη βέβαια οι οικογένειες συχνά αγνοούσαν σχολικές (και κρατικές) επιταγές. Μετά την αποφοίτηση από το Δημοτικό ή την εγκατάλειψή του, η θρησκευτική ζωή, τουλάχιστον για όσους έμεναν έξω από το χωριό, δηλαδή κατά κύριο λόγο για τα παιδιά των τσοπάνηδων, έβρισκε τον παλιό, παραδοσιακό ρυθμό της:

Ναι, όποιος ευκαιρούσε, πήγαινε εκκλησία. Πήγαινε ένας απ' το σπít', πήγαιναν δύο. Όποιος είχε πράματα και δλιές δεν πήγαινε... Όσο πηγαίναμε σχολείο, μας πήγαιν' η δασκάλα κάθε Κυριακή. Ήταν υποχρεωμένη, δεν είν' όπως τώρα. Τα πάαινε η δασκάλα, τα πάαινε στη γραμμή τα παιδιά σχολείο... Ναι, άμα δεν πήγαινες σχολείο υπήρχε τιμωρία, αλλά σάματ' και δε μας κράταγαν κιόλα οι γονείς μας, πούταν στις δουλειές; Ε, ύστερα μεγαλώσαμε, μας άρενε να πάμε στην εκκλησία. Όποτε ευκαιρούσαμε, πηγαίναμε στην εκκλησία.

Όσα παιδιά δε γνώριζαν την προσευχή ή απουσίαζαν από την εκκλησία τιμωρούνταν, παρ' όλο που η άγνοιά τους οφειλόταν σε μεγάλο μέρος στις συνθήκες διαβίωσής τους και τις ανάγκες της οικογενειακής οικονομίας. Φόβος και άγχος πρέπει να σημάδευαν την καθημερινότητα αρκετών παιδιών:

Το Πάτερ Ημών το μάθαμε στο σχολείο, στο σχολείο αυτά τα πράματα. Ο δάσκαλος, μας μάλωνε άμα δεν πηγαίναμε εκκλησία. Μια φορά είχα το δάσκαλο στην Τρίτη τάξ' κι είχαμε έναν που ήταν λίγο αυστηρός. «Γιατί Σ. δεν ήρθες εχθές στο σχολείο;» Εγώ με την ξαδέρφη μου... Εγώ δεν ήξερα την προσευχή, το Πάτερ Ημών. Κι αφού δεν ήξερα δεν πήγα στο σχολείο. Άμα πήγα... Μας μάλωνε... Ξύλο! Πρήστχε το χέρι μου. Μελάνιασε!¹⁰⁹

Τα πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία υποστήριζε το σχολείο απέκλιναν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από την πρακτική της πλειοψηφίας των χωριανών, με εξαίρεση τις διαφυλικές σχέσεις. Η προσπάθεια διαχωρισμού αγοριών και κοριτσιών ήταν συνειδητή, συνεχής και ξεκινούσε από τη χωριστή τοποθέτησή τους στα θρανία. Το γεγονός, όμως, ότι το σχολείο ήταν, κατά το μεγα-

109. Συν. με την Γ. Σ., σ. 4.

λύτερο μέρος της περιόδου που πραγματεύομαι, μικτό απέκλειε τον απόλυτο διαχωρισμό των δύο φύλων αφού αγόρια και κορίτσια περνούσαν αρκετές ώρες της ημέρας στον ίδιο χώρο. Το ειδύλλιο ενός μαθητή και μιας μαθήτριας στο Δημοτικό έληξε υποχρεωτικά και άδοξα' μετά από αυτό το περιστατικό το κορίτσι δεν ξαναπήγε στο σχολείο: «Κι αστεία κάναμε κι αυτά, και η μία η κοπέλα αγαπούσε κάποιο παιδί εκεί, αλλά την έπιασε ο Θ. και ...σταμάτσε το σχολείο από κει... Δάσκαλος ο Θ., κοίταε και τ' μικρή τ' μύγα... Άλλαζαν γράμματα. Με τα γράμματ' τν έπιασε».¹¹⁰ Φαίνεται λοιπόν πως στην πράξη το Δημοτικό σχολείο στην ύπαιθρο —όπου ουσιαστικά δεν υπήρχε οικονομική δυνατότητα συγκρότησης και λειτουργίας χωριστών σχολείων κατά φύλο— λειτουργούσε ως χώρος συνεύρεσης αγοριών και κοριτσιών παρά τη θέλησή του και παρά τον σαφή χωροχρονικό διαχωρισμό των δύο φύλων που χαρακτήριζε την καθημερινή ζωή στο χωριό.

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος του πρώτου μισού του 19ου αι. η άποψη ότι οι ενήλικες, κυρίως οι δημόσιοι λειτουργοί, οφείλουν να απαγορεύουν στα παιδιά να παίζουν εκτός του οικιακού ή του σχολικού χώρου και γενικότερα εκτός χώρων οριοθετημένων από τους ενήλικες, κυριαρχούσε στους κύκλους των παιδαγωγών που διαμόρφωναν ή επηρέαζαν τη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι, εκτός των διδασκόντων, την εξωσχολική συμπεριφορά των μαθητών επιτηρούσαν από το 1856-1918 και οι επιστάτες των σχολείων ως άτυποι παιδονόμοι. Από το 1918-1932 επιλέγονταν παιδονόμοι από τους δήμους και τις αρμόδιες σχολικές επιτροπές.¹¹¹ Υποθέτω, όμως, ότι στην πράξη συχνά, τουλάχιστον στην ύπαιθρο και μάλιστα στον γεωγραφικά απομονωμένο ορεινό χώρο, καθήκοντα παιδονόμων αναλάμβαναν οι δάσκαλοι, ελλείψει προσωπικού ή πόρων. Ο Αλέξανδρος Κρίκος στην αυτοβιογραφία του αναφέρεται σε ιδιαίτερα αυστηρούς περιορισμούς που επιβάλλονταν στα παιδιά από τους δασκάλους στο Σουρούστι (σημ. Κερασιά) γύρω στα 1890 και τους αποδίδει στην έλλειψη παιδαγωγικής μόρφωσης των γραμματοδιδασκάλων —ως επί το πλείστον ιερέων— οι οποίοι απαιτούσαν ουσιαστικά να μην παίζουν τα παιδιά (τα αγόρια), παρά μόνο να μελετούν.¹¹²

Ανεξάρτητα από την επίσημη κατάργηση του θεσμού του παιδονόμου το 1932, οι δάσκαλοι πρέπει να προωθούσαν πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία εξέφραζαν σύγχρονες κυρίαρχες παιδαγωγικές αντιλήψεις για τον σαφή διαχωρισμό των παιδιών από τους ενήλικες και ουσιαστικά συγκρούονταν με το έθος (habitus) και την καθημερινή πρακτική της τοπικής κοινωνίας. Η παρουσία

110. Συν. με την Α. Π., σ. 13.

111. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 164· Π. Δορμπαράκης, Π. Χαραμής, Χ. Ξενάκη (επιμ.), *Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαιδεία-Λεξικό*, τ. 7, Αθήνα 1991, λήμμα «παιδονόμος», σ. 3664-3665.

112. Α. Κρίκος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 11, 12.

αγοριών που έπαιζαν στον ευρύτερο χώρο της αγοράς φαίνεται πως ήταν αυτο-νόητη για τους περισσότερους γονείς αλλά όχι και για τους δασκάλους. Τουλάχιστον μετά το 1925, όταν δάσκαλος στο χωριό ήταν ο θρυλικός Θ. Ζ., απαγορευόταν να παίζουν τα παιδιά στην αγορά ή γύρω από αυτήν, στο χώρο δηλαδή όπου υπήρχαν δύο καφενεία και μαζεύονταν οι άνδρες του χωριού για να πιούνε και να παίζουν χαρτιά. Οι απαγορεύσεις αυτές αφορούσαν κυρίως στα αγόρια που επεδείκνυαν και την πιο ατίθαση συμπεριφορά. Ο τσοπάνης Μ. Μ. θυμάται:

Πάαινα σχολείο, μωρέ, και κάποτε πήγαινα, δε θυμάμαι, ποιο παιχνίδ' παίζαν απάνω στο, απάν' πούν' το ξενοδοχείο τώρα, ήταν ένα αλώνι εκεί πέρα κι εκεί μαζεύομασταν. Κι άμα ερχιέταν ο Θ. κι έπιανε ένα παιδί, δεν ήθελε και πολλά, ένα να γνώρζες, ένα... Δε μας άφηνε αυτός να γυρίζουμε στο χωριό, απάνω στην αγορά. Ήτανε σχολείο άλλο. Με ποια παιδιά ήσουν χθες το βράδι; Πέστε, από ένα, ένα να σηκωθούν απάνω. Πααίναμε εκεί, μας έβανε τιμωρία.¹¹³

Μέσω του σχολείου η παιδική και νεανική ηλικία αποκτούσε κοινωνικά όρια, διαχωριζόταν αυστηρά πλέον από την ενήλικη ζωή και αποκρυσταλλωνόταν σιγά-σιγά ως ξεχωριστή οντότητα στη συνείδηση της μικροκοινωνίας.

Η τήρηση κανόνων ατομικής υγιεινής ήταν κάτι άγνωστο στους περισσότερους γονείς και οι δάσκαλοι κατέβαλλαν προσπάθεια να «διαφωτίσουν» τον πληθυσμό. Χαρακτηριστική η περίπτωση του δασκάλου που ζητούσε από τα παιδιά να βγάλουν την κάλτσα από το αριστερό τους πόδι για να δει αν είχαν πλυθεί. Την ιστορία αυτή αφηγήθηκε η μοναχοκόρη του καθηγητή του Σχολαρχείου που γεννήθηκε το 1918. Εκείνη ανήκε στα προνομιούχα παιδιά: η οικογένειά της είχε τη δυνατότητα να αγοράζει σαπούνη από το παντοπωλείο, η μητέρα της είχε το χρόνο να την πλένει τακτικά και η ίδια δε χρειαζόταν να τρέχει ξυπόλητη στα χωράφια ή πίσω από κάποιο κοπάδι, όπως πολλοί συμμαθητές και συμμαθήτριές της, για τους οποίους η σχολική επιταγή σωματικής καθαριότητας συγκρουόταν με τις προϋποθέσεις και τις απαιτήσεις της καθημερινότητάς τους και εντέλει με τη νοοτροπία τους:

Ένα άλλο που μπορεί να σ' ενδιαφέρει –έντονη ανάμνηση– είναι ότι τα παιδιά δεν πλένονταν τότε. Ο δάσκαλος στο σχολείο μας έλεγε: «Βγάλτε τις κάλτσες να δω αν είναι πλυμένα τα πόδια σας», κι όποιου δεν ήταν τούδινε και μια εκεί, κι είχαμε το φόβο (η έκφραση παραπέμπει στο φόβο ως μέσο διαπαιδαγώγησης) για να πλένουμε τα πόδια μας... εμένα μ' έβαζε κάθε Σάββατο η μάνα μου στη σκάφη και μ' έπλενε, αλλά αμφιβάλλω, αν απ'

113. Συν. με τον Μ. Μ. και την Κ. Μ., σ. 12.

όλα τα παιδιά πλέναν εκεί τα πόδια τους λίγο... Ο δάσκαλος μας έλεγε, την αριστερή κάλτσα όλοι, και μια φορά μας είπε, όλες τις κάλτσες, και τις δυο κάλτσες, και βρέθηκαν αρκετά παιδιά πούχαν μόνο τόνα πόδι πλύ-
νει.¹¹⁴

Πολλά παιδιά πρέπει να βίωναν το άγχος για αξιοπρεπή εμφάνιση στο δημόσιο χώρο του σχολείου, ιδιαίτερα όσα δεν είχαν παρά γουρνοτσάρουχα και μπαλωμένα ρούχα. Το σχολείο ευνοούσε με αυτό τον τρόπο τον κοινωνικό ανταγωνισμό μεταξύ των παιδιών σε επίπεδο κατ' αρχήν προσωπικό, ατομικό, και μόνο κατά δεύτερο λόγο οικογενειακό (ως εκπροσώπων των οικογενειών τους).

Πάντως οι διδάσκοντες δε φαίνεται να έκαναν διακρίσεις ανάμεσα στα παιδιά με κριτήριο την κοινωνική τους θέση μέσα στο χωριό, παρ' όλο που εκ των πραγμάτων η εμφάνιση αντανακλούσε ως ένα σημείο την κοινωνική θέση. Ακόμη και συνομιλητές οι οποίοι μιλούν με μια διάχυτη πικρία για τα παιδικά και νεανικά τους χρόνια στο χωριό, για τις λιγοστές ευκαιρίες που είχαν να μάθουν «κάτι» στο σχολείο, δηλώνουν κατηγορηματικά ότι οι δάσκαλοι δεν έκαναν διακρίσεις εις βάρος τους.¹¹⁵ Το επισημαίνω αυτό έχοντας υπόψη μαρτυρίες για την αυστριακή ύπαιθρο την ίδια περίοδο, που αφήνουν να εννοηθεί πως οι δάσκαλοι ή οι δασκάλες συχνά ευνοούσαν ανοιχτά παιδιά εύπορων και πολιτικά ισχυρών αγροτικών οικογενειών.¹¹⁶ Προφανώς, αυτές οι εκδηλώσεις εύνοιας συνδέονταν με την αυστηρότερη διαστρωμάτωση της αυστριακής αγροτικής κοινωνίας κατά το μεγαλύτερο μέρος της.¹¹⁷

7. ΣΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΟΙΝΕΣ

Από τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του το νεοελληνικό κράτος επιχείρησε να

114. Συν. με την Π. Α., σ. 1, 2.

115. Βλ. λ. χ., Συν. με την Γ. Ζ., σ. 5.

116. Weber, *Häuslerkindheit...*, ό.π., σ. 33.

117. Στις περισσότερες περιοχές της ορεινής, και όχι μόνο, Αυστρίας η κοινωνικο-οικονομική διαστρωμάτωση αντανακλά προπάντων στις πολυεπίπεδες σχέσεις άμεσης εργασιακής εκμετάλλευσης και εξάρτησης των οικονομικά ασθενών από τους οικονομικά ισχυρούς, των αγροτικών υπηρετών από τους αγρότες, των γόνων των αγροτικών υπηρετών (συχνά νόθων) από τους νόμιμους γόνους των αγροτών κ.λπ. Στο παράδειγμά μου θα έλεγα ότι η κοινωνικο-οικονομική διαστρωμάτωση αντανακλά προπάντων στη διαβαθμισμένη πρόσβαση στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς και στον τρόπο ζωής των αστικών κέντρων: Ψηλότερα στην ιεραρχική κλίμακα βρίσκονται όσοι έχουν μεγαλύτερες προοπτικές να εγκαταλείψουν τον αγροτικό τρόπο ζωής. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης κατ' αρχήν δεν ευνοεί συγκρούσεις αφού το σημείο αναφοράς του κοινωνικού κεφαλαίου βρίσκεται εκτός των ορίων της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας.

περιορίσει τη φυσική βία ως μέσο τιμωρίας των μαθητών από τους διδάσκοντες, απαγορεύοντας τους ραβδισμούς και τις μαστιγώσεις και επιτρέποντας ποινές που, όταν εφαρμόζονταν με μέτρο, κατ' αρχήν δεν απειλούσαν τη σωματική υγεία των παιδιών, όπως η γονυκλισία, η αιτία ή ολιγοσιτία, η φυλάκιση. Το αρμόδιο υπουργείο απέστειλε στα σχολεία επανειλημμένως (το 1848, το 1854, το 1867, το 1884) σχετικές εγκυκλίους που εξέφραζαν αγανάκτηση για τις παρεκτροπές των δασκάλων και ανησυχία για την εκτράχυνση της νεολαίας.¹¹⁸ Αν κρίνουμε μάλιστα από Διάταγμα του 1893, κατά την περίοδο που μας απασχολεί, οι σωματικές (ή εν πάση περιπτώσει οι άμεσα αναγνωρίσιμες ως σωματικές) ποινές είχαν καταργηθεί από το νόμο, σχεδόν ολοκληρωτικά ως μέσο τιμωρίας των μαθητών, με εξαίρεση την ποινή της ορθοστασίας.¹¹⁹ Ωστόσο, συχνά η πραγματικότητα ήταν όχι μόνο πολύ διαφορετική αλλά και κοινωνικά αποδεκτή αν όχι αυτονόητη.¹²⁰ Ας μην ξεχνάμε ότι στον ορεινό χώρο η ληστεία και η σωματική βία με την οποία ήταν συνηθισμένη, δεν εξέλιπαν παρά σταδιακά τη δεκαετία του 1930 αλλά παρέμεναν, κατά κάποιον τρόπο, ζωντανές στις αφηγήσεις των γερόντων. Στη συνείδηση της ορεινής αγροτικής κοινωνίας η φυσική βία δεν αποτελούσε ταμπού.¹²¹ Σε ένα άλλο σημείο της εργασίας, εξετάζοντας τις ποινές που επέβαλλαν οι γονείς στα παιδιά, επεσήμανα ότι δε θα πρέπει να ταυτίζουμε το ξύλο με την κακοποίηση, ούτε να αντιμετωπίζουμε το ξύλο ως ακραία μορφή βίας, όταν μελετάμε κοινωνίες στην οικονομική-εργασιακή ζωή και στον αξιακό κώδικα των οποίων η δύναμη και η αντοχή του σώματος κατέχουν κεντρική θέση.

Η σωματική βία αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της σχολικής καθημερινότητας και ήταν, ως ένα σημείο, αμφίδρομη: Δεν κατευθυνόταν μόνον από το δάσκαλο προς τους μαθητές αλλά και αντιστρόφως. Τούτο συνδέεται, ως ένα βαθμό, με το γεγονός ότι, όπως προανέφερα, τουλάχιστον στις αρχές του 20ού αι. φοιτούσαν στο Δημοτικό μαθητές ηλικίας πάνω από 15 χρόνων.

Οι αναμνήσεις από τους δασκάλους στο Δημοτικό και τους καθηγητές στο

118. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 162-163.

119. Το διάταγμα αναφέρεται από την Κοντονή, *Το Νεοελληνικό Σχολείο*, ό.π., σ. 135.

120. Ανάλογη ήταν η κατάσταση στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης κατά την περίοδο που εξετάζουμε, παρ' όλο που και στην Αψβουργική Μοναρχία διάταγμα του 1905 χαρακτήριζε τη φυσική βία ως απαράδεκτο μέσο τιμωρίας στα σχολεία: Βλ. Eva Tesar (επιμ.), *Hände auf die Bank. Erinerungen an den Schulalltag*, Wien-Köln-Weimar, 1992 (Damit es nicht verlorengelht..., 7), σ. 40.

121. Π.β. N. Elias, *The Germans*, επιμ. M. Schröter, μετάφραση από τα γερμανικά E. Dunning, St. Mennell, Οξφόρδη 1997, σ. 176. (Ο Ελίας θεωρεί ότι εκ φύσεως τα βρέφη και τα παιδιά χρησιμοποιούν τη φυσική βία αλλά ότι η βία στη συνείδηση των νέων των ανεπτυγμένων κοινωνιών αποτελεί πλέον ταμπού, γεγονός που συνδέεται με την αυξανόμενη αποτελεσματικότητα του κρατικού μονοπώλιου εξουσίας).

Σχολαρχείο (στη συντριπτική τους πλειοψηφία και κατά το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου που εξετάζουμε οι διδάσκοντες ήταν άνδρες) αφορούν πολύ συχνά στις τιμωρίες, τις σωματικές ποινές που επέβαλλαν. Σχεδόν όλοι, όσοι μου έδωσαν συνέντευξη, αναφέρθηκαν σε ένα ακραίο περιστατικό που έλαβε χώρα ανάμεσα στο 1910 και το 1920: Ένας δάσκαλος τιμώρησε μαθητή με πολύωρο εγκλεισμό στο υπόγειο του σχολείου· το παιδί πέθανε, σύμφωνα με ορισμένους από το φόβο του, σύμφωνα με άλλους επειδή το δάγκωσαν οχιές. Το γεγονός συγκλόνησε το χωριό.

Μαρτυρίες για σωματικές ποινές στο σχολείο υπάρχουν και για άλλα χωριά της θρεινής Δωρίδας· ανάμεσά τους αναφέρεται και η τιμωρία «πέτρα στο λαιμό», επιπόηση ενός δασκάλου στο Διχώρι (Κωστάριτσα) που έβαζε τα παιδιά να στέκονται στο ένα πόδι με μια πέτρα κρεμασμένη με σκοινί στον λαιμό τους. Αλλά οι πιο συνηθισμένες τιμωρίες ήταν ο περιορισμός στο σχολείο και η στέρηση τροφής κατά τη μεσημεριανή διακοπή, η ορθοστασία ή γονυκλισία στη διάρκεια του μαθήματος και προπάντων το ξύλο με τη βέργα.¹²²

Το ξύλο με τη βέργα αποτελούσε φυσικά και στο παράδειγμά μου την πλέον συνηθισμένη ποινή· και δεν εφαρμοζόταν μόνο όταν τα παιδιά δεν πειθαρχούσαν την ώρα της διδασκαλίας, αλλά επίσης, και όταν δεν είχαν μελετήσει. Πολλές φορές οι δάσκαλοι έστελναν τα ίδια τα παιδιά να κόψουν τις βέργες –το όργανο με το οποίο θα τιμωρούνταν–, από τις ρεματιές, διαδικασία που οφειλόταν βέβαια σε πρακτικούς λόγους –αφού η ίδια βέργα δε μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά πολλές φορές– αλλά συμβόλιζε, συγχρόνως, την παραδοχή της ενοχής του μαθητή από τον ίδιο και την πλήρη υποταγή του στην κρίση και τη βούληση του δασκάλου.

Η αφήγηση της Γ. Α. δίνει μια γενική εικόνα των πρακτικών που υιοθετούνταν:

Όποιο παιδί δεν ήξερε γράμματα, τόβανε ο δάσκαλος τιμωρία, τότελνε κι έκοβε σ' ένα ρέμα κάτ' βέργες από ιτέα. Κι αφού δεν ξέραν πολλά παιδιά γράμματα, τάδερνε στα χέρια. Τότε ήταν κακό κι αυτό. Τάκανε τα χέρια τς εδώ... Υπήρχαν πολλά παιδιά που έτρωγαν ξύλο... προπαντός για τα μαθήματα. Ή για καμιά πέτρα, πέταξε κι έσπασε ένα τζάμι, ή για καμιά ζημιά, για κάτι τέτοια.¹²³

Φαίνεται ότι κυρίως τιμωρούνταν αγόρια επειδή παρουσίαζαν συχνότερα παραβατική συμπεριφορά. Αυτό οφειλόταν οπωσδήποτε και στη μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων με την οποία ανατρέφονταν. Η χαμηλή επίδοση στα μαθήματα αναφέρεται ως αποκλειστική αιτία ξυλοδαρμού των μαθητριών παρ' όλο

122. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή*, ό.π., σ. 144· Παπαϊωάννου, *Τα Κλειδιά...*, ό.π., σ. 45· Κρίκος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 11-13.

123. Συν. με την Γ. Α., σ. 9.

που οι δάσκαλοι γνώριζαν πολύ καλά ότι τα παιδιά, και μάλιστα τα κορίτσια, επωμίζονταν ένα σωρό ευθύνες από μικρή ηλικία και είχαν στη διάθεσή τους ελάχιστο χρόνο για μελέτη. Αναμφισβήτητα, ο μεγάλος αριθμός των μαθητών και οι δύσκολες υλικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξαγόταν το μάθημα δεν άφηναν πολλά περιθώρια στους δασκάλους ώστε να δείχνουν κατανόηση στα παιδιά. Ίσως σκέφτονταν ότι η παραμικρή επιείκεια θα αποθράσυνε εκείνους τους μαθητές που ζητούσαν αφορμή να προκαλέσουν αναστάτωση και να εγκαταλείψουν το σχολείο. Εν πάση περιπτώσει, τιμωρώντας το παιδί που «δεν ήξερε το μάθημα» ο δάσκαλος, εκούσια ή ακούσια, το καθιστούσε αποκλειστικά υπεύθυνο για την επίδοσή του στο σχολείο. Επομένως, δεν αναγνώριζε ή δεν είχε την πολυτέλεια να αναγνωρίσει ότι στο χώρο της οικογένειας η ζωή των ενηλίκων παρέμενε άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτή των παιδιών, παρ' όλο που το σχολείο οριοθετούσε θεσμικά το χωρόχρονο των μαθητών, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη συγκρότηση μιας παιδικής-νεανικής ηλικίας σαφώς διαχωρισμένης από την ενήλικη ζωή.

Η υποχρεωτική σχολική παρακολούθηση και οι απαιτήσεις των δασκάλων συγκρούονταν με τις απαιτήσεις της οικογενειακής οικονομίας και ενέπλεκαν πολλά παιδιά, ιδιαίτερα κορίτσια, σε ένα φαύλο κύκλο:

Στο δημοτικό που πήγαινα εγώ είχα το δάσκαλο το... Ήταν πολύ ζωντανός δάσκαλος κι ήμασταν γειτόν' και τς έλεγε τς μάνας μου: «Ασήμω, Ασήμω το κορίτσο' θα το στείλς σχολείο;» —«Όχι' δε 'ρχιέται σήμερα, θα πετάξει σπόρο το κορίτσο». Και τότες παρέμενε και παρέμενε το σχολείο, πάαινα γω στο σχολείο, με κοπάναιε ο δάσκαλος, χτύπαγε κιόλας ο... Ήταν όμως καλός δάσκαλος, δεν ήταν άσκημος. Για καλό με χτύπαγε. Να μάθω κάτι, ήμασταν στραβοί.¹²⁴

Οι αφηγήσεις των ανδρών για το ξύλο που «έφαγαν» από τους δασκάλους στο σχολείο είναι δραματικότερες: Τα αγόρια συχνά αμφισβητούσαν ανοιχτά την εξουσία του δασκάλου, τολμούσαν να παραβούν στοιχειώδεις κανόνες πειθαρχίας και αντιδρούσαν δυναμικά στην προσπάθειά του να επιβάλει σωματικές ποινές. Αυτό ίσχυε, προπάντων, για όσα αγόρια δεν παρακολουθούσαν τακτικά τα μαθήματα και ήταν ιδιαίτερα αδύνατοι μαθητές. Και στο χώρο του σχολείου, όπως και της οικογένειας, η πειθαρχία, η υποταγή στην εξουσία των ενηλίκων αφορά πρώτα απ' όλα τα κορίτσια, κι ας ήταν το σχολείο, όπως έχω αναφέρει παραπάνω, κατ' αρχήν «υπόθεση των αγοριών».

Χαρακτηριστικό για την απειθαρχία των αγοριών στο σχολείο αλλά και για την αμφισβήτηση της εξουσίας του δασκάλου και κατ' επέκταση των σχολικών μηχανισμών είναι το περιστατικό που αφηγείται ο Α. Μ. και υπολογίζω ότι συνέβη μεταξύ 1910 και 1913:

124. Συν. με την Α. Π., σ. 4.

Είχαμε δυο δασκάλους πρωταρχικά, μετά είχαμε δασκάλα, πέθανε. Ο ένας ήταν πολύ αυστηρός, αλλά εγώ δεν είχα φάει ξύλο, έδερνε τα κακοποιά στοιχεία. Ήταν τότε άγρια τα παιδιά. Εγώ ήμην κάπως μαλακός εκεί. Κάποτε, τότε κάθε Πέμπτη μας μάζευε ο δάσκαλος και πηγαίναμε εκδρομή... Μια μέρα δεν ήρθε το πρωί, κάτ' δουλειά θα είχε στο σπίτι τ'. Το σπίτι τ' ήταν εδώ πιο δώθε, κι ήταν απέναντι απ' το σχολείο και τον βλέπαμε το δάσκαλο. Περιμέναμε να' ρθει, δεν ήρθε. Αφού δεν ήρθε, λένε κάτ' μεγάλ', να σκωθούμε να φύγουμε, να πάμε μοναχοί μας. Πού να πάνε ξέρω γω, σκώνονται, φεύγουνε. Σκώνομαι, πάω κι εγώ κοντά ήμην μικρός εγώ τότε, μικρότερος. ... Πήγαμε εκεί στη ράχ' πιο πέρα και παίζαμε αλλά κοιτάγαμε και για το δάσκαλο, τον είδαμε, κίνησε απ' το σπίτι τ' κι έρχεταν. Τώρα, αν σηκωνόμασταν τρέχοντας να πάμε στο σχολείο, θα προφθάναμε, αλλά ποιος (να σηκωθεί); Εκείνα τα μεγάλα ήταν κακοποιά στοιχεία' πήε εκεί, βρίσκ' ένα χορίτσο' κι ένα παιδί, δε θμάμαι τώρα, κάνα δυο τα θμάμαι, αν ήταν και τρίτος δε θμάμαι καλά, ε, τς είπε εκεί, τι έγινε εκεί, φύγαμε εμείς οι άλλ', μπήκε μέσα ο δάσκαλος, έκλεισε η πόρτα, πάει. Τη άλλη μέρα πήγαμε, έλεγαν, μας είπαν οι μεγάλ', έλεγαν, άμα μας δειρεί, αρχίσει να μας δέρν', να φύγουμε' όλ', να πηδούμε όξω, να φύγουμε. Ο δάσκαλος, ήρθ' ο δάσκαλος, σκωθήκαμε όρθιοι, όπως άνξε τη πόρτα, γυρίζ' και παίρν' το κλειδάκ' πάλ' και κλειδών' από μέσα. Ήταν και άλλ' πόρτα αλλά ήταν κλειδωμέν' από πρωτύτερα. Κολλητοί, γύρω-γύρω, να καθήστε στο δωμάτιο. Ε, ήρθαν, κίνσαν τα παιδιά, κίνσα κι εγώ κοντά, δυο, τρεις, τέσσερις θα ήταν μπροστά από μένα απ' την πόρτα, κι εγώ ήμην παραπίσω εδώ. Όσα ήξερε ότι ήταν κακοποιά στοιχεία, ξύλο. Γυρίζ' σε μένα: «Γιατί έφγες εσύ;» –«Ε, έφγαν τ' άλλα και πήγα κι εγώ κοντά». Ε, ήμην και μικρός εγώ. Μ' ήφερε μια μπατσούλα και μένα, άλλο τίποτα. Πάν' στο ξύλο είχε δυο λούρες. Έστειλε ένα παιδί να φέρ' λούρες, βέργους.¹²⁵

Τα αγόρια χάραζαν τις βέργες ώστε να σπάσουν, όταν θα τις χρησιμοποιούσε ο δάσκαλος, πηδούσαν από τα παράθυρα και έτρεχαν για να γλιτώσουν το ξύλο, έστηναν ακόμη και ενέδρες στο δάσκαλο για να τον εκδικηθούν επειδή τα έδειρε. Στη συνείδηση των μεγαλύτερων, ιδίως των νεαρών εκείνων που στα 18 και τα 20 τους χρόνια ήταν υποχρεωμένοι να πάνε στο Δημοτικό για να μάθουν να γράφουν και να διαβάζουν, η εξουσία του δασκάλου και γενικότερα του σχολείου δεν είχε νομιμοποιηθεί.

Σε μια περίπτωση οι μαθητές έστησαν ενέδρα στο δάσκαλο με σκοπό να τον σκοτώσουν – τα όπλα δεν έλειπαν από το χωριό. Παραθέτω τη σχετική μαρτυρία του Γ. Π. που γεννήθηκε γύρω στα 1898:

Ε, στο δημοτικό σχολείο, παιδί μου, τότες πηγαίνανε παιδιά δεκαοχτώ ετών, είκοσι ... Πηγαίναν και μεγάλα παιδιά και με κουμπούρια μάλιστα. Πηγαίνανε να μάθουν γράμματα, να μάθουν τ' όνομά τους. Μάλιστα μερικοί μεθάγανε κιόλα, πηγαίνοντας στο σχολείο και κυλάγαν κάτ' με τς κάπότες που είχαν τότε, τις κάπες ... Μάλιστα ένας εξ αυτών, τον οποίο είχε δειρεί ο... του κάμαν ενέδρα στις βρύσες με το όπλο να τον σκοτώσουν, επειδή τους έδειρε στο σχολείο. Το δάσκαλο οι μαθηταί κάμαν ενέδρα! Αυτοί λέγονταν... Κρατήσανε καρτέρι, και τον ειδοποίησαν το δάσκαλο, να μην περάσ' από χει, θα τον σκοτώσουν.¹²⁶

Αναφέρονται και λιθοβολισμοί εναντίον του αυστηρού αυτού δασκάλου. Σύμφωνα με μια μαρτυρία: «Ήταν και πολύ σκληρός αυτός. Σε χτύπαγε στο κεφάλι... Αλλά άμα έβγαινε έξω, τον παίρναν με τις πέτρες τα παιδιά».¹²⁷

Ο Κρίκος αφηγείται στην αυτοβιογραφία του ένα περιστατικό από τη σχολική του ζωή στο Σουρούστι, στο οποίο ο γιος ενός τσοπάνη αντιστέκεται όταν ο δάσκαλος επιχειρεί να τον χτυπήσει με τη βέργα, κατηγορώντας τον άδικα ότι μαζί με συμμαθητές του έκλεφαν τα κεράσια ενός χωριανού· ο μαθητής απειλεί το δάσκαλο ότι θα ανταποδώσει και τον υποχρεώνει τελικά να υποχωρήσει: «ήλλαξεν πορείαν· ίσως εφοβήθη μη τυχόν τον εξευτελίσαμε ... επέταξε την λούρα από τα χέρια του και είπε: “Τέτοιοι που είσθε εσείς οι Σουρουστιώτες, βόδια θα πεθάνετε”»¹²⁸ –σημειώνω ότι ο συγκεκριμένος δάσκαλος (και ιερέας) καταγόταν από άλλο χωριό της περιοχής, την Αρτοτίνα. Η θεσμική σχέση εξουσίας δασκάλου και μαθητών δεν ήταν επομένως παγιωμένη στη συνείδηση των τελευταίων, όπως ίσως φαντάζει μέσα από το ρομαντικό πρίσμα ενός αόριστου, α-ιστορικού παρελθόντος, στο οποίο υποτίθεται ότι τα παιδιά ήταν περισσότερο πειθαρχημένα από σήμερα.

Ορισμένοι συνομιλητές υποστήριζαν πως η εξουσιαστική συμπεριφορά των δασκάλων γινόταν αιτία να εγκαταλείψουν κάποια παιδιά για ένα χρονικό διάστημα ή ακόμη και οριστικά το σχολείο.¹²⁹ Από την πλευρά τους οι γονείς φαίνεται ότι γενικά αναγνώριζαν στο δάσκαλο το δικαίωμα να τιμωρήσει αυστηρά τα παιδιά:¹³⁰ «Αλλά όταν πήγαινες σχολείο, τι έλεγε η μάνα; “Δάσκαλε, το πετσά και το κόκκαλο να μου φέρεις πίσω. Να μάθουνε γράμματα”». – «Οι δάσκαλοι ήταν αυστηροί. Μερικοί παραήτανε ... και το ζητούσαν και οι γο-

126. Συν. με τον Γ. Π., σ. 13. Επίσης, Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 10.

127. Συν. με τον Χ. Μ., σ. 4.

128. Κρίκος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 12, 13.

129. Συν. με τον Γ. Σ. και την Φ. Σ., σ. 4, 5· Συν. με τον Γ. Π., σ. 17· Συν. με τον Χ. Τ., σ. 3.

130. Πβ. όσα γράφει η Αντμάν, *Βία και Πονηριά*, ό.π., σ. 200 για τη συμπεριφορά των γονιών, στο χωριό του Πηλίου που μελετά, κατά τη δεκαετία του '70. Και στο Κροκύλειο άλλωστε ο ξυλοδαρμός των παιδιών στο σχολείο ήταν συνηθισμένος, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας και επικροτούνταν γενικά από τους γονείς.

νείς, το δυσάρεστο αυτό ήταν. Α, τα παιδιά θέλουμε ξύλο, θέλουμε ξύλο για να μάθουνε γράμματα». ¹³¹ Προφανώς για τους περισσότερους το σχολείο αποτελούσε ένα ευπρόσδεκτο, επιπλέον μέσο πειθαρχησης των παιδιών, ανεξάρτητα από τη σημασία που απέδιδαν στη μάθηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μαθητές Δημοτικού σχολείου Κροκυλείου (1927-1939)

(Α = Άρρενες, Θ = Θήλεις, Σ = Σύνολο)

Έτος	Τάξεις	Εγγραφέντες			Φοιτήσαντες			Εξετασθέντες			Προαχθέντες		
		Α	Θ	Σ	Α	Θ	Σ	Α	Θ	Σ	Α	Θ	Σ
1927/28	Α'-Δ'	51	48	99	51	47	98	51	47	98	41	41	82
1930/31	Α'-Δ'	44	34	78	40	31	71	40	31	71	35	25	60
	Ε'-Ζ'	17	15	32	15	8	23	15	8	23	15	6	21
	Σύνολα	61	49	110	55	39	94	55	39	94	50	31	81
1934/35	Α'-Δ'	50	40	90	49	37	86	49	37	86	43	32	75
	Ε'-Ζ'	12	10	22	11	10	21	11	10	21	11	10	21
	Σύνολα	62	50	112	60	47	107	60	47	107	54	52	96
1938/39	Α'-Δ'	44	46	90	44	41	85	41	40	81	46	40	86
	[Ε'-Ζ'	28	8	36	-	-	-	-	-	-	20	6	26]
	Σύνολα	72	54	126							66	46	112

Διευκρινίσεις: Τα στοιχεία για το 1927/28 αφορούν μόνο στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού αφού αυτό ήταν τετραετές μέχρι το 1929. Για τα έτη 1930/31, 1934/35 και 1938/39 παραθέτω χωριστά τους αριθμούς για τις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού και τους αριθμούς για την πέμπτη και την έκτη τάξη· τα πλάγια στοιχεία αντιπροσωπεύουν το αντίστοιχο άθροισμα. Τα στοιχεία για το 1938-39 αφορούν στην πρώτη σειρά στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, στην τρίτη σειρά στο σύνολο των τάξεων του Δημοτικού. Στην δεύτερη η αναγραφή είναι υποθετική γιατί δεν εντόπισα (χωριστά) στοιχεία για τις δυο τελευταίες τάξεις. Από τα Μαθητολόγια που εντόπισα προκύπτει ότι άλλοι 36 μαθητές είχαν εγγραφεί στην Ε' και την Ζ' τάξη.

Πηγές: Γενικός Έλεγχος Α', Β', Γ', Δ' τάξεων του Δημοτικού Σχολείου Κροκυλείου και Γενικός Έλεγχος Ε' και Ζ' τάξεων του Δημοτικού Σχολείου Κροκυλείου. Πίνακες Γενικών Αποτελεσμάτων των ετών 1927/28, 1930/31, 1934/35, 1938/39.

131. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 10' Συν. με τον Χ. Τ., σ. 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μαθητές Ελληνικού Σχολείου και Ημιγυμνασίου Κροκυλείου (1905-1933)

(Φ = Φοιτήσαντες, Π. ή Α. = Προβιβασθέντες ή Απολυθέντες)

Έτος	Κροκυλειώτες	Κορίτσια	Σύνολο	Φ	Π. ή Α.
Ελληνικό					
1905-06	12	0	19	19	17
1906-07	29	1	40	40	18
1910-11	27	0	62	58	48
1915-16	39	0	84	—	—
1920-21	31	6(7)	78	75	67
1925-26	21	3(5)	97	91	—
1928-29	33	5(7)	72	67	—
Ημιγυμνάσιο					
1929-30	28	1	28	12	9
1932-33	11	0	11	9	3

Διευκρινίσεις: Σε ό,τι αφορά στο Ελληνικό παραθέτω τα στοιχεία των δύο πρώτων ετών για τα οποία διαθέτουμε αρχειακές πληροφορίες και στη συνέχεια τα στοιχεία για κάθε σχολικό έτος ανά πενταετία' σε ότι αφορά στο Ημιγυμνάσιο που λειτούργησε προσωρινά, παραθέτω τα στοιχεία του πρώτου και τελευταίου σχολικού έτους λειτουργίας του. Στη στήλη που επιγράφεται «Κροκυλειώτες» παρατίθενται οι αριθμοί των μαθητών και των δύο φύλων από το Κροκύλειο κατά τα αντίστοιχα σχολικά έτη. Στη διπλανή στήλη παρατίθενται οι αριθμοί των κοριτσιών από το Κροκύλειο που φοιτούσαν και σε παρένθεση ο συνολικός αριθμός των μαθητριών του Ελληνικού σχολείου. Στις τρεις τελευταίες στήλες παρατίθενται οι συνολικοί αριθμοί των μαθητών και των δύο φύλων κατά τα αντίστοιχα σχολικά έτη, όπου υπάρχουν. Στην περίπτωση του Ημιγυμνασίου δεν απαντούν πλέον μαθητές από άλλα χωριά (αφού η φοίτηση στο Δημοτικό είχε γίνει παντού εξαετής).

Πηγές: *Ελληνικόν Σχολείον Κροκυλίου. Γενικός Έλεγχος Αποτελεσμάτων Ενιαυσίων Εξετάσεων, 1903/04-1932/33. Ημιγυμνάσιον εν Κροκυλίω. Γενικός Έλεγχος Αποτελεσμάτων Ενιαυσίων Εξετάσεων (από του έτους 1929/30)* (Λύκειο Λιδωρικίου).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μαθητές από το Κροκύλειο στο Γυμνάσιο της Άμφισσας (1921-1926)

Έτος	Κροκυλειώτες	Κορίτσια	Σύνολο
1921-22	9	0	278
1922-23	9	1	272
1923-24	11	4	269
1924-25	1	0	60*
1925-26	0	0	207

*Για το σχολικό έτος 1924/25 διαθέτω μόνο τον αριθμό των μαθητών της πρώτης τάξης (60).

Διευκρινίσεις: Παρατίθενται στοιχεία μέχρι και ένα σχολικό έτος μετά την έναρξη λειτουργίας του Γυμνασίου στο Λιδωρίκι. Στη στήλη που επιγράφεται «Κροκυλειώτες» παρατίθενται οι αριθμοί των μαθητών και των δύο φύλων από το Κροκύλειο κατά τα αντίστοιχα σχολικά έτη. Στη διπλανή στήλη παρατίθενται οι αριθμοί των κοριτσιών από το Κροκύλειο που φοιτούσαν. Στην τελευταία στήλη παρατίθενται οι συνολικοί αριθμοί των μαθητών και των δύο φύλων που φοιτούσαν στο Γυμνάσιο Άμφισσας κατά τα αντίστοιχα σχολικά έτη. Στο Γυμνάσιο της Άμφισσας φοιτούσαν και μαθητές από άλλες κοινότητες της ορεινής Δωρίδας: το Κουπάκι, το Ζοριάνο, το Σουρούσι (Κερασιά), τις Καρούτες, την Αμυγδαλιά και το Λιδωρίκι (που βρίσκεται σε υψόμετρο 560 μ.), καθώς και μαθητές από την Ερατεινή, την Άμφισσα (που ήταν και συντριπτικά περισσότεροι), τους Δελφούς, την Αράχωβα, την Αγία Ευθυμία, την Κίρρα, τα Τοπόλια (Ελαιώνα), το Γαλαξείδι, τη Γραβιά, την Κουκουβίστα (Καλοσκοπή), τη Δεσφίνα, το Χρυσό, την Ιτέα, το Σερνικάκι, τα Πεντεόρεια.

Πηγή: Γυμνάσιον Αμφίσσης Ν. Γιατζή. Γενικός Έλεγχος από Σχολικού Έτους 1921-22 έως Σχολικόν Έτος 1936/37 (Λύκειο Άμφισσας).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μαθητές από το Κροκύλειο στο Γυμνάσιο του Λιδωρικίου (1924-1939)

Έτος	Κροκυλειώτες	Κορίτσια	Σύνολο
1924-25	7	2	73
1925-26	18	5	141
1926-27	22	6	182
1929-30	7	0	186
1932-33	7	0	133
1935-36	7	1	145
1938-39	8	1	203

Διευκρινίσεις: Παρατίθενται ανά διετία τα στοιχεία των σχολικών ετών από την έναρξη λειτουργίας του Γυμνασίου στο Λιδωρίκι και για όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στη στήλη που επιγράφεται «Κροκυλειώτες» παρατίθενται οι αριθμοί των μαθητών και των δύο φύλων από το Κροκύλειο κατά τα αντίστοιχα σχολικά έτη. Στη διπλανή στήλη παρατίθενται οι αριθμοί των κοριτσιών από το Κροκύλειο που φοιτούσαν. Στην τελευταία στήλη παρατίθενται οι συνολικοί αριθμοί των μαθητών και των δύο φύλων που φοιτούσαν στο Γυμνάσιο Λιδωρικού κατά τα αντίστοιχα σχολικά έτη. Στο Γυμνάσιο Λιδωρικού φοιτούσαν κατά βάση μαθητές από κοινότητες της επαρχίας Δωριδίας: Λιδωρίκι, Αλποχώρι, Βιτρινίτσα (Τολοφώνα), Αρτοτίνα, Δάφνο, Διακόπι, Ερατεινή, Ζοριάνο, Καρούτες, Κερασιά, Κίσελη (Πάνορμος), Κουπάκι, Λευκαδίτι, Λούτσοβο (Κόκκινο), Μηλιά, Κάτω Παλιοξάρι, Πενταγιούς, Περιθιώτισσα, Πλέσσα (Αμυδαλιά), Στύλια, Ψηλό Χωριό. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι παραπάνω κοινότητες βρίσκονται σε υψόμετρο πάνω από 700 μ.

Πηγή: *Γυμνάσιον εν Λιδωρικήω. Γενικός Έλεγχος από Σχολικού Έτους 1924/25 έως Σχολικόν Έτος 1943/44* (Λύκειο Λιδωρικού).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΕΣΜΟΙ ΜΕ ΤΙΣ ΔΟΜΕΣ ΠΟΥ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΝΟΝΤΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ

1. ΕΘΙΜΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

Σε μια περίοδο όπου στοιχεία της αστικής ζωής διείσδυαν στην ορεινή αγροτική κοινωνία η συμμετοχή σε εθιμικές-κοινωνικές εκδηλώσεις εξέφραζε και συγχρόνως συντηρούσε τους δεσμούς με τη ζωή της υπαίθρου και τον αξιακό της κώδικα, με τη συμβίωση στο πλαίσιο μιας εποπτεύσιμης, ελέγξιμης κοινότητας, με τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές δομές. «Η εθιμική ζωή περιλαμβάνει όλα όσα συγκροτούν το σύνθητες, το ρυθμισμένο, το οικείο, το σταθεροποιητικό, το εποπτεύσιμο, το αυτονόητο στη ζωή μιας κοινωνίας, εκείνο το οποίο εφαρμόζεται γενικά από όλους και για το οποίο τα μέλη της κοινωνίας φέρουν κοινή ευθύνη».¹ Αυτό δεν σημαίνει ότι τα έθιμα παραμένουν αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου αλλά ότι μεταβάλλονται εξαιρετικά αργά, αφού σε αυτά αποχρυσταλλώνονται τα ήθη μιας κοινότητας ή μιας κοινωνίας.²

Α' Στον κόσμο των ενηλίκων

Στη βιβλιογραφία κυριαρχεί η άποψη ότι στις προβιομηχανικές κοινωνίες και σε όσες αγροτικές κοινωνίες του ευρωπαϊκού χώρου διατήρησαν τον προβιομηχανικό χαρακτήρα τους μέχρι τις πρώτες δεκαετίες ή και το πρώτο μισό του 20ού αι. η παιδική ηλικία δεν ήταν περιχαρατωμένη, «οχρωμένη» απέναντι στην πραγματική ζωή ούτε αυστηρά οριοθετημένη σε επίπεδο κοινωνικό· επομένως η συμμετοχή των παιδιών σε όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής ήταν αυτονόητη. Ως ένα βαθμό η άποψη αυτή αντανακλά θέσεις του Αριές και των διαδόχων του. Μεταξύ άλλων ο Αριές υποστήριξε ότι στη μεσαιωνική κοινωνία τα παιδιά ανήκαν πλήρως στον κόσμο των ενηλίκων και είχαν θέση σε κάθε συλλογική εκδήλωσή του επειδή απουσίαζε η συνείδηση της παιδικής ιδιαιτερότητας που διακρίνει το παιδί από τον ενήλικα, ακόμη και από το νέο ενήλικα.³ Νομίζω, όμως, πως η αυτονόητη ένταξη των παιδιών στη ζωή των

1. O. Wiebel-Fanderl, «Frömmigkeit war nicht Inbrust, sondern Brauch». Die Bedeutung von Brauchtum und Ritus für die religiöse Beheimatung», *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 4 (1989), 104-110.

2. Νιτσάκος, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, ό.π., σ. 132.

3. Ariès, *L' enfant et la vie familiale*, ό.π., σ. 177, 178 [Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*].

ενήλικων δεν αποκλείει την παρουσία και λειτουργία διαχωριστικών γραμμών μεταξύ παιδιών και ενήλικων και επομένως τη συνείδηση της παιδικής ηλικίας ως ιδιαίτερης περιόδου στη ζωή του ανθρώπου.

Οπωσδήποτε τα παιδιά στο Κροκύλειο μετείχαν σε βαφτίσεις, γάμους, κηδείες, πανηγύρια και άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις του χωριού· ωστόσο υπήρχαν συγχρόνως όρια και όροι στη συμμετοχή τους που αντανακλούσαν την ιδιαίτερη θέση τους στην κοινωνική ζωή, και επομένως το γεγονός ότι οι άνθρωποι αναγνώριζαν τα παιδιά ως ιδιαίτερη, διακριτή κοινωνική ομάδα. Αυτό ακριβώς δείχνουν οι γνωστοί από πλήθος λαογραφικών μελετών συγκεκριμένοι, προκαθορισμένοι ρόλοι τους οποίους αναλάμβαναν αποκλειστικά παιδιά, προπάντων αγόρια, στο πλαίσιο των λεγόμενων διαβατηρίων εθίμων και των θρησκευτικών εορτασμών.⁴

Στις βαφτίσεις παιδιά έτρεχαν να αναγγείλουν στους γονείς που δεν παρευρίσκονταν στο μυστήριο, το όνομα που δόθηκε. Στους γάμους δυο παιδιά —ένα αγόρι κι ένα κορίτσι— «έπιαναν τα προζύμια», δηλαδή κοσκίνιζαν, σταύρωναν και ανακάτωναν το αλεύρι με νερό ώστε να γίνει το προζύμι, τόσο στο σπίτι της νύφης, όσο και στο σπίτι του γαμπρού την Τετάρτη πριν από την Κυριακή του γάμου ή, την ημέρα του γάμου, έτρεχαν ν' αναγγείλουν στο σόι της νύφης ότι ο γαμπρός έρχεται να την παραλάβει και να δώσουν τα συχαίρια. Στις κηδείες τα μεγαλύτερα αγόρια χτυπούσαν πένθιμα τις καμπάνες και κρατούσαν το σταυρό και τα εξαπτέρυγα, τα λεγόμενα «ξεφτέρια», στη νεκρική πομπή από το σπίτι στην εκκλησία και στο νεκροταφείο του χωριού. Στα Φώτα παιδιά αναλάμβαναν να ραντίσουν με αγιασμό τα κτήματα έξω από το χωριό. Στη γιορτή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (24 Ιουνίου), «τ' Αϊ-Γιαννιού του Ριγανά» (γιατί την εποχή αυτή μάζευαν τη ρίγανη) ή «Λαμπαδιάρη» (γιατί το βράδι της παραμονής άναβαν φωτιές σε πλατείες και σταυροδρόμια και πηδούσαν πάνω από αυτές), ένα αγόρι βοηθούσε τις κοπέλες να μαντέψουν το «ριζικό τους», τη σειρά με την οποία θα παντρεύονταν, τραβώντας στην τύχη από ένα κανάτι με νερό μικροαντικείμενα (σκουλαρίκια, βραχιόλια, δαχτυλίδια κ.ά.) που η καθεμιά αποβραδís είχε ρίξει μέσα.⁵ Σε επίπεδο εθμικής-κοινωνικής ζωής η παιδική ηλικία διαρκούσε όσο διάστημα ένα παιδί διατηρούσε το δικαίωμα να αναλαμβάνει και να εκπληρώνει τους συγκεκριμένους αυτούς ρόλους. Η συμμετοχή στην τελετουργική πράξη εκτός του οικιακού χώ-

κίας, σ. 197, 198]· πβ. Αυδίκος, *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα 1996, σ. 24, 26.

4. Βλ. κυρίως Ηλιόπουλος, *Λαογραφικά Δωρίδας*, ό.π.

5. Ο Ηλιόπουλος (ό.π., σ. 18, 306 κ.εξ.) δεν αναφέρεται στον αγιασμό των κτημάτων την ημέρα των Φώτων ή στην αναγγελία της βάφτισης ως καθήκοντα των παιδιών, αλλά από συζητήσεις στο χωριό κατέληξα σε αυτό το συμπέρασμα. Για τον αγιασμό των χωραφιών από αγόρια τη μέρα των Φώτων βλ. άλλωστε Θ. Αθανασόπουλος, «Λαογραφικός Θησαυρός: Χρουνιάρης Μέρες», εφ. *Το Κροκύλειο*, αρ. φ. 56 (1994), 1.

ρου, σε δημόσια θέα, αποτελούσε συνήθως προνόμιο των αγοριών τα οποία γενικά ανατρέφονταν με λιγότερους περιορισμούς κινήσεων απ' όσο τα κορίτσια.

Συμμετέχοντας καθοριστικά στις εθιμικές τελετουργίες τα παιδιά —προπάντων τα αγόρια— εισέπρατταν κοινωνική αναγνώριση και ανέπτυσαν το αίσθημα ότι αποτελούσαν μέλη ενός οργανικού συνόλου, της μικροκοινωνίας του χωριού. Τα αγόρια λαχταρούσαν να χτυπήσουν τις καμπάνες στις κηδείες, να μεγαλώσουν, να ψηλώσουν αρκετά ώστε να μπορούν να κρατήσουν τα «ξεφτέρια» (εξαπτέρυγα) σε μια κηδεία:

Πήρα κι εγώ κι ο αδελφός μου ξεφτέρια, ναι, (θυμάται ο Χ. Τ. που γεννήθηκε το 1914), όταν είχαμε βέβαια κάποιο ανάστημα ως μικροί, γιατί εφόσον ήταν μεγάλα παιδιά δεν τα δίνουν σε μας, όταν ήμαστε πολύ μικροί. Βέβαια επιθυμούσαμε πάρα πολύ να τα πάρουμε... Ήταν ζήτημα αναστήματος αυτό. Νάχει κάποια μεγαλοπρέπεια, μην είναι κάνα μικρό παιδάκι.⁶

Τέτοιου είδους πρώιμα βιώματα συμμετοχής στην κοινωνική ζωή του χωριού ίσως συνδέονται με τον σημερινό έντονο τοπικισμό ανθρώπων που πέρασαν το συντριπτικά μεγαλύτερο διάστημα της ζωής τους στην Αθήνα, ή και γεννήθηκαν στην πρωτεύουσα, αλλά αυτοαποκαλούνται και εν πολλοίς αισθάνονται «χωριανοί».

Η συμμετοχή των παιδιών στην εθιμική ζωή της κοινότητας είχε πάντοτε μια οικονομική διάσταση: όπως λέει χαρακτηριστικά ένας συνομιλητής για τα «προζύμια»: «Πηγαίναμε γιατί κολλάγαμε να φάμε και τίποτα».⁷ Τα παιδιά εξασφάλιζαν φιλοδωρήματα, μερικές δεκάρες, κάποιο γλυκό ή «ψυχούδια» (ιδιαίτερα αρτοσκευάσματα) στις κηδείες.

Όμως μιλώντας με τους ανθρώπους διαπίστωσα ότι η παρουσία των παιδιών στους γάμους και τις κηδείες ήταν μεν αυτονόητη αυτή καθεαυτή, σε επίπεδο κυρίαρχης νοοτροπίας, αλλά ήταν λιγότερο αυτονόητη σε επίπεδο κοινωνικής πράξης και προπάντων δεν ήταν γενικευμένη. Με άλλα λόγια: Δε παρευρίσκονταν όλα τα παιδιά του χωριού σε όλες τις εκδηλώσεις ενός αρραβώνα, ενός γάμου ή μιας κηδείας, όπως αφήνει να εννοηθεί η αναπόφευκτη ίσως χρήση του οριστικού άρθρου σε φράσεις όπως: «στους γάμους τα παιδιά έπιασαν τα προζύμια», «στις κηδείες τα αγόρια κρατούσαν τα ξεφτέρια» κ.λπ.

Κατ' αρχήν φαίνεται ότι η συμμετοχή των παιδιών στα διάφορα έθιμα εξαρτιόταν από το βαθμό συγγένειας. Στα προζύμια λ.χ. έπαιρναν μέρος παιδιά που ανήκαν στο (στενό) συγγενικό κύκλο των μελλονύμφων: «Ε, στα προζύμια τώρα, άμα ήταν αποκλειστικά, ήταν συγγένειο (πήγαίνες), δε μπόραγες να πας στην άλλ' γειτονιά για να πας στα προζύμια, έπρεπε να είσαι αποκλει-

6. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 15.

7. Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 7' επίσης Συν. με την Α. Σ., σ. 11.

στικός». ⁸ Τα στέφανα τα μετέφερε σε δίσκο το μικρότερο αγόρι από το στενό συγγενικό κύκλο του γαμπρού ή της νύφης. ⁹ Τα αγόρια που κρατούσαν τα εξαπτέρυγα στις κηδείες είχαν συνήθως στενή συγγένεια με το νεκρό.

Ούτως ή άλλως στο τραπέζι του γάμου όπως και στο τραπέζι της παρηγοριάς δεν υπήρχε η οικονομική δυνατότητα να παραστεί, όχι όλο το χωριό, αλλά ούτε και όλο το σόι. Άλλωστε οι παριστάμενοι έφερναν μαζί τους τρόφιμα, χαλβάδες, πίτες και κρέατα. Από το ίδιο σπιτικό συμμετείχαν προπάντων οι ενήλικες και σε μικρότερο βαθμό τα παιδιά. Γενικά οι μεγαλύτεροι σε ηλικία είχαν περισσότερες πιθανότητες από τους νεότερους να συμμετάσχουν.

Μια συνομιλήτρια θυμάται ότι έκλαιγε γοερά όταν οι μεγαλύτερες αδελφές της αρνήθηκαν να την πάρουν μαζί τους σε κάποιους αρραβώνες:

Μια φορά γινόνταν κάτι αρραβώνες εκεί, αρραβωνιαζόνταν και πηγαίναν τα κορίτσια την Κυριακή να συγχαρούνε όλα. Κι εκεί συνήθως είχαν το λουκούμ', τα βάζαν τα λουκούμια. Και μια φορά θα πηγαίναν οι μεγάλες, δύο μεγάλες. Λέω: «θα 'ρθω κι εγώ». —«Όχι» λέει η μεγάλη. «Άμα θα' ρθεις εσύ δε θα πάω 'γω». Έκλαιγα εγώ, έκλαιγα, και δεν πήγα. Δεν τα παίρναν μαζί τα μικρά, δεν τα παίρνανε παντού.

Όταν ρώτησα τη συνομιλήτρια αν τα παιδιά πήγαιναν στα «προζύμια», μου απάντησε: «Στα προζύμια ναι, αλλά στα λουκούμια, σου λέει πολλοί θα πάμε οικογενειακώς, εσύ είσαι μικρή ακόμα, κάτσε». ¹⁰ Είναι προφανές ότι η παρουσία πολλών ατόμων θα επιβάρυνε οικονομικά την οικογένεια της νύφης, αφού έπρεπε να κεράσει τους παριστάμενους λουκούμια (έχουμε ήδη αναφερθεί στη σπανιότητα και την αξία των γλυκών στο διαιτολόγιο της αγροτικής κοινωνίας την εποχή εκείνη). Ίσως ακόμη οι μεγαλύτερες αδελφές ήθελαν να αποφύγουν τις «σκοτούρες» που πιθανόν θα δημιουργούσε η παρουσία της μικρής αδελφής και να διασκεδάσουν ελεύθερα. Μια άλλη συνομιλήτρια ανέφερε χαρακτηριστικά ότι άρχισε να πηγαίνει σε γάμους

...όταν φύγαν τα μεγάλα και λάβουμε και μεις σειρά. Γιατ' πάαιναν με τ' σειρά, πάαιναν οι μεγαλύτερ' πρώτα... Ε, κάθε οικογένεια, προτιμούσαν, πήγαιναν τα μεγάλα τα κορίτσια, τα μεγάλα τα παιδιά (αγόρια). Εμείς..., είσαι μικρή ακόμα εσύ. Θα μεγαλώσεις και τότε θα πας, να' ρθει η σειρά, σόλεε. ¹¹

Ενώ λοιπόν τα παιδιά εντάσσονταν γενικά στη ζωή των ενηλίκων ορισμένες φορές αποκλείονταν για αλληλένδετους οικονομικούς και νοοτροπικούς λόγους

8. Ό. π., σ. 15.

9. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 24. Βλ. εικόνα 9.

10. Συν. με την Β. Κ., σ. 5, 6.

11. Συν. με την Α. Π., σ. 15.

από κοινωνικές εκδηλώσεις. Ο αποκλεισμός, ειδικά των μικρών ηλικιών, καταδεικνύει την ύπαρξη μιας ιεραρχικής κλίμακας καταναλωτικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, στην κατώτερη βαθμίδα της οποίας βρίσκονταν τα παιδιά.

Βέβαια, αντίθετα με κυρίαρχες σύγχρονες αντιλήψεις, σε καμιά περίπτωση ο θάνατος δεν αποτελούσε ταμπού, μια κατάσταση δηλαδή με την οποία το παιδί δεν έπρεπε να έρθει σε επαφή για παιδαγωγικούς λόγους: η παιδική ηλικία δε συγκροτούσε ένα χωρόχρονο προστατευμένο από πόνο και θλιβερές εικόνες. Ο θάνατος αποτελούσε μια πραγματικότητα, ήταν έντονα παρών στην κοινωνία που εξετάζουμε, μια κοινωνία πολύ περιορισμένη πληθυσμικά ώστε να εξαφανίζει τα ίχνη του. Τα αριθμητικά στοιχεία που έχουμε για την περίοδο 1932-1939 είναι εύγλωττα. Εκτός από μια χρονιά (1936) κάθε χρόνο τουλάχιστον 10 άνθρωποι πεθαίνουν στο χωριό: το 1933 και το 1935 μάλιστα πάνω από 20, το 1936 και το 1937 τουλάχιστον 15. Άλλωστε, όπως ανέφερα αλλού, κάθε χρόνο 3-8 θάνατοι αφορούν παιδιά, κυρίως βρέφη και νήπια.¹² Οι αριθμοί είναι σημαντικοί για έναν πληθυσμό που στην καλύτερη περίπτωση δεν υπερβαίνει τα 1000 άτομα.¹³

Ο Μ. Ζ. ήταν εννέα χρονών όταν έχασε τη μητέρα του το 1931:

Καθόμαστε κάτω στο τζάκι γύρω-γύρω. Τότε φέρνανε χαλβά, γλυκό, φαγητά, πίτες για τους λυπημένους, για να μη μαγειρεύουν. Λοιπόν καθόμουνα εκεί κάτ' στο τζάκι και διάβαζα ένα βιβλίο, κάτι διάβαζα. Τη μάνα μ' πεθαμέν' την είχανε βάλ' απάνω στο δωμάτιο πούταν το σαλόν', το θυμάμαι. Κάποιος μου λέει να πάω εκεί πέρα, να πάρω κάτι ... Λοιπόν και πάω ανεβαίνω γω απάν' με φόβο. Είχαν όμως ένα καντήλ' ανάψει μέσα εκεί που ήταν, καίγαν καντήλ' μετά. Ανεβαίνω λοιπόν τη σκάλα με φόβο, δε μπορούσα να μην πάω, γιατί και ντρεπόμουνα εγώ ν' αρνηθώ και φοβόμουν και τον πατέρα μου, μη μου πει τίποτα. Όταν ανεβαίνω λοιπόν και βγαίνω στην πόρτα, Παναγία μου, βλέπω τη μάνα μου ολόκληρη, ζωντανή, όπως την είχανε, να βγαίν' από την πίσω πόρτα έτσ', φαντασία μου. Την είδα, την είδα, κι ακόμα το λέω τώρα, το διηγούμαι και δεν το πιστεύουν, λένε ότι οι πεθαμέν' γυρί-

12. Βιβλίου *Ληξιαρχικών Πράξεων Κοινότητας Κροκυλείου*. Θανάτων, τ. Α', 1.1.1932 - 31.12.1939. Η φυματίωση θερίζει: Σε διάστημα οκτώ ετών ένα 10% περίπου των θανάτων οφείλεται αποκλειστικά στη φυματίωση: σε δύο περιπτώσεις συνομιλητές είχαν χάσει αδελφία εξαιτίας αυτής της ασθένειας.

13. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία το ποσοστό μέσης γενικής θνησιμότητας (αριθμός θανάτων επί 1000 κατοίκων) για το διάστημα 1932-1939 στο χωριό προσεγγίζει το αντίστοιχο της Ελλάδας για την πενταετία 1935-1939: 14,2‰ έναντι 14,5‰ (Βαλαώρας, *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής*, ό.π., σ. 60). Το ποσοστό της Ελλάδας είναι σαφώς υψηλότερο από τα ποσοστά των περισσότερων χωρών του δυτικού κόσμου κατά την ίδια πενταετία, εκτός της Γαλλίας (Στο ίδιο, σ. 107).

ζουνε λίγες μέρες ακόμα πριν πάνε εκεί που... Και την είδα ολοζώντανη, όπως την είχανε ντυμέν' με κάτι άσπρα φορέματα.¹⁴

Ο Μ. Ζ. ήταν γιος του θρυλικού δασκάλου του χωριού· αν υπήρχε κάποιος ενδοιασμός ως προς την επαφή των παιδιών με το θάνατο θα τον συναντούσα, νομίζω, πρώτα-πρώτα σε αυτήν την οικογένεια της οποίας η ζωή είχε έντονα επηρεαστεί από αστικά πρότυπα και αντιλήψεις (αρκεί να αναφέρω ότι τα δύο ετεροθαλή αδέρφια, το ένα μάλιστα κορίτσι, του Μ. Ζ. ήταν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών). Όμως είναι φανερό ότι οι ενήλικες θεωρούσαν πολύ φυσικό να στείλουν το αγόρι στο δωμάτιο όπου βρισκόταν η πεθαμένη. Το αγόρι όφειλε να υπερνικήσει το φόβο του.

Σε μια άλλη περίπτωση η παρουσία του παιδιού στο δωμάτιο την ώρα που τοποθετούσαν τη νεκρή κυρούλα στην κάσα δεν απασχολούσε κανέναν για όσο διάστημα δεν ήταν ενοχλητική, παρ' όλο που το παιδί θεωρήθηκε πολύ μικρό για να παρευρεθεί στην κηδεία χωρίς να δημιουργήσει προβλήματα:

Και θμώμαι γω πήραν τρεις πέτρες μεγάλες απόνα αλών' και τς τέντωσαν τα πόδια (της γιαγιάς) να τν βάλνε μες στην κάσα. Αυτό το θμώμαι κι έκλαφα μετά, είδα κείν' τα ποδάρια με τς πέτρες. «Βγάλτε τα αυτήνα», τσόλεγα, «βγάλτε τς πέτρες απ' τη γιαγιά». Ναι. Και τι νάκαναν; Πώς να την έβαναν; Θρονιασμέν' να την έβαναν; ... Όχ' εγώ δεν έφερα τις πέτρες, εγώ ήμαν μικρή! Εγώ τάβλεπα. Τάφερε ο πατέρας μ' εκεί με το μπάρμπα μ' ... Ούτε το θμώμαι, να πάω κοντά στην κηδεία. Μόνο την κάσα μοναχά εκεί. Πού να πάω; Θα νήμαν μικρό. Δεν το θμώμαι, να πάω στην κηδεία ... «Βγάλτε τς πέτρες απ' τη γιαγιά», έλεγα γω. «Δεν τς θέλω να τς βλέπω κεί». —«Πάρτε το όξω», λέει, «αυτό το κορίτσ' παραδέ για να κάνουμε τ' δουλειά μας», είπαν. Αφού γω θα νήμαν μικρό, πόσο να σε ειπώ, να ήμαν σαν την εγγονούλα τώρα που ήρθε εδά μέσα; (προ ολίγου είχε μπει στο δωμάτιο μια τετράχρονη δισεγγονούλα της συνομιλήτριας) Δεν πιστεύω¹⁵.

Σε ένα άλλο σημείο της αφήγησής της η συνομιλήτρια θυμάται:

Μικρή πάαινα γω στην κηδεία, πάαινα τακτικά και πάαινα στο νεκροταφείο κει πέρα κοντά το νεκρό... και θμώμαι συγκεκριμένα σε κάποια κηδεία, αλλά σε ποια δε θμώμαι τώρα, είχε βρέξ' κι είχε ο τάφος γεμάτος, ήταν γεμάτος νερό. Και τόριχνα το νερό όξω με τον τενεκέ. Αλλά πού ν' αδειάσ' ο τάφος; Τον πέταξαν μέσα στο νερό... όχ' είχαμε συνηθίσ', δε φοβόμασταν. Εγώ ποτέ δε φοβόμουν. Ό,τ' νάβλεπα στην κηδεία, δε φοβόμουν. Κι ήμαν, ήμαν και περιεργη, να πάω εκεί σιμά, να δω.¹⁶

14. Συν. με τον Μ. Ζ., σ. 7.

15. Συν. με την Π. Γ., σ. 40.

16. Ο. π., σ. 43.

Η έκφραση «δε φοβόμουν» δε θα πρέπει να ερμηνευθεί κυριολεκτικά, γιατί υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες ότι τα παιδιά αισθάνονταν φόβο και γιατί σε άλλα σημεία της αφήγησης η συνομιλήτρια αναίρει ακούσια αυτόν τον ισχυρισμό. «Δε φοβόμουν», σημαίνει μάλλον «τολμούσα», «είχα αρκετό θάρρος ώστε να παρακολουθώ όσα συνέβαιναν».

Ο φόβος απέναντι στο θάνατο, το νεκρό, ήταν συναίσθημα αυτονόητο και για τα παιδιά, τα οποία όμως ήταν υποχρεωμένα να επιστρατεύουν τη φαντασία και τις ψυχικές τους δυνάμεις για να τον υπερνικήσουν. Και από αυτή την άποψη η κοινωνία ευνοούσε την ταχεία ένταξη των παιδιών στην πραγματικότητα της. Στις προφορικές μαρτυρίες οι ενήλικες που δεν επέτρεπαν σε παιδιά να παραστούν σε κηδείες υιοθετούσαν αυτή τη στάση για να προστατεύσουν όχι τα ίδια αλλά την οικογενειακή ηρεμία από τους επακόλουθους εφιάλτες που έβλεπαν ορισμένα παιδιά στον ύπνο τους.¹⁷

Οπωσδήποτε η εξοικείωση με το θάνατο δεν ήταν δεδομένη· η θέαση του νεκρού ή του ετοιμοθάνατου και η ίδια η ιδέα του θανάτου προκαλούσε συχνά φόβο. Το χωριό ήταν σε μεγάλο βαθμό παγανιστικό· ενήλικες και παιδιά πίστευαν, όπως είδαμε, σε νεράιδες και στοιχειά. Αιφνίδιοι ή βίαιοι θάνατοι προκαλούσαν ανατριχιαστικές διαδόσεις και έδιναν τροφή στη φαντασία των παιδιών:

Το πατρικό σπίτι' τότε ήτανε, τζάμια δεν υπήρχαν, κάτι παλιοπατζούρια είχαμε απέξω και θυμάμαι μια δόση, παιδί τώρα, μικρός, είχε σκοτωθεί δίπλα... δίπλα το σπίτι' το είχε κάποιος Γραβάνς... Λοιπόν κι είχαν πάει για ξύλα εδώ στο δάσος και κόβαν ένα δέντρο για καυσόξυλα, και πέφτει το δέντρο και σκοτών' τη γυναίκα του... Λοιπόν αρχίσαν εδώ, βγαίνουν κάτι παιδαρέλια, παιδιά, κι ανάβαν κάτι κεριά, νύχτα στο δρόμο, και λέγαν ότι η Γραβανογιώργαινα βρυκολάκιασε. Εμείς οι μικροί τώρα, σφήνες, φόβο! Πηγαίναμε λοιπόν μόλις νύχτωνε, θυμάμαι, το θυμάμαι αυτό καλά, στα παράθυρα, όπου ήταν καμιά χαραμάδα, βάναμε πανιά και τα στουπώναμε να μη μπει μέσα ο βρυκόλακας.¹⁸

Νομίζω λοιπόν ότι τα παιδιά συμμετείχαν στην κοινωνική ζωή του χωριού στο πλαίσιο ενός οροθετημένου χωρόχρονου αλλά η οροθέτηση αυτή είχε διαφορετικό περιεχόμενο και ήταν από πολλές πλευρές περισσότερο ελαστική τόσο από τη σύγχρονη αστική όσο και από τη σημερινή ιδεοτυπική αντίληψη περί συμμετοχής των παιδιών σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Κατά κάποιο τρόπο ο χωρόχρονος των παιδιών αποτελούσε μικρό ή/και λειτουργικά περιφερειακό τμήμα του χωρόχρονου των ενηλίκων, αλλά οπωσδήποτε εντασσόταν αυτονόητα σε αυτόν.

17. Συν. με την Α. Π., σ. 4· Συν. με την Α. Π., σ. 17· Συν. με τον Χ. Τ., σ. 15. Ας μη λησμονούμε ότι ενήλικες και παιδιά κοιμόνταν κατά κανόνα στο ίδιο δωμάτιο.

18. Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 1.

Αυτό διαπιστώνει κανείς εξάλλου και όταν εξετάζει τη συμμετοχή παιδιών σε κοινωνικές εκδηλώσεις που –αντίθετα με τα διαβατήρια έθιμα ή με έθιμα που αφορούν σε βασικές χριστιανικές εορτές, όπως τα Χριστούγεννα, το Πάσχα ή τα Θεοφάνεια– δεν είχαν αυστηρά τελετουργικό χαρακτήρα και άφηναν μεγαλύτερα περιθώρια αυτενέργειας στους μετέχοντες: Τέτοιες εκδηλώσεις ήταν κατά πρώτο λόγο τα πανηγύρια αλλά και συγκεντρώσεις όπως τα «ξεφλουδίσια» ή τα νυχτέρια. Στις εκδηλώσεις όμως αυτές τα παιδιά δε φαίνεται να αναλάμβαναν συγκεκριμένους ρόλους. Γενικά η εικόνα που σχηματίζει κανείς από τις προφορικές μαρτυρίες είναι πως η θέση τους στα γλέντια που διοργανώνονταν στο χωριό ήταν περιθωριακή, κι ακόμη ότι η ενεργός συμμετοχή στα γλέντια αυτά σφράγιζε ουσιαστικά το πέρασμα από την παιδική στη νεανική ηλικία, το πέρασμα σε μια περίοδο ατελούς ενηλικίωσης των χωριανών.

Σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, κυρίως όμως κατά τους επιβαρυσμένους με πλήθος αγροτικών εργασιών καλοκαιρινούς μήνες, διοργανώνονταν πανηγύρια που πρόσφεραν σωματική και ψυχική ανάπαυλα στους χωριανούς καθώς και την ευκαιρία να συναντηθούν, να επικοινωνήσουν, να ανταλλάξουν πληροφορίες και σκέψεις ή ακόμη να «κλείσουν» συμφωνίες. Οι γιορτές των εκκλησιών και ξωκλησιών μέσα στο χωριό και γύρω από αυτό λειτουργούσαν ουσιαστικά ως αφορμή για τα πανηγύρια. «Σαν πρώτο πανηγύρι ήταν τ' Αι-Γιωργιού, κι ύστερα συνέχιζαν τ' Αϊ-Κωνσταντίν', της Αναλήψεως, της Αγια-Τριάδας, της Αγια-Μαρίνας, τ' Αϊ-Λιος, της Αγια-Παρασκευής, τού Αϊ-Παντελεήμονα, της Αγια-Σωτήρας, της Παναγίας του Δεκαπενταυγούστου και τέλειωναν πέρα τον Αϊ-Δημήτρη».¹⁹ Το σημαντικότερο πανηγύρι ήταν του Προφήτη-Ηλία, «τ' Αϊ-Λιος», όπως έλεγαν και λένε. Το πανηγύρι τούτο γινόταν –και γίνεται από τους παραθεριστές πλέον– στις 20 του Ιουλίου, του «Αλωνάρη» (τότε), στη γιορτή του Προφήτη-Ηλία· το ξωκλήσι είναι χτισμένο στην κορυφή ενός λόφου πάνω από το χωριό. Στα πανηγύρια οι χωριανοί συγκεντρώνονταν το πρωί στην εκκλησία και μετά τη λειτουργία ακολουθούσε φαγοπότι είτε στην περιοχή όπου βρισκόταν η εκκλησία, είτε στο χωριό· το απόγευμα ακολουθούσε γλέντι με φαγοπότι, χορό και τραγούδι στην πλατεία του χωριού.²⁰

Τα παιδιά συμμετείχαν σε αυτές τις κοινωνικές εκδηλώσεις –οι περισσότεροι συνομιλητές θυμούνται ότι πήγαιναν μικροί στα πανηγύρια– παρακολουθώντας τους «μεγάλους» και προσπαθώντας να τους μιμηθούν. Συγχρόνως τα

19. Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 115.

20. Στο σπίτι της Παρασκευής Μαυραγάνη, υπάρχει μια μοναδική φωτογραφία, στην οποία εικονίζεται όλο το χωριό, 1000 περίπου άτομα, μικροί και μεγάλοι, στο ξωκλήσι της Παναγίας, που βρίσκεται περίπου 400 μ. ψηλότερα από το Κροκύλιο, τη Δευτέρα του Πάσχα του 1929. Κάθε Δευτέρα του Πάσχα το χωριό μαζευτόταν στην «Παναγίτσα», όπως ονομάζεται η κορυφή, και γλεντούσε. Η φωτογραφία είναι «τραβηγμένη» με φακό ευρυγώνιο. Τη φωτογραφική μηχανή είχε φέρει ένας χωριανός από την Αμερική.

πανηγύρια, όπως άλλωστε και όλες οι κοινωνικές εκδηλώσεις που συνδέονταν με τη θρησκευτική ζωή, πρόσφεραν στα αγόρια την ευκαιρία να κερδίσουν λίγα χρήματα:

Χαρά εμείς μεγάλη! Χαρά εμείς τα παιδιά, τρέχαμε, πιάναμε θέσεις γύρω στα όργανα. Τα όργανα ήτανε κλαρίνα και βιολιά, τρία συνήθως. Είχε τέτοια όργανα το χωριό. Είχε ανθρώπους που έπαιζαν κλαρίνο, βιολί και λαγούτο... Βγάζαν λεφτά τα παιδιά. Γαζέτα. Η γαζέτα είναι τα μετάλλινα νομίσματα. Όχι τα χάρτινα. Πού να δούμε χάρτινο; Τα χάρτινα ήταν ακριβά πράματα... Τα πετούσαν τα νομίσματα. Πετούσαν από μακριά στους οργανοπαίχτες. Άρπαζαν και κανένα τα παιδιά.²¹

Όπως θα δούμε και στην ενότητα για το παιχνίδι τα αγόρια είχαν γενικά μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων και ευκολότερη πρόσβαση σε υλικά αγαθά από τα κορίτσια.

Φαίνεται όμως ότι τα παιδιά δε χόρευαν συστηματικά με τους «μεγάλους» φαίνεται, επίσης, ότι η συστηματική, ενεργητική συμμετοχή στο χορό λειτουργούσε ως ηλικιακό και κοινωνικό ορόσημο, σηματοδοτούσε το τέλος της παιδικής και την απαρχή της νεανικής ηλικίας, όταν αγόρια και κορίτσια μπορούσαν πλέον θεωρητικά να παντρευτούν, ήταν «τς παντρειάς», σύμφωνα με την έκφραση των χωριανών:

Ιμείς στην πλατεία εδώ κάναμε χορούς. Ωρέ, χορεύαμι εδώ! Τήραγες χορούς! Όχ' χορούς τώρα! κείνα δεν είν' τίποτα, ούτε πανηγύρια καλά είναι τώρα. Τότεν εκεί κι άμα μεγάλωσα εγώ λιγάκ', άμ' ήμαν δεκαπέντε χρονών με δεκάξι, έρχεταν ο παπα-Γληγόρς ο Κρίτσας. Έρχεταν ο παπα-Γληγόρς κι σήκωνε πρώτ' εμένα, ας ήμαν δεκάξι, δεκαεφτά χρονώ, έπτα σήκωνε μια π' τη λέν' Ευτυχία δω, τη μάνα τς, κι έπειτα πιάνουνταν ου χουρός και γένονταν τς καχομοίρας. Γιατ' εγώ χόρευα και τραγούδαγα, και χόρευα και τραγούδαγα.²²

Η εντύπωση που έχω σχηματίζει από τις προφορικές μαρτυρίες είναι ότι πυρήνας του γλεντιού στα πανηγύρια ήταν οι νέοι αφού κυρίως αυτοί χόρευαν και τραγουδούσαν. Ο Λουκόπουλος εντάσσει το χορό που γινόταν στα πανηγύρια των χωριών της Ρούμελης, στις γαμήλιες στρατηγικές: «Στο πανηγύρι βγαίνουν τα κορίτσια στην πιάτσα και χορεύουν μπρος στα παλικάρια, κι έτσι το διάλεμα είναι εύκολο».²³ Κι αν η συνομιλήτρια δεν θεωρεί «καλά» τα σημερινά πανηγύρια, ίσως αυτό οφείλεται στο ότι έχουν χάσει την οργανική θέση και λειτουργία που είχαν στη ζωή των ανθρώπων.

21. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 9.

22. Συν. με την Π. Γ., σ. 11.

23. Λουκόπουλος, Γεωργικά, ό.π., σ. 59.

Το ίδιο ισχύει και για τα «ξεφλουδίσια» ή τα νυχτέρια, εκδηλώσεις στις οποίες η εργασία συνδυαζόταν με τη διασκέδαση. Στα ξεφλουδίσια μετά τη συγχομιδή του αραβόσιτου, ομάδες χωριανών όλων των ηλικιών, ανάμεσά τους και παιδιά, μαζεύονταν σε αλώνια το βράδι με το φως του φεγγαριού, των άστρων ή της λάμπας πετρελαίου και ξεφλούδιζαν τα καλαμπόκια:

Ένας απ' τον άλλον. Έρχονταν σε μένα, πάαινες εσύ στον άλλον, στον άλλον, άμα είχες εσύ, μπορεί να είχες, νάηταν το χωράφι σ' στάρ' φέτο. Αν είχε το χωράφι μ' στάρ' φέτο, είχε άλλος καλαμπόκ' θα πάαινα σ' εκείνού τα ξεφλουδίσια. Τα χρόνια που θα νείχα κι εγώ το χωράφι μ' καλαμπόκ' θα ρχιέταν σε μένα.

Το ξεφλούδισμα ήταν σχετικά απλή δουλειά: στη διάρκειά της προπάντων, οι χωριανοί τραγουδούσαν, αστειεύονταν μεταξύ τους, πείραζαν ο ένας τον άλλον ενώ, όταν το ξεφλούδισμα τελείωνε, «πιάνονταν» στο χορό, προπάντων οι νέοι:

...Μαζεύονταν, μαζεύονταν, γένονταν τς καχομοίρας. Καθόμασταν ένα γύρο. Εδώ ήταν ο σωρός το καλαμπόκ' και καθόμασταν ένα γύρο. Αρχινάγαμ' τα τραγούδια, ό,τ' τραγούδια ήξερ' ο καθένας, τραγουδάγαν, γλένταγαν, έφκιαναν πότε χαλβά, χαλβά σην κατσαρόλα, πότε τραχανόπτα και τ' μοίραζαν στο γύρου. Άμα ήταν πουλλοί έφκιαναν χαλβά για νάχνε πουλύ, να πάρουν απόνα κομάτ' ούλοι. Έπτα το σήκωναν στου χωρού. Δηλαδή εκεί π' ξεφλουδάγαμε, τραγουδάγαν... Έξω, όχ' μέσα στο σπίτι καθόλου ... Έπτα θα σκώνονταν τα μεγάλα πιδιά, τα μεγάλα χορίτσα αυτήνα στο χωρό... Από δεκαπέντε απάν'. Από δεκαπέντε, είκοσι, είκοσπέντε ... Ανύπαντρα. Μεγάλες γυναίκες. Παντρεμένες. ... Ωρέ, θα χόρευαν κι οι παντρεμένες και θα τραγουδάγαν. Και γένεταν ένα γλέντ'.²⁴

Τα νυχτέρια γίνονταν τα βράδια του χειμώνα και ήταν μια γυναικεία κοινωνική εκδήλωση στην οποία οι κοπέλες συμμετείχαν με τραγούδια, αστεία και «παιχνίδια». Οι γυναίκες μαζεύονταν στο σπίτι μιας από την παρέα παίρνοντας πάντα μαζί τα εργόχειρά τους και «νυχτερεύανε». Το εργόχειρο ήταν απαραίτητο για να τηρηθούν τα προσχήματα: η γυναίκα δεν είχε δικαίωμα στην ελεύθερη ομαδική διασκέδαση μακριά από το σπίτι της και την επίβλεψη των ενήλικων ανδρών της οικογένειας της: «Να κάνουμε και κάτ' δουλειά. Να μην πάμε να καθήσουμε και μετά παρεξηγηθεί ο κόσμος... Α, έπρεπε στην επίσκεψη νάχεις μαζί και το εργόχειρο».²⁵

Συνομιλητές και συνομιλήτριες δηλώνουν ότι παρευρίσκονταν στα ξεφλουδίσια ή στα νυχτέρια από την ηλικία των 5-6 ετών, αλλά όταν αφηγούνται τις

24. Συν. 4 με την Π. Γ., σ. 21. Πβ. Υφαντής, Αγνάντια στο Κροκύλιο, ό.π., σ. 200-209, κυρίως σ. 206.

25. Συν. με την Μ. Ν., σ. 9.

εμπειρίες τους αναφέρονται στα νεανικά τους χρόνια, στην εποχή που ήταν τουλάχιστον 15-16 ετών (ενώ δεν ισχύει το ίδιο λ.χ. για το σκάρο, το παιχνί-δι, τους αγερμούς). Υπήρχε λοιπόν το αίσθημα της νεανικής ηλικίας ως δια-κριτής κοινωνικής κατηγορίας, έστω ρευστά οριοθετημένης. Η κατηγορία αυτή περιλάμβανε όσα μέλη της κοινότητας βρίσκονταν σε ηλικία γάμου –με τα κρι-τήρια του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού και πολιτισμικού χώρου–, και εκφραζόταν μέσα από κοινωνικές εκδηλώσεις στις οποίες πρωτοστατούσε η νε-ολαία του χωριού. Εξάλλου, πανηγύρια και ξεφλουδίσια αποτελούσαν μοναδι-κές, κοινωνικά αποδεκτές ευκαιρίες για επαφές ανάμεσα στα δύο φύλα και προετοιμάζαν το έδαφος για γάμους.²⁶

Πάντως, από τη δεκαετία του 1920 και μετά άρχισαν να οργανώνονται στο χωριό αποκλειστικά νεανικά γλέντια, γλέντια δηλαδή στα οποία μετείχαν μόνο νέοι: οι διασχεδάσεις αυτές γνώρισαν τη μεγαλύτερη ακμή τους την πε-ρίοδο της Κατοχής, ως αντίδοτο στη σωματική και την ψυχική ταλαιπωρία των ανθρώπων. Στο Μεσοπόλεμο την πρωτοβουλία για την οργάνωση των γλεντιών αυτών είχαν οι πλέον εξαστισμένοι χωριανοί, κατά κύριο λόγο οι φοιτητές και οι σπουδαστές από την Αθήνα και άλλα αστικά κέντρα που έφε-ραν άλλωστε στο χωριό γύρω στα 1920 τους λεγόμενους «ευρωπαϊκούς» χο-ρούς (το ταγκό και το βαλς). Τα γλέντια οργανώνονταν σε αποθήκες και αχυρώνες αλλά και στα καφενεία του χωριού με τη βοήθεια γραμμοφώνου: αποκαλούνταν «χοροεσπερίδες» ή απλώς «εσπερίδες», ονομασίες που παραπέ-μπουν στην αστική προέλευσή τους.²⁷ Η διάδοση των νεανικών κοινωνικών εκ-δηλώσεων δηλώνει και τη διάκριση μιας νεανικής ηλικίας με τη σύγχρονη έν-νοια του όρου, μιας νεανικής ηλικίας που αναζητεί το δικό της αποκλειστικό χώρο έκφρασης και τον θεωρεί ως αυτονόητο δικαίωμά της. Μέσα από την ένταξή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα και τη συνακόλουθη συχνή μετάβασή

26. Τον κεντρικό ρόλο που είχαν οι νέοι στα ξεφλουδίσματα αφήνει να φανεί ο Λουκό-πουλος όταν επισημαίνει: «Σωστό πανηγύρι είναι τα ξεφλουδίσματα στα χωριά. Πώς τα πε-ριμένουν! προπάντων οι νέες κι οι νέοι» (Λουκόπουλος, *Γεωργικά*, ό.π., σ. 267).

27. Η διάδοση αυτών των εκφράσεων του αστικού τρόπου ζωής φαίνεται και από το γε-γονός ότι ορισμένοι συνομιλητές κάνουν λόγο για «χοροεσπερίδες» ενώ αναφέρονται σε πα-ραδοσιακά γλέντια, στο χορό που γινόταν λ.χ. μετά τα μεσάνυχτα όταν τελείωναν τα καθε-αυτό ξεφλουδίσια (Συν. με τον Μ. Μ., σ. 12). Πβ. επίσης την ανθρωπολογική ανάλυση της Cowan για τις χοροεσπερίδες σε μια κοινότητα της Μακεδονίας, το Σοχό, στα μέσα της δε-καετίας του 1980. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι: «Οι χοροεσπερίδες που χρηματοδοτού-νται από τοπικούς, αστικούς χαρακτήρα συλλόγους, υιοθετούν ένα συνειδητά «ευρωπαϊκό» ιδίωμα. Σε αυτές οι Σοχινοί δεν εορτάζουν τις συλλογικές κατηγορίες της συγγένειας, της εκκλησίας και της κοινότητας, αλλά κάποιες κοσμικές χαρακτηρισμένες μέσα στο Σοχό που βασίζονται στην ηλικία, στην τάξη και στις πολιτικές ταυτότητες και συμφέροντα». Στο Σοχό οι χοροεσπερίδες έκαναν την εμφάνισή τους τη δεκαετία του 1940, πολύ αργότερα από ότι στο παράδειγμά μας (J. Cowan, *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σ. 141-143).

τους σε αστικά κέντρα τα αγόρια –κατά κανόνα γιοι των λιγιστών σχετικά εύπορων οικογενειών του χωριού– υιοθετούσαν τις νέες αντιλήψεις και πρακτικές και γίνονταν φορείς τους: αποστασιοποιούνταν από παραδοσιακές νοοτροπίες και αξίες.

Ορισμένα κορίτσια μούνταν στις νέες νοοτροπίες χάρη στους αδελφούς τους. Ο Θ. Α. που γεννήθηκε το 1920 και μεγάλωσε σε μια σχετικά εύπορη οικογένεια –ο πατέρας του ήταν δάσκαλος– αφηγείται:

Εμείς πρώτα αρχίσαμε απ' τις αδελφές μας. «Μέσα στο σπίτι, άντε πάτε παρέα εσείς, τι θέλει η Κωνσταντούλα» (η αδελφή του), μόλεγε η μάνα μου. –«Α, τη θέλω μαζί μου». Την έπαιρνα 'γω σε γλέντια, σε τούτο, σε κείνο ... Τη μικρή αδερφή. Λοιπόν. Κοπέλες που δεν είχαν κανένα καβαλιέρο πηγαίναμε μεις και τις ζητάγαμε απ' τους γονείς. Τους λέγαμε: «θα πάμε μια βόλτα ή θα κάνουμε ένα χορό. Νάρθουμε να πάρουμε την Παναγιώτα, ας πούμε;...» Στο καφενείο γινόταν ο χορός. Βεβαίως, μας τις εμπιστεύονταν τις κοπέλες... Και γίνονταν κάτι γλέντια, γλέντια, όχι αστεία. Γλέντια τέτοια απ' το γυμνάσιο. Δεκαεφτά, δεκαοχτώ χρονώ.²⁸

Και η Α. Σ. που γεννήθηκε το 1922 θυμάται: «Αργότερα κι εγώ απέκτησα ελευθερία με τον αδερφό μου (ο οποίος σημειωτέον ήταν μόνο ένα χρόνο μεγαλύτερός της), όταν πήγαινε, όταν γύρισε απ' το γυμνάσιο και γίνονταν πάρτι. Κάναμε χορούς, πάρτι, εσπερίδες τα λέγαν τότε, χοροεσπερίδες».²⁹

Όπως άφησα να εννοηθεί παραπάνω, φαίνεται ότι τα παιδιά αποκλείονταν από τις «χοροεσπερίδες». Στις προφορικές μαρτυρίες οι «χοροεσπερίδες» παρουσιάζονται ως αποκλειστικά νεανικές εκδηλώσεις, ως εκδηλώσεις που απευθύνονταν σε συγκεκριμένες ηλικίες, στους νέους ή έστω στα μεγαλύτερα παιδιά και τους νέους. Σύμφωνα με τη Β. Σ. που γεννήθηκε γύρω στα 1915, τα παιδιά χόρευαν κρυμμένα, υπό τους ήχους όμως του ραδιόφωνου του καφενείου όπου γινόταν το γλέντι: «Εδώ μέσα στο καφενείο χόρευαν πάρα πολύ. Πολλά ζευγάρια... Αλλά εμείς ήμασταν εδώ κοντά και τραγουδούσαν, είχαν το ραδιόφωνο, εκείνα τα κλαπατσιμπάλα που είχαν και μεις από πάνω στην αυλή, δε μας έβλεπαν και χορευάμε εκεί, ήμασταν πέντε, έξι».³⁰ Η εκμάθηση του χορού μέσα από την παρατήρηση και τη μίμηση, στους γάμους και τα πανηγύρια ήταν πολύ σημαντικό στοιχείο κοινωνικοποίησης των παιδιών, αφού οι χορευτικές ικανότητες προσμετρούνταν στα προσόντα των νέων και των δύο φύλων ώστε να παντρευτούν: «τότε δώδεκα χρονών και πέρα χόρευαν τα παιδιά όλα... Κράταγες, και τα μικρά έρχονταν γυροβολιά».³¹ Στην ενότητα για το

28. Συν. με τον Θ. Α., σ. 17.

29. Συν. με την Α. Σ., σ. 3.

30. Συν. με την Β. Σ., σ. 1, 2.

31. Συν. 2 με την Π. Γ., σ. 28.

παιχνίδι θα αναφερθούμε στη σημασία του χορού στη ζωή των παιδιών και στο χορό ως παιγνιώδη, κοινωνικοποιητική δραστηριότητα. Χορεύοντας οι άνθρωποι είχαν την ευκαιρία να εκφραστούν – πάντοτε στη βάση ορισμένων κανόνων – με το σώμα τους, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας η οποία ασκούσε αυστηρό έλεγχο στη σεξουαλικότητα των μελών της και φυσικά περιόριζε αυστηρά τη σωματική έκφραση.³²

Τα παιδιά των τσοπάνηδων, αλλά και όσων κατοικούσαν σε αγροτικούς συνοικισμούς γύρω από τον κεντρικό οικισμό, πρέπει να μετείχαν σε περιορισμένο βαθμό στην κοινωνική ζωή του χωριού, επειδή έμεναν σε αρκετή απόσταση από το κυρίως χωριό και μάλιστα επειδή συχνά δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στις υλικές, και συγχρόνως συμβολικές, επιταγές της μικροκοινωνίας.

Ο Δημήτρης Υφαντής που γεννήθηκε το 1912, σημειώνει στα αυτοβιογραφικά του αφηγήματα ότι όσοι κατοικούσαν μόνιμα εκτός του κεντρικού οικισμού «πολύ σπάνια πήγαιναν στο χωριό και μονάχα στις μεγάλες γιορτές, Χριστούγεννα και Λαμπρή, ή στο παγγύρι του χωριού ή τ' Αη-Γιωργιού που γιόρταζε η εκκλησία του χωριού ή για κάτι άλλο έκτακτο, χαρούμενο ή λυπητερό».³³ Παρ' όλο που τους παρουσιάζει να συμμετέχουν στις κοινωνικές εκδηλώσεις δε διευκρινίζεται πόσο συχνά ή τακτικά συμμετείχαν ή αν συμμετείχαν όλοι. Οι εκφράσεις «πολύ σπάνια», «και μονάχα» δημιουργούν την εντύπωση ότι η συμμετοχή στην εθμική-κοινωνική ζωή του καθεαυτό χωριού ήταν περιορισμένη.

Γεγονός είναι ότι όταν ρώτησα ανθρώπους που γεννήθηκαν και ανατράφηκαν σε οικογένειες κτηνοτρόφων αν συμμετείχαν στα πανηγύρια και τα γλέντια γενικότερα του χωριού απάντησαν πως προϋπόθεση ήταν να υπάρχουν τα κατάλληλα ρούχα:

Με τι να πάμε; Δεν είχαμε τι ρούχα να βάλουμε. Νάχς παπούτσια, φουστάνι..., άμα δεν είχες, που θα πας; ... Τώρα μεγάλ' πήγαινα, μικρή δε θυμάμαι αν πήγα καμιά φορά. – Τα πανηγύρια, άμα είχαμε ρούχα κατεβαίναμε, άμα δεν είχαμε ρούχα κρυβόμασταν. Σε γάμους, σε τέτοια, άμα είχαμε ρούχα πηγαίναμε.³⁴

Οπωσδήποτε, όπως επισημαίνει ο Νιτσιάκος, η πολιτισμική έκφραση μιας μι-

32. Η συμμετοχική παρατήρηση θα αποκαλύπτε προφανώς κοινωνικές, ηλικιακές, έμφυλες και, τελικά με την ευρεία έννοια του όρου, πολιτικές διαστάσεις της χορευτικής πρακτικής και θα φώτιζε σε βάθος την κοινωνικοποιητική λειτουργία του χορού: Βλ. την υποδειγματική μελέτη της Cowan, *Η πολιτική του σώματος*, ό.π., και την εισαγωγή της Παπαγαρουφάλη στην ελληνική έκδοση (Ε. Παπαγαρουφάλη, «Ο χορός ως κοινωνική πράξη», στο Cowan, ό.π., σ. ix - ix).

33. Υφαντής, *Αγνάντια στο Κροκύλιο*, ό.π., σ. 88, 89.

34. Συν. με την Γ. Σ., σ. 10. Συν. με τον Μ. Μ., σ. 6.

κρής κοινότητας έχει ομοιογενή χαρακτήρα και δεν διαφοροποιείται έντονα ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα και την κοινωνική θέση των ανθρώπων.³⁵ Ίσως όμως οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις περιορίζουν ή διευρύνουν καθοριστικά τις δυνατότητες συμμετοχής των ανθρώπων στη συλλογική κοινωνική ζωή, με αποτέλεσμα η εμπειρία, τα βιώματα των μελών μιας μικροκοινωνίας να διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους, ενισχύοντας με τη σειρά τους προϋπάρχουσες κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Β' Στον κόσμο των ομηλίκων

Πέρα από τη συμμετοχή τους σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην κοινωνική ζωή στο πλευρό των ενηλίκων, τα παιδιά –προπάντων τα αγόρια αλλά και τα κορίτσια– έπαιζαν ουσιαστικό, αυτόνομο ρόλο στο πλαίσιο της εθιμικής ζωής, αυτής της οικείας, αυτονόητης, σχετικά σταθερής πλευράς στη ζωή της κοινότητας. Αναφέρομαι εδώ στους αγερμούς στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτών (Χριστούγεννα, Πρωτοχρονιά, Θεοφάνεια, Πάσχα) αλλά και ονομαστικών εορτών. Διεξάγονταν ως επί το πλείστον από ομάδες παιδιών, με δική τους πρωτοβουλία και γενικά χωρίς –ουσιαστική τουλάχιστον– παρέμβαση των ενηλίκων.

Εξάιρεση αποτελούσαν οι αγερμοί κοριτσιών το Σάββατο του Λαζάρου επειδή σε αυτούς πρέπει να μετείχαν μόνο κορίτσια μεγαλύτερης ηλικίας, 15-20 χρόνων περίπου. Στο «Λαζαρή»³⁶, όπως ονομαζόταν το έθιμο, τετράδες κοριτσιών επισκέπτονταν τα σπίτια του χωριού και γειτονικών χωριών, τραγουδώντας στίχους που ποίκιλλαν ανάλογα με την κατάσταση και αμείβονταν κατά κανόνα με αυγά. Στη διαδρομή, την κάθε τετράδα συνόδευε ένα άνδρας, ο «φυλαχτής», ο οποίος και συγχέντρωνε τα αυγά. Βέβαια, αρκετές συνομιλήτριες δήλωσαν ότι δεν είχαν ποτέ μετάσχει στο έθιμο· προφανώς μόνο ένας λογικός, σε σχέση με τον πληθυσμό και την οικονομική κατάσταση της περιοχής, αριθμός τετράδων από όλα τα χωριά μπορούσε να λειτουργήσει απρόσκοπτα και αποτελεσματικά. Όμως είναι αξιοσημείωτο ότι προφορικές μαρτυρίες και λαογραφικές καταγραφές συμφωνούν πως στο «Λαζαρή» είχαν δικαίωμα συμμετοχής μόνο κορίτσια μεγαλύτερης ηλικίας –από 14, 15 χρονών και πάνω. Κατά συνέπεια το δικαίωμα συμμετοχής σε αυτούς τους αγερμούς, που ήταν διαδεδομένοι στην ορεινή Δωρίδα και μαρτυρούνται στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων,³⁷ σηματοδοτούσε ουσιαστικά την είσοδο των κοριτσιών σε μια

35. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σ. 61, 62.

36. Πβ. Ηλιόπουλος, *Λαογραφικά Δωρίδας*, ό.π., σ. 313 κ.ε.

37. Αυτοί οι αγερμοί συναντώνται και στους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας (Γ. Β. Καββαδίας, *Καραγκούνηδες: Συμβολή στην Κοινωνιολογία των Δοξασίων*, Αθήνα 1980,

νέα ηλικιακή φάση, τη μετάβασή τους από την παιδική στη νεανική ηλικία (όπως άλλωστε και το δικαίωμα συμμετοχής στα λεγόμενα «ριζικάρια», έθιμο στη γιορτή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου)³⁸. Στο «Λαζαρή» μετείχαν προφανώς κορίτσια σε γόνιμη ηλικία· αυτό πρέπει να υποδηλώνει και η αμοιβή τους με αυγά αφού το αυγό συμβολίζει τη γονιμότητα. Παραπέμποντας σε λαογραφικές μελέτες για την Ήπειρο και το βορειοελλαδικό χώρο, η Κ. Μπάδα επισημαίνει ότι τέτοιου είδους εθιμικές εκδηλώσεις σηματοδοτούσαν τη συμμετοχή των κοριτσιών στη «γαμήλια αγορά» και νομιμοποιούσαν την υποψηφιότητά τους για γάμο.³⁹

Επιβεβαιώνεται, επομένως, ότι στην κοινωνική συνείδηση υπήρχε τόσο το αίσθημα της παιδικής όσο και το αίσθημα της νεανικής ηλικίας (στην προκειμένη περίπτωση σε σχέση με τα κορίτσια), παρ' όλο που και για τις δυο ηλικίες οι χωριανοί χρησιμοποιούσαν αδιακρίτως τον όρο «κορίτσι» ο οποίος, σε αντίθεση με τον όρο «γυναίκα», συνδηλώνει σεξουαλική αθωότητα. Γεγονός είναι ότι τα κορίτσια που τραγουδούσαν το «Λάζαρο» δεν είχαν ουσιαστικά κανένα δικαίωμα διαχείρισης των αγαθών που κέρδιζαν. Ο «φυλαχτής» που τα συνόδευε διαφύλαττε, υποθέτω, την αγνότητα και την αμοιβή τους. Γνωρίζουμε ότι συγκέντρωνε και μοίραζε τα αυγά (ενίοτε και χρήματα) κρατώντας δικαιωματικά ένα μέρος για τον εαυτό του. Τουλάχιστον ιδεοτυπικά η γυναίκα αποκτούσε δικαίωμα στη διαχείριση υλικών αγαθών μόνο μέσω του γάμου.

Με εξαίρεση το «Λαζαρή» στους αγερούς μετείχαν χωριανοί ηλικίας, που μολονότι δεν ήταν αυστηρά προσδιορισμένη, δεν υπερέβαινε το όριο των 15 ετών. Υπήρχε οπωσδήποτε ένα ανώτατο όριο ηλικίας αφού οι περισσότεροι συνομιλητές δηλώνουν ότι ένα συγκεκριμένο διάστημα, επί δυο, τρία, τέσσερα ή

σ. 60-64) αλλά και στον βορειοελλαδικό χώρο (Μπάδα, «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες», ό.π., σ. 191). Ο Mitterauer στη μελέτη του για την κοινωνική ιστορία της νεανικής ηλικίας περιγράφει ανάλογο έθιμο με την ίδια επωνυμία που απαντά σε αγροτικές περιοχές της Βουλγαρίας· αναφέρεται σε συγκεκριμένες τελετές προετοιμασίας των κοριτσιών ώστε να συμμετάσχουν στους αγερούς και σημειώνει ότι οι τελετές αυτές το Σάββατο του Λαζάρου παρέχουν το δικαίωμα στα σεξουαλικά ώριμα κορίτσια να μετέχουν από και και πέρα σε χορούς, σε βραδινές συναντήσεις των νέων και σε εορταστικές εκδηλώσεις (Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*, σ. 71, 72).

38. Στ' «Αϊ-Γιαννιού του Ριγανά», όπως έλεγαν, καθώς ήταν η εποχή που μάζευαν τη ριγανή, τα ανύπαντρα κορίτσια συμμετείχαν στα «ριζικάρια», έθιμο στο πλαίσιο του οποίου οι κοπέλες «έβλεπαν» το «ριζικό» τους: Ένα μικρό αγόρι «τραβούσε» στην τύχη από μια κανάτα με νερό στην οποία η κάθε κοπέλα είχε ρίξει ένα προσωπικό της αντικείμενο, τα αντικείμενα αυτά – με τη σειρά που τα «τραβούσε» θα παντρεύονταν και οι κοπέλες (βλ. ΚΕΕΛ, χειρόγραφο 1682, σ. 10). Στο έθιμο συμμετείχαν, σύμφωνα με μαρτυρίες, μόνο κορίτσια πάνω από 15 ετών, επομένως μόνο κορίτσια σε γόνιμη ηλικία και σε ηλικία γάμου. Άρα το δικαίωμα συμμετοχής συνδεόταν με την ένταξη σε μια σχετικά οριοθετημένη ηλικιακή-κοινωνική κατηγορία, στη νεανική, θα λέγαμε, ηλικία.

39. Κ. Μπάδα, «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες», ό.π., σ. 191.

πέντε χρόνια στη συνέχεια, πήγαιναν να ευχηθούν, να τραγουδήσουν κ.λπ. Πιθανόν, μάλιστα, τα περισσότερα παιδιά να μην ήταν πάνω από 12 χρονών. «Πηγαίνανε, πηγαίνανε (τα παιδιά για κάλαντα, για να ευχηθούν κ.λπ.) αλλά όταν περνάγαμε τα δώδεκα και μετά ντρεπόμασταν, δεν κάναμε. Μικρά παιδιά, μικρά παιδιά (πήγαιναν)».⁴⁰

Παρ' όλα αυτά, ορισμένοι συνομιλητές δήλωσαν ρητά ότι δε μετείχαν σε αγερμούς. Οι ερμηνείες που έδωσαν οι ίδιοι («δεν έτυχε», «δεν ευκαιρούσα», «δεν ήθελα») έχουν πολύ γενικό χαρακτήρα για να μας διαφωτίσουν ως προς τους πραγματικούς λόγους. Δύο συνομιλήτριες δήλωσαν ωστόσο ότι οι γονείς τους δεν τους επέτρεπαν να συμμετέχουν. Και οι δύο προέρχονται από σχετικά εύπορες, και πάντως ολιγομελείς, οικογένειες του χωριού. Η μία είναι, όπως ίσως ήδη φαντάζεται ο αναγνώστης, η μοναχοκόρη του καθηγητή του Ελληνικού σχολείου:

Μένα δε μ' άφηνε η μάνα μου να πάω. Δεν ξέρω γιατί. Δεν είχα και θάρρος έτσι, δεν ήμουνα απ' τα παιδιά... αλλά πηγαίναν τα παιδιά στα κάλαντα και πηγαίνανε –μια συνήθεια που υπήρχε στις γιορτές (αν γιόρταζε ο Κώστας λ. χ. του Αγίου Κωνσταντίνου)– όλα τα παιδιά του χωριού πηγαίνανε, χτυπούσανε την πόρτα και λέγαν “Χρόνια Πολλά” και τους έδιναν ένα χαλβά, μια τηγανίτα... Πήγαίνα σε κάνα συγγενικό σπίτι και μου δίνανε, ναι, αλλά... υπήρχαν παιδιά που πήγαιναν απ' την κορφή του χωριού ως κάτω σ' όλους τους Κωστάδες.⁴¹

Η άλλη συνομιλήτρια είχε έναν αδελφό κι ο πατέρας της ήταν ταχυδρομικός διανομέας στο χωριό: «Δε μ' άφηνε ο πατέρας μου να πάω στο Λάζαρο... Δεν το 'θελε. Σα ζητιανιά το περνούσε. Λέει: 'πόσα αυγά θέλεις να σ' αγοράσω; Θα πας, λέει, να μαζέψεις αυγά εσύ, τι να μας κάνεις, να μας σώσεις; Να γυρνάς δω στα σπίτια, να τραγουδάς, να βραχνιάζεις, όχι, όχι, καθόλου δε μ' άφηνε'».⁴² Στα μάτια λοιπόν ορισμένων γονιών οι αγερμοί αποτελούσαν ένα είδος υποτιμητικής επαιτείας, πολύ περισσότερο όταν αφορούσαν κορίτσια, οπότε εμπλεκόταν και το ζήτημα της τιμής τους. Πρόκειται άραγε για επιρροές αστικών αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες τα παιδιά όφειλαν να βρίσκονται υπό την αδιάλειπτη επίβλεψη των ενηλίκων;⁴³

Εν πάση περιπτώσει οι αγερμοί, όπως και ορισμένα άλλα έθιμα στα οποία ο ρόλος των παιδιών, και ειδικότερα των αγοριών, είναι συγκεκρωμένος, απο-

40. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 10.

41. Συν. με την Π. Α., σ. 8.

42. Συν. με την Α. Σ., σ. 11.

43. Ανάλογα στοιχεία για υποτιμητική αντιμετώπιση των αγερμών, ιδίως όταν αυτοί αφορούσαν σε μη συγγενικά σπίτια ή σε σπίτια εκτός των πλαισίων της κοινότητας απαντούν σε αυτοβιογραφικές μαρτυρίες της Κεντρικής Ευρώπης (βλ. Papathanassiou, *Zwischen Arbeit, Spiel...*, ό.π., σ. 185, 186).

κλειστικός και καθοριστικός αναδεικνύουν την πίστη στη μαγική δύναμη του παιδιού και συνακόλουθα την αξία και σημασία του σε μια κοινωνία, η οποία τιμά και επιζητεί τη γονιμότητα των μελών της και ιδιαίτερα την αρρενογονία. Η αιτία που οι αγερμοί ή τα έθιμα τα οποία συνδέονται με αυτούς ανήκουν στη δικαιοδοσία των παιδιών, ή έστω νεαρών μελών της κοινότητας, είναι ένα σημαντικό ερώτημα που αφορά γενικότερα τις αγροτικές, τουλάχιστον, κοινωνίες στον ελληνικό και τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι θεωρούνταν κατά κάποιο τρόπο υποτιμητικοί για τον ενήλικα, σαν ένα είδος εθιμικά και θρησκευτικά νομιμοποιημένης επαιτείας και ότι το αίσθημα αυτό συνυπήρχε με την πίστη στη μαγική δύναμη του παιδιού.⁴⁴ Οπωσδήποτε οι αγερμοί λειτουργούσαν ως μηχανισμοί θεμελιώδους κοινωνικοποίησης και ίσως αυτή η λειτουργία τους ενθάρρυνε την αποκλειστική διεξαγωγή τους από παιδιά τα οποία με αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν υλικά αγαθά, εξοικειώνονταν με τον περιβάλλοντα χώρο και τους ανθρώπους του, λειτουργούσαν και αισθάνονταν ως μέλη μιας ομάδας, κατ' αρχήν της ομάδας των ομηλικών, σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως του συνόλου της κοινότητας.

Τα έθιμα αυτά είχαν και την οικονομική τους διάσταση: «Είχα πάει κι εγώ πολλές φορές», αφηγείται ο Γ. Π. που γεννήθηκε περίπου στην καμπή από το 19ο προς τον 20ό αι., «ήταν κάτι ήθη, έθιμα, όπου τρέχαν τα παιδάκια, προπαντός για να 'κονομήσουν κάτι...».⁴⁵ Ομάδες αγοριών ή κοριτσιών γυρνούσαν τα σπίτια του χωριού για να ευχηθούν στις ονομαστικές εορτές των ανδρών⁴⁶ ή να τραγουδήσουν τα κάλαντα στις παραμονές των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς, των Φώτων και να εισπράξουν ένα κομμάτι γλυκό ή μερι-

44. Στη μελέτη του για την εθιμική ζωή στον ελληνικό χώρο ο Γεώργιος Μέγας παρουσιάζει τους αγερμούς ως κατ' αρχήν αλλά όχι αποκλειστικά προνόμιο/καθήκον των παιδιών (Γ.Α. Μέγας, *Ελληνικές Γιορτές και Έθιμα της Λαϊκής Λατρείας*, Αθήνα 2001 (α' έκδ. 1956), σ. 73: «Όπως την παραμονή των Χριστουγέννων, έτσι και το βράδι της παραμονής του Νέου έτους, τα παιδιά, ή και ενήλικες, γυρίζουν από σπίτι σε σπίτι και λέγουν τα κάλαντα»: οι πλάγιοι χαρακτήρες είναι δικό μου). Αλλά στα παραδείγματα που παραθέτει στη συνέχεια εμφανίζονται μόνο παιδιά (ό.π., σ. 73 κ.εξ.).

45. Συν. με τον Γ. Π., σ. 10.

46. Μόνο οι ενήλικες άνδρες μιας οικογένειας δέχονταν ευχές με αυτό τον πανηγυρικό, δημόσιο τρόπο στην ονομαστική τους εορτή. Στην ανδροκρατούμενη κοινωνία η ονομαστική εορτή αφορούσε τους άνδρες και οι γυναίκες δέχονταν τις ευχές των παιδιών ως διαμεσολαβήτριες για τους άνδρες τους. Άλλωστε οι γυναίκες αποκαλούνταν συχνά με το όνομα του άντρα τους (Παναγιώτανα, Βασιλαίνα κ.λπ.). Πβ. τις παρατηρήσεις της Α. Κλωνή σχετικά με τις ονομαστικές εορτές και το προσωπικό εορταστικό βίωμα ως προνόμιο των ανδρών στην κοινότητα Λυγαριά Θεσπρωτίας στα τέλη της δεκαετίας του 1970 (Α. Κλωνή, «Εργασία, παιδί και παιχνίδι στην ελληνική ύπαιθρο: Η περίπτωση της Λυγαριάς. Ανθρωπολογική Προσέγγιση», στο Κ. Γκουγκουλή, Α. Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ός αιώνες)*, Αθήνα 2000, σ. 417-473, κυρίως σ. 425, 426).

κές δεκάρες. Τη Μεγάλη Παρασκευή ομάδες αγοριών γυρνούσαν τα σπίτια του χωριού για νατραγουδήσουν τα Πάθη του Χριστού, τα «Χριστοπάθη», και να κερδίσουν μερικές δεκάρες ή να μαζέψουν αυγά. Είναι ευνόητο ότι σε μια οικονομία με περιορισμένο βαθμό εκχρηματισμού και έντονα αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα τέτοιου είδους κέρδη είχαν ιδιαίτερη αξία.

Το γλυκό αποτελούσε σπάνιο, ακριβό και γι' αυτό πολύτιμο αγαθό το οποίο κατ' αρχήν προοριζόταν για τους ενήλικες και μάλιστα για τους επισκέπτες. Ακόμη και η χαϊδεμένη μοναχοκόρη του καθηγητή του Ελληνικού σχολείου το αναφέρει στη μαρτυρία της: «Και κάτι άλλο που θυμάμαι, ότι το γλυκό ήταν πολύτιμο στην παιδική μου ηλικία και μεγάλωσα με την εντύπωση ότι το γλυκό είναι μόνο για τους ξένους». ⁴⁷ Εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς πόση σημασία, πραγματική και συμβολική, είχε για τα παιδιά το γλυκό που εξασφάλιζαν τις μέρες των ονομαστικών εορτών, τα Χριστούγεννα ή την Πρωτοχρονιά. Αλλά κατά κανόνα τα παιδιά, ιδίως τα μικρότερα, αμείβονταν με χαλβά, γλυκό που παρασκευαζόταν εύκολα, με σχετικά οικονομικά υλικά και δεν προσμετρούνταν στα πραγματικά γλυκά. Πολύ σπάνια και μόνο αν η νοικοκυρά ήταν ιδιαίτερα γενναιοδωρη ή τα παιδιά προέρχονταν από στενά συγγενικό σπίτι, θα εξασφάλιζαν μια τηγανίτα ή ένα κομάτι μπακλαβά από τις γωνίες του ταψιού. Τα τελευταία προοριζόνταν για τους ενήλικες «μουσαφίρηδες»:

Ε, άλλ' δίναν, άλλ' δε δίναν, αναλόγως. Άμα ήσαν και πολύ μικρός... τα μπακλαβάδια τάχαν για τς μεγάλους. Εμάς μας δίναν κάνα λουκουμάχ', κάνα κουραμπιούλ', κάνα χαλβά εμάς, άμα ήμασταν μικρά. Άμα μεγαλώσαμε, πήγαμε έντεκα χρονών, δώδεκα, μας δίναν κάνα γλυκό, κάπ', κάπ'.⁴⁸

Σε άλλες μαρτυρίες και το λουκούμι ή ο κουραμπιές προβάλλουν ως προνόμια των ενηλίκων. Η ουσία πάντως είναι ότι τα καταναλωτικά δικαιώματα των μελών της κοινότητας ήταν ιεραρχημένα ανάλογα με την ηλικία: όσα υλικά αγαθά απαιτούσαν σημαντικό χρηματικό ποσό, χρόνο και κόπο για να αποκτηθούν ή να παρασκευαστούν και αποτελούσαν περισσότερο μια απόλαυση, παρά μια απόλυτη αναγκαιότητα (το είδος των αγαθών αυτών μπορεί να διέφερε κάπως από τη μία περίπτωση στην άλλη) προοριζόνταν κατ' αρχήν για βιολογικά και διανοητικά ώριμα μέλη της κοινότητας, δηλαδή για τους ενήλικες. Ίσως με τη σειρά τους τα καταναλωτικά δικαιώματα των ενηλίκων ήταν ιεραρχημένα κατά ηλικίες και τα γηραιότερα μέλη είχαν προτεραιότητα: εξίσου πιθανή είναι μια ιεράρχηση κατά φύλο στο πλαίσιο της οποίας προηγούνταν οι άνδρες, ανεξάρτητα από την ηλικία τους, ή η λειτουργία ανάλογων ιε-

47. Συν. με την Π. Α., σ. 7.

48. Συν. 2 με την Γ. Σ., σ. 6.

ραρχήσεων στο εσωτερικό των ομάδων των παιδιών. Περιορίζομαι στη διατύπωση αυτών των υποθέσεων αφού το υλικό δε μου επιτρέπει τη διερεύνησή τους.

Η αμοιβή ειδικά με αυγά στη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας είχε φυσικά συμβολικές διαστάσεις. Ανεξάρτητα από αυτό, το αυγό αποτελούσε σημαντικό μέσο συναλλαγών μικρής εμβέλειας για τις αγροτικές κοινωνίες στον ελληνικό χώρο, σε όλη την εποχή του Μεσοπολέμου αλλά και αργότερα.⁴⁹ Τα χρήματα ήταν σπάνιο αγαθό και επειδή μόνο οι προφορικές μαρτυρίες ανδρών αναφέρονται σε αμοιβή με δεκάρες πιθανολογώ ότι, προπάντων τα αγόρια, αμείβονταν με χρήματα. Εάν αυτό ισχύει, επιβεβαιώνει πως η διαχείριση του χρήματος ήταν ανδρικό προνόμιο σε όλες τις ηλικίες και υποδεικνύει ότι τα αγόρια ενθαρρύνονταν στην ανάπτυξη ενός περισσότερου εγωκεντρικού και αυτόνομου χαρακτήρα, αφού το χρήμα λειτουργεί ως μέσο απόκτησης υλικών αγαθών και χρησιμοποιείται κατά βούληση. Σύμφωνα με μια μαρτυρία «καμιά φορά τα παιδιά, βέβαια τα πιο ζωηρά, των μεγάλων τάξεων, τα παίζαν τα λεφτά που βγάζαν, τα παίζαν. Είναι το λεγόμενο στριφτό».⁵⁰ Όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, «στριφτό» έπαιζαν μόνο αγόρια· άλλωστε ο όρος «παιδιά» στην παραπάνω αφήγηση σημαίνει «αγόρια».

Στους αγερούς τα παιδιά ανέπτυσαν την εφευρετικότητά τους, επιστρέφοντας όλη την πονηριά τους προκειμένου να εξοικονομήσουν κάτι παραπάνω. Ένα συνηθισμένο τέχνασμα για να μαζέψουν περισσότερα αυγά λ.χ. στα «Χριστοπάθη» ήταν η διάσπαση της παρέας -της «χομπανιάς», όπως έλεγαν των αγοριών σε ζευγάρια, τα οποία πήγαιναν χωριστά στο ίδιο σπίτι να ευχηθούν και να τραγουδήσουν,⁵¹ να ευχηθούν: Στο πλαίσιο των εθίμων, της ομάδας, τα παιδιά είχαν ένα δικαίωμα που υπό άλλες συνθήκες αποτελούσε προνόμιο των ενηλίκων.⁵² Αλλά είχαν και δικαίωμα να καταραστούν: Δε δέχονταν πάντοτε παθητικά τη μικροφυχία ορισμένων που τα «υποδέχονταν» με σφαλισμένη πόρτα· ορισμένες φορές αντιδρούσαν στο γεγονός ότι έπρεπε να αρκεστούν στο χαλβά ενώ η νοικοκυρά είχε φτιάξει λ.χ. μπακλαβά. Μέσω της ιδιαίτερης θέσης τους στην εθιμική ζωή λειτουργούσαν ως φόβητρο, ασκούσαν κοινωνικό έλεγχο.

Ο αδερφός μου πάγαινε, θυμάται η Α. Σ., γιατί παγαίναν δυο αγόρια, και

49. Βλ. Ζ. Ξηροτύρης, *Έθιμα και Δοξασίες του Λαού μας*, τ. Δ', Αθήνα 1988, σ. 188-194.

50. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 10· πβ. Ηλιόπουλος, *Λαογραφικά Δωρίδας*, ό.π., σ. 303.

51. Συν. με τον Π. Π., σ. 7.

52. Για τους παιδικούς αγερούς ως δρώμενα που «αποβλέπουν στην ευετηρία με την ευρύτερη διάστασή της, της καλής δηλαδή υγείας και της πλούσιας παραγωγής» βλ. το άρθρο του Γ. Αικατερινίδη, «Το παιδί σε εθιμικούς αγερούς και ευετηρικά δρώμενα», στο Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή Παράδοση και Παιδί*, ό.π., σ. 57-68.

πάγαινε και πολλοί δεν τον βάζαν μέσα. Κλείναν την πόρτα, να μη δώσουν τίποτα... Και λέγαν τα παιδιά, “του χρόνου με παλιούρια”, δηλαδή νάναι κλειστή καλά η πόρτα σας... Όχι δεν ήταν φτωχοί αυτοί που κλείναν την πόρτα... Συνήθως οι μεγάλοι άνθρωποι, οι ηλικιωμένοι, τα χάναν αυτά⁵³.

«Και του χρόνου με παλιούρια»: μια παιδική κατάρα συνηθισμένη στα ορεινά χωριά της Δωριδίας που σήμαινε ότι τα παλιούρια —θάμνοι με αγκάθια που χρησιμοποιούνταν για την περιφραγή κήπων, αλωνιών κ.λπ.— θα έφραζαν τις πόρτες των σπιτιών. Ορισμένοι θυμούνται τα κατορθώματα της Β. Σ., που όντας «αγοροκόριτσο» έπαιρνε εκδίκηση από όσες νοικοκυρές αρνούσαν να δώσουν στα παιδιά λίγο μπακλαβά ή έναν κουραμπιέ: Βούλωνε τις κλειδαρό-τρυπες στις πόρτες τους με το χαλβά που έδιναν.⁵⁴ Όταν σε μια περίπτωση η νοικοκυρά τους έδωσε «καϊμένο», δηλαδή καμένο χαλβά, το κορίτσι έδωσε το σύνθημα και η παρέα άρχισε να πετά το χαλβά στους τοίχους, φωνάζοντας: «Να μη χρονιάσει ο Κώστας». Όχι ότι η Β. Σ. έμεινε ατιμώρητη αντίθετα η μητέρα της την έδειρε πολύ.⁵⁵ Γεγονός είναι όμως ότι οι αγερμοί —με εξαίρεση το «Λαζαρή»— συγκροτούσαν γενικά, όπως άλλωστε και ο σκάρος ή το παιχνί-δι, έναν χωρόχρονο στη ζωή του χωριού που οριζόταν και ελεγχόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από τα παιδιά: οι αγερμοί αποτελούσαν, με άλλα λόγια, ένα σημαντικό κομμάτι του κόσμου των παιδιών στην κοινωνία του χωριού.

Ένας τύπος αγερμού ήταν το ποδαρικό που έκαναν παιδιά στα σπίτια την Πρωτοχρονιά, «τ' Αϊ-Βασιλιού», όπως λένε στο χωριό, κατά προτίμηση «ένα μ'κρό πιδί (αγόρι) συγγινικό».⁵⁶ Υπάρχει μια αστεία και εύγλωττη συνάμα ιστορία σχετικά: μια ιστορία που δείχνει την εφευρετικότητα και την πονηριά των παιδιών, τις πρωτοβουλίες τις οποίες ανέπτυσαν μέσα στα περιορισμένα πλαίσια στα οποία κινούνταν, τους τρόπους με τους οποίους —κατά πρώτο λόγο τα αγόρια—, διασάλευαν, χωρίς όμως ποτέ να αμφισβητούν, την καθεστη-κυία τάξη πραγμάτων, ακόμη και εκείνη της εθιμικής ζωής, μια ιστορία που αναδεικνύει το παιδί ως υποκείμενο:

Την Πρωτοχρονιά τι κάνανε; Οι μητέρες να πούμε φτιάχνανε ένα πιάτο γλυκά, σε στέλναν στο πιο συγγενικό σπίτι, π.χ. η μητέρα μου μ' έστειλε με τα γλυκά να πάω στον αδελφό τς, γλυκά. Και τι έγινε; Πήγα εκεί πέρα στο θείο το δάσκαλο και μούδωσε λεφτά και μ' άλλαξε τα γλυκά. Πήγαμε μεις κουραμπιέδες, μου αλλάζει τα γλυκά, μου βάζει καταίφι. Αλλά εγώ, εμπορικό πνεύμα, λέω πήρα τα λεφτά, πάω στο διπλανό σπίτι το οποίο

53. Συν. με την Α. Σ., σ. 11.

54. Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 10.

55. Τετράδιο Σημειώσεων, σ. 8.

56. Αρχείο Λαογραφικού Σπουδαστηρίου, 1974/75, χειρόγραφο 2227, σ. 92 (μαρτυρία Ελένης Πτ. Αρμάου, ετών 95).

ήταν άγνωστο. Αυτοί μ' είδανε που πήγα μέσα, ε, σου λέει, καλωσήρθες. Παίρνουν τα γλυκά, μου δίνουνε λεφτά, αλλάζουν τα γλυκά. Παίρνω εγώ τα λεφτά. Μέχρι να'ρθω εδώ πέρα, τι έγινε από ατυχία; Έτυχε ο διάολος τα γλυκά που μούδωσε η δασκάλα (η γυναίκα του θείου, που ήταν δάσκαλος) δεν ήταν τα ίδια με τα τελευταία, και λέει τώρα η μάνα μου, η συχωρεμένη, για να της κάνει να πούμε, να την ευχαριστήσε, λέει: «ωραίος ο μπακλαβάς που μας έστειλες». —«Ποιος μπακλαβάς; Εγώ είχα καταίφι βάλει». —«Καταίφι;», λέει. «Έλα δω, πού τα βρήκες αυτά;»⁵⁷

Για να γυρίσουν τα σπίτια του χωριού τα παιδιά έπρεπε να έχουν γνώσεις τοπογραφικές. Επιπλέον στις ονομαστικές γιορτές, έπρεπε να γνωρίζουν τα ονόματα των χωριανών για να δώσουν τις ευχές τους εγκαίρως στα «σωστά» σπίτια, έπρεπε επομένως να έχουν γνώσεις «κοινωνικής τοπογραφίας». Οι αγερμοί συντελούσαν, λοιπόν, έμμεσα στη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών ανάμεσα στις οικογένειες του χωριού και προετοίμαζαν τα παιδιά για μια ζωή όπου οι δεσμοί με τους άλλους και η αλληλεγγύη αποτελούσαν απαραίτητες προϋποθέσεις επιβίωσης, τα προετοίμαζαν για μια ζωή στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία. Άλλωστε τις μέρες των εορτών, ονομαστικών και θρησκευτικών, οι πόρτες των σπιτιών έμεναν ξεκλειδωτες, έκφραση της εξωστρέφειας που χαρακτήριζε την κοινωνική ζωή μέσα πάντοτε στα πλαίσια του χωριού: «Λοιπόν τς πόρτες δεν τς κλείναν τότε. Έρχεταν ο ξένος, δε χτύπαγε, ταχ, δηλαδή εδώ στο δικό μας το σπίτι'. Έρχεταν εδώ η Λεωνίδα, δε χτύπαγε, τσαχ έμπαινε, και την έβλεπες από πίσω σου».⁵⁸

Ας μη φανταστούμε όμως ένα χωριό στο οποίο όλοι είχαν σχέσεις με όλους. Το χωριό χωριζόταν σε γειτονίες, οι χωριανοί δεν είχαν όλοι τα κτήματά τους στο ίδιο μέρος και μιλώντας με τους ανθρώπους πολύ γρήγορα αντιλαμβάνεσαι ότι η εικόνα που έχεις πλάσει με το νου σου, η εικόνα δηλαδή ενός χωριού ενιαίου σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής, είναι κάπως αυθαίρετη, μηχανιστική. Κατ' αρχήν τα παιδιά γνώριζαν και επιδίωκαν να γνωρίσουν τη γειτονιά τους και τις γειτονίες που συνόρευαν με τη δική τους. Παιδιά που έμεναν λ.χ. στην Πάνω Γειτονιά, φηλά στο χωριό, ελάχιστες σχέσεις είχαν με τον Κάτω Μαχαλά, την περιοχή του χωριού που απλωνόταν κάτω από την αγορά. Δεν ξέρω αν οι συνομιλητές το εννοούν κυριολεκτικά όταν ισχυρίζονται ότι τα παιδιά πήγαιναν να ευχηθούν σε «όλα» τα σπίτια' η άγνοια όμως για ορισμένες περιοχές μπορούσε να έχει δυσάρεστες συνέπειες: Σε μια περίπτωση τα παιδιά πήγαν σε μια άγνωστη γειτονιά και χτύπησαν την πόρτα ενός διώ-

57. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 10 (έχω αλλάξει τα ονόματα των γλυκών επειδή υπήρχε στη μαρτυρία μια ταυτολογία' προφανώς ο συνομιλητής δε θυμόταν ακριβώς για τι είδους γλυκά πρόκειτο).

58. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 5.

ροφου παλιού σπιτιού, το οποίο όμως οι ιδιοκτήτες χρησιμοποιούσαν πλέον σαν αχυρώνα. Μέσα βρισκόταν ένα άγριο τσοπανόσκυλο και ακολούθησε «μάχη».⁵⁹

2. ΠΑΙΧΝΙΔΙ

Τα όρια μεταξύ παιχνιδιού και εορταστικών εκδηλώσεων δεν είναι σαφή. Όπως γράφει σε ένα παλιό και κλασικό έργο ο Ολλανδός ιστορικός Γιόχαν Χουζίνγκα «η σχέση ανάμεσα στη γιορτή και στο παιχνίδι είναι πολύ στενή. Και η πρώτη και το δεύτερο κηρύσσουν μια αναστολή της καθημερινής ζωής». Επισημαίνει, όμως, ότι «το γνήσιο παιχνίδι έχει ... ένα τουλάχιστον επιπλέον ουσιώδες γνώρισμα, δηλαδή τη συνείδηση, οσοδήποτε λανθάνουσα κι αν είναι, του ότι πρόκειται για κάτι που γίνεται “μόνο στα ψέματα”».⁶⁰ Σε αντίθεση με το παιχνίδι, τα γλέντια εκλαμβάνονται από όσους παίρνουν μέρος σε αυτά ως πραγματικότητες της τρέχουσας ζωής. Από κει και πέρα είναι δυνατόν στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων οι συμμετέχοντες να παίζουν, να λάβουν μέρος σε δραστηριότητες τις οποίες αντιλαμβάνονται ως μη πραγματικές σε συσχετισμό με την τρέχουσα ζωή.⁶¹

Το παιχνίδι των παιδιών έχει εδώ και καιρό σταματήσει να απασχολεί μόνο περιφερειακά τους επιστήμονες στη χώρα μας. Πέρα από πλούσιες λαογραφικές καταγραφές και μορφολογικές ταξινομήσεις παιδικών παιχνιδιών διαθέτουμε πλέον σημαντικές προσεγγίσεις κοινωνικών ανθρωπολόγων, εθνογράφων, κοινωνιολόγων, παιδαγωγών και ψυχολόγων. Στο βαθμό που οι προσεγγίσεις αυτές ασχολούνται με την ιστορία του παιχνιδιού ενδιαφέρονται προπάντων για τον κανονιστικό λόγο, την εκπαιδευτική πολιτική και τις αναπαρα-

59. Ό.π.

60. Γ. Χουζίνγκα, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)*, μετ. Σ. Ροζάνης - Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 1989 (α' έκδ. 1938), σ. 40, 41.

61. Σε ένα κλασικό έργο που πρόσφατα μεταφράστηκε στα ελληνικά ο γάλλος κοινωνιολόγος Roger Caillois ορίζει το παιχνίδι ως δραστηριότητα ταυτόχρονα «ελεύθερη», «διαχωρισμένη», «αβέβαιη», «μη-παραγωγική», «ρυθμισμένη από κανόνες» και «μυθοπλαστική»: Όταν οι άνθρωποι παίζουν, ενεργούν κατ' αρχήν αυτόβουλα, δηλαδή δεν υποχρεώνονται να παίζουν (παρ' όλο που αυτό δεν ισχύει για τα παιχνίδια τα οποία τα παιδιά σε τελευταία ανάλυση υποχρεώνονται να παίζουν στο πλαίσιο σύγχρονων παιδαγωγικών πρακτικών: Μαρία Παπαθανασίου). Επίσης κινούνται σε σαφώς προκαθορισμένο χώρο και χρόνο, υπακούουν σε ρυθμίσεις με προσωρινή αλλά απόλυτη ισχύ, δεν παράγουν οικονομικά αγαθά (πλούτο) με τη στενή έννοια του όρου, δεν μπορούν να γνωρίζουν εκ των προτέρων τα αποτελέσματα και έχουν συνείδηση ότι ενεργούν σε επίπεδο μη πραγματικό ή μιας πραγματικότητας δευτερεύουσας ως προς την τρέχουσα ζωή: βλ. R. Caillois, *Τα Παιχνίδια και οι Άνθρωποι*, μετ. Ν. Κούρκουλος, Αθήνα 2001 (α' έκδ. 1958), σ. 48.

στάσεις του παιδικού παιχνιδιού στην τέχνη και τη λογοτεχνία.⁶² Θα επιχειρήσω να συμπληρώσω την οπτική μελετώντας την εμπειρία των ίδιων των ιστορικών υποκειμένων, μέσω μιας αναδρομικής και επομένως ιστορικής ανθρωπολογικής προσέγγισης, με βάση το υλικό μου και με επίγνωση των στενών ορίων του –αφού μάλιστα δεν πρόκειται για υλικό που προέκυψε από συμμετοχική παρατήρηση–, αλλά οπωσδήποτε χάρη σε αυτό.

Σύμφωνα με τον τίτλο του κεφαλαίου το παιχνίδι των παιδιών αποτελούσε κατά βάση έκφραση των παραδεδομένων, των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών δομών του χωριού, της συστημικής και γι' αυτό δυσκίνητης –αλλά κατά κανένα τρόπο ακίνητης– διάρθρωσης της ζωής. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία η καταγωγή των παιχνιδιών που κατέγραφα χάνεται στο παρελθόν και τα παιδιά του χωριού συνεχίζουν να παίζουν τα ίδια παιχνίδια τις δεκαετίες του 1940 και του 1950. Όπως θα δούμε, τα παιχνίδια λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό ως μηχανισμοί ένταξης των παιδιών στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία και τις αξίες της. Από αυτή την άποψη ο Αγιές φαίνεται να έχει δίκιο όταν, αναφερόμενος στο παιδικό παιχνίδι, υποστηρίζει ότι «τα παιδιά συγκροτούν τις πλέον συντηρητικές ανθρώπινες κοινωνίες» («Les enfants constituent les sociétés humaines les plus conservatrices»)⁶³.

Άλλωστε, σε αρκετές μελέτες έχει καταδειχθεί ότι το παιχνίδι το οποίο δεν «διδάσκεται» από τον ενήλικα αλλά μεταβιβάζεται προφορικά από παιδί σε παιδί αποτελεί φορέα συντήρησης παραδοσιακών μοτίβων, λεξιλογίου και στερεοτύπων.⁶⁴ Και τα παιδιά στο χωριό έπαιζαν παιχνίδια τα οποία μάθαιναν το ένα στο άλλο, έπαιζαν επομένως «τα δικά τους παιχνίδια, όχι ...τα παιχνίδια των μεγάλων, ούτε τα παιχνίδια της παράδοσης, ούτε τα παιχνίδια της αγοράς, ούτε τα παιχνίδια της παιδαγωγικής, ούτε τα παιχνίδια της ψυχολογίας, των κοινωνικών επιστημών ή όποιου άλλου», για να δανειστώ φράσεις από ένα ποιητικό, «αιρετικό» κείμενο της ανθρωπολόγου Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου στο οποίο μεταξύ άλλων στηλιτεύει τη σύγχρονη παρεμβατικότητα (δασκάλων, ενηλίκων, αγοράς) στο παιχνίδι των παιδιών.⁶⁵

62. Για μια σφαιρική εικόνα της πορείας της έρευνας βλ. προπάντων το συλλογικό τόμο που εκδόθηκε με επιμέλεια της Κλειώς Γκουγκουλή και της Αφροδίτης Κούρια: *Παιδί και παιχνίδι*, ό.π. Επίσης βλ. το αφιέρωμα της εφημερίδας *Η Καθημερινή* (*Επτά Ημέρες*, «Το Ελληνικό Παιχνίδι», ένθετο της 21ης Δεκεμβρίου 1997). Για μια κατατοπιστική επισκόπηση των θεωρητικών απόψεων της διεθνούς βιβλιογραφίας καθώς και για μια συνολική παρουσίαση και ανάλυση παιχνιδιών στον ελλαδικό χώρο που αντλεί από το υλικό λαογραφικών μελετών βλ. επίσης Ε. Αυδίκος, *Το παιδί*, ό.π., σ. 297-323.

63. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, σ. 98 [Αριές, *Η Καθημερινή Ζωή*, ό.π., σ. 115].

64. Αυδίκος, *Το παιδί*, ό.π., σ. 302 (σημ. 396).

65. Ε. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Αύριο θα παίζουμε-ελπίζω», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέ-*

Γράφοντας ότι τα παιδιά στο χωριό δεν έπαιζαν «τα παιχνίδια της παράδοσης» δεν εννοώ ότι δεν έπαιζαν παραδοσιακά παιχνίδια, αλλά ότι δεν έπαιζαν παιχνίδια επειδή ήταν παραδοσιακά και υποστηρίζοντας ότι έπαιζαν «τα δικά τους παιχνίδια» δεν εννοώ βέβαια ότι νέες πρακτικές και νέα πρότυπα ζωής που έβρισκαν απήχηση σε τμήματα της κοινωνίας του χωριού δεν επηρέαζαν τον τρόπο με τον οποίο έπαιζαν τα παιδιά. Τεχνολογικές εξελίξεις και δυσεύρετα αγαθά του αστικού πολιτισμού λειτουργούσαν ως πηγή έμπνευσης νέων παιχνιδιών: Υπάρχει η πληροφορία ότι παιδιά έπαιζαν το «τηλέφωνο» χρησιμοποιώντας ένα κουτί από σπέρτα για ακουστικό και το νήμα μιας κουβαρίστρας για καλώδιο.⁶⁶ μια συνομιλήτρια θυμάται πώς έπαιζε με μια ομπρέλα, αντικείμενο που αντικρύζε για πρώτη φορά στη ζωή της και είχε φέρει από την Αθήνα ο άντρας της κατά 10 χρόνια μεγαλύτερης αδελφής της.⁶⁷

Το παιχνίδι «Κύρου Ανάβασις», εφεύρεση μαθητών του Σχολαρχείου στα τέλη της δεκαετίας του 1920, φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αυτά εσωτερικούσαν εθνικές αξίες: μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών αλλά πέρα από τα στενά όριά τους, μετατρέποντας το μάθημα, τη διδασκόμενη ύλη, σε πηγή έμπνευσης για παιχνίδι:

Παίζανε τα μεγαλύτερα αγόρια και κάνανε μια μάχη απ' την Κύρου Ανάβαση και πήγαιναν να καταλάβουν το νεκροταφείο. Στο Ελληνικό σχολείο. Πήγαιναν να καταλάβουν το νεκροταφείο, οι μισοί ήταν απέξω κι οι άλλ' ήταν από μέσα από τον τοίχο. Και μένα με είχανε βάλει, ήμουνα η πληγωμένη, σε δύο ξύλα είχαν βάλει ένα σεντόνι, έτσι, τόχαν τυλίξει και με ξάπλωναν, ήταν το φορείο. Κι όπως με τρέχανε, με πήρανε ένας απ' τη μια μεριά κι ένας απ' την άλλη, γύρισε αυτό και πάω κάτω εγώ. Κι έτσι έγινε πραγματικός τραυματίας.⁶⁸

Ακόμη, μαθητές γυμνασίου και φοιτητές από την Αθήνα οι οποίοι περνούσαν τα καλοκαίρια τους στο χωριό εισήγαγαν νέα ομαδικά αθλητικά παιχνίδια όπως το βόλεϊ. Έπαιζαν στην πλατεία όπου είχαν στήσει ένα δίχτυ κινώντας την περιέργεια των μικρότερων παιδιών, σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξα τυχαία μιλώντας με χωριανούς. Σύμφωνα με μια μαρτυρία, σε άλλα χωριά της ορεινής Δωρίδας, όπως το Σουρούστι (Κερασιά) και το Νούτσομπρο (Ψηλό Χωριό), αγόρια έπαιζαν συστηματικά ποδόσφαιρο σε οργανωμένες μάλιστα συναντήσεις: το είχαν εισαγάγει στα χωριά παιδιά από την Αθήνα που στην πλειοψηφία τους κατάγονταν από την περιοχή και παραθέριζαν εκεί.⁶⁹

ρες: ένθετο Το Ελληνικό Παιχνίδι, 21 Δεκεμβρίου 1997, σ. 8, 9.

66. Συν. με τον Α. Γ. και την Α. Γ., σ. 9.

67. Συν. με την Β. Σ., σ. 1.

68. Συν. με την Κ. Σ., σ. 16 (στην οποία παρעυρίσκεται η Π. Α.).

69. Συν. με τον Η. Χ. και τον Κ. Χ., σ. 5.

Πέρα, πάντως, από τις λιγοστές αυτές μαρτυρίες, στη μνήμη συνομιλητών και συνομιλητριών κυριαρχούν παιχνίδια παραδοσιακά που απαντούν σε πανελλαδικό –ορισμένα σε πανευρωπαϊκό ή και παγκόσμιο– επίπεδο. Βέβαια τα παραδοσιακά παιχνίδια δεν αποτελούν απολιθώματα: Στην πράξη είναι πιθανό να εξέφραζαν συχνά, ταυτόχρονα με τις υφιστάμενες πολιτισμικές δομές και με τρόπο ανεπαίσθητο, την αργή διάβρωση των δομών αυτών. Κατά κανόνα όμως οι πληροφορίες για τους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά οργάνωναν το παιχνίδι τους δεν είναι τόσο λεπτομερείς, ώστε να επιτρέπουν την ανίχνευση τέτοιου είδους παράπλευρων λειτουργιών.

Στη διάρκεια των συνεντεύξεων οι άνθρωποι μού μίλησαν για διάφορα παιχνίδια, παιχνίδια κανόνων (ή αλλιώς ανταγωνιστικά) και κοινωνικών ρόλων,⁷⁰ πολλά από τα οποία συναντώνται γενικά στην περιοχή της Ρούμελης ή και σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου.⁷¹ Οπωσδήποτε δεν αναφέρθηκαν σε όλα τα παιχνίδια τα οποία έπαιζαν ως παιδιά αλλά προπάντων σε όσα ανακαλούσαν αυτόματα στη μνήμη τους. Θα αναφερθώ επομένως, κατά κύριο λόγο, σε παιχνίδια που παίζονταν συχνά, που ήταν «συνηθισμένα».

Οι μαρτυρίες αφορούν προπάντων σε παιχνίδια ομαδικά, παιχνίδια που παίζονταν από ομάδες παιδιών. Νομίζω ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός πως οι άνθρωποι θυμούνται συχνότερα και με μεγαλύτερη σαφήνεια τη συμμετοχή τους σε τέτοιου είδους παιχνίδια, επειδή συνήθως δεν αρχίζουν να παίζουν κατά ομάδες πριν τα πέντε τους χρόνια. Ίσως όμως ο σχετικός πλούτος των αναμνήσεων σχετίζεται επίσης με την καταλυτική κοινωνικοποιητική λειτουργία του ομαδικού παιχνιδιού: Μέσα από ομαδικά παιχνίδια τα παιδιά μάθαιναν να λειτουργούν στο πλαίσιο μιας κοινότητας, ακολουθώντας ορισμένους κανόνες, εσωτερίκευαν αυτό που ο Mead αποκάλεσε «ο γενικευμένος άλλος»⁷², απο-

70. Υιοθετώ εδώ τη βασική διάκριση την οποία ακολουθεί στα έργα της η Hildegard Hetzer, μέλος της πρωτοπόρας σχολής Ψυχολογίας που συγκροτήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης κατά το Μεσοπόλεμο. Φυσικά όλα τα παιχνίδια ρυθμίζονται από κανόνες αλλά η ονομασία «παιχνίδια κανόνων» αναφέρεται στα ανταγωνιστικά παιχνίδια οι κανόνες των οποίων είναι πολύ συγκεκριμένοι και ιδιαίτερα περιοριστικοί. Εννοείται, ότι ανάλογα με τα κριτήρια κάθε μελετητή διαφοροποιούνται και οι ταξινομήσεις των παιχνιδιών. Βλ. κυρίως Η. Hetzer, *Das volkstümliche Kinderspiel*, Βερολίνο-Βιέννη-Λειψία-Νέα Υόρκη 1927.

71. Τα περισσότερα παιχνίδια κανόνων τα οποία κατέγραφα, περιγράφονται στον λεπτομερή κατάλογο παιχνιδιών (κανόνων) από τον ελληνικό χώρο του λαογράφου Δημητρίου Λουκόπουλου (*Ποια παιχνίδια παίζουν τα Ελληνόπουλα. Περιγραφές ελληνικών παιχνιδιών απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας*, Αθήνα 1926). Κατάλογο παιχνιδιών κανόνων από την περιοχή της Δωρίδας περιέχεται επίσης στο βιβλίο του Γιάννη Ηλιόπουλου, *Λαογραφικά Δωρίδας*, ό.π., σ. 192-198.

72. G. H. Mead, «Το ιστορικό της γένεσης του εαυτού», στο Μακρυνιώτη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, ό.π., σ. 285-296, κυρίως σ. 288: «Η θεμελιακή διαφορά ανάμεσα στο ατομικό παιχνίδι και το ομαδικό παιχνίδι είναι ότι στο δεύτερο το παιδί πρέπει να έχει τη στάση όλων των άλλων που εμπλέκονται σε αυτό... Το κάθε του ενέργημα καθορίζεται από

κτούσαν μια αίσθηση ενότητας του εαυτού τους και επομένως ταυτότητας, ξεκινούσαν ενεργά πλέον τη ζωή τους στη μικροκοινωνία στην οποία είχαν γεννηθεί και προετοιμαζόνταν ταυτόχρονα να αναλάβουν αργότερα δράση στο πλαίσιο της ομάδας των ενηλίκων. Ο Sutton-Smith έχει δίκιο όταν επισημαίνει πως «η κυρίαρχη φύση του παιχνιδιού στην ιστορία είναι το παιχνίδι με άλλους [επομένως το παιχνίδι στην κοινωνική-επικοινωνιακή του διάσταση], όχι το παιχνίδι με αντικείμενα».⁷³

Α' Διαχωρισμός των φύλων

Στο παιχνίδι των παιδιών έβρισκε την ενεργό έκφρασή του εντονότερα και πρωιμότερα από οπουδήποτε άλλου ο διαχωρισμός των φύλων. Όλοι οι συνομιλητές συμφωνούν ότι γενικά δεν έπαιζαν με παιδιά του άλλου φύλου και καθιστούν σαφές –χωρίς να το διατυπώνουν ανοιχτά– ότι το παιχνίδι αγοριών και κοριτσιών, ιδίως όταν επρόκειτο για μεγαλύτερα παιδιά, αντέβαινε στους κοινωνικο-ηθικούς κανόνες του χωριού. Αγόρια και κορίτσια έπαιζαν χωριστά, ενίοτε σε διαφορετικούς χώρους, και κατά το μεγαλύτερο μέρος διαφορετικά παιχνίδια. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θ. Α. που έπαιζε με τον κατά 5 χρόνια μεγαλύτερο αδελφό του, ελάχιστα όμως με την κατά 3 χρόνια μικρότερη αδελφή του, αφού «τα κορίτσια συνήθως παίζανε χωριστά».⁷⁴ Όσα χρόνια ο παιδικός πληθυσμός του χωριού ήταν αριθμητικά αξιόλογος, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αγόρια και κορίτσια έπαιζαν χωριστά. Ο γιος του Χ. Τ., γεννημένος το 1938, δεν έπαιζε στα παιδικά του χρόνια με κορίτσια, όπως δεν είχε παίξει με κορίτσια και ο πατέρας του ο οποίος είχε γεννηθεί το 1914, δηλαδή 24 χρόνια νωρίτερα: «Με τα κορίτσια δε θυμάμαι να παίζαμε ποτέ τίποτα. Πού να τα δούμε τα κορίτσια; Δεν τα βλέπαμε».⁷⁵

Αυτό δε σημαίνει ωστόσο ότι τα αγόρια δεν έπαιζαν ποτέ με κορίτσια. Απαντήσεις στο σχετικό ερώτημα όπως: «Χώρια τα αγόρια παίζανε, χώρια τα κορίτσια, είχαν άλλα παιχνίδια κείνα, χωριστά ο καθένας, είχε μεγάλη πει-

το τι θεωρεί δεδομένο για τις πράξεις των άλλων που συμμετέχουν στο ομαδικό παιχνίδι... Η οργανωμένη κοινότητα ή κοινωνική ομάδα που δίνει στο άτομο την ενότητα του εαυτού του, μπορεί να ονομαστεί 'ο γενικευμένος άλλος'. Η στάση του γενικευμένου άλλου είναι η στάση ολόκληρης της κοινότητας». Βέβαια τα παιχνίδια κοινωνικών ρόλων είναι ομαδικά παιχνίδια που χαρακτηρίζονται από ευελιξία, ομαδικά παιχνίδια στο πλαίσιο των οποίων οι ενέργειες των «παικτών» μπορούν να διαφοροποιηθούν, χωρίς να παραβαίνουν ορισμένους βασικούς κανόνες.

73. Sutton-Smith, *Toys as culture*, Νέα Υόρκη 1986, σ. 26, αναφέρεται η πληροφορία από τον Corsaro (επιμ.), *The Sociology of Childhood*, ό.π., σ. 110.

74. Συν. με τον Θ. Α., σ. 9.

75. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 22.

θαρχία», «Δεν παίζανε κορίτσια με αγόρια»⁷⁶ κ.ο.κ. είναι ενδεικτικές, αλλά έχουν γενικό χαρακτήρα: Δηλώνουν το κοινωνικά θεμιτό και την τάση που υπήρχε. Αναλυτικές μαρτυρίες σχετικοποιούν τις γενικές διαπιστώσεις. Καταδεικνύουν ότι οι απαγορεύσεις των ενηλίκων είχαν σχετική ισχύ και εφαρμογή στον κόσμο των παιδιών και επιβεβαιώνουν τις θέσεις κοινωνικών ανθρωπολόγων που υποστηρίζουν ότι τα παιδιά δεν αποτελούν παθητικούς δέκτες της βούλησης των ενηλίκων αλλά συμμετέχουν στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης ως ενεργητικοί δρώντες.⁷⁷

Πιθανότατα, τις περισσότερες φορές, η πλειοψηφία των παιδιών δεν τολμούσε, ίσως δεν διανοούνταν καν, να παραβεί τις σχετικές απαγορεύσεις των ενηλίκων. Ορισμένα παιδιά όμως αδιαφορούσαν γι' αυτές: Η Κ. Σ. λ.χ., ιδιαίτερα δυναμικό και ζωντανό παιδί, μου δήλωσε ότι έπαιζε με αγόρια και όταν τη ρώτησα κατά πόσο επιτρεπόταν κάτι τέτοιο, απάντησε αποφασιστικά: «Όχι, αλλά έπαιζα. Έπαιζα με τ' αγόρια, έπαιζα. Πολύ δυναμική». Και η Α. Σ. θυμάται: «Παίζαμε με τ' αγόρια αλλά όχι και τόσο ελεύθερα, μη μας δει η μάνα μας και μας φωνάζει, φοβόμασταν, πώς να στο πω;».⁷⁸

Άλλωστε στην πράξη αγόρια και κορίτσια περνούσαν αναγκαστικά πολλές ώρες μαζί αφενός στο σχολείο, αφετέρου όταν σκάριζαν.

Αντίθετα με τις προθέσεις των νομοθετών και λόγω ελλείψεων στην υλικοτεχνική υποδομή και τον αριθμό των διδασκόντων, το σχολείο ήταν, όπως ανέφερα στο προηγούμενο κεφάλαιο, μεικτό αποτελούσε επομένως χώρο συνεύρεσης των δύο φύλων. Ως εκ τούτου προσφέρονταν ευκαιρίες σε αγόρια και κορίτσια να παίζουν μαζί, έστω κρυφά και προσεκτικά, ώστε να μη γίνουν αντιληπτά από τους ενήλικες:

Στα θρανία ήμασταν από δω ως εκεί εμείς τα κορίτσια, από κει ως εκεί τ' αγόρια. Είχαμε απέξω μετά (συναντήσεις). Άλλοι παίζανε και με τ' αγόρια και με τη γρούνα που λέγαμε αυτό, κι αυτός ο Α., ο Βασίλης, ήταν πολύ γουστόζικος και μόλεγ': «Έλα, ρε Μαρία, καλά που σ' ήρα. Τα κανονίσαμε. Θα παίζουμε». «Εμ τι, δε θα παίζουμε, Βασίλ', αν δε με ιδεί η μάνα μ'». Είχαμε και το φύλακα.

Όταν ρώτησα την αφηγήτρια: «Γιατί, δε σας άφηναν να παίζετε;» απάντησε: «Ε, τη γρούνα τώρα... Σ' λείει, είναι ανδρικό παιγνίδ' αυτό. Σεις πάτε με τ' αγόρια. Αλλά εμείς στο σχολείο δεν τς ρωτάγαμε. Κάναμε τς ζαβολιούλες μας».⁷⁹ (Είδαμε άλλωστε προηγουμένως ένα κορίτσι να συμμετέχει στο παιχνίδι των μαθητών του Σχολαρχείου «Κύρου Ανάβαση»).

76. Συν. με τον Α. Γ., σ. 4· Συν. με την Π. Κ., σ. 4.

77. Γκουγκουλή Κ., «Εισαγωγή», *Εθνογραφικά* 9 (1993) (επιμέλεια Γκουγκουλή Κ.), *Το παιδικό παιχνίδι*, σ. 9-15, σ. 11.

78. Συν. με την Κ. Σ., σ. 4· Συν. με την Α. Σ., σ. 3.

79. Συν. με την Μ. Ν., σ. 4.

Όταν αναλογιστούμε πόσο αγωνίζονταν οι εκπαιδευτικοί να εμποδίσουν τις επαφές αγοριών και κοριτσιών, να εμφυσήσουν στα παιδιά το πρότυπο των δύο διαφορετικών χώρων ζωής (αναφέρθηκα σε αυτά στο προηγούμενο κεφάλαιο), το γεγονός ότι στην πραγματικότητα το σχολείο ενθάρρυνε αφ' εαυτού τη συνεύρεση των δύο φύλων φαντάζει ειρωνικό.

Στους βροσκότοπους τα παιδιά είχαν ακόμη μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων γιατί σκάριζαν μακριά από την επίβλεψη των ενηλίκων, αν και φαίνεται ότι ορισμένοι επέβαλλαν περιορισμούς υποχρεώνοντας τα κορίτσια να παίρνουν μαζί και το εργόχειρό τους (όση ώρα τα ζώα βροσκούσαν σε ένα μέρος ο σκάρος δεν απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή): «Δεν παίζανε (μαζί), παίζαν όταν πηγαίναν με τις κατσίκες, σκαρίζαν που λέμε, στο σκάρο, ναι. Εκεί παίζανε και κεντούσανε, παίρναν και μαζί τους τα πλεξίματα κι αυτά».⁸⁰

Θεωρώ πάντως πιθανό στην πράξη τα ίδια τα παιδιά από φόβο να απέφευγαν το πολύωρο παιχνίδι με παιδιά του άλλου φύλου· έχω κυρίως κατά νου το φόβο του θεού, στον οποίο αναφέρθηκα αλλού ως βασικό μέσο διαπαιδαγωγησης. Στο σκάρο αγόρια και κορίτσια έπαιζαν, σύμφωνα με την εύστοχη έκφραση της Α. Π., «μαζί, έπαιζαν και χώρια».⁸¹ Και η ζέση με την οποία σε μια περίπτωση τα κορίτσια ενώ θεωρητικά σκάριζαν, ουσιαστικά συγκεντρώνονταν στις δικές τους ασχολίες και στα δικά τους παιχνίδια, εκμεταλλεζόμενα την υποχωρητικότητα ενός αγοριού, αποκαλύπτει το βαθμό στον οποίο είχαν εσωτερικεύσει το πρότυπο του «γυναικείου» χώρου και της «γυναικειάς» λογικής της ζωής:

Κι είχαμε ένανε, το Γ. το Μπ., και πέρα δω στην Αγία Παρασκευή ήταν όλα σπαρμένα. Λοιπόν είχαμε κάτι βόδια και ...πηγαίναν κει που ήταν τα σπαρμένα, οι κατσίκες κ.λπ. Εμείς, όταν θέλαμε, εγώ να πλέξω, τ' άλλα τα κορίτσια ξέρω γω τι, λέγαμε στο Γ.: «Γ. οι γίδες, πάν' οι κατσίκες». –«Άιντε γ... το κέρατό σας, πού θα πάτε, κοντά μ' έρχεστε, θα τον βρείτε το σουγιά με το λουρί», μας έλεγε ο Γ. –«Τρέξε Γ., πάνε από κει τα ζώα πάνε», όλο το Γ. στέλναμε τότε. Εμείς κάναμε το χορόιδο ... Ε, όχ' τ' αγόρια δεν παίζανε (με κούκλες), γι' αυτό εμείς στέλναμε το Γ. αυτόν, να γυρίσ' τα ζωντανά, για να στεφανώσουμε. Κουμπάρα η μία, εδώ να κάνουμε αυτές τις δουλειές».⁸²

Τι είδους παιχνίδια έπαιζαν αγόρια και κορίτσια όταν έπαιζαν μαζί; Κατ' αρχήν απλά και γι' αυτό ουδέτερα ως προς το φύλο παιχνίδια, που παίζονταν προπά-

80. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 4.

81. Συν. με την Α. Π., σ. 4.

82. Συν. με την Γ. Α., σ. 7. Υποθέτω ότι παρόμοιες εξοσιαστικές σχέσεις, στο πλαίσιο των οποίων ορισμένα παιδιά επωμιζόνταν τις ευθύνες που τους είχαν αναθέσει οι ενήλικες (φύλαξη των ζώων), ενώ άλλα έβρισκαν χρόνο να παίξουν, αναπτύσσονταν συχνά τις ώρες του σκάρου, όταν οι ενήλικες ήταν πολύ μακριά για να δώσουν εκείνοι τις κατευθύνσεις.

ντων από μικρά παιδιά, όπως το κρυφτό και το κυνηγητό. Ίσως, όσο μικρότερης ηλικίας ήταν αγόρια και κορίτσια τόσο περισσότερες πιθανότητες να υπήρχαν για κοινό παιχνίδι. Άλλωστε ο σκάρος ήταν εργασία χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις, την οποία αναλάμβαναν πολύ συχνά παιδιά κάτω των 10 ετών.

Ακόμη, φαίνεται ότι ορισμένα κορίτσια συμμετείχαν σε παιχνίδια αγοριών. Ανέφερα παραπάνω την περίπτωση μιας συνομιλήτριας που έμιγε με την παρέα των αγοριών και έπαιζε μαζί τους τη «γρούνα», κατ' εξοχήν αγορίστικο παιχνίδι. Υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες για κορίτσια που κατά καιρούς έπαιζαν τη «γρούνα» με αγόρια χωρίς να το γνωρίζουν οι γονείς. Δημιουργείται η εντύπωση ότι ορισμένα κορίτσια εντάσσονταν (προσωρινά) σε ομάδες αγοριών· δε φαίνεται όμως να συνέβαινε και το αντίστροφο. Σε μια κοινωνία η οποία μεταξύ άλλων στηριζόταν στο αξίωμα της υπεροχής των ανδρών έναντι των γυναικών θα ήταν υποτιμητικό, ή απλώς αδιανόητο, για ένα αγόρι να ενταχθεί σε ομάδα κοριτσιών και να βρεθεί έτσι, τρόπον τινά, υπό την εξουσία τους. Αντίθετα θα ήταν τιμή για ένα κορίτσι να γίνει αποδεκτό σε μια ομάδα αγοριών αφού κάτι τέτοιο σήμαινε ότι του αναγνωρίζονταν ανδρικές (δηλαδή «ανώτερες») ικανότητες.

Β' Στην πορεία για τη συγκρότηση του κοινωνικού φύλου

Στην πράξη και τη συνείδηση παιδιών και ενηλίκων τα παιχνίδια των παιδιών χωρίζονταν σε δύο θεμελιώδεις κατηγορίες: σε παιχνίδια για αγόρια και παιχνίδια για κορίτσια. Φυσικά υπήρχαν απλά παιχνίδια, όπως το κυνηγητό, το τρέξιμο, το κρυφτό, (και άλλα στα οποία θα αναφερθώ στο πλαίσιο της ανάλυσης επιμέρους θεμάτων) που τα έπαιζαν τόσο αγόρια όσο και κορίτσια, κατά προτίμηση χωριστά, ενίοτε από κοινού. Υπήρχαν όμως και παιχνίδια με έντονα έμφυλο χαρακτήρα, όπως η «γρούνα» ή τα «τσιλίκια» που έπαιζαν τα αγόρια ή τα πεντόβολα και τα παιχνίδια με κούκλες που έπαιζαν τα κορίτσια.

Σε γενικές γραμμές τα παιχνίδια των αγοριών προϋπέθεταν μυική δύναμη και σωματική αντοχή, απαιτούσαν έντονες κινήσεις σε μεγάλη ακτίνα, ενώ πολλά είχαν βίαιο, επιθετικό χαρακτήρα και ήταν επικίνδυνα. Αντίθετα, τα παιχνίδια των κοριτσιών προϋπέθεταν σωματικές δεξιότητες σχετικά ανεξάρτητες από τη μυική δύναμη, απαιτούσαν περιορισμένες κινήσεις σε μικρή ακτίνα, είχαν συγκριτικά στατικό χαρακτήρα και δεν ήταν επιθετικά ή βίαια, ακόμη και όταν ήταν ανταγωνιστικά. Όπως γράφει ο Αυδίκος γενικά για την παραδοσιακή ελληνική κοινωνία: «Το στερέοτυπο του άντρα επέβαλλε την καλλιέργεια της δύναμης, της βίας, της σωματικής άσκησης. Αντίθετα η γυναίκα έπρεπε να είναι συκρατημένη».⁸³

83. Αυδίκος, *Το παιδί...*, ό.π., σ. 318.

Στις μαρτυρίες τους οι άνδρες κάνουν λόγο για «άγρια» και «σκληρά»⁸⁴ παιχνίδια στα οποία τα αγόρια συχνά τραυματίζονταν. Παίζοντας, τα αγόρια δοκίμαζαν συνήθως τη μυική τους δύναμη και γενικότερα τις σωματικές τους δυνατότητες (ταχύτητα, ευελιξία, αντοχή). Ορισμένα παιχνίδια αγοριών είχαν ιδιαίτερα έντονο ανταγωνιστικό χαρακτήρα, αφού η φυσική βία αποτελούσε συστατικό τους στοιχείο: Ο πετροπόλεμος ανήκε στα πλέον επικίνδυνα παιχνίδια,⁸⁵ το ίδιο και τα τσιλίκια όπου τα αγόρια χωρίζονταν σε δύο ομάδες και προσπαθούσαν με μακριά ξύλα να αντικρούσουν ένα μυτερό στην άκρη του ξύλου που η μια ομάδα έριχνε προς την κατεύθυνση της άλλης. Η «τραμπάλα» αποτελούσε επίσης ένα εξαιρετικά επικίνδυνο παιχνίδι, γιατί τα παιδιά ανεβοκατέβαιναν με μεγάλη ταχύτητα, καθισμένα στις άκρες ενός ξύλου που στηριζόταν σε ένα άλλο ξύλο κάθετα μπηγμένο στο έδαφος. Το «φρούριο» παιζόταν στην πλατεία του χωριού, στο πεζούλι της εκκλησίας: Τα παιδιά χωρίζονταν σε δυο ομάδες, ανέβαιναν στη μάντρα της εκκλησίας και κάθε ομάδα τραβούσε την άλλη προς τη μεριά της, προσπαθώντας να τη ρίξει κάτω. Όταν πήγαιναν να βοσκήσουν τα ζώα τα μεγαλύτερα αγόρια καβαλούσαν τα μουλάρια, φυσικά χωρίς σαμάρι, και στη συνέχεια ανταγωνίζονταν ποιος θα φτάσει πρώτος στον προορισμό του.

Η βία στην οποία στηρίζονταν τα παιχνίδια των αγοριών δεν αφορούσε μόνο στα ίδια αλλά και σε άλλα έμβια όντα. Άμεσα ή έμμεσα τα αγόρια ασκούσαν συχνά βία στα ζώα: Έβαζαν τα βόδια και τα κριάρια να χτυπηθούν μεταξύ τους. Πήγαιναν στο δάσος για να εντοπίσουν και να καταστρέφουν φωλιές πουλιών με νεοσσούς. Σκότωναν πουλιά. Μάζευαν καβούρια από τις ρεματιές, τα βασιάνιζαν και τα σκότωναν. Έτσι και στις μαρτυρίες δηλώνεται ανοιχτά ότι με αυτό τον τρόπο «έπαιζαν»:

Ένα άλλο παιχνίδι πούχαμε μεις ήταν ότι γυρίζαμε τις ρεματιές, και φάχναμε και μαζεύαμε καβούρια. Τώρα, τι τα κάναμε τα καβούρια αυτά; Τα μεγάλα καβούρια θα μπορούσαμε να τα μαγειρέψουμε. Αλλά εμείς απλώς τα μαζεύαμε και παίζαμε μ' αυτά. Τ' αφήναμε να τρέχουν, να τα πιάνουμε, τα σκοτώναμε τελευταία για γούστο.⁸⁶

84. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 11· Συν. με τον Γ. Π. σ. 6.

85. Για τον πετροπόλεμο ως παραδοσιακό παιχνίδι των αγοριών στον ελληνικό χώρο βλ. Γ. Θωμάς, «Γύρω απ' το παραδοσιακό παιχνίδι του πετροπόλεμου», στο Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή Παράδοση και Παιδί*, σ. 103-111. Εύστοχα παρατηρεί ο Θωμάς ότι τέτοιου είδους παιχνίδια, όπως ο πετροπόλεμος, αποτελούσαν «μια πολύ καλή ευκαιρία να εκφορτίζεται το παιδί από εσωτερικές εντάσεις και συγκρούσεις» (ό.π., σ. 106). Αν και δεν έχω συγκεντρώσει σχετικές μαρτυρίες, με αφορμή μια παρατήρηση του κ. Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, υποθέτω ότι πετροπόλεμο, και γενικότερα παιχνίδια με χαρακτηριστικό τη σωματική σύγκρουση, έπαιζαν, επίσης, παιδιά από διαφορετικές γειτονιές (μαχαλάδες) του οικισμού ή από διαφορετικά σόγια· τα παιδιά θα εσωτερικευαν αντιθέσεις και αντιπαλότητες των ενηλίκων και θα τις εξέφραζαν στο παιχνίδι τους.

86. Συν. με τον Θ. Α., σ. 5.

Σε μία περίπτωση μάλιστα μια παρέα αγοριών «συνεδρίασαν», αποφάσισαν να σκοτώσουν ένα σκυλί και το λιθοβόλησαν μέχρι θανάτου:

Αυτό το σκυλί ήτανε..., δεν ήταν από τα σκυλιά που μπορούσαν να μας κάνουνε ζημιά, να μας αρπάξουνε, να μας σκίσουν το παντελόνι, ξέρω γω τι μπορούσε να μας κάνει, ή να μας δαγκώσουν... Άγρια σκυλιά υπήρχαν. Δεν τα πλησιάζαμε. Εκείνα συνήθως τα είχαν οι τσοπάνηδες, για να προστατεύουν τα γίδια, τα πρόβατα απ' τους λύκους και άλλα αρπακτικά. Τώρα γι' αυτήν την περίπτωση συνεδριάσαμε, κατά κάποιο τρόπο, και πήραμε την απόφαση να το σκοτώσουμε το σκυλί. ...Αρχίσαμε να το χτυπάμε με πέτρες, δεν υπήρχε τίποτ' άλλο. Με πέτρες, λοιπόν, σαν αυτές τις πέτρες που είναι τώρα εκεί πέρα, και ρίχναμε πέτρες, και ρίχναμε, και ρίχναμε.⁸⁷

Όπως προκύπτει σαφώς από άλλα σημεία της αφήγησης τα αγόρια αναζήτησαν ένα πρόσχημα, αιτιολόγησαν την κίνησή τους με τον ισχυρισμό ότι το σκυλί ήταν νωθρό και επομένως άχρηστο. Στην πραγματικότητα, αφού το σκυλί ανήκε σε τρίτους η συμπεριφορά του δεν αφορούσε στην παρέα· αν ήθελαν να απαλλαγούν από την παρουσία του τα αγόρια θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν άλλα μέσα, λ.χ. να το τρομάξουν. Προφανώς ο λιθοβολισμός αποτελούσε μέσον επιβεβαίωσης της ισχύος τους, της απόλυτης κυριαρχίας τους σε έναν κόσμο οργανωμένο από τα ίδια.

Και από άλλα χωριά της ορεινής Δωρίδας υπάρχουν μαρτυρίες για αγόρια που έπαιζαν λιθοβολώντας ζώα μέχρι θανάτου.⁸⁸ Όπως φαίνεται, ο βασανισμός ζώων αποτελεί διαχρονικά και σε παγκόσμια κλίμακα τυπικό παιχνίδι των αγοριών. Σχετικές μαρτυρίες συνάντησα συχνά στις αυτοβιογραφίες τις οποίες μελέτησα από τον αυστριακό αλλά και τον ευρύτερο γερμανόφωνο χώρο για τον ύστερο 19ο και τον πρώιμο 20ό αι. Αλλά ήδη κατά το Μεσαίωνα στην Ευρώπη «ο βασανισμός των ζώων ήταν», σύμφωνα με την Ισραηλινή μεσαιωνολόγο Shulamith Shahar, «ένα προσφιλές, βίαιο παιχνίδι».⁸⁹

Ελάχιστες πληροφορίες έχω για παιχνίδια κοινωνικών ρόλων των αγοριών και αναρωτιέμαι μήπως αυτό συνδέεται με τη μετανάστευση τόσων ανδρών στην Αμερική και την απουσία του πατρικού προτύπου για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Μια συνομιλήτρια αφηγήθηκε ότι τα αγόρια έπαιζαν τους γεωργούς και έζευαν γάτες ή σκύλους για να «οργώσουν» (ας μην ξεχνάμε ότι το όργωμα, τουλάχιστον θεωρητικά, επειδή απαιτεί ιδιαίτερη μυική δύναμη και για λόγους συμβολικούς αποτελεί ανδρική ασχολία): «Τ' αγόρια πιάναν και γάτες και τις βάναν στο ζυγό, να τις δέσουν. Ο αδερφός μ', ο Θάνος, ένω-

87. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 18, 19.

88. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Επιστροφή*, ό.π., σ. 148: Σε μια περίπτωση στην Κωστάριτσα (σημ. Διχωρί) τα αγόρια σκότωσαν ένα βόδι πετώντας κοτρώνες από ψηλά.

89. Shahar, *Kindheit im Mittelalter*, ό.π., σ. 272.

σε πέντε σκυλιά και τάβαλε και τον φάγαν το μάτι του κι είχε σημαδάκ', κι έκανε πώς κάνουν τα χωράφια». ⁹⁰ Τα άτυχα ζώα έπαιζαν στην περίπτωση αυτή το ρόλο αθυρμάτων και έδιναν στα αγόρια την ευκαιρία να δοκιμάσουν και να αποδείξουν τη μυική τους δύναμη προσπαθώντας να τα τιθαसेύσουν, καθώς και να «εξομοιωθούν» φαντασιακά με τους «μεγάλους».

Τα κορίτσια έπαιζαν επίσης παιχνίδια τα οποία προϋπέθεταν και ταυτόχρονα ασκούσαν σωματικές δεξιότητες, κυρίως αυτοσυγκέντρωση, ταχεία αντίδραση, ευελιξία, και ελάχιστα ή εν πάση περιπτώσει μόνο έμμεσα, μυική δύναμη: τα «πιντόβολα», το «σούτο», το «κτσό» κ.ά. (σημειώνω όμως εδώ ότι σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις και αγόρια έπαιζαν επίσης πεντόβολα και σούτο.) ⁹¹ Ωστόσο ιδεοτυπικά στα κορίτσια αφορούσαν κατ' αρχήν παιχνίδια κοινωνικών ρόλων, στα αγόρια κατ' αρχήν παιχνίδια ανταγωνιστικά. Επειδή τα ανταγωνιστικά παιχνίδια –στα οποία όλοι καταβάλλουν προσπάθεια να επιτύχουν ένα συγκεκριμένο στόχο σε μεγαλύτερο βαθμό από τους συμπαίκτες– στηρίζονται στο προσωπικό χάρισμα κάθε παίκτη ⁹², εύλογα υποθέτει κανείς ότι το παιχνίδι ευνοούσε την ανάπτυξη αισθημάτων εγωισμού (με την ευρεία έννοια του όρου) στην προσωπικότητα μάλλον των αγοριών παρά των κοριτσιών.

Όλες οι γυναίκες αναφέρονται στα παιχνίδια με κούκλες και επομένως στα παιχνίδια κοινωνικών ρόλων τα οποία έπαιζαν. Τα κορίτσια βάφτιζαν, στεφάνωναν και κήδευαν τις κούκλες τους. ⁹³ Ο θρησκευτικός χαρακτήρας αποτελούσε οπωσδήποτε ένα στοιχείο των παιχνιδιών αυτών που περιλάμβαναν αναπαραστάσεις θρησκευτικών τελετών. ⁹⁴ Στο σύνολό τους όμως αυτά τα παιχνίδια ήταν αναπαραστάσεις διαβατηρίων εθίμων και είχαν χαρακτήρα βαθειά κοινωνικό. Με τον τρόπο αυτόν τα κορίτσια εσωτερίκευαν το μελλοντικό τους ρόλο ως φύλακες της οικιακής εστίας, υπεύθυνοι για τη φροντίδα της οικογένειας, των βρεφών και των νεκρών στην κοινωνία στην οποία ζούσαν, υπεύθυνοι τελι-

90. Συν. με την Π. Κ., σ. 4.

91. Συν. με τον Μ. Μ. και την Κ. Μ., σ. 12' Συν. με τον Α. Μ., σ. 4.

92. Caillouis, *Τα Παιχνίδια*, ό.π., σ. 55.

93. Ανάλογα παιχνίδια (παιχνίδια που αναπαριστούν διαβατήρια έθιμα) δεν επισήμανα σε αυτοβιογραφίες που αφορούν στην ίδια περίοδο στον κεντροευρωπαϊκό αγροτικό χώρο, πιθανόν λόγω της μικρότερης σημασίας του γάμου για τις γυναίκες, οι οποίες εντάσσονταν, όπως και οι άνδρες, σε ένα οργανωμένο, αποδοτικό σύστημα παραγωγής, με ρίζες στο φεουδαλικό παρελθόν (βλ. Parathanassiou, «Rural Childhood(s)...», ό.π., σ. 61). Ωστόσο το πάντρεμα και η κηδεία της κούκλας αποτελούσαν λ.χ. αγαπητά παιχνίδια των κοριτσιών στις αστικές τάξεις των ΗΠΑ κατά τον ύστερο 19ο αι. (Corsaro, *The Sociology of Childhood*, ό.π., σ. 111).

94. Η Αργυριάδη κατατάσσει τα βαφτίσια και το γάμο της κούκλας στα θρησκευτικά παιχνίδια και τονίζει ότι χρονολογούνται στον ελληνικό χώρο από τη βυζαντινή εποχή (Μ. Αργυριάδη, «Οι επιδράσεις της χριστιανικής λατρείας και παράδοσης στο παιδικό παιχνίδι: Το θρησκευτικό παιχνίδι», *Εθνογραφικά* 9 (1993), 83-102, κυρίως σ. 86.

κά για τη συνοχή της μικροκοινωνίας αυτής. Εξάλλου, τα κορίτσια παίζοντας αυτά τα παιχνίδια διεκπεραίωναν και ασκούσαν σε πολύ συγκεκριμένες οικιακές εργασίες: Έφτιαχναν για παράδειγμα πίτες για το γάμο μέσα σε κουτιά από βερνίκια παπουτσιών αντί για ταψιά και με ένα κομμάτι ζυμάρι που τους έδινε η μάνα ή η κυρούλα.

Στα παιχνίδια κοινωνικών ρόλων των κοριτσιών εκφράζονταν μεταξύ άλλων θεμελιώδεις συνεκτικοί δεσμοί των μελών της κοινότητας και η αρχή της αλληλεγγύης μεταξύ συγχωριανών, προπάντων μεταξύ γειτόνων ή στενών συγγενών αφού οι συμπαίκτριες προέρχονταν, κατά κανόνα, από τη ίδια γειτονιά ή/και το στενό συγγενικό κύκλο. Είναι χαρακτηριστικό πως πολλές φορές τα κορίτσια για να παντρέψουν κούκλες προσκαλούσαν με κάποια επισημότητα τις φίλες τους στο σπίτι κι εκείνες πήγαιναν, φέρνοντας είτε μια κούκλα για τις ανάγκες του παιχνιδιού, είτε μια καραμέλα, ένα λουκούμι κ.λπ. για τα κεράσματα του «γάμου». Οι «γάμοι» που οργάνωναν τα κορίτσια περιλάμβαναν γλέντι και χορό.

Γενικά, φαίνεται, ότι συχνά τα κορίτσια περιλάμβαναν στο παιχνίδι τους το χορό ή έπαιζαν χορεύοντας μόνα σε αλώνια. Με αυτόν τον τρόπο διασκέδαζαν και εξασκούσαν αφού στο μέλλον οι χορευτικές τους ικανότητες θα προσμετρούνταν στα προτερήματά τους ως υποψήφιων νυφών. Χόρευαν και γλεντούσαν, ταυτόχρονα όμως έπαιζαν ότι χόρευαν και γλεντούσαν, δηλαδή είχαν συνείδηση ότι αναπαρίσταναν με το δικό τους τρόπο την τρέχουσα πραγματικότητα, την πραγματικότητα που βίωναν στα πανηγύρια, στα γαμήλια γλέντια, στα ξεφλουδίσια σε ένα επίπεδο δευτερεύουσας πραγματικότητας. Η Γ. Σ. συγκαταλέγει το χορό στα αλώνια στα παιχνίδια που έπαιζε μικρή:

*Καμιά φορά άμα γυρίζαμε το βράδ' λίγο πιο νωρίς (από το σχολείο) πηγαίναμε σ' ένα αλών' με την ξαδέρφη μου, ήταν εκεί δίπλα αυτή στη θεία τς και χορεύαμε. Ωραία χορεύαμε. Ήμασταν καμιά δεκαριά χρονώ, εννιά, δέκα, οχτώ, τόσο θα ήμασταν, πιανόμασταν και χορεύαμε, ξέραμε απ' το σχολείο που χορεύαμε, χορεύαμε και κει».*⁹⁵

Τα παιχνίδια των κοριτσιών απαιτούσαν λιγότερες και λιγότερο βίαιες κινήσεις, επομένως σχετικά περιορισμένο χώρο. Τα παιχνίδια των αγοριών, ή τουλάχιστον τα περισσότερα από αυτά, απαιτούσαν μεγαλύτερο χώρο και προκαλούσαν αναστάτωση όταν παίζονταν γύρω από το χώρο του σπιτιού. Γι' αυτό, και επειδή γενικότερα είχαν μεγαλύτερη ελευθερία από τα κορίτσια, τα αγόρια έπαιζαν σε μεγαλύτερη ακτίνα απόστασης από το σπίτι απ' όσο τα κο-

95. Συν. με την Γ. Σ., σ. 3. Για τη σχέση του χορού με το παιχνίδι και για το χορό ως παιχνίδι στη Δωρίδα πβ. Α. Παναγιωτοπούλου, *Νεοελληνικός χορός. Το χρονολογικό φαινόμενο της επαρχίας Δωρίδας. Χορογένεση και χορογραφία του νεοελληνικού χορού*, Αθήνα 1995, σ. 189-191.

ρίτσια (για παράδειγμα σε απομακρυσμένα αλώνια). Στις βρύσες –κεντρικό σημείο του χωριού στο οποίο βρίσκονται πέντε πέτρινες βρύσες– έπαιζαν κατά κανόνα αγόρια· τα κορίτσια προτιμούσαν τα αλώνια –ιδίως όταν βρίσκονταν κοντά στο σπίτι ή στην αυλή– και ορισμένες φορές και το εσωτερικό του σπιτιού. Αγόρια και κορίτσια έπαιζαν στην αυλή του σχολείου και στην πλατεία του χωριού στο διάλειμμα· τα αγόρια κινούνταν, ωστόσο, σε όλο το διαθέσιμο χώρο ενώ τα κορίτσια έπαιζαν περισσότερο συγκεντρωμένα στο χώρο, όπως υποδηλώνουν περιγραφές παιχνιδιών. Μέσα από το παιχνίδι τα κορίτσια εσωτερικευαν το χώρο μέσα στο σπίτι και γύρω από αυτό ως χώρο γυναικείο, ενώ τα αγόρια βίωναν το χώρο έξω και πέρα από το σπίτι ως χώρο ανδρικό. Έξω και μακριά από το σπίτι τα αγόρια έπαιζαν φωνάζοντας, όπως συνήθως συμβαίνει όταν ένα παιχνίδι απαιτεί έντονη κινητικότητα του σώματος. Τα αγόρια και όχι τα κορίτσια ήταν τα παιδιά εκείνα που όταν έπαιζαν ακούγονταν σε ολόκληρο το χωριό: στη συνειδησή τους η εξωστρέφεια εγχαρασόταν και με αυτόν τον τρόπο ως ανδρικό προνόμιο.

Γ' Υλικά του παιχνιδιού και κοινωνικές διαστάσεις

Αγόρια και κορίτσια έπρεπε κατά κανόνα να εξασφαλίσουν μόνα τα παιχνίδια με τα οποία έπαιζαν. Για να βρουν, να συλλέξουν ή να κατασκευάσουν παιχνίδια-αντικείμενα χρειαζόταν επιμονή, υπομονή, επιδεξιότητα, φαντασία και πονηριά. Τα παντοπωλεία του χωριού δεν πουλούσαν φυσικά παιχνίδια και σπάνια μπορούσαν τα παιδιά να ελπίζουν σε δώρα από την Αθήνα, την Πάτρα, τη Ναύπακτο ή εν πάση περιπτώσει ένα αστικό/ημιαστικό κέντρο. Οι ιστορίες αναζήτησης των υλικών, μεταμόρφωσής τους σε παιχνίδια-αντικείμενα, φύλαξης και συντήρησής τους αναδεικνύουν με σαφήνεια το βαθμό στον οποίο τα παιδιά έπαιρναν «στα σοβαρά» το παιχνίδι τους: Ήταν έκφραση του πολιτισμού τους, «αγαθό του λαϊκού τους πολιτισμού», σύμφωνα με τη Βιεννέζα φυχολόγο του Μεσοπολέμου Hildegard Hetzer.⁹⁶

Αγόρια και κορίτσια χρειάζονταν καρύδια για να παίξουν ένα παιχνίδι παρόμοιο με τους βώλους που ονομαζόταν «κοκόσιες», δηλαδή καρύδια. Υπήρχαν αρκετές καρυδιές στο χωριό αλλά έπρεπε κανείς να φροντίσει να συγκεντρώσει τα καρύδια του την εποχή που οι ιδιοκτήτες των δέντρων τα «τίναζαν», χτυπούσαν δηλαδή τα κλαριά τους με ραβδιά για να πέσουν οι καρποί στο έδαφος και να τους μαζέψουν. Τα παιδιά εξασφάλιζαν καρύδια επιστρατεύοντας την πονηριά τους και τα μάζευαν στα λεγόμενα «κοκολόγια» που ουσιαστικά συγχροτούσαν έναν χωρόχρονο των παιδιών:

96. Hetzer, *Das volkstümliche Kinderspiel*, ό.π., σ. 5, 6.

Τα κοκολόγια είναι –εμείς χρησιμοποιούσαμε τη λέξη αυτή– όταν πηγαίναμε μετά απ' το μάζεμα των καρυδιών, πηγαίναμε και φάχναμε και βρίσκαμε μερικά τα οποία δε βρίσκανε. Γιατί τα καρύδια δεν τα πιάνουν με το χέρι, τα χτυπάνε απάνου με μια βέργα μεγάλη, λούρο τη λέγαν, και πέφταν και τα μαζεύαν κάτω. Λοιπόν πηγαίναμε μεις και φάχναμε και βρίσκαμε, το κοκολόι. Μάλιστα προθυμοποιούμασταν να πάμε να τους βοηθήσουμε να μαζέψουν τα καρύδια και πηγαίναμε και μαζεύοντας τρυπάναμε κι από κάτω από καμιά πέτρα, από κάτω απ' τα φύλλα πουθενά, κρύβαμε δηλαδή καρύδια, για να περάσουμε ύστερα στο κοκολόι να τα μαζέψουμε. Καθένας είχε από μας... Όλο το καλοκαίρι, τα καρύδια ήτανε μεγάλη υπόθεση. Μαζεύαμε και καθένας είχε την κρύφτρα του, δηλαδή ένα μέρος που έκρυβε τα καρύδια για να μην τα βρει κανένας. Παίζαμε, ήταν όπως με τους βώλους, και παίζαμε μεις τα καρύδια».⁹⁷

Αγόρια και κορίτσια κατασκεύαζαν παιχνίδια από τις πέτρες που φυσικά αφθονούσαν γύρω τους: τις έσπαγαν και τις πελεκούσαν ώσπου να τους δώσουν ένα σχήμα και να τις μετατρέψουν σε αληθινά, δηλαδή αναγνωρίσιμα παιχνίδια. Για παράδειγμα, τα «κοκορέλια» (παιχνίδι κατ' αρχήν για αγόρια) παίζονταν με κομμάτια από σχιστόλιθο τα οποία τοποθετούνταν το ένα επάνω στο άλλο: τα παιδιά προσπαθούσαν να γκρεμίσουν τα κοκορέλια ρίχνοντας μια πέτρα και αν το κατόρθωναν κέρδιζαν όσες πετρούλες έπεφταν: νικητής ανακηρυσσόταν όποιος στο τέλος του παιχνιδιού είχε κερδίσει τις περισσότερες:

Ξέρτε τι ήταν τα κοκορέλια; Σχιστόλιθος, φλίδες από πέτρα, τις χτυπάγαμε γύρω-γύρω και τις κάναμε υποτίθεται στρογγυλές ... Ε, αυτά πηγαίναμε και τα κρύβαμε. Πολλές φορές άμα γκρεμίζες καμιά μάντρα, κάνα αυτό, καμιά ξερολιθιά, μέσα σε τρύπες είχαμε βάλει τέτοια πράγματα εμείς και τα βρίσκαμε αυτά και γελάγαμε.⁹⁸

Ανάλογα παιχνίδια έπαιζαν τα παιδιά (κυρίως τα αγόρια) με κουμπιά που ξήλωναν από τα ρούχα τους και σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις με δεκάρες. «Απ' το παντελόνι το αποπάνω κουμπί αφήναμε, για να μη χάσουμε το παντελόνι. Αφήστε που πολλές φορές, μερικά παιδιά είχαν ζώνη».⁹⁹

Αγόρια και κορίτσια (προπάντων όμως αγόρια) κατασκεύαζαν από πανιά, κατά κανόνα κουρέλια, τόπι, τη λεγόμενη «ζόπα» και τα μπαλάκια με τα οποία έπαιζαν τη «γρούνα», παιχνίδι που θυμίζει το γκολφ. Η «γρούνα» παιζόταν επίσης με άδεια κονσερβοκούτια. Τα παιδιά χτυπούσαν το κονσερβοκούτι ή το μπαλάκι με ένα ξύλο προσπαθώντας να το κατευθύνουν σε μία τρύπα στο έδαφος. Τα αγόρια μετέτρεπαν σε μπάλα την ουροδόχο κύστη του χοίρου

97. Συν. με τον Θ. Α., σ. 14.

98. Ό.π.

99. Ό.π.

που οι περισσότερες οικογένειες έσφαζαν τα Χριστούγεννα, φουσώντας μέσα της δυνατά ώστε να φουσκώσει. Όταν έσφαζαν τα ζώα τα παιδιά έτρεχαν να εξασφαλίσουν τη «φούσκα» όπως έλεγαν:

Εμείς τ' αγόρια τρέχαμε όταν σφάζαν τα γουρούνια για να πάρουμε τη φούσκα, την ουροδόχο κύστη και την κάναμε τόπι, μπάλα... Ήταν ισχυρό πολύ αυτό. Τόχαμε και κλωτσάγαμε. Παίξαμε μπάλα. Τρέχαμε ποιος θα σφάξ', ό,τ πετάγανε τ' αρπάξαμε μεις και τ' φουσκώναμε και την κάναμε μπάλα... Το γουρμάξαμε που λέν'.¹⁰⁰

Οι πιο πολύπλοκες κατασκευές ήταν οι κούκλες με τις οποίες έπαιζαν τα κορίτσια. Την ώρα που σκάριζαν τα κορίτσια έπλαθαν κουκλάκια από πηλό. Συνήθως όμως κατασκεύαζαν μόνα ή με τη βοήθεια των μονάδων τους κούκλες από ξύλο και ύφασμα, από «πανί», όπως λένε οι συνομιλήτριες (τις περισσότερες φορές κουρέλια). Με τα πανιά αυτά τα κορίτσια έραβαν, εξάλλου, ρουχαλάκια για τις κούκλες τους, ιδίως όταν επρόκειτο για κούκλα-ύφη ή κούκλα-γαμπρό.

Η Γ. Α. που γεννήθηκε το 1913, θυμάται:

Πήγαινα, σκάρζα, κι ήταν ένα χώμα, το λέγανε γλίνα¹⁰¹, ένα χώμα έτσ' ένα γκρι, κι όταν το μαζεύς, μαζεύεται κείνο κει και το ζυμώνς, πώς είν' η πλαστελίν'. Κι έφκιανα 'γω κουκλάκια διάφορα, τς τρύπαγα τα ματάκια κι έφκιανα τέτοια πράματα ...Με κουρέλια κάναμε κούκλες. Μαζεύαμε τα κουρελάκια, τς κάναμε πρώτα ένα κεφαλάχ' εδώ. Το ζωγραφίζαμε με καμιά μελάνη, με κάνα κάρβουνο, ό,τι βρίσκαμε, και μετά το δέναμε με άλλα πανιά γύρω-γύρω και το κάναμε κούκλα, κούκλα να ειπει ο Θεός, ό,τ' ήταν, και παίζαμε.¹⁰²

Παρόμοια είναι και η μαρτυρία της Α. Σ. η οποία γεννήθηκε μια δεκαετία αργότερα:

Κούκλες φτιάχναμε από πανιά. Μαζεύαμε έτσι πανί, το βάζαμε μέσα (χειρονομεί σα να δένει κόμπο) και φτιάχναμε τα κεφαλάκια. Μετά μ' ένα μολύβι, μ' ένα κάρβουνο κάναμε μάτια, μύτη, σε άσπρο πανί όμως για να φαίνεται το πρόσωπο, και μετά ράβαμε πόδια με λίγο πανί σκληρό και μέσα βάζαμε ξύλα για να στερεώσουμε τα πόδια.¹⁰³

100. Συν. με την Ε. Ζ. και τον Ν. Ζ., σ. 9, 10.

101. Η «γλίνα» είναι άγιοιο χώμα που όταν βραχεί γίνεται εύπλαστο σαν κερί· χρησίμευε πολύ και ως λάσπη στο χτίσιμο τοίχων (Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 115, 116).

102. Συν. με την Γ. Α., σ. 7.

103. Συν. με την Α. Σ., σ. 3.

Κατασκεύαζοντας κούκλες ή ράβροντάς τους ρουχαλάκια τα κορίτσια εξασκού-
νταν οπωσδήποτε για τα μελλοντικά οικιακά καθήκοντά τους:

*Γω μάθαινα! Γω στην πράξ' εκεί, θα τόφκiana για τς κούκλες, μάθαινα!
Γιατί έφκiana το φουρεματάχ' τς κούκλας, το σούρωνα εδώ το φουρεμα-
τάχ', εδώ έβανα μια σουρούλα, έφκiana και το μπλουζάχ' από πάν' με μαν-
κάκια, όπους ήξερα, κι τν ήβλεπες τν κούκλα ντυμέν'. Ένα φουρεματάχ πί-
σω κάτ' και μια μπλουζούλα πίσ' απάν' με τα μανίκια, καλά, άσχημα...¹⁰⁴*

Κατασκεύαζοντας τα παιχνίδια τους, τα παιδιά ανέπτυσαν τη φαντασία και τη δημιουργικότητά τους, εξασκούσαν σωματικές δεξιότητες και μάθαιναν να αξιοποιούν το διαθέσιμο φυσικό πλούτο και τα περιορισμένα υλικά αγαθά μιας ουσιαστικά προβιομηχανικής μικρο-οικονομίας για να ικανοποιήσουν τις ανά-
γκες τους. Σε τελευταία ανάλυση, τα ίδια τα παιδιά παρήγαν υλικά αγαθά, αφού τα παιχνίδια τα οποία κατασκεύαζαν διακινούνταν ανάμεσά τους: αποτε-
λούσαν αντικείμενα ανταλλαγών, δανεισμού, κερδών ή απώλειας, προσδίδο-
ντας αξία και κύρος στους κατόχους στο πλαίσιο της ομάδας των ομηλικών. Κατασκεύαζοντας παιχνίδια ή παρακολουθώντας την κατασκευή τους και συμ-
μετέχοντας σε αυτήν, τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν πρωτο-
βουλίες, ακόμη και να διαφοροποιηθούν από πρότυπα των ενηλικών (σήμερα που τα παιδιά αγοράζουν έτοιμα παιχνίδια οπωσδήποτε δεν έχουν, τουλάχισ-
στον κατ' αρχήν, αυτή τη δυνατότητα στον ίδιο βαθμό). Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Π. Γ. που γεννήθηκε το 1908. Οι κούκλες που της έφτιαχνε η μητέρα της και τα ρούχα που τους έραβε δεν την ικανοποιούσαν· αντέδρασε, λοιπόν, και ανέλαβε η ίδια να βελτιώσει μια κούκλα. Βέβαια λίγα κορίτσια θα είχαν την επιμονή, την υπομονή και τη φιλοπονία της αλλά το παράδειγμά της δείχνει ότι η ίδια η κατασκευή της κούκλας και γενικότερα του παιχνιδιού όχι μόνο δεν αποτελούσε τυπική διαδικασία αλλά λειτουργούσε ως «χώρος» εφαρ-
μογής προσωπικών επιλογών και ενίοτε αμφισβήτησης—έστω, περιορισμένης— της αυθεντίας των ενηλικών:

*Είπα τς μάνας μ': «Μάνα, εγώ θέλω κι άλλ' μια κούκλα». —«Να σ' φκιά-
σω», μ' λέει. Τι κούκλα να φκιάσ'; Θμάμαι όμως, κρυμέν' είχ' ένα ξύλο και
το πέρασε εκεί στο κεφάλ' ίσαμ' απάν' για να βάλει πέπλου στου..., τούτο μ'
έφκιασε δω και πέρασε κι ένα ξυλάχ' η μάνα μ' απάν', λέει: «Ξέρς γιατί τό-
χω τούτο», μου είπε, «τόχου να το βάλς πέπλο», λέει, «τς κούκλας». Ναι
πέπλο, παντρεύονταν οι γυναίκες, ναι. Και τσ' όβαλαν εκεί ένα πατσαβούρ'
εδώ και τσ' έβαλε και δυο στήθια και έβαλε και εκείά, όπως ήταν το πανί,
σάματ' ήξερε να το κόψ', να το φκιάσ' ένα πανί εκεί, μ' έδκε τν κούκλα εμέ-
να. Δε μ' άρεθε όμως, δε μ' άρεθε. —«Εγώ τα είδα πώς τάκοβαν τα πκάμσα,*

πως τάκοβαν τα ρούχα, να φέρω τώρα φαλίδ'...» Λέει: «γιατί, παιδάκι μ', καλό είναι, μωρέ, καλό είναι». —«Όχ', δεν το θέλω εγώ έτσο', λέω, «κάπως είδα», λέω, «που το φκιάναν αλλιώς». —«Πώς το φκιάναν;» —«Εμ, το κόβνε, ρε μάνα, σου είπα, ετσιά κάπως το κόβνε, για να ιδούμε, μωρέ μάνα, κάπως το κόβνε'», τς λέω. —«Πώς το κόβνε, παιδάκι μ';» —«Ετσιά να το κόβς, μωρέ μάνα», τς λέω, «εγώ είδα κάπως το καν' ετσιά», λέω, «η Φρουσύν', πήγα στ' Φρουσύν' (μια μοδίστρα στο χωριό) και τόκαν' ετσιά», λέω, «και το λουξόκοβε», λέω, «εδώ το πανί και το λουξόκοβε», λέω, «και τόκανε φουσουλά». —«Εγώ δεν ξέρω καλύτερα» λέει, «καλό είναι». Εγώ όμως έκοφα το πανί. Ήθελα να το λοξοκόφω έτσο' και να λοξοκόφω κι άλλο από κείνο, άμα το λοξόκοβα το ένα από δω, έπειτα λουξόκοβα από χει... Όπως κάποτε πήγα και στ' Φρουσύν' μικρή και τν είδα. Για τήρα να ιδείς (η Π. Γ. μου δείχνει τη διαδικασία διπλώνοντας μια χαρτοπετεσέτα): Κι έπειτα τούτο του γύρζε πίσω κάτ' αυτή κι έβγανε κι άλλο ρούχο κι έπτα τάραφε. Κι ύστερα το πήρα κι εγώ του φαλίδ' και το λοξόκοφα το πανάχ', το μπάλωσα, τόβαλα και μια ζωνούλα από πάν' κι έφκιασα φούστα της κούκλας μου.¹⁰⁵

Παρ' όλα αυτά δε θα ήθελα να εξιδανικεύσω το γεγονός ότι τα παιδιά κατασκεύαζαν τα παιχνίδια τους. Κι αυτό γιατί είναι πολύ πιθανό τα ίδια να αισθάνονταν ορισμένες στιγμές μειονεκτικά, γνωρίζοντας ότι υπήρχαν παιδιά που έπαιζαν με πιο περίτεχνα, ανθεκτικά, αληθοφανή παιχνίδια, παιδιά που προμηθεύονταν τα παιχνίδια τους χωρίς να κοπιάζουν. Ορισμένες συνομηλήτριες απαξιώνουν υπαινικτικά στο λόγο τους τα παιχνίδια-αντικείμενα του παρελθόντος: «Κούκλα να ειπεί ο Θεός», ή «Κούκλα τ' όνομά τς! Έτσο' πούταν η κούκλα εκείν'! ...Κούκλα τν έλεγα και την είχα» ή ακόμη (για τα «κοχορέλια») «Και να κερδίσς τι να πάρς, έπαιρνες και τ' αλλνού τα κοχορέλια, θα νέπαιρνες τα λιπτά; Ζωή χαρισάμεν'». ¹⁰⁶ Προφανώς προσεγγίζουν την πραγματικότητα του παρελθόντος από την οπτική γωνία της σημερινής πραγματικότητας. Δεν αποκλείεται όμως ο λόγος τους να απηχεί επίσης αρνητικά συναισθήματα του τότε.

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από μαρτυρίες που υποδεικνύουν πως ορισμένες φορές παιδιά σχετικά εύπορων οικογενειών ή οικογενειών που ανήκαν στην «ελίτ» του χωριού, είχαν πρόσβαση σε παιχνίδια-αντικείμενα του εμπορίου ή είχαν μεγαλύτερη δυνατότητα να εξασφαλίσουν υλικά χρήσιμα για το παιχνίδι, όπως επίσης και από μαρτυρίες που υποδηλώνουν πως παιδιά κτηνοτρόφων είχαν λιγότερες ευκαιρίες για παιχνίδι από άλλα παιδιά, επειδή έπρεπε να ασχοληθούν από νωρίς με τα ζώα: «Μπα δε θμάμαι να στεφάνωνα τίποτα κούκλες... Γιατί με σκάρζε ο πατέρας μ' με τς γίδες. Και δεν ευκαιρούσα να παίξω με κούκλες. Ούτε είχα κούκλες». ¹⁰⁷

105. Συν. με την Π. Γ., σ. 18, 19.

106. Συν. με την Γ. Α., σ. 7· Συν. 3 και 4 με την Π. Γ., σ. 14 και 26.

107. Συν. 2 με την Γ. Σ., σ. 4.

Δεν υποστηρίζω ότι στα παιχνίδια των παιδιών του χωριού εκφράζονταν ταξικές διαφοροποιήσεις. Αναμφισβήτητα η κοινωνία του χωριού ήταν μια κοινωνία χωρίς έντονες διαφοροποιήσεις. Για το λόγο αυτό καθώς επίσης, και επειδή, κατά κανόνα, τα παιδιά κατασκεύαζαν μόνα τα παιχνίδια τους, πιστεύω ότι σπάνια ή ελάχιστα αναπτυσσόταν ζήλεια μεταξύ τους εξαιτίας των παιχνιδιών αντίθετα, ίσως, με ό,τι συνέβαινε στον αστικό χώρο όπου λειτουργούσε μια αγορά παιχνιδιών στην οποία χαμηλά κοινωνικά στρώματα είχαν μειωμένη ή δεν είχαν καθόλου πρόσβαση.

Όμως οι πορσελάνινες κούκλες του εμπορίου που ορισμένες φορές έκαναν την εμφάνισή τους στο χωριό προκαλούσαν αίσθηση στα κορίτσια και ενίοτε εντάσεις στις μεταξύ τους σχέσεις. «Όλο το χωριό παρέλασε» για να δει την πορσελάνινη κούκλα που δώρισε στη μοναχοκόρη του καθηγητή του Ελληνικού σχολείου η νονά της, δασκάλα από την Αθήνα (τη δεκαετία του 1920).¹⁰⁸ Η πορσελάνινη κούκλα που είχε αγοράσει σε μια άλλη συνομιλήτρια η μητέρα της έγινε κάρφος στο μάτι άλλων κοριτσιών:

Η μανούλα μου ήτανε ζηλιάρα, όχ' η μανούλα μου έβλεπε και κάνα καλό πράγμα και πήγαινε στη Βιτρινίτσα, πήγαινε στο Λιδωρίκ', πήγαινε στ' άλλα χωριά και ό,τι έβλεπε καλό το φώνιζε... Τώρα είν' ακριβές οι κούκλες, που γέμισε ο τόπος και τς πετάνε; Αμ' τότε, εκείνα τα χρόνια ήταν περιζήτητη, περιζήτητη, γι' αυτό μου την πήρε.¹⁰⁹

Οι γειτονοπούλες με τις οποίες έπαιζε «φαγωθήκαν» να στεφανώσουν την πορσελάνινη κούκλα με το «γαμπρό» που είχαν κατασκευάσει από ξερό χόρτο και κουρέλια· αλλά μετά το παιχνίδι του γάμου κράτησαν την κούκλα με τη δικαιολογία ότι η νύφη μένει στο σπίτι του γαμπρού—σύμφωνα με το ισχύον ανδροπατροτοπικό σύστημα— και δεν την επέστρεψαν ποτέ.

Φαίνεται ότι δεν υπήρχαν περιθώρια αμφισβήτησης της πραγματικότητας την οποία αναπαριστούσε το παιχνίδι. Η μητέρα της συνομιλήτριας θεώρησε μάλιστα την ίδια υπεύθυνη γιατί δέχτηκε να παίξει με αυτή την κούκλα. Το γεγονός παρέμεινε βαθιά χαραγμένο στη μνήμη της και ήταν επίσης σαφές από το λόγο και τις εκφράσεις ότι αυτές οι αναμνήσεις της προκαλούσαν αγανάκτηση και πικρία:

Και τη θυμάμαι την κούκλα, είχα μια κούκλα, μα τόση ακριβώς, τόσην εδά κούκλα (μεγάλη) και ήταν κοκάλινη, όμορφ', όμορφ' που λες, και ύστερα φχιάσαμε έναν γαμπρό, έναν γάιδαρο εκεί, και μ' την πήραν την κούκλα εδώ τς Β. τα κορίτσα. Ήξεραν αυτές τι αξία έχει... Μου την πήραν εκείνοι και κλαίω ακόμα γιατί, γιατί το θυμάμαι απ' τη μάνα μου ακόμα,

108. Συν. με την Π. Α., σ. 3.

109. Συν. με την Α. Π., σ. 5.

κι έλεγε: «Δε σ' άξιζε εσένα να τν έχς στο σπίτι σ'. Τώρα να πας στη Β. εκεί κάτ', να στη δώσει... Εσύ έξυπνη», μόλεγε η μάνα μ', «εσύ, εσύ, στραβώθηκε και σου πήραν την κούκλα...». Και δεν το δώσαν, της Β. τα κορίτσα αυτήνα δεν τη δώσαν πίσω. —«Ε, αφού τ' παντρέψατε, τ' παντρέψατε. Εμείς δεν τη δίνουμε τη νύφ' πίσω».¹¹⁰

Ακόμη και η δυνατότητα να αποκτήσει κανείς τη δική του «φούσκα» πρέπει να αντανακλούσε ως ένα βαθμό κοινωνικο-οικονομικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των οικογενειών του χωριού, παρ' όλο που κατ' αρχήν εξαρτιόταν από τις σωματικές ικανότητες των αγοριών που έτρεχαν να αρπάξουν την ουροδόχο κύστη του χοίρου, όταν μάθαιναν ότι σε κάποιιο σπίτι έσφαζαν το γουρούνι. Δεν ήταν όμως κάθε χρόνο όλες οι οικογένειες σε θέση να εκθρέψουν ένα τόσο αδηφάγο ζώο προκειμένου να εξασφαλίσουν το κρέας μερικών μηνών.

Άλλωστε, ακόμη και σε μια κοινωνία χωρίς οξείες κοινωνικές διαφοροποιήσεις, όπως στην περίπτωση που πραγματεύομαι, η συμμετοχή ενός παιδιού σε ομαδικό παιχνίδι, η αποδοχή του από τους ομηλίκους, εξαρτιόταν από το τι μπορούσε να προσφέρει το παιδί αυτό στο παιχνίδι και συνακόλουθα, ορισμένες φορές, από την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του.¹¹¹ Μια συνομιλήτρια ήταν, για παράδειγμα, περιζήτητη στις παρέες των κοριτσιών της γειτονιάς της που πάντρευαν κούκλες, επειδή έφερνε μερικές καραμέλες, λουκούμια ή κουφέτα από το παντοπωλείο του πατέρα της για τα «κεράσματα» τού «γάμου», ή για να «σπείρουν» με αυτά το «ζεϋγάρι». Φαίνεται ότι η ίδια το γνώριζε πολύ καλά: «Παίζαμε, τς παντρεύαμε (τις κούκλες). Ιδίως εγώ με κάλαγαν γιατί έπαιρνα κάνα λουκούμ', κάνα κουφέτο, και πάαινα στο γάμο». Πολύ αργότερα στη διάρκεια της ίδιας συνέντευξης επιβεβαιώνει και επεξηγεί: «Ου, εμένα με καλήγαν γιατί πάαινα λουκούμια και καραμέλες κι αυτήνα και κουφέτα, και πάαινα και κουφέτα να σπείρουμε το γαμπρό και τη νύφ', γι' αυτό με καλούσαν (γέλια). Γιατ' τ' άλλα τα κορίτσια δεν είχαν και με καλούσαν εμένα τακτικά».¹¹²

Από την άλλη πλευρά, το ίδιο κορίτσι δεν είχε τη δυνατότητα να ντύνει τις κούκλες του τόσο ωραία όσο μια γειτονοπούλα που «πάντρευε τακτικά» τις δικές της και το προσκαλούσε να παίξουν: «Εκείν' είχε φορέματα ωραία στην κούκλα της, με πανί ωραίο, μ' αυτήνο, κι εγώ τόφκιανα με παλιότερο πανί. Και τς έφκιανα και καλύτερες».¹¹³

110. Συν. με την Α. Π., σ. 7· Συν. 2 με την Α. Π., σ. 1.

111. Παρ' όλο που αναμφισβήτητα, σε επίπεδο κανόνων, στα ανταγωνιστικά και στα τυχερά τουλάχιστον παιχνίδια κυριαρχούν τεχνητές συνθήκες καθαρής ισότητας μεταξύ των παιχτών, ισότητας την οποία η πραγματικότητα αρνείται στους ανθρώπους (Βλ. Caillois, *Τα Παιχνίδια και οι Άνθρωποι*, ό.π., σ. 61).

112. Συν. με την Π. Γ., σ. 30, 49.

113. Συν. με την Π. Γ., σ. 30.

Το παραπάνω παράδειγμα, όπως επίσης και το παράδειγμα με την πορσελάνηνη κούκλα την οποία κράτησαν οι συμπαίκτριες, υποδεικνύουν ότι αναπτυσσόταν μια ανταγωνιστικότητα μεταξύ των παιδιών στο πλαίσιο παιχνιδιών τα οποία τυπικά δεν είχαν ανταγωνιστικό χαρακτήρα. Τέτοια παιχνίδια ήταν κατεξοχήν τα παιχνίδια με κούκλες που έπαιζαν τα κορίτσια. Γενικά οι συνομιλήτριες με διαβεβαιώνουν ότι έπαιζαν με τα άλλα κορίτσια χωρίς να μαλώνουν, ενώ οι συνομιλητές δηλώνουν ανοιχτά ότι τα αγόρια μάλωναν όταν έπαιζαν. Πιθανόν όμως τα κορίτσια ανέπτυσσαν, μέσα από τα «ήσυχα» παιχνίδια κοινωνικών ρόλων, μια ανταγωνιστικότητα που δε μπορούσε να εκφραστεί ανοιχτά και να εκτονωθεί, που είχε δηλαδή εσωστρεφή, υπόγειο χαρακτήρα, ενώ τα αγόρια μια εξωστρεφή και γι' αυτό άμεσα αναγνωρίσιμη ανταγωνιστικότητα.

Δ' Προκλήσεις στην κοινωνία των ενηλίκων

Οι παιγνιώδεις δραστηριότητες των αγοριών κινούνταν συχνά στις παρυφές της νομιμότητας. Στα λεγόμενα «κοκολόγια» τα αγόρια έκλεβαν καρύδια για να τα κρύψουν και να παίξουν αργότερα με αυτά. Με τα καβούρια που συνέλεξαν προκαλούσαν τον κόσμο των ενηλίκων:

Μια φορά μάλιστα στο χωριό, τα δέσαμε απ' το πόδι σ' ένα σπάγγο, πολλά καβούρια και τα βάλουμε απ' το ένα παράθυρο στο άλλο, από κάτω περνούσε ο δρόμος και ήταν σαν αψίδα. Από κάτω πηγαίνουν να περάσουν τα ζώα κι αφού βλέπαν τα καβούρια που κουνιόνταν απάνω, δεν περνάγανε. Μέχρι που ήρθε κάποιος εκεί πέρα κι αφού μας έλουσε με βρισιές κλπ., πήρε μια μαγγούρα και τόχοψε κείνο κει εντέλει.¹¹⁴

Παιχνίδια αυτού του είδους συνιστούσαν μια ανατροπή της καθημερινής τάξης πραγμάτων.

Δεν κατατάσσω τις αταξίες στα παιχνίδια, απλώς για να διευκολυνθώ στην ανάλυση του υλικού αλλά και επειδή τα αγόρια ουσιαστικά έπαιζαν με την καθημερινή τάξη πραγμάτων από τη στιγμή που την προκαλούσαν και την ανέτρεπαν, συγκροτώντας προσωρινά έναν αυτόνομο, δικό τους χωρόχρονο. Παράλληλα, δοκίμαζαν και εξασκούσαν πνευματικές και σωματικές δεξιότητες: την πονηριά, την ευστροφία, την ευελιξία, την ταχύτητα. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες για τις αταξίες, τις «ζημιές», όπως τις έλεγαν, των αγοριών, οι οποίες αποτελούσαν ένα είδος παιχνιδιού, παραβατικού βέβαια αλλά αναμενόμενου και κοινωνικά αποδεκτού υπό την έννοια ότι οι αταξίες θεωρούνταν φυσι-

114. Συν. με τον Θ. Α., σ. 9.

χές για τα αγόρια. Αυτό αποτυπώνεται στον τρόπο με τον οποίο συνομιλητές ανακαλούσαν στη μνήμη τους τέτοιου είδους «παραβατικές» συμπεριφορές: Ολοφάνερα διασκέδαζαν με τις αναμνήσεις τους. Όταν όμως ρωτούσα άνδρες και γυναίκες για τη συμμετοχή κοριτσιών σε τέτοιου είδους παιχνίδια η απάντηση ήταν κατηγορηματικά αρνητική· ολοφάνερα απορούσαν με την ερώτηση: Οι αταξίες θεωρούνταν κάτι το αφύσικο για τα κορίτσια—όχι όμως, όπως θα δούμε, και οι φάρσες για τις μεγαλύτερες κοπέλες, τις κοπέλες «της παντρειάς». Σε αυτό το αφύσικο παραπέμπει, άλλωστε, και η γνωστή σε όλους μας έκφραση «αγοροκόριτσο», την οποία χρησιμοποίησαν συνομιλήτριες για να τονίσουν πόσο ζωηρές υπήρξαν, και σε ποιο βαθμό μια τέτοια συμπεριφορά αποτελούσε παρέκκλιση από το πρότυπο συμπεριφοράς ενός κοριτσιού.

Όταν εξέτασα τις σχέσεις παιδιών-γονέων αλλά και όταν αναφέρθηκα στη συμβολή ανδρών και γυναικών στην οικογενειακή οικονομία έθιξα το ζήτημα των διαφορετικών, ως προς το χαρακτήρα, ιδεοτυπικών κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων: Όταν ενηλικιώνονταν, τα αγόρια θα αναλάμβαναν ένα σημαντικό, αλλά γενικού χαρακτήρα κοινωνικό ρόλο ως αρχηγό οικογενειών, θα απολάμβαναν σχετική κοινωνική ελευθερία και θα είχαν κατ' αρχήν το δικαίωμα να παραγνωρίζουν ορισμένους κοινωνικούς κανόνες, χωρίς να διακινδυνεύουν την αποπομπή τους από τη μικροκοινωνία του χωριού. Αντίθετα, τα κορίτσια θα ανέλαμβαναν έναν προκαθορισμένο και πολύ συγκεκριμένο ρόλο μέσα στην κοινωνία, το ρόλο του στηρίγματος της οικογένειας στην καθημερινότητά της. Στο πλαίσιο αυτό ήταν προφανώς απαράδεκτο τα κορίτσια να παίζουν προκαλώντας με τις ενέργειές τους—ίσως όμως όχι και με τα λόγια τους—τη δεδομένη καθημερινή τάξη πραγμάτων.

Μια συνηθισμένη αταξία των αγοριών ήταν, για παράδειγμα, να αναζητούν το σκεύος με το γλυκό ή τα γλυκά και να τα τρώνε κρυφά (σιγά-σιγά) ενώ όλοι συμφωνούν ότι «τα κορίτσια δεν έκαναν τέτοια πράγματα». Στην αξία του γλυκού, οικονομική και κοινωνική, έχω ήδη αναφερθεί: Το γλυκό ήταν πολύτιμο αφού τα συστατικά του ήταν σπάνια ή/και ακριβά και η παρασκευή του απαιτούσε ιδιαίτερο χρόνο και κόπο· προοριζόταν κυρίως για τους ενήλικες και κατ' αρχήν για τους επισκέπτες, τους «μουσαφίρηδες». Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι οι γυναίκες φύλαγαν τα γλυκά σε χώρους που μπορούσαν να κλειδωθούν και στη συνέχεια έκρυβαν τα κλειδιά, πράξη που δήλωνε την αξία τους αλλά και ότι οι απόπειρες των παιδιών να τα εντοπίσουν ήταν αναμενόμενες. Τα παιδιά έπρεπε κατ' αρχήν να κατορθώσουν να βρουν και να πάρουν το κλειδί· έπειτα έπρεπε να καταναλώνουν τα γλυκά με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιες ποσότητες ώστε να μην κινούν υποψίες για μεγάλα χρονικά διαστήματα—μέχρι να χρειαστεί η μάνα να κεράσει ένα μουσαφίρη σε μια ιδιαίτερη περίπτωση. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Αρ. Μ. που γεννήθη-

κε το 1915, «ο μικρός τότε δούλευε όπως το ποντίκι». ¹¹⁵

Δεν ήταν πάντοτε εύκολο να πάρει κανείς το κλειδί για να ανοίξει το χώρο όπου φυλάσσονταν τα γλυκά και γι' αυτό ορισμένα αγόρια αναγκάζονταν να παραβιάζουν την κλειδαριά. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Π. Α. που γεννήθηκε το 1922, τέταρτος κατά σειρά σε μια οικογένεια με πέντε παιδιά, όλα αγόρια:

Η γριά είχε ένα μεγάλο μπαούλο από την Αμερική και τάχωνε μέσα τα γλυκά. Είχε πάρει λοιπόν ο συχωρεμένος ο πατέρας μου ένα σίδερο τέτοιο, το 'χε στρίψει, κι ένα από κάτ' για λουκέτο. Άνοιγε το λουκέτο η γριά, έπαιρνε τα γλυκά να κεράσει Πολεμούσαμε να της πάρουμε το κλειδί, πού να της πάρεις το κλειδί της γριάς! Ήταν κι αδύνατη, βλέπεις, δεν ήτανε καμιά χοντρή να την πασπατέφεις. Ούτε ήτανε και χαδιάρα. Κόψαμε τ' αποπάνω, το βγάλαμε έξω το σύρμα, και βάλαμε ένα και ήταν έτσι, πήγαινε κι ερχόταν το σύρμα. Και παίρναμε μεις τα γλυκά αλλά δε... Τα μέτραγε!.¹¹⁶

Το γλυκό του κουταλιού δε μπορούσε να μετρηθεί και ήταν ευκολότερο να τρώει κανείς απαρατήρητος για ένα διάστημα, αλλά ο «δράστης» αποκαλυπτόταν όταν ερχόταν η ώρα να κεράσουν έναν επισκέπτη:

Άκου, μια φορά κάναμε εδώ γλυκό από καρύδια. Και ήταν ωραιότατο γλυκό, μάλιστα το σιρόπι δεν ήταν διαφανές, ήταν σκούρο. Λοιπόν είχε η γριά ένα βάζο τέτοιο μέσ' το μπαούλο. Ανοίγαμε μεις, φάε, γλούκου-γλούκου, κάποτε έρχεται εδώ μια επίσκεψη, βάζ' την κουτάλα μέσα η γριά και δε βρήκε τίποτα. Δεν είπε τίποτα. Μόν' έκανε έτσι (κούνησε απειλητικά το χέρι). Και σηκώνεται, είχε μια αδερφή εδώ παρακάτ', πάει και παίρν' ένα βάζο και κέρασε. Ε, όταν φύγανε! Όταν φύγανε, άντε να πα' να την πιάνεις τη γριά.¹¹⁷

Ανάλογη είναι και η μαρτυρία του Θ. Α. που γεννήθηκε το 1922:

Κάποτε κονόμησα δυο πολύ μεγάλα μήλα και για να μη μου τα φάνε, πήγα και τάβαλα μέσα σ' ένα αμπάρι χαμηλό ... μέσα βαθιά έχωσα το χέρι κι εκεί κάτι αντιλαμβανόμαν. Το πιάνω, ήταν ένα βάζο, θάχε κάνα δυο οκάδες γλυκό. Τώρα, γλυκό σταφύλι; Σταφύλι θάταν... Λοιπόν πήρα μια κουταλιά, το ξανάβαζα στη θέση του, μετά όποτε θυμόμουνα έτρωγα και μια κουταλιά. Θα πέρασε κάνας μήνας. Κουταλιά στην κουταλιά, πάει κι έμειναν κάτι ζουμιά κάτω. Έρχεται μια Κυριακή μια αδερφή του πατέρα

115. Συν. με τον Αρ. Μ., σ. 10.

116. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 4.

117. Ο.π.

μου, Ελένη... Την Κυριακή έρχονταν στη νύφη, να πιούνε καφέ. Έρθε λοιπόν Κυριακή πρωί, έκατσε: «Αα, στάσου, λέει, Ελένη μου, να σε τρατάρω ένα γλυκό που έφκιασα». Μόλις ακούω γω μ' έκαψαν τα κρεμμύδια που λέγαμε. Αλλά δεν είπα τίποτα. Πάει πάνω η μάνα μου κι ακούω μια φωνή. Στον απάνω όροφο ήτανε, στο χειμωνιάτικο τώρα μέναμε μεις. «Το παλιογάιδαρο, το παλιογάιδαρο!»¹¹⁸

Η θεία αντέδρασε με γέλια και η αυθόρμητη εξήγηση που δίνει ο Θ. Α. δηλώνει ότι τέτοιου είδους δραστηριότητες θεωρούνταν σύμφυτες με το χαρακτήρα των αγοριών: «Αυτή είχε πέντε αγόρια και είχε μεγάλη πείρα από κάτι τέτοια». Σκέπτομαι μήπως ένας από τους λόγους για τους οποίους ήταν αδιανόητο κορίτσια να καταναλώνουν κρυμμένα γλυκά μπορεί να εντοπιστεί στο μελλοντικό ρόλο τους ως υπεύθυνων για το κέρασμα στο χώρο του σπιτιού, συστατικό στοιχείο του (σύμφωνα με τον Bourdieu) συμβολικού κεφαλαίου κάθε οικογένειας στο χωριό. Οπωσδήποτε, τα γλυκά αποτελούσαν τεχμήρια-σύμβολα της αξίας της νοικοκυράς' η φύλαξη και η διανομή τους υπόκεινταν αποκλειστικά στη δική της εξουσία, την οποία τα αγόρια παρέκαμπταν/αμφισβητούσαν με τις ενέργειές τους. Σε μια κοινωνία στην οποία τα παιδιά ανατρέφονταν βάσει προκαθορισμένων, έμφυλων προτύπων, τα κορίτσια κλέβοντας γλυκά θα αμφισβητούσαν ουσιαστικά τη μελλοντική τους εξουσία στο χώρο του σπιτιού και επομένως τον εαυτό τους.

Υπάρχουν, εξάλλου, μαρτυρίες για αγόρια που έκλεβαν κορόμηλα, δαμάσκηνα, μήλα, κεράσια, καρύδια από ξένα δέντρα, σταφύλια από τα αμπέλια που τα φύλαγε ο δραγάτης, κουκιά από χωράφια, ακόμη και τριαντάφυλλα από τον κήπο ενός δασκάλου. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις, τέτοιου είδους μικροκλοπές εκτός των παισιών του οικιακού χώρου διεξάγονταν από ομάδες παιδιών, και όχι μεμονωμένα. Ίσως, στην κοινωνική συνείδηση οι «δραστηριότητες» αυτού του τύπου ήταν αποδεχτές όταν την ευθύνη έφερε μια ομάδα παιδιών ενώ αντίθετα η μοναχική ενέργεια καταδικαζόταν ως ενέργεια αντικοινωνική.¹¹⁹ Υποθέτω ότι σε κοινωνίες οι οποίες προβάλλουν συλλογικά πρότυπα κοινωνικοποίησης η ένταξη στην ομάδα είναι περισσότερο από οπουδήποτε αλλού απαραίτητη για την κοινωνική νομιμοποίηση των πράξεων. Στο πρακτικό επίπεδο η παρέα πρόσφερε ένα αίσθημα ασφάλειας' οι πιθανότητες να επιτύχει η «επιχείρηση» αυξάνονταν, ενώ η συλλογική ενοχή ήταν εξαιρετικά δύσκολο έως αδύνατο να αποδειχθεί. Ορισμένες φορές βέβαια ένας –συνήθως εκείνος που διακινδύνευε πρώτος– πλήρωνε το τίμημα' η αλληλεγγύη είχε τα όριά της:

118. Συν. με τον Θ. Α., σ. 11.

119. Παρατήρηση του κ. Μ. Γκιόλια κατά τη διάρκεια ανακοίνωσης πάνω στη μελέτη αυτή που έγινε στο ΕΙΕ (18.3.98).

Κάποτε, θυμάμαι, σκαρίσαμε. ...Κι ήταν, θυμάμαι, δραγάτς ο Σ.· ο Σ. λοιπόν. ... «Πάμε», λέει, «για σταφύλια;» —«Πάμε». Ο δραγάτς τώρα —δραγάτες τους λέγαμε αυτούς που φυλάγαν τ' αμπέλια— ήταν τρυπωμένος από πάν', ήτανε μέσα. Λοιπόν φτάσαμε κει πέρα στα συρματοπλέγματα στ' αμπέλια, έμπα συ, έμπα γω, έμπα συ... εντέλει με κατάφεραν και μπαίνω μέσα. Μόλις μπαίνω μέσα, ακούω από πάνω, ντι, ντι, κάτω κατέβαινε ο δραγάτης. Απάν εγώ, από πίσω, έφευγα κάτω εγώ, μπροστά, γύρναγα πίσω εγώ μπροστά, εντέλει με κόλλησε...¹²⁰

Αυτές οι μικροκλοπές είχαν φυσικά και οικονομικό χαρακτήρα αφού τα αγόρια, προπάντων όσα προέρχονταν από φτωχότερες οικογένειες, εξασφάλιζαν με αυτό τον τρόπο φρούτα και καρύδια, τροφή πολύτιμη στο, ποσοτικά και από πλευράς ποικιλίας, στενόχωρο πλαίσιο της διατροφικής καθημερινότητας του χωριού. Ο Γ. Ψ. που γεννήθηκε το 1924 και μεγάλωσε σε μια φτωχή οικογένεια τσοπάνηδων δίνει χαρακτηριστικά στην αφήγησή του έμφαση στην οικονομική διάσταση αυτών των «επιδρομών» και όχι στην αδιαμφισβήτητη παιγνιώδη πλευρά τους: «...κάναν και ζημιές τα παιδιά τότε, γιατί ύπαρχε πείνα. Βρήκες εσύ κεράσια ή κάτι; Μαζεύομασταν τα παιδιά εμείς, άμα ήταν μια κερασία, άλλο να τραβάει, άλλο να κουνάει, άλλο... Να φάμε δηλαδή, όχι ότι θέλαμε να καταστρέψουμε το νοικοκυρή. Αφού πεινάγαμε...».¹²¹ Επομένως οι μικροκλοπές αυτές συνιστούσαν επίσης και την όψη μιας «ηθικής οικονομίας», με έννοια παρόμοια με εκείνη που έδωσε στον όρο ο E. P. Thompson αλλά ευρύτερη: Ο βρετανός ιστορικός έπλασε τον όρο για να ερμηνεύσει τις εξεγέρσεις των φτωχότερων στρωμάτων εναντίον της ανατίμησης των τροφίμων στην Αγγλία του 18ου αι. και έκανε λόγο για «μια κλειστή, προσδιορισμένη από την παράδοση, αντίληψη κοινωνικών κανόνων και υποχρεώσεων και των αντίστοιχων οικονομικών λειτουργιών διαφόρων μελών της κοινότητας».¹²² νομίζω ότι τα αγόρια που έκλεβαν καρπούς από δέντρα ή αμπέλια άλλων στο χωριό ενεργούσαν επίσης βάσει μιας κατ' αρχήν αποδεκτής παράδοσης που τους αναγνώριζε το δικαίωμα να ικανοποιήσουν την πείνα τους στο πλαίσιο μιας «οικονομίας πενιχρών μέσων».¹²³

Επειδή, κατ' αρχήν, δεν αναγνωριζόταν στα κορίτσια το δικαίωμα να συμμετέχουν σε τέτοια παιχνίδια, το δικαιολογίό τους από πλευράς ποικιλίας, πο-

120. Συν. με τον Γ. Ρ., σ. 6.

121. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 2.

122. E. P. Thompson, «Die "moralische Ökonomie" der englischen Unterschichten im 18. Jahrhundert», στο E. P. Thompson, *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*, Φρανκφούρτη-Βερολίνο- Βιέννη 1980, (μετ. G. Lottes), σ. 67-130, κυρίως σ. 67 κ.εξ., 118, 124.

123. Η έκφραση ανήκει στον αυστριακό ιστορικό Reinhard Sieder («"Vata darf i aufstehn?"...», ό.π., σ. 47).

σότητας και ποιότητας πρέπει να ήταν σε γενικές γραμμές φτωχότερο από το διαιτολόγιο των περισσότερων αγοριών. Παράλληλα, τα αγόρια εξασκούσαν στο να διεκδικούν επιπλέον αγαθά ενώ τα κορίτσια μάθαιναν να αρκούνται στα υπάρχοντα: άραγε ως μελλοντικοί διαχειριστές της οικονομικής καθημερινότητας και της στενότητάς της;

Ε΄ Παρέμβαση: Ζωοκλοπή

Ορισμένες μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι μεγαλύτερα αγόρια –τουλάχιστον πάνω από δεκατεσσάρων-δεκαπέντε ετών– που προέρχονταν από οικογένειες κτηνοτρόφων έκλεβαν κατά καιρούς ζώα άλλων κτηνοτρόφων. Όταν ρωτήθηκε, αν υπήρχαν ζωοκλέφτες στα χρόνια του, ο γιος ενός κτηνοτρόφου (τσοπάνης και ο ίδιος), γεννημένος το 1924, απάντησε: «Αφού εμείς οι ίδιοι ήμασταν κλέφτες. Απ' τα δεκατέσσερα αυτή τη δουλειά κάναμε» (αναφερόταν βεβαίως στα τέλη της δεκαετίας του 1930, επομένως σε μια όχι και τόσο πρώιμη περίοδο στη ζωή του ελληνικού κράτους). Τόνισε επίσης ότι με αυτό τον τρόπο η οικογένεια εξασφάλιζε κρέας χωρίς να έχει απώλειες από το δικό της κοπάδι.¹²⁴

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου η ζωοκλοπή στην ηπειρωτική Ελλάδα, τουλάχιστον στη Στερεά και τη Μακεδονία¹²⁵, εξακολουθούσε να αποτελεί κοινή πρακτική («έθιμο» την αποκαλεί ο Λουκόπουλος το 1930) των τσοπάνηδων και να θεωρείται από τους κτηνοτρόφους ως ένδειξη παλικαριάς (πιθανόν να την προσμετρούσαν ακόμη στα προσόντα των υποψήφιων γαμπρών, όπως συνέβαινε σε ένα χωριό της Φθιώτιδας μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και σε ένα χωριό της Κοζάνης στα τέλη της δεκαετία του 1920).¹²⁶ Υποθέτω ότι σηματοδοτούσε για τους γιους των κτηνοτρόφων τη μετάβαση από την ηλικία που σήμερα θα αποκαλούσαμε παιδική σε μια άλλη που σήμερα θα αποκαλούσαμε νεανική. Η κλοπή μιας γίδας ή ενός προβάτου απαιτεί σωματικές δυνάμεις που αναπτύσσονται σταδιακά κατά την περίοδο

124. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 6· Επίσης Συν. με τον Χ. Μ., σ. 6.

125. Για τη Μακεδονία βλ. Δαμιανάκος, «Ληστρική Κοινωνία», ό.π., σ. 185, 186.

126. Βλ. Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 208-210. Βλ. επίσης τα όσα γράφει για τη ζωοκλοπή στον Πύργο της Υπάτης ο Αναγνωστόπουλος (*Λαογραφικά Ρούμελης*, Αθήνα 1955, σ. 63): «Μέχρι του 1914 η ζωοκλοπή εις το χωριό ήκμαζε μέχρι τοιούτου σημείου, ώστε ο νέος, ο οποίος δε θα είχε εις βάρος του πέντε τουλάχιστον καταδικές για ζωοκλοπή, να κινδυνεύει να μείνει ανύπαντρος (...) ενθυμούμαι ότι από του 1900 έως το 1913 οι περισσότεροι ζωοκλέπται έκλεβαν όχι από ανάγκη αλλά από κακή συνήθεια κι έκλεβαν συχνά είκοσι και τριάντα ζώα μαζί». Σύμφωνα με τη δημοσιογραφική έρευνα του 1920 προϋπόθεση για να παντρευτεί ένας νέος ήταν να έχει κλέψει τουλάχιστον 500 γίδες (Δαμιανάκος, «Ληστρική κοινωνία», ό.π., σ. 186). Για μαρτυρίες γύρω από τη διάδοση της ζωοκλοπής το 19ο αι. στο Πήλιο βλ. Αντιμάν, *Βία και Πονηριά*, ό.π., σ. 45.

της ενήβωσης. Και αν όντως τέτοιου είδους δραστηριότητες καθιστούσαν τους νεαρούς κτηνοτρόφους περιζήτητους γαμπρούς στον κύκλο τους, μήπως θα πρέπει να θεωρήσουμε τη ζωοκλοπή ως δραστηριότητα συνυφασμένη κατ' αρχήν με τη νεανική ηλικία και τους ανύπαντρους νέους άνδρες;

Πάντως στις αφηγήσεις τους οι γιοι κτηνοτρόφων (κατά κανόνα και οι ίδιοι τσοπάνηδες) δεν παρουσιάζουν τη ζωοκλοπή ως διασκέδαση παρ' όλο που οι ζωοκλέφτες πρέπει να βίωναν μια διασκεδαστικά αγωνιώδη εμπειρία δοκιμάζοντας το μυαλό και τις σωματικές δυνάμεις τους. Ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι η πρακτική της ζωοκλοπής είναι σήμερα απαξιωμένη στην κοινωνική συνείδηση. Άλλωστε ούτε άλλοι συνομιλητές σκιαγραφούν τη ζωοκλοπή ως παιχνίδι (παιδιών ή ενηλίκων) και φαίνεται ότι για τους υπόλοιπους χωριανούς, εκτός από τους τσοπάνηδες, ανήκε ήδη τότε στα ενεργά κατάλοιπα του παρελθόντος¹²⁷· ιδεοτυπικά η θέση της ανήκει στις αφηγήσεις των γερόντων και όχι στην καθημερινή πρακτική.

5' Τυχερά παιχνίδια και κάπνισμα

Σε αυτές τις παραβατικές-παιγνιώδεις δραστηριότητες των αγοριών μπορούμε να εντάξουμε τη συμμετοχή τους σε τυχερά παιχνίδια και το κάπνισμα. Η αναφορά στο κάπνισμα ως παιχνίδι ίσως ξενίζει τον αναγνώστη. Όμως, όπως θα φανεί και από την ανάλυση του υλικού στη συνέχεια, τα παιδιά, εκτός του ότι δεν κάπνιζαν υπό τους ίδιους όρους με τους ενήλικες, συνήθως δε χρησιμοποιούσαν πραγματικό καπνό, επομένως αναπαριστούσαν το κάπνισμα, «έπαιζαν ότι κάπνιζαν».

Τυχερά παιχνίδια και κάπνισμα αποτελούσαν αποκλειστικά, ή σχεδόν αποκλειστικά¹²⁷, προνόμια των ανδρών. Στα τυχερά παιχνίδια διακυβούνταν κατ' αρχήν χρήματα και σε μια ανδροκρατική κοινωνία, όπως αυτή στο παράδειγμά μας, η διαχείριση του χρήματος-διαβατήριου για την επικοινωνία με τον έξω κόσμο, αποτελούσε κατ' αρχήν και σε τελευταία ανάλυση υπόθεση των ανδρών.¹²⁸ Ο καπνός δεν ήταν αγαθό που εξασφαλιζόταν εύκολα και ακίνδυνα σε

127. Στα σχόλια που συνοδεύουν τη δημοσίευση στην εφημερίδα *Το Κροκύλιο* μιας φωτογραφίας του 1912 περίπου, αναφέρεται ότι μια εικονιζόμενη που είχε γεννηθεί λίγο μετά τα μέσα του 19ου αι., «ήταν η μόνη γυναίκα που κάπνιζε στο χωριό μας και ίσως σ' όλη την επαρχία μας, φαινόμενο για κείνη την εποχή» (Εφ. *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 50 (1992): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3).

128. Για παράδειγμα οι μαρτυρίες συμφωνούν ότι οι μετανάστες έστελναν εμβάσματα στο όνομα του πατέρα τους –εφόσον ζούσε– και όχι της μητέρας ή της γυναίκας τους, στην περίπτωση που ήταν παντρεμένοι. Ο Mitterauer τονίζει ότι στις αγροτικές κοινωνίες της κεντρικής Ευρώπης η μετατροπή μιας οικονομικής ασχολίας σε επάγγελμα και η ένταξή της σε μια εμπορευματική οικονομία την καθιστούσε ανδρική ασχολία (Mitterauer, «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung...», ό.π., σ. 899).

προσιτή τιμή· στο μεγαλύτερο μάλιστα μέρος της περιόδου που εξετάζουμε (πιθανόν από το 1910 και μετά, περίπου) στο χωριό χρησιμοποιούσαν καπνό που εισαγόταν λαθραία.¹²⁹ Προφανώς τυχερά παιχνίδια και κάπνισμα αποτελούσαν ανδρικά προνόμια και για έναν άλλο λόγο: επειδή οι άνδρες είχαν περισσότερο χρόνο στη διάθεσή τους (είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι το βάρος των περισσότερων εργασιών, οικιακών και αγροτικών, έπεφτε στους ώμους των γυναικών).

Παιχνίδια όπως οι «κοχόσιες» ή τα «κοχορέλια», στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, παίζονταν από παιδιά και των δύο φύλων και έχουν, όπως και οι βόλοι, χαρακτήρα τυχερών παιχνιδιών, αφού οι παίχτες βρίσκονται «ενώπιον της τυφλής ετυμηγορίας της τύχης»¹³⁰. Όμως τυχερά παιχνίδια στα οποία διακυβεύονταν κατ' αρχήν χρήματα, όπως τα χαρτιά, τα ζάρια ή το λεγόμενο στριφτό,¹³¹ είχαν σαφώς έμφυλο χαρακτήρα και παίζονταν αποκλειστικά από αγόρια.

Στο χωριό όλοι οι άνδρες, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση,¹³²

129. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο καπνός ήταν το σημαντικότερο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας (βλ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σ. 121-124). Το λαθρεμπόριο καπνού ήταν άλλωστε ευρέως διαδεδομένο· συνίστατο, προπάντων, σε λαθραίες εισαγωγές καπνού ή τσιγάρων που είχαν προηγούμενες εξαχθεί, επειδή τα τσιγάρα εξαγόταν χωρίς φορολογικές ταινίες (βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΓ', Αθήνα 1930, σ. 752-760, λήμμα «καπνός», σ. 758: Λαθρεμπόριον του καπνού).

Σύμφωνα με τον εκατοντάχρονο Γ. Π. μέχρι το 1910 περίπου, στο χωριό καλλιεργούνταν καπνό· υπήρχαν μικρά, υποτυπώδη καπνοχώραφα για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων (Συν. με τον Γ. Π., σ. 20, 21). Στη συνέχεια η καπνοκαλλιέργεια απαγορεύτηκε. Στα 1938 ο Ρουμελιώτης λαογράφος Δ. Λουκόπουλος έγραφε τα εξής: «η Κυβέρνηση απαγόρευε να φυτεύουν καπνά σ' όποιο χωράφι. Γιατί, όπως το πολύ καπνό δεν ξοδεύεται εύκολα, έτσι δεν ξοδεύεται και το άσχημο που βγάξουν τα βαρκοχώραφα» (Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, ό.π., σ. 349). Υποθέτω ότι προστατεύονταν έτσι και τα συμφέροντα των μεγάλων καπνεμπορικών οίκων στη Δυτική Ρούμελη, που είχαν τις αποθήκες τους στο Αγρίνιο (ό.π., σ. 350). Αρκετοί χωριανοί έφεραν και πουλούσαν στο Κροκύλειο λαθραίο καπνό (Συν. με τον Γ. Π., σ. 21· Συν. με τον Χ. Μ., σ. 5).

130. Caillois, *Τα Παιχνίδια και οι Άνθρωποι*, ό.π., σ. 59.

131. Σύμφωνα με μαρτυρίες που συγκέντρωσε η Μ. Αργυριάδη το «στριφτό», όπως και ένα άλλο τυχερό παιχνίδι με κέρματα, ο «ντόκος», παίζονταν στην Αμαλιάδα την περίοδο της Κατοχής (Μ. Αργυριάδη, «Στην Κατοχή και την Απελευθέρωση. Τα αυτοσχέδια και ομαδικά παιχνίδια που έπαιζαν παιδιά μέσα από προσωπικές μαρτυρίες», *Η Καθημερινή*, ένθετο *Επτά Ημέρες...*, ό.π., σ. 27-30, κυρίως σ. 28.) Υποθέτω ότι τα παιχνίδια αυτά ήταν ευρύτατα διαδεδομένα μεταξύ των αγοριών σε όλη τη χώρα, τουλάχιστον κατά το πρώτο μισό του 20ού αι.

132. Στη μελέτη του για τον ανδρικό συμποσιασμό στο χωριό Μουριά (Σκαμιά) της ΒΑ Λέσβου στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο Ε. Παπαταξιάρχης επισημαίνει ότι το βασικό κοινωνικό μόρφωμα του συμποσιασμού, η «παρέα», «αρχικά συγκροτείται ανεξάρτητα και συχνά αντιθετικά προς τη συγγένεια ή άλλες όψεις της κοινωνικής θέσης» (οι πλάγιοι χαρακτήρες δικό μου): Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενεύου...», ό.π., σ. 216.

έπαιζαν συστηματικά στα «μαγαζιά» του χωριού τυχερά παιχνίδια, χαρτιά ή ζάρια¹³³ ορισμένοι έχαναν στο χαρτοπαίγνιο ή στα ζάρια τις οικονομίες τους και έφταναν στο σημείο να παίζουν ακόμη και ρούχα τους. Σύμφωνα με την επίσημη, κρατική αντίληψη, όπως εκφραζόταν μέσα από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς και τα όργανα της έννομης τάξης –στο χωριό έδρευε αστυνομικός σταθμός–, τα τυχερά παιχνίδια, το κάπνισμα, το ποτό, εξομοίωναν πρώιμα τα παιδιά με τους ενήλικες και τα εξαγρίωναν¹³⁴ στο πλαίσιο τέτοιου είδους απολαύσεων τα παιδιά αποκτούσαν ελευθερίες που δε συμβιβάζονταν με την επίσημη αντίληψη περί διαπαιδαγώγησης και εύκολα μπορούσαν να ξεφύγουν από τον έλεγχο των ενηλίκων. Θεωρητικά, λοιπόν, το κράτος και το σχολείο (λειτούργώντας στο πλαίσιο της επίσημης παιδαγωγικής-αστικής λογικής) καταπολεμούσε τη διάδοση των τυχερών παιχνιδιών, όπως και του καπνίσματος.¹³⁴ Ωστόσο, οι συνήθειες αυτές ήταν βαθιά ριζωμένες στην τοπική κοινωνία¹³⁴ αναφέρεται ακόμη και δάσκαλος ο οποίος χρησιμοποιούσε κατά τη διδασκαλία και την εξέταση των μαθητών όρους από το χαρτοπαίγνιο, λέγοντας λ.χ.: «στο Austerlitz ο Ναπολέων έφερε καρέ του άσσου», ή «πήγαινε πάσο και κάτσε κάτω», στους μαθητές που έβρισκε αμελέτητους.¹³⁵

Τα αγόρια εξασφάλιζαν κέρματα για τα τυχερά παιχνίδια από τη συμμετοχή τους σε αγερούς και άλλες εθιμικές εκδηλώσεις ή πανηγύρια (μαζεύοντας από το έδαφος νομίσματα που έριχναν οι παριστάμενοι στους οργανοπαίχτες) ή, ακόμη, κρατώντας τα χρήματα που τους έδινε η μητέρα τους για να ανάψουν κερι στην εκκλησία. Ωστόσο, κατ' αρχήν τα παιδιά δεν είχαν πρόσβαση σε χρήματα. Τα περισσότερα δεν έπαιρναν χαρτζιλίκι από τους γονείς τους¹³⁵ μόνο η μοναχοκόρη (και μοναχοπαίδι) του καθηγητή του Ελληνικού σχολείου αναφέρει ότι της έδινε ο πατέρας της τακτικά χαρτζιλίκι διευκρινίζοντας,

133. Συν. με τον Μ. Μ., σ. 17. Συν. 3 με την Π. Γ., σ. 18. Ο Μ. Μ. διηγήθηκε ότι ο πατέρας του επέστρεφε μια φορά σπίτι έχοντας κερδίσει το παντελόνι ενός συγχωριανού στα χαρτιά¹³³ η Π. Γ. με πληροφόρησε ότι μια φορά την εβδομάδα οι χωριανοί έπαιζαν ζάρια με Ζοριανίτες (από το γειτονικό χωριό Ζοριάνο): είτε πήγαιναν οι Κροκυλειώτες στο Ζοριάνο, είτε έρχονταν οι Ζοριανίτες στο Κροκύλειο και συγκεκριμένα στο μαγαζί του πατέρα της (οιομαγειρείο και παντοπωλείο ταυτόχρονα). Το Ζοριάνο αποκαλούνταν μάλιστα σκαυπητικά «χαρτοπαικτικό Εφετείο», επειδή είχε πολλούς αξιολογους χαρτοπαίχτες (Υφαντής, Αγκάντια στο Κροκύλιο, ό.π., σ. 73).

134. Για την προπαγάνδα υπέρ του ηθικοπλαστικού παιχνιδιού ή του παιχνιδιού με όρους σε συσχετισμό και με τυχερά παιχνίδια κατά το 19ο αι. βλ. Κ. Μπάδα, «Το παιχνίδι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία. Μια πρόταση μελέτης», *Εθνογραφικά* 9 (1993), 73-81, κυρίως σ. 77. Πβ. την κυρίαρχη πολιτική-εκπαιδευτική αντίληψη για το παιχνίδι ως δραστηριότητα των παιδιών η οποία οφείλει να ελέγχεται από ενήλικες και παίζει σημαντικό ρόλο στην αξιολογική κρίση του παιδικού χαρακτήρα, όπως προβάλλει στα αναγνωστικά βιβλία του ύστερου 19ου και του πρώιμου 20ού αι.¹³⁴ βλ. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία*, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 189-198.

135. Τετράδιο Σημειώσεων, σ. 6.

ωστόσο, πως αποτελούσε εξαίρεση μια και «τότε δεν υπήρχε, χαρτζιλίκι δεν είχαν τα παιδιά, μη φανταστείς».¹³⁶

Δεν είναι λοιπόν παράξενο που στις αφηγήσεις το «στριφτό» προβάλλει προπάντων ως παιχνίδι των μεγαλύτερων αγοριών – ηλικίας μεταξύ 12 και 15 ετών – και της νεολαίας του χωριού, χονδρικά των χωριανών μεταξύ 15 και 25 ετών. Γύρω όμως από τους παίχτες των τυχερών παιχνιδιών, συγκεντρώνονταν αγόρια μικρής ηλικίας, παρακολουθούσαν, ενθάρρυναν και ορισμένες φορές έπαιρναν μέρος στο παιχνίδι. Στος φως της εμπειρικής έρευνας, η άποψη του γάλλου κοινωνιολόγου Roger Caillois πως το παιδί, επειδή στερείται οικονομικής ανεξαρτησίας και δεν διαθέτει δικό του χρήμα, δεν συγκινείται από την υποταγή στην τύχη που αποτελεί και τη βασική γοητεία των τυχερών παιχνιδιών, φαίνεται γενικευτική, ανιστορική και βαθιά επηρεασμένη από τον σύγχρονο της κανονιστικό/παιδαγωγικό λόγο για το παιχνίδι.¹³⁷ Γνωρίζουμε, άλλωστε, ότι και σε άλλες προκαπιταλιστικές, παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες του ευρωπαϊκού χώρου, όπως λ.χ. στη Γαλλία των πρώιμων Νέων Χρόνων, ενήλικες και παιδιά έπαιζαν με πάθος τυχερά παιχνίδια, καθώς οι δυνατότητες φυχαγωγίας ήταν πολύ περιορισμένες και η καθημερινή ζωή κυλούσε μονότονα.¹³⁸

Μικροί πολύ δεν παίζαν στριφτό. Οι μεγάλ' παίζαν. Από δεκαπέντε χρονώ κι απάν', δεκαοχτώ, είκοσι, εικοσιπέντε. Έρχονταν κει τα μικρά. Κοιτάζαν. Δεν είχαν και λεφτά τώρα πολύ μικρά. ... Αλλά μερικά ακούγαν, βάζαν και κείνα, βάζω και κείνο γω, λέει, τα ρίχνανε κάτω.¹³⁹ – Καμιά φορά τα παιδιά, βέβαια τα πιο ζωηρά των μεγάλων τάξεων, τα παίζαν τα λεφτά που βγάζαν, τα παίζαν. Είναι το λεγόμενο στριφτό. Δηλαδή δυο δεκάρες μαζί. Το στριφτό ήταν δεκάρες του Όθωνα, έτσι τις λέγαμε, χάλκινες, κι έγραφαν επάνω «λεπτά 10». Δύο τέτοιες λοιπόν έκαναν το ζευγάρι με το οποίο οι νεαροί βλαστοί των χωριών έπαιζαν... Μπορεί νάταν και δέκα χρονών και δεκαπέντε χρονών. Βέβαια. Έξω γινόταν αυτό... Πριν στρίψουν τις δεκάρες βάζανε κάτω οι ενδιαφερόμενοι που θα παίζανε για να κερδίσουν, βάζανε μια δεκάρα, δυο, τρεις, πέντε, κάτω αυτά, κάτω στο έδαφος, κι όποιος έφερνε κορώνες και στα δυο (και στις δύο δεκάρες, οι οποίες λειτουργούσαν ως ζά-

136. Συν. με την Π. Α., σ. 9.

137. Caillois, *Τα Παιχνίδια και οι Άνθρωποι*, ό.π., σ. 60, 61.

138. N. Castan, «Le public et le particulier», στο Ph. Ariès, G. Duby (επιμ.), *Histoire de la vie privée*, τ. 3, Παρίσι 1986, σ. 413-453, κυρίως σ. 414.

139. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 9. Μικρότερα και μεγαλύτερα αγόρια εικονίζονται να παίζουν χαρτιά σε μια από τις φωτογραφίες τις οποίες «τράβηξε» ο γιατρός Απόστολος Κρίκος στο χωριό του, την Κερασιά (Σουρούστι) της ορεινής Δωρίδας το 1939-40 (Μ. Λουκοπούλου-Παττίχη, *Βαρδούσια. Στα χωριά της ορεινής Δωρίδας*, Αθήνα 1996, σ. 205, εικ. 9).

ρια) τάπαιρνε όλα τα λεφτά, όσα είχαν βάλ' την ώρα εκείνη κάτω... Τ' αγόρια, τα κορίτσια ποτέ. Δεν παίζαν τα κορίτσια τέτοια πράματα.¹⁴⁰

Τα αγόρια έπαιζαν επίσης χαρτιά. Φαίνεται ότι με χρήματα έπαιζαν κυρίως τα μεγαλύτερα αγόρια' τα μικρότερα, αλλά και τα μεγαλύτερα όταν δεν είχαν χρήματα, έπαιζαν στα χαρτιά κάποιο γλυκό, ένα λουκούμι λ.χ.: «Παίζαμε και τότε χαρτιά (όταν ήμασταν παιδιά) Αλλά δεν παίζαμε με λεφτά γιατί δεν έπαρχαν λεφτά... Παίζαμε καμιά φορά κανένα γλυκό. Είχε τότε μια δεκάρα το γλυκό».¹⁴¹ Η χαρτοπαιξία μπορούσε να αποβεί καταστρεπτική για όσα αγόρια έφευγαν από το χωριό και πήγαιναν στο Γυμνάσιο. Το χαρτοπαίγνιο πρέπει να ήταν αγαπημένη διασκέδαση μαθητών του Γυμνασίου στην Άμφισσα ή το Λιδωρίκι. Σε μια περίπτωση, γύρω στα 1916, ο συνομιλητής «έπαιξε» και έχασε σχεδόν όλα τα χρήματα που του είχε στείλει ο πατέρας του για να περάσει το μήνα. Κάποιοι συγχωριανοί του

είχαν κán' το σπίτι του ενός, λέσχη και παίζανε. Και με φώναζαν μια μέρα να πάω να κάνουμε παρέα. Τετάρτη απόγεμα, οπού δεν είχαμε μάθημα, πηγαίναμε στο σχολείο τότε, θέλησα να πα να ιδώ το χωριανό μου. Κι όταν πήγα στο σπít' αντίκρυσα μια κατάστασ', τριάντα, τριάντα πέντε μαθηταί, γύρω σ' ένα τραπέζ' και χάμω γεμάτο χρήματα το τραπέζι και ένας έπαιξε ένα παιχνιδ', το λέγανε κοφτό. Ένα δικό σου, ένα δικό μου. Λοιπόν ... Ε, έκατσα κι εγώ να δω τι θα γίν'. Με πλησιάζει ένας μαθητής ... Βάζω μια πεντάρα ... Τότες η ζωή εστοίχιζε μία δραχμή την ημέρα ενοίκιο, σχολείο, φαγητό, χρηστικά, όλα, μια δραχμή ήταν αρκετή να τα καλύψει όλα. Στην Άμφισσα. Και, είχα λάβ' απ' τον πατέρα μου τριάντα δραχμές. Είχα στην τσέπη μου εικοσιεφτά δραχμές. Όταν κάποια δόση κατάλαβα ότι δεν είχα παραπάνω από τρεις δραχμές στην τσέπη μ', τότε συνήλθα. Με είχε τόσο πολύ ρουφήξ' το παιχνίδι που δεν καταλάβαινα. Έπαιζα και δεν καταλάβαινα τι μου γινότανε. Αφού είδα ότι δεν είχα άλλα λεφτά από τρεις δραχμές, σηκώνομαι, αποσύρομαι και φεύγω. Βγήκα έξω και δεν έβλεπα το δρόμο να πάω πίσω στο σπίτι μου. Απ' τη στενοχώρια σε σημείο, μπορώ να πω ότι παραλίγο να παραφρονήσω. Διότι δεν μπορούσα να καλύψω τα λεφτά αυτά τα οποία έχασα, στον πατέρα μου. Περνούσα στο δρόμο και, το νερό στην Άμφισσα τότε δεν το είχαν στα σπítια, είχανε βρύσες στους δρόμους. Η γειτονιά ήξερε τι γίνεται στο δωμάτιο του μαθητού. Κι όταν περνούσα εγώ λέει μια γυναίκα: «Αυτό το καημένο, χαϊμένο είναι. Δεν το βλέπεις; Τα μούτρα του είναι φούρνος», λέει κάποια άλλη. Αυτά τα άκουγα και δε μίλαγα, από ντροπή.¹⁴²

140. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 10.

141. Συν. με τον Μ. Μ. και την Κ. Μ., σ. 17, 18.

142. Συν. 2 με τον Γ. Π., σ. 19, 20.

Αυτό που φαίνεται ότι διαφοροποιούσε καθοριστικά τα τυχερά παιχνίδια των αγοριών από εκείνα των ανδρών ήταν ο χώρος στον οποίο παίζονταν. Τα παιδιά, ή εν πάση περιπτώσει τα αγόρια σχολικής ηλικίας, έπαιζαν στο δρόμο, στην πλατεία, στο δωμάτιο του συμμαθητή. Οι άνδρες έπαιζαν πίνοντας ή/και καπνίζοντας στο καφενείο ή το οινομαγειρείο (που μπορούσε συγχρόνως να λειτουργεί και ως παντοπωλείο). Οι αποκλειστικοί αυτοί χώροι συνεύρεσης των ανδρών ήταν απαγορευμένοι στα νεαρά αγόρια. Σύμφωνα με τους συνομιλητές τα παιδιά δεν πήγαιναν στο καφενείο, αφού απαγορευόταν από το νόμο και «είχε αστυνομία στο χωριό μέσα».¹⁴³

Αλλά και στη συνείδηση της παραδοσιακής κοινωνίας οι χώροι αυτοί συνεύρεσης των ανδρών ήταν κατ' αρχήν προορισμένοι για ενήλικες. Τα στοιχεία μας δείχνουν ότι οι άνδρες σύχναζαν στο καφενείο αφού τελείωναν το Γυμνάσιο ή τη στρατιωτική θητεία τους και συμφωνούν με τις παρατηρήσεις του βρετανού ανθρωπολόγου John Campbell και του αμερικανού Irwin Sanders για την ελλαδική ύπαιθρο κατά τη δεκαετία του 1950. Οι ερευνητές αυτοί επεσήμαναν, εξάλλου, ότι διαφορετικές γενιές ανδρών σύχναζαν σε διαφορετικά καφενεία και το απέδωσαν στην κοινωνική ιεράρχηση των ηλικιακών κατηγοριών. Σύμφωνα με τον Campbell «το πιότη, το κάπνισμα και η χαρτοπαιξία στο καφενείο αποτελούν κοινωνικές δραστηριότητες ισότιμων, και για το λόγο αυτό δε συμβιβάζονται με το σεβασμό που ο γιος οφείλει στον πατέρα».¹⁴⁴

Υποθέτω όμως πως στην πράξη τα αγόρια έρχονταν συχνά σε επαφή με τους κλειστούς αυτούς ανδρικούς χώρους συνεύρεσης επειδή, όπως έχουμε δει αλλού, αναλάμβαναν τη διεκπεραίωση διαφόρων θελημάτων στην αγορά του χωριού. Άλλωστε, φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, όταν λόγω ζέστης τα τραπέζια μεταφέρονταν έξω, αμβλυνόταν κατά κάποιο τρόπο ο αποκλειστικός σε φυλετικό και ηλικιακό επίπεδο χαρακτήρας των καφενείων:¹⁴⁵

143. Συν. με το Ν. Ζ. και την Ε. Ζ., σ. 270.

144. Στην έρευνά του τη δεκαετία του 1950 σε ένα ορεινό χωριό της Ηπείρου ο Campbell διαπίστωσε ότι το 23ο έτος που συνέπιπτε με την απόλυση από το στρατό αποτελούσε το ηλικιακό όριο μετά το οποίο οι άνδρες σύχναζαν στο καφενείο (Campbell, *Honour, Family and Patronage*, ό.π., σ. 160). Κατά την έρευνά του σε χωριά της Αττικής και της Βόρειας Ελλάδας ο Sanders διαπίστωσε ότι οι γιοι, κατά κανόνα, δε σύχναζαν στο ίδιο καφενείο με τον πατέρα τους κι ακόμη ότι υπήρχαν συνήθως τρία καφενεία κάθε ένα από τα οποία προοριζόταν για διαφορετική ηλικιακή κατηγορία (ηλικιωμένους, μεσήλικες και νέους): Sanders, *Rainbow in the Rock*, ό.π., σ. 210. Βλ. επίσης ανάλογες παρατηρήσεις του Παπαταξιάρχη για το χωριό Μουριά (Σκαμνιά) της ΒΑ Λέσβου στις αρχές της δεκαετίας του 1990 (Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου...», ό.π., σ. 225, 226).

145. Ο Παπαταξιάρχης τονίζει ότι «το κέρασμα συνιστά το ουσιαστικό δικαίωμα ενεργής συμμετοχής στη ζωή του καφενείου, αφού αποτελεί το αποκλειστικό ιδίωμα της δράσης και της δημιουργίας σχέσεων στο χώρο αυτό. Το δικαίωμα αυτό στερούνται οι ανήλικοι, οι γυναίκες και οι ξένοι» (Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου», ό.π., σ. 219.) Στο παράδειγμά μας θα μπορούσε κανείς να πει το ίδιο για το χαρτοπαίγνιο ή τα ζάρια.

Υπάρχουν μαρτυρίες πως το καλοκαίρι τα παιδιά μπορούσαν να καθήσουν σε ένα τραπέζι του καφενείου (εκτός του κλειστού χώρου) και να πιουν μια πορτοκαλάδα ή πως ορισμένες μεικτές από πλευράς φύλου παρέες νέων του χωριού συναντιόταν το καλοκαίρι στα τραπέζια του καφενείου και έπιναν ούζα. Αλλά ως προς το δεύτερο προσδιορίζεται ότι οι νεαροί ήταν «φοιτητές» και έχω την αίσθηση ότι τέτοιου είδους συναντήσεις αφενός ήταν σπάνιες, αφετέρου αφορούσαν σε μια μειοψηφία που ανήκε στη στραμμένη προς δυτικά-αστικά πρότυπα «ελίτ» του χωριού.¹⁴⁶

Τα αγόρια κάπνιζαν, εξάλλου, από 8 και 10 χρόνων· «τσοπανούδια» και «παιδιά του χωριού» (και μάλιστα παιδιά σχετικά εύπορων οικογενειών, όπως οι γιοι του περίφημου δασκάλου Θ. Ζ.) «έστριβαν» τσιγάρα όταν σκάριζαν. Δεν κάπνιζαν απαραίτητα αληθινό καπνό που ήταν, όπως είπαμε, σπάνιος αλλά «έστριβαν» συχνά τσιγάρα τυλίγοντας ρίγανη σε φλούδες από καλαμπόκι:

Του χωριού τα παιδιά έφκιαναν κάνα τσιγάρο αλλά το τσιγάρο τότε δεν ήταν με καπνό, ήτανε ρίγανη, βάναν ρίγαν' και το στρίβανε, επειδή έβλεπαν τους μεγάλους πώς καπνίζνε ... Ξεφλουδάγαν τα καλαμπόκια και το φλούδ' το στρίβανε σε τσιγάρο. Και βάναν και ρίγανη μέσα. Η ρίγαν' δεν καπνίζεται, καίγεται. Αλλά εμείς, παιδιά τότε, φκιάναμε με ρίγανη, στρίβαμε τσιγάρο, να λέμε ότι κάτι κάναμε.¹⁴⁷

Συχνά τα αγόρια έκλεβαν καπνό από τους ενήλικες για να καπνίσουν:

Είχαν τις μανάρες τους τότε (τα παιδιά του χωριού) και σκαρίζαμε μαζί, διηγείται ένας τσοπάνης, και καπνίζαμε κιόλα από οχτώ χρονών. Ένας Μ. Ηλίας, ξάδερφος του Θ. του δάσκαλου και αδελφός τ' αλλουνού του Μ. του Θ., πρέπει να τον ξέρς, τς Ε. ο πατέρας. Αυτόν τον λέγαν Πατσαλίκα, τον είχαμε βγάλει, να πούμε. Αλλά αυτός μας πρόδωσε στους γονείς. Τον έβανε τον καπνό εδώ μέσα... Λαθραίο, μωρέ, λαθραίο που φέρναν απ' τη Λαμία και καπνίζαν, τον κλέβαμε εμείς, και τον βάναμε εδώ στο ποντίκι, εδώ το βάναμε, αλλά από πάνω ήταν φανέλα, και μας φάχναν, μας ξεβρακώναν κιόλα οι γονείς. Αλλά δεν το βρίσκαν πουθενά γιατί δεν πονηρεύονταν οι φουκαράδες. Και κάποτε ήταν ο Ηλίας, λέει ο πατέρας μου: «δω μου ένα τσιγάρο». Κάνει έτσι ο Ηλίας, τον βγάνει τον καπνό, κατάλαβε ο πατέρας μου, και...¹⁴⁸.

Και ένας άλλος συνομιλητής, γιος σχετικά εύπορης οικογένειας του χωριού —

146. Συν. με το Ν. Ζ. και την Ε. Ζ. σ. 264, 270. Στη μνήμη της Ε. Ζ. η συνάντησή της με την παρέα ένα καλοκαιριάτικο μεσημέρι στο καφενείο και η «ουζοποσία» είναι χαραγμένα ως εξαιρετικά γεγονότα.

147. Συν. με τον Γ. Ψ., σ. 4.

148. Συν. με τον Μ. Μ. και την Κ. Μ., σ. 11.

πατέρας εργαζόταν ως μαραγκός και είχε «προκόψει» στην Αμερική— θυμάται: «Κάπνιζε ο πατέρας μας κι εγώ κάπνιζα από μικρό παιδί... Δε θυμάμαι ποτέ ότι δεν κάπνιζα δηλαδή. Λοιπόν, έπαιρνε καπνό ο πατέρας μας από τον λαθραίο, άκοπο και κομμένο βέβαια, πήγαινα και τόβρισκα, βάζαμε εδώ στις τσέπες και πηγαίναμε πέρα και καπνίζαμε».¹⁴⁹

Τα αγόρια αποκτούσαν κοινωνικά το δικαίωμα να καπνίσουν με αληθινό καπνό, αργότερα, όταν κέρδιζαν τα δικά τους χρήματα. Το κάπνισμα με αληθινό καπνό οριοθετούσε κατά κάποιο τρόπο, τη μετάβαση από την παιδική-νεανική ηλικία στην ενήλικη ζωή.¹⁵⁰

Οι περισσότεροι ενήλικες χωριανοί δε θεωρούσαν κατ' αρχήν ότι τα τυχερά παιχνίδια ή το κάπνισμα βλάπτουν τα παιδιά επιδρώντας αρνητικά στο χαρακτήρα τους, δε θεωρούσαν αδιανόητη τη συμμετοχή των παιδιών σε τέτοιες δραστηριότητες. Τουλάχιστον, κανείς συνομιλητής δεν αναφέρει αντιδράσεις ή ενέργειες που να υποδηλώνουν κάτι τέτοιο, παρά τις επίσημες, κυρίαρχες αντιλήψεις περί ασύμβατου παιδικής ηλικίας και τυχερών παιχνιδιών ή καπνίσματος. Αν η τοπική και γενικότερα η παραδοσιακή αγροτική κοινωνία αρνιόταν στα παιδιά την είσοδο στο καφενείο, το κάπνισμα ενός τσιγάρου κ.λπ., αυτό το έκανε κυρίως όχι με σκοπό να προστατεύσει την υποτιθέμενη «παιδικότητά τους», αλλά προκειμένου να τηρηθούν οι κανόνες ηλικιακής ιεραρχίας, βάσει των οποίων—σε μια κοινωνία με περιορισμένους υλικούς πόρους— τα δικαιώματα των παιδιών σε ό,τι αφορά στην κατανάλωση και γενικότερη διαχείριση των υλικών αγαθών ήταν περιορισμένα και εξαρτιόνταν από τη βούληση των μεγαλύτερων. Αυτό όμως υποδεικνύει, για μια ακόμη φορά, ότι υπήρχαν όρια ανάμεσα στη ζωή των παιδιών και των υπόλοιπων μελών μιας κοινωνίας, ρευστά έστω, σε σύγκριση με τα όρια της σύγχρονης δυτικής-αστικής κοινωνίας. Επειδή οι όροι υπό τους οποίους παιδιά και ενήλικες έπαιζαν τα ίδια τυχερά παιχνίδια ή κάπνιζαν δεν ήταν ίδιοι και για τις δύο αυτές γενικές ηλικιακές κατηγορίες, μπορούμε, παραφράζοντας τη γαλλίδα ψυχολόγο και κοινωνιολόγο Mauriras-Bousquet, να υποστηρίξουμε ότι από μια άποψη παίζοντας τυχερά παιχνίδια ή καπνίζοντας τα αγόρια «βίωναν γεγονότα του πραγματικού κόσμου πριν τα συναντήσουν».¹⁵¹

149. Συν. με τους αδελφούς Α., σ. 3.

150. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα του αδελφού μιας συνομιλήτριας: Στα δεκαοχτώ του διορίστηκε δάσκαλος σε γειτονικό χωριό. «Πάρε ένα πακέτο, του είπ' ο πατέρας μου, να κεράς και συ τσιγάρο, να δουν ότ' είσαι δάσκαλος, γιατί' είπαν ότι, αχ, μας στείλαν ένα γυμνασιόπαιδο εδώ, τι δάσκαλος, χοροϊδίες είν' αυτές. Δεν τον λέγαν για δάσκαλο, φαίνονταν μικρός» (Συν. με την Α. Σ., σ. 6).

151. M. Mauriras-Bousquet, «Συμβολή της ηθολογίας στην κατανόηση των σχέσεων μεταξύ παιχνιδιού και παιχνιδιών», *Εθνογραφικά* 9 (1993), 29-33 (μετάφραση Α. Κλώνη).

Ζ' Ηλικιακοί διαχωρισμοί

Από τις μαρτυρίες για τα τυχερά παιχνίδια συμπεραίνουμε ότι σε επίπεδο λόγου και πράξης υφίστατο μια γενική, αλλά ουσιαστική ως προς τα δικαιώματα συμμετοχής στο παιχνίδι, διάκριση ανάμεσα σε «μικρά» και «μεγάλα» παιδιά. Τα τυχερά παιχνίδια, με την ευρύτερη έννοια –δηλαδή και όσα δεν παίζονταν με χρήματα– αποτελούσαν κατ' αρχήν προνόμιο των μεγαλύτερων παιδιών (αγοριών). Οι μικροί κατά κανόνα «χάζευαν» τους μεγάλους.¹⁵²

Ανάμεσα στις σχηματικές αυτές ηλικιακές ομάδες, των «μικρών» και των «μεγάλων», με τα ρευστά μεταξύ τους όρια, αναπτύσσονταν σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας.¹⁵³ Οι «μεγάλοι» λειτουργούσαν ως πρότυπα για τους «μικρούς». Στο χρονογράφημα ενός ιδιαίτερα αξιόπιστου συνομιλητή, διαβάζουμε πως οι γυμνασιόπαιδες που έπαιζαν βόλεϊ στην πλατεία εκτόπιζαν τα μικρότερα παιδιά από εκεί· μόνο το καταμεσήμερο, όταν οι «μεγάλοι» πήγαιναν να φάνε και να ξεκουραστούν, έβρισκαν οι «μικροί» ευκαιρία να παίξουν στην πλατεία. Απέναντι στα μεγάλα παιδιά οι μικροί ένιωθαν φόβο και σεβασμό, και κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια να τους αποδείξουν τη χρησιμότητά τους (μαζεύοντας λ.χ. τη μπάλα του βόλεϊ όταν ξέφευγε).¹⁵⁴

Τα όρια μεταξύ «μικρών» και «μεγάλων» ήταν οπωσδήποτε ρευστά. Στις αφηγήσεις οι άνθρωποι υιοθετούν τις (θεσμικές) οριοθετήσεις του εκπαιδευτικού συστήματος για να προσδιορίσουν «μικρούς» και «μεγάλους». Οι γυμνα-

152. Και όταν οι «μεγάλοι» οργίζονταν πλήρωνα το τίμημα, όπως μας δείχνει πολύ γλαφυρά ένα μεταγενέστερο παράδειγμα από τη δεκαετία του 1940:

«Σας είπε κανείς ότι παίζαμε και τριάντα, το παιχνίδι αυτό; Αυτό ήταν ένα παιχνίδι, όπως είναι η ντάμα, το οποίο ζωγραφίζαμε πάνω σε πλάκα... Σα ντάμα ακριβώς. Πετραδάκια, οι δύο αντίπαλοι, κανονικά. Οι πιο μεγάλοι βέβαια –εμείς παρακολουθούσαμε τους πιο μεγάλους με δέος– και στην πλατεία, πριν ρίξουν το τσιμέντο στη μαντρούλα πούχε, γύρω-γύρω είχε πλάκες ωραίες. Κι ήταν ό,τι έπρεπε για να ζωγραφίσεις. Και θυμάμαι ότι παρακολουθούσαμε κάτι πιο μεγάλους από μας και παίζαν και πηγαίναμε σα μελίτσι εμείς από πάνω και κοιτάζαμε έτσι. Τους εκνευρίζαμε τους παίχτες. Σε κάποια φάση, λοιπόν, έπαιξε ένας αείμνηστος Α. Π., και με κάποιον άλλον, αλλά τον Α. τον θυμάμαι γιατί συνέβη το εξής: Εμείς ήμασταν δέκα; Κοιτάζαμε όλοι να δούμε ποιος κερδίζει, ποιος χάνει κ.λπ. Οπότε ο Α. έχασε, θεώρησε ότι ήμασταν εμείς η αιτία, του αποσπάγαμε την προσοχή, και μας έδειρε όλους, ε; Δηλαδή μας έφερε γύρω-γύρω στην πλατεία, μας έδειρε όλους, όσους ήμασταν εκεί. Μιλάμε για ξύλο, ε;» (Συν. με τον Τ. Τ., σ. 22 – πρόκειται στην πραγματικότητα για μικρής διάρκειας συνομιλία με τον Χ. Τ. και το γιο του Τ. Τ. στο χωριό, που μαγνητοφώνησα στην ίδια κασέτα με την κύρια συνέντευξη του Χ. Τ.)

153. Όπως σημειώσαμε όταν μιλήσαμε για σχέσεις παιδιών-ενηλίκων, σύμφωνα με τον Eisenstadt: «Οι σχέσεις ανάμεσα στις διαφορετικές ηλικιακές βαθμίδες είναι αναπότρεπτα ασύμμετρες, από την άποψη της εξουσίας, του σεβασμού και της πρωτοβουλίας» (Eisenstadt, «Ηλικιακές ομάδες», ό.π., σ. 183).

154. Θανάσης Αθανασόπουλος, «Λαογραφικός Θησαυρός: Η Γρούνα κι τα Κουκουρέλια», εφ. *Το Κροκύλειο*, αρ. φ. 47 (1992), σ. 1.

σιόπαιδες ανήκαν σαφώς στους «μεγάλους» και οι μαθητές του Δημοτικού (στη συντριπτική τους πλειοψηφία) ανήκαν σαφώς στους «μικρούς». Αυτό δε σημαίνει πως ο συγκεκριμένος ηλικιακός διαχωρισμός αποτελεί εκούσια ή ακούσια κατασκευή του εκπαιδευτικού συστήματος. Από τη στιγμή που απαντά στα τυχερά παιχνίδια, τα οποία νομοθέτες και παιδαγωγοί θεωρούσαν εντελώς ασύμβατα με την παιδική ηλικία ή εν πάση περιπτώσει με ό,τι οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν ως παιδική ηλικία, πρέπει να αντανακλά επίσης κατηγορίες της παραδοσιακής κοινωνίας.

Φαίνεται πως τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, έπαιζαν κατά κύριο λόγο με συνομηλικούς, κινούνταν προπάντων στο πλαίσιο μιας μικρότερης ή μεγαλύτερης σε μέγεθος ομάδας ομηλικών (του λεγόμενου στα αγγλικά «peer group»). Τη σημασία της ομάδας των ομηλικών για τα παιδιά αναδεικνύει εξάλλου και η έκφραση: «ήμασταν όντα (στη ηλικία)», δηλαδή «ήμασταν μαζί», «είχαμε την ίδια ηλικία», φράση την οποία χρησιμοποίησαν αυθόρμητα ορισμένες συνομηλήτριες όταν μου μιλούσαν για τα παιχνίδια τους:

Εγώ παραδέ (προπάντων), παντρεύαμε κούκλες με μία που είναι καταπάν' στο σπίτ' τς Α. της θυγατέρας μου ...Και τν έλεγαν Κωνσταντούλα, ήμασταν όντα στη ηλικία. Και μόλεε: «θα παντρεύουμε τς κούκλες, θάρθεις;» –«Θάρθω». Και πάαινα κει και γω. – Αμέ! (στεφανώναμε κούκλες με την Πηνελόπη Κ.) Αφού με τν Πηνελόπ' ήμασταν όντα, με τν Ασπασία όντα, με τν Οντούλα. Ναι, ναι. Παίζαμε. Παίζαμε λέει! Στεφανώναμε, φκιάναμε κούκλες, συ ο κουμπάρος, εγώ η συμπεθέρα και γλεντάγαμε μετά, και γλυκά...¹⁵⁵

Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι παιδιά διαφορετικών ηλικιών δεν έπαιζαν μαζί. Υποδεικνύει όμως πως, κατ' αρχήν, έπαιζαν μαζί παιδιά τα οποία βρίσκονταν περίπου στην ίδια ηλικία.

Διερωτώμαι μήπως μπορούμε να υποστηρίξουμε, παραφράζοντας τα λόγια του Campbell για τις δραστηριότητες των ανδρών στο καφενείο, ότι «τα παιχνίδια αποτελούν κοινωνικές δραστηριότητες ισότιμων και για το λόγο αυτό δε συμβιβάζονται με τη συμμετοχή (ή τουλάχιστον την ισότιμη συμμετοχή) διαφορετικών ηλικιακών κατηγοριών στο ίδιο παιχνίδι».

Στο σημείο αυτό ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα κεντρικό πρόβλημα της ιστορίας της παιδικής ηλικίας: Κατά πόσο δηλαδή αποτελούσε το παιχνίδι στην παραδοσιακή κοινωνία δραστηριότητα κατ' εξοχήν συνυφασμένη με την παιδική ηλικία, όπως συμβαίνει σήμερα; Οι περισσότεροι ερευνητές δέχονται ότι στις προκαπιταλιστικές, παραδοσιακές κοινωνίες γενικότερα και τις (προκαπιταλιστικού χαρακτήρα) αγροτικές κοινωνίες μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού αι. ειδικότερα, «απουσιάζει η αίσθηση αναγνώρισης του δικαιώματος του παιχνιδιού ως αναπόφευκτα συνδεδεμένου με την παιδική ηλι-

155. Συν. με την Π. Γ., σ. 30' Συν. με την Μ. Ν. σ. 6.

κία». ¹⁵⁶ Είναι γεγονός ότι στο παράδειγμά μας το παιχνίδι των παιδιών δεν είχε αυστηρά καθορισμένο εκπαιδευτικό-παιδαγωγικό χαρακτήρα κι ακόμη ότι παιχνίδια δεν έπαιζαν μόνο τα παιδιά αλλά χωριανοί διαφορετικών γενιών (και δεν αναφέρομαι στα τυχερά παιχνίδια). Όμως οι προφορικές μαρτυρίες δείχνουν επίσης: α) ότι οι ενήλικες αναγνώριζαν ειδικά στο παιχνίδι των παιδιών κοινωνικοποιητικό ρόλο και β) ότι το παιχνίδι των παιδιών διαφοροποιούνταν σημαντικά από το παιχνίδι όσων δεν θεωρούνταν πλέον παιδιά (ας πούμε λοιπόν γενικευτικά και καταχρηστικά «των ενηλίκων»).

Η μικροκοινωνία την οποία εξετάζουμε αναγνώριζε τον κοινωνικοποιητικό ρόλο του παιχνιδιού για το παιδί, χωρίς να διανοείται να επέμβει καθοριστικά και να «παιδαγωγικοποιήσει» το παιχνίδι, που παρέμενε «ένας ιδιαίτερος χρόνος για τα παιδιά ... ένα αυτόνομο μέρος του πολιτισμικού συστήματος με ιδιαίτερη δομή». ¹⁵⁷ Μελετητές που δίνουν έμφαση στη «συμπόρευση των ηλικιών» της παραδοσιακής κοινωνίας, επισημαίνουν ότι η κοινωνία αυτή αναγνώριζε ότι μέσα από το παιχνίδι τα παιδιά κοινωνικοποιούνταν. ¹⁵⁸ Είδαμε ότι πολλές φορές οι μητέρες κατασκεύαζαν κούκλες για τις κόρες ή τις βοηθούσαν να κατασκευάσουν κούκλες (παρ' όλο που ορισμένες συνομιλήτριες δηλώνουν ότι η μητέρα τους «δεν ευκαιρούσε» για κάτι τέτοιο), κι ακόμη ότι τους προμήθευαν άδεια κουτιά από βερνίκι παπουτσιών, και λίγο ζυμάρι για να πλάσουν πίτες. Είδαμε, ακόμη, ότι ενήλικες εμπόδιζαν το συγχρωτισμό παιδιών και των δύο φύλων στο παιχνίδι.

Άλλωστε, όσο μικρότερα ήταν τα παιδιά –προπάντων τα κορίτσια, τα οποία, όπως αναφέραμε και στο σχετικό κεφάλαιο, απασχολούνταν στις αγροτικές εργασίες σε μεγαλύτερο βαθμό από τα αγόρια–, όσο λιγότερο ανεπτυγμένες ήταν οι σωματικές δυνάμεις και δεξιότητές τους, τόσο περισσότερο χρόνο για παιχνίδι είχαν στη διάθεσή τους. Το παιχνίδι τα απασχολούσε και επέτρεπε στους ενήλικες να ολοκληρώνουν απερίσπαστοι τις εργασίες τους. Μια συνομιλήτρια η οποία από μια ηλικία και μετά είχε γίνει «το δεξί χέρι της μάνας της» στις «δλειές» αφηγήθηκε χαρακτηριστικά:

Ε, παίζαμε. Ερχόμασταν απ' το σχολείο πίσω, διαβάζαμε, δε διαβάζαμε, κι έπειτα αρχινάγαμε και παίζαμε. Δε μας απαγόρευαν όμως να παίζουμε. Να μας φωνάξνε, να πούνε, μην πας στη γειτόνσα ή να μη 'ρθει το γειτονόπαιδο δω, όχι. Μαζευόμασταν εκεί, παίζαμε, παίζαμε τις κούκλες, παίζαμε αυτήνα και μας άφναν και παίζαμε. Τι να κάνουμε τότε; Δεν ήμασταν και πολύ μεγάλες να πάμε στο χωράφ'.¹⁵⁹

156. Μπάδα, «Το παιχνίδι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία», ό.π., σ. 73.

157. Αυδίκος, *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, ό.π., σ. 304.

158. Μπάδα, «Το παιχνίδι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία», ό.π., σ. 78.

159. Συν. με την Π. Γ., σ. 41.

Οπωσδήποτε τα παιδιά είχαν λόγω ηλικίας το χρόνο να παίξουν συστηματικότερα από τους ενήλικες, στο βαθμό μάλιστα που οι επιδόσεις τους στο σχολείο απασχολούσαν τους γονείς περιφερειακά ή καθόλου πράγμα που ίσχυε κατεξοχήν για τα κορίτσια.

Στο Κροκύλειο, χωριανοί τουλάχιστον πάνω από 15 ετών, έπαιζαν παιχνίδια τα οποία σήμερα, σε επίπεδο κανονιστικού λόγου, είναι συνυφασμένα με την παιδική ηλικία. Πότε όμως; Στις κοινωνικές εκδηλώσεις, στα πανηγύρια, τις Απόκριες. Και ποιοι; Οι πληροφορίες που έχω αφορούν κυρίως στα νέα και ανύπαντρα ακόμη μέλη της κοινότητας, τα μεταξύ 15 και 25 χρόνων περίπου. Τις Απόκριες μεταμφιέζονταν και γυρνούσαν τα σπίτια του χωριού για να τρομάξουν τους ενοίκους· οι κοπέλες έπαιζαν «τυφλόμυγα». ¹⁶⁰ Στα «ξεφλουδίσια» έπαιζαν διάφορα παιχνίδια, μεταξύ άλλων και το «λτσο» (το σημερινό «μπουγέλωμα»). ¹⁶¹

Οι φάρσες αποτελούσαν αγαπητό παιχνίδι των ενήλικων χωριανών κάθε ηλικίας, κατά κανόνα όμως των ανδρών. Οι ενήλικες προκαλούσαν και ανέτρεπαν την καθημερινή τάξη πραγμάτων, όπως τα αγόρια που έκλεβαν κεράσια και σταφύλια ή κρεμούσαν ζωντανά καβούρια σαν αφίδα πάνω από το δρόμο για να φοβίσουν περαστικούς ανθρώπους και ζώα: Πλήθος ανεκδοτολογικών μαρτυριών το πιστοποιούν· ίσως οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης και η έλλειψη άλλων ψυχαγωγικών διεξόδων καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη των ανθρώπων να διασκεδάσουν διακωμωδώντας ανθρώπους, πράγματα και καταστάσεις. Ενδεικτικά αναφέρω μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση στην οποία ευπόληπτοι χωριανοί (ανάμεσά τους ο ειρηνοδίκης και ο γραμματέας της κοινότητας) φόρεσαν ράσα και παρίσταναν τα στοιχειά για να τρομάξουν ένα συγχωριανό και να κόψουν σταφύλια από τ' αμπέλι του. ¹⁶² (Οι μεταμφιέσεις σε στοιχειά ήταν αρκετά συνηθισμένες).

Οι ενήλικες όμως δεν έπαιζαν, ή τουλάχιστον δεν επεδίωκαν να παίζουν, σε καθημερινή βάση· επιπλέον δεν έπαιζαν τα περισσότερα από τα παιχνίδια που έπαιζαν τα παιδιά, όπως τη «γρούνα» ή τα πεντόβολα, και δεν έπαιζαν με αθύρματα όπως τα παιδιά. ¹⁶³ Φυσικά δε μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι ενήλικες να έπαιζαν παλαιότερα και τέτοιου είδους παιχνίδια τα οποία σταδιακά, λόγω της θεσμοθετημένης και αυξανόμενης αναγνώρισης της παιδικής ηλικίας ως ιδιαίτερης κοινωνικής κατηγορίας, «περιθωροποιήθηκαν

160. Συν. με την Μ. Ν., σ. 5· Συν. με την Γ. Α., σ. 2.

161. Συν. με τον Χ. Τ., σ. 21.

162. Συν. με την Α. Σ., σ. 10.

163. Πβ. τις παρατηρήσεις της ψυχολόγου Μαριέλλας Χρηστέα-Δουμάνη στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν πραγματοποίησε έρευνα σε χωριά της ημιορεινής Ηπείρου: «Σχεδόν ποτέ δεν είδα ενήλικους να παίζουν παιδικά παιχνίδια με τα μικρά παιδιά» (Μ. Χρηστέα-Δουμάνη, *Η Ελληνίδα Μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Αθήνα 1989, σ. 115).

και απέμειναν ως παιχνίδια των παιδιών», όπως υποθέτει η Κ. Μπάδα.¹⁶⁴

Τα παιδιά συμμετείχαν στα παιχνίδια των ενηλίκων; Έπαιζαν μαζί τους; Δεν έχω στοιχεία που να υποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Βέβαια σε μια φωτογραφία που «τραβήχτηκε» Απόκριες, γύρω στα 1920, ανάμεσα στους μεταμφιεσμένους οι οποίοι φορώντας μάσκες και φουστανέλες συμμετείχαν σε «γάμο», απαντούν και παιδιά μεταμφιεσμένα σε «συμπεθερόπουλα»¹⁶⁵ οι περισσότεροι όμως είναι νέοι πάνω από 15 ετών (βλ. εικόνα 10). Οι ενήλικες συμμετείχαν στα παιχνίδια των παιδιών; Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι μαρτυρίες κάνουν λόγο, όπως ανέφερα παραπάνω, για ομάδες ομηλικών. Σε μια περίπτωση δυο νεαροί χωριανοί συμμετείχαν στα παιχνίδια των κοριτσιών αλλά επικουρικά και εξαιτίας των επαγγελματικών γνώσεών τους: Ο ένας φοιτούσε σε ιερατική σχολή (γι' αυτό και «τον έλεγαν ξερόπαπα, ο ξερόπαπας, αλλά έγινε και χλωρός μιτά») και ερχόταν το καλοκαίρι στο χωριό¹⁶⁵ δέχθηκε να βοηθήσει τις γειτονοπούλες να παίξουν, παριστάνοντας τον παπά στα στεφανώματα. Δύο άλλοι, μαθητευόμενοι οργανοπαίχτες, έπαιζαν μουσική στο φανταστικό γλέντι του γάμου το οποίο οργάνωσαν τα κορίτσια.¹⁶⁵

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι κατ' αρχήν παιδιά και ενήλικες δεν έπαιζαν μαζί. Πρέπει άραγε να υποθέσουμε ότι αυτό οφειλόταν στην επιρροή αστικών προτύπων στο χωριό και ότι «κάποτε», οπωσδήποτε πριν από το 1900, όταν ακόμη δεν είχε αρχίσει η μετανάστευση προς την Αμερική και η κτηνοτροφία αποτελούσε μάλλον την κύρια πηγή εισοδήματος του πληθυσμού, ίσχυε το αντίθετο; Νομίζω πάντως ότι οι ανάγκες της αγροτικής οικονομίας, η εξάρτησή της από τη σωματική εργασία, επομένως και από τη βιολογική διαδρομή του ανθρώπινου σώματος, περιόριζαν τη συνύπαρξη των ηλικιών στο παιχνίδι.

164. Μπάδα, «Το παιχνίδι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία», ό.π., σ. 79. Πβ. τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες για παρόμοιες εξελίξεις στον ελλαδικό (αγροτικό και αστικό) χώρο που καταγράφει η συγγραφέας (ό.π., σ. 78). Η Γκουγκουλή εκφράζει ορισμένες επιφυλάξεις για την εξελικτική αυτή αντίληψη περί παιχνιδιού, επισημαίνοντας ότι τα περισσότερα παραδείγματα της Μπάδα αφορούν σε παιχνίδια εθιμικού/τελετουργικού χαρακτήρα ή αγωνίσματα που επιβάλλουν τη συμμετοχή διαφορετικών γενεών, και φαίνεται να θεωρεί πιθανότερο με βάση τα διαθέσιμα τεκμήρια (τα οποία πάντως παραμένουν ανεπαρκή) ότι και στην παραδοσιακή κοινωνία τα παιδιά έπαιζαν τα δικά τους παιχνίδια, μακριά από τα βλέμματα των ενηλίκων (Κ. Γκουγκουλή, «Ανθρωπολογικές και λαογραφικές προσεγγίσεις του παιδικού παιχνιδιού», στο Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός*, ό.π., σ. 57-72, κυρίως σ. 65. Με τον όρο «παραδοσιακή κοινωνία», η Γκουγκουλή εννοεί προφανώς την κοινωνία των οθωμανικών χρόνων στην οποία αναφέρεται σε μεγάλο βαθμό στο άρθρο της η Μπάδα).

165. Συν. με την Λ. Π., σ. 7.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρ' όλο που οι χωριανοί αγνοούσαν τον όρο «παιδική ηλικία», αυτό που ο Ariès αποκάλεσε «αίσθημα» (sentiment) της παιδικής ηλικίας υπήρχε και εκφραζόταν με πολύ συγκεκριμένους τρόπους, μέσω μιας σειράς αποκλειστικών υποχρεώσεων και δικαιωμάτων στο πλαίσιο της οικογενειακής και κοινωνικής-εθιμικής ζωής, που αφορούσαν σε γενικές γραμμές, όσους δεν ήταν πάνω από 15 ετών. Ταυτόχρονα υπήρχε και εκφραζόταν επίσης με πολύ συγκεκριμένους τρόπους, το αίσθημα ύπαρξης μιας νεανικής ηλικίας που χονδρικά συνέπιπτε με το διάστημα το οποίο ακολουθούσε την απαρχή της γόνιμης περιόδου στη ζωή των ανθρώπων και τουλάχιστον προηγούνταν του γάμου τους. Οπωσδήποτε, οι μηχανισμοί του σχολείου προώθησαν στη συνείδηση της μικροκοινωνίας την ιδέα περί διακριτών, αυστηρά οριοθετημένων ηλικιακών φάσεων στη ζωή των ανθρώπων και πρόσφεραν στους χωριανούς τις εκφράσεις που αποτύπωσαν τις φάσεις αυτές («τα παιδιά του σχολείου», «τα παιδιά του Δημοτικού, του Ελληνικού (του Σχολαρχείου), του Γυμνασίου»). Αλλά φαίνεται πως ένα πρώτο διάστημα της βιολογικής διαδρομής του ανθρώπου ήταν οριοθετημένο στην πράξη, ανεξάρτητα από τους σχολικούς μηχανισμούς, σε επίπεδο οικογενειακό, εθιμικό, κοινωνικό. Φυσικά η οριοθέτηση αυτή δεν ήταν θεσμοθετημένη και για το λόγο αυτό σε μια πρώτη ματιά ωχριά μπροστά στον σαφή, επίσημο διαχωρισμό των νέων γενεών σε συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες που εξυπηρετούσαν τη λειτουργία του σχολείου.

Στην πραγματικότητα βέβαια δεν υπήρχε μια ενιαία, παιδική ηλικία για όλους όσοι μεγάλωσαν στο χωριό τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., αλλά πολλές: η παιδική ηλικία των αγοριών και των κοριτσιών, των παιδιών των μεταναστών και όσων ζούσαν στο χωριό, των παιδιών των κτηνοτρόφων και όσων κατοικούσαν μόνιμα στο καθεαυτό χωριό, δηλαδή στον κεντρικό οικισμό, των παιδιών όσων οικογενειών διέθεταν μια τακτική πηγή χρηματικού εισοδήματος και των υπόλοιπων, των παιδιών των οποίων ο πατέρας ήταν λιγότερο ή περισσότερο «γραμματισμένος» και όσων ο πατέρας γνώριζε ελάχιστα ή καθόλου γράμματα, των παιδιών των λιγοστών παλαιών, «αρχοντικών» οικογενειών

και των υπόλοιπων, των παιδιών των οποίων ο πατέρας ήταν λιγότερο ή περισσότερο «γραμματισμένος» και όσων ο πατέρας γνώριζε ελάχιστα ή καθόλου γράμματα, των παιδιών των λιγοστών παλαιών, «αρχοντικών» οικογενειών (προυχόντων) που φαίνεται ότι είχαν συγκεντρώσει μια σχετικά σημαντική περιουσία αρκετά νωρίς, ήδη στις αρχές του 20ού αι., και των παιδιών των υπόλοιπων χωριανών. Αυτές οι κατηγορίες δεν ήταν κατά κανένα τρόπο απόλυτα διακριτές η μια από την άλλη, αλληλοεπικαλύπτονταν και συγκροτούσαν διαφορετικές, πολυπρισματικές περιπτώσεις.

Οπωσδήποτε το πόνημα αυτό δεν κάλυψε κάθε περίπτωση, κάθε εμπειρία ή βιογραφική διαδρομή. Ακόμη και στην περίπτωση που τα χρονικά και γενικότερα τα πρακτικά όρια διεξαγωγής της μελέτης ήταν περισσότερο ελαστικά, κάτι τέτοιο δε θα ήταν δυνατό: «Κάθε ιστορική δουλειά που χρησιμοποιεί προφορικές πηγές είναι ημιτελής εξαιτίας της φύσης των πηγών» που είναι κατ' αρχήν «ανεξάντλητες». ¹ Όντας όμως εντοπισμένο γεωγραφικά και αντλώντας υλικό από διαφορετικού τύπου πηγές (παρά την αναγκαία έμφαση στο προφορικό υλικό), νομίζω πως κατόρθωσε να ανιχνεύσει τα βασικά, τουλάχιστον, νήματα της ζωής του συνόλου των παιδιών στο χωριό.

Σε γενικές γραμμές αγόρια και κορίτσια που, –όταν επιβίωσαν κατά τα δύο πρώτα έτη της ζωής τους– μεγάλωναν στο Κροκύλειο τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. (με βάση το υλικό, προπάντων στις δεκαετίες του 1920 και του 1930): Συνήθως περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος των παιδικών τους χρόνων με τους γονείς (προπάντων με τη μάνα, αφού συχνά ο πατέρας είχε μεταναστεύσει στην Αμερική) και τα αδέρφια τους' στο πλαίσιο του κυρίαρχου ανδροπατροτοπικού συστήματος συγκρότησης οικιακών ομάδων, κατά κανόνα συγκατοικούσαν για ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα της παιδικής τους ηλικίας (ανάλογα με τη σειρά γέννησής τους), με ένα γονέα ή και τους δυο γονείς του πατέρα. Διαβίωναν γενικά σε στενόχωρα υλικά περιβάλλοντα. Στο πλαίσιό τους αναλάμβαναν από πολύ νωρίς (ήδη από την προσχολική ηλικία) ενεργό ρόλο. Οι ενήλικες τους ανέθεταν συγκεκριμένα καθήκοντα και καθόριζαν τα δικαιώματά τους στην κατανάλωση και τους τρόπους με τους οποίους θα χρησιμοποιούσαν τα υλικά αγαθά.

Αλλά ήδη στο πεδίο της συμμετοχής στην οικογενειακή οικονομία η εμπειρία των αγοριών διαφοροποιούνταν από την εμπειρία των κοριτσιών. Με το πέρασμα του χρόνου, προπάντων τα κορίτσια, επιβαρύνονταν με οικιακές και αγροτικές εργασίες, με τον ίδιο τρόπο που μάλλον οι γυναίκες παρά οι άνδρες επωμίζονταν τις μεγαλύτερες εργασιακές ευθύνες σε καθημερινό επίπεδο.

Η εμπειρία αγοριών και κοριτσιών διαφοροποιούνταν, άλλωστε, ουσιαστικά στο πεδίο της συμμετοχής στην εθιμική ζωή και προπάντων στο πεδίο του

1. Portelli, «What makes Oral History different», ό.π., σ. 71.

παιχνιδιού, που την εποχή εκείνη και στο χώρο εκείνο αποτελούσε κατ' εξοχήν αυτόνομη, πολιτισμική έκφρασης των παιδιών.

Σε σύγκριση με τα κορίτσια, τα αγόρια έπαιζαν κατ' αρχήν μεγαλύτερο, πιο συγκεκριμένο και γι' αυτό προνομιακό ρόλο στην εθιμική και κοινωνική ζωή της κοινότητας. Αγόρια και κορίτσια έπαιζαν εξάλλου κατά πρώτο λόγο με συνομήλικα παιδιά του ίδιου φύλου.

Τα αγόρια προτιμούσαν ανταγωνιστικά παιχνίδια τα οποία στηρίζονταν στο χάρισμα του κάθε παίκτη και ανέπτυσσαν το αίσθημα του εγωισμού και παιχνίδια στα οποία δοκιμαζόταν η φυσική δύναμη και η σωματική αντοχή, βασικές συνιστώσες του κυρίαρχου ανδρικού προτύπου και στερεοτύπου' συχνά προκαλούσαν με το παιχνίδι τους την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων και έπαιζαν συνήθως σε αρκετή απόσταση από τον οικιακό χώρο, σε μακρινά αλώνια, βρύσες ή και εκτός του κεντρικού οικισμού. Κάπνιζαν και αναμιγνύονταν σε τυχερά παιχνίδια από πολύ μικρά, μούονταν δηλαδή σε απολαύσεις που αποτελούσαν ουσιαστικά ανδρικά προνόμια, συνυφασμένα με το βασικό ανδρικό πρόνομο του ελεύθερου χρόνου στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής της κοινότητας.

Από την πλευρά τους τα κορίτσια έπαιζαν προπάντων παιχνίδια που δεν απαιτούσαν έντονες κινήσεις ή κινήσεις σε μεγάλη ακτίνα και, πολύ συχνά, παιχνίδια κοινωνικών ρόλων μέσω των οποίων εσωτερικευαν το γυναικείο συλλογικό πρότυπο. Με εξαίρεση το σκάρο, δεν είχαν δικαίωμα να παίζουν παρά στο εσωτερικό του οικιακού χώρου ή σε μικρή απόσταση από αυτόν.

Στη συνείδηση αγοριών και κοριτσιών εγχαρασσόταν η πεποίθηση ότι ανήκαν σε κόσμους χωριστούς και ιεραρχημένους: στον κόσμο των ανδρών, έναν κόσμο στο πλαίσιο του οποίου κυριαρχούσε μια σχετική ελευθερία κινήσεων και όπου οι αποκλίνοντες από τους συλλογικούς κανόνες συμπεριφοράς αντιμετωπιζόνταν με επιείκεια' και στον κόσμο των γυναικών, έναν κόσμο στον οποίο αυτονομία οι υποχρεώσεις ήταν πολλές, τα δικαιώματα ελάχιστα και η απόκλιση από συλλογικά πρότυπα συμπεριφοράς αδιανόητη.

Πέρα όμως από το κοινό, ανά φύλο, βιωματικό αυτό υπόστρωμα, οι εμπειρίες των παιδιών διαφοροποιούνταν ανάλογα με την κοινωνικο-οικονομική θέση της οικογένειας. Τα αδιέξοδα της ορεινής αγροτικής οικονομίας συγκροτούσαν ένα αυστηρά περιοριστικό υλικό πλαίσιο ζωής για το σύνολο των χωριανών. Αλλά στο εσωτερικό αυτού του πλαισίου οι υλικές συνθήκες διαβίωσης δεν ήταν το ίδιο στενόχωρες για όλους. Οι αφηγήσεις υποδεικνύουν πως τα παιδιά είχαν συνείδηση αυτών των διαφορών και επομένως πως οι διαφορές αν και δεν ήταν κραυγαλέες, ήταν ουσιαστικές: Επικύρωναν τη σημαντική θέση της οικογένειας στην άτυπη και ρευστή μικρο-κοινωνική ιεραρχία. Στην κορυφή μιας κατ' αρχήν δυσδιάκριτης αλλά υπαρκτής κοινωνικής πυραμίδας θα τοποθετούσαμε, με διαβαθμίσεις, όσες οικογένειες διέθεταν ένα σχετικά σταθερό χρηματικό εισόδημα (σε μια οικονομία με χαμηλό βαθμό εκχρηματισμού και έντονα αυτοκαταναλωτικό χαρακτήρα) και στη βάση τις οικογένειες των τσο-

πάνηδων, δέσμιων των χρονοβόρων και αδιάλειπτων απαιτήσεων της εκτατικής κτηνοτροφίας αλλά και των αδιεξόδων μιας τοπικής κτηνοτροφίας μικρής εμβέλειας.

Η κοινωνική διαφοροποίηση εκφραζόταν με τον πλέον εμφαντικό τρόπο στο ζήτημα της σχολικής εκπαίδευσης των παιδιών. Όλα, ή σχεδόν όλα, τα παιδιά του χωριού εγγράφονταν στο Δημοτικό σχολείο και φοιτούσαν σ' αυτό, άλλα λιγότερο και άλλα περισσότερο τακτικά. Εξαιτίας των απαιτητικών συνθηκών ζωής και εργασίας των κτηνοτρόφων τα παιδιά τους, συνήθως, δεν παρακολουθούσαν τακτικά τα μαθήματα και συχνά εγκατέλειπαν το σχολείο, πριν ακόμη ολοκληρώσουν την –πάντως όχι αυστηρά οριοθετημένη– υποχρεωτική εκπαίδευση. Το ίδιο ίσχυε και για τη συντριπτική πλειοψηφία των κοριτσιών. Τα περισσότερα αγόρια, άλλωστε, δεν συνέχιζαν τη φοίτηση από την πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ωστόσο ο αριθμός όσων φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο (μέχρι την κατάργησή του, το 1929) δεν ήταν ευκαταφρόνητος και δεν αφορούσε αποκλειστικά στην «ελίτ» του χωριού. Ελάχιστα αγόρια όμως συνέχιζαν στο Γυμνάσιο της Άμφισσας ή του Λιδωρικίου: προπάντων οι γιοι των σχετικά εύπορων οικογενειών και κατά προτίμηση οι προικισμένοι μαθητές. Ελάχιστα κορίτσια φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο (μέχρι το 1929) αλλά ο αριθμός των κοριτσιών που φοιτούσαν στο Γυμνάσιο δεν ήταν κατά κανένα τρόπο εντυπωσιακά μικρότερος από τον αριθμό των αγοριών. Η «ελίτ» του χωριού, ο συμβολαιογράφος, ο γόνος μιας οικογένειας προυχόντων, ο δραστήριος και θρυλικός δάσκαλος, ο απόστρατος αξιωματικός, ο μικρέμπορος, ο καθηγητής του Σχολαρχείου θα φρόντιζε να σπουδάσει και τις θυγατέρες, ή τουλάχιστον, όσες είχαν ιδιαίτερη έφεση για μάθηση.

Με τη σειρά του το σχολείο αντιμετωπιζόταν ως όχημα μιας πιο κατηγορηματικής κοινωνικής διαφοροποίησης, όχημα απομάκρυνσης από τη ζωή της υπαίθρου και εξαστισμού. Η ορεινή μικρο-κοινωνία δεν έβλεπε το μέλλον της –και σε τελευταία ανάλυση τα παιδιά είναι το μέλλον μιας κοινωνίας, όσο τετριμμένο και αν ακούγεται– στην αγροτική οικονομία αλλά στην οικονομία των πόλεων ή, εν πάση περιπτώσει, την οικονομία που σχετίζεται με την αστική συγκρότηση.

Τα παιδιά ζούσαν μεταξύ παραδοσιακών και αστικών προτύπων ζωής, σε έναν κόσμο ταυτόχρονα κλειστό και ανοιχτό. Κλειστό, επειδή διατηρούσε παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές δομές και νοοτροπίες (αρκεί να φέρουμε στο νου την κυρίαρχη ενδογαμική σε επίπεδο γεωγραφίας συμπεριφορά), που έβρισκαν έκφραση και ζωογονούνταν από τις κοινωνικές εκδηλώσεις της κοινότητας και το παιχνίδι των παιδιών. Ανοιχτό, εξαιτίας της φτώχειας, του άγονου εδάφους, των περιορισμένων και όχι ιδιαίτερα παραγωγικών κοπαδιών, στοιχεία που εξωθούσαν τους ανθρώπους στην υπερατλαντική και (σε πολύ μικρότερο βαθμό) στην εσωτερική μετανάστευση και έφερναν τους χωριανούς σε

επαφή με πρότυπα ζωής που διαμορφώνονταν κατά πρώτο λόγο στα αστικά κέντρα. Παρ' όλο που πιθανόν οι περισσότεροι χωριανοί θα προτιμούσαν να εγκαταλείψουν την αγροτική ζωή, οι συγκυριακές αλλά και οι δομικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της μεσοπολεμικής περιόδου δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Οι οικογένειες του μεσοπολεμικού χωριού μοιάζουν παγιδευμένες σε ένα παράδοξο παρόν, μεταξύ ενός παρελθόντος δίχως μέλλον και ενός μέλλοντος χωρίς επαρκή ευρύτητα ώστε να επιτρέψει δομικές μεταβολές στη ζωή τους. Στα μάτια της ορεινής αγροτικής κοινωνίας η εκπαίδευση των παιδιών, προπάντων των γιων, και η συνυφασμένη με τις σπουδές επαγγελματική αποκατάστασή τους από ένα κράτος που, μέσω και των πελατειακών πολιτικών δικτύων, έπαιξε από την εποχή της σύστασής του το ρόλο του εργοδότη σε συγκριτικά υπερθετικό βαθμό, αποτελούσε τη μόνη διέξοδο. Αλλά αυτό ήταν το κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο και όχι η κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα. Παρ' όλο που οι θέσεις του Κ. Τσουκαλά για την δευτεροβάθμια εκπαίδευση ως εφελθιρίου κοινωνικής κινητικότητας (βλ. αναλυτικά στο Τρίτο Κεφάλαιο) ελάχιστα ανταποκρίνονται στην κοινωνική πρακτική, νομίζω πως αποτυπώνουν τελικά το κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο, το «κοινωνικό όνειρο» (που συνυπήρχε και ζωοδοτούνταν από το «αμερικανικό όνειρο») – αναφέρομαι βέβαια πάντοτε στην περίπτωση που πραγματεύτηκα.

2. ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΑΚΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Όπως συμβαίνει με κάθε μελέτη που εντοπίζει το ενδιαφέρον της σε ένα περιορισμένο στο χώρο παράδειγμα, προβάλλει και εδώ το ερώτημα για το αν και σε ποιο βαθμό οι παρατηρήσεις, τα συμπεράσματα, οι εύλογες υποθέσεις, ισχύουν πέρα από τα στενά γεωγραφικά όρια του χωριού. Συνυφασμένο με το παραπάνω είναι και το ερώτημα: κατά πόσο οι εκδοχές αυτές της παιδικής ηλικίας με το κοινό υπόστρωμα αφορούν ειδικά στον ορεινό ελλαδικό ή στον ορεινό στερεοελλαδικό χώρο, κατά πόσο δηλαδή μπορούμε να αναγνωρίσουμε έναν πολυπρισματικό «οικότυπο»² – για να χρησιμοποιήσω, με άξονα αναφοράς την

2. Ο αυστριακός ιστορικός Michael Mitterauer χρησιμοποιεί τον όρο για να καταδείξει την πολλαπλότητα των οικογενειακών σχηματισμών στο χώρο της υπαίθρου, υπερβαίνοντας την απλουστευτική σχηματική αντίληψη περί της αγροτικής οικογένειας ως ενιαίου τύπου. Δανείζεται τον όρο από τη σκανδιναβική πολιτισμική ανθρωπολογία και τον Orvar Löfgren που ορίζει τον οικότυπο ως «ένα σχήμα εκμετάλλευσης οικονομικών πόρων εντός ενός δεδομένου μακρο-οικονομικού πλαισίου» [M. Mitterauer, «Οικογενειακοί σχηματισμοί της υπαίθρου στη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον και την τοπική οικονομία», μετάφραση Μ. Παπαθανασίου, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περ. *Μνήμων*, *Αναζητήσεις της νεότερης γερμανόφωνης ιστοριογραφίας*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 18), Αθήνα 2000, σ.

παιδική ηλικία και υπό μια ευρύτερη έννοια, έναν ανθρωπολογικό όρο που έχουν καθιερώσει ιστορικοί της οικογένειας στην κεντρική Ευρώπη.

Τέτοιου τύπου ερωτήματα δεν είναι δυνατό να απαντηθούν εδώ γιατί, όπως ανέφερα και στην Εισαγωγή, η καθημερινότητα, οι εμπειρίες, τα βιώματα των παιδιών αλλά και των οικογενειών στον ελλαδικό χώρο ελάχιστα έχουν ερευνηθεί. Βέβαια επιχείρησα να ενσωματώσω στην εργασία υλικό λαογραφικών μελετών που αφορά σε κοινότητες της ευρύτερης ορεινής περιφέρειας της επαρχίας Δωρίδας. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε ακόμη μονογραφίες που θα επέτρεπαν την συστηματική σύγκριση περιπτώσεων και την εξαγωγή, έστω και πρόχειρων, συμπερασμάτων.

Στο βαθμό που και σε άλλες ορεινές κοινότητες επικρατούσαν οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες παρόμοιες με αυτές του Κροκύλειου, δικαιούμαστε να υποθέτουμε ότι τα βιώματα, οι εμπειρίες, οι βιογραφικές διαδρομές των παιδιών δε διέφεραν ριζικά.

Μελετώντας την ορεινή Ήπειρο μετά τη λήξη του Εμφυλίου ο γάλλος κοινωνιολόγος Henri Mendras –στις απόψεις του οποίου αναφέρθηκα συνοπτικά στο τρίτο κεφάλαιο, σε σχέση με το σχολείο– εντυπωσιάζεται από την αμφιταλάντευση της ζωής μεταξύ εσωστρέφειας και κοσμοπολιτισμού και τα όσα γράφει φέρνουν αναπόφευκτα στο νου το Κροκύλειο του Μεσοπολέμου με τους «Αμερικάνους» του:

«Εις την Ήπειρον δυσκόλως φθάνει ο έξω κόσμος, αλλά συγχρόνως ούτος είναι καταπληκτικά πλησίον. Είναι κατά κάποιον τρόπον παρών εις την ζωήν των χωριών ... Είναι εκπληκτικόν να ευρίσκονται εις το χωρίον εφημερίδες, άνθρωποι οι οποίοι επανήλθον εκ της Νέας Υόρκης ή του Σίδνεϋ, άλλοι οι οποίοι επέρασαν όλην των την ζωήν εις το Βουκουρέστιον ή την Κωνσταντινούπολιν, και τέλος άλλοι οι οποίοι ετοιμάζονται να αναχωρήσουν εις το Βέλγιον ή την Αργεντινήν. Αι συζητήσεις δε περιστρέφονται αμέσως εις τα διεθνή πολιτικά προβλήματα...».

Ο Mendras συνδέει την αμφιταλάντευση αυτή με τα παιδιά, τον τρόπο σκέψης και τις προσδοκίες τους από τη ζωή και οι παρατηρήσεις του θυμίζουν έντονα το όνειρο του χωρικού της Ρούμελης να απαγκιστρώσει το παιδί του από την αγροτική ζωή, όπως το περιέγραψε ο Λουκόπουλος (έχοντας άραγε στο νου του τα ορεινά και ίσως τον τόπο καταγωγής του, την Αρτοτίνα):

«Διά τα παιδιά, τα οποία ουδέποτε εγκατέλειψαν το χωρίον των και τα οποία ακούουν να γίνεται συζήτησις διά τον έξω κόσμον η αμφιταλάντευσις αú-

279-305, κυρίως σ. 282, 283]. Οι οικότυποι των ιστορικών της οικογένειας θυμίζουν τα «οικολογικά σύνολα» για τα οποία έκανε λόγο η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, αναφερόμενη στην εγγραφή στο χώρο του συνεκτικού συνόλου των κάθε είδους ανθρώπινων δραστηριοτήτων και σχέσεων (βλ. Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου, «Άξονες του επιστημονικού έργου της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος» στο Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός*, ό.π., σ. 9-15, κυρίως σ. 13).

τη είναι ιδιαιτέρως αισθητή. Παρασύρονται πολλάκις εις τον σχηματισμόν μιας φανταστικής εικόνας και σχεδόν πάντοτε τρέφουν την επιθυμίαν να εκπατρισθούν. Τα όρη καλύπτουν τον ορίζοντα, ο κόσμος αρχίζει από την άλλην πλευράν των ορέων τα οποία τους φαίνονται ως είδος παραπετάσματος απομονωτικού, το οποίον πρέπει απαραίτητως να διασχίσουν». Με βάση εκθέσεις που συνέγραψαν τα παιδιά ο ερευνητής διαπιστώνει «την υπάρχουσαν γενικώς μεγάλην διαφοράν μεταξύ των παιδιών της πεδιάδος και των ορέων».³

Στο βαθμό που ο περιορισμένος πεδινός ελλαδικός χώρος διαφοροποιούνταν —κατ' αρχήν χάρη στις διαφορετικές εδαφολογικές και κλιματολογικές προϋποθέσεις—, ριζικά από τον ορεινό, εύλογα υποθέτει κανείς ότι απαντούν σε αυτόν διαφορετικά πρότυπα ζωής και συνακόλουθα, διαφορετικά παιδικά βιώματα. Αυτό υποδεικνύουν λ.χ. ορισμένα αποσπάσματα από μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του 1940 για τη γειτονική με το Κροκύλειο πεδιάδα του Μόρνου. Ο συγγραφέας της δέχεται ότι «το μορφωτικόν επίπεδον των χωρικών της πεδιάδος είναι αρχούντως ανεπτυγμένον», υπό την έννοια ότι «οι νεώτεροι γνωρίζουσι άπαντες γραφήν και ανάγνωσιν», αλλά αισθάνεται την ανάγκη να διευκρινίσει ότι τα 20 περίπου παιδιά από τα χωριά της πεδιάδας που φοιτούσαν τότε στα Γυμνάσια της Ναυπάκτου και της Πάτρας «δεν δεικνύουσιν πνευματικήν ιδιοφυίαν, αξίαν λόγου εν αντιθέσει με εκείνα των γειτονικών ορεινών διαμερισμάτων. Κατά το πλείστον αποπερατώνοντα ή όχι τα γυμνασιακά μαθήματα, επανέρχονται εις τας γεωργικάς εργασίας... Επιστήμονας ή ανωτέρους υπαλλήλους ουδένα έχει να επιδείξη η πεδιάς...». Και παρακάτω σημειώνει ότι «ολόκληρος ο πληθυσμός της πεδιάδος είναι εκ καταγωγής γεωργικός, έχει δημιουργήσει κατόπιν μακράς σειράς ετών ισχυράν και αναμφισβήτητον γεωργικήν συνείδησιν. ... Η κατάσταση αυτή δεν είναι άσχετος με την γονιμότητα του εδάφους... Το μεγαλύτερον ποσοστόν του πληθυσμού της πεδιάδος προέρχεται εξ ορεινών διαμερισμάτων... Με την ακατανίκητον έλξιν των ορεινών προς τας πεδιάδας και την διαρκή επιθυμίαν να αποκτήσωσιν εν τμήμα εξ αυτής, επωλούσαν μέρος της περιουσίας των ή εξηντεύοντο ... Ούτω εδημιουργήθη υλικόν με στερεάν γεωργικήν συνείδησιν. ... Ουδείς εγκατέλειψεν οριστικώς την γην του ίνα εγκατασταθή εις πόλεις».⁴ Είναι αλήθεια πως οι προτάσεις αυτές, δεν τεκμηριώνονται επαρκώς, επειδή ίσως η σύγκριση του πεδινού με τον ορεινό χώρο κατέχει περιφερειακή θέση στο κείμενο. Νομίζω όμως πως ο τεχνοκρατικός και εμπειρικός χαρακτήρας της μελέτης —ο συγγραφέας είναι γεωπόνος που στο πλαίσιο μιας σειράς ανάλογων μελετών καταγράφει παρατηρήσεις προκειμένου να αξιοποιηθούν για την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής—, καθώς και το νηφάλιο ύφος της υποδεικνύουν τουλάχιστον ότι τα παραπάνω στηρίζονται σε συγκεκριμένα στοιχεία. Πόσο διαφορετικά ήταν παι-

3. Μεντράς, «Κοινωνιολογική Διερεύνησις», ό.π., σ. 323.

4. Διαμαντόπουλος, *Η πεδιάς του Μόρνου*, ό.π., σ. 21-23, 30, 31.

δικά χρόνια και βιογραφικές διαδρομές ανθρώπων που μεγάλωναν σε κοινωνίες της ελλαδικής υπαίθρου οι οποίες θεωρούσαν την αγροτική οικονομία άρρηκτα συνδεδεμένη με το παρόν και το μέλλον τους;

Προφανώς όμως θα πρέπει να αναζητήσουμε διαφορετικούς τύπους παιδικών ηλικιών και βιογραφικών διαδρομών ακόμη και στον εδαφικά περιορισμένο και μορφολογικά ομοιογενή ορεινό ελλαδικό χώρο. Αυτό τουλάχιστον υποδεικνύει ένα απόσπασμα από τη μελέτη του γάλλου ανθρωπογεωγράφου Bernard Kayser για τη μεταπολεμική Ελλάδα, όπου η περίπτωση μιας κατ' εξοχήν ορεινής, αραιοκατοικημένης περιοχής σε δημογραφική παρακμή, της Φωκίδας (στην οποία ανήκει και το Κροκύλειο), αντιπαρατίθεται προς την περίπτωση μιας επίσης κατ' εξοχήν ορεινής, αραιοκατοικημένης, σε δημογραφική παρακμή και μάλιστα γειτονικής περιοχής, της Ευρυτανίας:

«Παρ' όλα αυτά η συμπεριφορά των ευρίσκεται εις ακραίαν διάστασιν· η Ευρυτανία κατέχει το υψηλότερον ποσοστόν αγροτικής γεννητικότητας (28,6‰) μετά το ποσοστόν της Ξάνθης, η δε Φωκίς το κατώτερον (15,6‰) μετά το ποσοστόν της Λέσβου. ...η Φωκίς έχει πολύ υψηλόν ποσοστόν ατόμων ηλικίας άνω των 65 ετών, η Ευρυτανία υψηλόν ποσοστόν παιδιών κάτω των 14 ετών». Ο συγγραφέας συσχετίζει την αυξημένη γεννητικότητα στην Ευρυτανία με τα αισθητά υψηλότερα ποσοστά αναλφαβητισμού και χαμηλότερα ποσοστά φοίτησης στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση: «Το 32% των κατοίκων της Ευρυτανίας είναι αναλφάβητοι και 65% (ηλικίας άνω των 10 ετών) δεν έχουν αποφοιτήσει εκ του δημοτικού σχολείου· τα ποσοστά αυτά εις την Φωκίδα είναι αντιστοίχως 20% και 44%. Η Ευρυτανία επιπλέον ευρίσκεται κατά το ποσοστόν φοιτήσεως εις την Μέσην Εκπαίδευσιν εις την τελευταίαν σειράν (18,7% των μαθητών ενεγράφησαν εις την Μέσην Εκπαίδευσιν κατά το 1961), ενώ εις την Φωκίδα το ποσοστόν τούτο υπερβαίνει τον μέσον όρον (42,7%)».⁵

Μελέτες εθνογραφικού, ανθρωπολογικού ή/και ιστορικού-δημογραφικού χαρακτήρα για ορεινές ή ημι-ορεινές κοινότητες προπάντων στην Ήπειρο, αλλά και στη Θεσσαλία, στην Πελοπόννησο, στο νησιωτικό ελλαδικό χώρο, αποκαλύπτουν ορεινές κοινωνίες και οικονομίες με διαφορετικές δομές και εξέλιξη από το παράδειγμά μας.⁶ Μια συγκριτική ιστορία των βιογραφικών δια-

5. Bernard Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, μετ. Τ. Τσαβέας, Μ. Μερακλής, Αθήναι 1968, σ. 50.

6. Μια εικόνα για μελέτες ορεινών (ή ημι-ορεινών) κοινοτήτων στον ελλαδικό χώρο κατά την τελευταία εικοσαετία δίνουν οι σχετικές συμβολές στους τόμους: α) Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου. *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988 (κείμενα των Καπετανάκη, Καυταντζόγλου-Ναούμη, Tsili, Bournova), β) Νιτσιάκος, Κασίμης, *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής...*, ό.π. (κείμενα

δρομών και των εμπειριών των παιδιών στον ορεινό χώρο θα συνέβαλε ώστε να εμβαθύνουμε στη διαδικασία εξαστισμού της ελλαδικής κοινωνίας και ίσως να οριοθετήσουμε τις εκδοχές της στο χρόνο και το χώρο, συγκρίνοντας λ.χ. παραδείγματα από τη Στερεά με παραδείγματα από την Ήπειρο, όπου οι διαδικασίες εξαστισμού αγροτικών πληθυσμών ανάγονται στο 17ο αιώνα και συνδέθηκαν άρρηκτα με τη συγκρότηση εμπορικών αστικών στρωμάτων.⁷

Με δυο λόγια: Οι διαδικασίες αστικοποίησης δεν συντελούνται αποκομμένες από το πεδίο της ανθρώπινης εμπειρίας⁸ μικρο-ιστορία της παιδικής ηλικίας (και της οικογένειας) και μακρο-ιστορία της εξέλιξης της κοινωνίας στον ελλαδικό χώρο σχετίζονται λειτουργικά μεταξύ τους. Όπως σημειώνει ένας γερμανός παιδαγωγός στο πλαίσιο μιας εργασίας θεωρητικού χαρακτήρα «ιστορική θεώρηση της παιδικής ηλικίας και της κοινωνικοποίησης δε σημαίνει μόνο ότι αντιμετωπίζουμε την παιδική ηλικία ως προϊόν της ιστορίας ή ως κατηγορία που μεταβάλλεται, αλλά σημαίνει επίσης ότι την αντιλαμβανόμαστε ως συστατικό στοιχείο των περίπλοκων μηχανισμών μεταβολής της ίδιας της κοινωνίας».⁹

Στο επίπεδο αυτό, όπως και στο επίπεδο της μελέτης της ανθρώπινης εμπειρίας και της καθημερινότητας, η ιστορία των παιδιών, των παιδικών ηλικιών, της παιδικής ηλικίας, αποτελεί πρόκληση για την ιστοριογραφία γενικότερα και την ελληνική ιστοριογραφία ειδικότερα.

των Αλεξάκη, Οικονόμου, Ψυχογιού, Αράπογλου), και γ) *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial: *Aspects du changement social dans la campagne grecque*, 18 (1981) (κείμενα των Collard, Couroucli, Piauxt, Saulnier, Capetanakis): βλ. επίσης Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες Κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα 1987 (κείμενα των Collard, Κουρούκλη, Piauxt, Saulnier μεταφρασμένα στα ελληνικά από το ειδικό τεύχος της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*).

7. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 428· πβ. και Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και Κοινωνικοί Μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου-αρχές 20ού αιώνα)*, Ιωάννινα 1995, σ. 182· Β. Ρόκου, «Μεταναστεύσεις στον ορεινό χώρο», *Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου*, ό.π., σ. 251, 252.

8. Πβ. τη μελέτη της κοινωνιολόγου Γεωργίας Πετράκη για τη διαδικασία προλεταριοποίησης των χωρικών μέσω της απασχόλησης στη βιομηχανία. Η μελέτη της Πετράκη εξετάζει την περίπτωση των Θεσσαλών χωρικών που μετά το 1960 περίπου εργάστηκαν στην κλωστοϋφαντουργία ΑΙΓΑΙΟΝ στο Λαύριο. Η εργασία της στηρίζεται κατά μεγάλο μέρος σε προφορικές συνεντεύξεις: Γ. Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, (μετ. Δ. Τσιφλικά, Γ. Πετράκη), Αθήνα 2002.

9. M. S. Honig, *Entwurf einer Theorie der Kindheit*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1999, σ. 70.

ΕΙΚΟΝΕΣ

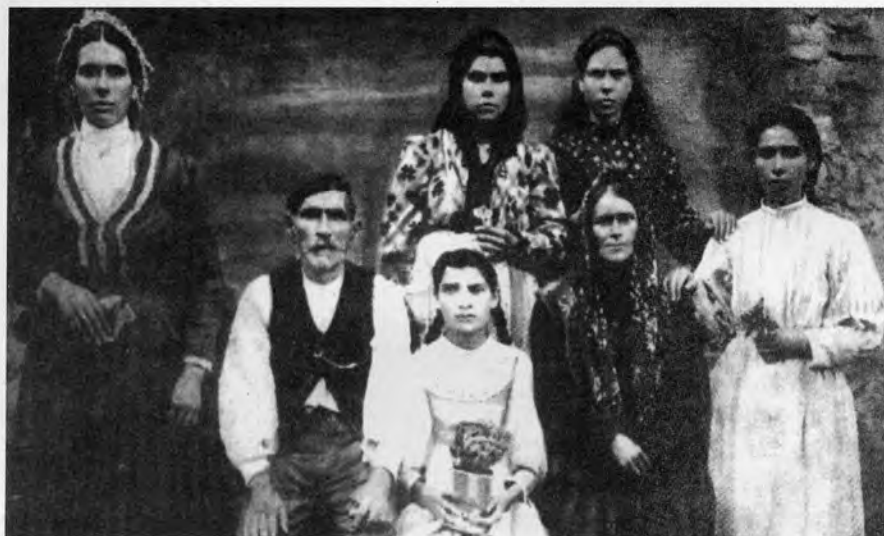
Εικόνα 1

Γύρω στα 1900. Καθιστοί: στη δεύτερη σειρά: ο Θόδωρος Καντάς με τη δεύτερη γυναίκα του Ευαγγελία. Όρθιοι από δεξιά: δύο από τα τρία παιδιά τους, πιθανότατα ο Αντώνης με τη γυναίκα του, και η Μαρία. Στην πρώτη σειρά: 3 από τα 60 εγγόνια του Θόδωρου Καντά, παιδιά του πρωτότοκου γιου του Χαράλαμπου: από αριστερά προς τα δεξιά: η Τασιούλα, ο Παναγιώτης, η Μαρία (η Τασιούλα πρέπει να είναι ηλικίας περίπου 5 ετών, ο Παναγιώτης 3 ή 4 (παρά το μαθητικό ηλικίριο) και η Μαρία 10 ετών. Στο Μητρώο δεν καταγράφεται το νοικοκυριό του Θόδωρου Καντά, γεγονός που σημαίνει ότι είχε πεθάνει όταν άρχισε να τηρείται συστηματικά (γύρω στα 1915).

Δε νομίζω ότι είναι τυχαίο το γεγονός ότι το αγόρι φωτογραφίζεται ανάμεσα στα πόδια του παππούλη και όχι της κυρούλας του: παραπέμπει στην αξία της αρρενογονίας και τη συνείδηση μέσω της πατρογραμμικής συγγένειας.

(Σχετικά με την εμφάνιση των παιδιών βλ. τις παρατηρήσεις μου στο κείμενο: σ. 116-125).

Πηγή: Εφ. *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 56 (1994): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3.

Εικόνα 2

Γύρω στα 1905. Καθιστοί: ο Ζαχαρίας Λουκόπουλος (σε ηλικία 60 ετών), η γυναίκα του, Ασήμω (51 ετών) και ανάμεσά τους η μικρή τους κόρη Πολυξένη, 10 περίπου ετών στη φωτογραφία. Όρθιες από αριστερά προς τα δεξιά: η μεγάλη κόρη Ασπασία 21 ετών, η Μαρία 15 ετών, μια φίλη της οικογένειας από τη Ναύπακτο και η Βασιλική, ίσως 18 ετών (στο Μητρώο ως χρονολογία γέννησής της αναφέρεται το 1897, αλλά είναι προφανές ότι είναι μεγαλύτερη από την Πολυξένη που σύμφωνα με το Μητρώο γεννήθηκε το 1895). Στην εφημερίδα αναφέρεται ρητά ότι η Πολυξένη ήταν η μικρότερη κόρη των Ζαχαρία και Ασήμω Λουκοπούλου. Η ανάμιξη παραδοσιακών και δυτικών-αστικών στοιχείων στην εμφάνιση των εικονιζόμενων είναι εμφανής. Το παιδί είναι ντυμένο με λευκό φόρεμα αλλά τα μαλλιά είναι χτενισμένα παραδοσιακά (σε κοτσίδες). Η πρωτότοκη κόρη είναι χαρακτηριστικά ντυμένη με παραδοσιακή γιορτινή φορεσιά προφανώς για τη φωτογράφιση.

Πηγή: Εφ. *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 70 (1998): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3

Εικόνα 3

Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο φωτογραφίες, από τις οποίες η νεότερη με τους τρεις άνδρες αριστερά είναι ένθετη στην παλαιότερη. Από τα πρόσωπα, τις πληροφορίες της εφημερίδας και τα στοιχεία του Γενικού Μητρώου του χωριού προκύπτει πως η μεταγενέστερη πρέπει να χρονολογείται γύρω στα 1915 με 1920 και η παλαιότερη στα 1908. Δεν γνωρίζουμε πού έγινε το μοντάζ, στην Αμερική ή στην Αθήνα. Δηλώνει πάντως τη συνοχή της οικογένειας παρά τη γεωγραφική απόσταση που χωρίζει τα μέλη της. Καθιστός με τα τσαρούχια ο Αριστείδης Καντάς σε ηλικία 53 ετών. Στα δεξιά του καθιστή η γυναίκα του Κωνσταντινιά, 48 ετών. Αριστερά, στη μεταγενέστερη φωτογραφία, οι γιοι του Ανάργυρος, Χαράλαμπος και Δημήτριος. Πίσω από τον Αριστείδα και τη γυναίκα του όρθιοι από αριστερά προς τα δεξιά οι κόρες του Μαρία (28 ετών) και Σταυρούλα (21 ετών), ο γιος του Παναγιώτης και η κόρη του Κατίνα (15 ετών). Καθισμένη ανάμεσα στους γονείς της η Φροσύνη (το πολύ 10 ετών) και στην «ποδιά» της μάνας της το στερνοπαίδι της οικογένειας, η Διαμάντω (το πολύ 7 ετών, μάλλον μικρότερη). Η χρονολογία γέννησης του Παναγιώτη, κατά το Γενικό Μητρώο (1882) είναι προφανώς λανθασμένη, αφού στη φωτογραφία δεν είναι 26, ούτε καν 20 ετών. Εάν γεννήθηκε το 1892 (που εκ παραδρομής καταγράφηκε ως 1882), απεικονίζεται σε ηλικία 15 περίπου ετών.

Η εμφάνιση των μικρών κοριτσιών έχει σαφώς αστικό χαρακτήρα (όπως και ο φιόγκος στα μαλλιά). Άλλωστε, το αστικό στοιχείο κυριαρχεί στην εμφάνιση όλων των παιδιών (λ.χ. τσεμπέρι φορά μόνο η μια κόρη). Φυσικά αυτό δεν σημαίνει ότι πρόκειται για την καθημερινή εμφάνιση των μελών της οικογένειας: προφανώς έχουν φορέσει «τα καλά τους» για να φωτογραφηθούν. Ωστόσο το γεγονός ότι φωτογραφίζονται με ενδύματα και κομμώσεις δυτικού-αστικού τύπου συνδηλώνει την υψηλή αξία που τους αποδίδουν.

Πηγή: Εφ. *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 52 (1993): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3.

Εικόνα 4

Γύρω στα 1913. Ο ιερέας Ζαχαρίας Νασιοπούλος (Παπαζαχαρίας) σε ηλικία 67 ετών περίπου, με την κατά τέσσερα χρόνια νεότερη γυναίκα του Παρασκευή και τρία από τα πέντε παιδιά του: από αριστερά προς τα δεξιά η περίπου 22 ετών Ερατώ, η περίπου 26 ετών Μαρία και η Τασιούλα, περίπου 18 ετών στη φωτογραφία. Η δυτικότερη εμφάνιση των κοριτσιών έρχεται σε προφανή αντίθεση με την παραδοσιακή εμφάνιση της μητέρας.

Πηγή: Εφ. *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 51 (1993): Η Παλιή μας Φωτογραφία, σ. 3.

Εικόνα 5

Γύρω στα 1900. Ο Αναστάσιος Σακκαρέλλος (22 περίπου ετών στη φωτογραφία) και η γυναίκα του Παναγιούλα (17 περίπου ετών στη φωτογραφία) το γένος Ζωγράφου, με τον πρωτότοκο γιο τους και το πρώτο από τα 7 παιδιά τους Παναγιώτη.

Το μωρό φορά το αστικής προέλευσης φουστανάκι για παιδιά βρεφικής και νηπιακής ηλικίας (πβ. Μπάδα-Τσομόκου, *Εθιμοτυπολογικοί Κώδικες της παιδικής-νεανικής ηλικίας*, σ. 69) αλλά και παραδοσιακό «φεσάκι» στο κεφάλι. Νομίζω πως το γεγονός ότι ο γιος φωτογραφίζεται στην αγκαλιά του πατέρα και όχι της μάνας συνδέεται με τον κυρίαρχο πατρογραμμικό και ανδροπατροτοπικό χαρακτήρα του οικογενειακού-συγγενειακού συστήματος. Μόνο τα άρρενα μέλη της οικογένειας μπορούν να εγγυηθούν τη συνέχειά της στο χώρο και το χρόνο.

Από την άλλη πλευρά ο Αναστάσιος Σακκαρέλλος ανήκε στους ελάχιστους που έστειλαν όχι απλώς τους γιους αλλά και τις κόρες τους στο Γυμνάσιο (Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι «Σακκαρελλαίοι» είναι καταγεγραμμένοι στη μνήμη των ανθρώπων ως ένα από τα «αρχοντόσγα» του χωριού).

Πηγή: Εφ. *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 54 (1994): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3.

Εικόνα 6

Μάιος 1926. Οι Κροκυλειώτισσες μαθήτριες του Γυμνασίου Λιδωρικίου με συμμαθήτριές τους από το Λιδωρίκι και τους καθηγητές τους. Όρθιες από αριστερά προς τα δεξιά: Ξένη Θρασυβούλου Ζωγράφου (16 ετών), Σοφία Αθανασίου Σταυροπούλου (21 ή 19 ετών), Κωνσταντούλα Αναστασίου Σακκαρέλλου (21 ετών), η Λιδωρικιώτισσα Ευθυμία Τριανταφύλλου, Αλεξάνδρα Κων/νου Στράτου (15 ή 14 ετών), Ευαγγελία Αναστασίου Σακκαρέλλου (14 ετών), Αφροδίτη Γεωργίου Παπαζαχαρίου (17 ή 15 ετών) και η Λιδωρικιώτισσα Βασιλική Καγκάλου.

Οι ηλικίες υπολογίστηκαν με βάση τα στοιχεία του Γενικού Μητρώου και του Γενικού Ελέγχου του Γυμνασίου Λιδωρικίου – όπου υπήρχε απόκλιση σημείωσα και τις δύο πιθανές ηλικίες. Στην περίπτωση της Ευαγγελίας Σακκαρέλλου έλαβα υπόψη μόνο τα δεδομένα του Γενικού Ελέγχου, επειδή η χρονολογία γέννησης που αναγράφεται στο Γενικό Μητρώο είναι προφανώς λανθασμένη (1916, οπότε θα έπρεπε να εικονίζεται σε ηλικία 10-11 ετών, πράγμα αδύνατο).

Το γεγονός ότι σε σύνολο 6 κοριτσιών απαντά μια μαθήτρια (της Τρίτης Γυμνασίου) σε ηλικία 21 και μια άλλη (της Τετάρτης) σε ηλικία 19 ή 21 ετών υποδεικνύει άραγε πως οι γυμνασιακές σπουδές ορισμένες φορές καθυστερούσαν λόγω των εξόδων που απαιτούνταν; (Πρόκειται για μαθήτριες που προάγονταν χωρίς καθυστερήσεις στο σχολείο – άλλωστε διαφορετικά οι οικογένειές τους δε θα τις έστελναν να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο).

Πηγή: Εφ. *Το Κροκύλειο*, αρ. φ. 77 (1999): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3

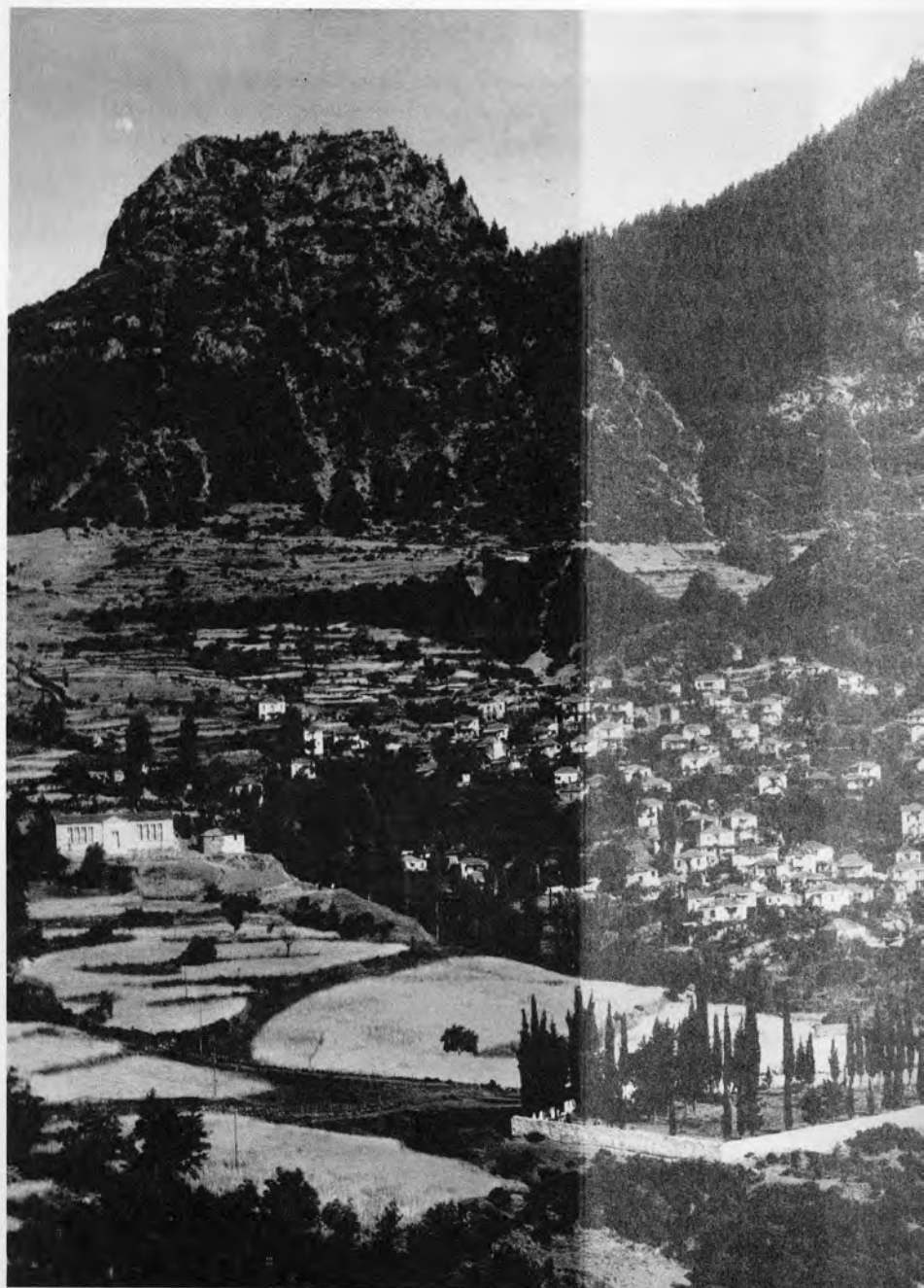

Εικόνα 7

Γύρω στα 1924. Κροκυλειώτες μαθητές του Γυμνασίου της Αμφισσας. Από αριστερά προς τα δεξιά: Όρθιοι οι: Χαράλαμπος Ι. Αθανασόπουλος (16 ετών), Ιωάννης Γ. Περλίγκας (19 ετών), Χρήστος Θρ. Ζωγράφος (16 ετών), Παναγιώτης Ν. Σακκαρέλλος (19 ετών). Καθιστοί οι: Γεώργιος Τρ. Τριανταφύλλου (17 ετών), Σπυρίδων Χαρ. Κατσίμπας (17 ετών), Αθανάσιος Ευθ. Σαΐτης (20 ετών). Το σχολικό έτος 1923/24 ο Χ. Αθανασόπουλος φοιτούσε στην πρώτη, ο Γ. Τριανταφύλλου στην τρίτη και οι άλλοι πέντε στη δεύτερα Γυμνασίου. Από τις ηλικίες των μαθητών είναι σαφές ότι οι περισσότεροι είτε δεν ξεκινούσαν τις γυμνασιακές σπουδές αμέσως μετά την αποφοίτηση από το Ελληνικό, είτε αποφοιτούσαν από αυτό με καθυστέρηση και επομένως ότι οι γυμνασιακές σπουδές κάθε άλλο παρά απλή υπόθεση ήταν για όσες οικογένειες ήθελαν να στείλουν παιδιά στο Γυμνάσιο.

Κρατούν στα χέρια το μαθητικό पहλίκιο με τη γλαύκα της Αθηνάς. Όλοι φορούν κοστούμια και γραβάτες, έχουν καρφιτωμένο στο πέτο λουλουδάκι, μαντηλάκι στην τσέπη και είναι καλοχτενισμένοι. Ορισμένοι έχουν στο γιλέκο κρεμασμένες αλυσιδίτσες (ίσως ρολόγια). Φορούν μπότσια ή άρβυλα και κάλτσες (μάλλον τσουράπια πλεχτά με βελονάκι).

Πηγή: Εφ. *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 44 (1991): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3.

Εικόνα
Άποψη του Κροκυλείου. Φωτογρά...

Όνα 8
αϊσία μάλλον της δεκαετίας του 1950

Εικόνα 9

8 Ιουλίου 1928. Όσοι παρευρέθηκαν στο γαμήλιο γεύμα για το γάμο του Χαράλαμπου Χρήστου Τριανταφύλλου στα 30 του χρόνια και της Μαρίας Ιωαν. Αθανασοπούλου στα 22 της χρόνια (στο κέντρο της φωτογραφίας): 47 άτομα, εκ των οποίων 9 με 10 παιδιά. Στα δεξιά του γαμπρού ο πατέρας της νύφης (59 ετών) και στα δεξιά της νύφης ο πατέρας του γαμπρού (52 ετών). Χαρακτηριστικά τα μεγαλύτερα αγόρια (όχι όμως τα κορίτσια) υψώνουν όπως οι ενήλικες ποτήρια με κρασί. Ένα μικρό αγόρι (ο εξάχρονος Παναγιώτης Δ. Αρμάος), πρώτος εξάδελφος της νύφης κρατά το δίσκο με τα στέφανα.

Όλα τα κορίτσια που εικονίζονται δεν φορούν μαντήλια και έχουν τα μαλλιά κομμένα «καρρέ», σύμφωνα με τη μόδα της εποχής. Από τις γυναίκες οι γηραιότερες φορούν μαντήλια, όσες δίνουν την εντύπωση πως είναι άνω των 40 ετών, είτε έχουν τα μαλλιά πλεγμένα σε κοτσίδες, γυρισμένες «στεφάνι», είτε φορούν μαντήλια. Μια γυναίκα έχει κομμένα μαλλιά.

Πηγή: Εφ., *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 49 (1992): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3.

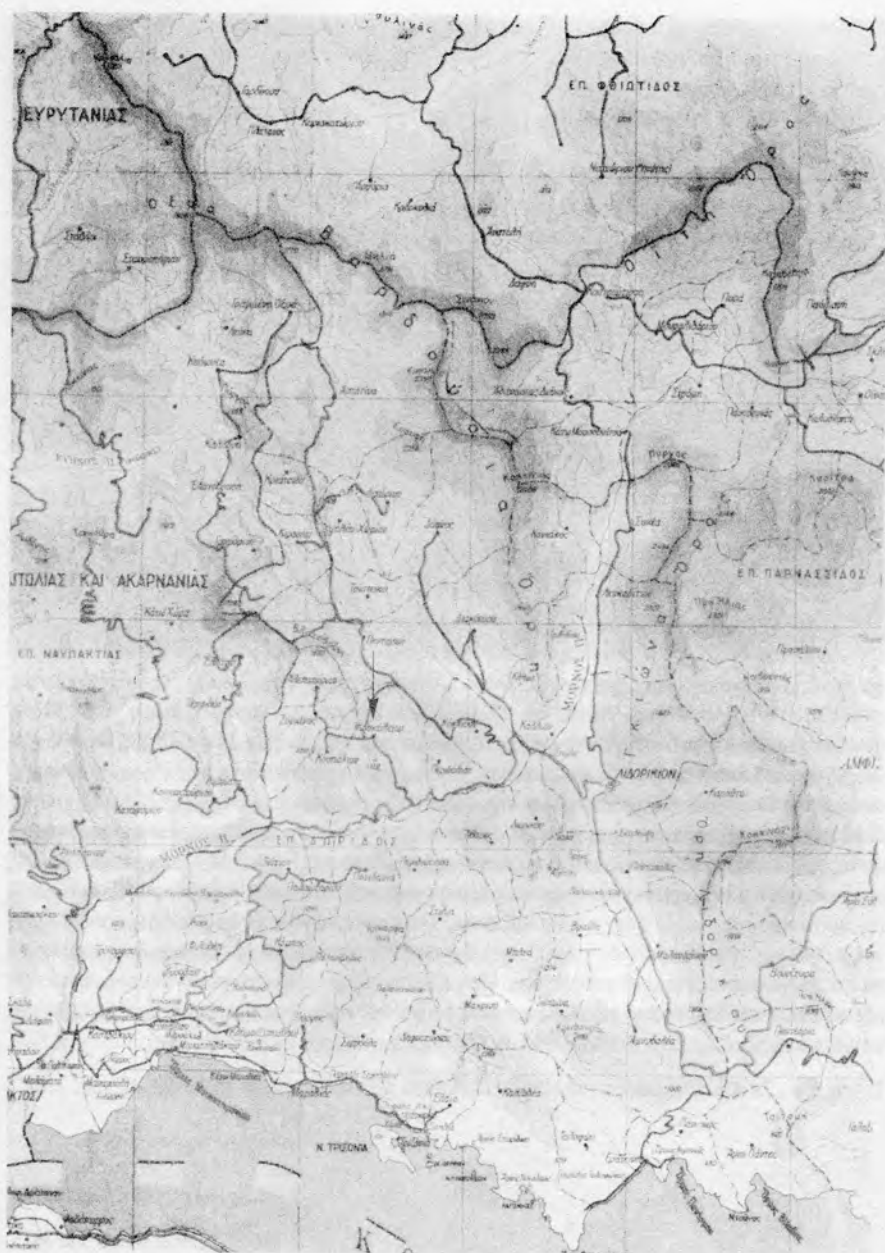

Εικόνα 10

Γύρω στα 1920. Αποκριάτικος γάμος: Η φωτογραφία είναι βγαλμένη στην πλατεία του χωριού. Τρίτο από αριστερά και δεύτερο από δεξιά δύο αγόρια ντυμένα συμπλεθερόπουλα ανάμεσα στους μεταμφιεσμένους χωριανούς. Όλοι είναι άνδρες και φορούν μάσκες (στο χωριό τις αποκαλούσαν προσωπίδες). Εκτός και έβδομος από αριστερά ο γαμπρός και η νύφη. Πίσω (στα σκαλοπάτια του καφενείου) κάθονται άνδρες και γυναίκες χωρίς μάσκες, καθώς και ένας χωροφύλακας. Δεξιά ο καλοντυμένος άντρας με το μαστούνη και τη χρυσή αλυσίδα στο γιλέκο ίσως είναι μετανάστης – Αμερικάνος όπως έλεγαν.

Από τα ονόματα που είναι γραμμένα στο πίσω μέρος αυτής της φωτογραφίας σε συνδυασμό με τις χρονολογίες γέννησης που είναι καταγεγραμμένες στο Γενικό Μητρώο μπορεί κανείς να υπολογίσει κατά προσέγγιση τις ηλικίες των περισσότερων εικονιζομένων. Το ένα παιδί (το τρίτο από αριστερά) ήταν περίπου 8 ετών, 9 από τους 11 «μεγάλους» είχαν γεννηθεί μεταξύ 1903 και 1906. Επειδή δε γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία φωτογράφισης μπορούμε να πούμε χονδρικά ότι τα 9 αυτά άτομα ήταν ηλικίας 15 με 20 ετών (το ανώτερο). Αυτό σημαίνει ότι ο «αποκριάτικος γάμος» αποτελούσε υπόθεση των νέων, ανύπαντρων ανδρών της κοινότητας.

Πηγή: Εφ., *Το Κροκόλιο*, αρ. φ. 48 (1992): Η Παλιά μας Φωτογραφία, σ. 3.

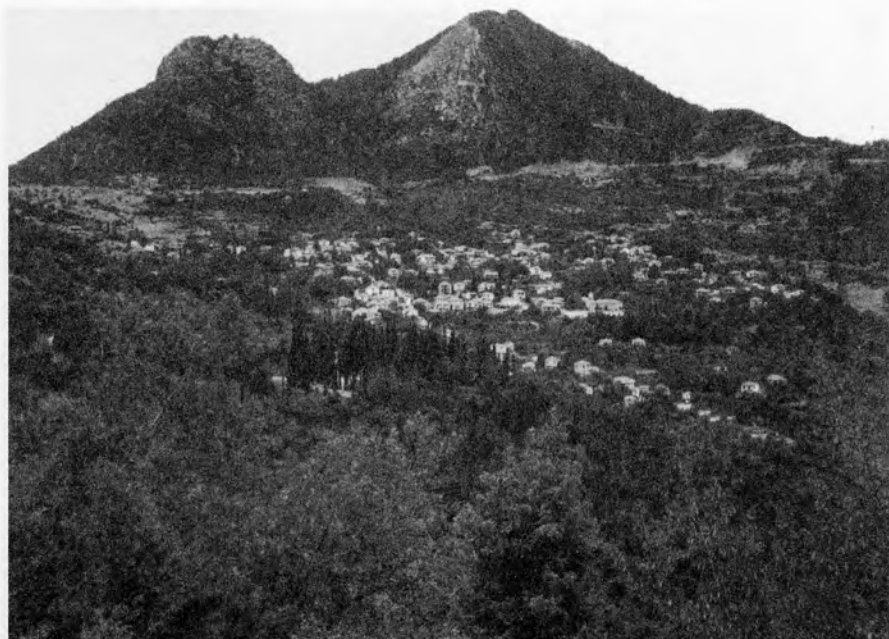
Εικόνα 11

Χάρτης της Φοκίδας πριν την κατασκευή του φράγματος Μόρνου

Εικόνα 12

Σημερινή άποψη του Κάτω Μαχαλά στο χωριό. Τα περισσότερα σπίτια είναι προπολεμικά κτίσματα. Οι στέγες από κεραμίδια έχουν αντικαταστήσει τις στέγες με σχιστόλιθους

Εικόνα 13

Άποψη του χωριού σήμερα. Διακρίνονται η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (κέντρο-δεξιά), το νεκροταφείο και οι διάφοροι «μαχαλάδες»

Εικόνα 14

Παλιά σπίτια και ξερολιθιές στο χωριό

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

1. ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ

Α' Συνεντεύξεις - Συνομιλίες:

Αναγράφονται τα αρχικά του ονοματεπώνυμου· για τις γυναίκες χρησιμοποιείται το αρχικό του πατρικού τους επωνύμου και η χρονολογία γέννησης. Η ένδειξη α. σημαίνει άνδρας και η ένδειξη γ. γυναίκα. Ακολουθούν ο τόπος και ο χρόνος διεξαγωγής των συνεντεύξεων. Πρόκειται για 40 συνεντεύξεις με κριτήριο την ημερομηνία τους.

Τα αρχικά παρατίθενται αλφαβητικά με βάση το πρώτο αρχικό.

Α. Κ. σημαίνει «Απομαγνητοφωνημένο Κείμενο»: Πρόκειται για τα τμήματα των συνεντεύξεων, τα οποία απομαγνητοφώνησα και στα οποία παραπέμπω στην εργασία. Στην εργασία παραπέμπω στον αριθμό σελίδας κάθε συνέντευξης χωριστά· ταυτόχρονα όμως υπάρχει ενιαία αρίθμηση όλων των απομαγνητοφωνημένων συνομιλιών και εδώ σημειώνω σε ποιες σελίδες αντιστοιχούν οι συνομιλίες με βάση την ενιαία αυτή αρίθμηση (Πβ. σ. 10 και 23-25, ειδικότερα υποσημείωση 30).

- 1) Αδελφοί Α., α. 1915, 1922, 1924 – Κροκύλειο (18.8.1997): Α. Κ., σ. 293-315.
- 2) Α. Μ., α. 1903 – Κροκύλειο (14.7.1997: ορισμένη ώρα παρευρισκόταν και συμμετείχε στη συζήτηση ο γιος του): Α. Κ., σ. 145-152.
- 3) Α. Π., γ. 1911 – Κροκύλειο (18.7.1997): Α. Κ., σ. 335-355.
- 4) Αρ. Μ., α. 1915 – Κροκύλειο (16.7.1997): Α. Κ., σ. 356-377.
- 5) Α. Σ., γ. 1922 – Κροκύλειο (25.8.1997 και 10.6.2001: Συν. 2): Α. Κ., σ. 178-190 και 458-463.
- 6) Β. Σ., γ. 1915 – Κροκύλειο (12.8.1997: αφηγήσεις που μαγνητοφωνήθηκαν στο καφενείο της παρουσία τριών παραθεριστών): Α. Κ., σ. 82-85.
- 7) Β. Κ., γ. 1916 – Αθήνα (12.6.1997): Α. Κ., σ. 36-43.
- 8) Γ. Α., γ. 1913 – Κροκύλειο (27.8.1997): Α. Κ., σ. 124-134.
- 9) Γ. Λ., α. 1908 – Κροκύλειο (16.8.1997): Α. Κ., σ. 55-59.
- 10) Γ. Π., α. 1899 – Κροκύλειο (14.7.1997 και 21.8.1997: Συν. 2): Α. Κ., σ. 153-177.

- 11) Γ. Ρ., α. 1917 (επίσκεψη του Π. Β. που γεννήθηκε το 1922 στη διάρκεια της συνέντευξης και σύντομη συνομιλία με τους δύο μαζί) – Κροκύλειο (20.8.1997): Α. Κ., σ. 191-200.
- 12) Γ. Σ., α. 1911 και Φ. Σ., γ. 1914 (ανδρόγυνο) – Κροκύλειο (20.7.1997): Α.Κ., σ. 387-400.
- 13) Γ. Σ., γ. 1917 – Αθήνα (6.6.1997 και 13.6.2001: Συν. 2): Α.Κ., σ. 43-54 και 481-487.
- 14) Γ. Ψ., α. 1924 – Κροκύλειο (24.8.1997): Α.Κ., σ. 277-282.
- 15) Ε. Γ., γ. 1905 – Κροκύλειο (14.8.1997): Α. Κ., σ. 6-12.
- 16) Αδέλφια Ε. Ζ., γ. 1916 και Ν. Ζ., α. 1929 – Αθήνα (19.6.1997: κατά διαστήματα παρευρισκόταν και η κόρη της Ε. Ζ. και συμμετείχε στη συζήτηση): Α. Κ., σ. 260-276.
- 17) Αδελφοί Η. Χ., α. 1915 και Κ. Χ., α. 1920 – Κερασιά (22.8.1997): Α. Κ., σ. 108-114.
- 18) Θ. Α., α. 1920 – Αθήνα (18.6.1997): Α. Κ., σ. 235-259.
- 19) Κ. Σ., γ. 1914 – Κροκύλειο (17.7.1997: στη συνέντευξη συμμετείχε και η Π. Λ., η οποία με συνόδευσε στο σπίτι της Κ. Σ.): Α. Κ., σ. 13-23.
- 20) Λ. Γ., α. 1901 και Α. Γ., γ. 1913 (ανδρόγυνο) – Κροκύλειο (19.7.1997): Α. Κ., σ. 135-144.
- 21) Λ. Π., γ. 1915 – Κροκύλειο (21.8.1997 και 9. 6. 200: Συν. 2): Α. Κ., σ. 87-107 και σ. 464-467.
- 22) Μ. Ζ., α. 1922 – Κροκύλειο (23.8.1997): Α. Κ., σ. 283-292.
- 23) Μ. Μ., α. 1926 και Κ. Μ., γ. 1932 (ανδρόγυνο) – Κροκύλειο (19.8.1997· πρώτα συνομίλησα με την Κ. Μ. και αμέσως μετά με τον Μ. Μ. που ήρθε να φυλάξει με τη σειρά του το κοπάδι τους και 10.6.2001: μόνο με τον Μ. Μ.): Α. Κ., σ. 316-333 και 451-457.
- 24) Μ. Ν., γ. 1912 – Αθήνα (9.6.1997: κατά διαστήματα παρευρισκόταν και η κόρη της Μ. Ν. και συμμετείχε στη συζήτηση): Α. Κ., σ. 60-81.
- 25) Π. Γ., γ. 1908 (πριν αρχίσει η πρώτη συνέντευξη-συνομιλία και με το γιο της Θ. Μ., 1929) – Κροκύλειο (15.7.1997 και 22.8.1997: Συν. 2 και 7.6.2001: Συν. 3 και 8.6.2001: Συν. 4): Α. Κ., σ. 401-450 και σ. 488-525.
- 26) Π. Κ., γ. 1914 – Αθήνα (6.6.1997 και 13.6.2001: Συν. 2· κατά διαστήματα παρευρισκόταν και η κόρη της Π. Κ. και συμμετείχε στη συζήτηση): Α. Κ., σ. 24-35 και 468-480.5).
- 27) Π. Λ., γ. 1918 – Κροκύλειο (17.7.1997): Α. Κ., σ. 201-211.
- 28) Π. Μ., γ. 1914 – Κροκύλειο (26.8.1997): Α. Κ., σ. 1-5.

- 29) Π. Π., α. 1915 – Κροκύλειο (17.8.1997): Α. Κ., σ. 115-123.
 30) Χ. Μ., α. 1909 – Κροκύλειο (19.8.1997): Α. Κ., σ. 378-386.
 31) Χ. Τ., α. 1914 – Αθήνα (30.5.1997): Α. Κ., σ. 212-234.

Β' Τετράδιο σημειώσεων

2. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ

Α' Σχολικά Αρχεία

Ι. Στο Κροκύλειο (κτίριο ξενοδοχείου):

- α. Γενικός Έλεγχος Α', Β', Γ', Δ' Τάξεων του Δημοτικού Σχολείου Κροκυλείου (1927/28 έως 1945/46).
 β. Γενικός Έλεγχος Ε' και ΣΤ' τάξεων του Δημοτικού Σχολείου Κροκυλείου (1930/31 έως 1946/47).
 γ. Δημοτικών Σχολείων Κροκυλείου, Μαθητολόγιον Από του Σχολικού Έτους 1930/31 (έως το 1937/38).
 δ. Δημοτικών Σχολείων Κροκυλείου, Μαθητολόγιον Από του Σχολικού Έτους 1938/39 (έως το 1943/44).

ΙΙ. Στο Λύκειο Λιδωρικίου (Γραφείο Διευθυντή):

- α. Ελληνικόν Σχολείον Κροκυλίου. Γενικός Έλεγχος Αποτελεσμάτων Ενιαυσίων Εξετάσεων, 1903/04 – 1932/33.
 β. Ημιγυμνάσιον εν Κροκυλίω. Γενικός Έλεγχος Αποτελεσμάτων Ενιαυσίων Εξετάσεων (από του έτους 1929/30).
 γ. Ελληνικόν σχολείον εν Κροκυλίω. Σχολικόν Έτος 1928/29. Κατάστασις εμφανίνοσα τα υπό του ανωτέρω σχολείου εισπραχθέντα εκπαιδευτικά τέλη αναανεώσεως εγγραφής.
 δ. Ημιγυμνάσιον εν Κροκυλίω. Σχολικόν Έτος 1929/30. Κατάστασις εμφανίνοσα τα υπό του ανωτέρω σχολείου εισπραχθέντα εκπαιδευτικά τέλη αναανεώσεως εγγραφής.
 ε. Γυμνάσιον εν Λιδωρικίω. Γενικός Έλεγχος από Σχολικόν Έτος 1924/25 έως Σχολικόν Έτος 1943/44.

ΙΙΙ. Στο Λύκειο Άμφισσας (Γραφείο Διευθυντή):

- Γυμνάσιον Άμφισσης Ν. Γιαγτζή. Γενικός Έλεγχος από Σχολικόν Έτος 1921/22 έως Σχολικόν Έτος 1936/37.

Β' Κοινοτικά και Εκκλησιαστικά Αρχεία (Γραφεία Κοινότητας)

- α. Βιβλίον Γάμων του ενοριακού Ναού Αγίου Γεωργίου Δωρίδος, 1929-1977.

- β. Βιβλίων Γεννήσεων και Βαπτίσεων του ενοριακού Ναού Αγίου Γεωργίου Δωρίδος, 1929-1971.
- γ. Βιβλίων Ληξιαρχικών Πράξεων Κοινότητας Κροκυλείου, Θανάτων, Τόμος Α, 1.1.1932 έως 31.12.1939.
- δ. Γενικόν Μητρώων Αρρένων και Θηλέων της Κοινότητας Κροκυλείου. Συνταχθέν την 11ην Ιανουαρίου 1890 (αρχίζει όμως κατά πάσα πιθανότητα από το 1915, Μ. Π.)
- ε. Ληξιαρχικόν Βιβλίων Αποβιώσεων της κοινότητος Παλαιοκατούνου, 1922-1925.
- στ. Ληξιαρχικόν Βιβλίων Γεννήσεων της κοινότητος Παλαιοκατούνου, 1914-1935.

Γ' Συμβολαιογραφικά έγγραφα (φυλάσσονται από τον Π. Παγώνη)

Αριθμός εγγράφου και χρονολογία:

300/1900, 440/1900, 2138/1900, 99/1901, 374/1901, 496/1900, 3804/1914, 3512/1914, 3578/1914, 3613/1914, 3688/1914, 3814/1914, 3905/1914, 11519/1931, 11575/1931, 11577/1931, 11596/1931, 11649/1931, 11780/1932.

Δ' Διαδίκτυο

www.ellisland.org (Passenger Search) - Στοιχεία Δεκεμβρίου 2001 (βλ. Κεφάλαιο πρώτο, σημ. 14).

3. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- α. Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον των Εσωτερικών, Γραφείον Απογραφής, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, Μέρος Δεύτερον, Πίνακες Αριθμητικοί*, Εν Αθήναις 1908.
- β. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός - Πρόσφυγες*, Εν Αθήναις 1933.
- γ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), *Λεξικόν των Δήμων, Κοι-*

νοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, επί τη βάσει της απογραφής του πληθυσμού του έτους 1961, περιέχον εν παραρτήματι τας επελθούσας διοικητικές μεταβολάς και εγκριθείσας μετονομασίας μέχρι της 31.12.1962, Αθήνα 1963.

- δ. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 19^{ης} Αυγούστου 1928, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1931.
- ε. Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 5^{ης} Μαρτίου 1933, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1933.

4. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Δημοσιευμένο στην εφ. *Το Κροκύλ(ε)ιο*, αρ. φύλ. 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 70, 77 (Δημοσιεύεται εδώ, σ. 321-336).

5. ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

- α. Στοιχεία για την οικονομία του χωριού και των νοικοκυριών για το 1930 που συγκέντρωσε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ο καταγόμενος από το Κροκύλειο οικονομολόγος Παρασκευάς Μπακαρέζος.
- β. Αρχείο Λαογραφικού Σπουδαστηρίου Πανεπιστημίου Αθηνών: Χειρόγραφα 2227 (1975), 2594 (Θ. Σαράμπαλη, 1973).
- γ. Κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (ΚΕΕΛ): Χειρόγραφα 1682 (Α. Στασινοπούλου, 1951;) - 3988 (Θ. Σαράμπαλη, 1973) - 4221 (Ε. Αλεξάκης, 1984).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αγγελοπούλου Α., Μπούσκου Α., *Επεξεργασία Παραμυθιακών Τύπων και Παραλλαγών 700-749*, Αθήνα 1994 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 23).
- Αγγελοπούλου Α., Λουμίδης Σ., *Nestlé, 100 χρόνια στην Ελλάδα*, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Αθήνα 2001.
- Αγριαντώνη Χρ., «Βιομηχανία», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α1, Αθήνα 1999, σ. 173-221.
- Αθανασόπουλος Θ., «Τα Κλικούρδα», εφ. *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 44 (1991), σ. 1.
- , «Λαογραφικός Θησαυρός: Η Γρούνα κι τα Κουκουρέλια», *Το Κροκύλιο*, Αριθμός Φύλλου 47 (1992), σ. 1.
- , «Λαογραφικός Θησαυρός: Χρουιάρικς Μέρες», εφ. *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 56 (1994), σ. 1.
- Αικατερινίδης Ρ., «Το παιδί σε εθιμικούς αγερμούς και ευετηρικά δρώμενα», στο Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (επιμ.), *Λαϊκή Παράδοση και Παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 57-68.
- Αλεξάκης Ε. Π., *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Αθήνα 1996.
- , «Γυναίκες, Γάλα, Συγγένεια: Κοινά παλαιοβαλκανικά στοιχεία στο λαϊκό πολιτισμό των Βαλκανικών Λαών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 28 (1999), σ. 49-67.
- , «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα Καστάνιανης Κόνιτσας», στο Νιτσιάκος Β., Κασίμης Χ. (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Κόνιτσα 2000, σ. 119-147.
- Αμνρά Α., Μαράτου-Αλιμπράντη Λ., «Μετανάστευση και Οικογένεια. Η κοινωνικοποίηση των παιδιών σε μια αγροτική κοινότητα», *Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988, σ. 284-307.
- Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (επιμ.), *Λαϊκή Παράδοση και Παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 57-68.
- Αναγνωστόπουλος Ξ., *Λαογραφικά Ρούμελης*, Αθήνα 1955.
- Άντερσον Μπ., *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, (μετ. Π. Χαντζαρούλα), Αθήνα 1997.

- Αντιμάν Μ. Ε., *Βία και Πονηριά. Άντρες και Γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα 1987.
- Αργυριάδη Μ., «Οι επιδράσεις της χριστιανικής λατρείας και παράδοσης στο παιδικό παιχνίδι: Το θρησκευτικό παιχνίδι», *Εθνογραφικά* 9 (1993), 83-102 (επιμέλεια Γκουγκουλή Κ.).
- , «Στην Κατοχή και την Απελευθέρωση. Τα αυτοσχέδια και ομαδικά παιχνίδια που έπαιζαν παιδιά μέσα από προσωπικές μαρτυρίες», *Η Καθημερινή: ένθετο Επτά Ημέρες* («Το Ελληνικό Παιχνίδι»), 21 Δεκεμβρίου 1997, σ. 27-30.
- Αριές Φ., *Αιώνες Παιδικής ηλικίας*, (μετ. Γ. Αναστοπούλου), Αθήνα 1990.
- Αρσενίου Λ., *Τα Τσελιγγάτα*, Αθήνα 1972.
- Ασδραχάς Σ., *Οικονομία και Νοοτροπίες* (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10), Αθήνα 1988.
- , «Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: Το ελληνικό παράδειγμα», στο Σ. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, ό.π., σ. 43-55.
- , *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα 1995.
- Αυδίκος Ε., *Το Παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα 1996.
- , «Λαογραφία και παιδική ηλικία: οπτικές και προοπτικές», στο Β.Δ. Αναγνωστόπουλος, *Λαϊκή Παράδοση και Παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 23-42.
- Βαλαώρας Β., *Στοιχεία Βιομετρίας και Στατιστικής. Δημογραφική μελέτη του πληθυσμού της Ελλάδος*, Αθήνα 1943.
- Βαν Μπούσχοτεν Ρ., *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα 1997 (Λαϊκός Πολιτισμός/Τοπικές Κοινωνίες).
- , «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων* 13 (1991), 9-24.
- Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα 1994.
- Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975.
- Γιαννόπουλος Ι., *Η Διοικητική Οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821). Συμβολή εις την Μελέτην της Επαρχιακής Διοικήσεως του κυριάρχου Οθωμανικού κράτους, Διατριβή επί Διδακτορία* (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρπτόλου, 18), Εν Αθήναις 1971.
- Γκουγκουλή Κ., «Εισαγωγή», *Εθνογραφικά* 9 (1993) (επιμέλεια Γκουγκουλή Κ.), Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, *Το παιδικό παιχνίδι*, σ. 9-15.
- Γκουγκουλή Κ., Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ός αιώνας)*, Αθήνα 2000.
- Γκουγκουλή Κ., «Ανθρωπολογικές και λαογραφικές προσεγγίσεις του παιδικού παιχνιδιού», στο Χ. Χατζητάκη-Καφωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 57-72.
- Caillouis R., *Τα Παιχνίδια και οι Άνθρωποι*, (μετ. Ν. Κούρκουλος), Αθήνα 2001 (α' έκδ. 1958).

- Cowan J., *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα 1998.
- Δαμιανάκος Στ., *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός. Μελέτες (Λαϊκός Πολιτισμός/Τοπικές Κοινωνίες)*, Αθήνα 21995, (μετάφραση Γ. Σπανός).
- , «Κοινωνική Ληστεία και Αγρο-ποιμενικός πολιτισμός στην Ελλάδα», στο Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση Ανταρσίας...*, ό.π., σ. 71-107.
- Δαμιανάκος Στ. (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα 1987.
- Δαμιανάκος Στ., Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα 1997.
- Δαμιανάκος Στ., «Ληστρική κοινωνία και ληστρικός πολιτισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (με αφορμή ένα λησιμονημένο κείμενο του Στρατή Δούκα)», στο Χ. Χατζητάκη-Καφωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός...*, ό.π., σ. 183-200.
- Da Silva J. G., «Η Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή», (μετ. Ν. Μαυροκορδόπουλος, Β. Πάτσου, Ρ. Μπενβενίστε, Π. Πολέμη), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 37-78 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1).
- Δημαράς Α., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (Ιστορικό Σχεδιάγραμμα)*, Αθήνα 1965.
- Διαμαντόπουλος Α., *Η πεδιάς του Μόρνου*, Αθήνα 1940 (Αρχείον Γεωργοοικονομικών Μελετών, ΑΤΕ, 6).
- Δορμπαράκης Π., Χαραμής Π., Ξενούκη Χ. (επιμ.), *Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, τ. 7, Αθήνα 1991, λήμμα «παιδονόμος» (σ. 3664-3665).
- Δουμάνη-Χρηστέα Μ., *Η ελληνίδα μητέρα άλλοτε και τώρα*, Αθήνα 1989.
- Δρακάκης Α.Θ., Κούνδουρος Σ. Ι., *Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους*, Αθήνα 1939, τ. Β', Αθήνα 1940.
- Εθνογραφικά* 9 (1993) (επιμέλεια Γκουγκουλή Κ.), Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Το παιδικό παιχνίδι.
- Eisenstadt S. N., «Ηλικιακές ομάδες και κοινωνική δομή: το πρόβλημα», στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Παιδική Ηλικία* (μετ. Κ. Αθανασίου), Αθήνα 1997, σ. 174-183.
- Ελεφάντης Α., *Minima Memorialia. Η ιστορία του παππού μου*, Αθήνα 2001.
- Ελίας Ν., *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και Ψυχογενετικές Έρευνες*, τ. Β' (Αλλαγές της κοινωνίας. Σχεδιάγραμμα για μια θεωρία του πολιτισμού), μετ. Ε. Βαϊκούση, Αθήνα 1997.
- Ελληνική Δημοκρατία. Βουλή των Ελλήνων, Διεύθυνση Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986.
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, *Αναζητήσεις της νεότερης γερμανόφωνης ιστοριογραφίας*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 18) (μετ. Μ. Παπαθανασίου, Κ. Ράπτης, Δ. Φ. Μαρκάτου), Αθήνα 2000.

- Ευελπίδης Χ., *Η Γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και Κοινωνική Άποψις*, Αθήναι 1944.
- Ηλιόπουλος Γ., *Λαογραφικά Δωρίδας*, Αθήνα 1987.
- Θάνος Χ., *Ο Δάφνος Δωρίδος, πρώην Βοστανίτσα. Ιστορία. Χωρογραφία. Κάτοικοι. Ασχολία. Λαογραφία*, Αθήνα 1975.
- Θωμάς Γ., «Γύρω απ' το παραδοσιακό παιχνίδι του πετροπολέμου», στο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 103-112.
- Καβαβιάδης Γ. Β., *Καραγκούνηδες. Συμβολή στην Κοινωνιολογία των δοξασιών*, Αθήνα 1980.
- Εφ. *Η Καθημερινή: Επτά Ημέρες*, ένθετο «Το Ελληνικό Παιχνίδι», 21 Δεκεμβρίου 1997.
- Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929). Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Αθήνα 1987 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 8).
- Καλλιβερετάκης Λ., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1990.
- Καραβίδας Κ. Δ., *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα 1991 (α' έκδ. 1931).
- Καραπατάκης Κ., *Η μάνα και το παιδί στα παλιότερα χρόνια*, Αθήναι 1983.
- Καυτατζόγλου Ρ., «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 69 (1988), 225-342.
- , (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996.
- Καψάλης Γ., *Στη Φωκίδα του 1851. Άνθρωποι, λίμνες, μετάξια, μπαμπάκια*, Αθήνα 1974.
- Kayser Β., *Άνθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, (μετ. Τ. Τσαβέας, Μ. Μερακλής), Αθήναι 1968.
- Κλωνή Α., «Εργασία, παιδί και παιχνίδι στην ελληνική ύπαιθρο: Η περίπτωση της Λυγαριάς. Ανθρωπολογική προσέγγιση», στο Γκουγκουλή Κ., Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ός αιώνας)*, Αθήνα 2000, σ. 417-473.
- Κολιόπουλος Γ., *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1988.
- Κοντζέλος Κ., «Η Λαϊκή Αρχιτεκτονική των Ορεινών Οικισμών», εφ., *Το Κροκύλειο*, αρ. φ. 87 (2002).
- Κοντονή Α., *Το Νεοελληνικό Σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των Παιδαγωγικών Συστημάτων*, Αθήνα 1997.
- Κουλούρη Χρ., *Ιστορία και γεωγραφία στα σχολεία (1834-1914). Ανθολόγιο Κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα 1988 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 18).
- Κρίκος Α., «Τα Οικονομικά των Αγροτών. Στατιστική Μελέτη επί των οικονομικών των κατοίκων του χωρίου Σουρουστίου της Δωρίδος, διά το έτος 1914. Συνολικάί πρόσοδοι. Δαπάναι διαβιώσεως. Προκύπτουσα διαφορά», Αθήναι 1932 (= Α. Κρίκος, *Μελέτες Β'*, Αθήνα 1991, σ. 7-32: εκδόθηκαν από τους απογόνους του Α. Κρίκου).

- , «Περί βελτιώσεως των όρων ζωής των ορειβίων», Αθήναι 1939 (= Α. Κρίκος, *Μελέτες Β΄*, ό.π., σ. 35-53).
- , «Η Μετανάστευσις. Πλεονεκτήματα-Μειονεκτήματα-Συνέπειαι», Αθήναι 1950 (= Α. Κρίκος, *Μελέτες Β΄*, ό.π., σ. 57-81).
- , *Αυτοβιογραφία. Τα δύσκολα χρόνια (1876-1910)*, Αθήνα 1991 (εκδομένο από τους απογόνους του Α. Κρίκου).
- Κυπριανός Π., «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936)», *Τα Ιστορικά* 13 (1996), 225-252.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα 1993.
- Κωνσταντινόπουλος Χ., *Η Μαθητεία στις Κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 14).
- Κωστής Κ., *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, τ. 1-2 (Τα Τεκμήρια), Αθήνα 1987, 1990.
- , «Εισοδηματικές δομές στην ορεινή οικονομία. Η μελέτη μιας περίπτωσης: Κερασιές Δωρίδας, 1914», *Τα Ιστορικά* 4 (1987), 179-204.
- , «Ο Καραβίδας και η «ανακάλυψη των χωρικών στη μεσοπολεμική Ελλάδα», στο Κομνηνού Μ., Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα 1990.
- , «Αγροτική Μεταρρύθμιση και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 151-157.
- Laslett P., «Οικογένεια και νοικοκυριό. Ιστορικές Προσεγγίσεις», (μετ. Ρ. Καυταντζόγλου), στο Καυταντζόγλου Ρ. (επιμ.), *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα 1996.
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989 (Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ).
- Λε Γκοφ Ζ., *Ιστορία και Μνήμη*, (μετ. Γ. Κουμπουρλής), Αθήνα 1998.
- Le Roy Ladurie E., «Ένα φαινόμενο βιο-κοινωνικό και πολιτισμικό: Ο θηλασμός επί πληρωμή στη Γαλλία τον 18ο αιώνα», (μετ. Μ. Σπηλιωτοπούλου), στο Ματθαίου Α. (επιμ.), *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 63-74 (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 17 / Ε.Μ.Ν.Ε. — περ. *Μνήμων*).
- Λέφας Χ., *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Εν Αθήναις 1942.
- Ληξουριώτης Γ., *Κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του Νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα-Γιάννινα 1986.
- Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993.
- Λιάπης Κ., «Παραμύθι: το αγαπημένο παιδί της παράδοσης και του λαϊκού προφορικού λόγου», στο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα 1999, σ.113-126.
- Λουκόπουλος Δ., *Ποια παιχνίδια παίζουν τα Ελληνόπουλα. Περιγραφές Ελληνι-*

- κών παιγνιδιών από όλα τα μέρη της Ελλάδος, Αθήναι 1926.
- , *Ποιμενικά της Ρούμελης* (Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, 8), Εν Αθήναις 1930.
- , *Γεωργικά της Ρούμελης*, Αθήνα-Γιάννινα 1983 (α' έκδ. Αθήνα 1938 - Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη, 14).
- , *Αιτωλικαί Οικήσεις, Σκευή και Τροφαί*, Αθήνα-Γιάννινα 1984 (α' έκδ., Αθήνα 1925).
- , *Πώς υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, Αθήνα-Γιάννινα 1985 (α' έκδ., Αθήνα 1927).
- Λουκοπούλου-Παττίχη Μ., *Επιστροφή. Κωστάριτσα (Διχώρι) ορεινής Δωρίδας*, Αθήνα 1990.
- , *Βαρδούσια. Στα χωριά της ορεινής Δωρίδας*, Αθήνα 1996.
- Μακρυνιώτη Δ., *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Αθήνα-Γιάννινα 1986.
- , (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα 1997.
- Μαλινόφσκι Μ., *Σεξουαλικότητα και καταπίεση στην πρωτόγονη κοινωνία*, (μετ. Α. Σταματοπούλου - Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχόλια, Θ. Παραδέλλης), Αθήνα 1993.
- Mannheim K., «Το κοινωνιολογικό πρόβλημα των γενεών», στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, (μετ. Λ. Αναγνώστου), Αθήνα 1997, σ. 153-173.
- Ματθαίου Α. (επιμ.), *Ιστορία της Διατροφής. Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 17 / ΕΜΝΕ - περιοδικό Μνήμων), Αθήνα 1998.
- Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηωσέφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988.
- Mauriras-Bousquet M., «Συμβολή της ηθολογίας στην κατανόηση των σχέσεων μεταξύ παιχιδιού και παιχιδιών», *Εθνογραφικά* 9 (1993), 29-33.
- Mazower M., *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, (μετ. Σ. Μαρκέτος), Αθήνα 2002.
- Mead G., «Το ιστορικό της γένεσης του εαυτού», στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.), *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα 1997 (μετ. Κ. Αθανασίου), σ. 285-296.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΒ', Αθήνα 1930· τ. ΙΓ', Αθήνα 1930· τ. ΙΕ', Αθήνα 1931, τ. ΚΒ', Αθήνα 1933· τ. Ι' (ΕΛΛΑΣ), Αθήνα 1934.
- Μέγας Γ. Α., *Ελληνικές Γιορτές και Έθιμα της Λαϊκής Λατρείας*, Αθήνα 2001, (α' έκδ. 1956).
- Μεντράς Ε., «Κοινωνιολογική Διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περ. Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία* Η' (1959), 815-822, 895-902, 985-993 και Θ' (1960), 52-59, 228-236, 317-324, 404-413, 493-501, 601-604 (χωρίς μεταφραστή).
- Μερακλής, Μ. Γ., «Το παιδί και η λαογραφία», στο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*, Αθήνα 1999, σ. 11-22.
- Mitterauer M., «Οικογενειακοί σχηματισμοί της υπαίθρου στη σχέση τους με το φυσικό περιβάλλον και την τοπική οικονομία», *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - περ. Μνήμων, Αναζητήσεις της νεότερης γερμανόφωνης ιστοριογρα-*

- φίας, (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 18), (μετ. Μ. Παπαθανασίου), Αθήνα 2000, σ. 279-305.
- Μπάδα Κ., «Παιδικοί-Νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικο-ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τ. 1, Αθήνα 1986, σ. 177-191 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1).
- Μπάδα-Τσομώκου Κ., *Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο (= Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Παράρτημα αριθμ. 48)*, Ιωάννινα 1993.
- , «Το παιχνίδι στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία. Μια πρόταση μελέτης», *Εθνογραφικά* 9 (1993), 73-81.
- Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα 1987 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 9).
- Μπακαρέζος Π., «Διαχρονική ανάπτυξη μικρού αγροτικού-ορεινού χώρου: Μια πρακτική εφαρμογή», *Οικονομικά Χρονικά*, τχ. 29 (1987), 20-28.
- Μπουρνάζος Σ., «Η Εκπαίδευση στο Ελληνικό Κράτος», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2, Αθήνα 1999 σ. 189-281.
- Μπουρνόβα Ε., «Η Νεολαία της Ραφάνης: Έρευνα στην Ιστορική Δημογραφία και Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1), Αθήνα 1986, σ. 441-445.
- , *Ιστορική Δημογραφία και Ιστορία της Καθημερινότητας στη Ραφάνη από το 1900 έως το 1950*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1995.
- Μπρούμας Κ., *Ποτιδάμεια*, Αθήνα 1980.
- Ναούμη Μ., Καυτατζόγλου Ρ., «Η μορφή της οικογένειας στο Συρράκο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 58 (1985), 32-54.
- Νόβα-Καλτσούνη Χ., *Κοινωνικοποίηση. Η γένεση του κοινωνικού υποκειμένου*, Αθήνα 1995.
- Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα 1993.
- , *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, (Λαϊκός Πολιτισμός/τοπικές κοινωνίες), Αθήνα 1995.
- , *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα 1997.
- Νιτσιάκος Β., Κασίμης Χ. (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Κόνιτσα 2000.
- Ντε Μωζ Λ. (επιμ.), *Η Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας*, (μετ. Δ. Κωστελένος), Αθήνα 1977.
- , (επιμ.), «Η εξέλιξη της παιδικής ηλικίας», *Η Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας*, ό.π., σ. 11-101.
- Ξηροτύρης Ζάχος, *Έθιμα και Δοξασίες του Λαού μας*, τ. Δ', Αθήνα 1988, σ. 188-194.
- Παναγιωτοπούλου Α., *Νεοελληνικός Χορός. Το χρονολογικό φαινόμενο της επαρχίας*

- Δωρίδας. Χορογένεση και χορογραφία του νεοελληνικού χορού*, Αθήνα 1995.
- Παπαγαρουφάλη Ε., «Ο χορός ως κοινωνική πράξη», στο Cowan J., *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σ. ix-ixx.
- Παπαγεωργίου Γ., *Η μαθητεία στα επαγγέλματα, 16ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 1986 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 3).
- , *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου-αρχές 20ού αιώνα)*, Ιωάννινα 1995.
- Παπαθανασίου Μ., *Καθημερινή ζωή και κοινωνικοποίηση των παιδιών σε ένα χωριό της ορεινής Δωρίδας, 1900-1940*, Αθήνα 1998 (αδημοσίευτη χειρόγραφη μελέτη), στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Παπαϊωάννου Γ., *Τα Κλειδιά του Ψηλού Χωριού*, Αθήνα 1987.
- Παπαστεφανάκη Α., «*Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...*», *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, τ. 1, Αθήνα 2002.
- Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992.
- Παπαταξιάρχης Ε., «Ο κόσμος του καφενεύου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 209-250.
- , «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993, σ. 13-74.
- Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993.
- Πασσερίνι Α., «Υποκειμενικότητα και Ιστορία», (μετ. Ι. Πεντάζου), στις ίδιες, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, (μετ. Ο. Βαρών-Βασάρ, Ι. Λαλιώτου, Ι. Πεντάζου), Αθήνα 1998, σ. 13-19.
- Πετμεζάς Σ., «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α1, Αθήνα 1999, σ. 53-85.
- , «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσολόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 189-249.
- Πετράκη Γ., *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, (μετ. Δ. Τσιφλίκια, Γ. Πετράκη), Αθήνα 2002.
- Πιζάνικς Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσολόλεμο*, Αθήνα 1993.
- Πολύζος Γ., «Μεταναστευτική Κίνηση και Αστικοποίηση. Προσδιορισμός της έκτασης και των κατευθύνσεων της εσωτερικής μετανάστευσης στο Μεσολόλε-

- μο», Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988, σ. 223-237.
- Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988.
- Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα 1986 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1).
- Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*, Αθήνα 1998 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 33).
- Ρηγάτος Γ., *Η υγεία του παιδιού στη λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα-Γιάννινα 1992.
- Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη Βιομηχανία και τη Βιοτεχνία 1870-1940*, Αθήνα 1995 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 27).
- Ρόκου Β., «Μεταναστεύσεις στον ορεινό χώρο», Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984, Αθήνα 1988, σ. 251-252.
- Rushton L., «Η Μητρότητα και ο Συμβολισμός του Σώματος», στο Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 151-170.
- Σκιαδάς Ε. Γ., *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος, 1833-1912. Σχηματισμός - σύσταση - εξέλιξη - πληθυσμός - εμβλήματα*, Αθήνα 1993.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου Ε., «Αύριο θα παίζουμε-ελπίζω», εφ. *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες* (Το Ελληνικό Παιχνίδι), 21 Δεκεμβρίου 1997, σ. 8-9.
- Σοφιανός Κ., *Το Νομικό Καθεστώς της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας 1833-1900. Συναγωγή Νόμων, Διαταγμάτων, Εγκυκλίων, Καταστατικών*, τ. Α'-Β', Αθήνα 1988 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 16).
- Σταμέλος Δ., *Η Μάνα στην ορεινή Ρούμελη*, Αθήνα-Γιάννινα 1982.
- Thompson P., *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, (μετ. Ρ. Β. Μπούσχοτεν-Ν. Ποταμιάνος / επιμ. Κ. Μπάδα-Ρ. Β. Μπούσχοτεν), Αθήνα 2002.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986.
- , *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1992.
- Υφαντής Δ., *Αγνάντια στο Κροκύλιο, τη Γενέτειρα του Μακρυγιάννη. Ένα Ταξίδι, μια Εικόνα, μια Ιστορία*, Αθήνα 1988.
- Υφαντής Π., *Το Κροκύλιο. Μια συνοπτική ιστορία του αρχαίου και του σημερινού Κροκυλίου (Πρόχειρη μελέτη για τη γνωριμία του χωριού)*, Αθήνα 1988.
- , «Ιωάννης Γ. Αθανασόπουλος (ο δάσκαλος ο Γιάννος)», εφ. *Το Κροκύλιο*, αρ. φ. 49 (1992), 3.
- Φουντανόπουλος Κ., «Μισθωτή Εργασία», στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α', Μέρος Πρώτο, Αθήνα 1999, σ. 87-121.
- Φραγκουδάκη Α., Δραγώνα Θ. (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα 1997.

- Χαλατσάς Χ. , «Εισαγωγή», στο Χαλατσάς Χ. (επιμ.), *Ληστρικά Τραγούδια*, Αθήνα 2000, σ. 19-131.
- Χατζηγιάννου Ι.Χ., *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1930. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τ. Ε', Παιδεία - Νεοελληνική Φιλολογία, Εν Αθήναις 1930,
- Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α1, Α2, Αθήνα 1999.
- , *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα 2002.
- Χατζήολος Β., *Το Πρόβλημα της Κτηνοτροφίας εν Ελλάδι*, Αθήναι 1941.
- Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Θεσσαλονίκη 2001.
- , «Άξονες του επιστημονικού έργου της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος», στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία*, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 9-15.
- Χουζίνγκα Γ., *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)*, (μετ. Σ. Ροζάνης, Γ. Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα 1989 (α' έκδ. 1938).
- Χουλιάρáκης Μ., *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1871*, τ. Α', Μέρος Ι, Αθήναι 1973· Μέρος ΙΙ, Αθήναι 1974.
- , *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος, 1920-1981*, Αθήνα 1988.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Alt K.W., Kemkes-Grottenthaler A. (επιμ.), *Kinderwelten. Anthropologie-Geschichte-Kulturvergleich*, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη 2002.
- , «Die Übersterblichkeit der Säuglinge und Kleinkinder in der frühen Neuzeit - Unberechenbares Schicksal oder menschliches Versagen?», στο Alt K. W., Kemkes-Grottenthaler A. (επιμ.), *Kinderwelten. Anthropologie-Geschichte-Kulturvergleich*, Κολωνία-Βαϊμάρη-Βιέννη 2002, σ. 223-245.
- Ariès Ph., *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Παρίσι 1973.
- Ariès Ph., Duby G. (επιμ.), *Histoire de la vie privée*, τ. 3, Παρίσι 1986.
- Bauer I., «Tschikweiber haum's uns g'nennt ...», *Frauenleben und Frauenarbeit an der "Peripherie". Die Halleiner Zigarrenfabriksarbeiterinnen, 1869 bis 1940*, Βιέννη 1987.
- Beck L., *Child Development*, Μασαχουσέτη 1994.
- Becker-Schmidt R., Brandes-Erlhoff U., Lühring I., Schmidt B., «Familienarbeit im proletarischem Lebenszusammenhang. Was es heißt Hausfrau zu sein», *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* 14, Φρανκφούρτη 1981, σ. 75-86.

- Beopoulou I., «Trikeri: Mobilité et rapports d'appartenance», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial (Aspects du changement social dans la campagne grecque) 18 (1981), 191-199.
- Du Boulay J., *Portrait of a Greek Mountain Village*, Οξφόρδη 1979.
- , *Portrait of a greek mountain village*, Λίμνη Ευβοίας 1994.
- Burgière A., Klapisch-Zuber Ch., Segalen M., Zonabend, F. (επιμ.), *Histoire de la famille*, τ. 1, Παρίσι 1986.
- Bůžek V., Štefanová D. (επιμ.), *Historisch- Anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, (Opera Historica 9), Τσέσκα Μπουντεζοβίτσε 2001.
- Caftanzoglou R., «The Household Formation Pattern of a Vlach mountain community of Greece: Syrrako 1898-1929», *Journal of Family History* 19 (1994), 79-98.
- Campbell J., *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη 1964.
- Castan N., «Le public et le particulier», στο Ariès Ph., Duby G. (επιμ.), *Histoire de la vie privée*, τ. 3, Παρίσι 1986, σ. 413-453.
- Chvojka E., Losová J., «Die Entwicklung der Großvaterrolle. Ein historischer Überblick», στον ίδιον (επιμ.), *Großväter. Enkelkinder erinnern sich*, (Damit es nicht verlorenght..., 36) Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1997, σ. 159-236.
- Collard A., «The inequalities of change in a Greek mountain village (Sterea Hellas. Evritania)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial (Aspects du changement social dans la campagne grecque) 18 (1981), σ. 208-218.
- De Coninck-Smith N., Sandin B., Schrupf E. (επιμ.), *Industrious Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850-1990*, Ουτένσε 1997.
- Corsaro W. A., *The Sociology of Childhood*, Θάουζαντ Οκς (Καλιφόρνια), Λονδίνο, Νέο Δελχί 1997.
- Couroucli M., «Changement et immobilité dans la montagne de Corfou», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial (Aspects du changement social dans la campagne grecque) 18 (1981), 221-230.
- Davin A., *Growing up poor. Home, School and Street in London, 1870-1914*, Λονδίνο 1996.
- Dertilis G. B. (επιμ.), *Banquiers, Usuriers et Paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930*, Παρίσι 1988,
- Dressel G., *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1996.
- Dubisch J. (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton 1986.
- , «Gender, Kinship and Religion. Reconstructing the Anthropology of Greece», στο Loizos P., Papataxiarchis E. (επιμ.), *Contested Identities. Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον 1991, σ. 29-46.
- Ecker A., «Zur Sozialgeschichte der Kindheit. Eine Annäherung», *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 1 (1994), 3-14.
- Elias N., *The Germans*, Οξφόρδη 1997, επιμ. M. Schröter, (μετ. E. Dunning, St. Mennell).
- Fontaine L., «La montagne et la ville: le crédit enchaîné», στο G. B. Dertilis

- (επιμ.), *Banquiers, Usuriers et Paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1930*, Παρίσι 1988, σ. 95-104.
- Friedl E., *Vasilika: A village in Modern Greece*, Νέα Υόρκη 1962.
- , «The Position of Women: Appearance and Reality», στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Πρίνστον 1986, σ. 42-52.
- Hardach-Pinke I., Hardach G., «Einer Sozialgeschichte der Kindheit entgegen», στον ίδιον (επιμ.), *Deutsche Kindheiten. Autobiografische Zeugnisse 1700-1900*, Κρόνμπεργκ 1978, σ. 9-307.
- Hawes J. M., Hinter N. R., «Looking for Waldo: Reflections on the History of Children and Childhood in the Postmodern Era», Ανακοίνωση στο συνέδριο *Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας στην Αμερική*, Ουάσινγκτον, 5-6 Αυγούστου 2000: Διαδίκτυο, <http://www.2h-net.msu.edu/~child/conference/hiner.htm>.
- Hetzer H., *Das volkstümliche Kinderspiel*, Βερολίνο, Βιέννη, Λειψία, Νέα Υόρκη 1927.
- Honig M. S., *Entwurf einer Theorie der Kindheit*, Φρανκφούρτη στο Μάιν, 1999.
- Ilien A., Jeggle U., *Leben auf dem Dorfe*, Οπλάντεν-Βιζμπάντεν 1978.
- Kaser K., *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992.
- , «Introduction: Household and Family Contexts in the Balkans», *The History of the Family* 1 (1996), 375-385.
- Katsiardi-Hering O., «Historische Familienforschung in Südosteuropa. Pluralität der Forschungstendenzen im internationalen Kontext», *Historische Anthropologie, Kultur, Gesellschaft, Alltag* 5 (1997), 139-155.
- Loizos P., Papataxiarchis E. (επιμ.), *Contested Identities. Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον 1991.
- Martin P.F., *Greece of the 20th century*, Λονδίνο, Λειψία 1913.
- Mitterauer M., *Sozialgeschichte der Jugend*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1986.
- , «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in ländlichen Gesellschaften Mitteleuropas», στο Jochen M., Zoepffel R. (επιμ.), *Aufgaben, Rollen und Räume von Frau und Mann*, τ. 2, Φράμπουργκ, Μόναχο 1989, σ. 819-914.
- , «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit», στο Mitterauer M., *Historisch - Anthropologische Familienforschung*, Βιέννη-Κολωνία 1990, σ. 289-314.
- , «Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in ländlichen Gesellschaften Mitteleuropas», στο Mitterauer M., *Familie und Arbeitsteilung*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992, σ. 58-148.
- Mouzelis N., «Agrotika. A comparative study of rural social structures in the Balkans», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 32 (1978), 25-32.
- Müller G., «“So vieles ließe sich erzählen...” Von der Geschichte im Ich und dem Ich in den Geschichten der populären Autobiographik», Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte (επιμ.), *Wiener Wege der Sozialgeschichte, Themen - Perspektiven - Vermittlungen*, Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag, Βιέννη, Κολωνία, Βαϊμάρη 1997, σ. 335-356.

- Naumović S., Jovanović M. (επιμ.), *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th centuries*, (Zur Kunde Südosteuropas, II/28), Βελιγράδι-Γκράτς 2001.
- Papathanassiou M., *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule. Die ökonomische Funktion der Kinder ärmerer Schichten in Österreich*, (Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien 24), Βιέννη, Μόναχο 1999.
- , «Rural Childhood(s) in Mountain Regions of Austria and Greece: A Comparative Approach (c. 1900-1940)», στο Naumović S., Jovanović M. (επιμ.), *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th centuries*, (Zur Kunde Südosteuropas, II/28), Βελιγράδι-Γκράτς 2001, σ. 45-72.
- Pascal R., *Die Autobiographie*, Στουτγάρδη 1965 (μετ. M. Schaißle).
- Perks R., Thomson A. (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2000.
- Pollock L., *Forgotten Children: Parent-Child Relation from 1500 to 1990*, Κέμπριτζ 1996.
- Polyzos N. J., *Essai sur l' Emigration Grecque. Étude Démographique Économique et Sociale*, Παρίσι 1947.
- Portelli A., «What makes oral history different?», στο Perks R., Thomson A. (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2000, σ. 63-74.
- Pouqueville F.-C.-H.-L., *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 1826-27.
- Prout A., James A., «A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems», στο Prout A., James A. (επιμ.), *Constructing and Reconstructing Childhood, Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Λονδίνο, Ουάσινγκτον 1999, σ. 7-33.
- Renner E., *Andere Völker, andere Erziehung. Eine pädagogische Weltreise*, Βούπερταλ 2001.
- Roberts E., *A Woman's Place. An Oral History of Working Class Women, 1890-1940*, Οξφόρδη 1984.
- Rosenbaum H., *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*, Γκέτινγκεν 1981.
- , *Proletarische Familien. Arbeiterfamilien und Arbeiterväter im frühen 20. Jahrhundert zwischen traditioneller, sozialdemokratischer und kleinbürgerlicher Orientierung*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1992.
- Rudolph R., «The European Family and Economy. Central Themes and Issues», *Journal of Family History* 17 (1992), 119-138.
- Sanders, I. T., *Rainbow in the Rock. The People of Rural Greece*, Κέμπριτζ- Μασσαχουσέτη 1962.
- Schrumpf E., «From full time to part time: Working children in Norway from the nineteenth to the twentieth century», στο De Coninck-Smith N., Sandin B., Schrumpf E. (επιμ.), *Industrious Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850-1990*, Οντένσε 1997, σ. 47-78.

- Shulamith S., *Kindheit im Mittelalter*, Ράινμπεκ στο Αμβούργο 1993 (μετ. Β. Brumm).
- Sieder R., *Persönlichkeitsbildung in Haus und Familie. Studien zur Sozialisation in ländlich-bäuerlichen Hausgemeinschaften der vorindustriellen Zeit. An Beispielen aus dem Salzburger Raum*, Διδ. Διατριβή, Βιέννη 1975.
- , «Hausarbeit oder “die andere Seite” der Lohnarbeit», *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 11(1981), 90-97.
- , «Vata derf i aufstehn?». Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien, Ehalt H., Heiß G., Stekl H. (επιμ.), *Glücklich ist wer vergißt? Das andere Wien um 1900*, Γκρατς, Βιέννη 1986.
- , *Zur alltäglichen Praxis der Wiener Arbeiterschaft im Ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, (Διατριβή επί υφηγεσία), Βιέννη 1988.
- Sjöberg M., «Working Rural Children. Herding, child labour and childhood in the Swedish Rural Environment 1850-1950», στο De Coninck-Smith N., Sandin B., Schrupf E. (επιμ.), *Industrious Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850-1990*, Ουτένσε 1997, σ. 106-128.
- , «“Vata derf i aufstehn?”. Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900», στο Ehalt H., Heiß G., Stekl H., *Glücklich ist wer vergißt? Das andere Wien um 1900*, Γκρατς, Βιέννη 1986, σ. 39-90.
- Slim H., Thompson P., με τους Bennett O., Cross N., «Ways of listening», Perks R., Thomson A., *The Oral History Reader*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2000, σ. 114-125.
- Stewart Ch., *Demons and the Devil*, Πρίνστον 1991.
- Tesar E. (επιμ.), *Hände auf die Bank. Erinnerungen an den Schulalltag*, (Damit es nicht verlorenggeht, 7), Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη 1992.
- , «Zur Geschichte der Schule in Österreich», Tesar E. (επιμ.), *Hände auf die Bank. Erinnerungen an den Schulalltag*, (Damit es nicht verlorenggeht, 7), Βιέννη, Κολωνία, Βαϊμάρη 1992, σ. 9-48.
- Thompson E. P., «Die “moralische Ökonomie” der englischen Unterschichten im 18. Jahrhundert», Thompson E. P., *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie. Aufsätze zur englischen Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts*, Φρανκφούρτη - Βερολίνο - Βιέννη 1980, σ. 67-130 (μετ. G. Lottes).
- , *The Voice of the Past. Oral History*, Οξφόρδη 1988.
- Tilly L., Scott J., *Women, Work and Family*, Νέα Υόρκη 1978.
- Viazzo P.P., *Upland Communities. Environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century*, Κέμπριτζ 1989.
- , «Mapping the territory of historical anthropology», Bůžek V., Štefanová D. (επιμ.), *Historisch-Anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, (Opera Historica, 9), σ. 7-25, Τσέσκα Μπουντεζοβίτσε 2001.
- Weber T. (επιμ.), *Häuserkindheit. Autobiographische Erzählungen*, (Damit es nicht verlorenggeht..., 3), Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992.
- , «Einleitung», Weber T. (επιμ.), *Häuserkindheit. Autobiographische Erzählungen*, (Damit es nicht verlorenggeht..., 3), Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992, σ. 11-36.

- Wieberl-Fanderl O., «Frömmigkeit war nicht Inbrust, sondern Brauch». Die Bedeutung von Brauchtum und Ritus für die religiöse Beheimatung", *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 4 (1989), 104-110.
- Zonabend F., «De la famille. Regard ethnologique sur la parenté et la famille», στο Burgière A., Klapisch-Zuber Ch., Segalen M., Zonabend F. (επιμ.), *Histoire de la famille*, τ. 1, Παρίσι 1986, σ. 19-97.

MARIA PAPATHANASSIOU

GROWING UP IN MOUNTAINOUS REGIONS
Children and Childhood in Krokylío - Doridá
during the first decades of the 20th century

SUMMARY

During the last two decades fundamental work on the history of childhood has been carried out in Greece, concentrating mainly on social care and educational politics in regard to children. This study is rather a history of childhood «from below». It examines childhood in rural Greece, during the early twentieth century and the interwar period. It deals with children's everyday lives, experiences and socialization processes in Krokylío, a mountain village in central mainland Greece. Main research on the subject was financed within the context of the project «Istoriko Archio Ellinikis Neolaias» («Historical Archives of Greek Youth» at the Center of Modern Greek Studies/National Research Center) and conducted from May 1997 to June 1998.

On a first level the book tackles fundamental questions in the history of childhood: What it meant to be a child in the society under study? How did villagers perceive «childhood»? How long did the state of childhood last? In which ways did gender and the social state of the family affect child-rearing and the experience of childhood? On a second level it traces the relation between urbanization processes and child-rearing as well as childhood-experience in rural Greece.

Oral evidence is the key source (combined with fieldwork): 40 open interviews held by the author with 22 men and 18 women from different social groups. In addition to this, the book draws on various archival sources: a population register held probably since 1915 and throughout the interwar period, sparse evidence from various school archives regarding principally the 1920s and the 1930s, church birth and marriage registers dating from the late 1920s, another civil birth register for the period between 1914 and 1935 as well as two civil death registers covering 1922 to 1925 and 1932 to 1937 (all three, namely the birth and the two death registers, actually contain very poor

evidence on the period before 1930). Furthermore the study makes use of social and economic data gathered by a villager of the post-second world war generation, the economist Dr. Paraskevas Bakarezos, US Internet archives on migration (since many villagers migrated to the US during the early 20th century), of a few (available) notary records as well as of various published sources.

Questions, sources, methodology (including remarks on memory construction as well as oral history theory and techniques) are dealt with in the introductory chapter. Four chapters constitute the main part of the book. The first one, titled «Economy, Society, Population», examines social and economic structures in the village in relation to the evolution of greek society and economy. The second chapter, called «Between old and new life patterns: Childhood in the family», examines children's contribution to family economy and their material living conditions, as well as interpersonal relations within families and aspects of child-rearing in the village. The third chapter, titled «Towards future: School», deals with the value of school education in villagers' eyes, as well as with school experience, regarding learning, social control and corporal punishments. The fourth chapter, called «Ties to dismantling structures - Cultural Expressions» examines children within the context of social life and habits in the village as well as aspects of children's culture, especially play. The last, short, concluding chapter summarizes research results and stresses the need for further research, comparing childhood(s) in different rural regions.

The book argues that: a) Since children and, in general, young adolescents were attributed specific rights and tasks as they grew up, rural society recognized the existence of childhood. However, the idea of childhood as a strictly separate age period in villagers' life was promoted by school mechanisms. b) Children lived between traditional and urban patterns, in a world which was at once closed and open. It was closed because it preserved traditional social structures and mentalities, which were reflected in social events as well as in children's play (and were also reinforced by it). It was open due to its poverty, its infertile soil, and low productive livestock, that led people to transatlantic and internal migration and brought villagers in contact with urban, modern living patterns. Although most villagers would have preferred to abandon rural life, the structural social and economic problems of the interwar period did not permit this. Families seem to have been trapped in a curious present, between a past without future and a future not ample enough to allow for structural changes. For the mountain rural society school education of its offspring was the way out of the impasse. But this was a dominant social ideal, not the dominant social reality. Children of those who had a steady monetary income had a greater chance of completing their school

education; children of shepherds had barely any chance, due to shepherds' demanding and isolating working and living patterns. Above all, boys had far more chances of completing their education than girls. And those who would manage it, would become vehicles of their families' urbanization and living patterns. In a way girls expressed the link to traditional social structures, whereas a considerable number of boys (but not all boys or most boys) expressed the slow disintegration of such structures. To integrate the history of childhood and the family in general, into Greek social history, addressing such crucial questions as the urbanization process and comparing cases of, say, different mountain village societies could be really fruitful.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Α., αδέρφια 93
Α. Α. 119, 136, 212
Αβορίτη, Δωρίδας 14
Αβορίτι 57, 60
Α. Γ. 221
Αγγλία, -ός 79, 81, 92, 115, 183, 293, 300
Αγγλοσάξωνες 81
Αγία Βαρβάρα 138
Αγία Ευθυμία, Δωρίδας 244
Αγία Μαρίνα, Κροκυλείου 256
Αγία Μαρίνα, Αττικής 46
Αγία Παρασκευή, Κροκυλείου 180, 218, 256, 276
αγιασμός 250 κ.εξ.
Αγία Σωτήρα, Κροκυλείου 256
Αγία Τριάδα, Κροκυλείου 256
Άγιος Γεώργιος, ναός Ψηλού Χωριού 194
Άγιος Γεώργιος, ναός-πανηγύρι Κροκυλείου 60, 256, 261, 322, 334
Άγιος Δημήτριος, Κροκυλείου 256
Άγιος Ηλίας (Αϊ-Λιός) 119, 120, 256
Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Ριγανάς-Λαμπαδιάρης) 250, 263
Άγιος Κωνσταντίνος, ναός-πανηγύρι Κροκυλείου 60, 256, 264
Άγιος Νικόλαος, ξωκλήσι στο Κροκύλειο 185
Άγιος Παντελεήμονας, τοπ.- πανηγύρι Κροκυλείου 52, 256
Άγιος Παντελεήμονας, συνοικ. 60
Άγιος Παύλος, Αττικής 162
Αγλαβίστα (Περιβόλι), Δωρίδας 14, 205
Αγριαντώνη Χριστίνα 121
Αγρίνιο 228, 296
αγροτεμάχια 41, 42, 84
Αθανασόπουλος Θανάσης 10
Αθανασόπουλος Χαράλαμπος, Ι. 327
Αθανασοπούλου Μαρία, Ι. 330
Αθήνα 14, 15, 24, 28, 33, 45, 47, 58, 72, 104, 105, 106, 111, 114, 119, 120, 122, 140, 146, 154, 162, 195, 211, 227, 251, 272, 282, 287, 320, 321
Αθηνά 119, 327
Αιγαλία 230
Αίγιο 54, 105, 211
Αϊ-Λιός· βλ. Άγιος Ηλίας
Αϊ-Παντελεήμονας· βλ. Άγιος Παντελεήμονας
Αιτωλία 94, 116
Αιτωλοακαρνανία 198
Ακαδημία Αθηνών 9
Αλαφούσι, τοπ. Κροκυλείου 52
Αλβανία-οί 34, 58, 96
Αλβανικό μέτωπο 32
Αλεξάκης Λευτέρης 9, 61, 66, 71, 72, 75, 143, 199
Αλή πασάς 59
αλληλεγγύη 100, 102, 111, 130, 149, 152, 154, 155, 262, 269, 281
αλληλοδιδασκτική μέθοδος 194, 222
Άλπεις 18, 61, 65, 197
Αλποχώρι, Δωρίδας 14, 45, 111, 205, 245
αλφαριθμητισμός· βλ. αναλφαριθμητισμός
Α. Μ. 61, 104, 113, 145, 213, 217, 223, 230, 239
Αμαλιάδα 296
Αμερική, -ανοί (Η.Π.Α.-Νέος Κόσμος) 15, 16, 28, 42, 43, 44, 47, 49, 52, 53, 60, 62, 72, 74, 79, 81, 86, 93, 120, 126, 129, 135, 136, 137, 140,

- 148, 160, 165, 188, 191, 222, 257, 279, 280, 291, 300, 302, 307, 310, 313, 314, 331· βλ. και Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
- Αμερική Βόρεια 137
- Αμερική Λατινική 43
- Αμερική Νότια 43, 148, 201
- Αμηρά Α. 136
- Αμοργός 106
- Αμυγδαλιά (Πλέσσα) 245
- Αμυγδαλιά, Δωρίδας 244
- Άμφισσα 10, 26, 105, 106, 108, 128, 162, 203, 204, 207, 210, 211, 213, 215, 217, 244, 299, 312, 322, 327· βλ. και Γυμνάσιο Άμφισσας
- Αναγνωστόπουλος, δάσκαλος 154
- Αναλήφειως, πανηγύρι Κροκυλείου 256
- (αν)αλφαριθμητισμός 56, 143, 198, 214
- Ανθρωπολογία βλ. Ιστορική Κοινωνική
- Ανόβερο 133, 134
- Αντιμάν Μαρί-Ελιζαμπέτ 151
- Α. Π. 150, 154, 178, 181, 183, 200, 201, 202, 207, 276, 303
- Απειρανθος Νάξου 180
- απιστία 165
- Αρ. Μ. 134, 156, 162, 212, 223, 290
- Αραράτ 227
- Αράχωβα 244
- Αρβανίτες 143, 150
- Αρβανιτοχώρια 150
- Αργεντινή 314
- Αργυριάδη Μ. 280, 296
- Αργυρούπολη 46
- Αριές Φιλίπ· βλ. Agiès F.
- Αρκουδόγιαννος (παραμ.) 179
- Αρμάος Δημήτριος 135
- Αρμάος Παναγιώτης, Δ. 330
- Αρμάου Ελένη, Πτολεμαίου 107, 268
- αρρενογονία 157 κ.εξ. 265
- Αρτοτίνα 55, 59, 126, 205, 230, 241, 245, 314
- Α. Σ. 105, 131, 153, 222, 260, 275, 284
- Ασβεστάς Δημήτριος 135
- Ασβεστάς Θεμιστοκλής 135
- Ασβεστάς Ιωάννης 135
- Ασβεστάς Παναγιώτης 135
- Ασδραχάς Σπύρος 9, 29
- Αττική 45, 55, 191, 217, 300
- Αυδίκος Ε. 20, 277
- Αυστρία-κοί 86, 87, 96, 115, 125, 129, 158, 214, 236, 279, 293, 313
- αυτοβιογραφία 29, 30, 31, 32, 49, 106, 179, 231, 234, 264, 280
- αυτοκατανάλωση 101, 110, 121, 127, 206, 266, 311
- Αφρική 157
- Αφβούργοι 237
- Βαλαώρας Β. 67**
- Βαλκάνια-κή 41, 74, 79, 107, 132, 197, 262
- Βαλκανικοί Πόλεμοι 43, 55, 64, 116, 230, 231
- Βαμπακιά, τοπ. Κροκυλείου 52
- Βαρδούσια 14, 101
- Βασιλικά, Ευβοίας 90
- βασκανία 177
- Βέλγιο 136
- Βενιζέλος Ελ. 195
- Βενιζέλου Ρήνα 10
- Βερβενιώτη Τασούλα 9, 100
- βία 278
- Βιβλιοθήκη Βουλής 220
- Βιέννη 273, 282
- Βιτρινίτσα (Τολοφώνα) Δωρίδας 195, 245, 287
- Β. Κ. 151
- Βλάχοι 58
- Βλαχοβούνι, Δωρίδας 14, 60
- Βοστινίτσα· βλ. Δάφνο
- Βουκουρέστι 314
- Βουλγαρία 64, 263
- βρύσες Κροκυλείου 57
- Β. Σ. 260, 268
- Βυζάντο 280
- Βύρωνας Αττικής 46
- Βωμέας, δήμος 14
- Γ. Α. 223, 238, 284**

- Γαλαξείδι 244
 Γαλλία, -οι 21, 22, 23, 59, 61, 81, 151, 191, 222, 253, 270, 298, 302
 γάμος 15, 143, 156, 172, 183, 250, 251, 259, 263, 281, 307· βλ. και ενδογαμία· σώγαμπρος
 γεννητικότητα 65
 Γενοβέφα 179
 Γερμανία-οί 22, 81, 86, 115, 129, 134, 158, 163, 164, 165, 228, 279
 Γερμανία Δυτική 136
 Γιάγτζειο Γυμνάσιο· βλ. Γυμνάσιο Άμφισσας
 γιδοβίτσα 95
 Γιωργούλας (γερο-) 180
 Γιόλιας Μάρκος 9, 292
 Γκουγκουλή Κλειώ 9, 307
 Γ. Α. 212
 γλυκό, -ά 269, 290, 291, 292
 γουρνοτσάρουχα 123, 124, 236
 Γ. Π. 59, 212, 217, 218, 222, 230, 240, 265, 296
 Γ. Ρ. 113, 121, 212
 Γραβάνης Γεώργιος 135
 Γραββάνης Γεώργιος, Βασ. 45
 Γραβάνης Κωνστ. 135
 Γραβάνης Λάμπρος 135
 Γραβάνης Μαργαρίτης 135
 Γραβάνης Παναγιώτης 135
 Γραβανογιώργαινα 255
 Γραβάνς 255
 Γραβιά 244
 Γραμματοδιδασκαλεία, -οι 193, 194, 198, 199, 234
 Γρανίτσα· βλ. Διακόπι
 Γρεβενά 49, 149, 151, 196
 Γ. Σ. 104, 105, 121, 134, 138, 139, 152, 200, 215, 216, 281
 Γυμνάσιο (Λύκειο) Άμφισσας (Γιάγτζειο) 10, 26, 128, 203, 204, 207, 210, 211, 213, 215, 217, 244, 299, 312, 322, 327· βλ. και Άμφισσα
 Γυμνάσιο (Λύκειο) Λιδωρικίου 10, 26, 128, 202, 203, 207, 208, 210, 211, 213, 215, 243, 244, 245, 299, 312, 321, 322, 326· βλ. και Λιδωρίκι
 Γ. Ψ. 134, 176, 212, 293
 Δαμιανάκος Στ. 62, 63, 149
 Δάφνο (Βοστανίτσα) Δωρίδας 28, 50, 54, 55, 117, 195, 209, 245
 Δεκαπεντάγουστου (Παναγίας), πανηγύρι Κροκυλείου 256
 Δελφοί 244
 Δεσφίνα 244
 Δημογραφία 21, 27, 34, 39, 46, 73
 Δημοτικό σχολείο Κροκυλείου 26, 32, 33, 34, 48, 53, 64, 117, 118, 119, 140, 154, 193, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 221, 231, 233, 237, 240, 241, 242, 243, 304, 309, 312, 321
 Δημοτικό σχολείο θηλέων Κροκυλείου 197, 198, 226
 Διακόπι (Γρανίτσα), Δωρίδας 154, 209, 245
 Διαμαντόπουλος 103
 Διάσελα, συνοικ. 60
 Διασπορά 39
 δίδαχτρα 206, 207
 Διδασκαλεία 228
 Διδασκαλείο Λάρισας 140
 Διχώρι (Κωστάριτσα) Δωρίδας 28, 47, 54, 55, 58, 104, 117, 195, 209, 238, 279
 Δούκας Στρατής 294
 Δρεσενά (Τρίστενο), Δωρίδας 13, 14, 205, 209
 Δύση, -ικός 16, 32, 79, 81, 96, 134, 179, 191, 192, 196, 253, 322, 323, 324
 Δωρίδα 10, 13, 14, 27, 28, 42, 46, 47, 50, 51, 54, 55, 58, 59, 61, 80, 89, 96, 104, 117, 126, 166, 179, 192, 194, 195, 196, 205, 208, 209, 214, 220, 222, 238, 244,

- 262, 268, 272, 273, 279, 281, 314, 322
- E.A.M.** 149
- E. Γ.** 188
- E. Z.** 120, 134, 160, 161, 229, 301
- Εθνική Αντίσταση 149
- εθνική συνείδηση 229
- εθνική ταυτότητα 229 κ.εξ.
- Εθνική Τράπεζα 220
- Εθνικός Συνασπισμός 220
- Εθνογραφία 51
- Εθνογραφικά*, περ. 20
- Έθνος 231, 233
- ειδύλλια 234
- εισοδήματα 48, 49, 50, 121
- εκκλησιασμός 232 κ.εξ.
- εκλογές 220
- εκχρηματισμός 51, 86, 206
- Ελαιώνας (Τοπόλια) 244
- ΕΛΑΣ 149
- Ελβετία 108
- Ελεφάντης Άγγελος 62
- Ελίας· βλ. Elias N.
- Ελληνικό σχολείο Κροκυλείου 26, 64, 65, 96, 118, 122, 123, 142, 194, 195, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 221, 223, 230, 231, 243, 264, 266, 272, 297, 309, 312, 321, 322, 327· πβ. Σχολαρχείο
- Έλλης, νήσος 42
- εμβάσματα· βλ. Μετανάστευση
- Εμφύλιος 15, 149, 227, 314
- ενδογαμία 45, 142, 154, 312· βλ. και Γάμος· Σώγαμπρος
- επαγγέλματα 51, 52, 53, 54, 55, 211 κ.εξ.
- Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, περ. 20
- Ερατεινή 244, 245
- Ερβατιανό σύστημα 228
- εργόχειρα 227, 228, 258, 276
- Εύβοια 20, 159
- Ευπάλιο 84, 105, 195
- Ευρυτανία 42, 52, 62, 129, 316
- Ευρώπη 18, 20, 22, 65, 76, 79, 81, 86, 94, 95, 96, 101, 108, 116, 117, 125, 132, 134, 144, 170, 172, 179, 191, 192, 196, 197, 237, 249, 259, 264, 265, 273, 279, 280, 295· βλ. και Δύση
- ευχές-κατάρτες 180 κ.εξ.
- Εφημερίδες 179, 314
- Ζαγόρι, Ηπείρου** 54
- ζάντρουγκα (zadruga) 73, 82
- Ζιάκα, Γρεβενών 49, 149
- Ζωγράφος (γερο-) 180
- Ζωγράφος Θρασύβουλος 203, 326· βλ. και Θ. Ζ.
- Ζωγράφος Χρήστος, Θρασ. 327
- Ζωγράφου Πολυξένη, Θρασ. 203, 326
- ζωοκλοπή 56, 176, 294 κ.εξ.
- Ζωριάνο (η, το), Δωρίδας 14, 45, 60, 120, 161, 205, 244, 245, 297
- Ηλιόπουλος** 250
- Ηλιοπούλου Ουρανία 227
- Ήμελλος Στέφανος 10
- Ημιγυμνάσιο Κροκυλείου 64, 195, 202, 206, 230, 243, 322
- Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ)· βλ. Αμερική
- Ήπειρος 18, 20, 54, 61, 71, 75, 117, 118, 191, 263, 306, 314, 316, 317
- Θ.** A. 101, 119, 140, 157, 179, 186, 187, 198, 212, 220, 260, 274, 291, 292
- θάνατος 253, 254, 255
- Θεσπρωτία 265
- Θεσσαλία 20, 21, 39, 316
- Θεσσαλονίκη 45, 137
- Θ. Ζ. 120, 141, 198, 229, 235, 301· βλ. και Ζωγράφος Θρασ.
- θηλασμός 107
- θηλυγονία 147
- Θ. Μ. 212

θνησιμότητα παιδική 67, 68, 108,
109, 158, 253 κ.εξ.
θρησκευτικότητα 231, 232, 233, 257
Θωμάς Γ. 278

ΙΑΕΝ 9, 20, 21
Ιερατική σχολή 159
Ιστορία, -οί 16, 17, 18, 19, 21, 22,
24, 29, 30, 34, 39, 87, 116, 133,
164, 183
Ιστορική Ανθρωπολογία 22, 23, 271
Ιταλία, -οί 22
Ιτέα 108, 244

Κ., οικογένεια 145
Καγκάλου Βασιλική 326
κάλαντα 265
Κανέλλος Στέφανος 231
Καντά Διαμάντω, Αρ. 323
Καντά Ευαγγελία 321
Καντά Κατίνα, Αρ. 323
Καντά Κική 197
Καντά Κωνσταντινιά 323
Καντά Μαρία, Αρ. 323
Καντά Μαρία, Θ. 321
Καντά Μαρία, Χ. 321
Καντά Σταυρούλα, Αρ. 323
Καντά Τασιούλα, Χ. 321
Καντά Φροσύνη, Αρ. 323
Κανταίοι 52, 59, 197
Καντάς, γιατρός 108
Καντάς Ανάργυρος, Αρ. 323
Καντάς Αντώνης, Θ. 321
Καντάς Αριστείδης 323
Καντάς Δημήτριος, Αρ. 323
Καντάς Θόδωρος 321
Καντάς Παναγιώτης, Αρ. 323
Καντάς Παναγιώτης, Χ. 321
Καντάς Χαράλαμπος, Αρ. 323
Καντάς Χαράλαμπος, Θ. 321
Καπέλας Αναστάσιος 135
Καπέλας Βασίλειος 135
Καπέλας Δημήτριος 135

Καπέλας Κώστας 135
Καπέλας Κωνστ. 135
Καπέλας Μαργαρίτης 135
Καπελοκώστας Αντώνης 156
κάπνισμα 295 κ.εξ.
Καραβίδας Κ. 60, 82, 83, 104, 127,
204
Καραγκούνηδες 262
Καρακατσάνη Δέσποινα 10
Καραμήτρος (γέρο-) 180
Καραμίδας 176, 177
Καραμπελίκα 159
Καραμπέλος Αθανάσιος 135
Καραπατάκης Κ. 151
Καρά Χάνι' βλ. Παναγιώτα
Καρούτες, Δωρίδας 244, 245
Καστάνιανη, Ηπείρου 61, 75
Κατοχή 15
Κατσαρδή-Hering Όλγα 9, 10
Κατσιμπας Σπυρίδων, Χαρ. 327
Κατσιμπρας Χαράλαμπος, Κωνστ. 45
Κάτω Μαχαλάς, Κροκυλείου 147, 153,
269, 333
Κάτω Παλαιοξάρι 245
Καυταντζόγλου Ρ. 71, 75
ΚΕΕΛ 9, 28, 66, 79, 80, 324
Κερασιά (Σουρούστι) Δωρίδας 10, 14,
44, 50, 51, 60, 83, 104, 109, 117,
205, 206, 234, 241, 244, 245,
272, 320
κηδείες 251
Κηφισιά 45
Κίρκη 226
Κίρρα, Δωρίδας 244
Κίσσελη (Πάνορμος) 245
κλήρος αγροτικός 47, 49
κλήρος (τερείς) 53, 54
κλοπές 150, 289, 293, 294, 301, 306
Κλωνή Α. 265
ΚΝΕ/ΕΙΕ 9, 10
Κοζάνη 294
Κοινωνική Ανθρωπολογία 16, 17, 18,
19, 20, 21, 22, 34, 54, 61, 89,
145, 165, 170, 270, 314
Κοινωνιολογία 16, 17, 20, 21, 87

- Κοκκινιά 46
 Κόκκινο (Λούτσοβο) 245
 Κοκκώνης Π. 194
 Κόνιτσα 75
 Κουκουβίστα (Καλοσκοπή) 244
 Κουπάκι, Δωρίδας 14, 45, 47, 60, 154, 155, 156, 202, 205, 244, 245
 Κ. Πηνελόπη 304
 Κρήτη 10
 Κρίκος Αλέξ. 44, 50, 51, 83, 127, 234, 241
 Κρίτσας (γέρο-) 180
 Κρίτσας Γρηγόριος 257
 Κροκύλ(ε)ιο, εφημ. 28, 321-329
 Κρύα Βρύση, τοπ. 57
 Κ. Σ. 185, 203, 275
 κτηνοτροφία 54 κ.εξ., 126
 Κυπριανός Παντελής 192
 Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη 19, 29, 33, 313
 «Κύρου Ανάβασις», παιχν. 272, 275
 Κ. Χ. 50, 206
 Κωνσταντινόπουλος Χ. 21
 Κωνσταντινούπολη 231, 314
 Κωστάριτσα· βλ. Διχώρι
 Κωστής Κ. 50, 51
- Λαζαρής, έθιμο** 262, 263, 268
 Λαϊκόν κόμμα 220
 Λαμία 192, 301
 Λαογραφία 19, 79, 250
 Λαογραφικό Σπουδαστήριο Παν/μίου Αθηνών 10, 28, 324
 Λάρισα 61, 140
 Λαυρεωτική 143
 Λαύριο 44, 60, 194
 Λ. Γ. 144, 151, 199, 212
 Λειβαδιά 178
 Λέσβος 296, 300, 316
 Λέτας, χωράφι 102
 Λευθαδίτι, Δωρίδας 245
 ληστεία 59, 62, 63, 148, 149, 180, 237
 Λιδωρίκης Κωνσταντίνος 220
- Λιδωρίκι 10, 26, 34, 58, 84, 85, 106, 128, 195, 202, 203, 207, 208, 210, 211, 213, 215, 243, 244, 245, 287, 299, 312, 321, 322, 326· βλ. και Γυμνάσιο Λιδωρικίου
 Λονδίνο 183, 186
 Λουκάς, από Πεντετέρεια 99
 Λουκόπουλος Δ. 56, 94, 95, 97, 98, 101, 116, 117, 126, 129, 204, 204, 219, 232, 257, 259, 294, 296, 314
 Λουκόπουλος Ζαχαρίας 322
 Λουκοπούλου Ασήμω 322
 Λουκοπούλου Ασπασία, Ζ. 322
 Λουκοπούλου Βασιλική, Ζ. 322
 Λουκοπούλου Μαρία, Ζ. 322
 Λουκοπούλου Πολυξένη, Ζ. 322
 Λουκοπούλου-Παττίχη Μ. 55, 58, 104
 Λουξεμβούργο 136
 Λούτσοβο· βλ. Κόκκινο
 Λ. Π. 153, 158, 160, 169, 182, 224
 Λυγαριά, Θεσπρωτίας 265
 Λύκειο Άμφισσας· βλ. Γυμνάσιο Άμφισσας
 Λύκειο Λιδωρικίου· βλ. Γυμνάσιο Λιδωρικίου
- Μακεδονία** 62, 136, 151, 231, 259, 294
 Μακρυγιάννεια 58
 Μακρυγιάννης 57, 58
 Μαλανδρίνο, Δωρίδας 166
 Μαλινοφσκι 165
 Μανίκας Αριστείδης 94
 Μαυραγάνη Παρασκευή 117, 256
 Μαχάς Ιωάννης 135
 Μεγάλη Βρύση Κροκυλείου 57, 90
 Μέγας Γεώργιος 265
 Μερακλής Μ. 79
 μεροκάματο 102, 103
 Μεσολόγγι 50, 59
 Μεσσηνία 218
 μετανάστευση (εμβάσματα) 15, 18, 28, 34, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 60, 62, 65, 82,

- 85, 104, 105, 106, 115, 116, 120, 126, 135, 137, 148, 162, 165, 212, 213, 215, 224, 279, 295, 310, 312, 329
- Μεταξάς Ι. 56
- Μεταξάς, Κοζάνης 294
- Μεχμέτ αγάς 178
- Μ. Ζ. 134, 212, 253, 254
- Μηλιά 245
- Μ. Ηλίας 301
- Μ. Θ. 301
- Μικρά Ασία 29, 149, 231
- Μικρασιατική εκστρατεία 43, 116, 220, 230
- Μιγάλης (γερο-) 179
- Μ. Μ. 115, 124, 164, 212, 216, 235, 297
- Μ. Ν. 98, 140
- μονοπώλιο 54
- Μόρνος 50, 84, 85, 106, 137, 207, 208, 315, 332
- Μότσου, βρύση Κροκυλείου 88
- Μουζέλης Ν. 82
- Μπάδα-Τσομώκου Κ. 21, 117, 118, 263, 307
- Μπακαρέζος Παρασκευάς 10, 27, 43, 46, 47, 48, 51, 53, 54, 61, 71, 72, 73, 77, 78, 85, 103, 120, 179, 323
- Μπαντεντέ Ε. 16
- Μπαρμπούτης Γεώργιος 135
- Μπαρμπούτης Ι. Δ. 42
- Μπαρμπούτης Ιωάννης 135
- Μπεοπούλου Ι. 136
- Μπεσιά, τοπ. Κροκυλείου 52
- μπισίκι 128, 142, 155
- Μπουρνάζος Στρατής 192
- Μπουρνόβα Ε. 21
- Μπουρντιέ· βλ. Bourdieu
- Μπούσχοτεν Ρ. 30, 49, 149
- Μποχώτης Θανάσης 9
- Νάξος 180
- Ναούμη Μ. 71
- Ναπολέων 297
- Νασιόπουλος Ζαχαρίας (Παπαζαχαρίας) 324
- Νασιοπούλου Ερατώ 324
- Νασιοπούλου Μαρία, Ζ. 324
- Νασιοπούλου Παρασκευή 324
- Νασιοπούλου Ταστούλα, Ζ. 324
- Ναυπακτία 101, 117, 154
- Ναύπακτος 59, 94, 282, 315, 322
- Νέα Υόρκη 314
- Νέος Κόσμος· βλ. Αμερική
- Νεστέ, βιομ. 108
- Ν. Ζ. 92, 93, 134, 212
- νηστείες 109, 110
- Νιταϊάκος 261
- Νόβα-Καλτσούνη Χ. 17
- Νορβηγία 197
- Νουνού, βιομ. 108
- Νούτσμπρο· βλ. Ψηλό Χωριό
- Ντε Μωζ 16
- Νώε 226
- Ξάνθη 316
- ξεφλουδίσια 256, 258 κ.εξ., 281, 306
- Ξυλόκαστρο 230
- Οδυσσεάς 226
- Οθωμανοί 307
- Όθων 298
- Οικονόμου Μάχη 9
- Ολλανδία 270
- ονοματοδοσία 80
- Οφιονείας, δήμος 14
- Π. Α. 212, 291
- Παγασητικός 136
- Παγκράτι 46, 105, 162
- Παγώνης Αθανάσιος 135
- Παγώνης Παναγιώτης 10, 322
- παιδονόμοι 234
- παιχνίδι 19, 35, 156, 278, 280, 282, 283, 285, 286, 304 κ.εξ. 311
- Π. Κ. 143, 159, 185
- παλιννόστηση 62

- Παλιοξάρια· βλ. Ποτιδάχεια
 Παναγίας, ξωκλήσι στο Κροκύλειο 117, 256
 Παναγίτσα, τοπ. Κροκυλείου 256
 Παναγιώτα (Καρά Χάνι), συνοικ. 60
 Παναγιωτοπούλου Άννα 9, 166
 Πανεπιστήμιο Αθηνών 9, 28, 140, 203, 254, 324
 Πανεπιστήμιο Βιέννης 273
 Πανεπιστήμιο Κρήτης 10
 πανηγύρια 159, 257, 261, 281
 Πάνω Γειτονιά, Κροκυλείου 269
 Παπαγεωργίου Γ. 21
 Παπαδήμας 10
 Παπαδημητρίου Χαράλαμπος (παπα-Χαράλαμπος) 99, 194
 Παπαζαχαρίας· βλ. Νασιόπουλος Ζαχ.
 Παπαζαχαρίου Ασπασία, Γεωργίου 203
 Παπαζαχαρίου Αφροδίτη, Γ. 326
 Παπαζαχαρίου Γεώργιος 203
 Παπαθανασίου-Χρυσοστόμου Ρούλα 11
 Παπαϊωάννου Γιάννης 220
 Παπαϊωάννου Θεμιστοκλής 220
 Παπαϊωάννου Κώστας 220
 Παπαστεφανάκη Λήδα 10
 Παπαταξιάρχης Ε. 22, 109, 296, 300
 Παπαχαράλαμπος· βλ. Παπαδημητρίου Χαράλαμπος
 Παπαχαραλάμπους Δημήτριος, Χ. 45
 παπούτσια 123
 παραμύθια 178 κ.εξ.
 Παρεδραίοι· βλ. Π. Γ.
 Παρνασσίδα 99
 Πάτρα 211, 282, 315
 Π. Γ. (Παρεδραίοι) 46, 102, 103, 112, 117, 122, 139, 154, 159, 166, 174, 176, 185, 225, 226, 227, 285, 286, 297
 πειθαρχία 183, 222
 πείνα 111
 Πειραιάς 44, 45, 121
 Πελοπόννησος 39, 42, 106, 111, 192, 316
 Πενταγιοί, Δωρίδας 13, 14, 47, 201, 205, 206, 245
 Πεντεόρεια, Παρνασσίδας 99, 244
 Περιβόλι· βλ. Αγλαβίστα
 Περιθιώτισσα, Δωρίδας 89, 137, 140, 154, 205, 245
 περιουσία 75
 Περγίγκας 59
 Περγίγκας Ιωάννης, Γ. 327
 Πήλιο 151, 241, 294
 Π. Κ. 49, 105, 128, 130, 151, 154, 162, 175
 Π. Λ. 110, 112, 122, 124, 127, 140, 152, 161, 177, 202, 203
 Πλάτανος, Ναυπακτίας 177
 Πλέσσα· βλ. Αμυγδαλιά
 Π. Μ. 102, 120, 137, 186
 Ποδιώτης Αθανάσιος 135
 Ποδιώτης Νικόλαος 135
 ποινές 183 κ.εξ., 226
 Πολύζος Ν. 43
 Πολυζώης Γεώργιος 135
 Ποτιδάχεια (Παλιοξάρια-Απάνω Παλιοξάρι), Δωρίδας 28, 154, 185, 194, 206
 Πουρνάρι, Πηλίου 151
 Π. Π. 213
 πρόσφυγες 44, 59
 Πτ. Α. 119, 212
 Πύργος, Υπάτης 294
- Ράπτης Κώστας 11**
Ράπτης Παναγιώτης 135
Ραφάνη 21
Ρεσίνα, βιομηχανία 121
Ρηγάτος Γ. 131
Ρηγίνος Μιχ. 106
Ρουμανία 64
Ρούμελη, κώτες (Στερεά Ελλάδα) 13, 44, 82, 95, 97, 100, 106, 109, 135, 192, 205, 257, 273, 294, 296, 313, 314, 317
- Σαΐτης Αθανάσιος, Ευθ. 327**
Σαΐτης Ευθύμιος 135
Σαΐτης Ιωάννης 136

- Σαΐτης Κωνστ. 135
 Σαΐτης Σπ. 56
 Σακκαρελλαίοι 52, 60, 325
 Σακκαρέλλος (γέρο-) 180
 Σακκαρέλλος Αναστάσιος 135, 213, 325
 Σακκαρέλλος Δημήτριος, Γεωργίου 45
 Σακκαρέλλος Νικόλαος 135
 Σακκαρέλλος Παναγιώτης, Αν. 325
 Σακκαρέλλος Παναγιώτης, Ν. 327
 Σακκαρέλλου Ευαγγελία, Αναστ. 203, 326
 Σακκαρέλλου Ιφιγένεια, Αναστ. 203
 Σακκαρέλλου Κωνσταντία, Αναστ. 203, 326
 Σακκαρέλλου-Ζωγράφου Παναγιούλα 325
 Σαρακατσάνοι 61
 Σαράμπαλος Αθανάσιος 135, 324
 Σαρμανίτσα 128
 Σειρήνες 226
 σεξουαλικότητα 129, 164 κ.εξ. 261
 Σερβοκρόατες 58
 Σερέλης Αθανάσιος 135
 Σερέλης Κωνστ. 135
 Σερνικάχι 244
 Σίδηρη Παρασκευή, Ιωάννου 76
 Σίδνεϋ 314
 Σικάγο 47
 Σκαμιά, Λέσβου 296, 300
 Σκανδιναυία 86, 87
 σκάρος 86, 95 κ.εξ., 123, 124, 268, 276, 277, 286, 311
 Σκιαδάς Ε. Γ. 14
 Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος 9, 278
 Σκουτέρη-Διδασκάλου Ε. 271
 Σόρτερ Ε. 16
 Σουηδία 96, 97
 Σούλι 59
 Σουρούστι· βλ. Κερασιά
 Σοχό Μακεδονίας 259
 Στασινοπούλου Α. 324
 Στατιστική Υπηρεσία 47
 Σταυρόπουλος Αθανάσιος, Αρ. 45
 Σταυρόπουλος Κωνστ. 136
 Σταυρόπουλος Χαράλαμπος 136
 Σταυροπούλου Σοφία, Αθαν. 326
 Σταχτο-Μάρου 179
 Σταχτοπούτα 179
 Στερεά Ελλάδα· βλ. Ρούμελη
 Στουμπο-Γιαννάκης 180
 Στράτου Αλεξάνδρα, Κων. 203, 326
 Στριφλιά, τοπ. Κροκυλείου 52
 στριφτός 267
 Στύλια 245
 Συγγρός Α. 194
 Σύλλογος Κροκυλειωτών Αθήνας «Ο Μακρυγιάννης» 14, 15, 24, 28, 58
 Συμπληγάδες πέτρες 226
 Συρράκο, Ηπείρου 54, 75
 Σχολαρχείο Κροκυλείου 52, 79, 112, 127, 140, 142, 152, 167, 178, 181, 195, 201, 202, 203, 217, 235, 238, 272, 275, 309, 312· πβ. Ελληνικό σχολείο
 σώγαμπροι 74, 112, 144, 152, 161· βλ. και γάμος· ενδογαμία
 Τ., οικογένεια 148
 Ταλιούρης Αθανάσιος 10
 Ταράτσας Δημοσθένης, Αχιλλέα 47
 Τερψιθέα, Αιτωλοακαρνανίας 198
 τοκογλυφία 60
 Τοπόλια· βλ. Ελαιώνας
 Τούρκοι 59, 76, 149, 231
 Τριανταφύλλου Γεώργιος, Τρ. 327
 Τριανταφύλλου Ευθυμία 326
 Τριανταφύλλου Κωνστ. 136
 Τριανταφύλλου Τριαντάφυλλος 10, 213
 Τριανταφύλλου Χαράλαμπος, Χρ. 330
 Τριανταφύλλου Χρήστος 10
 Τρίκερι 136
 Τρίκορφα, Δωρίδας 89
 Τρίκορφου, οροσειρά 14
 Τρίστενο· βλ. Δρεστενά
 Τρομπέτα, τοπ. Κροκυλείου 52
 τρύγος 100
 Τσαντίλης Κωνστ. 136
 τσελιγγάτα 55
 Τσέλιου Μαρία 10

Τσουκαλάς Κ. 191, 192, 195, 212,
214, 219, 313

Υγιεινή 108, 170, 235 κ.εξ.

Υπάτη 294

Υφαντής Αθανάσιος 136

Υφαντής Δημήτρης 52, 54, 179, 261

Υφαντής Περικλής 211, 212

υφαντική 94

Φθιώτιδα 192, 294

Φιλελευθέρων κόμμα 220

φόβος 175 κ.εξ., 233, 255

Φούρκα, Ηπείρου 54

φουσανελάδες 116, 180, 307

Φωκίδα (Φθιωτιδοφωκίδα) 13, 25,
62, 65, 316, 332

Χαβάτζα Τζούλια 10

Χαλιμούρδας 59

Χάρης Κώστας 10

χαρτοπαιξία 139, 295 κ.εξ., 303

Χατζηγιαννάκης 178

Χατζοπούλου Μαίρη 10

Χιλή 43, 137· βλ. και Αμερική Νότια

Χλωρός Γεώργιος 220

Χ. Μ. 114, 184, 212

χορός 256, 257, 258, 259, 260, 261,
281, 282

Χουζίνγκα Γιόχαν 270

Χρηστέα-Δουμάνη Μαριέλλα 306

Χρυσανθάκης Παναγιώτης 220

Χρυσό 244

Χ. Τ. 119, 130, 148, 149, 150, 182,
183, 186, 194, 198, 212, 251, 274

Χωροφυλακή 54

Ψαλτήρι 222

Ψηλό Χωριό (Νούτσομπρο), Δωρίδας
28, 61, 96, 101, 117, 194, 205,
220, 245, 272

Ψητέικα 159

Ψυχολογία 29, 271, 273

- Alexandre-Bidon D. 145
Ariès F. (Αριές Φιλίπ) 15, 16, 134,
183, 196, 249, 271, 309
Austerlitz 297
- Bourdieu (Μπουρντιέ) 102, 103, 177,
236, 292
Burke Peter 22
- Caillois Roger 270, 298
Campbell J. 20, 61, 300, 304
Chvojka E. 144
Collard A. 52
Cowan 259
- Da Silva José Gentil 21
Davin Anna 183, 186
Du Boulay J. 20, 159, 165
- Eisenstadt S. 133, 303
Elias N. (Ελίαζ) 175, 237
- Fortes 145
Freud S. 137
Friedl E. 20, 90
- Habitus 75, 177, 234
Handman M. E. 20
Hetzer Hildegard 273, 282
- Ilien A. 158, 168
Jeggle U. 158, 168
- Kaser K. 58, 74
- Laslett 72
Le Goff Jacques 23
- Lett Didier 144
Lévi-Strauss 59
Losová J. 144
Lloyd de Mause 184
Löfgren Orvar 313
- Mauriras-Bousquet M. 302
Mazower M. 28
Mead G. H. 273
Mendras H. 20, 191, 314
Minot, χωριό Γαλλίας 151
Mitterauer M. 170, 263, 295, 313
Müller G. 30
- Pascal Roy 31
Pouqueville 59
- Renner Erich 165, 178
Rosenbaum 133, 134
Rosenthal G. 31
- Sanders Irwin 191, 217, 300
Shahar Shulamith 279
Schmitt Jean-Claude 22
Schrupf E. 197
Scott Joan 81
Sjöberg 96
Stewart Ch. 180
Sutton-Smith 274
- Thompson E. P. 29, 293
Tilly Louise 81
- Van Dülmen Richard 22
- Wall 72
Weber Th. 158

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Κατανομή αριθμού παιδιών στις πυρηνικές οικογένειες (1915-περ. 1939): σ. 66.
Τυπολογία οικιακών ομάδων στο Κροκύλειο 1915, 1930: σ. 77.
Μέγεθος οικιακών ομάδων στο Κροκύλειο 1915, 1930: σ. 78.
Μαθητές Δημοτικού Σχολείου Κροκυλείου (1927-1939): σ. 242.
Μαθητές Ελληνικού Σχολείου και Ημιγυμνασίου Κροκυλείου (1905-1933):
σ. 243.
Μαθητές από το Κροκύλειο στο Γυμνάσιο Άμφισσας (1921-1926): σ. 244.
Μαθητές από το Κροκύλειο στο Γυμνάσιο Λιδωρικίου (1924-1939): σ. 244.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Γύρω στα 1900. Μέλη της οικογένειας Θόδωρου Καντά: σ. 321
2. Γύρω στα 1905. Οικογένεια Ζαχαρία Λουκόπουλου: σ. 322.
3. 1908 και 1915-1920. Οικογένεια Αριστείδη Καντά: σ. 323.
4. Γύρω στα 1913. Οικογένεια ιερέα Ζαχαρία Νασιόπουλου: σ. 324
5. Γύρω στα 1900. Οικογένεια Αναστασίου Σακκαρέλλου: σ. 325
6. Μάιος 1926. Οι Κροκυλειώτισσες μαθήτριες του Γυμνασίου Λιδωρικίου με συμμαθήτριες τους: σ. 326
7. Γύρω στα 1924. Κροκυλειώτες μαθητές του Γυμνασίου της Άμφισσας: σ. 327
8. Άποψη του Κροκυλείου. Στα δεξιά διακρίνεται η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, στο κέντρο μπροστά το νεκροταφείο και αριστερά στη μέση περίπου της εικόνας δεσπόζει το νεοκλασικής αρχιτεκτονικής Δημοτικό Σχολείο του χωριού (Φωτογραφία μάλλον της δεκαετίας του 1950. Διατηρούνται τα χαρακτηριστικά του μεσοπολεμικού οικισμού – φωτογράφος Α. Παντέλης): σ. 328
9. 8 Ιουλίου 1928. Γαμήλιο γεύμα: σ. 330
10. Γύρω στα 1920. Αποκριάτικος γάμος σ. 331
11. Χάρτης Φωκίδας πριν από την κατασκευή του φράγματος του Μόρνου: σ. 332
12. Σημερινή άποψη του Κάτω Μαχαλά Κροκυλείου: σ. 333
13. Σημερινή άποψη του χωριού: σ. 334
14. Παλιά σπίτια και ξερολιθιές στο χωριό: σ. 335

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλογικό σημείωμα	9
------------------------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ερωτήματα - Επιστημονική συζήτηση.	13
2. Μεθοδολογικά	23
Α' Πηγές	23
Β' Παρατηρήσεις για τη μνήμη και τον αφηγηματικό λόγο.	29
3. Διάρθρωση της μελέτης	34

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

1. Τα στενά όρια της αγροτικής οικονομίας και η υπέρβασή τους	39
2. Κοινωνική διαστρωμάτωση στο χωριό	47
3. Παρέμβαση: Αναδρομή στο παρελθόν	57
4. Δημογραφικά της παιδικής ηλικίας	63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΛΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΖΩΗΣ: Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Οικογενειακοί σχηματισμοί	71
2. Οικογενειακή οικονομία	81
Α' Παραγωγή: Συμβολή στην οικογενειακή οικονομία	86
1. Οικιακές εργασίες	87
2. Αγροτικές εργασίες: Σκάρος	95
3. Αγροτικές εργασίες: Γεωργία	97
4. Μακριά από το χωριό.	104
5. Αγώγια	106
Β' Κατανάλωση: Διατροφή	107
Γ' Κατανάλωση: Ένδυση	116

3. Οικιακός χώρος	125
4. Διαπροσωπικές σχέσεις και ανατροφή	132
Α' Πρόσωπα Αναφοράς	133
1. Οι «γονήδες»: Ο «πατέρας» και η «μάννα»	133
2. Ο «παππούλης» και η «κυρούλα»	143
3. Αδέλφια και άλλοι «συγγενήδες»	156
Δ' Διαπαιδαγώγηση	163
1. Το αίσθημα της ντροπής	164
2. Το σώμα	167
3. Τρόποι διαπαιδαγώγησης - Μορφές επικοινωνίας	173

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ: ΣΧΟΛΕΙΟ

1. Γενικοί προβληματισμοί	191
2. Νομικό πλαίσιο και υποδομές της εκπαίδευσης στο χωριό	193
3. Σχολείο και φύλο	197
4. Το σχολείο ως αξία	204
5. Χώρος μάθησης	221
6. Χώρος ελέγχου και ηθικής διάπλασης	228
7. Σωματικές ποινές	236

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΔΕΣΜΟΙ ΜΕ ΤΙΣ ΔΟΜΕΣ ΠΟΥ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΝΟΝΤΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ

1. Εθμική-Κοινωνική ζωή	249
Α' Στον κόσμο των ενηλίκων	249
Β' Στον κόσμο των ομηλίκων	262
2. Παιχνίδι	270
Α' Διαχωρισμός των φύλων	274
Β' Στην πορεία για τη συγκρότηση του κοινωνικού φύλου	277
Γ' Υλικά του παιχνιδιού και κοινωνικές διαστάσεις	282
Δ' Προκλήσεις στην κοινωνία των ενηλίκων	289
Ε' Παρέμβαση: Ζωοκλοπή	294
Ζ' Τυχερά παιχνίδια και κάπνισμα	295
Ζ' Ηλικιακοί διαχωρισμοί	303

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Συμπεράσματα	309
2. Από τη μικρο-ιστορία στη μακρο-ιστορία: Προβληματισμοί	313
ΕΙΚΟΝΕΣ (1-14)	321
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
Πηγές	339
Βιβλιογραφία	345
Summary	361
Ευρετήριο	365
Κατάλογος Πινάκων	377
Κατάλογος Εικόνων	378

ΔΙΟΡΘΩΤΕΑ

- σ. 146, σειρά 6, αντί 55, να γραφεί 65.
- σ. 146, σειρά 6, αντί 57, να γραφεί 67.
- σ. 147, σειρά 29, αντί 76, να γραφεί 65.
- σ. 207, σειρά 11, αντί 1, να γραφεί 13.
- σ. 213, σειρά 15, αντί 12, να γραφεί 13.
- σ. 370, σειρά 20, αντί 313, να γραφεί 314.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
ΜΕΓΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟΝ ΟΡΕΙΝΟ ΧΩΡΟ
ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ
ΣΤΟ ΚΡΟΚΥΛΕΙΟ ΔΩΡΙΔΑΣ
ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ
ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΟΓΔΟΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ «ΠΟΡΕΙΑ»
ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 6 – ΑΘΗΝΑ – ΤΗΛ. 210.38.24.359
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Α. & Π. ΣΑΛΤΟΡΙΑΔΗ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2003
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, τ. Α' - Β', 1986, σ. 725.
2. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, 1986, σ. 467.
3. Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ός αι.)*, 1986, σ. 192.
4. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη - Νίκος Σιδέρης, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα: η δημογραφική τύχη της νεότητας*, 1986, σ. 231.
5. Κώστας Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1915-1936)*. Καταγραφή, 1986, σ. 804.
6. *Actes du Colloque International Historicité de l' enfance et de la jeunesse*, 1986, σ. 709.
7. José Gentil Da Silva, *L' historicité de l' enfance et de la jeunesse dans la production historique récente*, 1986, σ. 119.
8. Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, 1988, σ. 278 + 88 πίνακες.
9. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα (1830-1929)*, 1987, σ. 302.
10. Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1941-1945)*. Καταγραφή, τ. Α' - Β', 1987, σ. ρε' + 828.
11. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα Ανθολόγιο, 1987, σ. 630.
12. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914)*. Καταγραφή, 1987, σ. 205.
13. Ελένη Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου*. Φωτογραφίες, 1987, σ. 216.
14. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανιές των χριστιών της Πελοποννήσου*, 1987, σ. 136.
15. Βίκυ Πάτσιου, *Η «Διάπλαισι των Παίδων» (1879-1922)*. Το πρότυπο και η συγκρότησή του, 1987, σ. 236.
16. Κώστας Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, τ. Α' - Β', 1988, σ. ιη' + 1055.
17. Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', 1987, σ. 759, τ. Β', 1988, σ. 960, τ. Γ', 1989, σ. 487.
18. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914)*. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, 1988, σ. 789.
19. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές, τ. Α' - Β', 1989, σ. 657.
20. Χαράλαμπος Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, 1989, τ. Α', σ. 400, τ. Β', σ. 467.
21. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Α', 1989, σ. 404, τ. Β', 1989-1994, σ. 405-687.
22. Ρ. Moullas, *Les concours poétiques de l' Université d' Athènes 1851-1877*, 1989, σ. 488.
23. Άννα Αγγελοπούλου - Αίγλη Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 700-749 <Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών - 2>*, 1994, σ. 271.

24. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, Παιδαγωγός. Η ηθική διαπαιδαγώγηση στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα, 1994, σ. 183.
25. Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, Τα καταστατικά του Σωματείου (Nazione) των Ελλήνων φοιτητών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας (17ος-18ος αι.), 1995, σ. 215.
26. Anna Angélopoulou – Aegli Brouskou, *Catalogue raisonné des Contes Grecs: types et versions AT 700-749* <Archives Georges A. Mégas. Catalogue du Conte Grec – 2>, 1995, σ. 285.
27. Μιχάλης Ρηγίνος, Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940), 1995, σ. 173.
28. Λία Παπαδάκη, Το εφηβικό πρότυπο και η Δελφική Προσπάθεια του Άγγελου Σικελιανού, 1995, σ. 159.
29. Μαρία Κορασίδου, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αιώνα, 1995, σ. 263.
30. Αντωνία Κιουσοπούλου, Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.), 1997, σ. 167.
31. Γιάννης Κόκκωνας, Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834), 1997, σ. 809.
32. Χριστίνα Κουλούρη, Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922), 1997, σ. 447.
33. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, 1998, σ. 399 + 16 εικόνες.
34. Άννα Αγγελοπούλου – Αίγλη Μπρούσκου, Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 300-499 <Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών – 3>, τ. Α' - Β', 1999, σ. 975.
35. Δημήτρης Δημητρόπουλος – Ευδοκία Ολυμπίτου, Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ. Συλλογή Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Κατάλογοι και Ευρετήρια, 2000, σ. 263.
36. Αντωνία Μερτύρη, Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων (1836-1945), 2000, σ. 703.
37. Ζιζή Σαλίμπα, Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922), 2002, σ. 366.
38. Μαρία Παπαθανασίου, Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο: Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, 2002, σ. 387.
39. Κώστας Λάππας, Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα, 2002.
 - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Μελέτες, Τεκμήρια, Συνέδρια για την Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας. Παρουσίαση του Ερευνητικού – Εκδοτικού Προγράμματος (1983-1989, 1994-2003) και 34 ψηφιοποιημένα βιβλία, CD-ROM, 2003.
 - Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Ερευνητικό Πρόγραμμα. Διεθνή συμπόσια. Διαρκές σεμινάριο. Δημοσιεύματα. 1983-1989, 1994-2003, 2003 σ. 47.

ISBN 960-7138-29-5